

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA
BAĞDAT HALİFELİĞİ İLE
SİYASİ-KÜLTÜREL-DİNİ İLİŞKİLER**

Gonca SUTAY

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
2013
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Gonca SUTAY

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA BAĞDAT
HALİFELİĞİ İLE SİYASİ-KÜLTÜREL-DİNİ İLİŞKİLER**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU**

ERZURUM-2013

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

08.04.2013

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlanmış olduğum "BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA BAĞDAT HALİ-FELİĞİ İLE SİYASİ-KÜLTÜREL-DİNİ İLİŞKİLER" adlı eser-metin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, eser-metin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun .3. yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

08.04.2013

Gonca SUTAY

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU danışmanlığında, Gonca SUTAY tarafından hazırlanan bu çalışma 08/04/2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih/Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. S. Selami İmza:
Doç. Dr. Erol Kürkcüoğlu İmza:
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kerem İmza:
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali İpek İmza:
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali Hüseyin Çelme İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 08 / 04 / 2013

Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VIII
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. BAŞLANGICINDAN ABBASİLERİN KURULUŞUNA KADAR TÜRK-ARAP MÜNASEBETLERİ.....	1
I.I. Türk-Arap İlişkilerinin Başlangıcı	1
I.II. Dört Halife Dönemi İlişkilerine Genel Bakış.....	2
I.III. Emeviler-Türkler ve İslamiyet.....	4
II. BÜYÜK SELÇUKLU DEVRİNE KADAR BAĞDAT HALİFELİĞİNDE TÜRKLERİN NÜFÜZU	13
II.I. Abbasi Devleti'nin Kuruluşu	13
II.II. Halife Mansur (136-158/753-775) ve Medinetü'l-Mansur	23
II.II.I. Bağdat'ın tasviri.....	29
II.II.II. Bağdat'ın Adı Hakkında	30
II.II.III. Bağdat'ın Tarihi Coğrafyası	33
II.II.IV. Yeni Bir Hilafet Merkezi Medinetü's Selam.....	34
II.III. Mehdi b. Mansur (158-169/775-785) ve Bağdat.....	44
II.IV. Hadi (169-170/785-786) ve Harun (170-193/786-808) Zamanında Bağdat.....	45
II.V. Emin (193-198/808-813)-Me'mun (198-218/813-833) Mücadelesi ve Sonrasında Bağdat'ta Yaşananlar.....	55
II.VI. Mu'tasım (218-227/833-841) Zamanı ve Türk-Arap Münasebetlerinde Yeni Bir Dönem.....	63
II.VI.I. Hilafetin Yeni Merkezi Samarra	65
II.VI.II. Mu'tasım Zamanında Türklerin Nüfuzu.....	67
II.VI.III. Önemli Bir Türk Komutan Afsin	68
II.VII. Vasık b. Mu'tasım (227-232/841-846) Zamanında Türkler	70
II.VIII. Mutevekkil b. Mu'tasım (232-247/846-861) ve Türkler	72

II.IX. Muntasır b. Mütevekkil (247-248/861-862) ve Mustain b. Mu'tasım (248-252/862-866) ve Türkler	75
II.X. Mu'tez b. Mütevekkil (252-255/866-868/869) Döneminde Türkler	77
II.XI. Ve Yeniden Bağdat	78
II.XI.I. Muktedir ve Kahir Billah Devrinde Bağdat.....	81
II.XI.II. Muti'-lillah ve Bağdat'ta Yeni Bir Otorite: Büveyhiler	83

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA SALTANAT/HİLAFET İLİŞKİLERİ

1.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN SENCER DEVRİNE KADAR BAĞDAT'LA OLAN MÜNASEBETLER	89
1.1.1. Selçuklu-Gazneli Hakimiyet Mücadelesi.....	89
1.1.2. Devletin Kuruluşu Zamanında İslâm Dünyasında Dini ve Siyasi Durum.....	97
1.2. BAĞDAT'IN YENİ SİYASİ DAYANAĞI SELÇUKLULAR.....	101
1.2.1. Sünni Bağdat Hilafetinin Kurtarıcısı Ebû Talip Tuğrul Bey Muhammed b. Mikail b. Selçuk	101
1.2.2. Alp Arslan Dönemi (455-465/1063-1072) Bağdatla Münasebetler	113
1.2.3 Melikşah Devrinde (465-485/1076-1092) Bağdat.....	124
1.2.4. Berkıyaruk Zamanında (487-498/1094-1104) Bağdatla Münasebetler ...	133
1.2.5. Muhammed (Tapar) b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler	151
1.2.6. Sancar Dönemi (485-552/1092-1157) Bağdatla Münasebetler.....	155
1.3. SENCER DEVRİNDE VE SONRASINDA İRAK HÂKİMİYETİ İÇİN VERİLEN MÜCADELE	167
1.3.1. Sultan Mahmud b. Muhammed b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler	167
1.3.2. Sultan Mesud b. Muhammed b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler	176
1.3.3. Sultan Mesud Sonrası Selçuklu-Bağdat Münasebeti	196
1.3.4. Sultan Tuğrul b. Alparslan b. Tuğrul Devri ve Büyük Selçuklu Devletinin Sonu.....	206
1.4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE BAĞDAT HALİFELİĞİ ARASINDA	

KURULAN AKRABALIK BAĞLARI	209
1.4.1. Tuğrul Bey Dönemi.....	209
1.4.2. Alp Arslan Dönemi	212
1.4.3. Melikşah Dönemi	212
1.4.4. Berkayaruk ve Muhammed (Tapar) Dönemi	214
1.4.5. Sultan Mahmud b. Muhammed ve Sultan Mesud b. Muhammed Dönemi.....	215
1.4.6. Sultan Mesud Sonrası Dönemde Akrabalık Tesisi.....	215
1.5. SALTANAT/HİLAFAFET İLİŞKİLERİNDE MÜHİM ROL OYNAYAN BAZI ÖNEMLİ TARİHİ ŞAHSİYETLER	215
1.5.1. Amidülmülk Kündüri.....	215
1.5.2. Nizamülmülk.....	219
1.5.3. Sadü'd-Devle Gevherayin	226
1.5.4. Aksungur	228
1.5.5. Aksungur el-Porsuki	230
1.5.6. Aksungur el-Ahmedili.....	231
1.5.7. Dübeys b. Sadaka	234

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLER DÖNEMİ MEZHEPLER - DİNİ ÇATIŞMALAR VE SELÇUKLULARIN DİNİ TEMAYÜLLERİ

2.1. İSLAMDA İLK AYRILIKLAR, MEZHEBLER VE FIRKALAR.....	239
2.1.1. Mezheplerin Çıkışını Hazırlayan Olayların Kısa Özeti.....	248
2.1.2. İmamet/Halifelik ve Fırkalar	252
2.1.3. Dönemin Önemli Mezhep Akımları.....	257
2.1.3.1. Şia.....	258
2.1.3.2. Haricîler	262
2.1.3.3. Mu'tezile Akımı ve Mihne Dönemi	269
2.1.3.3.1. Bağdad Ekolü Mu'tezilileri.....	280
2.2. SELÇUKLULARIN DİNİ TEMAYÜLLERİ VE MEZHEPLERLE OLAN MÜNASEBETLERİ.....	282
2.2.1. Selçuklu-Şii Fatımi Devleti Münasebetleri.....	282

2.2.2. Selçuklu Devrinde Eş'arilik.....	287
---	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖNEMİN ÖNEMLİ İSYANLARI

3.1. ABBASİLERDE BABEK-İ HURREMİ İSYANI.....	291
3.1.1. Babek'in İsyan Ettiği Bölgenin Genel Durumu.....	291
3.1.2. Babek İsyanının Mazdekizmle Bağlantısı.....	293
3.1.3. Hurremiyye ve Babek Öncesi Hurremiyye İsyanları.....	295
3.1.4. Babek İsyanı.....	296
3.1.5. İsyanın Bastırılmasında Önemli Türk Komutan Afşin.....	300
3.1.6. Babek İsyanının Neticeleri.....	304
3.3. ARSLAN BESASİRİ İSYANI	305
3.3.1. Bağdat'ta Besasiri Rüzgârı.....	306
3.3.2. Tuğrul Bey'in İsyanı Bastırması	309
3.3.3. Besasiri İsyanında Fatimelerin Rolü	311
3.4. DAVET-İ CEDİDESİYLE HASAN ES-SABBAH VE BÂTİNİLİK	315
3.4.1. Bâtınlık	315
3.4.1.1. Ebu Müslimiyye	319
3.4.1.2. Mukannaiyye.....	320
3.4.1.3. Hurremiyye	320
3.4.1.4. Nasriyye	323
3.4.1.5. Karamita.....	323
3.4.1.6. Babekiyye	330
3.4.2. Hasan Sabbah ve Faaliyetleri.....	330
3.4.3. Bâtıniler'in İşgal Ettiği Yerler	337
3.4.4. Selçuklu Sultanlarının Bâtınlıkla Mücadeleleri	338
3.4.5. Bâtıniler Tarafından Öldürülen Önemli Şahsiyetler	348

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**KÜLTÜR VE MEDENİYETTE ORTAÇAĞIN GÖZDE ŞEHİRİ BAĞDAT**

4.1. BAĞDAT KÜLTÜR VE MEDENİYET	354
4.1.1. Tıp ve Matematik	355
4.1.2. Astronomi	360
4.1.3. Tasavvuf ve Felsefe	362
4.1.4. Kelâm, Fıkıh, Tefsir ve Hadis	364
4.1.5. Tarih.....	370
4.1.6. Dil ve Edebiyat.....	370
4.1.7. Bağdat'ta Eğitim.....	373
4.1.7.1. Medreseler	373
4.1.7.1.1. Nizamiye Medreseleri	375
4.1.7.1.2. Bağdad Nizamiye Medresesi	376
4.1.7.1.3. İmam Ebû Hanife Meşhedi /Medresesi.....	378
4.1.7.2. Ribât.....	381
4.1.7.3. Beytü'l-Hikmeler/Kütüphaneler	382
4.1.7.4. Tercüme Faaliyetleri.....	386
4.1.8. Sanat	389
4.2. BAĞDAT'IN TOPOGRAFYASI	390
4.2.1. Saray ve Kaleleri	391
4.2.2. Cami, Mezarlık, Türbe, Tekke ve Kiliseleri	393
4.2.3. Çeşme-Han-Hamam ve Su Kuyuları	395
4.2.4. Nehirleri	396
SONUÇ.....	398
KAYNAKÇA.....	400
EKLER.....	411
Ek 1. HARİTALAR.....	411
Ek 2. RESİMLER.....	414
ÖZGEÇMİŞ.....	416

ÖZET

DOKTORA TEZİ

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ ZAMANINDA BAĞDAT HALİFELİĞİ İLE
SİYASİ-KÜLTÜREL-DİNİ İLİŞKİLER

Gonca SUTAY

Danışman: Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

2013, 414 Sayfa

Jüri: Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU (Danışman)
Prof. Dr. Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK
Doç. Dr. Ali İPEK
Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

Bu çalışma dört bölümden ibaret olup giriş kısmında Türklerin Araplarla olan ilk münasebetleri ve Emevi-Abbasi halifeliğinde Türklerin varlığına değinilmiş, Bağdat Abbasi Halifeliği'nin kurulduğu ve Bağdat'ın hilafet merkezi olduğu andan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişine kadar ki süreçte Bağdat'ta Türk nüfuzu ve halifelerin Türklerle olan münasebetleri incelenmiştir.

Birinci bölümde, Tuğrul Bey zamanında başlayan Selçuklu-Bağdat münasebetleri, Sultan Tuğrul b. Alparslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah devrine kadar cereyan eden siyasi hadiseler üzerinde durulmuş; iki devlet arasında vuku bulan akrabalık ilişkileri ve dönemin bazı önemli devlet adamlarının hayatı incelenmiştir.

İkinci bölümde, Bağdat-Selçuklu münasebetlerinin başlangıcının ağırlık noktasını oluşturan Selçukluların Abbasi Sünni-İslam yanlısı, Fatımi/Büveyh Şii-İslam karşıtı siyasetine paralel olarak mezhepler konusu ele alınmış; mezhep faktörü, mezheplerin ortaya çıkışı, Sünni Bağdat Halifeliğinde önemli sorunlara sebep olacak bazı fırkaların açıklanması ve Selçukluların dini eğilimleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde gerek Bağdat hilafetinde gerekse Selçuklu devrinde cereyan eden ve bu devletleri önemli sıkıntılara maruz bırakan bazı önemli isyanlar üzerinde durulmuştur.

Son bölümde ise Bağdat'ta kültür ve medeniyet konusu incelenmiş; Selçuklu Veziri Nizamü'l-mülk'ün inşa ettirdiği Nizamiye medreseleri ve genel olarak Bağdat halifeliğinde ilmi araştırmalar ve Bağdat'ın topografik yapısına değinilmiştir.

Sonuç kısmında ise ulaşılan neticeler araştırmacıların istifadesine sunulmuş, son olarak Bağdat'la ilgili eklenen resim ve haritalarla çalışma nihayetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Selçuklu, Mezhep, İsyanlar, Halifelik

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

**POLITICAL-CULTURAL AND RELIGIOUS RELATIONSHIP WITH
BAGHDAD CALIPHATE DURING THE REIGN OF GREAT SELJUK STATE**

Gonca SUTAY

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

2013, Page 414

**Jury: Assoc. Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Advisor)
Prof. Dr. Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK
Assoc. Prof. Dr. Ali İPEK
Assist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ**

This study consisted of four sections. In the introduction section, the affairs of Turks with Araps and Turkish existence in Abbasid Caliphate were touched and as of the moment of fondation of Baghdad Abbasid Caliphate and being the Caliphate center of Baghdad and in the process in which Tugrul Bey, Sultan of Seljuk came to Baghdad, Turkish population and the affairs with Turks of the Caliph were examined.

In the first section, the affairs of Seljuk with Baghdad starting the reign of Tugrul Bey and politikal events thing place to the reign from Sultan Tugrul Bey b. Alparslan b. Tugrul b. Muhammed by to the reign of sultan Meliksah were examined, and the affairs of relativeness between two countries and lives of some statesmen of the reign were investigated.

In the second section, the subject of the Schools parallel as Counter-Islam of Shiism /Pro-Islam Sunni Islam Fatimi/ Buveyh Fatimi-Buveyh to the Seljuks starting point of the affairs consisting of Baghdad-Seljuks were taken on, and the factor of school, existence of the Schools and explanation of some parties which will bring about some important problems and some religions tendencies were examined.

In the third section, some rebellions in both Bagdad Caliphate and Seljuk reign and those wich lead to important problems were examined.

In the last section Culture and civilization in Baghdad were examined. Nizamiyye Schools built by Great Seljuk Vizier Nizamulmülk were exemined and scientific reccarches and topographic structure of Baghdad in Baghdad Caliphate were studied.

In conclusin of the study, the results obtained were presented to the information of the researchers and eventually, along with pictures and maps added to the study, the study was ended.

Keywords: Baghdad, Seljuk, School, Rebellions, Caliphate.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜDTCFTAD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
Ata. Üni. İFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DEÜİFD.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DGBİT.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
FÜİFD.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hşy.	: Haşyeden
HÜSBE	: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazret
İF.	: İlahiyat Fakültesi
iö.	: İsadın Önce
İSAM.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İÜ.	: İstanbul Üniversitesi
m.	: Miladi
MİÖA	: Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi
MÜİF.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.	: numara
Nşr.	: Neşreden

OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	: Ölümü.
RA.	: Radiyallahu Anhum
s.	: Sayfa
SAV	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
sy.	: Sayı
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
Terc.	: Tercüme Eden
Thk.	: Tahkik Eden
TİD.	: Tarih İncelemeleri Dergisi
T.K.A.E.	: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü
ts.	: Tarihsiz
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve Benzerleri
vd.	: Ve Devamı
vs.	: Vesaire
Yay.	: Yayınları
y.y	: yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Dicle nehrinin her iki yakasında yer alan ve VIII. yüzyılda Abbasi Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur tarafından kurulduğu andan Abbasi Devleti'nin yıkılışına (1258) kadar hilâfet merkezi olarak kalan Bağdat gerek siyasi gerekse kültürel açıdan döneminin en güçlü imparatorluğunun merkezi olmuştur. Nitekim Abbasiler gözlerini Doğu'ya çevirdiğinde devletlerini sembolize edecek yeni bir başşehir aramaya başladılar. İlk halife Saffah bu maksatla Kûfe'den Enbâr'a, Mansur ise Kûfe yakınlarındaki Hâşimiye'ye gitti. Ancak Mansur çok geçmeden Hz. Ali taraftarı olan Kûfe şehrine yakın olmanın ordusu üzerinde olumsuzluğunu anladı ve daha uygun bir yer aramaya başladı. Ciddi bir araştırmadan sonra iklimi, ekonomik imkânları ve askerî açıdan elverişli konumu bakımından uygun bulduğu Bağdat mevkiini seçti ve şehir nehrin her iki tarafında da verimli topraklara sahip bir ova üzerinde kuruldu. Horasan yolu buradan geçmesi, kervan yollarının kesiştiği yerde olması Bağdat'ı tercihinin sebeplerinden sadece bir kaçıdır. Şairlerin Bağdat'ın güzelliklerini övdüğü ve ona yeryüzünün cenneti adını verdikleri şehir kurulduğu andan yarım yüzyıl dahi geçmeden devrin önemli İmparatorluğunun merkezi Konstantiniye'yi baskı altında tutacak ve imparatorluğu vergiye bağlayacak bir siyasi güç olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Bu siyasi başarıların yanı sıra şehir, kısa sürede büyük bir kültür, tercüme ve bilim merkezi haline gelmiştir.

Gerek siyasi gerekse kültürel açıdan bu kadar önemli bir yere sahip olması ise daha Emin-Me'mun döneminde cereyan eden hâkimiyet mücadelesinden itibaren Bağdat'ın her dönem işgal altına alınacağına da sinyallerini vermiştir. Sünni İslam hilafetinin de merkezi olan Bağdat sadece veliahtlar arası mücadelelerin değil aynı zamanda Bermekiler, Büveyhoğulları gibi nüfuzlu ailelerle Mısır Fatımi devleti gibi Şii İslam'ı savunan güçlerin de hâkimiyet mücadelesi verecekleri bir alan olmuştur. Bölgenin Farsların etkisine açık olmasına ilaveten IX. yüzyıldan itibaren Bağdat halifeliğinin gücünü yitirdiği ve Tevâifü'l-mülklerin olarak ortaya çıkmasına ve Hilafetteki Fars etkisine ilaveten gittikçe güçlenen Türk hâkimiyeti de Bağdat üzerinde etkisini hissettirmeye başlamıştır. Bu etki o kadar ileri bir boyuta ulaşmıştır ki nihayetinde Halifelik merkezi yaklaşık yarım yüzyıl Samarra'ya nakledilmiş, halifeler Türk komutanların elinde bir oyuncak haline gelmiştir.

Bu bağlamdan olarak Türk tahine baktığımızda, umumiyetle Türk milletinin ve devletlerinin hareketinin ve yönünün Orta Asya'dan Batıya doğru olduğu ve dolayısıyla askeri ve siyasi faaliyetlerinin de bu istikamette geliştiği dikkat çekmektedir. Selçuklu Devleti'nin faaliyetleri, bu tespite uygun bir örnek oluşturmaktadır. Zira Selçuklular, Maverâünnehir ve Horasan'da ortaya çıkmış fetihlerle batıya doğru ilerleyerek İran, Irak, Suriye, Anadolu coğrafyasına egemen olmuşlar ve hem gerçekleştirdikleri siyasi, askeri, idari, sosyal ve kültürel faaliyet ve uygulamalarıyla Türk, İslam ve dünya tarihlerine yön verip, derin izler bırakmışlar, hem de oynadıkları rollerle İslam sonrası Türk tarihinin önemli bir kavşağını ve kesitini meydana getirmişlerdir. Tuğrul Bey zamanında başlayan Bağdat'la olan münasebetler ve bu münasebetlerin seyri Selçukluların Abbasi-Sünni İslam yanlısı, Fatımi-Büveyhi karşıtı siyasetinin gelişimine paralel olarak gelişmiştir. Selçukluların Sünnî inanca sahip olmaları ve Ehl-i sünneti müdafaa etmeleri onların Bağdat Halifeliği ve Fâtımîlerle olan siyasi ve kültürel ilişkilerine yön vermiştir. Bunun yanı sıra bu dönemde cereyan eden mezhep akımları da her iki devletin siyasetine yön veren unsur olmuştur. Literatürde gerek Selçuklularla gerekse Bağdat'la ilgili çalışmalar mevcut olup, *Selçuklular Devrinde Bağdat* konusu ise yapılan çalışmalar içerisinde değinilen bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda yapmış olduğumuz bu çalışmanın Büyük Selçukluların yıkılışına kadar geçen süreçte Bağdat'la olan münasebetlerin izahı açısından bilim literatürüne katkı sağlayacağını umut etmekteyiz.

Bu çalışmada ulaşılabilen yerli ve yabancı pek çok kaynak ve çeviri eserlerden istifade edilmiştir. Nitekim Belazuri'nin, *Futuhu'l-Buldan'ı*, Dineveri'nin *Ahbaru't-Tıval'ı*, el-Mesudi'nin *Mûruc ez-Zeheb ve Kitabu't-Tenbih'i*, el-İsfehani'nin *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adlı eseri İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil Fi't-Tarih'inin* İbnü'l-Adîm'in "*Buğyetü't-taleb fi Tarih-i Haleb*" adlı eseri, İbn Hallikan'ın *Vefayat'ı* Ebu'l-Fida'nın *el-Muhtasar fi Ahbari'l Beşer'i*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fi Tarihu'l-Mülük ve'l-Umem'i*, Reşidü'd-din Fazlullah-ı Hemedani'nin *Camii't-Tevarih'i* İbn Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye'si* Suyûtî'nin *Târîhu'l-Hulefâ'sı*, Yakût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldan'ı*, Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan'ı*, Hafîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd'ı*, Ahmed Emîn'in *Zuhru'l-İslâm'ı*, ed-Deylemi'nin *Beyan-i Mezhebi'l Bâtıniyye'si*, *el-Bağdadi'nin*, *el-Fark Beyne'l-Fırak'ı* ile Corci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslamiye Tarihi* ve *Ebû Müslim Horasani'si*, Ebu'z-Ziya Tefvik'in, *Hasan*

Sabbah adlı eserinden istifade edilmiştir., Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî'ye ait olduğu tahmin edilen *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* adlı eser, Nizâmülmülk tarafından yazılmış ve Farsça kaleme alınan *Siyasetnâme'si*, Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr'u*, Selçuklular dönemine ait Süryani kaynaklardan biri olan Gregory Abû'l-Farac Bar Hebraeus'un, *Abû'l-Farac Tarihi*'nin Alâaddin Ata Melik Cüveynî'nin, *Tarih-i Cihan Güşası*, Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşı'nın *Camiü'd-Düvel* adlı eseri bunlardan birkaçıdır. Bunlara ek olarak editörlüğünü Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ve *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerinden yararlanılmıştır. Yine Philip K. Hitti, Carl Brockelmann, Andre Clot, C.E. Bosworth, K.V. Zettersteen, Marshall Hodgson, Cl. Huart gibi Batılı araştırmacıların eser ve makalelerin ilgili kısımlarından istifade edilmiştir. Bunun yapılmasının nedeni ise Batılı araştırmacıların konulara farklı açılardan yaklaşımları ve ilginç bazı değerlendirmelerde bulunmalarındır. Farklı bakış açılarını tespit etme açısından Batılı araştırmacıların eserlerinin kıymetli bilgiler verdiği kanaatindeyiz. Son olarak ülkemizde Abbasi dönemiyle ilgili olarak yapılmış nitelikli bazı çalışmaların tezle ilgili olan bölümlerinden de istifade edilmiştir.

Araştırmam esnasında başından itibaren yaptığı olumlu tenkitleriyle ve hususi kütüphanesinden istifade etmemi sağlayarak bana maddi ve manevi desteğini esirgemeyen saygı değer hocam Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU ve bölümümüzün değerli hocalarına, Arapça kaynakların seçiminde ve yazım aşamasında her türlü destek ve yardımlarını gördüğüm Arap Dili ve Edebiyatı Bölümünün değerli öğretim üyelerinden sayın Prof. Dr. Kenan DEMİRAYAK ve Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünün değerli asistanlarından Araştırma Görevlisi Yasemin YAYLALI hanımefendiye, bu süre içinde yardımlarını benden esirgemeyen Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanları ve Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına ve tüm bu zaman zarfında gerek maddi gerekse manevi hiçbir fedakârlıktan kaçınmayıp her zaman yanımda olan aileme sonsuz şükranlarımı sunarım.

GİRİŞ

I. BAŞLANGICINDAN ABBASİLERİN KURULUŞUNA KADAR TÜRK-ARAP MÜNASEBETLERİ

I.I. Türk-Arap İlişkilerinin Başlangıcı

Türklerle Araplar arasındaki ilişkiler Arapların Cahiliye devri olarak adlandırdıkları döneme kadar uzamaktadır. Dönemin Arap şiirleri ve atasözlerinde Türklerden bahsedilmiş¹ A'şa ve Nabiga'nın eserleri de buna örnek teşkil etmiştir². Nitekim Cahiliye devri şairlerinin şiirlerinde Türklerden "Türk" diye bahsetmeleri bu kelimenin Arap şairleri tarafından dünyaya yayıldığı kanaatini doğurmaktadır³. Cahiliye devri Araplarının Türklerle ilk temasları miladi III. asrın başlarına tekabül etmekte bilhassa Ceyhun havzasında bulunan ve akınlar yapan Türklerin İran'a girip, Irak'a ulaşmaları sayesinde bu temasların olduğu tahmin edilmektedir⁴.

Sasani ordusu içinde Türklerin yanında Arapların da bulunması bu iki kavmin birbirini tanımalarına da imkân vermiş, ayrıca VII. yüzyılda Sasani İmparatorluğu ile Bizans arasında süregelen savaşlarda Göktürk, Hazar, Avar Türklerinin de önemli rol oynadıkları bilinmektedir⁵.

İslamiyet'in doğuşuyla birlikte Arap yarımadasında yepyeni bir dini ve siyasi yapı tezahür etmiş, bu süreçte yapılan fetih hareketleri de iki kavmin yakınlaşmasını zaruri kılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'in (SAV) Türkler hakkında söylediği rivayet edilen hadisler de buna işaret etmektedir. Bu hadislerde, Türklerin savaşçı vasıflarına dikkat çektiği, onların fizyolojik özelliklerinden bahsettiği, yine Türkleri Beni Katûra olarak gösteren ve Arapların elinden iktidarı alacak bir kavim olarak bir de Türklerin Irak ve el-Cezire⁶ bölgesini ele geçirip Abbasilerin elinden alacaklarına dair bilgiler

¹ Abdülkerim Özeydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, (Ed. Hasan Celal Güzel-Ali Binici), II, 615; Zekerya Kitapçı, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 271.

² Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet," *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 294.

³ Özeydın, s. 615- 616.

⁴ Kitapçı, s. 271.

⁵ Özeydın, s. 615.

⁶ el-Cezire: Dicle ile Fırat nehirleri arasını kapsayan bölgenin adı. Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevi er-Rumi el-Bağdadî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrût-

mevcuttur. “*Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız*”, “*Milletimin mülkünü en evvel Kântûra (bununla Türkler kastedilmektedir) nesli zapt edecektir.*” şeklinde zikredilen hadisler bunlardan bazısıdır⁷.

I.II. Dört Halife Dönemi İlişkilerine Genel Bakış

Hız. Peygamberin vefatı üzerine halife seçilen Hız. Ebubekir, Hız. Peygamber zamanında başlatılan İslam’ı yayma ideolojisini devam ettirmiş ve bu amaçla ilk olarak Sasani İmparatorluğunun hâkimiyetinde bulunan Fırat nehrinin aşağı taraflarına ordu sevk etmiş, bu sırada Yemame’de bulunan Halid b. Velid’i Sasanilerle savaşmakla görevlendirmiştir. Daha sonra Halid’i, Müsenna b. Harise’ye destek olmak üzere Irak istikametine göndermiş bu durum aynı zamanda İslam tarihinin en hızlı ve en kalıcı fütuh hareketinin de başlangıcını teşkil etmiştir⁸. Hız. Ebubekir’den sonra Halife seçilen Hız. Ömer (13-24/634-635/644-45) zamanında da bu fetihlere devam edilmiş, 15/636’da kazanılan Kadisiye zaferi⁹ ve ardından 22/642’de kazanılan ve tarihlere *Fethu’l-fütûh* (fetihler fethi) olarak geçen Nihavend zaferinin ardından İran’ın kapıları Müslümanlara açılmış ve Abdullah b. Amir’in öncü kuvvetleri komutanı Ahnef b. Kays, Nişapur ve Serahs’ı fethettikten sonra Merv üzerine yürümüştür. Hız. Ömer, Ahnef’in kazandığı bu zaferlere önce memnun olmuş fakat daha sonra muhtemelen Türklerle karşı karşıya gelecek Müslümanların büyük kayıplar vermesinden endişe ederek Ahnef’e olduğu yerde kalmasını emretmiştir. Hız. Ömer’in *Keşke Horasan’a ordu göndermeseydim, keşke Horasan’la aramızda ateşten bir deniz olsaydı.* dediği ve Ceyhun nehrini geçerek fetihlere devam etmek isteyen Ahnef’e; *Sakın nehrin karşı tarafına geçmeyiniz, bulunduğunuz yerde kalınız.*¹⁰ diye haber gönderdiği zikredilmekle birlikte bu hadise farklı şekilde de anlatılmıştır. Hız. Ömer İran’ın fethi sebebiyle üzölmüştür. Çünkü vaktiyle gençliğinde ticaret vesilesiyle o bölgeleri görmüş olup refah içinde yaşayan bu bölge insanların sefihane hayatları ve ileride onları taklide kalkışacak galip Arapların içine düşecekleri kötü durumun farkına varmıştır. Zira O,

---

Lübnan, 1979-1399, s. 134.

⁷ Bu hadisler için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgı yay., (4. Baskı), İstanbul Nisan 2011, s. 37-38.

⁸ Özeydın, “Türklerin İslamiyeti Kabulü”, s. 617.

⁹ Kitapçı, s. 272.

¹⁰ Özeydın, s. 617.

servet ve varlığın bir sefahat anahtarı olabileceğini çok iyi biliyordu. Medine şehri deve kervanlarının taşıdığı ganimetlerle dolup taşığında yığılan bu ganimetler karşısında halifenin gözleri yaşarmış ve *Ne olurdu, İran ile aramızda ateşten bir dağ olsaydı da biz oralara varmamış olsaydı*¹¹ demiş, hayretler içinde Hz. Ömer'in yüzüne bakan sahabenin ileri gelenleri bunun sebebini sorduklarında ise O: "*İleride vuku bulacak bütün fitneler işte şu yığın yığın servetlerin içinde gizlidir.*" cevabını vermişti¹². İlginçtir ki Hz. Ömer Kureyşli Muhacirler'in Medine dışına çıkmalarını Halifeliği boyunca yasaklamış, "*Bu millet için korktuğum şey sizin her tarafa yayılmanızdır.*" demiştir. Bunlardan biri savaşa gitmek için izin istese: "*Hız. Peygamber ile yaptığın savaşların şerefi sana kâfidir. Senin için bugün savaşa gitmekten ise ne sen dünyayı göresin ne de dünya seni görsün.*" diyerek geri çevirmiştir¹³.

Müslüman Araplar Kafkaslarda Hazar Türkleriyle karşılaşmış, 18/639'da Hz. Ömer, Süraka b. Amr'ı Derbentin (Babu'l-ebvab) fethiyle memur etmiş, O'nun öncü kuvvetler komutanı Abdurrahman b. Rebia idaresindeki İslam ordusu Derbent hâkimi Şehrabaz ile bir antlaşma yapıp onlara tabi olmayı kabul etmişlerdir. Hz. Osman devrinde 31/651 yılında bütün İran İslam hâkimiyeti altına girmişti. Suraka'ya bağlı birlikler daha sonra Derbentin kuzeyine geçip Hazar Türkleriyle karşı karşıya gelmişlerdir¹⁴.

32-33/652-53 yıllarında Hazar başkenti Belencer¹⁵ yakınlarında meydana gelen savaşta İslam ordusu mağlup olmuş bundan sonra ise İslam dünyasındaki iç karışıklıklar nedeniyle Hazar Türkleri ile Araplar arasında kayda değer bir savaş olmadığı anlaşılmaktadır¹⁶. Hz. Osman döneminin ikinci altı yıllık diliminde ülke içinde meydana gelen kargaşa ve ihtilaflar, ardından Hz. Osman'ın isyancılar tarafından öldürülmesi Orta Asya'daki fetihleri de etkilemiş, Tohoristan Hanı (Yabgusu) bu durumdan istifade ederek fethedilen topraklarının büyük kısmını geri almıştı. Aynı zamanda Horasan,

¹¹ Metin Bozkuş; "İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", *CÜİFD*, VI/1, Sivas 2002, s. 201; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, (Çev. Nejdet Gök), İstanbul 2012, s. 252; "Ahvaz şehri fethedildiğinde Hz. Ömer: "*Keşke Fars ülkesiyle aramızda ateşten bir dağ bulunsaydı, Öyle ki ne onlar bize ne de biz onlara ulaşabilelim*" demiştir."

¹² Bozkuş, s. 201.

¹³ Zeydan, II, 252-253.

¹⁴ Özeydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü" s. 618.

¹⁵ *Belencer*; Hazar bölgesinde bir şehir, Yakût el-Hamevî, I, s. 489.

¹⁶ Özeydın, s. 618.

Müslüman Araplardan arındırılmış, bu arada Tohoristan Hanı, daha önce kendisine sığınmış olan III. Yazdicerdin oğlu Fîruz'u Horasan hâkimi ya da İran şahı ilan etmiştir¹⁷. Orta Asya'daki bu istikrarsız durum Hz. Ali döneminde de (36-40/656-660) devam etmiştir. Çünkü bu dönemde ülke içi ihtilaflar, iç savaşlar ve iktidar mücadeleleri nedeniyle İslam coğrafyasına antlaşmalar yoluyla bağlanan bölgeler antlaşmalarını tek taraflı olarak ihlal etmişlerdi. Ancak İslam toplumundaki iktidar mücadelesi Muaviye b. Ebû Sûfyan lehinde neticelenmesinden sonra Orta Asya yeniden Müslümanların gündemine girmiş, planlı ve kalıcı hareketler ancak bu dönemde gerçekleştirilmiştir¹⁸.

I. III. Emeviler-Türkler ve İslamiyet

Türkler ile Araplar arasındaki asıl münasebetler hiç şüphesiz Emeviler zamanına denk gelmektedir. Emevi idaresindeki İslam ordularının Maveraünnehir'e girmeleri ise doğuda Göktürk devletinin ikinci kez kurulduğu zamana rastlamaktadır¹⁹. Uzun süren mücadelenin ardından hilafet makamına geçen Muaviye iç karışıklıklara son verdikten sonra yeniden fetih hareketlerine girişmiş bu çerçevede 54/674 senesinde²⁰ Horasan'a vali olarak gönderilen Ubeydullah b. Ziyad ordusuyla Ceyhun nehrini geçip Buhara'yı yağma ile bura melikesi Melike Kabaç Hatun'la her sene bir milyon dinar vergi vermesi koşuluyla bir anlaşma yapıp Merv'e dönmüştür²¹. Yine bu bağlamda Muaviye, Abdurrahman b. Semüne'yi Sistan (Sicistan)²² fethine memur etmiş, O da Kabil, Belh ve Büst gibi şehirleri ele geçirdikten sonra Sind bölgesi fethine girişmiş ancak başarılı olamamış O'ndan sonra yerine getirilen Muhalleb b. Ebû Sufra 44/664'te Türkleri mağlup ederek bölgede İslam hâkimiyetini sağlamıştır. Basra valisi olan Ziyad b. Ebih askeri harekâtı daha iyi organize edebilmek amacıyla Muaviye'yi razı ederek Merv'i bir ordugâh şehri haline getirmiş ve Kûfe ile Basra'dan yaklaşık 50.000 kişi getirtilerek Horasan'ın Merv, Herat, Nişapur şehirlerine yerleştirilmesi sonucu bölge Türkistan'a yapılacak seferler için askeri bir üs haline gelmiştir. Ziyad b. Ebihin ölümünün ardından yerine geçen oğlu Ubeydullah b. Ziyad 55/674'te Beykent'i ele geçirdikten sonra

¹⁷ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle ilk Münasebetleri", *Türkler*, IV, s. 319.

¹⁸ Aycan, s. 319.

¹⁹ Turan, "Türkler ve İslamiyet," s. 294.

²⁰ Frye-Sayılı, "Selçuklardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, Cilt: X, sy. 37, Ocak 1946, s. 105.

²¹ Kitapçı, s. 272.

²² *Sicistan*; Herât yakınlarında büyük bir yerleşim merkezidir. Yakût el-Hamevî, III, 290.

Buhara üzerine yürümüş, Ramisen, Beykent, Nese夫 ve Sağaniyan'ı ele geçirdikten sonra yaklaşık 2.000 Türk savaşçı ile Basra'ya dönmüş ve burada onların yerleştirildiği sokağa "*Buharalılar Sokağı*" denilmiřtir²³. Nitekim Basra'da, Ubeydullah b. Ziyad'ın gözde adamlarından biri olup Türkler arasında mevkisi yükselen Reşid't-Türki de Basra'ya yerleştirilen bu Türklerden biridir²⁴. Orta Asya'nın Müslüman Araplar tarafından fethinin ilk aşaması olan bu kısım daha ziyade yağma ve çapulculuk faaliyetleri olup bunun ötesine geçememiş, bundan sonraki aşama ise Kuteybe b. Müslim'in geekleştireceği düzenli fetih hareketleri olarak onun ölümüne (705) kadar devam etmiřtir²⁵.

I. Yezidin halifeliğinde ise Haccac'ın isteğiyle 86/705'te Horasan valiliğine getirilen Kuteybe b. Müslim pek çok fetih hareketleri ile bölgede ciddi başarılar elde etmiřtir²⁶. Bölgede anlaşmaya yakın olan yerel yöneticilerle anlaşma yolunu seçen, barışa yanaşmayanlar üzerine ise seferler düzenleyip 87/706 yılında Beykent, 88/706'da Numuşkes ve Ramisan 89-90/708-709 yılında Buhara'nın fethini geekleştiren Kuteybe, bu bölgenin kesin olarak fethini tamamladıktan sonra egemenliğin kalıcı olması ve devlete bağımlı hale gelmesi için bir takım tedbirler de almıştır. Buhara'nın hükümdarını öldürüp yerine kendisine daha bağımlı biri olan Tuğşade'yi atamış, o bölgenin merkezi durumunda olan Buhara'ya pek çok Müslüman Arabı iskân edip Buharalıların da rızasıyla bu insanlara ev, bağ, bahçe arazileri dağıtılmıştır. Başlangıçta bu güzel ilişkiler daha sonra Müslümanlarla Buharalılar arasında sosyal ve dinî alana da taşmış, aralarındaki evliliklerin çoğalması İslamlaşma sürecini de hızlandırmış ve bir müddet sonra Buhara tam bir İslam şehri halini almıştır. Kuteybe askeri kabiliyetleri dolayısıyla ordusunda Buharalılara yer vermiştir. Kuteybe ile antlaşmasını bozan Semerkant'a 90/709 yılında yapılan seferde Buharalılar Semerkant Türklerine karşı savaşmışlardır. Bu durum Semerkant hükümdarı Gzek'in Kuteybe b. Müslim'e: "*Sen bana karşı öz kardeşlerimle savaşıyorsun, yiğitsen karşıma Arapları çıkar*" sözünden çok açık bir şekilde anlařılmaktadır²⁷. 96/714 yılında Haccac'ın ölümü zerine Halife I.

²³ zaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 619.

²⁴ Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar Dokümantaston Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 39.

²⁵ Kitapçı, s. 272.

²⁶ Kuteybe'nin bu fetihleri için bkz. zaydın, s. 620-622; Kitapçı, s. 273-274; Frye-Sayılı, s. 108-109.

²⁷ Aycan, "Müslüman Arapların Türklerle ilk Münasebetleri", s. 320-321.

Velid Kuteybe'ye müstakil bir eyalet durumuna getirilen Horasan'ın valiliğine atadığını bildirmiş fakat Halife Velid'in ölümü üzerine hilafete geçen Süleyman b. Abdulmelik'e Fergane'de²⁸ isyan eden Kuteybe bu isyan sırasında öldürülmüştür²⁹. Nitekim Kuteybe, Buhara ve Semerkand ile Ceyhun'un ötesindeki toprakları fethederek bu bölgede İslam hâkimiyetini tesis eden ilk kumandan olarak tarihe geçmiştir³⁰.

Kuteybe'nin ölümünün ardından bugünkü Semireçinsk dolaylarında hücumla geçen Türğişler Maverâünnahir'deki İslam hâkimiyetini tehdiye başlamış, hatta 103/721'de Horasan valisi Cüneyd, Türğişler karşısında yenilgiye uğramış³¹, Emevi Halifesi Hişam b. Abdulmelik, Türğiş hakanı Sûlu'ya³² bir elçilik heyeti gönderilip İslam'a davet etmişse de Hakan, İslam'ı kabul ettikleri takdirde askerlerinin ve halkının geçim sıkıntısı çekeceğini söyleyerek bu teklifi kabul etmemiştir³³. Emevi Halifesi Hişam b. Abdulmelik (106-126/724-743) kendi çağdaşı olan Türk hakanını İslamiyete davet için elçi göndermiştir. Elçi geldiğinde bir resmigeçit yaptırmıştır. Bu resmi geçitte hakanın on ordu kumandanı, beheri onar bin ağır silahlı askerle bir tepe yanına gelerek bayraklar açıp selamlayıp hükümdarın yanından geçmişlerdir. Hakan bu orduya işaret ederek Arap halifesi elçisine: *Bunlar hacamatla (doktorlukla), papuçculuk ve terzilikle meşgul insanlar değildirler, Müslüman olurlarsa (yani sizinle sulh akdederek memleketinize akın icra etmekten vazgeçerlerse) nereden yiyecek bulurlar?* demiştir³⁴. Türğiş Hakanının 120/737'de Esad b. Abdullah tarafından mağlup edilip bir yıl sonra ölmesiyle de bölge de Türk nüfuz ve hâkimiyeti sona ermiştir³⁵.

114/732'de el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan valiliğine getirilen Mervan b. Muhammed'in Hazar ülkesine yaptığı seferlerin en önemlisi 120/737'de gerçekleştirdiği sefer olup, bunun neticesinde mağlup olan Hazar hakanı barış teklifinde bulunmuş ve Hazar Türklerine İslamiyeti öğretmek amacıyla Nuh b. Sabit el-Esedi ile Abdurrahman

²⁸ Kitapçı, s. 274.

²⁹ Özeydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 623; Kitapçı, s. 274; "Veki b. Sudet- Temimi emrindeki bir grup gönüllü fedai Kuteybe'nin çadırına hücum ederek çok yakın akrabalarından on bir kişi ile birlikte Kuteybe'nin de başını uçurmuşlardır", Frye -Sayılı, "715", s. 109.

³⁰ Özeydın, s. 623.

³¹ Frye-Sayılı, s. 109.

³² Özeydın, s. 623; Frye -Sayılı, "Hakan Suli", s. 110.

³³ Özeydın, s. 623.

³⁴ Zeki Velidi Togan, "İbn el-Fakih'in Türklere Ait Haberleri, *Belleten*, Cilt: XII sy.45, s. 13.

³⁵ Frye-Sayılı, s. 110.

b. Zübeyr adında iki âlim gönderilmiştir³⁶.

Bu fetihlerin ardından Müslümanlar artık yeni bölgeleri fethetmek yerine Maveraünnehir bölgesinde İslamiyet'in yayılması amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlar ve bu sayede Orta Volga Bulgarları ile Maveraünnehir'deki Türkler kendi istekleriyle İslamiyeti kabul etmişlerdir.

Ömer b. Abdulaziz devrinde ise önceki halifelerden farklı bir siyaset takip edilmiştir. Nitekim O, ilk olarak ganimet amaçlı yapılan fetihleri durdurmuş, Cerrah b. Abdullah'a gönderdiği mektupta İslamiyeti kabul edenlerden alınan cizye ve haracı kaldırmasını istemiş ve O'nun bu siyaseti neticesinde Maveraünnehir'deki çeşitli hükümdarlara gönderilen İslamiyete davet mektupları bunlardan bazıları tarafından kabul edilmiştir³⁷. Nitekim Ömer b. Abdulaziz, Horasan valisine verdiği Müslümanlardan cizyeyi kaldırması hususundaki emrinin akabinde insanlar hızla İslam'a girmeye başlayınca cizye ve haraç gelirleri de o ölçüde azalmış bunun üzerine Cerrah, Halife'ye insanların cizyeden kurtulmak için Müslüman olduklarını söyleyerek onları sünnetle imtihan etmesini önerince Halife ona: "*Allah, Hz. Resul'ü davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak değil*" diye cevap vermiştir³⁸. Başka bir kaynakta ise bunu söyleyen Cerrah'a Ömer: "*Cenabı Allah Muhammed (SAV)'i, vergi ve cizye toplayan biri olarak değil aksine davetçi olarak göndermiştir.*" dedikten sonra O'nu Horasan valiliğinden azletmiştir³⁹. Ömer b. Abdülaziz'in ölümünün ardından mevali politikasına geri dönülmesi Araplara karşı nefretin artmasına yol açmıştır⁴⁰. Bu dönemde, önceki Emevi Devleti başkanları tarafından ele geçirilmiş Hristiyanlara ve Musevilere ait ibadethaneler kendilerine iade edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz valilere gönderdiği mektupla gayr-i müslim ve zimmi halkın hukukunun gözetilmesini ve kendilerine hoşgörülü davranılmasını istemiştir. Müslüman olmaları halinde kendilerinden haraç alınmayacağını belirterek Kuzey Afrika'da Berberiler ve Maveraünnehir bölgesindeki kavimler arasında İslamiyet'in hızla yayılmasını temin etmiştir. Diğer taraftan Haccac zamanında vergiler konan ve kendilerine ikinci sınıf halk muamelesi yapılan

³⁶ Özeydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 625.

³⁷ Özeydın, s. 626.

³⁸ Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni- Türkiye'nin dini Yapısının Arka Planı*, İstanbul Ocak 2006, s. 39.

³⁹ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye- Büyük İslam Tarihi*, IX, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul Ocak 1995, 305.

⁴⁰ Özeydın, s. 626.

Müslümanlar için valilerine emirler göndererek hangi ırktan ve kökenden olursa olsun Müslümanlara eşit muamelede bulunulmasını istemiştir⁴¹.

Emeviler devrinde çok geniş bir alanda İslam hâkimiyeti sağlanmışsa da devletin takip ettiği Arap milliyetçiliğine dayalı siyaset yüzünden idari ve askeri kademedede çok az sayıda gayr-ı Arap unsur hizmete alınmış, Araplar devletin çeşitli nimetlerinden yararlandıkları halde Mevali⁴² denilen gayr-ı Arap unsur ikinci sınıf insan muamelesi görmüş, ganimetlerden daha az pay almalarına karşın daha çok vergi vermek zorunda kalmışlardır⁴³. Hukuki sahada Mevali üç gruba ayrılır: “Mevla Rahim”, “Mevla Ataka-Ikd⁴⁴” ve “Mevla’l-Akd”; yani “akrabalıkla, azatla veya anlaşmayla mevla”.⁴⁵ *Ikd veya Itaka mevlası*, esir veya köleyken azat edilen şahıslara⁴⁶ diğer bir deyişle hür doğmuş fakat savaşta tutsaklığın bir neticesi olarak esir edilmiş azatlı kölelere⁴⁷ verilen addır. Akd mevlası; bir şahsın diğer birine ne şekilde olursa olsun bir hizmetle muhaletat ve mülazemetle “*intisap*” etmesi ve bunun yüzyıllarca devam etmesi şeklinde oluşan⁴⁸ mevla grubudur. Diğer bir deyişle bir *efendi*’nin adamı olma statüsünü isteyerek kabul etmiş olan anlaşmalı bir kişi olarak, *Mevla-ı Rahim*; ise anaerkille akraba olan kişileri babaerkil bir cemiyet içerisinde birleştirmenin yolu⁴⁹ yani bir kabilenin mevalisinden hanım almakla gerçekleşen mevali grubu olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁰. Yine İkd Mevlasına varis olunur fakat o varis olamaz; Akd Mevlasına ne varis olunur ne de o varis olabilir; Rahim Mevlası ise hem varis olur hem de kendisine varis olunurdu⁵¹. Mevali, efendisinin aşiretinin ismini taşırdı. Mevla kelimesiyle aşiretle bağına işaret edilirdi ki, bu toplumsal bağ olup kan bağı değildir. Velâ bağı genel anlamda

⁴¹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *AÜİFD.*, 1999, 39 (1), s. 167.

⁴² Mevla (çoğul; Mevali), Arapça "*sahip, efendi*", anlamlarına gelmektedir. Bkz. Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık Yay. Kasım 1997, aynı zamanda Azad edilmiş köle anlamına da gelen bu kelimeyle Mevali'nin Arapların azat edilmiş köleleri olduğu da dile getirilmektedir. Bkz. Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" *Bellekten*, VI(23-24), Temmuz 1942, s. 181. dn.

⁴³ Özeydin, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 635.

⁴⁴ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 232.

⁴⁵ W. Montgomey Watt; "Emeviler Devrinde Şiiilik", (Çev. İsa Doğan), *OMÜİFD*, Sayı: 10, Samsun 1998, s. 40.

⁴⁶ Zeydan, II, 232.

⁴⁷ Watt, s. 40.

⁴⁸ Zeydan, II, 235.

⁴⁹ Watt, s. 40.

⁵⁰ Zeydan, II, 236.

⁵¹ Kılıçlı, s. 26.

yardımlaşma ve teavünü gerektiriyordu. Mevali, efendilerinin hizmetlerini yaptıkları, sıkıntılarında onlara yardım ettikleri gibi aynı zamanda efendilerinin yanında savaşıyorlardı. Abbad b. Ziyad'ın yanında onunla birlikte savaşan mevalisinden 2000 kişi vardı. Yine Merc-i Rahit savaşında da Abbad b. El-Husayn'ın yanında köleleri ve mevalisinden 700 kişi vardı. Mevaliden aşireti ve efendisinin himayesinde faydalanmak mümkün olduğunda onlardan güzel bir şekilde istifade ediliyordu⁵². Kısacası Arap toplumunda kölelerle hürler arasında olan ve orta sınıfı oluşturan kesim oldu Mevali⁵³. İlim adamlarının çoğunu Mevali oluştururken İmam ve kadı yapılmamış, kendileriyle Arap kızlarının evlenmesi yasaklanmış, evlenenler ise boşanmaya zorlanmış, şehirlere yerleşmelerine izin verilmeyip, köylere sürülmüşlerdi⁵⁴. Arap olmayan unsurlardan Müslüman olmayanlardan alınan Cizye⁵⁵ ve Haraç alınmakta, Arplar bir yere oturduklarında Mevali ayakta durup onlarla beraber yemeğe oturmadığı gibi Mevali'nin Arapların kullandığı ve ismin önüne *Ebû* getirilerek yapılan ve asillik anlatan künye kullanmaları da yasaktı⁵⁶. Bu ırki taassup o derece ileri gitmiştir ki Araplardan bazısı damarlarında akan kanın bile Mevali'den farklı olduğunu ileri sürmüştür⁵⁷. Fakat bazı kaynaklarda Emeviler'in Mevali politikasının gereğinden fazla abartıldığı Emeviler'in mevaliye itimat ettikleri, onları uygun mevkilere tayin edip kendilerine ortak yaptıkları ve Mevalinin umumi vazifedeki paylarının, özellikle maliye idaresinde Arapların payından daha büyük olduğu⁵⁸ da zikredilmektedir.

İslamiyet X. asırda Türkler arasında yayılmadan önce Türk halkları arasında dini olarak bir bütünlüğün olmadığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar geniş bozkır sahası içerisinde yaşayan göçebeler Şamani⁵⁹ bir dini ve kültür çerçevesinde bulunurlarken Şarki Türkistan ve Maverâünnehir'de miladın IV. ve VI. asırlarında Buda, Zerdüş, Mani ve Hristiyan din ve inanışlarının nüfuz etmiş olduğu

⁵² İrfan Aycan, "Emeviler Döneminde Mevali ve Zımmilerin İdarededeki Rolü", *AÜİFD.*, 37 (1), 1997, s. 177

⁵³ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 232.

⁵⁴ Mehmet Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, s. 24.

⁵⁵ *Cizye*; Cizye, bir güç kaynağı olarak, Müslümanların gayr-i müslimlere nefisleri, malları, dinleri ve askeri hizmetlerden muaf tutulmaları karşılığında verilen taahhüdün karşılığıdır. Bkz. Aycan, s. 184.

⁵⁶ Günaltay, s. 181, Ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür Hayatı", *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 31.

⁵⁷ Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İstanbul Ocak 1992, s. 48.

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Aycan, s. 180.

⁵⁹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Turan, "Türkler ve İslamiyet," s. 291-292.

bilinmektedir⁶⁰. Şarki Türkistan ve Maveraünnehir’de bunlar içerisinde en çok tesirli olanı şüphesiz Budizm’dir. Öyleki Buhara şehrinin adının dahi Budist Viharalarından (manastır) geldiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra İslamiyet ve Hristiyanlık gibi iki büyük din karşısında sönmek üzere olan Maniheizm’de Uygurlar arasında yeniden hayat bulmuştur. Türklerin din bakımından bu derece dağınık bir görüntü arz etmeleri hiç şüphesiz Göktürklerden sonra bütün Türkleri bir araya getirebilecek bir devletin kurulamamasının yanı sıra yayıldıkları alanın genişliği itibariyle türlü din ve kültürlerle temaslarda bulunmaları ve tüm dinlere karşı gösterdikleri müsamaha ile açıklanabilir⁶¹.

İslamiyet Türkler arasında ilk defa Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilen Amu Derya Nehri’nin kuzeyindeki topraklarda Kaşgarlı Mahmud’un Çay ardı dediği Maveraünnehir bölgesinde yayılmaya başlamıştır. Türkler başlangıçta Şafii Mezhebini daha sonra ise Ebû Hanife’nin kurucusu olduğu Hanefi mezhebini kabul etmişlerdir. Semerkantlı İmam Maturidi de Türkler üzerinde etkin olan bir başka şahsiyettir. Bunun yanı sıra Kuteybe’nin de faaliyetleri bölgede İslamiyet’in yayılmasında etkili olmuştur. Nitekim O, bir yandan kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalışırken bir yandan da İslamiyet’in yayılması için gayret etmiş, bu amaçla Buhara’da bir cami yapılmıştır (95/713)⁶². Süleyman b. Abdulmelik’in halifeliği zamanında Horasan valisi Yezid b. Muhelleb, Dihistan ve Cürcan üzerine sefer tertip etmiş (99/717), Dihistan Türklerinin idarecisi olan Sültekin’in⁶³ İslamiyeti kabul etmesinin ardından⁶⁴ O’na tabi birçok kişide İslamiyeti kabul etmiştir. Ancak Sültekin’in yine Emevilerce öldürüldüğü görülmektedir⁶⁵. Buna mukabil İbn Muhelleb Cürcan şehrinde 40 kadar mescit ve Cürcan’ın kuzeyindeki gayrı Müslim Türklere karşı bir set yaptırmıştır. Bu babdan olarak Dihistan ve Cürcan’ın Türk- İslam medeniyetine şekil veren en eski merkezler olduğu kabul edilmektedir⁶⁶. Ancak Yezid b. Muhalleb’in Dihistan ve Cürcan’a hâkim olmak amacıyla bu bölgede pek çok katliam gerçekleştirdiği de bilinmektedir. Nitekim O’nun sadece Cürcan’da öldürdüğü Türklerin sayısının 40.000’den fazla⁶⁷ olduğu

⁶⁰ Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 290.

⁶¹ Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 292-293

⁶² Özeydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 639.

⁶³ Özeydın, s. 640, Frye-Sayı, s. 122, "Sul-et-Türki"

⁶⁴ Ahmet Savran, *Abbasi Edebiyatında Suiler ve Ebû Bekr es-Suli*, (II. Baskı), Erzurum 1995, s. 50.

⁶⁵ Savran, s. 50.

⁶⁶ Özeydın, s. 640.

⁶⁷ Kitapçı, s. 275; Frye-Sayı, s. 122, "Yezid Sül'u çekilmeğe mecbur etti ve onu Buhir adasında

zikredilmektedir.

Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği döneminde takip ettiği politika ile özellikle Maverâünnehir bölgesinde Türkler arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlamış fakat O'nun ölümü ardından Emeviler'in eski politikalarına dönmeleri aynı zamanda Türgiş Kağanlığının da bölgede hâkimiyet kurmak amacıyla Müslümanlarla mücadeleye girmesi bölgede İslamiyet'in yayılmasını tehlikeye sokmuştur⁶⁸. Fakat Horasan'a vali olarak gönderilen Nasır b. Seyyar el-Kinani'nin Türgiş Hakanı Sû-lu Han'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Kûr-Sûl ile yaptığı savaş sırasında Kûr-Sûl'un esir alınıp öldürülmesiyle sonuçlanan zaferin ardından Arapların Maverâünnehir dediği Aşağı Türkistan'da Arap siyasi hâkimiyeti kesin olarak yerleşmiş⁶⁹ bunun yanı sıra Emeviler'in son Horasan valisinin Maverâünnehir halkı arasında eşit muamele ederek onların gönüllerini kazanmaya çalışması da olumlu sonuçlar vermiş, bu durum bölgede İslamiyet'in yayılmasına katkıda bulunmuştur⁷⁰. Türkler arasında İslamiyet'in hızla yayılmasında en önemli etkenlerden biri de hiç şüphesiz Orta Asya'ya ilerleyen Çin istilası karşısında cereyan eden ve Çin İmparatorluk ordusunun Arap kumandanı Ziyad b. Salih tarafından mağlup edildiği⁷¹ Talas Suyu Savaşı'nda (134/751)⁷² Türklerin Araplar safında savaşa katılmasıdır. Bu savaşın sebebi ve gidişatı hakkında İslam kaynaklarında yeterli bilgi bulunmamaktadır ki bunun sebebi olarak bu dönemde İslam imparatorluğunda meydana gelen hanedan değişikliğinin doğurduğu sonuçlar ve mevcut karışıklık nedeniyle ülkenin en doğu ucunda cereyan eden bir savaşa fazla ehemmiyet verilmediği anlaşılmaktadır⁷³. Buna karşılık Çin kaynaklarında daha geniş yer bulan bu savaş⁷⁴ sonuçları itibariyle gerek İslam dünyası gerekse Türk tarihi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Şöyle ki VIII. yy. ortalarına doğru Çin İmparatorluğunun genel siyaseti olan Batı Türkistan'a karşı giriştiği askeri harekât 134/751'de feci bir hezimetle

---

muhasara etti... Nihayet Yezid adayı zapt etti ve eline geçen 14.000 Türk esirini öldürttü."

⁶⁸ Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", s. 640, Türgiş Hakanlığıyla yapılan mücadeleler için ayrıca bkz. Kitapçı, s. 275-276.

⁶⁹ Kitapçı, s. 275-276.

⁷⁰ Özaydın, s. 641.

⁷¹ Togan, s. 15.

⁷² Turan, "Türkler ve İslamiyet", s. 295, Togan, s. 15, "Talas (Evliyaata)".

⁷³ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, "Abbasiler", (Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız), III, İstanbul, s. 54.

⁷⁴ DGBİT, III, 55.

son bulmuş⁷⁵ Çin, Batı Türkistan üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bunun yanı sıra Sasani devletinin yıkılmasının ardından Türkler ile Araplar arasındaki münasebetler karşılıklı mücadele şeklinde başlamış ve yaklaşık yarım asır aynı şekilde devam etmişti. Bu nedenle İslamiyet Türkler arasında pek rağbet görmemişti. Bu savaş Türk Arap münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuş uzun süredir devam eden bu kanlı mücadeleler yerini sulh ve dostluğa bırakmış, böylece İslam dini Türkler arasında yavaş yavaş benimsenmeğe başlamıştır⁷⁶. Talas savaşında Çinlilere karşı Türklerin yanında yer alan Abbasiler daha önce ordularında çoğunlukla İranlılara yer verirken, bu savaşla birlikte Türklere yönelmişler ve onlarla aralarında oluşan yumuşama zeminini iyi değerlendirerek ordularını artık yavaş yavaş Türk illerinden oluşturmaya başlamışlardır⁷⁷. Bu savaş dünya kültür tarihi açısından da önem arz etmektedir. Çin’de keten ve kenevirden imal edilen kâğıt, bu savaş sırasında Müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasıyla Çin’in dışında ilk kez Semerkant’ta imal edilmiştir⁷⁸.

Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyete girişi bakımından doğurduğu bu müspet durumun yanı sıra bu süreçte Türk dervişlerinin faaliyetleri de Türklerin İslamiyete girişinde büyük rol oynamış, Türklerin *ata* veya *baba* adını verdikleri bu dervişlerin faaliyetleri sayesinde Türkler artık İslamiyet’e ısınmaya ve kitle halinde bu dine girmeğe başlamışlardır⁷⁹. Muktedir Billâh (295-320/908-932) zamanında İdil-Bulgar Hanlığına aralarında meşhur seyyah İbn Fadlân’ın bulunduğu bir heyet gönderilmiş⁸⁰ 309/921 yılına gelindiğinde Volga Bulgarları İslamiyeti kabul etmiş, 318/930’larda ise Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han’ın İslamiyeti kabulünün ardından ilk defa olarak Türk ülkelerine hâkim bir Türk- İslam devleti ortaya çıkmıştır⁸¹.

⁷⁵ Nitekim Çin ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında kalmış, Çin’in Kuça valisi olan komutan Kao Sien-tche az bir kuvvetle canını zor kurtarmış ve yirmi bin kadar da esir vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. DGBİT, III, 53-56.

⁷⁶ DGBİT, III, 57.

⁷⁷ Mehmet Azimli, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşan Ordu (Hassa Ordusu)”, *DÜİFD*, Cilt: IV, sy. 2, Diyarbakır 2002, s. 30; Turan, "Türkler ve İslamiyet," s. 295.

⁷⁸ DGBİT, III, 58.

⁷⁹ Turan, s. 295.

⁸⁰ Abdülkerim Özaydın; “Muktedir-billah”, *DİA*, XXXI, s. 145.

⁸¹ Turan, s. 295.

II. BÜYÜK SELÇUKLU DEVRİNE KADAR BAĞDAT HALİFELİĞİNDE TÜRKLERİN NÜFÜZU

II.I. Abbasi Devleti'nin Kuruluşu

Abbasi hilafeti, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a dayanmaktadır. Abbasi hilafetinin kurucusu olan Abdullah es-Saffah, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğludur. Yani Hz. Abbas'ın torununun torunudur. Kuruluşu Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra hilafetin, O'nun soyundan gelenlere yani Haşimoğullarına verilmesi gerektiği fikrine dayanır. Bu fikir İslam'ın başlangıcında kabul görmemiş ve hilafetin bütün Müslümanların yetkisi dâhilinde olması ve dilediklerini kendilerine halife tayin edebilmeleri düşüncesi galip gelmiş, ancak daha sonraları İslam dünyasında veraset yoluyla hilafet düşüncesi ağırlık kazanmaya başlayınca, hilafet hakkına Haşimoğullarının sahip olduğu kanaati yerleşmeye başlamıştır. Halkın nazarında Hz. Ali, zevcesi Hz. Fatıma'nın Hz. Peygamber'in kızı, kendisinin de Hz. Peygamber'in amcaoğlu ve damadı olması, aynı zamanda İslam'daki mazisi ve mücadelesi nedeniyle Hz. Peygamber'e daha yakın kabul ediliyordu. Fakat iktidarı ellerine geçirdikten sonra Abbasiler, Hz. Peygamber'in mirasına Abbas oğullarının daha layık olduğu fikrini yaymışlardır. Gerekçeleri de dedelerinin Hz. Peygamber'in amcası olması ve amca varken mirasın amcaoğluna intikal edemeyeceği görüşü idi⁸².

132/749 yılının başlarına kadar tarih sahnesinde *Abbasiler* ve *Aleviler* kelimeleri açıkça görülmemiştir. Bunların yerine her ikisini de ihtiva eden *Beni Haşim*, *Haşimiler*, *Ehl-i Beyt* gibi tabirler kullanılmaktaydı. Bunlar kendi hakları olduğu halde Emevilerce gasp edildiğine inandıkları halifeliği ele geçirmek için Umeyyeoğullarına karşı birlikte mücadele etmekteydiler. Haşimoğullarının liderliği, uzun süre Hz. Ali taraftarlarında bulunmuştur. Bunların içinden çıkan liderler Umeyyeoğullarına karşı defalarca harekete geçmişler, onların hâkimiyetine karşı mücadele vermişlerdir. Ama Emeviler, bu hareketlere daima set ve katı bir şekilde karşılık vermiş ve hareketin liderini ortadan kaldırmışlardır. Hz. Ali taraftarlarının bu şekilde verdiği kurbanlar arasında Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin, torunu Zeyd ve Zeyd'in oğlu Yahya en önde gelenlerdir. Emeviler, Zeyd ve oğlu Yahya'yı öldürmekle kalmamış, cesetlerini dahi yakmışlardır.

---

⁸² DGBİT, III, 15.

Buna mukabil İmamet konusunda Ali taraftarları birlikten yoksun ve parçalanmış bir görüntü arz etmektedir. Nitekim imametın Hz. Hüseyin'den sonra Muhammed b. Ali'ye mi (ki bunu savunanlara *Keysaniyye* denilmektedir) yoksa oğlu Zeyne'l Abidin'e mi geçmesi hususu bu parçalanmışlığı daha da belirginleştirmiştir. Neticede Hz. Ali'nin soyundan gelenler ve taraftarları çok başlı ve değişik görüşler taşıyan bir zümre haline gelmiştir. Bu gruplar içerisinde en güçlüsü Muhammed b. Hanefiyye'nin ondan sonra ise oğlu Ebû Haşim'in haklı olduğuna inanan grup idi.

Humeyme⁸³ Hz. Ali evladının verdiği kurbanlardan faydalanmak suretiyle Emevi iktidarını yıkmak ve bu ailenin temellerini çökertme gayesiyle sonraları, Abbasiler diye anılacak olan Haşimi kolunun toplandığı merkez olarak karşımıza çıkmaktadır.

Abdullah b. Abbas'ın oğlu Ali, Emeviler ile barış halinde olup onlarla dosttu. Kendisi için bir şey istemiyor züht ve ibadetle meşgul oluyordu. Velid b. Abdulmelik, Suriye bölgesinde Dımaşk yakınındaki Humeyme'yi O'na vermiş, O'da Hicaz'dan ayrılıp ailesiyle oraya yerleşmişti⁸⁴. Nitekim ne Humeyme'nin bulunduğu mevki, ne de Ali b. Abdullah'ın karakteri kimseye burasının bir hükümet değişikliği yapmak ve idareyi başka bir ailenin ele geçirmesine fırsat hazırlamak için merkezlik edeceği hissini vermiyordu. Bundan dolayı da Emeviler, Humeyme'nin kontrolüyle pek ilgilenmemiş, etrafında gözcü dahi bulundurmamışlardır. Gerçekten de Humeyme sakin bir yer olup, Ali b. Abdullah da Emeviler'in güvenine layık bir kişi idi. Fakat Ali b. Abdullah'ın oğlu burada yeni bir hareket ve düşüncenin başlamasını sağlamıştır. Nitekim cereyan eden hadiselerden yararlanmasını bilmiş ve kendince bazı prensipler edinmişti. Evvela yapılacak çağrı: *Âl-i Muhammed'den rıza'ya* olmalıydı, yani bu çağrı başarıya ulaştıktan sonra Hz. Muhammed ailesinden her kim halife seçilirse O'na razı olunacaktı. Böylece de O, amcaoğulları olan Hz. Ali evladını kızdırmamış oluyordu⁸⁵. Daha sonra Haşimiler, halkı mevcut *zalim* idare aleyhine kışkırtmak ve bu yeni davete gönülleri ısındırmak suretiyle ortamı hazırlamadan ve gerekli hazırlıkları yapmadan hükümeti devirmek için ortaya çıkmamak ve son olarak Humeyme'den sonra Kûfe ve Horasan merkezleri oluşturmak. Bu amaçla Humeyme idare ve planlama merkezi, Kûfe ise

⁸³ *Humeyme*; Şam Yakınlarında Bir Yerleşim Merkezi, Yakût el-Hamevî, II, s. 307

⁸⁴ DGBİT, III, 21; Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür", s. 32, "Ali b. Abdullah, I. Velid tarafından baskıya maruz kalınca Dımaşk'ı terk ederek 714'te Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme'ye gitmek zorunda kaldı."

⁸⁵ DGBİT, III, 21.

buluşma noktası olacaktı. Nitekim Humeyme, Dımaşk'ın kontrolünde olup böyle bir hareketin merkezi olacağı hissini vermemesi bakımından, Kûfe, Ehl-i Beyt'e destek ve yardımcı unsurların burada toplanması bakımından önem arz etmektedir. Horasan ise hükümrânlığın veraset yoluyla intikaline inanmalarının yanı sıra Emeviler tarafından ortadan kaldırılan tarihi hükümrânlıklarının ve şereflerinin intikamını alma arzusundaydılar. Zira Emeviler onları mevali durumuna düşürmüşlerdi⁸⁶. Babası Ali b. Abdullah 117/735 yılında öldüğünde Muhammed, işine devam etmiş, 125/743'te Muhammed'in de vefatının ardından yerine O'nun oğlu İbrahim işleri devralmıştır. Kendisine karşı artan tehlikelerin farkında olan son Emevi halifesi Mervan, Dımaşk valisi Velid b. Muaviye b. Abdumelik'e haber gönderip İbrahim'i yakalaması için emir göndermiş, akıbetini anlayan İbrahim ise yerine kardeşi Ebû'l Abbas'ı imam tayin ederek O'na Kûfe'ye gitmesini, aile fertlerine de kardeşiyle birlikte gitmelerini ve ona itaat etmelerini emretmiş, bunun üzerine Ebû'l Abbas Abdullah b. Muhammed es-Saffah, kardeşi Ebû Cafer, amcaları Davud ve Abdullah ile İsa b. Musa b. Muhammed b. Ali ve başkalarıyla birlikte Kûfe'ye hareket etmişlerdir. Böylece Humeyme devri de kapanmıştır⁸⁷. İbrahim b. Muhammed el İmam ise Mervan tarafından tutuklandığı hapiste Mervan yanlısı bir grup Acem tarafından içi kireç dolu bir torbaya kafasının geçirilmesi sonucu öldürülmüştür⁸⁸.

Abbasi hareketinin on iki nakip ve bunlara bağlı yetmiş dai⁸⁹ tarafından gizlilik içinde yürütüldüğü de bilinmektedir. Bu kişiler kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan ziyade Allah tarafından istenen değişikliğin araçları olarak tanıtmakta, ileri sürdükleri davanın hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele olduğunu ve biatın kendileri için değil Peygamber ailesinden üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alındığını dile getirmek suretiyle propaganda yapmaktaydılar⁹⁰.

Abbasi hilafetinin kuruluşunda Ebû Seleme ve kayın pederi Bekr b. Mahan'ın

⁸⁶ DGBİT, III, 22.

⁸⁷ Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam*, Mektebetü'l-Nahdati'l-Misriye, (7. Baskı), Kahire 1964, II, 19, DGBİT, III, 24-25.

⁸⁸ el-Mes'udî, Ebû'l Hasan b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher*, (Thk. Yusuf Esad Dağır), III, Beyrut 1393/1973, 244.

⁸⁹ Arapça "deave" fiilinden gelen "*dai*" kelimesi sözlükte "çağırın, davet eden, teşvik eden" anlamlarına gelmektedir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, (17. Baskı), Ankara 2000, İslam mezhepleri kavramı olarak ise birtakım mezheplerin esaslarını halk arasında yaymakla görevli kimselere verilen addır.

⁹⁰ Yıldız, "Abbasiiler- İlim ve Kültür", s. 32.

payı büyüktür. Nitekim İbrahim Kûfenin idaresini Ebû Seleme el-Hallal'a⁹¹ vermiş ve kendisine *Vezir-i Âl-i Muhammed* (Muhammed Ailesinin veziri)⁹² denmiştir. Kendisi Saffahın dolayısıyla Abbasilerin ilk veziridir⁹³. Ne var ki Ebû Seleme bu aşamada Hz. Ali evladının ileri gelenlerinden Cafer es-Sadık, Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali ve Ömer b. Zeyne'l-Abidin'e birer mektup gönderip onlardan birinin İmamette önder olmasını istemişse de üçü de bu talebi geri çevirmiş⁹⁴, öte yandan Ebû Humejd es-Semerkandi olarak bilinen Muhammed b. İbrahim el-Humeydi adında Horasanlı bir komutan Ebû'l Abbas'ın yanına gelip onu halife ilan etmiş ve O'na bit etmiş, akabinde Kûfe dışındaki Hammam Ayan'da bulunan arkadaşları da gelip biat etmişlerdir⁹⁵. Bunlar arasında başta Türk asıllı komutan olan Muhammed b. Sûl, Ebû Cehen, Musa b. Kab, Nehr b. Hasan gibi önemli kişiler bulunmaktadır⁹⁶. Durumu haber alan Ebû Seleme, Ebû'l Abbas'ın yanına gelerek itaat arz edip özür dilemiş ve başlangıçta Ebû'l Abbas O'nu affetmiş görünse de daha sonra Ebû Müslim'e bir mektup yazarak Ebû Seleme'yi öldürmesi için O'nu teşvik etmiş, O'da Merrar b. Enes'i bu işle görevlendirmiştir. Sonuçta Ebû Seleme 132 Recebinde/749 Şubat, Merrar ve adamları tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür⁹⁷. Bazı rivayetlerde ise Saffah'ın her fırsatta Ebû Seleme'nin öldürülmesine karşı çıktığı hatta kardeşi Ebû Cafer'in "...Biz O'na güvenmiyoruz." demesine rağmen: "*Aksine ben gece gündüz, gizli ve aşikâr, yalnızken ve cemaat halindeyken ona güveniyorum*" dediği ve onu yanından hiç ayırmadığını bu nedenle Ebû Müslim'in Ebû Seleme'den kendisine bir zarar gelmesinden korktuğu için onu öldürttüğü⁹⁸ zikredilmektedir.

Abbasi taraftarları, büyük olmasına rağmen annesi cariyeye olduğu için Ebû

⁹¹ DGBİT, III, 33, "Adı Hafs b. Süleyman'dır. Kendisine Hallal denmesinin sebebi kılıç kını yapmasıdır. Halle *kılıç kını* demektir. Hallal da "*kıncı*" anlamına gelir. Araplar kın yapana *Hallal* derlerdi.", Ebû Seleme b. Süleyman el-Hallal için ayrıca bkz. Gıyaseddin b. Humameddin Hondmir, *Düsturu'l Vüzera*, (Tashih ve Mukaddeme, Said-i Nefsi), Tahran 1317, s. 25-27

⁹² el-Mes'udî, III, 275; DGBİT, III, 26-27.

⁹³ el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-Eşraf*, Mektebet-i Hayyat, Beyrut 1965, s. 339, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir İbnu Hallikan, *Vefayatu'l-Ayan ve Enbau Ebnau'z-Zaman*, II, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968, 190.

⁹⁴ Ebû Seleme'nin gönderdiği mektup ve verilen cevaplar için bkz. DGBİT, III, 34-35.

⁹⁵ DGBİT, III, 36.

⁹⁶ Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta ilk Türkler*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 33.

⁹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdu's el-Kûfi el-Cahşiyari, *Kitabu'l- Vüzera ve'l-Kuttab*, (Thk. Mustafa el-Sakka, İbrahim el-Abyari, Abdu'l-Hafız Şelebi), (I. Baskı), Kahire 1357/1938, s. 90, DGBİT, III, 36-37.

⁹⁸ Bkz. el-Mes'udî, *Murûc*, III, 275.

Ca'fer'e biat etmeyip annesi Arap olduğundan küçük kardeşi Ebû'l Abbâs'ın halifeliğini ilân etmişlerdir⁹⁹.

Kûfe'de bu şekilde Abbasi devleti ilan edilmesine rağmen Abbasilerin ortadan kaldırmaları gereken iki kuvvet daha bulunmaktadır ki bunlardan birisi Emevi halifesi Mervan b. Muhammed'in komutasında el-Cezire'de bulunan kuvvet ile Yezid b. Ömer b. Hubeyre'nin komutasındaki Vasıt'a¹⁰⁰ karargâh kurmuş olan kuvvet. Nitekim Ebû'l Abbas es-Saffah Mervan'la savaşmak üzere bir ordu hazırlayıp başına amcası Abdullah b. Ali'yi komutan tayin etmiş buna mukabil Mervan ise yüz yirmi bin civarında Suriyeli askerlerden müteşekkil bir ordu kurmuştur. Sonuçta iki ordu Dicle'nin doğu kollarından biri olan Yukarı Zap ırmağı üzerinde karşı karşıya gelmiş ve Mervan'ın ordusu ağır bir hezimete uğramıştır¹⁰¹. 132 Cemaziyellahir'deki¹⁰²/750 Ocak bu yenilginin ardından Suriye havalisinde bulunan şehirler birer birer Abbasiler'e teslim olmuşlardır¹⁰³.

Son Emevi halifesi Mervan b. Muhammed'in yaklaşık beş yıllık devlet başkanlığı çok karışıklıklar içinde geçmiş, bir taraftan kabile çekişmeleri, bir taraftan Haricî isyanları, Hz. Ali ahfadının isyan girişimleri, bir diğer taraftan da iktidarı ele geçirmek amacıyla girişimlerde bulunan bazı hanedan mensupları ile Mervan'ı tanımayan valiler en büyük sorunları oluşturuyordu. Bu ayaklanmalar sırasında asıl tehlike ve Emevi hanedanına son verecek Abbasi hareketi baş gösterdi. İmam seçilen İbrahim b. Muhammed, propagandacılarını ülkenin her tarafına davasını yaymak için gönderdi. Bunun neticesi 130/747 yılında Horasan'da Abbasi taraftarlarının yoğun olduğu bölgelerde Abbasiler adına hutbe okunmaya başlanmış¹⁰⁴, 129/747 yılında Horasan'a gönderilen Ebû Müslim'in büyük başarılar elde ettiği ve Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın, yardım alamaması sebebiyle Tus şehri yakınlarında Abbasilere mağlup olduğunu yukarıda da zikretmiştik.

Mervan b. Muhammed, Zap nehri yenilgisinden sonra Musul'a gelmiş fakat

⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, II, 22

¹⁰⁰ Kûfe ve Basra gibi Arap orduları kamplarından meydana gelmiş, Şattu'l-Arab'a yakın Dicle'nin iki sahilini işgal etmiş şehir olup (Nizamülmülk, s. 169), 83 veya 84 yılında Haccac tarafından kurulan Vasıt şehrinde Haccac, Camiini, sarayını Kubbetu'l Hadra (Yeşil)'yı yaptırmıştır. Vasıt kamışlık bir arazi olduğundan Vasıtü'l-Kasb denilmiştir. Bkz. Belazûri, İmam Ebû 'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futuhu'l- Buldan*, 1987/1407, Lübnan, s. 407; Ayrıca bkz. Mesudi III, s. 287.

¹⁰¹ DGBİT, III, 39.

¹⁰² el-Mes'udî, III, 275.

¹⁰³ DGBİT, III, 40.

¹⁰⁴ Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", s. 172.

Musul halkı onu kabul etmeyip¹⁰⁵ “*Ey batılcı, Ey Ca'di Allah'a hamd olsun ki senin devlet ve saltanatını yıktı ve bize Peygamberimizin Ehl-i Beyti'nden halife verdi.*” demişlerdi. Ona Ca'di denmesinin sebebi ise Mervan'ın Kur'an Mahlûk (sonradan yaratılmış) olduğunu savunan Dirhem oğlu Ca'd'dan ders almış olmasıydı¹⁰⁶. Ca'd b. Dirhem kader hakkındaki görüşleriyle, ilk önce Emevi yönetiminin tasvibini almış olan önemli bir şahıs iken daha sonra onun bu yönetim tarafından niçin öldürüldüğü net olmamakla birlikte Ca'd'ın öldürülüş biçimine bakılırsa, o günün siyasileri tarafından dinsel kanıtlar ileri sürülerek katledildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Emevi Halifesi Hişam b. Abdümelik, Kûfe Valisi Halid el-Kasri'ye Ca'd'ı öldürme emri vermiş, ancak bu emrine hiçbir gerekçe göstermemiştir. Ca'd'ın öldürülme nedenleri hakkında zikredilen rivayetlerden birinde O'nun, Abdümelik b. Mervan döneminde, yönetime karşı isyan eden Yezid b. Muhalleb'i desteklediği nakledilmekle beraber, bunun dışında bir muhalefetinin olmadığı¹⁰⁷ beyan edilmiş, başka bir rivayette ise Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğunu ileri sürmesinden dolayı öldürüldüğü¹⁰⁸ bilgisi mevcuttur. Ancak valinin onu öldürürken Allah'ın kelamını inkâr etmesini gerekçe göstermesi ilgi çekicidir. Valinin Ca'd'ı öldürme yeri ve biçimi de ilginç, daha doğrusu çok vahimdir! Adı geçen vali, Basra ile Kûfe arasında Vasıt'ta bir Kurban Bayramı günü insanlara hutbe okuduktan sonra şu cümleleri eklemiştir: *Ey insanlar! Gidiniz, kurbanlarınızı kesiniz, Allah kabul etsin. Ben de Ca'd'ı kurban edeceğim! Zira o, Allah'ın İbrahim (A.S.)'i dost edinmediğini, Musa (A.S.) ile de konuşmadığını iddia etmektedir! Allah, Ca'd'ın söylediklerinden münezzehdir.* Daha sonra bu vali minberden inerek, hemen minberin dibinde Ca'd'ı öldürmüştür¹⁰⁹.

Nitekim önce Ca'd b. Dirhem'in Cizre valisi akabinde Mervan'ın hocası olmasından dolayı Mervan-ı Ca'dî olarak lakaplanan¹¹⁰ Mervan, Musul halkı tarafından bu şekilde kabul görmeyince ordusundan arta kalan bir miktar askerle Musul, Harran,

¹⁰⁵ el-Mes'udî, III, 246; Ahmet Cevdet Paşa, *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, (Sadeleştiren, Ali Arslan), Hikmet Neşriyat, İstanbul Ts. II, 789

¹⁰⁶ Cevdet Paşa, II, 789.

¹⁰⁷ Abdulhamit Sinanoğlu, İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde "Kader" inancı", *AÜİFD Cilt XLIII (2002) Sayı 2*, s. 263.

¹⁰⁸ Kemal Işık, "Mu'tezile'nin ilk kurucusu Vasil b. Ata ve büyük günah meselesi", ? s. 353

¹⁰⁹ Abdulhamit Sinanoğlu; “İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde "Kader" inancı”, *AÜİFD, XLIII(2) (2002)*, s. 264; Ca'd, 124/741 yılında öldürülmüştür. Bkz. Kemal Işık, "Mu'tezile'nin ilk kurucusu Vasil b. Ata ve büyük günah meselesi", *Makaleler*, s. 353.

¹¹⁰ Sinanoğlu, s. 267.

Humus, Şam, Filistin yoluyla Mısır'a kaçmış, onu takip eden Salih b. Ali'nin kuvvetleri Mervan'ı saklanmış olduğu Busayr adlı kilisede¹¹¹ yakalayıp öldürmüşlerdir. İlginç olan şudur ki Mervan, Ca'd b. Dirhem'den ders almış olması dolayısıyla zındıklıkla suçlanmak istenmiştir. Hâlbuki Abbasi halifelerinden Me'mun ve Mütevekkil gibi birçok halife Mu'tezili olmalarına rağmen, kınanmadıkları gibi zındıklıkla da suçlanmamışlardır¹¹².

132 Zilhiccesinde¹¹³ /750 Temmuz gerçekleşen bu hadiseyle Mervan meselesinin halledilmesinden sonra ise Abbasi ordusu Yezid b. Ömer'i yakalamak için harekete geçmiş ve O'nu Vasıt'ta kuşatmışlardı. Yezid burada on bir ay kadar dayandıktan sonra Mervan'ın ölüm haberini almış sonuçta iki taraf arasında elçiler gidip gelmiş ve Ebû Cafer Mansur'un kendisine eman¹¹⁴ vermesi üzerine O'da bu teklifi kabul etmiştir. Ne var ki daha sonra Mansur gerek kardeşi Ebû'l Abbas'ın gerekse Ebû Müslim el-Horasaninin baskılarına dayanamayarak askerlerine emir vermiş onlarda O'nu öldürüp başını Mansur'a getirmişlerdir¹¹⁵. Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus vardır ki o da Yezid b. Ömer'in Mansur'a teslim olduğu sırada yanında yaklaşık 2300 Buharalı askeri bulunmasıydı. Bu ise daha Emeviler döneminden itibaren Türklerin ordu içinde önemli görevlerde bulunduğunu göstermektedir¹¹⁶. Bu sonla birlikte Emeviler'in düşüşü de tamamlanmış, Abbasi hilafeti ise tam manasıyla kurulmuş oluyordu.

Abbasi ihtilalinin başarıyla sonuçlanmasında Ebû Müslim Horasani'nin faaliyetleri de büyük bir etkiye sahiptir. Kimine göre Arap kimine göre ise azad edilmiş bir köle olan Ebû Müslim¹¹⁷ Hartina köyünden Burs Ahalisinin Camiayn halkından olup

¹¹¹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, TDV yay., Ankara 2008, s. 93-94; el-Mes'udî, III, 256; "Mısır'da Busayr şehri," DGBİT, III, 40; "Abbasi ve Emevi orduları arasında cereyan eden son savaş Vasıt bölgesinin merkezinde bulunan Beni Yusuf vilayetinin Busir köyünde meydana gelmiş ve bu savaş sırasında atından düşen Mervan'ın başı kesilerek (750) Küfe'de bulunan Ebû'l Abbas'a gönderilmiştir.", Günaltay, "Abbasoğullarının Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", s. 187, "Nebatiler'e ait Busayr adlı bir mabette".

¹¹² Ali Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emeviler Devrinde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD*, V(II), Sivas 2001, s. 244.

¹¹³ el-Mes'udî, III, 256, Hasan İbrahim Hasan, II, 19.

¹¹⁴ *Eman*; Himaye etmek, emniyet vermek, yardım etmek, teslim almak manalarını karşılar. Devletler hukukunda ise, düşmana emniyet altında olduğuna dair verilen söz veya yapılan işaret yerinde kullanılan bir tabirdir. Eman'ın çeşitleri ile ilgili bkz. Aydın Taneri, Türk tarihinde "Eman Kurumu", *AÜDTCFTAD*, 17 (28), s. 166, Verilen bu emannamenin tam metni için bkz. DGBİT, III, 41-43.

¹¹⁵ Geniş bilgi için bkz. DGBİT, III, 43-45.

¹¹⁶ Saatçi, s. 39.

¹¹⁷ Ebû Müslim'in etnik menşei kesin olarak bilinmemektedir. Arap olmamakla birlikte Türk veya Fars

burası Kûfe'ye bağlı bir kasabadır¹¹⁸. İbrahim b. Muhammed O'nu vekili olarak Horasan'a gönderdikten sonra Müslim, Emevi taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden Merv şehrini işgal etmiş, akabinde Emeviler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyar ile yaptığı mücadeleleri kazanmıştır. Nitekim Nasır b. Seyyar, Mervan'a bu konuyla ilgili mektuplar yazıp Ebû Müslim ve taraftarlarının durumlarından bahsetmiş hatta konuyla ilgili şiirler dahi yazmıştır ki bu şiirlerden birisinde Nasır, Mervan'a hitaben yazdığı şiirinde: "*Kül altında yakında alevlenebilecek ateş parıltısı görüyorum, kavmin akıllıları onu söndürmezse gövdeler ve başlar onun yakıtı olur./ Ateş dediğin iki sopayla tutuşur; harbin başlangıcı da sözdür./ Hayret ederek diyorum: Keşke bilsem Umeyye uyanık mıdır, uykuda mıdır? Eğer milletimiz kuşluk uykusundaysa de ki: Kalkın, kalkma zamanı geldi.*" diyerek durumun vahametinden bahsetmiş fakat Mervan bu sırada Haricîlerle ve başka isyanlarla uğraştığından Nasr'a gerekli yardımı gönderemediği gibi bu gaileyi kendisinin bertaraf etmesi gerektiğini dile getirmiştir¹¹⁹. Bu şekilde Nasr b. Seyyar'ı yenilgiye uğratan Müslim, Mervu'r-ruz, Herat, Nesa ve Ebiverd¹²⁰ şehirlerini zapt etmiş ve Horasan'da ciddi başarılar elde etmiştir¹²¹. Ebû Müslim'in Horasan'da iyice güçlenmesi üzerine gerekli yardımı alamayan ve pek çok kez Müslim'e yenilen Nasr b. Seyyar ise Horasan'ı terk edip önce Rey'e oradan da Rey'le Hemedan¹²² arasındaki Save'ye çekilmiş ve burada kahrından ölmüştür¹²³. Siyah elbise, siyah sarık ve siyah sancak kullanmaya başlayan Ebû Müslim bu anlamda Horasan bölgesinde Nişapur'da ilk siyah giyen kişi olmuştur. Siyah giysi daha sonra Horasan'ın diğer şehirlerine de yayılmıştır. Abbasi ihtilalinde en büyük etkiye sahip bölge olan Horasan'da Türklerin varlığının küçümsenmeyecek kadar fazla olduğu bilinmekle birlikte kaynaklarda devletin doğu bölgelerinde yaşayan milletler için "*Mevali*" ya da "*Horasanlı*" tabirlerini kullanıp, buradaki kuvvetlerin milliyetleri hakkında bilgi vermemeleri, o devirde gerek Fars gerekse Türk, Mevali olarak nitelendirilen kesimin

---

asıllı olduğuna dair de bilgi yoktur. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim Horasani," *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 197.

¹¹⁸ el-Mes'udî, III, 239.

¹¹⁹ DGBİT, III, 31, Bu şiirin farklı söylemleri için ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, 18, Ebû Hanife ed-Dineveri, *el-Ahbar et-Tıval*, Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi), Karmat Matbaacılık, İstanbul 2007, s. 392-393.

¹²⁰ *Ebiverd*; Horasan'da Serahs ve Nesa arasında bir şehir. Yakût el-Hamevî, I, 86.

¹²¹ Ebû Müslim'in Horasan'daki Abbasi daveti için ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, 16-18.

¹²² *Hemedan*; Horasanda bir yerleşim yeridir. Geniş bilgi için bkz. Yakût el-Hamevî, V, 410-418.

¹²³ el-Mes'udî, III, 243.

müşterek düşmanları olan Emeviler'e karşı milliyet farkı gözetmeksizin birlikte bu harekete katılmalarından kaynaklandığı kanaatini doğurmaktadır¹²⁴.

Saffah (132-136/749-753) Abbasi halifelik tahtına oturduktan sonra Horasan, Taberistan ve çevrede bulunan şehirlerin idaresini Ebû Müslim'e verdiği sırada Fars ülkesini de amcası İsa b. Ali'ye vermiş, maliye nazırlığına ise Halid b. Bermek'i memur etmiştir¹²⁵.

Abbasoğullarından Abdullah b. Muhammed devletin ilk kurucusu olup kendisine es-Saffah¹²⁶ lakabı verilmiştir. Ebû'l Abbas Abdullah'ın Kûfe'ye geldiği zaman verdiği ilk hutbesinde¹²⁷: “.. *Sizler bize göre insanların en mutlusunu ve en değerlisiniz. Sizlere verdiklerimizi kat kat artırdık. Hazır olun ben öldürüp, intikam alan ve kan döken Saffahım*”¹²⁸ ibaresini kullanmıştır ki bu lakabı kullanması bazı tarihçiler tarafından bol bol ihsan edip bağışlayan olarak yorumlanırken bazı tarihçiler tarafından da muhaliflerine karşı bir tehdit olarak kullandığı yorumuna sebep olmuştur¹²⁹. Nitekim kendisi suçlu devlet adamlarının yanında Umeyyegoğullarından kimi yakalatmışsa öldürtmüştür. Abbasoğullarının 90 kadar Emevi erkeğini sopalarla dövüp yere yatırdıktan sonra inleyen bu insanlar üzerine deriden yapılmış yemek sofralarını serip, can çekişen bu insanların üzerinde yemek yerlerken sofranın altındaki insanlar teker teker can verdikleri, çocuklarıyla birlikte öldürülen insanların ise aç köpeklerle atıldığı¹³⁰ kaynaklarda zikredilmektedir. Emevi sultanlarının çoğunun kabirleri Saffah döneminde açılıp (Muaviye b. Ebû Sûfyân dâhil), vücutlarından kalanlar yakılmış, vücudu bozulmamış Hişam b. Abdulmelik'in cesedi ise önce çarımha çakılmış sonra yakılmıştır¹³¹. Cahiliyye döneminden itibaren var olan Emevi-Haşimi çekişmesi, her ne

¹²⁴ Pamukçu, s. 30.

¹²⁵ Cevdet Paşa, II, 805.

¹²⁶ Sırma, s. 13; Bu kelimenin sözlük manasının (*kan*) dökmek akıtmak, anlamına geldiği gibi bağışlayan *affeden* anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mutçalı, Arapça- Türkçe Sözlük.

¹²⁷ es-Suyuti, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû bekir, *Tarihu'l Hulefa*, (tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1964, s. 257; "Saffah başa geçtiği 132 yılı Rebiülevvel ayının üçünde yaptığı cuma hutbesinde", el-Mes'udî, *Kitabu't-Tenbih*, s. 338; "132 senesi Rebiülahir'de Kûfe'de Cuma gecesi Abdullah b. Abbas Saffah'a biat edildi."

¹²⁸ es-Suyuti, s. 257, bu hutbe için ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, 22, Kenan Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998, s. 144.

¹²⁹ DGBİT, III, 49; K. V. Zettersteen; "Abbasiler", *İA*, II, İstanbul 1979, s. 18.

¹³⁰ Sırma, s. 13; Saffah'ın kan dökme hususunda ileri gittiği tarihçilerin ortak görüşüdür. Bkz. es-Suyuti, s. 259; DGBİT, III, 50-51; Zettersteen, s. 18.

¹³¹ Sırma, s. 13.

kadar Asr-ı Saadet ve kısmen de Raşid Halifeler döneminde üzeri İslam'ın öğretileriyle örtülmüşse de, bu rekabet, Emeviler döneminde gün yüzüne, Abbasilerin Emeviler'e yaptıkları bu kıyım hareketi ile de, en üst noktaya çıkmıştır¹³².

Bazı araştırmacılar Abbasiler'in bu hareketlerinin sebebinin Şam'da henüz kurulmuş bu devleti sarsacak mahiyette hareketleri önlemeye yönelik bir gerekçe olarak nitelendirmektedirler¹³³. Yeni kurulan bu devleti kabul etmek pek kolay olmamış Saffah döneminde Kınnesrin ve el-Cezire'de isyanlar yeni kurulan devleti meşgul ettiği gibi Kuzey Afrika'da Berberiler, Basra ve çevresinde Haricîler, Fars'ta Bessam b. İbrahim, Maveraünnehir'de Talas savaşı kahramanı Ziyad b. Salih de halifelik ordusunu meşgul etmiş fakat bu isyanlar Saffah döneminde bastırılarak devlet otoritesi sağlamlaştırılmıştır¹³⁴.

134/751'de hilâfet merkezi Kûfe'den el-Enbar¹³⁵ denen Fırat'ın batısındaki Bağdat'la arası on fersah olan şehre taşındı¹³⁶. Nitekim Şam, Umeyyeoğullarının hilâfet merkezi idi. Bu nedenle de Abbasoğulları kendilerini burada güvende hissetmiyorlardı¹³⁷. Saffah, Enbar şehrinde 136 yılının Zilhicce ayının ilk yarısında (Mayıs 754)¹³⁸ Enbar'daki evinde¹³⁹ vefat etmiştir. Kaynakların çoğunda Saffah'ın çiçek hastalığı, Hummâ veya Zatülcenp hastalığından öldüğü rivayet edilmiştir¹⁴⁰.

O'nun dönemi daha ziyade yeni kurulan devleti sağlam temellere oturtmak amacıyla içte meydana gelen mücadelelerle geçmiş, kanlı bir ihtilal ve akabinde meydana gelen isyanlar Ebû Abbas'ı dış devletlerle mücadeleden uzaklaştırmıştır. Bu dönemde Bizans'a karşı yapılan akınlar durmuş, Hazarlara karşı yapılan seferler sekteye uğradığı gibi doğudaki fetih hareketleri de durma noktasına gelmiştir¹⁴¹.

¹³² Ali Aksu, "Emeviler'in Abbasiler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebû'l Abbas'ın Bu Soykırımındaki Rolü", *CÜİFD*, Sayı: IV, Sivas 2000, s. 267.

¹³³ Bkz. DGBİT, III, 51.

¹³⁴ Geniş bilgi için bkz. DGBİT, III, 51.

¹³⁵ *Enbar*; Cüzcan nahiyесinin bir kasabası, Belh'in batısında bir şehirdir. Yâkût el-Hamevî, I, s. 257.

¹³⁶ Hasan İbrahim Hasan, II, 23

¹³⁷ Sırma, s. 15.

¹³⁸ DGBİT, III, 62.

¹³⁹ el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 340.

¹⁴⁰ Konuyla İlgili Bkz. Murat Akkuş, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, SÜSBE, s. 27.

¹⁴¹ DGBİT, III, 62.

II.II. Halife Mansur (136-158/753-775) ve Medinetü'l-Mansur

Saffah'ın ölümünden sonra onun veliaht tayin ettiği Mansur'a biat edildiğini öğrenen amcası Abdullah b. Ali Nusaybin'de halifelik iddiasıyla ayaklanmış ancak başarılı savaşlar vermesine rağmen Ebû Müslim'in Abdullah'ın yanındaki reislerden bazılarını yanına çekmesi üzerine yenilip Basra'ya kaçmış, burada yakalanıp hapse atılmıştı. Bu olaylar sırasında Mansur tarafından Abdullah'a elçi olarak gönderilen Muhammed b. Sultekin, Abdullah'ın bunun bir kandırmaca olduğunu düşünmesi dolayısıyla Abdullah tarafından öldürülmüştür¹⁴². Sonuç itibariyle yakalanıp hapse atılan Abdullah b. Ali'nin malı Ebû Müslim'in eline geçince onun defterini tutması için bir memur¹⁴³ görevlendiren Mansur'a ziyadesiyle öfkelenen Müslim; “*Bize can emniyet olunuyor da mal için emniyet olunmuyor mu?*” diyerek öfkelenir¹⁴⁴. Bunun üzerine Mansur, Mısır ve Şam eyaletlerin idaresini Müslim'e verir. Bununla yetinmeyen Müslim “*Horasan da bizim ya!*” diyerek Horasan'a hareket eder. Endişelenen Mansur, Müslim'i Medayin¹⁴⁵ 'e çağırır fakat Müslim gitmez¹⁴⁶. Mansur Ebû Haşim ihtiyarlarından hatırı sayılır bazılarını Müslim'e gönderir¹⁴⁷. Bu arada Mansur ile Ebû Müslim arasında mektuplaşmalar da yaşanmıştır¹⁴⁸. Müslim ordusunu Hulvan'da bırakıp 3 bin askerle Medayin'e gelir¹⁴⁹. İlk halletmesi gereken sorun olarak gördüğü Ebû Müslim'in öldürülmesi hususunun¹⁵⁰ biran evvel gerçekleşmesi arzusuyla bütün zamanını harcayan Mansur, Ebû Müslim geldiğinde ise gidip üç gün dinlenmesini hamama girmesini vs. emretmiştir¹⁵¹. Nitekim Salih adında bir adamının: “*Bir an evvel icrası lazım olan bir işi neden böyle tehir ediyorsunuz.*” sorusuna Mansur: “*Öyle yapmak gerek ki kendisine emniyet gelsin. Sonra bakarız.*”¹⁵² cevabını vermiştir. Ertesi

¹⁴² Savran, s. 51.

¹⁴³ el-Mes'udî, *Murûc*, III, 290; “Yaktin b. Musa”.

¹⁴⁴ el-Mes'udî, III, 290.

¹⁴⁵ *Medayin*; Bağdat'ın 30 km. kadar güneyinde Dicle nehrinin her iki kıyısında; Partların ve Sasaniler'in kışlık ikametgâhları olan Ktesifon'u içine alan şehir. Nizamülmülk, 166.

¹⁴⁶ Bu zamanda Ebû Müslim ile Mansur arasında sık mektuplaşmalar olur. Bkz. Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn Kesir Tercümesi*, (Haz. Mehdi Ergüzel), Ankara 1999, s. 282-283.

¹⁴⁷ Şirvanlı Mahmud, s. 292.

¹⁴⁸ Bkz. el-Mes'udî, III, 290-291.

¹⁴⁹ İmamüddin İsmail Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbari'l Beşer*, I, Mısır, s. 214; el-Mes'udî, III, 290.

¹⁵⁰ G. E. Von Grunebaum, *Classical İslam-A History 600-1258*, (Translated. Katherine Watson), London 1970, s. 81.

¹⁵¹ Zeydan, *Ebû Müslim Horasani*, (Mütercim: Zeki Megamiz), Dersaadet Matbaası, 1330, s. 511-512.

¹⁵² Zeydan, s. 513.

gün Müslim, Halife konağına geldiğinde¹⁵³ Mansur'un sakladığı cellatlar¹⁵⁴ ansısın çıkıp Ebû Müslim'i öldürür¹⁵⁵. Bu vaka 137 senesi Şabanında¹⁵⁶ meydana gelmiştir. Nitekim Cafer b. Hanzala'nın Ebû Müslim'in cesedini Mansur'un önünde gördüğünde: “*Ey Mü'minlerin Emiri, bugün senin hilafetinin ilk günüdür.*”¹⁵⁷ diyerek onu tebrik etmesi Ebû Müslim'in Mansur üzerinde ne derece tehlike arz ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İslâm tarihinin önemli şahsiyetleri arasında yer alan Emevi hanedanının yıkılmasında ve Abbasilerin hilâfete geçmesinde oynadığı rol sebebiyle, *Nâkibu'd-devle, sâhibu'd-devle, mûmîtu'd-devle, muhyi'd-devle*” gibi unvanlarla¹⁵⁸ taltif edilen ve “Abbasi Devletinin sahibi, “Beni Abbas'ın davetinin sahibi, Peygamberin Âli beytinin sahibi” de denilen Ebû Müslim b. Abdurrahman, Beni Abbas'ın hilafetini Horasan'a kabul ettirmiş olan ve bu mevkide oldukça saygı gören bir kişi idi¹⁵⁹. Ebû Müslim'in Abbasi devletinin kuruluşu ve onların hâkimiyetinin yerleşmesi için yaptığı savaşlarda başka şekillerde öldürülenler hariç 600.000 kişiyi eli kolu bağlı huzurunda öldürttüğü¹⁶⁰ rivayet edilmektedir. Siyasî ve askerî başarıları yanında Horasan'ın imarı yolunda da büyük adımlar atan Horasani, Merv'de ve Nişapur'da camiler yaptırmış, Merv ve Semerkant'ın surlarını tamir ettirmiştir. Ebû Müslim gerek İran, Özbekistan, Türkmenistan ve Dağıstan'da gerekse Anadolu Türk halkı arasında da hakkı savunup haksızlığa karşı çıkan önemli kahramanlardan biri olarak destanlara da konu olmuştur¹⁶¹.

Ebû Müslim'in ölümünün Türkler açısından da ehemmiyeti olmuştur. Zira Ebû Cafer Mansur, Ebû Müslim'le arasındaki meseleden dolayı Ebû Müslim'i çok seven İranlılara güvenemeyince, Türkler onun döneminde orduya alınmaya başlamıştır. Nitekim devlet işinde Türklere vazife veren ilk halife Ebû Cafer kabul edilir. Ebû Cafer'in ordusunun önemli adamlarından biri Hammad et-Türki'dir. Artık bundan sonra

¹⁵³ Mansur ile Müslim'in aralarında geçen konuşma için bkz. Şirvanlı Mahmud, s. 292, Zeydan, *Ebû Müslim Horasani*, s. 514-515.

¹⁵⁴ el-Mes'udî, III, 291; “Osman b. Neheyk, Şebib b. Vac el-Merve'r-rudi ve Ebû Hanife b. Kays gibi kişiler.”

¹⁵⁵ Cevdet Paşa, II, 808; Müslim'in ölümüyle ilgili bkz. Şirvanlı Mahmud, s. 285-286.

¹⁵⁶ el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 341.

¹⁵⁷ el-Mes'udî, *Murûc*, III, 292.

¹⁵⁸ Yıldız, "Ebû Müslim Horasani", s. 199.

¹⁵⁹ Şirvanlı Mahmud, s. 281- 287.

¹⁶⁰ İbn Kesir, X, 126.

¹⁶¹ Yıldız, s. 199.

ise Halifelerin Türklere görev vermesi adet olmuştur¹⁶².

138/755'te Rum Kayseri külliyyetli bir askerle İslam memleketlerine saldırmış Malatya'yı saldırmış, istila ve tahrip etmiş ise de Mansur, Malatya'yı geri alıp imar etmiştir¹⁶³.

141/758'de Kûfe'de ki Ravendiyye¹⁶⁴ ayaklanmasında isyan edenleri katlettikten sonra burayı terk eden Mansur Horasan'da çıkan ayaklanma üzerine oğlu Mehdi'yi çok sayıda askerle Horasan valisine gönderip isyanı bastırtmış akabinde Horasan valiliğini oğlu Mehdi'ye verip doğu tarafından emin olmuştur¹⁶⁵. Bu hadisenin akabinde ise Mansur, yeni bir başşehir arayışına girecektir.

Kûfe'den kaçıp bir başşehir için uygun yer arayan Mansur Bağdat'ın yerini seçti ve 145/762'de şehrin inşasına başlandı. Mansur Bağdat'ın inşasına son derece acele etmekte iken 145/762 senesi ortalarında Muhammed Mehdi halifelik davası ile Medine'de ortaya çıktı. Medine halkı ona biat etti. Kardeşi Hasan b. Abdullah, Ebû Talib'in evladı hatta Hz. Ali'nin torunlarından Ali ve Zeyd gibi meşhur zatlarda onunla beraberdiler. Mekke, Yemen ve Şam'a memurlar göndermiş, Mekke'yi ele geçirmiş, Şam halkı ise Ali evladına düşman olduğundan orada başarısız olmuştu. Kûfe, Mansur'un elinde idi. Medine halkı ise harp ehli değillerdi. Mehdi'nin kardeşi İbrahim'de Basra'yı ele geçirmişti. Mansur, veliaht olan ve Kûfe valisi amcası İsa b. Musa'yı¹⁶⁶ 4 bin askerle Medine'ye sevk etti.

“Muhammed öldürülürse ne âlâ, İsa öldürülürse o da ne âlâ” dedi. Nitekim Saffah, Mansur'dan sonra İsa'yı veliaht ilân etmişti. Mansur ise kendisinden sonra oğlu Mehdi'yi halife yapmak istiyordu. Bu nedenle ikisinden hangisi ölürse bu durum Mansur'un işine yarayacaktı. İsa daha sonra Medine'yi kuşatmış ve askerini Medine üzerine yürütmüştür (145 Ramazan'da/762 Kasım). Bazı tarihçiler Muhammed

¹⁶² Azimli, “Hassa Ordusu”, s. 30.

¹⁶³ Cevdet Paşa, II, 808.

¹⁶⁴ *Râvendiyye veya Revandiyye* Horasan'da zuhur eden Ebû Müslim Horasani'ye bağlı fakat tenasuha inanan bir grub olup bkz. Şirvanlı Mahmud, s. 299-300; ruhun insandan insana veya insandan hayvana geçtiğine inanırlardı. Bkz. es-Suyuti, s. 261, Hasan İbrahim Hasan, IV, 255, “Abbasiler'in ilk asrında ortaya çıkan İsfahan'ın yakınlarındaki Revan'a nisbetle *Râvendiyye* adını alan fırka ahaliyi Mehdi'ye davet etmekteydi.”. Ruvandiye olarak da nitelendirilen bu grubun adını kurucusu İbn İshak Ahmed b. Yahya er-Revandi'den aldığı da zikredilir. Bkz. ed-Dineveri, s. 416 dn.

¹⁶⁵ Cevdet Paşa, II, 809.

¹⁶⁶ es-Suyuti, s. 261.

Mehdi'nin cenginin Hz. Hamza'nın cengine en çok benzeyen cenk olduğunu zikrederler. Ancak sonuçta Mehdi öldürülür, başı ile Muhammed Mehdi'nin yanında bulunan Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikâr, Mansur'a gönderilir. Muhammed Mehdi'nin kardeşi İbrahim ise Zilkade 145/763 Ocak'ta Bahamra'da karşılaştığı¹⁶⁷ halifelik ordusuna yenilip Zilkade'nin son Perşembesi öldürülür¹⁶⁸ ve bu isyan böylece sona erdirilir.

Bu dönemde pek çok âlim Muhammed Mehdi'ye taraftar olduğu için öldürülmüş veya hapsedilmiştir ki bunlardan birisi olan İmam-ı Âzam Ebû Hanife'de hapse atılmıştır. Mekke valisi Enes oğlu İmam Malik de kamçı ile ağır bir şekilde dövülmüştür. Ebû Hanife atıldığı hapiste 150/767 senesinde vefat etmiştir. Onun Mansur tarafından yönetime karşı ayaklanmak için fetva verdiği gerekçesiyle zehirletildiği de rivayet olunmaktadır¹⁶⁹. Kendisi şeriata bağlılığıyla bilinen Mansur söz konusu hükümdarlığı ve saltanatına karşı gelen kimse hakkında asla müsamaha göstermezdi öyle ki: *“Hükümdar her şeye tahammül eder yalnız üç şeye tahammül etmez; sırrı ifşâ etmek, namusa tecavüz etmek ve hükümdarlıkları ile saltanatlarına karşı gelmek.”* sözü meşhurdur. 147/764'te Mansur, İsa b. Musa'yı veliahtlıktan vazgeçirtip yerine oğlu Mehdi adına bi'at almıştı¹⁷⁰. Abdullah b. Ali, Ebû Müslim'le yaptığı savaşı kaybettiğinde İbn Mukaffa'ya bir mektup yazdırıp bunu İsa b. Ali'ye gönderince o da Abdullah b. Ali'ye bir emanname vermiştir ki bu mektubun içeriğinde Abdullah b. Ali'yi öldürmek hususunda hiçbir bahane bulamayan Mansur'un Mukaffa'ya bundan dolayı çok öfkelenildiği ve bu nedenle O'nu öldürttüğü de zikredilir¹⁷¹. İsa b. Musa veliahtlıktan vazgeçince Mansur, amcası Abdullah b. Ali'yi öldürmesini emreder ve: *“Halifelik Mehdi'den sonra senin olacak, boynunu vur. Bu konuda zaaf gösterirsen planımı bozmuş olursun”* dedikten sonra Mekke'ye yönelir, yolda İsa'ya bir mektup yazarak emrini yerine getirip getirmediği konusunda bilgi ister. İsa'nın: *“Emrini yerine getirdim”* diye cevap yazması üzerine Mansur amcasının öldürüldüğüne inanır. İsa, Abdullah b. Ali'yi Mansur'un yanından alınca kâtibi Yunus b.

¹⁶⁷ Ali İpek, *Abbasiler Döneminde Âl-i Beyt-Hilafet İlişkileri (762-815)*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Kars 2002, s. 43.

¹⁶⁸ Ali İpek, s. 45, Cevdet Paşa, II, s. 816.

¹⁶⁹ Sırma, s. 18, es-Suyuti, s. 259.

¹⁷⁰ Cevdet Paşa, II, 817, İsa b. Musa'nın halifelikten feragati için ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, 29, el-Cahşiyari, s. 126.

¹⁷¹ Bkz. el-Cahşiyari, s. 103 vd.

Ferve'yi çağırıp durumu anlattığında Yunus: *“O’nu senin elinle öldürtüp sonra da bahane ederek seni öldürmek istiyor. Öldürmeni sana gizli söyledi sonra açıktan onu öldürdüğün iddiasında bulunacak. Öldürme, fakat bunu O’na kesinlikle duyurma.”* deyince İsa’da öyle yapmıştır. Mansur geri dönünce bazı kişileri görevlendirerek amcalarının kardeşleri Abdullah hakkında şefaatçi olmalarını teşvik eder ve İsa’ya: *“Sana amcamız Abdullah’ı emanet etmiş ve evinde kalmasını söylemişti Amcaların onun hakkında tavassutta bulundular. Ben de affetti O’nu geri getir bakalım”* deyince İsa: *“Ey Mü’minlerin Emiri! O’nu öldürmemi emretmemiş miydin? Ben de dediğini yaptım ve öldürdüm”* demiş Mansur emretmediğini söylemiş, İsa emrettiğini iddia etmiş, bunun üzerine Mansur: *“Ben sana öldürmeni değil, hapsetmeni emretmiştim. Yalan söylüyorsun.”* dedi, sonra amcalarına dönüp: *“Görüyorsunuz ya! Kardeşinizi öldürdüğünü kendi ağzıyla ikrar ediyor.”* diye ekledi. Amcaları bunun üzerine: *“O’nu bize teslim et, kısas hükmünü uygulayalım”* dediler. Teslim etti, meydana gittiler. Olay duyuldu ve halk toplandı. İçlerinden biri İsa’yı öldürmek için kalkınca İsa: *“Bunu hakikaten yapacak mısınız?”* deyince O’da: *“Vallahi evet.”* diye cevap vermiştir. *“O zaman beni Mü’minlerin Emirinin yanına tekrar götürün.”* dedi. Huzura götürdüler, şöyle konuştu: *“Sen beni öldürmeğe bahane bulmak için O’nu öldürmemi istedin. Ancak ben bunu anladım ve amcanı öldürmedim. Amcan hayatta.”* dedikten sonra amcasını getirmesini isteyince gidip getirdi. Sonra yanından ayrıldılar¹⁷². Mansur bu sefer de amcası Abdullah’ı temeli tuzdan yapılmış bir eve yerleştirdi ve evin temelini su akıttırdı. Ev çöktü ve amcası öldü¹⁷³. Babu’ş-Şam Kabristanı’na gömüldü. Oraya gömülen ilk kişiydi. Öldüğünde elli iki yaşındaydı¹⁷⁴. Mansur hapsettiği amcası Abdullah b. Ali’yi öldürtmek suretiyle saltanatını sağlamlaştırmıştır. İsa b. Musa ise 12.000.000 dinar mukabilinde veliahtlıktan kendini hal ve Mehdi’ye biatı etmeye razı olmuştur¹⁷⁵. 148/765’te Mansur’un devleti kuvvet bulmuş ve halkın zihninde heybeti artmıştır. Endülüs kıtasından başka bütün İslâm memleketlerini mutlak hükümeti altına aldı¹⁷⁶.

İlk önce kölemenlere mühim işlerde görev veren ve onları Arap eşrafına tercih

¹⁷² İbnü’l-Esir, V, 92.

¹⁷³ İbn Kesir, X, 176, el-Mes’udî, III, 305.

¹⁷⁴ İbnü’l-Esir, V, 92.

¹⁷⁵ İbn Kesir, X, 177.

¹⁷⁶ Cevdet Paşa, II, 817.

eden Mansur'dur. Nitekim Halife Me'mun'a bir Arap gelip Horasan sakinlerini Suriyeli Arapların üstünde tuttuğu için: *“Ey Mü'minlerin emiri! Horasanlı Acemlere iltifat ile baktığın gibi şu Şam Araplarına da o iltifatla baksan olmaz mı?”* dediğinde O: *“Araplara gereğinden fazla yardımcı olmak istiyorsun. Hazinemde tek dirhem para kaldığı halde Kays kabilelerini adavetten vaz geçirip memnun ettiğimi bir gün olsun göremedim. Yemen'e gelince orayı aslen ne ben sevdim ne de orası beni sevdi. Kuda'alıların ileri gelenleri benim yerime Süfyani (Mehdi)'yi bekliyorlar ki ona taraftar olsunlar. Rebi'alılar ise Hz. Peygamber'in Mu'dardan seçilip gönderildiği andan itibaren Allah'a küsüp ona düşman kesildiler. Hiç bunları memnun etmek mümkün müdür.”*¹⁷⁷ karşılığını vermiştir ki buradan da Araplar arasındaki kavmiyetçilik ve birlikten yoksunluk nedeniyle Me'munun bir nevi mecbur olduğundan Horasanlılar'a dayandığı yorumu çıkmaktadır. İlginçtir ki Mansur, hilafeti kendi elinden alınır diye İranlı Ebû Müslim Horasani'yi öldürttüğü halde kendi hükümetinde birçok İranlı'yı istihdam etmekten çekinmemiştir¹⁷⁸.

İslam devletleri tarihinde insanların kılık kıyafetlerine ilk defa müdahale eden muhtemelen Mansur'dur. 153'de Müslümanları Kalansuva denen şapkaları giymeye zorladı. Müslümanların o zamana kadar taktıkları sarık kaldırılacak yerine Bizanslıların kullandığı Kalansuva giyilecekti¹⁷⁹. Siyah renkte olan bu uzun külahları tutabilmek için insanlar içerisine sopa yerleştirmek zorunda kalmışlardır¹⁸⁰. Yok yere birçok Müslümanın ezilmesine sebebiyet veren bu mecburiyet daha sonraki dönemlerde kaldırılmıştır¹⁸¹. Bu emrin gelmesinin ardından bu döneminin ciddiyetle şakayı birbirine karıştıran ve Mansur'un yanında oldukça kıymet gören meşhur şair Ebû Dülame¹⁸² şu şiiri okumuştur:

*“Biz Halife'den bir şey arttırmasını ümit ediyorduk o sadece külahların uzunluğunu artırdı./ Adamların başlarındaki şu uzun külahların bornozlarla örtülmüş Yahudi küplerini andırıldığını görürsün”*¹⁸³

¹⁷⁷ Kılıçlı, s. 132.

¹⁷⁸ Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, I, (Mütercim. Zeki Megamiz), 1367, s. 85.

¹⁷⁹ Sırma, s. 24- 25.

¹⁸⁰ İbn Kesir, X, 186.

¹⁸¹ Sırma, s. 24- 25.

¹⁸² *Ebû Dülame* hakkında bkz. İbn Kesir, X, 225-227.

¹⁸³ İbn Kesir, X, 186.

Mansur Zilhiccenin 6. günü 63 yaşında iken “*Bîr-i Meymûne*” (Meymûne Kuyusu)¹⁸⁴ denen yerde vefat etti. Kabrinin belli olmaması için 100 ayrı mezar yeri kazıldığı, daha sonra Bi’r-i meymûn’e yakın bir yerde veya Cennetü’l-muallâ’da defnedildiği zikredilmektedir¹⁸⁵.

Cafer Mansur en küçük harcamaları dahi kendisi alırdı. Bu nedenle lakabı Ebû ed-Devanik’a (*bozuk para babası*) çıkmıştı¹⁸⁶. Kendisi ise bu adı gururla taşır “*Parasız adam, adam değildir. Adam olmayan da gözünün önünde düşmanlarının gelişmesine seyirci kalır*”¹⁸⁷ derdi.

Abbasi imparatorluğu, idare mekanizmasının temellerini Mansur’a borçludur. Her eyaletin başına valiler tayin etmeye çalıştı. Bu hususta her ne kadar kendi soyundan olanları uzak tutmadıysa da doğrudan doğruya Mevaliyi ve taraftarlarını en yüksek memuriyetlere tayin etmekten çekinmemiştir¹⁸⁸.

II.II.I. Bağdat’ın Tasviri

*Orası cennet bahçesinden daha güzel, irem bağlarından daha gönül alıcı. Havası dilberlerin saçığı gibi kokmakta. Binaları ay yüzlülerin yüzü gibi temiz ve parlak*¹⁸⁹.

Ebû Said Muhammed b. Ali el-Hemedani’dan;

*Ey Bağdat, yeryüzünde bulunan bütün şehirler, hatta evim bile sana feda olsun. At sırtında doğu ve batı ülkelerinde çok gezdim, fakat Bağdat gibi bir şehir, Dicle vadisi gibi güzel bir vadi görmedi...*¹⁹⁰

Hafız Ebû Bekir el-Bağdadi:

Kadrinin yüceliği durumunun azameti, âlimlerinin ve meşhur şahsiyetlerinin çokluğu havas ve avamının birbirinden ayırt edilişi, kentlerinin büyüklüğü, çevresinin

¹⁸⁴ Ebû’l-Fida, II, 9.

¹⁸⁵ Nahide Bozkurt; “Mansur”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 5.

¹⁸⁶ es-Suyuti, s. 259.

¹⁸⁷ Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007, s. 11.

¹⁸⁸ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992, s. 101.

¹⁸⁹ Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm-u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 20.

¹⁹⁰ Esterabadi, s. 25.

genişliği, binalarının, yollarının menzillerinin, caddelerinin, han ve hamamlarının olduğu havasının güzelliği, suyunun tatlılığı, gölgesinin serinliği, yaz ve kışının mutedil oluşu, bahar ve güzünün sağlığı bakımından Bağdat'ın dünyada eşi yoktur¹⁹¹.

Ebû'l Muzaffer el-Ebiverdi:

*Hilafet kendini orada gösterir, padişahlar anlını orada toprağa koyar. Sanki ora bize cenneti gösteriyor, sanki Dicle nehri cennetteki Kevser ırmağı...*¹⁹²

İmam Şafii: “Bağdat'ı hiç gördün mü?” Yunus b. Abdu'l Ala es-Sedefi: “Hayır.”, İmam Şafii: “Öyleyse dünyayı görmemişsin.”; Yine İmam Şafii der ki: “ Hangi beldeye gitmişsem mutlaka oraya geçici bir uğrak yeri nazarıyla bakmışımdır. Yalnız, Bağdat hariç. Oraya girdiğimde orayı kendim için vatan sayarım.”¹⁹³

İbn Battûta:

*İslamın payitahtı, Halifelerin otağı, bilginlerin yatağı, bereketli mi bereketli bir şehirdir*¹⁹⁴.

II.II.II. Bağdat'ın Adı Hakkında

Bağdat ismi İslâm öncesi döneme ait yöredeki eski yerleşim alanlarıyla ilgilidir. Arap yazarlar kelimenin Farsça kökenli olduğunu düşünerek Farsça kaynakları araştırmışlar ve teorik bazı açıklamalarda bulunmuşlardır. Bağdat'ın Farsça bir isim olan *Bağdazeviyye'den* Arapçalaştırılmış olduğu, bazen *Bağdan*, *Bağdaz*, *Mağdad*, *Mağdan*¹⁹⁵ olarak da dile getirildiği zikredilmektedir. Yaygın kanaate göre kelime *Tanrı'nın ihsanı veya armağanı* anlamına gelmektedir¹⁹⁶. Modern araştırmacıların çoğu tarafından da kabul edilen bu görüş yanında kelimenin Aramice kökenli olduğunu ve “*koyun ağılı*” anlamına geldiğini iddia edenler de vardır. Ancak Hamurabi (iö.1792-1750) kanunlarında *Bagdadu* şehriden bahsedilir ki bu da kelimenin Farsçanın muhtemel tesirinden önce de mevcut olduğunu göstermektedir. Kral Nazimarut-taş

¹⁹¹ İbn Kesir, X, 171.

¹⁹² Esterabadi, s. 20.

¹⁹³ İbn Kesir, X, 173.

¹⁹⁴ İbn Battûta Tanci, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), I, Yapı Kredi Yay., (4. Baskı), İstanbul Şubat 2010, s. 316.

¹⁹⁵ Yakût el-Hamevi, I, 456, İbn Kesir, X, 172.

¹⁹⁶ M. Streck, “Bağdad-Tarih”, *IA*, I, İstanbul 1978, s. 195.

(iö.1341-1316) zamanından kalma bir sınır taşında da el-Bağdadi bölgesinden bahsedilir; ayrıca Talmut'un birkaç yerinde Bağdaşa kelimesi geçmektedir. Aynı şekilde Bâbil Kralı Mardukapaliddin (iö.1208-1195) dönemine ait bir sınır taşında Bağdat'tan söz edilir. II. Adad nirari'nin (iö. 911-891) yağmaladığı yerler arasında Bagdadu da bulunmaktadır. III. Tiglat pileser ise (iö. 745-727) Bağdadu'dan, oraya yerleşmiş olan bir Ârâmî kabile ile birlikte söz eder¹⁹⁷.

Halife Mansur kurduğu bu şehre, Kur'an-ı Kerîm'de "cennet" manasında kullanılan Daru's-selâm kelimesinden¹⁹⁸ ilham alarak *Medînetü's-Selâm* adını vermiştir. Bir rivayete göre ise Dicle nehrine Vadi's-Selam denildiğinden şehrin adının buradan esinlenerek Medinetü's-Selam olduğu¹⁹⁹ şeklindeyse de kaynaklarda ilk rivayet daha ağır basmaktadır. Bu isim resmî belgeler, sikkeler ve ağırlık ölçü birimlerinde kullanılmaktaydı. Bağdat yerine *Buğdan*, *Medînetü Ebû Ca'fer*, *Medînetü'l-Mansur*, *Medînetü'l-hulefâ* ve *ez-Zevrâ* gibi adlar da kullanılmıştır. Şehre sekiz kapı yaptıran Mansur'un iç ve dış surların birbiriyle aynı hizaya gelmeyecek şekilde kapıları yaptırdığından "Zevra"²⁰⁰ adı verildiği bir başka rivayette ise Dicle nehrinin oradan başka yöne sapması nedeniyle bu adın verildiği söylenmektedir²⁰¹. Arap yazarlar Halife Mansur'un bu şehri İslâm öncesi devirde pek çok yerleşim alanının bulunduğu bir yerde kurduğunu söylerler. Bunların en önemlisi, Sarât'ın kuzeyinde Dicle'nin batı yakasında bulunan Bağdat köyüdür. Bazıları buranın yıllık panayırının kurulduğu Badurya olduğunu belirtirler ki bu, Kerh'in daha sonra neden önemli bir ticaret merkezi haline geldiğini açıklamakta yardımcı olur. Eski yerleşim merkezlerinden bazıları Dicle'nin batı yakasında ve Kerh yakınında idi ve büyük bir kısmı Ârâmîler'e aitti. Bunlar arasında Hattâbiyye, Şerefâniyye, Verdâniyye, Sünâye, Katuftâ ve Berâsa zikredilebilir²⁰². Kerhâye ile Sarat arasında Sâl, Versâlâ ve Benâvrâ adlı üç küçük yerleşim merkezi vardı. Aramice *Karha*=*şehir* manasına gelen Kerh ise adını İran

¹⁹⁷ Abdülaziz ed-Düri, "Bağdat- Genel Bakış", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 426.

¹⁹⁸ "Lehum dârus selâmi inde rabbihim ve huve veliyyuhum bimâ kânû ya'melûn(ya'melûne).", Kur'an-ı Kerim, 6 Enam 127, "Vallâhu yed'û ilâ dâris selâm(selâmi), ve yehdî men yeşâu ilâ sırâtin mustekîm (mustekîmin).", Kur'an-ı Kerim, 10 Yunus 25.

¹⁹⁹ İbn Kesir, X, 172.

²⁰⁰ *Zevra*; Dicle Nehri, Devellioğlu, *Zevra* mad. s. 1183, *Zevrâ* (*eğrilme*, *inhiraf*) kelimesinin eski İrânicice bir kelime olup Arapçalaştırılmış ve halk etimolojisinde manasının değiştirilmiş olduğu düşünülmektedir. Bkz. Streck, s. 195.

²⁰¹ İbn Kesir, X, 166.

²⁰² ed-Düri, s. 426, Ayrıca bkz. M. Streck, s. 196.

geleneğinde II. Şâpûr'a (309-379) atfedilen eski bir mevkiden aldığı rivayet olunmaktadır. Xenophon'a göre Ahamenidler Bağdat yöresinde geniş bahçelere sahiptiler, Nehr-i İsa'nın ağzına yakın bir yerde Kasr-ı İsa adını alan bir köşk inşa edilmiş²⁰³ ki bazı kaynaklarda Sasani sarayı (Kasr-ı Sâbûr) olarak da zikredilmektedir. Halife Mansur buraya daha sonra bir köprü yaptırdı. Sarat Kanalı'nın üzerindeki eski köprü (*el-Kantaratu'l-atika*) Sasaniler'e aitti. Bu eski yerleşim merkezlerinin hiçbiri ne siyasi ne de ekonomik bir öneme sahipti. Bu bakımdan Halife Mansur'un kurduğu şehir yepyeni bir şehir olarak kabul edilebilir²⁰⁴.

Bağdat'ın adıyla ilgili kaynaklarda birbirinden farklı pek çok rivayet mevcut olup bunlardan en fazla zikredilenleri şunlardır:

Rivayet olunur ki Nuşirevan'ın ölümünün ardından zelzeleyle harap Eski Bağdat şehri uğursuzluktur denilerek yirmi sene kadar boş bırakılmıştır. Hz. Peygamber'e 40 yaşında nübüvvet geldiğinde Bağ b. Dad b. Enkayı'd Dareyn ki Peygamber'in yanına gelmiş ve Bağ ve babası Dad, Peygamber huzurunda Müslüman olmuşlar, daha sonra mülkü Bağ-ı Berkal'ayı imar etmek için Peygamber'den izin istemişler, o da izin verip "*Dar namı ile ismi Dar-ı Bağdad ola*" buyurmuş. Bundan sonra Bağ ve Pederi Dad Irak'a gelip şimdiki Bağdat'ın esasına başlamışlar ve Peygamber'in nübüvveti gününden hicretten önceki senede tamam etmişlerdir. Bağ ve Pederi Dad inşa ettiğinden Kal'ay-ı Bağdad²⁰⁵ olarak zikredilmiştir. Bir başka rivayette ise Mansur buraya geldiği vakit orada gördüğü rahibin adının Bağ, bölgenin ise Dad olması münasebetiyle bunlara nisbeten şehrin adının Bağdat oluşu²⁰⁶; yine Bağdat adıyla ilgili olarak; *Bağ* kelimesinin bahçe/bostan, *Dad*'in ise bir adamın adı olduğu söylendiği gibi *Bağ* bir put veya şeytan adı *Dad* ise bağış olduğu ve bu kelimenin puta bağış anlamına geldiği²⁰⁷ şeklindedir.

Bağdat'ın adıyla ilgili Yakut'ta geçen bir hikâyede zikre şayandır:

Abdulaziz b. Ebû Revad'ın yanına bir adam oturdu. "*Sen neredensin?*" diye sorunca adam: "*Bağdat'tanım*" dedi. Abdulaziz: "*Bağdad deme, doğrusu "Bağ" put,*

²⁰³ M. Streck, s. 196.

²⁰⁴ ed-Düri, s. 426.

²⁰⁵ Evliya Çelebi, IV, 394.

²⁰⁶ Mehmet Karataş, *Nazmi-zade Murteza'nın Gülşen-i Hulefası'nın Tenkitli Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2011, s. 103.

²⁰⁷ İbn Kesir, X, 172; Bağdat'ın muhtelif isimleriyle ilgili ayrıca bkz. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, I, (Naşir. Daru'l-Kitabu'l-Edebi), Beyrut Ts, s. 58-62.

“Dad” hediye vermektir. Ancak Medinetü’s Selam de! Çünkü O, tüm şehirlerden selametlidir.”²⁰⁸ Bu ifadeye bakılarak Bağdat adının Putlara hediye vermek/götürmek anlamı çıkar ki bu da mezkûr mahalde önceden yaşamış olan ve puta tapan bir kavmin var olduğu kanısını doğurur.

II.II.III. Bağdat’ın Tarihi Coğrafyası

Dicle nehrinin her iki yakasında 33° 26’ 18" kuzey enlemi ile 44° 23’ 9" doğu boylamı üzerinde yer alan şehir, VIII. yüzyılda Abbasi Halifesi Ebû Ca’fer el-Mansur tarafından kurulmuştur²⁰⁹.

Hermedad, adında bir melik tarafından kurulan Hermedad şehri, Bağdat’tan aşağıda “Eski Bağdat” denilen yerin harabesidir. Şeddü'l-Arab kenarından ta nehri Deyale’ye varıncaya kadar iki günlük bu şehir, Irak toprakları hududunda bulup Tekrit şehrinde Savan’a kadar uzamaktaydı. Şehrin yeri Kadisiye’den Hulvan’a varıncaya kadar olup ayrıca hudutları da olan Hermedad, Şattu’l-Arab kenarından canib-i şarka iki yolda nehri Deyaleye varırdı. Bu Şehr-i Hermedad’da bir zaman Yahudi kavmi çoğalmıştı. Nasır Han Yahya çıkıp bu şehrin halkını kırıp şehri harap ettikten sonra altı yüz sene kadar bu hal üzere kalmıştır. Daha sonra Hz. Peygamber’in doğduğu zamanlarda Nuşirvan birçok hazine elde edip bu eski Bağdat’ta Tak-ı Kisra’yı bina ettirmiş ve burası tüm Irak Sultanlarının yaylak mahali olmuştur. Hz. Peygamber doğduğu gece bu Tak-ı Kisra harap olmuştur²¹⁰. Anuşirvan zamanında Bağdat O’nun mülkü idi. Anuşirvan öldüğü vakit bir zelzele oldu ve cümle halkıyla Eski Bağdat münhezim olmuştur. Bağ ve Pederi Dad yeniden kaleyi imar ettikten sonra²¹¹, Hermez Tacdar b. Nuşirevan ki Ekasire²¹² dir tarafından tekrar bina edilen şehir²¹³, Melik Mansur Devaniki²¹⁴ tarafından yeniden inşa edilerek gayet mamur hale getirilmiş ve 244’te Harun Reşid tarafından eklemelerle daha da güzel hale getirilmiş, Halife

²⁰⁸ Yakût el-Hamevi, I, 456.

²⁰⁹ ed-Düri, s. 425.

²¹⁰ Evliya Çelebi, IV, 392-393.

²¹¹ Evliya Çelebi, IV, 394.

²¹² Ekasire; “Eski Acem Padişahları”, Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2000, (17. Baskı), Ekasire mad.

²¹³ Evliya Çelebi, IV, 394.

²¹⁴ Devaniki; Abbasi Halifelerinden Ebû Cafer Mansur’un hasisliğinden bir şeyi; “danik=en ufak şey, mangır” a kadar hesap etmek âdeti olduğundan kendisine verilen lakap, Bkz. Devellioğlu, Devaniki mad.

Me'mun ise Bağdat'tan Mısır'a varıp Cezye (Cize) tarafındaki Harem dağlarından hazine çıkarıp o hazine ile Bağdat'ı mamur etmiştir. Daha sonra Bağdat şehri Mustansır billah halifeliğinde Tatar kavmi olarak da bilinen İlhanlılardan Hülagü Han tarafından istila edip halife ve yetmiş bin hatunun karnını yarıp katl ederek, Bağdat bir Behişt Abad bir şehir iken Harab Abad olmuştur²¹⁵. Kuruluşundan Abbasi Devleti'nin yıkılışına (1258) kadar hilâfet merkezi olarak kalan Bağdat Osmanlılar devrinde Bağdat vilâyetinin merkezi ve 1921'de de Irak'ın başşehri olmuştur²¹⁶.

II.II.IV. Yeni Bir Hilafet Merkezi Medinetü's Selam

Peygamber ve dört halife döneminde İslâm devletinin başkenti Medine idi. Muaviye bu duruma son verip Emevi iktidarının merkezini Şam yapmıştı. Kardeşi Saffah tarafından Ambar civarında yapılan ikametgâhın Hz. Ali taraftarlarının bulunduğu Kûfe'ye yakın olması²¹⁷ aynı zamanda Şam bölgesini de kendisi için tehlikeli gördüğünden Mansur, Dicle üzerinde yeni bir şehir inşasını başlattı²¹⁸. Bağdat şehrinin kuruluşuyla ilgili kaynaklardaki ortak nokta Kûfe'de cereyan eden Ravendiye fırkasının ayaklanması ve Mansur'un kendisini burada güvende hissetmemesidir²¹⁹. Kaynaklardaki farklılık ise Bağdat'ın yerinin seçimiyle ilgili anlatılan rivayetlerde mevcut bilgilerdir ki bu rivayetlerden bazıları şunlardır:

141/758'de Mansur, er-Ravendiye grubunun elebaşını yakalatarak 200 kadarını hapsedmişti. Altı yüz kadar Ravendiye taraftarı gelerek hapisanedekileri kurtarmış²²⁰, Mansur'a doğru yürümeğe başlamışlardı. İsyancılar Haşimiler mahallesinde Halife sarayında bulunan Mansur'a hücum ettiklerinde²²¹ Mansur, sarayda hiç binek hayvanı bulunmadığından yürüyerek saraydan çıkmak zorunda kalmıştır ki bu tarihten sonra Mansur, devamlı sarayında bir binek hayvanı bulundurmuştur²²². Mansur, isyancıların üzerine yürüyüp şehir halkı da isyancılara karşı savaştığı bir sırada Ma'an b. Zaide eş-Şeybani, daha öncesinde Mansur'la savaş halinde olup Mansur da onu her tarafta

²¹⁵ Evliya Çelebi, IV, 394-395.

²¹⁶ ed-Düri, s. 425.

²¹⁷ Brockelmann, s. 88.

²¹⁸ es-Suyuti, s. 261.

²¹⁹ İbnü'l-Esir, V, 32; İbn Kesir, X, 165.

²²⁰ İbnü'l-Esir, V, 32-33.

²²¹ Cevdet Paşa, II, 809.

²²² İbnü'l-Esir, V, 32-33; ayrıca bkz. Şirvanlı Mahmud, s. 299-300.

aratırken, kıyafet değiştirerek Mansur’un yanına kadar gelip onunla birlikte isyancılarla savaşmış, Mansur ona kim olduğunu sorduğunda onun Ma’an olduğunu öğrenince Mansur onu affetmişti²²³. Kûfe’de gerçekleşen bu isyan isyancıların öldürülmesi ile sona ermiştir²²⁴. Bu ayaklanma sırasında Ma’an b. Zaid yetişip destek vermese Mansur’un hayatı tehlikeye dahi girecekti²²⁵. Ayaklanma kanlı şekilde bastırılmış, buna karşılık Kûfe ahalişi Şia olup Mansur’un askerlerinin fikrini bozdukları için Mansur zaten onlardan emin değilken²²⁶ bu hadisenin akabinde Mansur’da Haşimlerin bulunduğu bu yerden bütün bütün nefret eder olmuş²²⁷ ve başkentini başka bir yere nakletmeyi düşünmüştür. Bağdat’ı kurmadan önce Halife, Dicle kenarına gitmiş, orada yaşamakta olan bir Hristiyan rahibinden arsasını satın alarak orada bir şehir yapmağa karar vermişti. Nitekim şehrin ilk zaruri binaları 149 senesinde bitmiş ve Mansur, adı “Bağdat” veya “Bağdadî” deyiimiyle “Medinetü’s-Selam” olan bu kenti devletin merkezi yapmıştır. Şehir Abbasilerin yıkılışına kadar bu vasfını bazı istisnalar dışında devam ettirmiştir²²⁸. Basılan paraların üstünde hep *Medinetü’s Selam* adı kullanılmıştır, Moğol istilası sonrasında Bağdat adının paralar üzerinde kullanıldığı görülmektedir²²⁹.

Bir başka rivayette göre; Kûfe civarında yerleşim merkezi kuran Haşimiler, Ravendiye fırkası orada isyan edince bundan ve Kûfe’ye yakın olmaktan rahatsız oldu, çünkü halk güvenlikten yoksundu ve orduyu ifsat etmişlerdi. Mansur ordusuyla beraber yerleşebileceği bir yer aramağa çıktı. Cercerâyâ’ya indi, sonra Musul’a çıktı, dağları kontrol etti. Askerlerinden birisi gözündeki remed hastalığından dolayı uğradıkları şehirlerden birinde kalmıştı. Gözünü tedavi için gittiğinde tabip, Mansur’un niçin bu sefere çıktığını sordu. Asker sebebi söyleyince; “Bizde bulunan bir kitapta şöyle yazıyor” dedi. “Miklâs” adında bir adam Dicle ile “Zevrâ” denilen yer arasında bir şehir kuracak. O şehrin bir kısmını inşa edince Hicaz’da bir kargaşa meydana gelecek, şehrin inşasına ara verip o kargaşayı düzeltecek, sonra Basra’da daha büyük bir kargaşa çıkacak, bu iki kargaşayı da bastırarak, sonra dönüp şehrin inşasını

²²³ Şirvanlı Mahmud, s. 300.

²²⁴ İbnü’l-Esir, V, 32-33; ayrıca bkz. Şirvanlı Mahmud, s. 299-300.

²²⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 395.

²²⁶ Cevdet Paşa, II, 809.

²²⁷ Karataş, s. 101.

²²⁸ Sırma, s. 31.

²²⁹ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Fuat Köprülü), İstanbul 1940, s. 49.

tamamlayacak. Uzun bir ömür sürecektir ve saltanat çocuklarına geçecektir.” Bu asker hemen Mansur’un peşinden yetişip söylenenleri anlatınca Mansur; “Bana çocukken ‘Miklâs’ denirmiş” diyerek ‘Huld’ diye bilinen köşkün hizasındaki manastıra gitti. Manastırın papazını, Bağdat’ın arazisinin Muharrim’in²³⁰ Buhtânu’n-Nefs’in ve Atîka’nın sahiplerini çağırttı. Arazilerinin soğuk-sıcak, yağmur-çamur, sivrisinek ve haşarat durumları hakkında bilgi aldı. Hepsi de sordukları soruları cevaplandırdılar. Bağdat’ın arazisini tercih etti ve sonra sahibini çağırıp istişare etti. Arazi sahibi şöyle dedi: “Ey Mü’minlerin emiri! Bu yerlerden hangisini tercih edeceğinizi soruyorsunuz. Benim fikrime göre dört nokta arasına yerleşmelisin. Batıdaki iki nokta Katrabbul ve Bâdûriye, doğudaki iki nokta ise Bûk Nehri ve Kelvâzî’dir. Bu takdirde hurma ağaçlarının arasında ve suya yakın bir yerde olursun. Bir taraf kuraklaşır da mamurluğu gecikirse diğer taraflar mamur olur. Ey Mü’minlerin emiri! Sen Serrâtdasın, erzak Şam ve Rakka’dan²³¹ ve batıdaki Mısır civarından gemilerle Fırat’tan gelir. Çin, Hind, Basra, Vasıt, Diyarbakır, Rum, Musul ve diğer şehirlerden gelecek erzak da Dicle Nehri yoluyla gelir. Armenia ve ona bitişik olan yerlerden, hatta ta Zab’a kadar olan yerlerden de erzak gelir. Aynı zamanda etrafın nehirlerle çevrili olduğundan düşmanların sana köprü olmaksızın yaklaşamazlar. Köprüleri kestiğin veya yıktığın an düşman sana ulaşamaz. Dicle, Fırat ve Sarrât bu şehrin etrafında hendek vazifesi görürler. Basra, Kûfe, Vasıt, Musul ve Sevâd’ın tam ortasında bulunur; karaya, denize ve dağa yakın olursun.” Bu sözler üzerine Mansur’un buraya yerleşme fikri pekişti.

Yine bir başka rivayette Mansur bir rahip gördü, çağırıp: “Kitaplarınızda burada bir şehir kurulacağı yazılı mı?” diye sordu. Rahip: “Evet o şehri ‘Miklâs’ lakaplı birisi kuracak” diye karşılık verdi. Mansur: “Bana çocukluğumda ‘Miklâs’ denirdi.” deyince de rahip: “O zaman adı geçen kişi sensin.” dedi²³². Kendisine Miklâs/ Mukallas diye hitap edilmesiyle ilgili olarak ise Mansur şöyle bir olay anlatır:

“Emeviler’in son zamanlarında ben arkadaşlarımla Kur’an öğrenirken her birimiz birgün birbirimize ziyafet verirdik. Sıra bana gelmişti. Ama buna imkânım yoktu. Çaresiz annemin alın teri olan kıymetli örgüsünü çalıp satarak parasıyla arkadaşlarıma

²³⁰ “Bağdat’taki Muharremi adı Muharrem b. Şurayh b. Hazn el-Harsî oraya indiğinden verilmiştir”. Bkz. Belazûri, s. 415.

²³¹ Rakka; Fırat üzerinde meşhur bir şehir olup el-Cezire’dedir. Yakût el-Hamevî, III, s. 58.

²³² İbnü’l-Esir, V, 73-74.

ziyafet verdim. Daha sonra hadiseyi olduğu gibi anneme anlatınca annem bana o sırada yol kesiciliği ile meşhur 'Mukallas' namıyla hitap etti."²³³

Rivayetler ne olursa olsun sonuç itibariyle Mansur Kûfe'de kendisini güvende hissetmeyip uygun bir yer arayışının ardından Bağdat'ta karar kılmıştır. Şehrin inşasından önce birkaç gece burada kalan Mansur, rüzgârların rutubetsiz ve tozsuz bir şekilde estiğini havasının ve ikliminin güzel olduğunu fark ettiği Bağdat'ı²³⁴ tercih etmesinin sebebini ise şöyle izah eder:

*"Burası askeri bir karargâh olarak mükemmel bir yerdir. Bundan başka, burada bulunan Dicle nehri vasıtasıyla biz Çin gibi uzak ülkelerle irtibat kurabilir ve yine onun vasıtasıyla Mezopotamya, Ermenistan ve bunların etrafında bulunan bölgelerden elde edilen yiyecek ürünlerine olduğu kadar deniz mahsullerine de ulaşabiliriz. Bundan başka Suriye, er-Rakka ve bunlara bağlı toprakların çıkarıp sunacağı şeyleri bize getirecek olan Fırat'ta buradadır."*²³⁵

Mansur, Binbir gece masallarının kahramanı Şehrazat'ın parlak ve sürükleyici maceralarının geçtiği Bağdat şehrinin temellerini atan Mansur²³⁶, surun temelini genişliğinin elli zira', tepesinin genişliğinin ise yirmi zira' olmasını emretmiş, sur inşasında yontulmuş taş ile ağaç kullanılmış ve ilk kerpici kendi eliyle koyup: *"Bismillah velhamdülillah, arz Allah'ındır, oraya kullarından dilediğini mirasçı kılar. Güzel akıbet takva sahiplerinindir. Haydi! Allah'ın bereketi üzerine şehri inşa etmeye başlayın."*²³⁷ demesiyle de şehrin inşasına başlanmıştır. İlk olarak şehrin planı çizildi, temelleri atıldı, kerpiçler döküldü, tuğlalar pişirildi, plana göre şehre kapılarından, kemerlerinden, meydanlarından ve duvarlarından girdi. Sonra külden çizilen plan çizgilerinin üzerine pamuk tohumu dökülerek tutuşturulmasını istedi, böylece tatbiki olarak şehrin planını seyretti. Daha sonra bu plana göre şehrin yapılmasını emretti. Bermek oğlu Halid'e şehrin hudutlarını çizdirdi ve dört kısma taksim edip her kısmına kumandanlardan birer nâzır tayin etti Şam'a, Cebel'e, Kûfe'ye, Vasıt'a ve Basra'ya emir

²³³ Karataş, s. 33.

²³⁴ İbn Kesir, X, 165.

²³⁵ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİF Yay, İstanbul Eylül 2011, s. 399; Tarihu Bağdad'da Fırat için Hz. Peygamberin: *"Nil ve Fırat cennetten iki nehirdir"*. hadisi zikredilmektedir. Bkz. Hatib el-Bağdadî, I, 54.

²³⁶ Hitti, s. 399.

²³⁷ İbn Kesir, X, 165; İbnü'l-Esir, V, 74.

nâmeler yazarak sanatkâr ve işçiler, faziletli, güvenilir kişiler ve mühendislerin seçilip gönderilmesini istedi. Gönderilen kişiler arasında Haccac b. Ertât ve Ebû Hanife de vardı. Halife Mansur, Ebû Hanife Numan b. Sabit'ten Bağdat kadılığını yapmasını istemiş, o ise bunu kabul etmemişti, zira Mansur'un kötü icraatlarına siyasetlerine fetvalarla alet olmak istememiştir²³⁸. Mansur bu kez O'na şehrin inşası ve kerpiçlerin dökümü işlerini yürütmek ve işçi tutma işini düzenleme görevini verince Ebû Hanife bu kez kabul etmek zorunda kalmıştır²³⁹. Ebû Hanife bu görevle görevlendirilen ilk kişidir. Böylece eski bir yerleşim²⁴⁰ yeri olan Bağdat'ın inşasına 145 yılında²⁴¹ başlandı.

Surun yüksekliği adam boyu olunca Muhammed b. Abdullah'ın ayaklandığı haberi geldi. İnşaata ara verip Kûfe'ye gitti, Muhammed ve kardeşi İbrahim'le savaşıp onları etkisiz hale getirdikten sonra geri dönüp Bağdat şehrinin inşasını tamamladı²⁴². Mansur, şehrin kuruluşu için gerekli olan ağaç, kereste ve diğer bütün malzemeyi hazırlamış, Kûfe'ye giderken malzemelere göz kulak olmak üzere azatlısı Eslem'i görevlendirmişti. Eslem'e, Mansur'un ordusunun İbrahim'e yenildiği şeklinde haber gelince malzemeleri yaktırdı. Mansur bunu duyunca onu kınayan bir mektup gönderdi, Eslem ise malzemelerin İbrahim'in eline geçmemesi için böyle bir şey yaptığını söyleyince Mansur artık bir şey demedi²⁴³.

Mansur Bağdat şehrini kurmaya karar verip adamlarıyla istişare ettiği vakit Bağdat'ın planını çizen ve şehrin inşasını Halife Mansur'a tavsiye eden Halid b. Bermek²⁴⁴ de bunlar arasındaydı. Medain²⁴⁵ şehrinin ve Kisra sarayının yıkılması ve enkazının Bağdat'a taşınması konusunda fikrini sordu²⁴⁶. Halid: *“Ben bunu uygun görmüyorum, orası İslâm'ın alametlerindendir, orayı gören böyle bir şehrin ve sarayın sahiplerinin dünya imkânlarıyla ve dünyevi sebeplerle yok edilemeyeceğini, bunu ancak*

²³⁸ Sırma, s. 18; Cevdet Paşa, II, 812.

²³⁹ İbn Kesir, X, 165.

²⁴⁰ Belazûri, s. 414; İbn Kesir, X, 165; “Bağdat'ın yerinde Hristiyan ve diğer din mensuplarının mekânı vardı.”

²⁴¹ Ebû'l-Fida, II, 4, Belazûri, s. 414; İbnü'l-Esir, V, 74.

²⁴² İbnü'l-Esir, V, 75; Belazûri, s. 414.

²⁴³ İbnü'l-Esir, V, 75.

²⁴⁴ İbn Kesir, X, 166.

²⁴⁵ *Medain*; Fars bölgesinde olup Sasaniler'in mülkü idi. Geniş bilgi için bkz. *Yakût el-Hamevî*, V, 74-75

²⁴⁶ Bağdat'ın inşası için gerekli malzemenin Sasanilerin eski hükümet merkezi Medain'den temin edilmeye çalışıldığı hususunda kaynaklarda benzer bilgiler mevcut, bkz. Brockelmann, s. 100, Hitti, s. 399; “Sasaniler'in eski başşehri Ktesifon harabeleri yeni kurulan şehrin taş kaynağını teşkil etmiştir.”

dinin yapabileceğini görür. Ayrıca orada Ali b. Ebû Talib'in namaz kıldığı yer vardır.” diyerek karşı çıktı. Bunun üzerine: *“Hayır ey Halid! Sen bu fikrine İranlılara olan sempati ve zaafından dolayı karşı çıkıyorsun.”* dedi ve Beyaz Saray'ın yıkılmasını emretti. Sarayın bir kısmı yıkıldı ve enkazı taşındı, fakat bu yıkım ve taşıma işinin malzeme olarak demir kullanılmasından daha masraflı olduğu görüldü. Mansur, Halid b. Bermeki çağırıp durumu anlatınca Halid: *“Ey Mü'minlerin emiri! Ben daha önce bunu yapmamanız gerektiğini söylemiştim, fakat mademki başladın, artık bu işten vazgeçmemelisin. Vazgeçersen “Başkasının yaptığı şeyi yıkmaya bile gücü yetmedi”* dediyse de Mansur bu fikre de iltifat etmedi ve yıkımdan vazgeçti²⁴⁷. Bir başka rivayette Mansur devlet erkânını çağırıp Kisra sarayını ve Medayin'i yıkıp buraların enkazını Bağdat'a nakletmek hususunu danışınca Halid b. Bermek; *“Ey Mü'minlerin emiri! Onlar İslam'ın şiarından ve Arapların fethindedir. Onları görenler onları yapanları ortadan kaldıranın kuvvet olmayıp sadece din kuvveti olduğunu delil sayarlar. Bununla beraber Medayin'de Ebû Talib oğlu Ali hazretlerinin musallası vardır.”* diyerek onların yıkılmasının uygun olmayacağını arz etmesi üzerine Mansur: *“Ey Halid! Sen kavmin olan Acem'e taraftar olduğun için aykırı görüşte bulunuyorsun.”* diyerek hemen onların yıkılmasını emreder ve Beyaz Sarayın bir tarafını yıkıp enkazını Bağdat'a naklettirir fakat enkazın yıkım ve nakliye masrafı yenilerinden daha fazla oluyor hemen Halid'i çağırdı ve keyfiyeti bildirdi. Halid o zaman; *“Ey Mü'minlerin emiri ben onların yıkılması görüşündeyim çünkü işe başladın artık yık! Aksi takdirde eskilerin yaptıklarını sonra gelenler yıkamıyor derler.”* demiş ise de Mansur'un maksadı şehrin inşası için az masraf yapmaktan ibaret olduğundan Halid'in bu nasihatini de kabul etmeyip Medayin'i yıkmaktan da vazgeçmiştir²⁴⁸.

Şehre sekiz kapı yaptırılmış olup hem iç surlarda hem de dış surlarda sekizer kapı olduğu iç surlardaki kapılarla dış surlardaki kapılar karşı karşıya olmayıp bunlar birbirinin tam hizasına gelmeyecek şekilde yaptırıldığı²⁴⁹ zikredilir. Yine şehrin dört kapısı olduğu, Hicaz'dan gelen kişinin *Kûfe Kapısı*'ndan; batı tarafından gelenin *Şam Kapısı*'ndan; Ehvaz, Basra, Vasıt, Yemame ve Bahreyn'den gelen kişinin *Basra*

²⁴⁷ İbnü'l-Esir, V, 85; Ebû'l-Fida, II, 4.

²⁴⁸ Ebû'l Fida II, s. 4; Cevdet Paşa, II, 813.

²⁴⁹ İbn Kesir, X, 166.

Kapısı 'ndan; doğudan gelen kişinin ise *Horasan Kapısı* 'ndan şehre girdiği²⁵⁰ de zikredilir. Vasıt şehrinin kapılarının naklettirip Bağdat şehrine koydurdu. Bir kapı Şam'dan, amil Halid el-Kasrî'nin yapmış olduğu bir başka kapı da Kûfe'den getirilmiştir²⁵¹. Şehrin merkezinde olan Sultan'a bazı mahallelerin halkının daha yakın olmasını önlemek için şehri daire şeklinde yaptırdı. Etrafına iki sur inşa ettirdi, içteki sur dıştakinden daha yüksekti²⁵². Babu'z-Zahab veya Kubbatu'l Hazra denilen halife sarayı ve camiini merkeze yaptırmıştır²⁵³. Caminin kiblesini Haccac b. Ertât yapmıştır. Kiblesi doğru değildir, namaz kılarken Basra Kapısı'na doğru biraz dönmek gerekir. Cami saraydan sonra yapıldığından ve sarayın yönü kibleye uygun olmadığından kiblesi böyle hatalı olmuştur²⁵⁴. Namaz kılan kişinin Basra kapısına hafifçe yönelmesi icabeder²⁵⁵. Mansur daha sonrasında Dicle kenarını takip eden surun Haricînde ikinci bir saray olan *el-Huld*'u inşa etmiştir²⁵⁶.

Kullanılan kerpiçler 1x1 zira²⁵⁷ ölçüsündeydi. Yıkıldığında bir kısmı tartıldı, bir kerpiç 116 rıtl²⁵⁸ ağırlığındaydı. Mansur'un kumandanları ve kâtiplerinden çoğunun köşkerinin kapıları caminin meydanına açılıyordu. Amcası İsa zayıflığını mazeret göstererek meydan kapısından köşküne kadar binekle gitmek için izin istedi, Mansur izin vermedi evlerin kapılarının caminin meydanından kemerlerin duvarlarına çevrilmesini emretti. Şehirde çarşılar vardı. Bizans elçisi gelmişti, Rabî'ye O'na şehri gezdirmesini emretti. Elçiye: “*Şehri nasıl buldun?*” diye sordu. Elçi: “*Binalar güzel, fakat düşmanların şehirle beraber, onlarda avam tabakasıdır.*” diye karşılık verdi. Elçi dönünce onların Kerh bölgesine nakledilmelerini emretti. Başka bir rivayete göre, onları şehir dışına çıkarmasının sebebi yabancıların gece gelip orada gecelemleri ve bazen bunların arasında casusların bulunması idi. Rivayete göre Mansur, İbrahim b. Abdullah'la birlikte isyan edenleri takip ediyordu. Bağdat muhtesibi Ebû Zekeriyâ

²⁵⁰ Hatib el-Bağdadî, I, 72, Ayrıca bkz. İbrahim-Cevriye Artuk; “Orta Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerine Verilmiş Olan Ünvanlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, T.K.A.E., XXIV/2, Ankara 1986, s. 65.

²⁵¹ Hatib el-Bağdadî, I, 85.

²⁵² İbnü'l-Esir, V, 85-86.

²⁵³ M. Streck, s. 196.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, V, 85- 86; İbn Kesir, X, 166.

²⁵⁵ İbn Kesir, X, 166.

²⁵⁶ M. Streck, s. 196-197.

²⁵⁷ *Zira*; Dirsekten orta parmak ucuna kadar olup, Türkçede Arşın'ın karşılığı olan uzunluk ölçüsü birimi.

²⁵⁸ Rıtl; Cahiliye devrinden kalma, memleketlere ve dönemlere göre farklılık arz eden bir ağırlık ölçüsüdür.

Yahya b. Abdullah'ın İbrahim'e sempatisi vardı. Ayak takımından bir grubu topladı ve Mansur'a karşı nümayiş yaptılar. Onları yatıştırdı, Ebû Zekeriyâ'yı yakalatıp öldürttü. Çarşayı dağıttı, bakkallar konusu hatırlatılınca her mahallede sadece bakliyat ve sirke satan bir bakkal bulunmasını emretti²⁵⁹. Pazar yerlerini el-Kerh'te bir araya toplayan Mansur, tacirlere dükkânlar yapmalarını emretmiş ve onlardan kira alınmasını kararlaştırmıştır. Mansur, Medinetü's-Selam'ın iki camisi ile es-Sarah üzerine yeni bir köprü yaptırmıştır. Nitekim O, Medinetü's-Selam'ın topraklarını Badureyya (Sadureyya, dn), Kutrabü'l Nehr-i Buk ve Nehr-u Beyn (Bin) köylerinin sahiplerinden satın almış, bu toprakları ailesine kumandanlarına askerlerine vs. ikta olarak vermiştir²⁶⁰.

Yolların genişliğini 40 zira' yaptırdı. Şehrin, büyük caminin, altın köşkün çarşının, surların, hendeklerin ve şehrin kapılarının yapımı için 4.833.000 dirhem harcanmış olup inşaatçılardan bir usta bir gümüş kırat gündelikle, bir sanatkâr ise iki veya üç habbe gümüş gündelikle çalışıyordu²⁶¹. İnşaat bitince bütün kumandanları hesaba çekti ve artan paraları aldı. Halid b. Salt'da on beş dirhem kalmıştı, hesap edip onu da aldı²⁶². Mansur 149'da Bağdat şehrinin surlarını, hendeklerini ve bütün inşaat faaliyetlerini tamamlayarak²⁶³ Hadisetü'l-Musul'a gidip daha sonra geri dönmüştür²⁶⁴. Bağdat şehri yuvarlak bir plan üzerine inşa edilmiş olup, o zamana kadar yeryüzünde Bağdat'tan başka yuvarlak planlı bir şehir bulunduğu bilinmemektedir²⁶⁵.

Müneccim Nevbaht'a Bağdat'ın geleceğini soran Mansur'a Nevbaht, Bağdat için yıldızların durumunu gözlemledikten sonra: *“Ey Mü'minlerin Emiri! Sana müjdelere olsun. Ebediyete kadar bu şehirde hiçbir halife ölmeyecektir.”* deyince Mansur gülümseyip: *“Elhamdülillah, bu Allah'ın bir lütfudur ki dilediğine verir. Allah büyük lütf sahibidir.”* demiştir²⁶⁶.

151 yılı Şevval ayında Mehdi Horasan'dan geldi. Şam, Kûfe, Basra ve diğer

²⁵⁹ İbnü'l-Esir, V, 86.

²⁶⁰ Belazûri, s. 415, Mansur'un ikta olarak verdiği topraklar için bkz. Belazûri, s. 415-416.

²⁶¹ İbn Kesir, X, 167.

²⁶² İbnü'l-Esir, V, 86.

²⁶³ İbnü'l-Esir, V, 86; Belazûri, s. 414; “146'da Beytül-malleri, hazineleri ve divanları Bağdat'a nakletti, buraya Medinetü's-Selam adını verdi. Eski Bağdat'ın surlarını, şehrin duvarlarını... 147'de tamamladı.”; Ayrıca bkz. Hatib el-Bağdadî, I, s. 68.

²⁶⁴ İbnü'l-Esir, V, 86.

²⁶⁵ İbn Kesir, X, 167.

²⁶⁶ İbn Kesir, X, 168.

şehirlerdeki aile fertleri ve yakınları gelerek O'nu tebrik ettiler. Onlara mükâfatlar, binekler ve elbiseler hediye etti. Mansur'da buna benzer ihsanlarda bulundu ve Mehdi için Bağdat'ta "*Rusâfe*"yi²⁶⁷ inşa ettirmiştir²⁶⁸. Oranın inşa edilmesinin sebebi şuydu;

Mansur'un askerlerinden bir kısmı kargaşa çıkarmışlar ve Babu'z-Zehab'de çatışmaya girişmişlerdi. Bir gün Kusem b. Abbas b. Ubeydullah b. Abbas, Mansur'un huzuruna girdi. Güngörmüş, saygı duyulan bir zattı. Mansur, O'na: "*Ordunun bize karşı itaatsizlik ettiğini görmüyor musun? Bu konuda birleşip, kontrolümüzden çıkmalarından ve idareyi elimizden almalarından korkuyorum, ne tavsiye edersin?*" diye sordu. Kusem bu soruya: "*Ey Mü'minlerin emiri! Bir fikrim var, bunu sana söylersem plan bozulur, ancak izin verir de bu planı uygulamaya imkânı bulursam halifelik yine sende kalır ve ordun senden korkar.*" şeklinde karşılık verdi. Mansur: "*Benim halife olduğum bir sırada bilmediğim bir şey mi yapacaksın?*" dedi. Kusem: "*Eğer güvenmiyorsan benimle istişare etme; yok eğer güveniyorsan bırak planımı uygulayayım*" dedi. Mansur'da bunun üzerine: "*Peki öyleyse uygula.*" diye karşılık verdi. Kusem evine döndü, kölesini çağırıp: "*Yarın benden önce git. Mü'minlerin Emirinin huzurunda otur, benim oraya gidip rütbe sahiplerinin arasına girdiğimi görünce katırımın yularından tut, Resulullah'ın, Abbas'ın ve Mü'minlerin Emirinin hakkı için istediğini yerine getirmemi iste. Ben seni azarlarım ve ağır sözler söylerim; fakat çekinme, isteğini tekrarla. Bu sefer seni döveceğim, yine ricada ısrar et ve: "Yemen kabilesi mi, yoksa Mudar kabilesi mi daha şerefli dir" diye sor. Cevap verdiğimde katırımın yularını bırak, o andan itibaren hürsün.*" dedi. Köle denileni yaptı, Kusem de sözü edilen şeyleri yerine getirdi. Kölenin: "*Mudar ve Yemen kabilelerinden hangisi daha şeflidir?*" şeklindeki sorusunu: "*Mudar şerefli dir, çünkü Resulullah Mudardandır, Allah'ın kitabı ve Allah'ın evi onlardadır, Allah'ın halifesi de o kabiledendir.*" diye cevap verdi. Kendi şereflerinden bahsedilmediği için Yemen kabilesi mensupları gücendiler. Kumandanlarından bazıları: "*Bu böyle olmaz, Yemenlilerin hiçbir faziletinin olmadığı nın ifade edilmesine göz yumamayız.*" dediler. Bunlardan biri: "*Git onların liderlerinin katırımın gemini tut ve durdur.*" dedi. Köle denileni yaptı. Neredeyse hayvanı çökartecekti. Mudarlılar buna

²⁶⁷ *Rusâfe*; Bağdat'ın doğusunda Mansur tarafından oğlu Mehdi için yapılmıştır. Yakût el-Hamevi, III, s. 46.

²⁶⁸ İbnü'l-Esir, V, 107; es-Suyuti, s. 262; Gregory Ebû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, s. 201; "772/156'da Ebû Cafer Colonicus civarında kurduğu bir şehre "*Rabekah*" adını verdi."

çok kızdılar ve: “*Bunu liderlerimize nasıl yapabilir?*” dediler. İçlerinden biri kölesine emretti, katırım yularını tutan kölenin elini kestirdi, böylece de iki kabilenin arası açılmış oldu. Kusem, Halife’nin huzuruna girdi, ordu içine tefrika düştü ve Mudar bir grup, Rabiâ bir grup, Horasanlılar ise başka bir grup oldular. Kusem: “*Ordunu tefrikaya düşürdü Her grup sana karşı geçmek istediğinde senin öbür grupla kendilerine saldırmadan korkacaklardır. Bundan sonra senin yapacağın bir iş kalıyor, o da oğluna bir birlik verip onu ayrıca şu tarafa yerleştirmendir. O zaman burası bir belde, orası bir belde olacaktır. Bir beldenin halkı sana karşı fitne çıkartırsa öbürleriyle onlara saldırırsın. Bir beldeyi öbür beldeyle, bir kabileyi diğer kabileyle etkisiz hale getirirsin.*” Mansur bu fikri kabul etti ve işler böylece yoluna girmiştir. İşte bunun sonucunda da Rusâfe’yi inşa ettirmiş ve Salih Sâhib el-Musallî’yi de oraya vali tayin etmiştir²⁶⁹.

Rusafe adının Mehdi’nin şahsi askerlerinden olan Rabi’r-Rusafe’ye atfen verildiği de zikredilmektedir²⁷⁰. Daha sonra Mehdi için Kasru’l Vaddah, Kasru’l Mehdi veya eş-Şarkiyye adlarıyla bilinen saray yapılmıştır. Vaddah el-Anbar ahalisinden bir kişi olup saraya ait harcamaları idare ettiğinden saray ona nispet edilmiştir²⁷¹.

Hilafetinin sonuna kadar Medinetü’s-Selam’da kalan Mansur²⁷², 158 Zilhiccesinde/775 Ekim, Mekke’ye giderken oraya varmadan hastalanıp vefat etmiş ve Hacun ile Bir-i Meymune arasında defnedilmiştir²⁷³. Mansur vefat ettiğinde Mekke yakınında yüz kadar mezar kazıldığı ve hiçbir düşmanın bulmaması için başka bir yerde toprağa verildiği de zikredir²⁷⁴. Halife Mansur’un yediklerinin hazmı için ilaçlar kullandığı ve bu ilaçların midesine zarar verdiği, aynı zamanda yüksek ateşler içinde ishale yakalandığı ve daha sonra bu vaziyetteyken vefat ettiği rivayetleri mevcut olmakla birlikte Ebû Ca’fer el-Mansur’un ölüm nedeninin mide rahatsızlığı olduğu kuvvetle muhtemeldir²⁷⁵.

Hilafet merkezinin yeniliği beraberinde yönetim ve saray teşkilatı hususunda da

²⁶⁹ İbnü’l-Esir, V, 107-109.

²⁷⁰ Hatib el-Bağdadî, I, 83.

²⁷¹ Belazûri, s. 414.

²⁷² Belazûri, s. 416.

²⁷³ es-Suyuti, s. 262-263.

²⁷⁴ Hitti, s. 402.

²⁷⁵ Akkuş, s. 33.

yenilikler getirmiştir. Bağdat'ta Sasaniler devrinde saray teşrifatını düzenleyen kitaplara ilgi gösterilip bu durum taklit edilmeye çalışılmış, devlette ve sarayda rütbe ve mevkiler asalet sınıfında babadan oğula geçen ayrıcalıklar olmaktan çıkıp halifenin istek ve arzusuna göre bağışlanan bir durum haline gelmiştir. Emeviler zamanında bilinmeyen hil'at verme halife bağışlarının belirtisi olmuş, yine Emeviler zamanında halifenin huzuruna girme işini düzenleyen bir tek Hacib ile yetinildiği halde bu dönemde Halife, bir sürü saray mabeyincileri ve memurları aracılığı ile halktan soyutlanmıştır. Nitekim çoğu vakit işlerin halledilmesi vezirlere bırakılmıştır. Buna rağmen öldürme ve affetme hakkında hiçbir aracı kullanmadıkları bilinmektedir. Zira o zamana kadar Arap kültüründe bilinmeyen bir kişi olan cellat daima halifenin yanında bulunmakta katledilenlerin kellelerinin üzerine yuvarlandığı meşin parçası her zaman tahtın yanı başında durmaktaydı²⁷⁶.

II.III. Mehdi b. Mansur (158-169/775-785) ve Bağdat

Mansur ölünce veziri Reb'i Haşimoğullarının ileri gelenlerini toplayıp Mehdi b. Mansur'a biat ettirdi. Hz. Peygamber'in mübarek hırkası ile esasını ve hilâfet mührünü Mehdi'ye gönderdi. Bunlar ona ulaştığında, Mehdi, Bağdat Mescidinde minbere çıkıp hutbe okudu, Bağdad halkı da ona biat ettiler²⁷⁷. El-Mehdi tahta çıktığı vakit payitaht 7-8 km olan bir sahayı kaplıyorken Mehdi, sarayını Rusafe'ye yani Dicle'nin sahilindeki mahalleye taşımış ve bu semt süratle gelişme gösterip büyük konaklar inşa edilmiştir ki bunlar içinde en muhteşemi, Harun Reşid zamanındaki akıbetleri üzerine hükümdar hanedanına intikal edecek olan Bermeki ailesine ait sayfiyedir²⁷⁸.

Mehdi başa geçtiğinde İsa b. Musa'yı tehdit, mükâfat vaadi ve külliyetli mal vermek suretiyle saltanattan feragat ettiren Mehdi²⁷⁹, 159/775'te oğlu Hadi'yi kendinden sonra veliaht ilân etti²⁸⁰. 159/775'te Bağdat'ta İsa Kasrı'nın yakınında yüklü gemiler ve pek çok halk çıkan bir yangın neticesinde yanmış yine aynı yıl Mehdi, Rusafe'nin çevresine sur inşa ettirip hendek kazdırdı ve bir de mescit yaptırdı²⁸¹. Mehdi

²⁷⁶ Brockelmann, s, 89.

²⁷⁷ Cevdet Paşa, II, 819, Mehdi'nin hutbesi için bkz. es-Suyuti, s. 272.

²⁷⁸ M. Streck, s. 198.

²⁷⁹ Cevdet Paşa, II, 820.

²⁸⁰ es-Suyuti, s. 273; Cevdet Paşa, II, 820, "160".

²⁸¹ İbnü'l-Esir, V, 146.

tahta çıktığı yıllarda Mukanna isyanını bastırılmış ayaklanan Haricî taifelerini de perişan ederek asayişini sağlamıştır.

Yine oğlu Harun'u ordu kumandanı tayin edip; Hasan b. Kâhtaba, Hasan b. Bermek, Süleyman b. Bermek ile Yahya b. Halid b. Bermek'i de ordunun tezyinatı ve hesap işlerinin görülmesi için yanına verip Rum vilayetlerine göndermiş²⁸² bu zaferin ardından Bağdat'a dönen Harun'a babası bütün Mağrib ülkesini, Kürdistan'ı ve Azerbaycan'ı vermiş, 165/781'de Harun yine Rum seferine çıkmış Anadolu kıtasını geçip Konstantiniyye boğazına kadar gelmiş Bizans İmparatoriçesiyle yıllık 700.000 dinar verilmesi suretiyle anlaşma imzalayıp, 166/782'de Bağdat'a beraberindeki esirler ve ganimetlerle döndüğünde babası ona "Raşid" unvanını vermiştir²⁸³.

Mehdi zamanında 160/776'da Hindistan'dan Erbid fethedilmiş²⁸⁴, 161/777'de Irak- Hicaz (Mekke-Medine) yollarının yapımı için emir vererek yolun belli bölgelerine konaklama tesisleri yaptırmıştır²⁸⁵. Nitekim Mekke ve Medine arasında ilk posta O'nun zamanında yapılmıştır²⁸⁶. Dinsizlik cereyanına karşı ilk defa İslam'ın müdafaasını içeren kitapları yazdıran da Mehdi olmuştur²⁸⁷. Zındıklık ve mülhidliğe karşı *Kitab-el cedel fir-red'i* tasnif eden ilk kişi²⁸⁸ olan Mehdi, Zındıklıkla şiddetle mücadele edip onlardan çok sayıda kişiyi öldürmüştür²⁸⁹. Ayrıca minberlerin yüksekliğini azaltarak onları Resulullah (SAV) minberinin seviyesine indirmiştir²⁹⁰. 160/776'da Kâbe'nin üzerindeki örtülerin ağırlığından yıkılmasından korkulduğundan bu örtüler indirilmiştir²⁹¹. Medinetü's-Selam'da 166/782'de inşa ettirdiği ve dinar ve dirhemlerini burada bastıracağı İsabaz sarayına yerleşip²⁹² 169/785 yılında ölmüştür²⁹³.

II.IV. Hadi (169-170/785-786) ve Harun (170-193/786-808) Zamanında

²⁸² Cevdet Paşa, II, 821.

²⁸³ İbn Kesir, X, 247; Ebû'l-Fida, II, s. 10.

²⁸⁴ es-Suyuti, s. 273.

²⁸⁵ Sırma, s. 36.

²⁸⁶ İbn Kesir, X, 222; es-Suyuti, s. 273.

²⁸⁷ Sırma, s. 35.

²⁸⁸ es-Suyuti, s. 271.

²⁸⁹ Abdul Jabbar Joumard, *Harun al-Rashid*, II, Beyrouth 1956, s. 332.

²⁹⁰ Sırma, s. 35.

²⁹¹ İbn Kesir, X, 222.

²⁹² İbn Kesir, X, 222; Belazûri, s. 417; Hatib el-Bağdadî, I, 97; "164 senesinde adı Kasr-ı Selam olan İsabaz Kasrını inşa etmiştir."

²⁹³ es-Suyuti, s. 273.

Bağdat

Mehdi'nin Masebezan'da²⁹⁴ ölümü üzerine Harun Reşid hemen Bağdat'a gidip kardeşi Hadi için biat almış, Hadi ise Cürcan'dan süratle gelip hilâfet tahtına oturmuştur²⁹⁵. Zira o, Taberistan²⁹⁶ Deyalime beyleri isyan edince babası Mehdi tarafından isyanın bastırılması için Cürcan'a gönderilmişti. Hilâfet tahtına oturan Hadi, Harun'un lalası Yahya b. Halid b. Bermek'i eski yerinde bıraktı. Tahta çıktığı sene Hz. Ali torunlarından Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Müselles b. Hasan b. Müsenna b. Hasan b. Hz. Ali Medine'de başkaldırdı ise de bu isyan bastırıldı²⁹⁷. Ehl-i Beyt'ten olan el-Hüseyin b. Ali ve yanında bulunanların çoğu öldürülmüş ve vahşi hayvanlara yem olmuşlardır²⁹⁸. Hasan b. Muhammed Mehdi'de Ali b. Hüseyin'in tarafındandı. Hüseyin b. Ali'nin öldürülmesinin akabinde Abbasiler'in eman vermesi üzerine Hasan b. Muhammed Mehdi'de Abbasiler'e, teslim olmuştu. Ancak Abbasi kumandanlarından iki kişi eman verme usulüne aykırı olarak onu idam etmişler, başkumandan bu duruma kızmış olsa da fayda vermemiştir²⁹⁹.

Hadi 170 Rebiülevvelinin 15. gecesi³⁰⁰/786 Ağustos, 26 yaşında ölmüştür. el-Hâdî'nin ölümüyle ilgili anlatılan rivayetler içerisinde en kabul göreni onun annesi Hayzurân'ın kurduğu tuzakla öldürüldüğü şeklindedir. el-Hâdî ile annesi arasındaki mücadele birbirini yok etme sınırına varmış, öyle ki Hâdî, annesini ortadan kaldırmak için, ona içine zehir katılmış yemekler gönderiyor, annesi durumu bildiğinden gelen yemekten önce köpeğe yediriyor, köpek zehirlenip yere seriliyordu. Bu sebeple mesele, bir hususta Hayzurân için nefis-i müdafaa şeklini almış ve Hâdî'nin hasta olduğu bir zamanda Hayzurân'ın emriyle cariyeler onu nefessiz bırakarak öldürmüşlerdir³⁰¹. Onun ölümünün ardından kardeşi 22 yaşındaki Harun Reşid hilâfet ve saltanat tahtına oturdu ve lalası Yahya b. Halid b. Bermek'i vezir edip bütün işlerini ona devretti bundan sonra

²⁹⁴ Bir dizi köyün adı olup Mehdi'nin kabrinin bulunduğu yer. ed- Dineveri, s. 418 dn.

²⁹⁵ Cevdet Paşa, II, 823.

²⁹⁶ *Taberistan*; Horasan bölgesinde bir yerleşim merkezi. Yakût el-Hamevi, IV, 15.

²⁹⁷ Cevdet Paşa, II, 823.

²⁹⁸ Sırma, s. 37.

²⁹⁹ Cevdet Paşa, II, 823.

³⁰⁰ Cevdet Paşa, II, 824; es-Suyuti, s. 280, "170 senesi Rebiülahiri".

³⁰¹ Sibel Olgun, *Birinci Abbasi Döneminde Kitabet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ünvertesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Konya 2006, s. 30; Ölümüyle ilgili rivayetler için ayrıca bkz. es-Suyuti, s. 280.

ise Bermekiler Abbasi sarayında oldukça güçleneceklerdir³⁰².

Annesi asker ailesine mensup Yemenli bir ümmül veled olan Hayzûran olup³⁰³ 30 Zilhicce 145 (20 Şubat 763), bir diğer rivayete göre Muharrem 149 (Şubat 766)'da Rey Şehri'nde doğan Harun³⁰⁴, Fazıl b. Yahya Bermeki ile sütkardeşidir³⁰⁵. 148/765'te Reşid b. Mehdi'nin doğumundan yedi gün önce yani Zilhicce ayının bitmesine yedi gün kala Fadl b. Yahya b. Halid b. Bermek doğmuş, Reşid'in annesi Hayzurân oğlu ile beraber onu emzirmiş böylece de Fadl b. Yahya, Reşid'in sütkardeşi olmuştu. Bu yüzden Selm b. Hâsir şu beyti söylemiştir:

“Fadl ve Halife Harun kadınların en hayırlısının süt çocuğu oldular.”

Ebu'l-Cenûb da şu mısraları söylemiştir:

*“Hür kadınların en hayırlısının seni ve halifeyi bir memeden emzirmesi fazilet olarak sana kâfidir.”*³⁰⁶

Harun, Süveyş Denizi'nden Akdeniz'e bir kanal açıp iki denizi birleştirmek istemişse de veziri Yahya Rum gemilerinin Hicaz sahillerine saldırması için bir yol açılmış olacağı mülâhazasını ileri sürerek Harun'u vazgeçirtmişti. Ondan önce ise Hz. Ömer bu iki denizi birleştirmek isteyen Mısır valisi Amr b. As'a *“Rumların saldırısına imkân hazırlar.”*³⁰⁷ diye izin vermemişti.

Hadi'nin 170/786 senesinde ölümü ile halifeliğin Harun'a geçtiği gece Harun'un Türk asıllı cariyesinden Me'mun adındaki oğlu dünyaya geldi. Yine aynı senenin şevvalinde Seyyide Zübeyde'den ki bu hanım Harun Reşid'in amcası Cafer b. Mansur'un kızı olup Abbasi hanedanından saygılı, sözü geçerli, hükmü Harun'un fermanı gibi tesirli idi, Emin adında bir oğlu oldu. Me'mun'dan birkaç ay küçük ise de Seyyide Zübeyde'nin oğlu olduğundan daha nazlı ve daha sevgili idi ve Me'munun saltanatın birinci varisi olması gerekirken Seyyide Zübeyde Emin'in öne alınmasını arzu ederdi. Fazıl b. Yahya b. Halid Bermeki ve Emin'in dayısı İsa b. Cafer b.

³⁰² Cevdet Paşa, II, 824

³⁰³ İbnü'l-Esir, V, 199; Zeydan, II, 429; “Harun'un annesi Haraşi (Mısır bölgesinde oturan Haraşoğulları kabilesinden)'dir.”

³⁰⁴ İbnü'l-Esir, V, 199; es-Suyuti, s. 274, "148 'de babası Horasan emirliğini yaptığı sırada Re'y'de doğdu."

³⁰⁵ Nahide Bozkurt; “Harun Reşid”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 258.

³⁰⁶ İbnü'l-Esir, V, 94.

³⁰⁷ Cevdet Paşa, II, 824.

Mansur'un da faaliyetleri ile Emin daha 5 yaşında iken veliahtlığa icra olundu³⁰⁸.

Hadi devrinde vuku bulan Mekke savaşından kaçmış olan Yahya b. Abdullah b. Hasan Müsenna 176/792'de Deylem'de isyan etmiş, bunun üzerine Harun Reşid, Fazıl b. Yahya b. Halid Bermeki'yi büyük bir ordu ile Taberistan'a gönderdi daha sonra Fadl, Harun Reşid'in el yazısıyla yazdığı emannameyi ona verdiğinde Yahya'da ona itimat edip teslim olunca Fadl onu Bağdat'a götürdü³⁰⁹. Fazıl'ın bu başarısından dolayı Harun ona Rey ve Sicistan ile Horasan eyaletini de verdi ve babası Yahya b. Halid Bermek'e de çok ihsanda bulundu³¹⁰. Ancak Harun'un, Yahya b. Abdullah'ı hapsedtiği de³¹¹ rivayetler arasındadır. Rivayetler ne olursa olsun Yahya b. Abdullah Bağdat'a getirildikten sonra fazla yaşamamış yaklaşık bir ay sonra vefat etmiştir³¹².

Şam halkı Kaysiyye ve Yemeniyye diye iki fırkaya ayrılan ve Mervan taraftarı olan Yemeniyye fırkası galip gelince ortaya çıkan Mervaniyye (Emeviler) Devleti'nin sonradan yıkılmasına rağmen bu iki grup arasındaki düşmanlık devam etmiş, Harun Reşid'in hilâfeti sırasında da bu iki grup arasında büyük dövüşler olmuştu. Bunun üzerine Harun, Cafer b. Yahya b. Halid Bermeki'yi o tarafa göndermiş, o da Şam'ın durumunu düzeltip emniyet altına almıştır³¹³.

Harun Reşid önceleri Emin'i veliaht yapıp Irak, Şam ve Mağrib'i ona vermiş 182'de Cafer b. Yahya'nın sevk ve ihtarı ile Me'mun'u ikinci veliaht ilân edip, Horasan ve bağlı yerleri hülâsa uzak doğudan Hemedan'a kadar olan memleketleri verdi. Üçüncü oğlu Kasım'ı da 3. veliaht ilân edip ona da el-Cezire ve Avasım'ı vermiş fakat onun veliahtlıkta kalması veya ondan azli hususunu Me'munun tensibine havale etmiştir. 186/802'de hacca gittiğinde fakih, kadı ve kumandanları toplayıp şahit tutarak biri Emin diğeri Me'mun için iki ahidnâme yazıp onları Kâbe'ye asmış, kendince veliahtlıklarını teyit etmişti³¹⁴. Harun böyle yaptığında orada bulunanlar: "*Eyvah! Harun iki kardeşin arasına fitne ve harp kıvılcımları attı.*" dediler ve bu işin neticesinden endişe duymaya

³⁰⁸ Cevdet Paşa, II, 825.

³⁰⁹ İbn Kesir, X, 281.

³¹⁰ Cevdet Paşa, II, 826.

³¹¹ Sırma, s. 43; İbn Kesir, X, 281; "Bir günden az veya üç gün süreyle hapiste tutmuştu."

³¹² İbn Kesir, X, 283.

³¹³ Cevdet Paşa, II, 826.

³¹⁴ Cevdet Paşa, II, 827, Konuyla ilgili ayrıca bkz. el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 345, Joumard, s. 414-426.

başladılar. Nitekim onların endişeleri doğru çıkmıştır³¹⁵.

170/786'da Harun, Cezire ve Kinnesrin'den bütün suğurları (uç bölge) alarak “*Avâsım*” adı altında bir yerde toplamış, ayrıca Türk asıllı Hâdim Ferec'in idaresinde Tarsus'un mamur hale getirilmesini emretmiş ve oraya bir grup insan yerleştirmişti³¹⁶.

175/791 yılında Horasan idaresini verdiği Kadri b. E'da'dan şikâyetler gelmesine rağmen O'nu görevden almamış bunun üzerine Hassan el-Haricî adında mevaliden biri isyan etmiş ve Sicistan'ı istila etmiştir. Üzerine gönderilen Kadri'nin birliklerini yenilgiye uğratarak pek çok askeri öldürmüş, Harun Reşid bu olayların akabinde Kadri'yi azl ve yerine Hamza b. Malik el Huzai'yi 176/792'de onun yerine görevlendirmiştir. Daha sonra ise Fazıl b. Yahya Bermeki'yi görevlendirmiş, Fazıl bölgede sükûneti sağladıktan sonra Bağdat'a geri dönmüştür³¹⁷.

180/796'da Harun, Ayn-ı Zerbâ şehrini kurmuş çevresini duvarlar ile çevirterek koruma altına alarak buraya Horasan ve diğer memleketlerden askerler getirip yerleştirerek iktâ olarak evler vermiştir³¹⁸.

İslam'a ve Müslüman güce karşı gizliden gizliye entrikalar çevirmekle suçlanan ve 187 /808'de trajik bir şekilde iktidarları son bulan Bermekiler, aslında ebedi bir iz bıraktıkları İslam ve Arap edebiyatı açısından Bağdat'taki kültürel ve dini yaşamda önemli bir rol oynamışlardı³¹⁹. Bermek Belh'te Nevbahar adında bir ateşgede de din hizmetinde bulunan halkı için pek saygılı bir adam olup oğlu Halid Müslüman olmuş ve Ebû Müslim tarafından pek mühim işlerde görevlendirilmişti. Sonra vezir oldu ve sonra da çocukları ve torunları Abbasi devletinin en büyük rütbe ve makamlarına yükseldiler ki bunlara Beramike (Bermekler) denirdi³²⁰.

Halife Saffah, Ebû Seleme'nin öldürülmesinin ardından Halid b. Bermeki kendisine başyazman atamıştı³²¹. Halid'in Ehl-i Şia'dan olup zamanında Şiilere biat ettiği, fakat Abbasi zaferinin ardından hilafetin Ali sülalesine intikalini arzulayan Ebû

³¹⁵ İbnü'l-Esir, V, 255.

³¹⁶ İbnü'l-Esir, V, 201.

³¹⁷ Joumard, s. 409-410.

³¹⁸ İbnü'l-Esir, V, 239.

³¹⁹ Melhelm Chokr, *İslâm'ın Hicri II. Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev. Ayşe Meral), Ankara 2002, s. 122.

³²⁰ Cevdet Paşa, II, 805.

³²¹ Brockelmann, s. 93, Hondmir, s. 37, “Halid b. Bermek, Ebû Abbas Saffah'ın veziri idi.”.

seleme ile Ebû Müslim ve diğerlerinin başına gelenleri gördüğünden bu düşünceden vazgeçmeyi daha uygun bulduğu zikredilir³²². Halid b. Bermek, Mansur zamanında da maliye yönetimini elinde tutmuş ve bilhassa Bağdat şehrinin kuruluşunda kişisel başarılar elde etmiştir. O aynı zamanda çok iyi bir asker olup Abbasiler'in kuruluş döneminde pek çok askeri harekâta katılmış olup, Taberistan valisi olduğu dönemde 148-152/765-769 tarihleri arasında Demavend dağında bulunan son yerli prensliği ortadan kaldırmıştı³²³. 148/765'de Mansur Halid b. Bermek'i Musul'a tayin etti. Bunun sebebi orada Kürtlerin yayılmaları ve bozgunculuk yapmaları idi. Orada kimin bulunduğunu sordu: " *Müseyyeb b. Zühayr*" dediler. Umare b. Gamre, Halid b. Bermek'in gönderilmesini tavsiye etti, bunun üzerine O'nu Musul'a vali tayin ederek gönderdi. Halid oraya varınca halka çok iyi davrandı, bozguncuları yendi ve etkisiz hâle getirdi. Musul halkı kendilerine iyi davrandığı için Halid'e büyük bir sempati ve saygı duymağa başlamışlardır³²⁴. Ahmed b. Muhammed b. Sevvar el-Mevsili: " *Bize karşı hiçbir baskı uygulamadığı halde Halid'den çekindiğimiz kadar hiçbir validen çekinmedik ve korkmadık. Ona karşı kalplerimizde devamlı surette bir heybet vardı.*"³²⁵ demiştir. Mansur döneminde Musul valiliğine atanan Halid'in 168'de vefatının³²⁶ ardından bu göreve devam etmiş olan oğlu Yahya³²⁷, Mehdi zamanında tekrar Bağdat'a çağrılmış, Harun döneminde ise vezarete getirilmiştir. Yahya oğulları Cafer ve Fazıl ile birlikte imparatorluğu 170/786'den 188/803'e kadar yönetmiştir. Doğu eyaletleri valiliğini Fadıl idare ederken kardeşi Cafer de halifenin kendisine duyduğu yakınlık dolayısıyla Bağdat'ta kalmıştı³²⁸. Fazıl b. Yahya³²⁹ 178 Horasan'a gittiğinde oradan yaklaşık 20.000 asker Bağdat'a göndermiştir ki bunlar Bağdat'ta *Kermeniler* olarak adlandırılmıştır³³⁰. Babası ve dedesi gibi kifayetli olan Fazıl'ın, kardeşi Cafer b. Yahya ise Harun'un özel meclisinin devamlısı olup Harun onu bir vakit yanından ayırmazdı³³¹.

³²² Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* II, 437.

³²³ Brockelmann, s. 93.

³²⁴ İbnü'l-Esir, V, 94; İbn Kesir, X, 203; Brockelmann, s. 93.

³²⁵ İbnü'l-Esir, V, 125.

³²⁶ el-Cahşiyari, s. 187.

³²⁷ Yahya b. Halid için bkz. Hondmir, s. 37-38, İbnu Hallikan, VI, 219-229.

³²⁸ Brockelmann, s. 94.

³²⁹ Fazıl b. Yahya hakkında bkz. İbnu Hallikan, IV, 27-36.

³³⁰ İbn Kesir, X, 290.

³³¹ Cevdet Paşa, s. 824.

Ancak kumandanlardan Fadl b. Rebi'nin³³² karıştırıcılığı ve bozgunculuğuna³³³ ek olarak Bermekilerin kazandığı mal ve nüfuzdan dolayı hilâfet için bir tehlike olarak görülmesi³³⁴ gibi sebeplerden Harun Bermekiler'e bilhassa Cafer'e güvenmiştir. Harun Reşid'in Cafer b. Yahya'ya olan kızgınlığının bir sebebi olarak da Harun'un kız kardeşi Abbase'yi şeklen Cafer'le izdivaç ettirdiği fakat daha sonra Hac seyahati esnasında kız kardeşinin gizlice doğurup Mekke'de sakladığı bir oğlunun olduğunu öğrenmesi kaynaklara geçmiştir³³⁵. Düşmanlarının bunu fırsat bilip kötülüğünden bahsedenlerin çoğalması üzerine Harun Reşid gittikçe öfkelenir ve 187/803'te Enbar'a³³⁶ geldiğinde Cafer'i alması için bir memur gönderir³³⁷, sual ve cevaba müsaade olmaksızın idam edilip başı Harun'un huzuruna getirilir³³⁸. Rivayet olunur ki Cafer öldürüleceği zaman celladın sözüne inanmamış belki Harun'un sarhoş olduğu için böyle bir hüküm verdiğini söyleyip celladı³³⁹ tekrar Harun Reşid'e göndermiş ne var ki sultana giden cellat emrin doğru olduğunu öğrenmiş ve Cafer'e gelerek kellesini kesmiştir³⁴⁰. Cafer, Safer 187/Ocak 803'te bir cumartesi gecesini öldürüldü. Öldürüldüğünde otuz yedi yaşında bulunuyordu.

Harun, sabah olunca Cafer'in cesedini Bağdat'a gönderip başının köprüünün baş kısmına asılmasını ve gövdesinin ikiye bölündükten sonra köprüünün üzerinde bir yere takılarak teşhir edilmesini emretti³⁴¹. Zilhicce 189/805 Ekim'de Rey'den Irak'a dönen Harun Bağdat'a geldiğinde geçerken uğradığı köprüünün üzerinde gördüğü Cafer'in cesedinin yakılmasını emretmiştir³⁴². Bermekiler'in tutuklanma sebeplerinden birisi

³³² Fazıl b. Rebia için bkz. Hondmir, s. 57-61; İbnu Hallikan, IV, 37-40.

³³³ el-Mes'udî, *Kitabü'l-Tenbih*, s. 346.

³³⁴ Sırma, s. 51; Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, I, s. 85; "Umur-u hükümeti halifeyi, kendi ellerine alarak keyiflerine göre hareket etmeye başladıklarında Reşid bunları ortadan kaldırmıştır."

³³⁵ Hitti, s. 404, Geniş bilgi için Bkz. el-Mes'udî, *Murûc*, III, 377-378; İbnü'l-Esir, V, 257-259, Ayrıca bkz. Ebü'l-Fida, II, s. 16.

³³⁶ *Enbar*; Horasan'da bir yerleşim yeri. Yakût el-Hamevî, I, 305; el-Mes'udî, III, 378; "Enbar'da el-Umr denilen bir yerde (*Kamer*; dn.).

³³⁷ el-Mes'udî, III, 389; "Rihle adıyla bilinen hizmetkârı Yasir".

³³⁸ Cevdet Paşa, II, 828.

³³⁹ el-Mes'udî, III, 380; "Yasir", Clot, s. 90; "Mesur".

³⁴⁰ Sırma, s. 51; el-Mes'udî, III, 380; "... sonra ikisi birlikte çıkıp Emirü'l-mü'minin'in kampına geldiler. Yasir, Raşid'in huzuruna girip; "Kellesini aldım ey mü'minlerin emiri, kampınızda." dedi. "Hemen kellesini getir yoksa senin kelleni alırım" dedi. Yasir dışarı çıktı ve Cafer'e "Duydun değil mi" diye sordu. "Evet duydum. Buyur emri yerine getir." Cafer, sözünü bitirip cebinden küçük bir yağlık çıkardı. Onunla gözlerini bağlayıp boynunu uzattı. Yasir kellesini kesip Raşid'in huzuruna götürdü..".

³⁴¹ İbnü'l-Esir, V, 260-261.

³⁴² İbnü'l-Esir, V, 272.

olarak da onların Kâbe'yi ateşe tapılan bir mekân yapmak istedikleri de zikredilmektedir. Şöyle ki Bermekiler'in Harun'a süslü bir şekilde Kâbe'nin ortasında üzerinde ebedi olarak öd ağacı yakılacak bir buhurdanlık koymasını söyledikleri bunun üzerine Harun'un onların bunu Kâbe'de ateşe tapmak ve Kâbe'yi ateş evi kılmak için istediklerini anlayıp onları tutuklattığı³⁴³ zikredilir. Harun Reşid'e Bermekiler'i öldürmesinin sebebi sorulduğunda: *"Eğer bu sebebi gömleğimin bildiğini anlasam gömleğimi yakarım."* dediği³⁴⁴ de rivayet edilmektedir.

Sebepler ne olursa olsun bu tarihten itibaren Bermekiler'in Abbasi devletindeki nüfuzları kırılmıştır. Cafer'in öldürülmesinin ardından Harun, Yahya b. Halid'i³⁴⁵, çocuklarını ve bütün yakınlarını kontrol altında tutacak birisinin gönderilmesini emretti. Gece getirilen Fadl b. Yahya, Harun'un evlerinden birine hapsedildi. Yahya'da kendi evinde tutuklandı. Bermekiler'e ait ne kadar mal, mülk ve eşya varsa hepsi ellerinden alındı ayrıca o gece diğer memleketlere elçiler gönderildi ve Onların mallarına, vekillerine, kölelerine ve yakınlarına hatta O'nlara adına ne varsa hepsine el konuldu³⁴⁶. Bağdat'ta *"Bermekiler'e ve onları barındıranlara eman yoktur. Sadece Muhammed b. Halid bundan müstesnadır. Çünkü o Halife'ye samimi davranmıştır."*³⁴⁷ diye bir duyuru yapılmış nitekim Muhammed b. Halid Bermek ve oğullarına Yahyaoğulları gibi kudretli olmadıklarından³⁴⁸ dokunulmamıştır.

Sellam b. Ebreş anlatıyor;

"Yahya b. Halid yakalandığı zaman yanına girmiştım. Bütün perdeler inmiş, saklanacak hiçbir şey kalmamış ve bütün malları gözünün önünde toplanmıştı. Bu manzara karşısında Yahya: *"İşte kıyamet böyle kopacak!"* dedi. Ben Yahya'nın bu sözünü Harun'a anlattığım zaman başını önüne eğdi ve ağlamaya başladı." Felakete uğrayan Yahya b. Halid şunları söylemiştir: *"Dünya bir devlettir (bugün bana, yarın sana), mal eğretidir. Bizim için bizden öncekiler birer numunedir; bizde, bizden*

³⁴³ el-Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, el-Fark Beyne'l-Fırak, (Hşy. Muhammed Muhyeddin Abdilhamid), Matbaatü'l Medeni, Kahire trz., s. 285.

³⁴⁴ İbn Kesir, X, 320.

³⁴⁵ Joumard, s. 343, "Beytü'l-mal'ın ve Harun'un hesabının idaresi Yahya b. Halid Bermeki'de idi."

³⁴⁶ İbnü'l-Esir, V, 260, Bermekiler'in sonu için ayrıca bkz. Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 437-446.

³⁴⁷ İbn Kesir, X, 323.

³⁴⁸ İbn Kesir, X, 323; Cevdet Paşa, II, 828; Bermekiler için ayrıca bkz. Ebû'l-Fida, II, 16-18, Hasan İbrahim Hasan, II, 53-59; Hondmir, s. 34-56; Joumard, s. 483-493.

sonrakilerin alacakları ibretler vardır.” Cafer b. Yahya’nın söylediği hikmetli sözlerden birisi şudur: “Haz hikmetin ipidir, bununla hikmet incileri ayırt edilir ve dağınık olanları da bununla dizilir.”³⁴⁹.

Yine Yahya b. Halid prangalar içinde zindanda iken oğullarından birinin: *“Ey babacığım! İktidarda yetki sahibi olup nimetler içinde yüzerken bak hele şu hale düştük.”* demesi üzerine: *“Ey oğulcuğum! Biz farkında olmaksızın bir mazlumun bedduası geceleysin bize isabet etmiş. Demek ki Allah o bedduadan habersiz kalmamış.”³⁵⁰* dediği de zikredilir.

Ancak Harun, bu olayı takip eden halifelığının son altı yılında onların yokluğunu daima hissetmiş, hatta Yahya el-Bermekiye hapiste iken dahi akıl danıştığı olmuştur³⁵¹. Nitekim Yahya b. Bermek’in hapisteyken Harun er-Reşid’e yazdığı bir risale gerek onun edebi kişiliği gerekse içinde bulunduğu durumu en iyi şekilde izah etmesi bakımından zikre şayandır:

*“(Bu risâle), günahlarının kendisini ele verdiği, kusurlarının onu (zincirlere) bağladığı, kardeşinin terk ettiği, dostunun kovduğu, zamanın hışmına uğrayıp musibetlerine düşer olduğu, böylece bolluktan sonra darlığa, zenginlikten sonra fakirliğe düştüğü, hoşnutluktan sonra gazaba uğradığı, uykudan sonra gözlerine uykusuzluk sürmesini çektiği, bir saatinin bir ay, gecesinin de bir asır olduğu, artık ölümü görür hale geldiği ve yok olmaya yaklaştığı bir şahsın risalesidir. Ey Mü’minlerin Emiri, bütün bunlar seni görmemenin sabırsızlığı ve sana yakın olmanın kaybindan doğan üzüntünün bir sonucudur”.*³⁵²

Bazı kaynaklarda ise Harun’un: *“Beni Bermekiler’e karşı kıskırtana Allah lanet etsin. Onlardan sonra artık ne lezzet gördüm ne rahat buldum, ne de ümidim kaldı. Allah’tan isterdim ki ömrümün ve hükümranlığımın yarısı olsaydı da Bermekiler’i kendi haline bıraksaydım.”³⁵³* dediği rivayet edilse de bunun uzak bir ihtimal olduğu takdir edilmelidir.

187/802-803 senesinde Rum melikinın ahdi bozması üzerine Herakl şehrinde

³⁴⁹ Bkz. İbnü’l-Esir, V, 261.

³⁵⁰ İbn Kesir, X, 348.

³⁵¹ Bozkurt, s. 259.

³⁵² Olgun, s. 78-79.

³⁵³ İbn Kesir, X, 326, Bermekiler hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. el-Mes’udî, III, 369-387.

yapılan muharebeyi kazanmış³⁵⁴ ve Rum melikini yıllık haraca bağlamıştır³⁵⁵. 190 yılında yapılan seferde Herakleia (Ereğli), Iconium (Konya), Tyana (Tuvâne, Niğde) ele geçirildi ve Nikephoros'un barış isteği, hem kendi hem de oğlu adına cizye vermesi şartıyla kabul edilmiştir³⁵⁶.

190/805-806 senesinde Maveraünnehir kumandanlarından Rafi b. Leys b. Nasır b. Seyyar isyan edip Semerkant'ı ele geçirincede Horasan valisine durumu havale edip oğlu Me'mun'u yerine vekil bırakıp kendisi Rum ülkesine cihada gitmiş ve ganimetlerle geri dönmüştür³⁵⁷. 191'de Harun, Zimmileri Bağdat ve diğer şehirlerde Müslümanlardan ayırt edici giysiler giymekle yükümlü kılmıştır³⁵⁸. Reşid 193 senesi 3 Cemazielahirinde/809 Mart, Horasan'da³⁵⁹ gazada vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. İlme ve ilim adamlarına değer veren Harun, bilhassa Fudayl b. İyad adındaki âlimin ayağına kadar giderdi. Bir sene hacca bir sene cihada gitmeyi itiyat haline getirmişti³⁶⁰. Bu durumla ilgili, olarak şair: "*Femen yetlibu likaek ve yüviddehu / Fi bil Harameyn ev Aksa's-Suğure=Sana kavuşmak isteyen ve seni seven ya hac etsin veya uzak sınırlara cihat etsin.*"³⁶¹ diyerek bu durumu dile getirmiştir.

Harun zamanında Bağdat en parlak dönemini yaşamıştır. Elli seneden az bir zamanda bir hiç iken muazzam dünya servetlerinin içinde toplandığı ve tek başına Kostantiniyye şehrinin rakibi olarak ayakta duran bir merkez haline gelen Bağdat³⁶² Şeyh Ebû Bekir'in dediği gibi: "*Yeryüzünde emsali bulunmayan şehir.*"³⁶³ haline gelmiştir. Harun devrinde nüfusu bir milyonu aşan Bağdat, Dicle nehrinin iki yakasına kurulmuş halifeye ve Bermekiler'e ait pek çok saray ve köşklerle dünyanın en güzel şehirlerinden biri haline gelmişti. Bahçeler içerisindeki bu saraylara genel olarak Kur'an'daki cennet tasvirlerinde geçen isimler veriliyordu. Bütün dünyada tanınan *Binbir gece Masallarının* bir bölümü Bağdat'ta ve Harun'un çevresinde yaşanan

³⁵⁴ Bu savaş öncesinde Rum melikinini Harun Reşid'e yazdığı mektup ve bu mektuba karşılık verilen cevap için bkz. İbn Kesir, X, 328; es-Suyuti, s. 288.

³⁵⁵ es-Suyuti, s. 288.

³⁵⁶ Bozkurt, s. 260.

³⁵⁷ Cevdet Paşa, II, 829.

³⁵⁸ İbn Kesir, X, 349.

³⁵⁹ es-Suyuti, s. 296, el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 345, "Horasan mevkiinde Tus'ta Senabaz'da".

³⁶⁰ el-Mes'udî, s. 346; Sırma, s. 51.

³⁶¹ Karataş, s. 114.

³⁶² Hitti, s. 411.

³⁶³ Hatib el-Bağdadî, I, 119.

olayları konu edinmektedir. Abbasi hanedanının İslâm dünyası dışında en fazla tanınan siması hiç şüphesiz Harun er-Reşid'dir. Onun zamanında Çin'den ve Avrupa'dan Bağdat'a elçiler gelmiş ve rivayete göre halife, Kudüs'te Hıristiyan hacılara iyi davranılması konusunda istekte bulunan Charlemagne'a (Büyük Kari) çeşitli hediyeler göndermiştir. Bunlar arasında bulunan bir saat o zamanın Avrupa'sında büyük ilgi uyandırmıştır. Bu konuda İslâm kaynaklarında bilgi bulunmamakla birlikte Batı kaynakları rivayeti doğrulamaktadır³⁶⁴.

II.V. Emin (193-198/808-813)-Me'mun (198-218/813-833) Mücadelesi ve Sonrasında Bağdat'ta Yaşananlar

Harun Reşid öldüğünde devlet işlerini Me'mun'a havale etmişti. Ancak hastalandığı Tûs şehrinde Emin, gerekli gördüğü kimselere emirnameler göndermiş, Reşid vefat ettiğinde veziri Fazıl b. Reb'i ve birçok asker hemen Emin'e biat edip Bağdat'a dönmüşlerdir. Emin'in kardeşi Salih b. Reşid'de mühür, asa ve hırkayı Emin'e gönderdi³⁶⁵. Me'munun yaptığı tedbirler bir işe yaramamış ve Emin hilâfet tahtına oturmuştur³⁶⁶. Mehdi'nin azatlısı Hameveyh Bağdat'taki naibi Ebû Müslim Sellam'a bir mektup göndererek Harun'un vefatını bildirmiş, Ebû Müslim'de Emin'in yanına gelerek babasının ölümünden dolayı taziyede bulunup halife seçildiği için de kendisini tebrik etmiştir ki, Emin'i ilk tebrik eden ilk kişi de odur³⁶⁷. Harun Reşid'in hazineleri karısı Seyyide Zübeyde'nin yanında Rakka'da idi. Oğlunun hilâfetini haber alır almaz hazineleri alıp Bağdat'a gitmiş ve hazineleri oğluna teslim etmiştir³⁶⁸.

Fazıl b. Rebi, Me'mun'a karşı Emin'i desteklemekle ve Harun Reşid'in vasiyetini bozduğundan (o ve bazı komutanlar) Me'mun onlara çok gücenmişti. Bunun içinde Fadl, Me'munun eline fırsat geçtiğinde kendisinin kurtulacak yerinin olmadığını bilmiş ve Me'mun'u veliahtlıktan çıkartmak sevdasına düşmüştü. Keza Me'munun, birkaç sene evvel Müslüman olan Fazıl b. Sehl adında sırdaşı ve özel müsteşarı ise oldukça akıllı ve cin fikirli bir zât olup Me'munun hilâfet makamına geçmesi için çabalıyordu. Hülâsa bu iki Fazıl birbirleri ile hile ve desise oyunları oynuyorlardı fakat

³⁶⁴ Bozkurt, s. 261.

³⁶⁵ İbnü'l-Esir, V, 295; es-Suyuti, s. 296, "Hizmetkârlarından biri hırka, kılıç ve yüzüğü Bağdat'a getirdi."

³⁶⁶ Cevdet Paşa, II, 832.

³⁶⁷ İbnü'l-Esir, V, 295.

³⁶⁸ Cevdet Paşa, II, 832.

Fazıl b. Sehl hem ileri görüşlü olduğundan hem de uygun işler yaptığından her zaman kazanmakta idi. Emin, hilâfete geldiğinden itibaren eğlence âlemleri ve çalgıcılarla gününü gün edip hazinedeki para ve mücevherleri israf etmesine karşın Me'mun halkın işlerini görmeğe çaba harcadığından Efkâr-ı umumiye'yi kazanmakta böylece Fadl b. Sehl'in tedbirleri netice vermekte idi³⁶⁹. Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus vardır. Emin'in annesi Zübeyde Hatun Haşimi ailesine mensup olduğundan Arapların "*asabiyet*" duyguları ön plana çıkmış ve kendisi Fazıl b. Reb'i tarafından desteklemiştir. Öte taraftan annesi Meracil adlı bir cariye olan Me'mun ise anne tarafından Arap olmadığından İran asıllı Fazıl b. Sehl³⁷⁰ tarafından desteklenmiştir. Kısacası Emin ve Me'mun arasında iktidar mücadelesi şeklinde görülen bu olay temelde Onların üzerinde kat'i bir nüfuz kurmuş olan iki Fazıl'ın temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların iktidar mücadelesi olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷¹.

Me'mun Maveraünnehir tarafını düzene sokmuş, Kâbil ve Tibet hükümdarları ile güzel ilişkiler teyit etmiş, Şark hududunun güvenliğini sağlamıştı. Buna mukabil Fazıl b. Reb'i nin Me'mun'u veliahtlıktan çıkarıp Emin'in henüz çok küçük olan oğlu Musa'yı veliaht yapması için Emin'i kandırması üzerine Emin oğlu Musa'yı veliaht ilân etmiş, Me'mun ise bu teklifi kabul etmeyip ilk olarak Emin'in adını sirkelerden kaldırdı, onunla postayı kesti ve Horasan-İrak arasındaki derbentleri muhafaza altına aldı böylece meçhul kimseler Horasan'a giremez oldu. Fazıl b. Sehl ise Emin'in yakın adamlarını (Fazıl b. Rebi'nin kâtibi de dâhil) Me'munun tarafına çekip Bağdat'ın bütün sınırlarını hatta özel toplantılarda görüşülenleri dahi her zaman haber almakta idi³⁷².

Emin 195/810 senesi başında Me'munun adını hutbelerden çıkarıp onun yerine *en-Natık bi'l-hakk* lakabını verdiği Musa'ya ve *el-Kaim bi'l-hakk* lakabını verdiği diğer oğlu Abdullah'ın adına dua okunmasını emretti³⁷³ ve Mekke'ye adam gönderip babası Harun Reşid'in Kâbe'ye astığı iki parça hücceti getirtti ve ikisini de Fazıl b. Rebi yırttı³⁷⁴. Bu gelişmeler savaşı kaçınılmaz kılmış Emin'in Ali b. İsa b. Mahan

³⁶⁹ Cevdet Paşa, II, 833.

³⁷⁰ Fazıl b. Sehl hakkında geniş bilgi için bkz. Hondmir, s. 61-67, İbnu Hallikan, IV, 41-44, Mesut Can, *Fazl b. Sehl'in Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

³⁷¹ Pamukçu, s. 42.

³⁷² Cevdet Paşa, II, 833-34, Emin ile Me'mun arasındaki bu durum ve Fazıl b. Sehl ile Fazıl b. Rebi'nin yaptıkları için ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, V, 300-306.

³⁷³ İbnü'l-Esir, V, 309.

³⁷⁴ Cevdet Paşa, II, s. 834, Harun Reşid hilafeti sırasında önce Emin'e ardından Me'mun'a daha sonra ise

komutasındaki ordusu ile Me'munun Tahir b. Hüseyin komutasındaki ordusu Rey civarında karşı karşıya geldi ve Tahir'in ordusu savaştan galip gelip Mahan oğlu öldürüldü³⁷⁵. Rivayet olunur ki *Zürriyaseteyn*'in³⁷⁶ (Fazıl b. Sehl), Fazıl b. Rebi'nin yanında bulunan casusuna bir mektupla kendileriyle savaşması için Ali b. İsa'nın gönderilmesini sağlamasını istemişti. Amacı ise Harun zamanında Horasan valisi iken halka kötü davranarak zulmettiği için azledilmiş ve Horasan halkının da nefret ve buğzunu kazanmış olan Ali'nin gönderilmesiyle Emin ve taraftarlarına karşı Horasanlıların da savaş gayretlerini artırmaktı. Fadl b. Sehl'in casusu O'nun isteği doğrultusunda bu işi başarmış ve Emin, Ali b. İsa'nın gönderilmesine karar vermiştir³⁷⁷. Ali b. İsa'nın ölüm haberi Emin'e ulaştığı sırada balık avlamakta olan Emin kendisine bu haberi getirene : *"Yazıklar olsun sana! Beni kendi halime bırak! Kevser şu anda iki tane balık tuttu, ben ise henüz hiç balık yakalayamadım"* demiştir³⁷⁸. Bu olayın akabinde Emin bu defa Abdurrahman b. Cebele el-Enbari'yi yirmi bin kişilik bir kuvvetle Hemedan tarafına göndermiş, fakat o da Tahir tarafından yenilgiye uğratılmıştır³⁷⁹.

Bu olaylar devam ederken Bağdat içinde karışıklık çıkmış asiler Receb ayında Emin'i azledip Me'munun halifeliğini ilân ettiler ancak reis ve kumandanlardan bazıları halkı toplayıp Emin'i tekrar tahta çıkarıp bi'ati yenilemişlerdir. Bağdat'tan arka arkaya gönderilen ordular yapılan muharebelerde bozulunca Tahir, Herseme b. A'yen ve Züheyr el-Müseyyeb 197/812'de Bağdat'ı kuşattılar³⁸⁰. Şehir üzerine kibrit ateşleri ve mancınık taşları yağdırmaya başladılar. On beş ay boyunca süren kuşatma ile Bağdat'ın cennet gibi güzel ve şahane evleri yıkılmış ve cennet numunesi, dünyanın kıskandığı bahçeleri yerine hendekler ve metrisler kazıldı³⁸¹. Nitekim bu muhasara Bağdat'ın ilk muhasarası olarak tarihe geçecektir³⁸². Bu kötü durumun uzaması üzerine kuvvet ve kudret sahibi kimseler Bağdat'ı terk etmeğe başladılar, çünkü Bağdat'ı terk eden kişi mal ve can güvenliğine kavuşuyordu. Bu zamanda Bağdat'ta bulunanların durumu Allah'ın şu

---

Kasım'a bi'at aldıktan sonra bu bi'at metnini Kâbe'nin duvarına astırmıştı. Bkz. es-Suyuti, s. 290.

³⁷⁵ İbn Kesir, X, 384; el-Mes'udî, III, 397, Savaşın teferruatı için ayrıca bkz. es-Suyuti, s. 298;

³⁷⁶ 196'da Me'mun ona bu lakabı vermiştir. Bkz. İbn Kesir, X, 400.

³⁷⁷ Bu savaşla ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, V, 309-314.

³⁷⁸ İbn Kesir, X, 385; İbnü'l-Esir, V, 314; es-Suyuti, s. 299.

³⁷⁹ Bkz. İbnü'l-Esir, V, 315-317.

³⁸⁰ İbnü'l-Esir, V, 336; el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 347, "Tahir 196'da Bağdat'ı kuşattı".

³⁸¹ Cevdet Paşa, II, 838; es-Suyuti, s. 299.

³⁸² M. Streck, s. 198.

buyruğuna benziyordu: “ ... *Nihayet onlarla iman etmiş olanların arasına kapısı olan bir duvar çekilmiştir. (Öyleki) onun içinde rahmet, dışında ise azap vardır.*”³⁸³Bu arada bir grup kimse de hac bahanesiyle Bağdat’ı terk etmiş ve bu durumla ilgili olarak bir şair: “*Hacca gitmek niyetinde olmadıkları halde kendilerini hacca gidiyormuş gibi gösterdiler. Belki onların maksadı Herş’ten kaçmaktı...*”³⁸⁴ dizelerini söylemiştir. Bu savaş esnasında harap olan Bağdat’ın güzelliklerin yerini ise hüznü satırlar almıştır. Bir şair:

“*Hey! Yangına evlerin yıkılmasına, ölümlere tahılların ve depoların yağmalanmasına Peçe ve örtüsüz çıkmış ev kadınlarının yalın ayak, başı açık ortada oluşlarına ağlayın, Sanki Bağdat (bundan önce) bir zevk sahibi ve seyircinin gözünün gördüğü; en güzel görünümlü (bir şehir ve eğlence yeri) değildi*”³⁸⁵ derken, Bağdatlı gençlerden birisi:

“*Bağdat’ta kan ağladım, Göz alıcı yaşamın nimetini kaybettiğinde; hasetçilerin gözü değdi, halkını mancınıkla yok etti.*”³⁸⁶ mısralarıyla duygularını açığa vurmuş başka bir şair ise hüznünü şu satırlara aktarmıştır:

“*Ey Bağdat sana kim göz değdirdi   Sen bir zamanlar göz aydınlığı değil miydin?
Sende bir kavim yurt tutmuştu,   Meskenleri senin içindeydi
Yakınlarında çok güzel ziynetler vardı.   Kargalar onların arasında ötünce dağıldılar.
İşte ayrılıktan ötürü yandıklarını gördüm   Kendilerini andığım kavmi Allah’a emanet ediyorum.
Onları andıkça gözlerimden yaşlar boşanıyor,
Zaman onları ayırıp parçaladı   Zaman iki grubun arasını açtı.*”³⁸⁷

Kuşatmanın uzaması şehir halkının zor durumda kalması ve Emin’in çevresinin yavaş yavaş Me’munun safına geçmesi ve nihayet 198 Muharreminde/813 Eylül, Tahir b. Hüseyin’in silah zoruyla Bağdat’ı istilâsı³⁸⁸ ile Emin yakalandı ve bir odaya

³⁸³ “Yevme yekûlul munâfikûne vel munâfikâtu lillezîne âmenûnzurûnâ naktebis min nûrikum, kilerci’û verâekum fel temisû nûrâ(nûren), fe duribe beynehum bi sûrin lehu bâb(bâbun), bâtinuhu fihir rahmetu ve zâhiruhu min kibelihil azâb(azâbu).”, Kur’an-ı Kerim 57, Hadid 13.

³⁸⁴ İbnü’l-Esir, V, 338.

³⁸⁵ Demirayak, s. 80.

³⁸⁶ es-Suyuti, s. 299.

³⁸⁷ İbn Kesir, X, 400.

³⁸⁸ es-Suyuti, s. 303, el-Mes’udî, *Kitabü’t-Tenbih*, s. 348, “198 Muharrem’de Herseme doğudan, Tahir batıdan şehre girdi”.

hapsedildi³⁸⁹. Gece Tahir'in emriyle Kureyş ed-Dendani³⁹⁰ adında bir adam tarafından, 28 yaşında boğazlanmak suretiyle³⁹¹ öldürülmüştür. Ertesi gün Emin'in kesik başını bir bahçe duvarı üzerine dikip halka gösterdi. Daha sonra kesik baş ile birlikte mühür ve asayı Horasan'da bulunan Me'mun'a gönderdi. Bağdat halkına eman veren Tahir, Cuma günü şehre girip camide minbere çıkarak Me'mun adına hutbe okuttu³⁹². Emin'in annesi Zübeyde ile oğulları Musa ve Abdullah'ı ise *Zab-ı Âlâ* (yukarı Zap)³⁹³ üzerinde bulunan Humeyniya'ya gönderdi bundan sonra da Abdullah ile Musa'nın Horasan'da bulunan amcaları Me'munun yanına götürülmelerini emretti³⁹⁴. Horasan halkı iki kardeş arasında cereyan eden bu savaş sırasında Me'mun'u halife olarak tanırken Muhammed Emin yalnızca Bağdat'ta halife olarak tanınmaktaydı. Abbasi halifeleri arasında minberlerde lakabıyla dua edilen ilk kişi Emin'dir³⁹⁵. Bu muhasaranın izleri bilhassa şehrin garp kısmında kendisini daha fazla hissettirmiş bölgenin Şimal yarısının yani Harbiya³⁹⁶ denilen mahallin büyük bir kısmı harap olmuştu³⁹⁷. Me'mun şehre döndüğünde Medinetü'l Müdevvere (Dairevi Şehir)'nin büyük bir kısmının harabeye döndüğünü ve artık eskisi gibi olmadığını anladığında ikamet için Cafer b. Bermek'in sarayı olan Caferi sarayını seçmiş, akabinde şehir çok geçmeden toparlanma devresine girmiştir³⁹⁸. Bu şekilde hilafet makamına geçen Me'munun hilâfetinin ilk yılları karışıklıklarla geçmiş öyleki Bağdat'ın asayışı bozulmuş sefiller ve reziller gürûhu fırsat bulup namuslu kadınları zorla kaldırıp götürmek, halkın malını zorla almak ve civar köyleri yağma edip bu malları alenen Bağdat'ta satmak gibi kötülöklere cüret etmişlerdi. Bu sırada Halid Derpuş³⁹⁹ adında bir adam hasbi olarak iyiliğı emredip kötölöğü men etme (Emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l münker) hareketine başlamak üzere bulunduğu yerin namuslu insanlarını çağırıldı. 201/816'da Derpuş kendi bulunduğu yerin fâsık ve

³⁸⁹ Bağdat'ın kuşatılması ve akabinde gelişen olaylar ve Emin'in öldürölmesi için bkz. İbnü'l-Esir, V, 336-348.

³⁹⁰ İbn Kesir, X, 409.

³⁹¹ İbnü'l-Esir, V, 348; Emin Me'mun mücadelesi ve Emin'in öldürölmesi hadisesi için ayrıca bkz. el-Mes'udî, *Murûc*, III, 412-416; es-Suyuti, s. 300; Ebû'l-Ferec, I, 214-216.

³⁹² Ebû'l-Fida, II, 20.

³⁹³ Cevdet Paşa, II, 839.

³⁹⁴ İbnü'l-Esir, V, 352.

³⁹⁵ es-Suyuti, s. 304.

³⁹⁶ *el-Harbiyye*; Cafer b. Ebû Cafer'in Musul'daki polis teşkilatının başında bulunan Harb b. Abdullah el-Belhi'ye nisbetle bu adla anılır. Bkz. Belazûri, s. 415.

³⁹⁷ M. Streck, s. 198.

³⁹⁸ Hitti, s. 415.

³⁹⁹ Cevdet Paşa, II, 843; İbn Kesir, X, 418; "Halid ed-Deryuş".

rezillerini terbiye etmek için bunlara karşı birleşmek üzere halkı çağırılmış ve bunlardan meydana gelen bu topluluk sayesinde Bağdat'ta tekrar huzur hâkim olmuştur⁴⁰⁰.

201/816 senesinde Taberistan valisi Abdullah b. Huzdadbih Deylem eyaletinin Belâzur ve Şizâr şehirlerini ve Taberistan dağlarını fethetmiş Deylem hükümdarını (Ebû Leyla) esir etmişti.

Abbasi devleti kurulduğunda Haşimoğulları, Ebû Talipoğulları ve Abbasoğulları diye ikiye ayrılmıştı. Zamanla bu hâl düşmanlık raddesine varmış, bunun üzerine Me'mun, Ali b. Ebû Talib evlâdı içinde en çok faziletli, ilim ve takvası ile tanınan Ali b. Musa el-Kâzım'ı ki bu zât Cafer-i Sadık'ın torunudur, Fazıl b. Sehl'in ihtarı ile Horasan'a getirtti⁴⁰¹. 201/816 senesinde kardeşi Mu'temin'i azl ile kendisinden sonra veliaht olarak Ali Rıza b. Musa Kazım b. Cafer es-Sadık'ı veliaht ilan etmiştir⁴⁰². 202/817'de ise Abbasoğullarına mahsus siyah elbiseyi çıkarıp Ali Rıza gibi kendisi de yeşil elbise giymiş ve böyle hareket edilmesi için her tarafa fermanlar göndermiştir⁴⁰³. Öyle ki O'nun adına para bastırıp⁴⁰⁴ O'nu kızıyla evlendirmiştir⁴⁰⁵. İrânlılar, Peygamberin torunu ve Ali'nin oğlu Hüseyin'in son Sasani hükümdarı Yezcürd'ün kızılarından olan çocuklarını Sasaniler'in varisi sayıyor ve bunlara ehemmiyet veriyorlardı. Bu nedenle Fazıl b. Sehl, Halife Me'mun'u baba tarafından Hz. Ali'ye ana tarafından da son Sasani kirasası Yezcürd'e dayandığı⁴⁰⁶ iddia edilen İmam Ali'yi veliaht tayinine sevk ve teşvik etmiştir.

Bu olayların neticesi olarak 202 Muharreminde^{407/817} Temmuz, Bağdat ahalisi Me'mun'u azledip yerine İbrahim b. Mehdi'ye biat ettiler⁴⁰⁸. Neticede İbrahim b. Mehdi Bağdat'ı yaklaşık iki sene elinde tutmuştur⁴⁰⁹. Me'mun ise Kûfe'yi ve bütün Irak toprağını istilâ etti⁴¹⁰. Bu olayların başlıca sebebi iki reislik sahibi olan Fazıl b. Sehl'in

⁴⁰⁰ İbn Kesir, X, 418.

⁴⁰¹ Cevdet Paşa, II, 845.

⁴⁰² es-Suyuti, s. 307.

⁴⁰³ İbn Kesir, X, 418.

⁴⁰⁴ el-Mes'udî, III, 441.

⁴⁰⁵ es-Suyuti, s. 307.

⁴⁰⁶ Şemseddin Günaltay, "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini durumu", *Bellekten*, VII, 1943.

⁴⁰⁷ Cevdet Paşa, II, 846.

⁴⁰⁸ İbn Kesir, X, 419; es-Suyuti, s. 307.

⁴⁰⁹ M. Streck, s. 198.

⁴¹⁰ Cevdet Paşa, II, 846.

-ki Me'mun Eminle olan mücadelesi sırasında onu hem vezir hem de başkumandan yapmak suretiyle “Zürriyaseteyn⁴¹¹ = İki riyaset sahibi” unvanı ile vasıflandırmıştı- kardeşi Hasan b. Sehl'e halkın düşmanlığı idi. Fazıl b. Sehl durumu Me'mun'dan gizleyip Bağdat halkının İbrahim'i valiliğe seçtiğini zikretmesi ancak imam Ali Rıza ve askeri kumandanlardan bazısının (Fazıl'ın şerrinden kendilerini koruyacağı taahhüdü ile) gerçek durumu zikredip: “Bağdat halkı sizi görürlerse size itaat ederler” diyerek Bağdat'a gitmesi durumunu Me'mun'a arz ettiler⁴¹². Me'mun da hemen Bağdat'a hareket emrini verdi. Serahs'a geldiklerinde Fazıl b. Sehl hamamda iken öldürülmüş⁴¹³, sanki bundan üzülmüş gibi birkaç kişiyi suçlayarak öldürten Me'mun onların başını Hasan b. Sehl'e⁴¹⁴ göndermiş ve Hasan'ı kardeşinin yerine başvezir yaptığını bildirmiş, Hasan'ın kızı Buran'ı⁴¹⁵ kendisine nikâhlayıp kendi kızı Ümmü Habib'i Ali Rıza'ya ve öteki kızı Ümmü'l Fadl'ı ise Ali Rıza oğlu Muhammed'e nikâh ettirmiştir⁴¹⁶. 212/827'de gerçekleşen ve efsanevi para sarfiyla edebiyat camiasında da unutulmayacak fevkalade bir hadise olarak değerlendirilen⁴¹⁷, İbrahim Suli tarafından methiyeler yazılan⁴¹⁸ Mansur'un Boran'la⁴¹⁹ yaptığı düğün merasiminin⁴²⁰ akabinde Fazıl'ın babası Sehl de vefat etmiş, arası çok geçmeden Hasan'da delirmiştir⁴²¹.

İmam Ali Rıza İmamiye mezhebine göre On iki imamın sekizincisidir. Medine'de 148/765'te doğmuş, 203/818 senesi Safer ayının sonlarında Me'mun'la Serahs'tan Tûs'a geldiklerinde⁴²² fazla üzüm yemekten ki bu üzümlerin Me'mun tarafından zehirlenmiş olduğu da rivayet edilir⁴²³, vefat etmişti. Me'mun Bağdat halkına ve kumandanlara haber gönderip Ali Rıza'nın vefatını bildirdi ve kendisine gücenmelerine sebebin onun veliahtlığı olup, bu sebep ise ortadan kalktığından kendisine itaat etmelerini emretti. Her konakta birkaç gün kalarak (Cürcan'da bir ay

⁴¹¹ el-Mes'udî, III, 442.

⁴¹² es-Suyuti, s. 308.

⁴¹³ İbn Kesir, X, 420, el-Mes'udî, III, 442; “202'de”, ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, 71

⁴¹⁴ Hasan b. Sehl için bkz. Hondmir, s. 68.

⁴¹⁵ es-Suyuti, s. 308; “210 'da Burane binti Hasan b. Sehl ile evlendi.”

⁴¹⁶ İbn Kesir, X, 421.

⁴¹⁷ Hitti, s. 412.

⁴¹⁸ Savran, s. 73, ayrıca bkz. el-Mes'udî, III, 443.

⁴¹⁹ Hatice ismi Boran lakabıdır. Bkz. İbnu Hallikan, I, 287.

⁴²⁰ Hitti, s. 412; İbn Kesir, X, 448.

⁴²¹ İbnu Hallikan, II, 123.

⁴²² İbn Kesir, X, 421; el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 350; “203 yılı Saferinden önce Tus'ta” .

⁴²³ İbn Kesir, X, 421.

beklediği söylenir.) pek ağır bir yürüyüşle Bağdat'a doğru gelmeye başladı⁴²⁴. O Bağdat'a ağır ağır gelirken Bağdat ahalisi arasına da ayrılık düşmüştü ancak sonunda İbrahim'in adamları dağılmış, Bağdat halkı İbrahim'i hal' edip Me'mun'a biat edince İbrahim kaçıp saklanmış⁴²⁵. Halifelik süresi 1 yıl 9 aydır⁴²⁶. 204 Saferinin ortalarında/ 819 Temmuz, Bağdat'a ulaşan Me'mun⁴²⁷ gerek kendisi, gerek vekil ve askerleri birkaç gün sonra yeşil elbiseyi çıkarıp siyah elbise giymişlerdir⁴²⁸.

Emin'in katli olayı cereyan ettiği dönemlerde yukarıda da bahsedildiği üzere şehrin garp tarafında Mansur'un inşa ettiği şehrin merkezindeki *Altın Kapı*'⁴²⁹ da bulunan saray ile el-Huld sarayı harap olduğundan Me'mun devlet erkânını şark tarafına naklettirmiş ve kendisi de Bermeki sarayında ikâmet etmiştir⁴³⁰.

Pek çok komutanını farklı bölgelerde görevlendiren Me'mun 203/818'de Ziyad b. Ebîhi evlatlarından Muhammed b. İbrahim'i Yemen taraflarına memur etmiş burada pek çok muharebeler yapan Muhammed 204/819'da azatlısı Cafer'i birçok hediyelerle Me'mun'a göndermişti. Cafer 206/821'de Me'mun tarafından 2 bin süvari ile Yemen'e döndü. Bu zât dahi ve yetenekli olup onun gayretiyle Yemen'de Ziyadoğulları devleti kurulmuş ve bu devlet 200 seneden fazla devam etmiştir⁴³¹. Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunan bu öğretiyi benimseyen Me'mun zamanında Mu'tezile mezhebi de yayılma ortamı bulmuş, ülkede ise karışıklıklar yaşanmıştır⁴³².

Me'mun Rum ülkesine karşı savaşmak için 215 Muharreminde/830 Şubat Bağdat'tan çıktı. Me'mun Tikrit'ten⁴³³ hareketle Musul, Menbiç, Antakya ve Massısa (Misis) yoluyla Tarsus'a oradan Cemaziyelevvel ayı içinde Rum ülkesine gitmiş, 216/831'de da Rum ülkesine akın yapıp ganimet malları ile Mısır'a gitmiştir⁴³⁴. Nitekim

⁴²⁴ Cevdet Paşa, II, 848.

⁴²⁵ el-Mes'udî, *Murûc*, III, 442.

⁴²⁶ Cevdet Paşa, II, 848; İbn Kesir, X, 422 "...İbrahim 1 yıl 11 ay on iki gün Bağdat'a hâkim olmuştur."

⁴²⁷ es-Suyuti, s. 307; el-Mes'udî, *Kitabü't-Tenbih*, s. 351; "204'te Bağdat'a girdi."

⁴²⁸ İbn Kesir, X, 422.

⁴²⁹ Hatib el-Bağdadî, I, 75.

⁴³⁰ M. Streck, s. 198.

⁴³¹ Cevdet Paşa, II, 850.

⁴³² es-Suyuti, s. 308.

⁴³³ *Tikrit*; Bağdat ile Musul arasında meşhur bir şehirdir. Yakût el-Hamevi, II, 38.

⁴³⁴ Cevdet Paşa, II, 853.

Me'mun Mısır'a giden ilk Abbasi sultanıdır⁴³⁵.

218/833'te Me'mun Bağdat'taki vekili Tahir b. Hüseyin'in amcaoğlu İshak b. İbrahim el-Huzai'ye bir emirname göndererek âlimleri toplayıp imtihan etmesini Kur'an mahlûktur diye ikrar edenleri serbest bırakmasını, bunu kabul etmeyenlerin ifadelerinin tespit edilip kendisine gönderilmesini emretmiştir⁴³⁶. 218 Recebinde/833 Temmuz, vefat etmiştir⁴³⁷. Nitekim Me'mun zamanında 200 yılında Abbasoğullarının sayımı yapıp kadın ve erkek nüfuzun otuz üç bine ulaştığı hesaplanmıştır⁴³⁸.

Me'mun iktidarının başlangıcında Şiiliği, sonlarında ise Mu'tezile fikirleriyle meşhur olmuştur. Öyle ki bu fikirlerinden dolayı Müslümanlara baskı olan Mihnenin de öncülüğünü yapmıştır⁴³⁹.

II.VI. Mu'tasım (218-227/833-841) Zamanı ve Türk-Arap Münasebetlerinde Yeni Bir Dönem

218/833'te vefat eden Me'munun vasiyeti gereği kardeşi Mu'tasım Tarsus'ta hilâfet ve saltanat tahtına oturduktan sonra oradan hareket edip Ramazan ayı başında Bağdat'a vardı⁴⁴⁰.

Mu'tasım tarihçiler tarafından ilimden nasibini almamış olarak nitelendirilir⁴⁴¹. Acem krallarına benzemekten zevk alan, yürüyüşünde bile onları taklit eden sultan olarak nitelendirilirdi⁴⁴². İnançta ise kardeşini taklit eden Mu'tasım, 219/834'te İmam Ahmed b. Hanbel'i çağırıp imtihan etti. İmam hazretleri Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmediğinden Mu'tasım onu o kadar dövdürdü ki bayıldı, öyleki bizzat halife tarafından kırbaçlanmıştır⁴⁴³ ve etleri parça parça oldu. Yine de sözünde direnince Mu'tasım o haliyle onu hapsettirdi⁴⁴⁴. İnsanları Kur'an'ın mahlûk olduğu konusunda

⁴³⁵ es-Suyuti, s. 308; Sırma, s. 66.

⁴³⁶ Geniş bilgi için Bkz. Mu'tezile ve Mihne Dönemi.

⁴³⁷ es-Suyuti, s. 312.

⁴³⁸ es-Suyuti, s. 333.

⁴³⁹ Sırma, s. 68.

⁴⁴⁰ Cevdet Paşa, II, 855.

⁴⁴¹ Sırma, s. 68; es-Suyuti, s. 334; "Şecaatli, kuvvetli ve himmetli idi. İlimsiz idi."

⁴⁴² Sırma, s. 69-70; es-Suyuti, s. 335.

⁴⁴³ Sırma, s. 70.

⁴⁴⁴ Cevdet Paşa, II, 855; konuyla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel'in orada yaşadıkları için ayrıca bkz. Ebû 'l-Hasan en-Nedvi, *İslam Önderleri Tarihi- Hicri 1.-7. Asır*, I, (Çev. Yusuf Karaca), İstanbul Ocak

imtihan eden Mu'tasım bu konuda beldelere emirler göndermiş, öğretmenlere bunu çocuklara öğretmelerini emretmiş ve bu dönemde pek çok âlim öldürülmüştür⁴⁴⁵.

Bu dönemin ünlü şairlerinden Di'bil kendisi Şii olup, Abbasileri hicveden şiirleri vardır⁴⁴⁶. Bu şiirlerinden Mu'tasım hakkında olanı burada zikretmek arzusundayız.

*“Kitaplardaki kayıtlara göre Abbasoğullarının hükümdarları yedi kişiden ibarettir, kitaplar onların sekizincisini haber vermemiştir/ Nitekim Ashab-ı Kehf’de sayıldıklarında yedi muhterem şerefli zattır, sekizincileri ise köpektir.”*⁴⁴⁷

Mu'tasım'ın halife olduğu dönemde halledilmesi zorunlu olan birkaç gaile vardı ki bunlardan en önemlisi bu dönemde oldukça güç kazanmış Babek-i Hurremi isyanıdır. Nitekim bu isyan gerek sebepleri gerekse sonuçları itibariyle Abbasi hilafeti açısından oldukça önem arz eden bir isyan olma karakterini taşımaktadır. Bu isyan basit bir başkaldırı olmayıp her yönüyle incelenmeğe değer bir özellik arz ettiğinden bu konu ayrı bir başlıkta değerlendirilecektir. Bu isyana değinmeden önce Mu'tasım'ın hilafetinde baş gösteren diğer isyanlara da göz atmak gerekir. Bu bağlamda karşımıza ilk olarak Cibal, Hemedan ve İsfahan bölgesinde kalabalık bir grubun Hurremiyye'ye⁴⁴⁸ intisap ederek yol kesme ve katliama varan isyanlarıdır. Bu isyan Me'mun devrinin önemli komutanlarından İshak b. İbrahim b. Mus'ab, tarafından Zilkade 218/Kasım-Aralık 833'te asilerin büyük bir kısmının kılıçtan geçirilmesi suretiyle bastırılmıştır. 219/834'te ise Hüseyin b. Ali soyundan Muhammed b. Kasım, Horasan'ın Talikan şehrinde halktan biat alarak halifeliğini ilan etmiş bunun üzerine Mu'tasım Abdullah b. Tahir'i O'nun üzerine göndererek isyanı bastırmıştır⁴⁴⁹.

219/843'e gelindiğinde ise Mu'tasım bu kez Zuttların⁴⁵⁰ isyanıyla karşılaşmış, nehir yoluyla Bağdat'a giden eşya ve zahireyi yağmalayıp devletin emirlerini dinlememeleri Me'mun dönemine rastlarsa da Mu'tasım devrinde tamamen serbest

---

1992, s. 144-149.

⁴⁴⁵ es-Suyuti, s. 335.

⁴⁴⁶ Demirayak, s. 60, Di'bil hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Kılıçlı, s. 175-180.

⁴⁴⁷ Demirayak, s. 60.

⁴⁴⁸ Konu Babek isyanında açıklanmıştır.

⁴⁴⁹ DGBİT, III, 203-204.

⁴⁵⁰ İslamiyet'in zuhurundan önce Hindistan'dan Ortadoğu'ya gelmiş olan Zutlar'ın bölgede kuvvetli devletler bulunduğundan siyasi bir varlık gösteremediği ve o devletlerin ordusunda ücretli asker olarak görev yaptıkları, özellikle Vasıt ile Basra arasında yerleştikleri kabul edilmektedir. Bkz. DGBİT, III, 205.

hareket etmeye başlamaları üzerine Halife, Uceyf b. Anbase idaresinde beş bin kişilik bir orduyu 219 Cemaziyevvelinde/834 Mayıs, Zutlar üzerine gönderir ve yedi ay devam eden mücadelenin ardından teslim alınıp Bağdat'a getirilen Zutları Halife aynı olayların tekrar etmemesi için Bizans sınırındaki bazı kalelere göndermek suretiyle bu isyanı da bastırılmış olur⁴⁵¹.

201/816'da Cavidaniye içinden çıkan Babek-i Hurremi Erdebil ile Zencan arasındaki kaleleri yıkmış, hükümet merkezi Bezze ise sarp bir yerde olduğundan oraya sevk edilen askerlerin başarısız olmaları, 218/833'e geldiğinde ise bu batıl mezhep gittikçe yayılması üzerine Mu'tasım, Babek üzerine asker sevk eder ve Babek'in 60 bin kadar askeri öldürüldükten sonra ele geçen Mu'tasım Babek'i Samarra'da kardeşini ise Bağdat'ta astırmış ve Afşin'e ise son derece ikram etmiştir⁴⁵². Bu isyan gerek sebepleri gerekse sonuçları itibariyle önemli bir konu olup bu isyanın genel karakteri ve etkileri nedeniyle biraz daha teferruatlı incelemeğe değer olduğundan ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

II.VI.I. Hilafetin Yeni Merkezi Samarra

Mansur zamanından beri Acem ve Türkler'e fazla itibar edilmeye başlanmıştı. Me'munun annesi Türk asıllı bir cariye olduğundan Türkler'e daha fazla itibar ediyor, onlar da onu hemşirezade bilerek canlarını başlarını feda ediyorlardı.

Mu'tasım itaatinde olan Arap askerlerden Mısır'da bir sınıf hazırlayıp atıye ve ihsanlar vermek suretiyle onları istihdam edip, onlara "*Meğaribe*" adını vermiş, yine Semerkant, Uşrusina, Fergana ve ahalisinden toplayıp hazırladığı askeri birliğe ise "*Fergana*" diye adlandırmış⁴⁵³ ve 5-6 bin Türk köle satın alıp onlara askerlik eğitimi yaptırmıştır⁴⁵⁴. Nitekim Mu'tasım'ın Türkler'den meydana getirdiği hassa askerlerinin kıyafet bakımından da diğer askerlerden farklı ve gösterişli olduğu bilinmektedir⁴⁵⁵. Türk ve Doğu halklarının Bağdat'ta davranışları neredeyse göçebe askerler ile şehirli

⁴⁵¹ DGBİT, III, 206.

⁴⁵² Cevdet Paşa, II, 856.

⁴⁵³ Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, I, s. 75; el-Mes'udî, *Murûc*, III, 465; "Yemen, Mısır ve Kays uçlarından asker toplamış onlara "*Meğaribe*" adını vermişti. Horasan askerlerini Fergana'dan, diğerlerini Uşrusine'den seçerdi."

⁴⁵⁴ Cevdet Paşa, II, 855.

⁴⁵⁵ el-Mes'udî, III, 465; "Onların envai elbiseleri vardı", es-Suyuti, s. 336, "Onlara süslü elbiseler ve altın kemerler giydirdi."

Bağdat halkı arasında çarpışma çıkaracak kadar kötüleşmiş durum başkent in caddelerinde çatışmalara ve başkaldırıya dönüşmüştü⁴⁵⁶. Yakut, Bağdat halkının; “*Ya Bağdat ‘tan çıkarırsın, çünkü insanlar senin askerinden acı çekmektedirler veya sana karşı savaşıyoruz*”⁴⁵⁷ diyerek halifeyi uyardıklarını dile getirmekle birlikte aslında Mu’tasım Bağdat’tan uzaklaşmanın gereğini kavradığı için 221/835’te askerlerini Samarra’ya nakletmişti⁴⁵⁸. Bağdat’tan üç merhale batı tarafında⁴⁵⁹ 221/835’de “*Surre men rae= Samarra (Gören sevinir)*” şehrinin inşasına başlanmış ve bitiminde de Mu’tasım kölemenleri ile oraya taşınmış, kendisinden sonraki halifelere de başşehir olmuştur⁴⁶⁰. Abbasi halifelerinden Medinetü’s-Selam’ı terk eden ilk kişi olan Mu’tasım⁴⁶¹ çarşıların bulunduğu tarafa camii, mescit bina ettiği ve adını *Surre men rae= Samarra* koyduğu şehirde ikâmet eden Mu’tasım Eş’as’ı da kumandanlarının başında Kerh Feyruz’a, bazı kumandanlarını da el-Arabiyi olarak bilinen yerlere yerleştirmiştir⁴⁶². Bağdat’ın 3 günlük mesafe yukarısında olup o güne kadar ehemmiyetsiz bir eyalet şehri olan Samarra bu andan itibaren süratle muhteşem bir merkez haline gelmiştir.⁴⁶³ Bugün sadece bir köy olarak Tekrit ile Bağdat arasında Dicle’nin doğu kıyısında bulunan Samarra⁴⁶⁴ yaklaşık 70 bin mevcudu bulunan ve yarım yüzyıl kadar hilafet merkezi olmuş, Mu’tasım’dan sonra da sayı ve nüfuzları arttığı gibi bu durum Türkistan’ın hızla Müslümanlaşmasında büyük rol oynamış bir kent olarak tarihte yerini almıştır⁴⁶⁵. Emin-Me’mun mücadelesinin akabinde yegâne Emirü’l-ümera olmuş, Tahir b. Hüseyin b. Mus’ab Hazzai’nin akabinde oğlu Abdullah Me’mun adına Daru’s-Selam’ı yönetmiş⁴⁶⁶, Bağdat daha ziyade nüfuzlu bir aile olan Tahiriler’e mensup valiler tarafından idare edilmiştir⁴⁶⁷. Kısacası Tahiriler İmparatorluğun başkentinde

⁴⁵⁶ el-Mes’udî, III, 465-466.

⁴⁵⁷ Yakût el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldan*, V, 14.

⁴⁵⁸ Faruk ‘Umer Fevzi; “Türkler ve Abbasi Hilafeti İkinci Abbasi Asrına Yeni Bir Bakış”, *Âlem* (Çev. Sait Uylaş), V(16), Kış 2005, s. 106.

⁴⁵⁹ Karataş, s. 126.

⁴⁶⁰ es-Suyuti, s. 336; Belazûri, s. 417.

⁴⁶¹ el-Mes’udî, *Kitabu ‘t-Tenbih*, s. 356.

⁴⁶² Belazûri, s. 417-418.

⁴⁶³ M. Streck, s. 198, el-Mes’udî, s. 357.

⁴⁶⁴ H. Violette; “Samerra”, *İA*, X, İstanbul 1980, s. 144.

⁴⁶⁵ Saatçi, s. 40.

⁴⁶⁶ Karataş, s. 124-125.

⁴⁶⁷ M. Streck, s. 198.

bağımsız bir güç haline gelmişlerdir⁴⁶⁸. Şurası da bir gerçek ki I. Cihan Harbinin akabinde yıkılan Osmanlı İmparatorluğunun ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin başkenti Ankara olarak seçilmesine karşın Osmanlı payitahtı olan İstanbul bu gün dahi önceki öneminden pek kaybetmediği gibi Bağdat da elli küsur yıl sürecek Hilafetin kendinden uzaklaştığı dönemde ihtişamından pek bir şey kaybetmemiştir. İleriki dönemlerde cereyan eden hadiselerde bunu gösterecektir.

II.VI.II. Mu'tasım Zamanında Türklerin Nüfuzu

Türkler askeri kumandanlıklarda çalışıp Halife divanına dâhil değiller iken Mu'tasım zamanında divana da girerek devlet erkânı sırasına geçtiler. Ondan sonra en muhteşem işlerde adları söylenmeye başlandı⁴⁶⁹. Nitekim Abbasoğullarından hiç kimse Mu'tasım'ın sahip olduğu siyasete, heybete, alet ve teçhizata sahip olmayıp Onun 10.000 Türk gulam kölesi mevcut olmuş ve O birçoğunu gulamlıktan alıp emirliğe ve sipahsalarlığa yükseltmiştir ve daima "*Hizmet için Türk'ten iyisi yoktur*" derdi⁴⁷⁰.

Mu'tasım'ı, Türklerden ve diğer doğu halklarından asker sayısını artırmaya iten çok sayıda sebep olsa da bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz merkezi bölgelerin güçlü savaşçı unsurdan yoksun olması ve Mu'tasım'ın Bağdat halkıyla arasında uyum bulunmamasıdır. Mu'tasım, askerlik ve biniciliğe meyilli, katı ve sert tabii nedeniyle aralarındaki ki ruhi ve fitri uzaklık nedeniyle müreffeh, şehir yaşamına alışkın Bağdat toplumunda bu yapısına karşılık bulamamıştır⁴⁷¹.

Türklerin bu denli güç kazanmaları başta askeri kadrolar olmak üzere diğer makamları da ellerine geçirmeğe başlamaları Türkler'e karşı olan grubu harekete geçirmekte gecikmemiş başlarında Uceyf b. Anbase, Amr el-Fergana, Haris es-Semerkandi ve Ahmed b. Halil gibi Türk olmayan komutanlar devlet idaresinde Türk nüfuzunun kırılması için harekete geçip, başta Mu'tasım olmak üzere Afşin ve Aşan gibi komutanlarında ortadan kaldırılması için harekete geçip, Abbas b. Me'mun'u halife ilan etmek için hazırlıklara girişmişlerdi. Fakat yapılan plan başarısızlığa uğramış ve

⁴⁶⁸ Grunebaum, s. 91.

⁴⁶⁹ Cevdet Paşa, II, 856; Suyuti, s. 335, "Türkleri ilk kez divana dâhil eden O'dur."

⁴⁷⁰ Nizamülmülk *Siyasetname*, (Haz. M. Altay Köymen), Ankara 1999, s. 35.

⁴⁷¹ Fevzi, s. 106.

Amorion seferi⁴⁷² dönüşünde ele başlar tutuklanmıştır. Nitekim İslam ordusunun Babek isyanıyla meşgul olmasını fırsat bilen İmparator Theophilos, 223'te Zibatra'ya (Doğanşehir) saldırmış bunun üzerine harekete geçen Halife, Afşin'e haber göndererek Azerbaycan'dan dönmesini isteyip kendisi de büyük bir orduyla Samarra'dan hareketle iki ordu Kazova'da karşı karşıya gelip Bizans yenilmiş ve İmparatorluk İstanbul'dan sonraki ikinci büyük şehri olan Amorion (Ammuriye)'yi 17 Ramazan 223/838 Temmuz'da kaybetmiştir⁴⁷³. Mu'tasım, Abbas'ı Afşin'e Uceyf'i İnak'a ve Ahmed'i de Aşnas'a teslim etmiş, Menbic'e gelindiğinde Abbas susuzluktan ölmüş, Amr, Nusaybin'de diri diri bir çukura atılarak ölüme terkedilmiş, diğerleri de feci şekilde öldürülmüşlerdir. Bu isyan teşebbüsü ise Türkler'e karşı olan grubun zayıflamasına karşılık Türk nüfuzunun devlet idaresinde daha artmasına sebep olmuştur⁴⁷⁴.

Abbasiler zamanında uygulamaya konan ve tebaanın halifelerle görüşmesini sağlayan "*Haciplik*" kurumuna ilk kez Mu'tasım zamanında Türkler getirilmiştir. Bu bağlamda ilk Türk hacipler arasında Vasıf, Aşnas ve İnak⁴⁷⁵ gibi Türk komutanlar gösterilmektedir⁴⁷⁶.

Mu'tasım 18 Rebiülevvel 227/ Ocak 842 Perşembe günü⁴⁷⁷ kurduğu şehir Samarra'da Dicle üzerindeki Hakaniyye olarak bilinen sarayında vefat etmiş⁴⁷⁸ ve oraya defnedilmiştir⁴⁷⁹.

II.VI.III. Önemli Bir Türk Komutan Afşin

Me'mun devrinde başlayıp Mu'tasım devrinde artarak devam eden askeri başarıları nedeniyle Arap ileri gelenleri arasında kendisine karşı kıskançlığın artmasına

⁴⁷² Babek isyanını fırsat bilen Bizans İmparatoru Therophilos'un Zibatra'ya (Bugünkü Doğanşehir) kadar ilerlemesi ve bu bölgeleri yağma ve tahrip etmesine karşılık Babek İsyanının bastırılmasının ardından Halife Mu'tasım'ın yaptığı 838 tarihli başarıyla sonuçlanan seferi. Geniş bilgi için bkz. DGBİT, III, 220-223, Ayrıca bkz. Pamukçu, s. 114- 116, Bu savaş es-Suyuti'de 223 yılı olarak kaydedilmektedir. Bkz. es-Suyuti, s. 336.

⁴⁷³ Ebû'l-Fida, II, 33-34, Ayrıca bkz. el-Mes'udî, s. 354, Casim Avcı; "Mu'tasım-Billah", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 381.

⁴⁷⁴ DGBİT, III, 210-211.

⁴⁷⁵ İnak et-Türki için bkz. Pamukçu, s. 144-157.

⁴⁷⁶ Pamukçu, s. 41.

⁴⁷⁷ DGBİT, III, 223; es-Suyuti, s. 336, "227 yılı Rebiülevvelinin on birinde Perşembe günü vefat etti."

⁴⁷⁸ el-Mes'udî, *Murûc*, III, 476.

⁴⁷⁹ DGBİT, III, 223; Belazûri, s. 418.

da sebep olan ünlü Türk komutan Afşin'in ailesi babasının Abbasi ordusu için getirildiği Uşrusana da yöneticilik yapıyordu⁴⁸⁰. Hassa ordusu içinde sivrilerek Mısırda gerçekleşen isyanların bastırılmasında büyük yararlılıklar gösteren ve Babek isyanını bastırarak adeta halifeliği yıkılmaktan kurtaran Afşin'e Halife ise son derece ikram etmiş ödül olarak 20.000.000 dirhemle Sind valiliği verilmiş, taç giydirilmiş, mücevherlerle işlenmiş iki kemer takılarak mükâfatlandırılmış⁴⁸¹ ve Halife, Afşin'in oğlu Hasan ile diğer bir Türk asıllı komutan olan Aşnas'ın kızı Otranca veya Otarca'yı evlendirmiş⁴⁸², böylece Afşin Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükselmiştir⁴⁸³. Ancak Afşin'in bu yükselişi özellikle Halifenin yanında önemli bir konumu olan Abdullah b. Tahir'in kıskançlığına sebep olmuştur. Nitekim Babek isyanı sırasında Afşin civar beylerden gelen hediyelerle elde edilen ganimetleri halifeye değil de memleketi olan Uşrusana'ya gönderirken adamları Horasan'dan geçmek zorunda olduğundan bura hâkimi Abdullah b. Tahir'in durumu halifeye arz etmesine ve böylece Abdullah'ın halifenin desteğini kazanması da bu iki şahsiyet arasında içten içe cereyan eden kıskançlık ve rekabetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁴⁸⁴.

Afşin'in Azerbaycan valiliğini verdiği kayın biraderi Mengüçür, Babek isyanı sırasında elde ettiği hazineleri Halifeye bildirmeyip⁴⁸⁵ akabinde Azerbaycan'da isyan edince Afşin'in onu desteklediği, devletten para gasbettiği, Babek'ten sonra isyan eden Mazyar'ı isyana teşvik için mektuplar yazdığı⁴⁸⁶ Sasaniliği ihya etmek için çalıştığı ve aslında Müslüman olmadığı ve Babek yanlısı olduğu gibi iddialarla tutuklamıştır⁴⁸⁷. Afşin tutuklandığında el-Cavsak'ta minareye benzer bir yer yapılarak orada hapsedilmiştir ki burası ancak oturulabilecek derecede genişliği olan bir mekândır⁴⁸⁸. Nitekim Afşin'i mahkeme etmek için kurulan heyet içerisinde vezir Muhammed b. Abdulmelik ez-Zeyyat, baş kadı olan ve Ahmed b. Ebi Duad ve Abdullah b. Tahir'in akrabası olan Bağdat valisi İshak b. İbrahim b. Mus'ab gibi Afşin'in rakipleri olan

⁴⁸⁰ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, s. 112.

⁴⁸¹ İbn Kesir, X, 481.

⁴⁸² Faruk Sümer; "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prenses Afşin", *Belleten*, LI, Ağustos 1987, s. 658.

⁴⁸³ Azimli, s. 112.

⁴⁸⁴ DGBİT, III, 214; Pamukçu, s. 118.

⁴⁸⁵ Sümer, s. 659.

⁴⁸⁶ Bkz. el-Mes'udî, III, 474.

⁴⁸⁷ Azimli, s. 114.

⁴⁸⁸ Sümer, s. 660.

şahısların⁴⁸⁹ bulunması dikkat çekicidir. 226 /840'da baş kadı Ahmed b. Ebû Duad tarafından sünnetsiz olmak, Zerdüşt put hanesini camiye çeviren bir imam ve müezzine biner kırbaç vurduğu⁴⁹⁰, Mazyar'ın öldürülmeden önce Afşin'le mektuplaştığını söylemesi⁴⁹¹ üzerine Mazyar'ı savaşa teşvik⁴⁹² ve Kelile ve Dimne adlı kitabı okumakla suçlanmış⁴⁹³ kendisi bu suçlamalara Kelile ve Dimne'nin ata yadigârı olduğu gerekçesiyle evinde bulunduğunu zikretmiş, yine Acemlerin kendisiyle mektuplaşırken "İlahların ilahı" diye bahsettikleri iddialarını ise Afşin, Acemleri bu şekilde mektup yazmaya babasının ve dedesinin sürüklediğini, onların nezdinde itibarının kaybolacağından endişe ettiğinden kendisinin onları bu tür ifadeler kullanmaktan menetmekten çekindiğini söylemek suretiyle kendisini savunmuştu. Buna rağmen Afşin, eski dini olan Mecusiliği Arap dinine üstün kılma, boğulmuş hayvanı yemeyi boğazlanmış hayvanı yemeye tercih ve her çarşamba günü siyah bir koyun getirterek kılıçla ikiye yarıp bu iki parça arasında yürüdükten sonra etlerini yemekle itham edilerek suçlu bulunmuştur⁴⁹⁴. 227/841'de hapiste aç bırakılmak suretiyle öldürülmüştür⁴⁹⁵. Nitekim kendisi bir yıla yakın hapiste kalmış bu süre zarfında ekmek ve sudan başka Bir şey kendisine verilmemiştir. Ölümünden sonra evi arandığında evinde altın ve mücevherlerle taçlanmış bir put ve Mecusiliğin faziletlerinin anlatıldığı kitapların bulunduğu⁴⁹⁶ bu nedenle Müslüman olmadığına kanaat getirilerek cesedi hapisten çıkarılıp Babu'l-Amme'de çarşıya gerildiği daha sonra ise yakılarak küllerinin Dicle'ye atıldığı⁴⁹⁷ rivayet edilmektedir.

II.VII. Vasık b. Mu'tasım (227-232/841-846) Zamanında Türkler

Mu'tasım öldüğünde oğlu Vasık'a biat edildi. Bir rivayete göre annesi Rum⁴⁹⁸, bazılarına göre ise annesi Türk bir cariye olan Vasık⁴⁹⁹, Türklere güvenme konusunda

⁴⁸⁹ DGBİT, III, 216.

⁴⁹⁰ İbn Kesir, X, 492.

⁴⁹¹ İbn Kesir, X, 487.

⁴⁹² Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 114; DGBİT, III, 214.

⁴⁹³ Afşin'in muhakemesinin detayları için bkz. DGBİT, III, 216-220; Sümer, "Afşin", 661-664.

⁴⁹⁴ İbn Kesir, X, 492.

⁴⁹⁵ Azimli, s. 114; Ebû'l-Fida, II, 34; "226'da öldü".

⁴⁹⁶ İbn Kesir, X, 494.

⁴⁹⁷ el-Mes'udî, III, 474; DGBİT, III, 219.

⁴⁹⁸ es-Suyuti, s. 340, "Annesi Rumi, ismi Karadis'tir".

⁴⁹⁹ Sırma, s. 73.

babasının politikasını sürdürmüş ve hatta kendisi başkentten dışına çıktığı zamanlarda Türk olan Aşnas'ı yerine vekil atamasıyla bu hususta daha da ileri gitmiştir⁵⁰⁰. Türk komutanlarından Eşnas et-Türki'ye 228/842-843'te hükümdarlık ve saltanat nişanesi olan mücevher tac giydirip onu saltanat müsteşarı yapıp devlet işlerini yalnız onun eline verdi. Halifeliği vekâlet ettiren ilk kişi Vasık'tır⁵⁰¹. 230/844-845'te Eşnas ölünce devlet işleri Enamiş, Eytah, Vasıf ve Boğa gibi Türk kumandanların elinde kaldı⁵⁰². Bu askeri komutanlar idarede yeni bir tarz geliştirmişlerdi. Onlardan herhangi biri Irak dışındaki bir bölgenin idaresine atandığında kendi yerine bir vekil gönderiyor ve kendisi işlere yakından vakıf olmak ve saraylardaki rakiplerinin kutuplaşmaları karşısında kendi konumunu korumak için başkentte kalıyordu⁵⁰³.

Vasık-ı Billah ta Mu'tezile mezhebine çok bağlı olup, Kur'an'ın mahlûk olduğu meselesinde halkı imtihan ederdi. Büyük Hadis âlimi Ahmed b. Nasır el- Huza-i "*Kur'an mahlûktur*" demediği için Bağdat'ta zincire vurulup, Samarra'ya getirtildi. Huzai'ye, "*Kur'an mahlûktur*" demediği için Nita denilen işkence aletine yatırılıp işkence yapıldı ve daha sonra Vasık, kılıcını alıp bizzat kendi eliyle kafasını kesti. Bir sırığa geçirterek en işlek caddede teşhir edilmek üzere Bağdat'ta gönderdi. Halife Mütevekkil zamanına kadar bu kafa bu sarıkta asılı kalmıştır⁵⁰⁴. Keza Vasık zamanında Kur'an'ın mahlûk olduğu hususunda o derece ileri gidilmiştir ki Rumlarla yapılan esir değişimi sırasında Müslümanlardan *Kur'an mahlûktur* diyenleri esaretten kurtarıp onlara para verirken böyle söylemeyenleri esarete bırakmıştır⁵⁰⁵. Vasık, 232 Zilhiccesinde/847 Temmuz Samarra'da vefat etmiştir⁵⁰⁶. Vasık, Samarra'da yaptırdığı ve *Haruniyye* adını verdiği binasında vefatına kadar ikamet etmiştir⁵⁰⁷.

Vasık'ın ölümünün ardından Ahmed b. Ebû Davud, Eytah ve Vasıf gibi Türk komutanlar toplanıp Muhammed b. Vasık'a biat etmeye karar vermiş, ona siyah ferace ve başlık giydirip, baktıklarında kısa boylu, tüysüz bir genç olduğundan halifelğe

⁵⁰⁰ Fevzi, s. 107.

⁵⁰¹ es-Suyuti, s. 340.

⁵⁰² Cevdet Paşa, II, 860.

⁵⁰³ Fevzi, s. 107.

⁵⁰⁴ es-Suyuti, s. 341, Sırma, s. 74.

⁵⁰⁵ es-Suyuti, s. 341.

⁵⁰⁶ es-Suyuti, s. 344.

⁵⁰⁷ Belazûri, s. 418.

yakışmıyor, bunun üzerine Vasık'ın kardeşi Mütevekkil b. Mu'tasım'a biat ettiler⁵⁰⁸.

II.VIII. Mutevekkil b. Mu'tasım (232-247/846-861) ve Türkler

Annesi Türk bir cariye olan Mütevekkil⁵⁰⁹, Mihne dönemini (Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair halifelerden bazısının yaptığı imtihanlarla çektiydikleri sıkıntılı dönem) kaldırıp, Ehl-i Sünnet yolunu tuttu ve hayırlı işler yaptı. 234/848-849'da her tarafa genelgeler göndererek, hiç kimsenin Kur'an konusunda imtihan edilmemesini emretti⁵¹⁰. Ancak bunun yanında Ehl-i Beyt'e pek çok buğzu vardı. Öyle ki 236/850-851 senesinde halkı, Kerbela'da yatan Hz. Hüseyin'in türbesini ziyaret etmekten men etti ve mübarek türbesi ile etrafındaki evleri yıktırıp yerlerini tarla ektirdi⁵¹¹. Müslümanlar bundan pek müteessir olmuşlar, Bağdat halkı evlerin ve camilerin duvarlarına Mütevekkil'e sövüp sayma yollu sözler yazıp, şairler de onu hicvetmişlerdir⁵¹². Ehl-i Beyt'e olan tutumu dolayısıyla ki kendisine *Rafizî (dönek, asi, tutucu*⁵¹³) deniyordu⁵¹⁴. Anlatılır ki, Mütevekkil'in meclisine aldığı Abbade adında dazlak, Hz. Ali'nin taklidini yapıp Mütevekkil'i güldürdü. Yine böyle bir günde Mütevekkil'in birinci veliahtı olan oğlu Muntasır, Abbade'yi bu hareketlerinden tehdit etmiş, o da bu durumu Mütevekkil'e anlatmıştı. Bunun üzerine Muntasır: "*Ey Mü'minlerin emiri bu köpeğin taklit edip onunla halkı güldürdüğü zât senin amcazaden ve ailenin büyüğüdür. Senin iftiharın onunladır. İstersen sen onun etini ye, ama böyle köpeklere yedirme!*" deyince Mütevekkil, manası: "*O yiğit amcazadesi için gayrete geldi. O yiğidin başı anasının filanına*" demek olan beyti şarkıcılara okutmuş bunun üzerine Muntasır, babasının öldürülmesini helal görürcesine ona gücenmiş, Mütevekkil ise her fırsatta onu tahkir edip horlamıştır⁵¹⁵.

232 Zilhiccede/847 Temmuz halife olan Cafer el-Mütevekil Alallah *el-Haruni* de ikamet etmiş, orada çok bina yaptırmış, Samarra'nın arkasında Mu'tasım-billah'ın kendisi için yaptırdığı el-Hair'de insanlara iktalar vermiştir. Yine burada büyük bir cami

⁵⁰⁸ Cevdet Paşa, II, 862.

⁵⁰⁹ Sırma, s. 79; es-Suyuti, s. 346, "Annesi Şeca'e isimli ümmülveleddir."

⁵¹⁰ es-Suyuti, s. 346; Sırma, s. 79.

⁵¹¹ İbn Kesir, X, 529.

⁵¹² es-Suyuti, s. 347.

⁵¹³ Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1997.

⁵¹⁴ İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, (7. Baskı), İstanbul 2002, s. 81.

⁵¹⁵ Cevdet Paşa, II, 864.

yaptırması ve müezzinlerin seslerinin yükselmesi için caminin minaresinin yüksek yapılmasını emretmiştir. Daha sonra da Kerh-u Feyruz ile Kâtulu Kisra olarak bilinen yerler arasına *el-Mütevekkiliyye* isminde bir şehir kurup, orayı imar edip orada ikamet etmiş, el-Mahuze olarak bilinen bölgenin de dâhil edildiği el-Mütevekkiliyye'de bir mescit ve cami de inşa etmiştir⁵¹⁶. Yine 239/853-854'te Mütevekkil, İslam döneminde yapılan kiliselerin yıkılmasını emretmiştir⁵¹⁷.

Abbasiler'de vezirler genellikle Arap kökenli olup Şii temayülü taşımaktadırlar. Nitekim Saffah döneminde Seleme b. Hallal, Mansur döneminde Ebû Eyyub el-Muryani, Mehdi döneminde Yakub b. Davud ve Reşid döneminde Bermekoğulları bunun en bariz örnekleridir⁵¹⁸. Zamanla Türklerin de bu makama geçtikleri görülmektedir. Nitekim Türklerden Abbasiler döneminde vezir olmuş ilk şahıs olan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan⁵¹⁹, Mütevekkil döneminde vezirliğe geçmiştir⁵²⁰.

Mütevekkil başlangıçta oğulları Muntasır 235/849-850'de Mu'tez ve Müeyyed'i veliaht yapıp ülkeyi üçüne taksim etmişti. Ancak Mu'tez'in annesini çok sevdiğinden ve Muntasır'a ise, onun Ehl-i Beyt'e olan yakınlığından, kırgın olduğundan Mu'tez'i onun üzerine takdim etmek istedi ve Muntasır'a veliahtlıktan istifa etmesini teklif etti ise de Muntasır bunu kabul etmedi. Pek çok Türk komutan Muntasır taraftarı olduğundan, Mütevekkil onları yok etmek fikrine düşmüştü⁵²¹.

Halife Mütevekkil bu askeri komutanların nüfuzunu sınırlandırmak için çok çaba gösterdi. Kısa bir süre sonra açığa çıkacak olan ehl-i hadis ekolünü, ehl-i sünnet ve'l-cemaat ekolüne karşı güçlendirmek ve Mutezile'yi yok etmek olan onun dini anlamdaki siyaseti, kendi halkının desteğini kazanmayı hedefliyordu. Çünkü fakihler, mutezilenin sebep olduğu sıkıntıdan sonra bu yöne meyletmekte, insanların ekserisini etkileyebilmekte ve Mütevekkil'in siyasetini desteklemek için onları elde edebilmekteydiler⁵²².

⁵¹⁶ Belazûri, s. 418.

⁵¹⁷ İbn Kesir, X, 531.

⁵¹⁸ Pamukçu, s. 39.

⁵¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Pamukçu, s. 167-171.

⁵²⁰ Pamukçu, s. 40.

⁵²¹ es-Suyuti, s. 350.

⁵²² Fevzi, s. 107-108.

Mütevekkil İtah'ı⁵²³ Samarra'dan uzaklaştırıp sonra da öldürmeyi başarmış lakin hacipliği başka bir komutana yani Vasıf'a vermişti. Halifenin, onlardan bir kısmının etkisinden kurtulmak için diğer bir kısmının desteğini almak zorunda olması, bu komutanların etkisinin ne kadar büyük olduğunu gösterir. Bu olay huzursuzluğu daha da artırmış asker tam bir uyum içinde olmayıp aksine her bir gurup belli bir komutan için taassup beslemekteydi⁵²⁴. Daha sonra Mütevekkil başka bir adım atmayı denedi ki bu da başkentini Samarra'dan Dımaşk'a nakli idi. 244/858'de ikâmet amacıyla Dımaşk'a giden Halife, kendisi için orada Dariya yolunda bir saray yaptırmasına rağmen havasının ve suyunun Irak'a benzemediğini daha ağır olduğunu anladığından⁵²⁵ bir rivayete göre ise komutanların onu Samarra'ya dönmeye mecbur bırakması dolayısıyla buradan ayrılmıştır. Şam halkı ise ona yardımcı olmayıp aksine i'ta isteyerek ona karşı ayaklanmışlardır⁵²⁶. Mütevekkil, 245/859'da Mahuza şehrinin inşasını emretmiş, bu şehir ve orada bulunan Lü'lüe adlı hilafet sarayının inşasına yaklaşık 2.000.000 dinar sarf etmiştir⁵²⁷.

Askeri liderler Mütevekkil'in oğlu Muntasır'ı yanlarına çekmeyi ve babasının politikasına karşı kışkırtmayı başardıklarında, Halife de Muntasır'a karşı Mu'tezz'i üstün çıkarmaya çalışmaktaydı. Bunun için ona mal dolusu hazineler ve darphane verip bir de dirhemlere isminin basılmasını emretmiş, akabinde, hiç kimsenin kılı bile kıpırdamadan, Mütevekkil, İsfahan'da komutan Vasıf'ı kıştırıp öldürmeyi başarmıştır. Askeri komutanlar bu güçlü halifenin icraatlarından sıkılmış ve ona karşı komplo kurmuşlardı. Fakat onların bu komploları ortaya çıktı ve gizli düşmanlık açık bir mücadeleye dönüştü ki, bu yüzden halife, Vasıf ve Buğa'dan kurtulmaya, aynı şekilde onların tarafında olan Muntasır'ı da öldürmeye karar vermişti. Fakat komutanlar ondan daha hızlıydılar ve Buğa es-Sağır'in önderliğinde bir gurup onu gafil avladı⁵²⁸. 247 Şevvalinin 3. Salı günü (861 Aralık) Feth b. Hakan ile ertesi gün oğlu ve Türk

⁵²³İslâm kaynaklarında adı itâh Eytâh, şeklinde geçmekteyse de bunun nun (o) harfinin tâ (o) biçiminde okunmasından kaynaklandığı ve kelimenin aslının İnak olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız; "İnak et-Türki", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 256.

⁵²⁴Fevzi, s. 108.

⁵²⁵İbn Kesir, XI, 10-11.

⁵²⁶Fevzi, s. 108.

⁵²⁷İbn Kesir, XI, 11.

⁵²⁸Fevzi, s. 108.

komutanların işini bitirmek üzere anlaşmışken⁵²⁹ o gece Mütevekkil, fazla sarhoş bir haldeyken Şerbetçi Küçük Boğa vasıtasıyla odasına sokulan cellatlar Mütevekkil'i öldürmüş⁵³⁰ daha sonra Muntasır'a biatı etmişlerdir. Muntasır ise babasının ölümünden suçlu bulunduğu Feth b. Hakan'ı öldürtmüştür⁵³¹. Türk komutanlarından Buğa es-Sağır'ın (Kiçi Buka) Mütevekkil'i sevmediği buna mukabil Muntasır'ın Türklerin sevgisini kazandığı hatta Fergana ve Usruşene Türklerinin çoğunu kendisine bağladığı bilinmektedir. Mütevekkil'in suikastı, Abbasi halifesine karşı yapılan ilk askeri inkılap ve askeri komutanlardan küçük bir gurup elinde oyuncak olan halifenin otoritesinin sonunun bir başlangıcı olarak tarihlere geçecektir. Bu komutanlardan bazıları devlet kademelerinde yüksek mevkilere ulaşıp nüfuz sahibi olduklarında otoriteye ve hilafete zarar vermişlerdir. Nitekim onlardan önce de Bermekiler ve Sehloğulları nüfuz sahibi olmuşlar ve bunu kötüye kullanmışlardı. Nasıl ki bazı Farisilerin o dönemdeki etkilerinden dolayı birinci Abbasi asrının *Fars Nüfuzu Asrı* olarak söylemek yanlış ise aynı şekilde bazı Türk komutanlarının etkileri nedeniyle İkinci Abbasi Asrının da *Türk Nüfuzu Asrı* olduğunu farz etmek mümkün değildir⁵³².

II.IX. Muntasır b. Mütevekkil (247-248/861-862) ve Mustain b. Mu'tasım (248-252/862-866) ve Türkler

Bu suretle hilâfet makamına gelen Muntasır'ın annesi Hebşiye adında bir Rumi idi. Alevilere emniyet ve Kербela ziyaretlerine ruhsat veren Muntasır, Fedek gelirini de Hasan-Hüseyin evladına geri verdi⁵³³.

Türk komutanlarının Mu'tez veya Müeyyed'den biri halife olursa babalarının katillerinden intikam almaya kalkacağından korkmaları nedeniyle halifeye baskı yapmışlar ve onların baskıları sonucu da Muntasır kardeşlerini veliahtlıktan istifaya zorladı⁵³⁴. Türklere karşı da tavrını değiştiren Muntasır, onlara "*Halife katilleri*" diye sövmeye başlamış⁵³⁵ ve Türklerin nüfuzunu kırmaya girişmiş, onlar da onun işini

⁵²⁹ es-Suyuti, s. 350; Cevdet Paşa, II, 865.

⁵³⁰ es-Suyuti, s. 350; el-Mes'udî, IV, 37; "Buhtan tarafından".

⁵³¹ İbn Kesir, XI, 21.

⁵³² Fevzi, s. 108-109.

⁵³³ es-Suyuti, s. 356-357.

⁵³⁴ Cevdet Paşa, II, 866.

⁵³⁵ Sırma, s. 83; es-Suyuti, s. 357.

bitirmek fikrine düşmüşlerse de bundan çekinmişlerdi. 248 senesi Rebiülevvelinin 5'inde, 6 ay ve 2 günlük hilâfetin ardından boğmaca hastalığından vefat etmiştir⁵³⁶. Bazı kaynaklar Türklerin onun tabibi İbn Tayfur'a 30 bin dinar altın vererek onu zehirlediğini⁵³⁷ dile getirmektedir. Nitekim Muntasır, annesi Habeşiye er-Rumi'nin talebi üzerine Abbasilerden mezarı belli olan ilk Halife⁵³⁸ olarak nitelenir.

Muntasır'dan sonra komutanlar kendi aralarında istişare ederek, Mütevekkil'in kardeşi el-Mustain'i halife tayin ettiler⁵³⁹. Bu durum daha önce benzeri görülmemiş bir durumdu, zira halifenin ölümünden sonra veliaht tayin ettiği kimseye biat edilirdi⁵⁴⁰. Mustain devrinde Türklerin nüfuzu öylesine ileri gitmiştir ki halife hazineyi saray memuru iki Türk'ün eline bırakmaya ve devletin parasıyla istedikleri şeyleri yapmalarına izin vermeye mecbur olmuştu⁵⁴¹. Mustain akabinde Vasıf ve Boğa adındaki komutanları öldürttüğünden Samarra'daki Türklerle arası açılmıştı. Bunun üzerine Hilâfet merkezini tekrar Bağdat'a taşımıştır. Buna mukabil Türkler Samarra'da hapiste olan Mütevekkil'in oğlu Mu'tez'i hapisten çıkartıp ona biat edip, Mustain'i hal' etmişlerdi. Yeni halife Mustain'e karşı bir ordu hazırlamış, Bağdatlıların Mustain'i desteklemeleri üzerine⁵⁴² aylarca sürececek bir iç savaş başlamış ve bu karışıklıklardan dolayı baş gösteren kıtlık Müslümanların büyük bir darlığa düşmesine neden olmuştur⁵⁴³. 249/863'te Bağdat'ta hilafette etkin olan komutanlardan rahatsız olan bir grup ayaklanmış hapishaneye hücum edip köprüleri tahrip etmişlerdir. Halife'nin ve askerlerin eğlenceye düşkünlüğü ise bu karışıklığın bir başka sebebidir. Bu isyan Vasıf ve Küçük boğa gibi komutanların isyancılara saldırıp onlardan pek çoğunu öldürmesiyle sona erecektir⁵⁴⁴. 251/865'te Samarra halkının desteklediği Mu'tez Bağdat'ı muhasaraya almıştır. Nitekim bu muhasara Bağdat'ın tarihinde ikinci büyük muhasara olarak kaynaklara geçecektir⁵⁴⁵. Musta'in'in alelacele Bağdat'ı tahkime koyulup Muhammed b. Abdullah b. Tahir'e Bağdat'ı istihkâm etmesini iki surda ve hendekte tedbirler

⁵³⁶ Cevdet Paşa, II, 867.

⁵³⁷ es-Suyuti, s. 357.

⁵³⁸ İbn Kesir, XI, 25.

⁵³⁹ es-Suyuti, s. 358.

⁵⁴⁰ Sırma, s. 85.

⁵⁴¹ Kılıçlı, s. 136.

⁵⁴² es-Suyuti, s. 358.

⁵⁴³ İbn Kesir, XI, 25.

⁵⁴⁴ İbn Kesir, XI, 27.

⁵⁴⁵ M. Streck, s. 199.

almasını emretmesi⁵⁴⁶ ve alınan bu tedbirler de bir işe yaramayacak⁵⁴⁷, din âlimlerinin Mustain'e bu mücadelenin sonunun olmadığını, yok yere Müslümanların öldüğünü, bunun için halifelikten istifa etmesini telkin etmeleri sonucu 252/866'da kendisini halifelikten hal' etmiştir⁵⁴⁸. Halife Mu'tez ise Mustain'e eman vermesine rağmen Ahmed b. Tolun'a⁵⁴⁹ gidip, Mustain'i öldürmesini emretmiş ancak Ahmed, halife çocuklarını öldürmeyeceğini söylemiş, bunun üzerine Mu'tez'in adamlarından Hacib Said adında biri 31 yaşında olan Mustain'i boğazlamıştır⁵⁵⁰. Emin zamanında gerçekleşen ilk muhasarada şehrin batı kısmı harap olmuştu. Şimdi cereyan eden muhasarada ise şehrin doğu kısmı harap olmuş, bu kısmın en önemli semtleri olan Rusafe, Şemmasiye ve Muharrim harap olmuş bu bölgelerin bir kısmı ancak daha sonra ihya edilebilmiştir⁵⁵¹.

II.X. Mu'tez b. Mütevekkil (252-255/866-868/869) Döneminde Türkler

252/866'da Mustain'in hal'inden sonra O'na biat edilmiştir⁵⁵².

254/866'da Buğa es-Sağır Samarra'dan çıkıp Musul yönüne hareket etmiş fakat Samarra köprüsünde ele geçirilip öldürülmüş başı Medinetü's-Selam'a gönderilmiştir⁵⁵³. Kaynaklarda Mu'tez'in Buğa'dan çekindiği, ondan korktuğu için gece gündüz silahını yanından ayırmadığı zikredilmektedir⁵⁵⁴. Mu'tez hilafet makamına çıktığında ailesi ve maiyeti müneccimler getirerek "*Halifenin ne kadar yaşayacağını ve hilafet makamında ne kadar kalacağını*" sorduklarında mecliste hazır bulunan biri kendini tutamayarak: "*müneccimlerden sormayınız, benden sorunuz. Ben daha iyi bilirim.*" deyince "*Peki o halde. Halife ne kadar yaşar, saltanat süresi ne kadar sürer?*" diye sorduklarında O: "*Türkler ne kadar izin verir ve uzatırlarsa*" cevabını verince

⁵⁴⁶ İbn Kesir, XI, 33.

⁵⁴⁷ M. Streck, s. 199.

⁵⁴⁸ es-Suyuti, s. 359; el-Mes'udî, *Kitabu't-Tenbih*, s. 363; İbn Kesir, XI, 33; Sırma, s. 86.

⁵⁴⁹ Ahmet. B. Tolon için bkz. İbnu Hallikan, I, 173-174

⁵⁵⁰ es-Suyuti, s. 359, Sırma, s. 86, İbn Kesir, XI, 40; "Mustain, Mu'tez'in emriyle Ahmed b. Tolon tarafından Katol'a götürülüp orada öldürülmüştür."

⁵⁵¹ M. Streck, s. 199.

⁵⁵² es-Suyuti, s. 359; el-Mes'udî, 364.

⁵⁵³ DGBİT, III, 257, Boğa es-Sağır'ın öldürülmesi hususunda ayrıca bkz. el-Mes'udî, s. 364-365.

⁵⁵⁴ DGBİT, III, 257, "... Hatta Buğa mı benim kellemi alacak, ben mi onun kellesini alacağım, bunu öğrenmedikçe bu halim devam edecek. Buğa'nın gökten üzerime inmesinden veya yeraltından çıkmasından korkuyorum derdi."

meclistekiler bu cevaba gülmüşlerdir⁵⁵⁵. Bilinen şudur ki bu dönem halifelerin hayatlarında ve saltanat sürelerinde Türklerin etkisi tartışılmazdır.

İlk önce halife giysisini değiştiren yeni halife, önceki sultanlar gümüşle süslenmiş hilyeler giyerken Mu'tez bu giysinin altından süslenmesini emretmişti, Türklere karşı bağımlı olduğundan onlarla iyi geçinme mecburiyetinde idi. Ancak Mu'tez bir zaman sonra Türklerin isteklerine cevap veremez oldu. Çoğunluğu devletin askeri olan Türkler erzak paralarını istemeye geldiklerinde onlara verecek parası dahi yoktu. Ona borç verecek kimseyi de bulamayan Mu'tez, annesinden para istemiş, annesinin külliyetli miktarda parası olmasına rağmen oğlundan bu parayı esirgemiş ve oğlunu ölüme terk etmiştir. Mu'tez kendisinden istenen parayı veremeyince Türkler hilafet merkezini kuşattılar. Bu hareketi yönlendiren kişi ise Salih b. Vasıf'tır. Hasta olduğunu söyleyen Mu'tez ayaklarından tutulmak suretiyle dışarıya sürüklenip, yaz gününde güneş altında bağlanarak kendisini hilafetten hal' etmesi için işkence yapıldı. Daha sonra Bağdat'ta bulunan Muhammed b. Vasık Samarra'ya getirilerek el-Muhtedi Billah ismi ile kendisine biat edilmiştir⁵⁵⁶. Bir süre Muhtedinin huzurunda tutulan Mu'tez hal' edildikten sonra hapse atılmış, birkaç gün sonra öldürülmüştür⁵⁵⁷. Onun ölümüyle ilgili olarak Muhammed b. el Vasık'a biatten birkaç gün sonra Mu'tez'in hamama götürüldüğü saatlerce orada terletilip ne kadar su istediye de kendisine verilmediği bu işkencenin saatlerce sürdüğü daha sonra ise kendisine karlı bir tas su verildiği ve bu suyu içen Mutezz'in ciğerlerinin susuzluktan kurumuş olarak can verdiği⁵⁵⁸ rivayet edilmektedir. İbn Kesir'de ise, Mu'tez'e birçok işkence yapıldıktan sonra kireç çukuruna atılarak öldürüldüğünü⁵⁵⁹ yazmaktadır.

II.XI. Ve Yeniden Bağdat

Mu'tez'in hal'i üzerine hilafete seçildiğini öğrenen Muhtedi başlangıçta bunu kabul etmemişse de daha sonra Mu'tez'in hilafetten çekildiğini bizzat söylemesi üzerine 29 Receb 255 (Temmuz 869) tarihinde hilafete geçmiştir⁵⁶⁰. Muhtedi'nin halife

⁵⁵⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 467.

⁵⁵⁶ Sırma, s. 88-89; İbn Kesir, XI, 48.

⁵⁵⁷ DGBİT, III, 258.

⁵⁵⁸ Sırma, s. 89.

⁵⁵⁹ İbn Kesir, XI, 48.

⁵⁶⁰ DGBİT, III, 258-259.

olmasında büyük rol oynayan Salih b. Vasıf onun üzerinde büyük bir nüfuz tesis etmesi ise halifenin Türk komutanlarının arzularına boyun eğmesine sebep olmuştur. Salih b. Vasıf aynı zamanda askerlere vermek için borç para isteyip alamadığı ve bunun sonucunda işkencelerle öldürülen Halife Mu'tez'in annesi Kabiha ile evliydi⁵⁶¹. Salih'in halife üzerinde bu kadar etkin olması Türk komutanlar arasında da çekişmelere sahne olmuş, nitekim Mu'tezz'in tahttan indirildiğini duyan Rey valisi Buğa el-Kebir'in oğlu Musa Samarra'ya hareket etmiş O'na biat ettikten sonra ise Halife'yi Salih'in baskısından kurtarmak için de O'nu bir Türk komutanlarından Yacur'un⁵⁶² evine götürmüştür. Salih b. Vasıf ise 23 Safer 256 (Ocak 870)'da katledilmiştir. Muhtedi görünürde Türklerle iyi geçinmeye çalışsa da asıl amacı Musa b. Boğa gibi kuvvetli komutanları merkezden uzaklaştırmanın çarelerini aramış hatta bu yolda hilelere dahi başvurmuş⁵⁶³ fakat yaptığı hileler başarısızlıkla sonuçlanmış sonuçta komutanlar tarafından sarayda muhasara altına alınmış, Halife'nin kuvvetleriyle yapılan mücadelede yenilen Halife kaçmak zorunda kalsa da sonunda Ahmed b. Hakan tarafından yakalanıp Receb ayının bitimine on iki gün kala Perşembe günü öldürülmüştür⁵⁶⁴. Muhtedi, idarenin başında bulunduğu bu kısa süre içerisinde Türklerin devlet idaresine müdahalesini önlemek, halifelere eski itibarlarını yeniden kazandırmak için gayret etmiş, bu uğurda savaşı dahi göze almış ve en nihayetinde bu yolda hem mevkiini hem de hayatını kaybetmiştir⁵⁶⁵.

Samarra'daki ücretli Türk askerleri kumandanlarının, misli görülmemiş tahakkümleri neticesinde vaziyet halifeler için gittikçe tahammül edilmez bir raddeye varmıştı. Mu'tasım'ın haleflerinden Muhtedi'den sonra "*el-Mu'temid*" unvanıyla hilafet makamına geçen Ebû'l Abbas Ahmed b. Mütevekkil, ordu ve halk tarafından desteklenmesiyle de Samarra'da sükûnet hâkim olmuştu⁵⁶⁶. Mu'temid, selefi Mu'tasım'ın tesis ettiği payitahtı 279/892'de bırakarak kardeşi Muvaffak'ın kuvvetli inzibatı altında bulundurduğu Türk ve Berberilerden çekinmeyerek, hilafet merkezini

⁵⁶¹ İbn Kesir, XI, 50.

⁵⁶² DGBİT, III, 260.

⁵⁶³ Geniş bilgi için bkz. DGBİT, III, 261.

⁵⁶⁴ İbn Kesir, XI, 58.

⁵⁶⁵ DGBİT, III, 262.

⁵⁶⁶ M. Streck, s. 199.

tekrar Bağdat'a nakletmiştir⁵⁶⁷. Artık ondan sonra hiçbir halife Samarra'ya dönmemiştir⁵⁶⁸. IX. asırdan sonra Samarra eski ehemmiyetini tekrar kazanamamıştır. Fakat Mansur'un şehri kayb olduğu halde Mu'tasım'ın yaptırdığı şehrin karakterleri hala ayakta kalabilmiştir⁵⁶⁹. Bunda da hiç şüphesiz Bağdat'ın devamlı işgal altında olup karışıklıklarla boğuşması ve en nihayetinde Hülagü'nün burayı harabeye çevirmesi en büyük amildir.

Onun ilk yıllarında devlet idaresinde Türk nüfuzu devam etmişse de O'nun döneminde Türklerin yavaş yavaş bir baskı unsuru olmaktan uzaklaştıkları görülmektedir. Bunda hilafet merkezinin Türkler için kurulmuş olan Samarra'dan Bağdat'a nakledilmesinin de büyük etkisi olmuştur⁵⁷⁰.

279/892'de Halife Mu'tezid, Bağdat'ta duyuru yaptırarak kıssacıların, tarikatçıların, astrolog ve benzerlerinin mescitlerde ve yollarda oturmalarına izin verilmeyeceğini, kelim, felsefe ve cedel ilmiyle ilgili kitapların halk arasında satılmasının yasaklandığını bildirmiştir⁵⁷¹.

Halifelerin eski payitahtlarına dönmeleri ile Büveyhilerin şehre girişleri arasında geçen yarım asırlık süre zarfında şehrin doğu kısmındaki Halifeler Sarayı oldukça genişletilmiş, Mu'temid'den sonra sırasıyla Mu'tezid, Muktefi ve Muktedir bu imar işinde en büyük faaliyeti göstermişlerdir. Doğu kısmının üçte birini kaplayan ve şehrin diğer kısmında dar bir sur ile ayrılmış olan saray ve bahçeler böylece vücut bulmuştur. Yeni ve kalabalık mahalleler sarayın bulunduğu geniş sahanın etrafını kuşatmış, Mu'tazid ile Muktefi'nin azimkâr idareleri altında Bağdat tekrar sulh ve asayiş içinde yeni bir inkişaf devresine ulaşmıştır. Bunların idareleri zamanında Türk askerleri başkaldırmaya cesaret edememişlerse de Muktefi'nin ölümünün ardından halifelerin siyasi ve idari hâkimiyetleri de sarsılmaya yüz tutmuştur⁵⁷². 290/902-903'te Halife Muktefi ikamet amacıyla Samarra'ya gitmek için harekete geçmişse de veziri onu

⁵⁶⁷ M. Streck, s. 199, DGBİT, III, 263; "276 (889-890) tarihinde", el-Mes'udî, *Kitabu't-Tenbih*, s. 367; "Mu'temid, 262'de Samarra'dan Medinetü's-Selam'a gelmiştir."

⁵⁶⁸ İbn Kesir, XI, 124.

⁵⁶⁹ Barthold, s. 62.

⁵⁷⁰ DGBİT, III, 263.

⁵⁷¹ İbn Kesir, XI, 124; Karataş, s. 147.

⁵⁷² M. Streck, s. 199.

bu görüşünden menetmiştir⁵⁷³.

II.XI.I. Muktedir ve Kahir Billah Devrinde Bağdat

Halife Muktefi-Billâh'ın hastalığı ağırlaşınca vezir Abbas b. Hasan el-Cercerâî yerine kimin getirileceği konusunda divan kâtipleriyle istişare sonunda Muktefi-Billâh'ın kardeşi Mu'tazîd-Billâh'ın oğlu olup annesi Türk asıllı Seyyide Şağab Hatun olan Ca'fer, Muktedir-Billâh lakabıyla halife ilân edildi. Bunda Muktefi-Billah'ın ölüm döşegindeyken yerine Ca'fer'i vasiyet etmesinin önemli rol oynadığı söylenebilir⁵⁷⁴.

Muktedir-Billâh döneminde Deylem ve Taberistan Ali evlâdının faaliyetlerine sahne olmuştur. Zeydîler'den Hasan el-Utrûş bölgede hükümdarlığını ilân edip halktan biat almış⁵⁷⁵, ünlü mutasavvıf Hallâc-ı Mansur 309'da⁵⁷⁶/921-922 Vezir Hâmid b. Abbas'ın ısrarıyla öldürülmüştür⁵⁷⁷.

Halife Muktedir, askerlerinin kumandanı Munis'e *Emiru'l-Umera* unvanını vermiş ve sınırsız bir idari salahat vermeğe mecbur kalmıştı⁵⁷⁸. Daha sonrasında Muktedir ile kendisini görevinden uzaklaştırmak istediği söylenen Munis el-Muzaffer arasındaki ilişkiler bozulunca Munis halifeye kızıp⁵⁷⁹ veya ondan korktuğundan⁵⁸⁰ Bağdat'ı terkederek Musul'a gitmiş, 3 Safer 320'de (Şubat 932) Musul'u ele geçirip Hamdânîler'in⁵⁸¹ hazinelerine ve topraklarına el koyup ardından Bağdat üzerine yürümüştür. Halifeye bağlı kuvvetlerle Mûnis'in ordusu Şemmâsiye'de karşı karşıya geldi. Daha savaşın başında halifenin birlikleri bozguna uğrayıp dağıldı⁵⁸². Muktedir Billâh hadim Munis'in bir kölesi tarafından öldürülmüş ve yerine kardeşi Kâhir-billâh

⁵⁷³ İbn Kesir, XI, 175.

⁵⁷⁴ Özaydın; "Muktedir-Billah", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 144.

⁵⁷⁵ Özaydın, s. 144.

⁵⁷⁶ el-Mes'udî, *Kitabu't-Tenbih*, s. 387; Özaydın, s. 144; Karataş, s. 149; "307 senesinde". Hallac hakkında ayrıca bkz. İbnu Hallikan, II, 140-157.

⁵⁷⁷ Karataş, s. 149.

⁵⁷⁸ Zettersteen, s. 19.

⁵⁷⁹ Özaydın, s. 145.

⁵⁸⁰ Karataş, s. 149.

⁵⁸¹ *Hamdânîler*; Arapların en büyük kabilelerinden Rebia'nın Tağlib koluna mensup olup 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanıdır. Bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan; "Hamdaniler", *DİA*, XV, İstanbul 1997, s. 446.

⁵⁸² Özaydın, s. 145.

geçmiştir⁵⁸³. Fatımiler ve Hamdânîler bu devirde bağımsız birer devlet olmuştur⁵⁸⁴.

Muktedir'den sonra kardeşi el-Kâhir Billâh Ebû Mansur Muhammed b. el-Mu'tezid Ahmed⁵⁸⁵ 320/932'de halifelîğe getirilmiş⁵⁸⁶, Kâhir Billâh İbn Mukle'yi vezir, Ali b. Yelbak'ı hâcib olarak tayin etti. Başta Muktedir Billâh'ın annesi olmak üzere eski halifenin yakınlarının malları müsadere edildi ve çocukları gözetim altına alındı⁵⁸⁷. Vezir İbn Mukle tayinlerde etkin rol oynayarak rakiplerini cezalandırdı ve birçok ünlü ailenin mallarına el koydu. Bu arada Ebû Abdullah el-Berîdî, Kahir Billâhtan aldığı destekle büyük bir servete sahip oldu⁵⁸⁸. Muktedir Billâh zamanında Bağdat'tan uzaklaştırılan Harun b. Garîb'e Bağdat'a girme izni veren Kâhir Billâh, Muhammed b. Yakut'un da desteğini sağladı. Bu durum Munis el-Muzaffer, İbn Mukle, Hâcib Yelbak ve oğlu Ali b. Yelbak'ın endişelenmesine yol açtı. Ali b. Yelbak, halifenin kapısına nöbetçi dikerek girip çıkanları kontrol altına aldı ve hizmetçilerin maaşlarını kesti. Bundan haberdar olan Kâhir Billâh, Muhammed b. Yakut'un da desteğiyle harekete geçerek Munis el-Muzaffer, Hâcib Yelbak ve oğlu Ali'yi tutuklatarak evlerini mühürletip bunlara yakın olanlarla İbn Mukle'nin evleri yağmalanarak ateşe verildi. İbn Mukle'nin yerine Ebû Ca'fer Muhammed b. Kasım vezir, Sellâme et-Tolûnî hâcib ve Ebu'l-Abbas Ahmed b. Hâkân sâhibü's-Şurta tayin edildi. Tutuklanan Munis el-Muzaffer'in adamları ve onları destekleyen ordunun bazı birlikleri Mûnis'in serbest bırakılması isteğiyle ayaklandılar. Kâhir Billâh Munis, Hâcib Yelbak ve oğlu Ali b. Yelbak'ı öldürterek başlarını Bağdat caddelerinde halka teşhir ettirdi. Tutuklanan Ebû Ahmed b. Muktefî Billâh da bir mahzende ölüme terkedildi⁵⁸⁹.

Bütün aramalara rağmen ele geçirilemeyen İbn Mukle, Sâciyye ve Huceriyye denilen gulâmlarla anlaşarak halifeyi hal' etmeye karar verdi. Sâciyye ve Huceriyye dârü'l-hilâfeyi kuşattı. Kahir Billâh hamamın damında gizlenmiş bir vaziyette yakalanarak hapsedilip gözlerine mil çekilmiştir⁵⁹⁰ Yerine halife ilân edilen Râzî-Billâh geçmiştir.

⁵⁸³ İbn Kesir, XI, 299.

⁵⁸⁴ Özaydın, "Muktedir-Billah", s. 145.

⁵⁸⁵ Karataş, s. 151.

⁵⁸⁶ İbn Kesir, XI, 299.

⁵⁸⁷ Küçükaşçı; "Kahir -Billah", *DİA*. XXIV, İstanbul 2001, s. 172-173; İbn Kesir, XI, 302.

⁵⁸⁸ Küçükaşçı, s. 172.

⁵⁸⁹ Küçükaşçı, s. 172.

⁵⁹⁰ İbn Kesir, XI, 311.

İdarecilerin halifelere karşı cüretkâr tavırlarının yaygınlaştığı bu dönemde Abbasi Devleti, başta Horasan ve Fars bölgesi olmak üzere bazı eyaletlerde hâkimiyetini yitirmiş, Büveyhiler gibi mahallî hanedanlar muhtariyet kazanmıştı. Ayrıca Bağdat'ta Şîîler ile Hanbelîler arasında zaman zaman çatışmalar oluyordu. Kâhir Billâh sert politikalarla bunları sindirme yolunu tuttu. Munis el-Muzaffer'den kurtulması ve kendi sarayından başlayan tasarruf tedbirleriyle hazineyi düzeltmeye çalışması önemli faaliyetlerindendir. Kahir Billâh merhametsizliğiyle tanınır. İntikamcı ve kan dökmeye meyilli bir mizaca sahip olmasının döneminde pek çok cinayetin işlenmesine zemin hazırladığı söylenir. Ehl-i kitap dışında mütalaa edilen Sâbiîler için verilen idam fetvasını uygulamamıştır⁵⁹¹. Basra ve Umman'dan getirttiği turunçgillere ait ağaçları dikirtmiş olduğu bahçesinin çok meşhur olduğu kaydedilmektedir.

II.XI.II. Mutî'-lillah ve Bağdat'ta Yeni Bir Otorite: Büveyhiler

Ebu'l-Kâsım Mutî'-lillâh el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh el-Abbasi'nin annesi Slav asıllı bir cariyeye olup çevresinde meydana gelen hilâfet çekişmeleri yüzünden evini terkederek bir süre gizlilik içinde yaşadı. Büveyhiler'in Bağdat'a hâkim olması ona hilâfet yolunu açtı. Büveyhi Emîri Muizzüddeve, Önce Müstekfî-Billâh'a biat ettiyse de bir ay kadar sonra çeşitli suçlamalarla onu tahttan indirip gözlerine mil çektirdi ve yerine Mutî'-Lillâh lakabıyla Ebu'l-Kâsım Fazl'ı geçirmiş⁵⁹², böylece Büveyhi hâkimiyeti de Bağdat'ta tesis etmiş olmaktadır.

Büveyhiler'in neseplerinin eski İran padişahlarından Erdeşir b. Babek'e kadar uzadığı⁵⁹³ zikredilmektedir. Bunlara Deylem topraklarında yaşamalarından dolayı Deylemli denmiştir⁵⁹⁴.

Bunlardan Büveyh malı mülkü olmayan birisi olup, Ali (lakabı İmamüddeve), Hasan (lakabı Rüküddeve) ve Ahmed (lakabı Muizüddeve) adında üç oğlu vardı⁵⁹⁵. Bunlar farklı bölgelerde askerlik görevinde bulunmuş, 324/935'te Halife Müstekfî devrinde Bağdat'a girmiş ve Halife tarafından hil'at giydirilerek yukarıda zikredilen

⁵⁹¹ Küçükaşçı, s. 173.

⁵⁹² Ahmet Güner; "Mutî'-Lillah", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 401.

⁵⁹³ Ebû'l-Fida, II, 78.

⁵⁹⁴ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* II, 487.

⁵⁹⁵ Zeydan, II, 487; Ebû'l-Fida, II, 78.

lakaplarla⁵⁹⁶ taltif edilmişlerdi. Nitekim Halife Muizzüddeve'yi kendisine Emirü'l Ümera tayin etmiş, bu makam Aduddeve'nin eline geçtiğinde ise kendisine *Melik* lakabı verilecektir⁵⁹⁷. 334/945'te Ahmed Mu'izzüddeve Bağdat'ı ele geçirmesiyle yaklaşık bir asırlık Büveyhi egemenliği Bağdat'ta başlamış oluyordu⁵⁹⁸. Muizzüddeve'nin başlangıçta Halifeliği Alevilere intikal ettirmeyi düşündüğü ancak daha sonra bundan vazgeçtiği⁵⁹⁹ zikredilir. Eski emir Munis'in sarayına yerleşip zamanla o ve ondan sonraki halefleri 251/865 muhasarası sırasında harap olmuş semtte muhteşem saraylar inşa etmişlerdir. Bunların hepsine *Daru'l-memleke* denmiştir⁶⁰⁰. Muizzüddeve, 350/961'de yakalandığı hastalığın (idrarını tutamama) sebebinin Bağdat'ın hava ve suyundan kaynaklandığına inandığından Ahvaz'da bir saray inşasına başlamış, bu sarayın inşası için oldukça büyük meblağlarda dirhem harcanmasının yanı sıra Bağdat'taki hilafet alametlerinden, köşkerlerinden çoğunu yıktırmıştır ki bu yıkılanlar arasında Samarra'daki Maşuk Sarayı da mevcuttur. Yine Mansur ve Rusafe şehirlerindeki köşkerleri ve demir kapıları söktürüp bunları yaptırdığı saraya taşıtmış, ancak inşaat henüz devam ederken ölmüştür⁶⁰¹.

358/969'da Fatımilerin Mısır'ı ele geçirmesi üzerine Abbasi hilâfeti için büyük bir tehlike baş gösterdi. Mutî' Lillâh onların Bağdat'a ve Suriye'ye yayılmasını engellemek için Büveyhiler, Hamdânîler ve Karmatiler'le iş birliği yaptı. Bu ittifak bir ölçüde başarılı oldu; Büveyhiler ve Hamdânîler'in de yardımıyla Karmatiler, 363/973-974 yılına kadar Fatımilerin Suriye'ye ilerlemesini önlediler ve bu bölgede Mutî Lillâh adına hutbe okuttular⁶⁰². Onun döneminde Bizanslılarla mücadele âdetâ Halep⁶⁰³ Hamdânîleri'ne bırakılmıştı. Bizanslıların saldırı, yağma ve katliamları İslâm dünyasında büyük tepkilere yol açtığı gibi Mutî'nin konumunu da olumsuz yönde etkiliyordu. Özellikle 361/971-972'de Urfa'nın ele geçirilmesinden sonra Nusaybin ve Diyarbekir'in tahrip edilerek katliamlarda bulunulması Mutî'yi çok zor duruma

⁵⁹⁶ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, 487-488.

⁵⁹⁷ Zeydan, II, 488.

⁵⁹⁸ Clifford Edmund Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967, s. 95.

⁵⁹⁹ İbn Kesir, XI, 367.

⁶⁰⁰ M. Streck, s. 199.

⁶⁰¹ İbn Kesir, XI, 407.

⁶⁰² Güner, s. 401.

⁶⁰³ *Halep*; El-Cezire ile Şam'a yakın bir yerleşim merkezi. Geniş bilgi için Bkz. Yakût el-Hamevi, II, s. 282-290.

düşürdü. Katliamlardan kurtulabilen insanlar Bağdat'a gelerek tedbir alınmasını istediler; fakat halifenin ne askerî ne de malî gücü vardı. Bununla birlikte Büveyhi Emîri Bahtiyar ondan Bizanslılar'a karşı kullanılmak üzere 400.000 dirhem almayı başardı⁶⁰⁴.

Bahtiyar, Türk asıllı başkumandanı ve Muizzüddeve'nin hacibi Sebüktegin'i⁶⁰⁵ bertaraf etmek istediğinde Ahvaz'daki Türk kumandanı Bah Tegin ile Türklerin diğer ileri gelenlerini tutuklatıp mallarına el koydu. Sebüktegin buna karşılık 9 Zilkade 363/Ağustos 974'te Bağdat'ta iktidarı ele geçirdi ve Bahtiyâr'ın kardeşleri Ebû İshak ile Ebû Tâhir'i anneleriyle birlikte tutuklattı. Muti-Lillâh olaylara karışmak istemediğinden Bağdat'tan ayrılmak için hazırlıklara başladı; fakat Sebüktegin tarafından engellendi ve sarayında gözaltına alındı. Esasen o sırada üç yıl önce yakalandığı kısmî felçle mücadele ediyor, konuşma ve hareketlerini ağırlaştıran bu hastalığını gizlemeye çalışıyordu⁶⁰⁶. Bundan dolayı Sebüktegin'in etkisiyle halifelikten feragat edip yerine Tâi Lillâh geçmiş, akabinde Tâi lillah, Sebüktegin'e *Nasirüd-devle* lakabını vermiştir⁶⁰⁷. Muti' devrinde hilâfet etkinliğini büyük ölçüde yitirmişti. Maaş alan bir kimse durumuna düşürülen halifeye günlük 2000 dirhem ücretle yıllık 200.000 dinar gelir getiren araziler tahsis edilmiş ve kendisine sadece yargıya, cami, mescit gibi dinî kurumlara ve Abbasi soyundan gelenlerin adlî işlerine bakan Abbasi nakipliği bırakılmıştı; bu sınırlı tasarruf alanına da zaman zaman müdahale ediliyordu⁶⁰⁸.

Bağdat'a hâkim olmasından itibaren uzunca bir süre yargı kurumuna dokunmayan Muizzüddeve, 350/961'de malî problemlerle karşılaşınca kâdı'l-kudatlık makamını yıllık iltizama vermiştir. Kadı Ebû Said Utbe b. Abdullah ölünce yerine oğlu Ebû Abdullah Hüseyin bu görev karşılığı her sene Muizzüddeve'ye 200.000 dirhem verme karşılığında getirilmiştir ki Kadılığı haraç karşılığı devletten alan ilk kişidir⁶⁰⁹.

Abbasi halifesinin devlet başkanı sıfatıyla sahip bulunduğu nazarî üstünlüğü ifade eden bazı sembolik imtiyazlara Büveyhi emîrlerinin ortak olmasının ilk örnekleri de bu dönemde ortaya çıktı;

⁶⁰⁴ Güner, s. 401.

⁶⁰⁵ İbn Kesir, XI, 451.

⁶⁰⁶ Güner, s. 401.

⁶⁰⁷ İbn Kesir, XI, 469.

⁶⁰⁸ Güner, s. 401.

⁶⁰⁹ İbn Kesir, XI, 407; Güner, s. 401.

Muizzüddeve Ahmed b. Büveyh'in resmi sıfatı "*Emirü'l Ümera*" olmasına karşın⁶¹⁰ O, kendi adının da Cuma hutbelerinde Halifenin adıyla birlikte okunmasında ısrar etmiş⁶¹¹, yine dirhemlerin ve dinarların üzerinde O'nun da adı yazılmıştır⁶¹². Muizzüddeve ve İzzüddeve saraylarının kapısında günde üç vakit nevbet çaldırmaya başladılar⁶¹³. Kaynaklar Muizzüddeve'nin mekânının Aleviler gibi, faaliyetlerinin ise Fatimiler gibi olduğunu⁶¹⁴ zikreder. Büveyhi emirleri, Mutinin zamanında Abbasi hilâfetinin İslâm dünyasındaki hukukî-manevî otoritesini her fırsatta kendi hanedanları yararına kullanmaya çalıştılar. Bundan dolayı halife, mahallî hükümdarlara onların istekleri doğrultusunda tayin menşuru ve şeref unvanı vermek zorunda kaldı. Büveyhiler'in diğer devletlerle olan ilişkileri de Mutî'nin konumunu olumsuz etkiledi; nitekim Samaniler, 344/955'e kadar onun yerine Müstekfi-Billâh adına hutbe okutmaya devam ettiler⁶¹⁵.

335/946'da Müstekfi'nin öldürülmesi ve akabinde Mutî'nin başa geçmesinin ardından Şiilere has dini merasim ve toplantılar açıktan yapılmaya başlanmış⁶¹⁶, 352/963 yılında Muizzüddeve 10 Muharrem'de dükkânların kapatılmasını, kadınların yüzlerini açıp saçlarını dağıtmak suretiyle Hz. Hüseyin için ağıt yakmalarını emretmiş, Şiilerin çokluğu ve Sultan'ın da onlarla birlikte oluşu nedeniyle Ehl-i Sünnet bunlara karşı koyamamış bu gün umumi yas günü ilan edilmiştir. Yine Zilhiccenin 10'unda Bağdat'ın süslenip çarşı-pazarların bayramlardaki gibi geceleyin açılmasını, ümera kapısında ateş yakılıp Gadîr-i Hum gününün bayram günü gibi sevinçle kutlanmasını emretmiştir⁶¹⁷. Bu durum Sünnilerle Şiiler arasındaki gerilimi arttırdı ve Bağdat'ta bu iki grup arasında sürüp giden çatışmalara sebep olmuştur. 338'de Şiilerle Ehl-i Sünnet arasında vuku bulan ve Kerh mıntikasının yağmalanmasıyla sonuçlanan olaylar⁶¹⁸, 349/960'da Rafizilerle Ehl-i Sünnet arasında çıkan kargaşalar⁶¹⁹, bu çatışmalara birkaç örnektir. Büveyhilerin kuvvet ve kudreti Rüknüddeve'nin oğlu Adududdeve zamanında zirveye

⁶¹⁰ Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, I, Kahire 1962, s. 218.

⁶¹¹ Ahmed Emin, I, 218; Hitti, s. 642.

⁶¹² Hitti, s. 642.

⁶¹³ Güner, s. 401.

⁶¹⁴ Ahmed Emin, I, 218.

⁶¹⁵ Güner, s. 401.

⁶¹⁶ Hitti, s. 642.

⁶¹⁷ İbn Kesir, XI, 416, Hitti, s. 642.

⁶¹⁸ İbn Kesir, XI, 379.

⁶¹⁹ İbn Kesir, XI, 404.

ulaşmıştır. Kendisi İslam tarihinde “*Şehinşah*” unvanını taşıyan ilk devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır⁶²⁰. O’nun başa geçmesiyle Büveyhiler’in Irak, güney İran ve hatta Umman’da hâkimiyeti altındaki bütün toprakları kendi iradesinde birleştirmesiyle⁶²¹ Büveyhiler’in en geniş ölçüde birlik ve nüfuzunu kazandığı söylenilebilir⁶²². Adududdevle tarafından Mansur’un harap olmuş eski el-Huld sarayının hastaneye çevrilmesi Büveyhiler’in Bağdat’ın kültür ve medeniyetine yaptıkları katkıdan sadece biri olarak zikredilebilir. Ancak bunun yanı sıra Büveyhiler’in dini temayülleri ise sık sık isyan hareketlerine sebep olmuştur. Zira batı tarafındaki Kerh bölgesinin ahalisi genel olarak Şiiliğe meyilli iken diğer mahallelerde çoğunluk Sünni idi. Büveyhilerin şehri tekrar mamur etmeğe muvaffak olamamalarında bu durum daha ziyade etkili olmuştur. Bu yolda sarf edilen emeklerin boşa gitmesinde hiç şüphesiz Adududdevle’nin 372/983 tarihinde ölümünün ardından hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar neticesinde bu hanedanın kudretini kaybetmesi ve bu arada Bağdat’ın birçok kez bu mücadelelerden müteessir olmasının da etkisi vardır⁶²³.

Bu dönemde İran’ın bir kısmı Büveyhiler’in elindeyken, oranın Cebel adı verilen ve önemli şehirleri Kirmanşah, Rey, Hemedan ve İsfahan olan kısmında ise kaynaklarda Irak-ı Acem Selçukluları olarak da nitelenen Büyük Selçuklular hâkim durumdaydı⁶²⁴.

Şehirde ekseri olarak anarşi hüküm sürmekte Sünniler ile Şiiler ve Türkler ile Deylemiler arasında her gün kanlı kavgaların çıkması olağan görülmekteydi. Halk ise bu karışıklıklardan istifadeyle soygun ve yağmaya başlamışlardı. Bağdat’taki bu karışık ortam ise ancak Halife Kaim Biemrillah’ın Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyi imdada çağırması ve Tuğrul Beyin de 447/1055’te Bağdat’a girmesi ile nihayete erecektir⁶²⁵.

Nitekim Sultan Tuğrul 25 Ramazan 447 (Aralık 1055)’de⁶²⁶, Bağdat’a varmış bu sırada Bağdat halkı ile Tuğrul Bey’in askerleri arasında karışıklık çıkıp da iş ciddiye varınca Tuğrul Bey bunun sorumlusu olarak gördüğü Melikü’r-Rahim’i ve adamlarını

⁶²⁰ Hitti, s. 644.

⁶²¹ Bosworth, s. 96.

⁶²² Kılıçlı, s. 137.

⁶²³ M. Streck, s. 199.

⁶²⁴ Ahmed Emin, I, 119.

⁶²⁵ M. Streck, s. 199.

⁶²⁶ İbnü’l-Esir, VIII, 179; Reşidüddîn Fazlullah, s. 98, İmadeddin Kâtip el İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 7.

tutuklatmış⁶²⁷ daha sonra Melikü'r-Rahim'i, es-Sirevan Kalesine⁶²⁸ gönderilmiş böylece Büveyhoğulları devletinin yüz yirmi yedi yıllık devri de son bulmuştur⁶²⁹. Nitekim Melikü'r-rahim Ebû Nasır Hurra, Melik Ebû Kalicar el- Merzuban b. Sultanüddeve b. Bahaüddeve b. Adüddeve b. Büveyh'in oğlu olup, 440/1048-49'da babası öldüğünde onun yerine geçmiş ve Irak, Huzistan, Basra'ya hükümdarlığını kabul ettirmiş, Şiraz'a hâkim olmuştu⁶³⁰. Halife ise Tuğrul Bey'e haber gönderip Melikü'r-Rahim ile adamlarının tutuklanmasını ve Bağdat'ın yağmalanmasını yadırgamış hatta: *“Onlar benim emrim ve emanımla senin yanına gittiler ya onları derhal salıverirsin yahut ben Bağdat'ı tek ederim; çünkü ben seni emr-i şerife olan saygının artacağını, aile mahremiyeti ve mesken masuniyetine saygı duyulacağını düşünerek çağırmış ve tercih etmişti, hâlbuki şimdi olayların bunun tam aksine cereyan ettiğini görüyorum”*⁶³¹ demiş ve bunun üzerine Tuğrul Bey, Melikü'r-rahim'in adamlarının bir kısmını serbest bırakmıştır⁶³². Melikü'r-rahim'in Bağdat'taki hâkimiyeti altı yıl sürmüştür⁶³³. Büveyhiler'in son hükümdarı olan el-Melikü'r-Rahim, Sirevan kalesinden Rey kalesine nakledilmiş ve 450 yılında burada vefat etmiştir⁶³⁴.

⁶²⁷ Hüseyini, s. 13; “Sultan Tuğrul Bey 450 yılının Safer ayının yirmi beşinde Bağdat'ta geldiği vakit Melikü'r-Rahim'i yakalayıp Rey'e göndermiştir.”

⁶²⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 181; er-Râvendî, I, 104; “Tuğrul Bey onu yakalayıp bağlayarak Rey Tabereki'ne yolladı.”, el-Hüseyini, s. 13; “Sultan Tuğrul Bey 450 yılının sefer ayının yirmi beşinde Bağdat'a geldiği vakitte bu Melik Rahim'i yakalayıp Rey'e gönderdi ve orada Taberek kalesine hapsetti.”

⁶²⁹ Hüseyini, s. 13.

⁶³⁰ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 131; el-Hüseyini, s. 13; “Ali Büveyh'den Aduddeve'nin hafidi Melik Rahim Ebû Nasır”

⁶³¹ İbnü'l-Esir, VIII, 181.

⁶³² İbnü'l-Esir, VIII, 181; er-Râvendî, I, 104; “Tuğrul Bey'in Melikü'r-rahimi tutuklatmasıyla halk sükûnet buldu ve duayı artırdı.”, Reşidüddin Fazlullah, s. 99.

⁶³³ İbnü'l-Esir, VIII, 181.

⁶³⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 208; el-İsfahani, s. 8; “Tuğrul Bey Aduddeve neslinden olan Melik Rahim Ebû Nasırini'd-Deylemi'yi tevkif edip Rey'e yolladı. Rey yolunda ecel onun yolunu kesti.”

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA SALTANAT/HİLAFAFET İLİŞKİLERİ

1.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN SENCER DEVRİNE KADAR BAĞDAT'LA OLAN MÜNASEBETLER

1.1.1. Selçuklu-Gazneli Hakimiyet Mücadelesi

Selçukoğulları, hadsiz asker ve sayısız bir taife olup çok mal, hayli nimet ve şevketleri olan⁶³⁵ aynı zamanda dindar ve akıllı bir taife olup başlarında Selçuk b. Lokman Dakak⁶³⁶ vardı. Selçuk, Oğuz Yabgusuyla yaşadıkları olaylar neticesinde⁶³⁷ askerleriyle İslam diyarına doğru yola koyulmuş, Hanefî mezhebini kabul edip Cend⁶³⁸ taraflarında ikamet etmiştir⁶³⁹. Bu bölge Türk İslam tarihi açısından büyük bir öneme haiz olup burada İslamiyeti kabul eden bu Türk boyu ile İslamiyet'in koruyuculuğunu üstlenecek büyük bir devletin temelleri burada atılacaktır. Cend bölgesinde vefat eden Selçuk⁶⁴⁰ geriye İsrail, Mikail, Yunus ve Musa Yabgu adında dört oğlu olup⁶⁴¹ çokluklarından ve otlak yerlerinin darlığından, Türkistan'dan Maverâünnehir'e gelmişlerdir⁶⁴². Kışın Buhara'da⁶⁴³ ve Tûr'da kışlar, yazın Semerkand⁶⁴⁴ da yaylarlardı⁶⁴⁵

⁶³⁵ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, I, (Çev. Ahmed Ateş), TTK. Basımevi, Ankara 1957, s. 85.

⁶³⁶ Kaynaklarda Dukak, Yakak gibi şekillerde telaffuz edilen bu şahsın Yabgu ile mücadelesi için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 76; el-Hüseyini, s. 1.

⁶³⁷ Selçuk'un Yabguyla yaşadıkları ve Cend bölgesine gelişiyle ilgili bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 1-2, el-Hüseyini, Sadruddin Ebû'l-Hasan Ali İbn Nasır, *Ahbarü'd- Devleti's-Selçukiyye*, (Terc. Necati Lügal), TTK. Basımevi, Ankara 1943. s. 1-2.

⁶³⁸ *Cend*; Oğuz Yabgusu'nun oturdukları Yenikent'ten uzak olmayan ve Sirderya ırmağının sahilinde bir şehir.

⁶³⁹ el-Hüseyini, s. 1.

⁶⁴⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-name*, II, (Haz. Erdoğan Merçil), Garanti Matbaası, İstanbul 1977, s. 5.

⁶⁴¹ Yazıcızâde Ali, s. 38; Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedani, *Camiü't-Tevarih- Selçuklu Tarihi*, (Çev; Erkan Göksu, Hüseyin Güneş), Selenge Yay. İstanbul 2010, s. 71; "İsrail, Mikail, Musa Yabgu, Yusuf ve Yunus" adlarında beş oğlu, İbnü'l-Esir, VIII, 77-Hasan İbrahim Hasan, IV, 2; "Arslan, Mikail, Musa adında üç oğlu vardı.", Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. Nuri Gencosman, Ön söz ve notlar, F.N.Uzluk), Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943, s. 105; "İsrail, Mikail, Musa, Yunus ve Ahmed adında beş oğlu vardı."; el-Hüseyini, s. 2; "Emir Selçuk Cend'de öldü ve geriye Emir Mikail, Emir Musa ve İsrail diye çağrılan Emir Yabgu Arslan'ı bıraktı."

⁶⁴² Reşidüddîn Fazlullah, s. 71, er-Râvendî, I, 85.

⁶⁴³ *Buhara*; Maverâünnehir'de tarihi bir şehir. Zerefşan ırmağının aşağı havzasındaki büyük vaha da yer alıp, bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Bkz. Ramazan Şeşen; "Buhara", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 366.

⁶⁴⁴ *Semerkand*; Buhara ile birlikte Maverâünnehir'in başlıca şehri olup, Batı Türkistan'da Soğd ırmağının (Zerefşan) güney kıyısında aynı adı taşıyan eyaletin de merkezidir. Bkz. Schaefer; "Semerkand", *İA*,

Ebû İshak b. Alptekin'in kölesi olup Ebû İshak öldüğünde evladı olmadığından askerlerin ittifakıyla başa geçen ve Gazne'ye hâkim olan Sebüktegin'in⁶⁴⁶ oğlu Mahmut, Abdulmelik b. Nuh'un İlig Han'a mağlubiyetinin ardından⁶⁴⁷ güçlerini iyice kaybetmiş Samanoğullarının ülkesine, 389/998-999'da hücum edip bölgedeki Samani hâkimiyetine son vererek⁶⁴⁸, Horasan'da güçlü bir İslam devletinin de temsilcisi konumuna ulaşmıştı. Sultan Mahmud, Buhara'ya Kadir Han'a yardım etmek için Ceyhun nehrini geçtiğinde Kınık diye maruf olan bu kabilenin muhtelif oymakları ve çadırlarıyla karşılaştığında kabile efradının ve hayvanlarının çokluğunu gözünde büyütmüş, bu kabilenin günün birinde kendisine ârı mucip olacak herhangi bir mağlubiyete düşür etmesinden çekinmiştir⁶⁴⁹. Nitekim Sultan Mahmud b. Sebüktegin ve İlig Han bir araya gelip memleketlerinin sınırlarını belirledikleri vakit⁶⁵⁰ Türkistan ve Maveraünnehir'in padişahı İlig Han⁶⁵¹ Sultan Mahmud'a: *"Bir cemaat nice yıldır Türkistan'dan bizim memleketimize gelmiş, Buhara ve Semerkand'ın otlaklarına düşmüşlerdir. Büyüklerine Selçuk b. Lokman derler ve dört oğlu vardır. Her birinin hayli silahı ve askeri vardır. Onlardan emin olunmaz. Şayet Hindistan tarafında bir iş olursa bunlarla ittifak edip onlardan yardım istemek vaciptir."*⁶⁵² diyerek Sultan Mahmud'u etkilemiştir. Bunun üzerine Mahmud bunlara bir kişiyi elçi gönderip: *"...Bunca zamandır bizim komşumuz olmanıza rağmen bizden bir isteğiniz olmadı. Biz sizinle dostluk etmek niyetindeyiz ve birbirimize yardım etmekten uzak değiliz. Eğer sizin ve kardeşlerinizin gelmeğe imkânı yoksa bari biriniz gelsin onunla Ceyhun kenarında buluşup sohbet edelim, aht ve söz vereli"*⁶⁵³ demiş, bu sözü işittikten

X, İstanbul 1980, s. 470.

⁶⁴⁵ Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk (Oğuzname-Selçuklu Tarihi)*, (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s 38; Reşidüddîn Fazlullah, s. 71; "Kışlıkları Nur Buhara, yazlıkları ise Soğd-i Semerkand idi."; er-Râvendî, I, 85.

⁶⁴⁶ Ebû'l-Fida, II, 117.

⁶⁴⁷ Karataş, s. 144.

⁶⁴⁸ İbn Kesir, XI, 550; Ebû'l-Fida, II, 134.

⁶⁴⁹ el-Hüseynî, s. 2.

⁶⁵⁰ Yazıcızâde Ali, s. 38; "Aralarında sulh imzalayıp, memleketlerinin sınırlarını belirlemişlerdi", Ayrıca bkz. Reşideddin Fazlallah, s. 72.

⁶⁵¹ Aksarayı, s. 105.

⁶⁵² Yazıcızâde Ali, s. 39; Reşidüddîn Fazlullah, s. 73; "...Eğer siz bir vakit Hindistan tarafına azimet ve hareket ederseniz, zamanın başkalaşım değişmesi neticesinde.... Telafisi zor fitne ve fesat hâsıl olur. Onlardan yardım almak ve ileri gelen bir rehine talep etmek vacip olmuştur.", Ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 87; Aksarayı, s. 106.

⁶⁵³ Yazıcızâde Ali, s. 39; er-Râvendî, I, 87; "... Biz mesafe daha yakın olsun diye nehir kıyısında yerleştik ki, onunla sözleşip bir antlaşma yapalım" Ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 73.

sonra en büyük kardeşleri İsrail'i seçip⁶⁵⁴, hayli askerle göndermelerine karşın Sultan, bunu duyduğunda bir adam daha gönderip: “*Şimdiki halde askere ihtiyaç yoktur. Maksat kendileri ile buluşmaktır. Askeri bırakıp hasekilerle geliniz.*”⁶⁵⁵ deyince onlar da denileni yapmışlardı. İsrail, Sultan'ın yanına vardığında, Sultan ona çok ihtimam göstermiş, kendisi ile beraber meliklik tahtının köşesine ümeranın hepsinden yükseğe oturmasını işaret etmiştir⁶⁵⁶. Onunla sohbeta başlayıp söz esnasında: “*Bize daim Hindistan'da kâfirle gaza etmeğe çok asker lazım olur. Eğer bu kadar askeri alıp giderseniz Horasan⁶⁵⁷ memleketi yoksun kalır. Ümit edilir ki sizinle tamam sözümüz olsun ve her ne vakit bir taraftan düşman belirirse ve fitne koparsa sizden yardım ola ve bize asker veresiniz.*” deyince İsrail: “*Bizde kusur yoktur her ne kulluk buyurursanız kabuldür.*” diye cevap vermiş, Sultan Mahmud: “*Bir istek hâsıl olduğunda hangi nişanla bize yardım yetişir ve ne kadar kişi gelir.*” deyince, İsrail kolunda bir yay ve belinde iki ok olduğu halde bir oku Sultanın önüne koyup: “*Bunu bizim boyumuza gönderirsen yüz bin atlı yetişir.*” der. Sultan: “*Eğer kâfi gelmezse ?*”, O bir ok daha çıkarıp: “*Bunu Balhan dağına ki bizim Türkistan'da yaylamızdır, gönderirseniz size elli bin atlı yetişir.*” deyince Sultan: “*Eğer o dahi kâfi gelmezse?*” demiş bunun üzerine İsrail yayı önüne koyup: “*Bunu Türkistan'a gönderirseniz size ikiyüz bin asker yetişir.*”⁶⁵⁸ demiş, bu durum Sultan Mahmud'u rahatsız etmiş, Sultan Mahmud kendi kendine; “*Böyle bir ordunun hepsini maaşsız ve ücretsiz olarak bir yay ve üç ok ile*

⁶⁵⁴ er-Râvendî, I, 87; Aksarayı, s. 106; İbnü'l Esir Mahmud'a gönderilen kişinin Arslan olduğunu zikretmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 78.

⁶⁵⁵ Yazıcızâde Ali, s. 39; ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 74; er-Râvendî, I, 87.

⁶⁵⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s 75; Aksarayı, s. 106; “...O'nu tahtının yanında bulunan altın iskemleye (kürsü) oturttu. “, ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 39; er-Râvendî, I, 88.

⁶⁵⁷ *Horasan; hur (güneş) ve asan (doğan)* kelimelerinden meydana gelip güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. İran'ın doğusundaki bu geniş arazi, Amu Derya'nın (Ceyhun) güneyi ile Hindikuş'un kuzeyindeki memleketleri ihtiva ettiği gibi siyasi bakımdan Maverâünnehir ve Sicistan'ı da sınırları içine almıştır. Önemli şehirleri; Nişabur, Merv, Herat, Belh'ti. Bunun dışında Tus, Nesa, Ebiverd, Serahs, Badgis, Tohoristan, Cürcan ve Gürcistan'ı da içine almaktaydı. Bkz. Cl. Huart; “Horasan”, *İA*. 5/1, İstanbul 1977, s. 560; Ayrıca bkz. Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Haz. M. Altay Köymen), TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 164.

⁶⁵⁸ Yazıcızâde Ali, s. 39; Reşidüddîn Fazlullah, s. 75-77; “... İsrail, silahdarından yay aldı, şarabın etkisi ve gençlik gururuyla “*Eğer bu yayı kendi kavmime gönderirsen otuz bin kişi hemen yola çıkar*”, Sultan tekrar sorar: “*Eğer daha fazla ihtiyaç olursa?*”, İsrail Mahmud'un önüne bir ok atar ve: “*bunu nişan olarak kendi Haylıma/kabileme/ orduma/ atlılarım gönderirsem on bin adam daha gelir*,” sultan sormaya devam ediyordu ta ki bir yay ve üç okla yüz bin atlı oldu. Mahmud: “*Eğer daha fazla gerekirse?*” diye sorunca İsrail: “*Bu oklardan birini Belhan Kûh'a (Horasan'ın şimal şarkisinde bir dağ / er-Râvendî, I, 88) gönder yüz bin atlı gelir.*” Mahmud; “*Eğer daha fazla gerekirse?*”, İsrail “*Bu yayı Türkistan'a gönder eğer istersen padişahın yardımına iki yüz bin kişi gelir*”, Ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 88; Aksarayı, s. 107.

hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir."⁶⁵⁹ demiştir. Daha sonra yiyecek ve şarap getirilmesini emretmiş, üç gün üç gece bunlara eğlence tertip edip İsrail'e ve adamlarına hil'atler giydirdikten sonra kendi beylerine bu gelen cemaatin her birini bir beyin konuk etmesini emir etmiş ve ağır şaraplar vermiş ve onlar kendilerinden geçtiklerinde hepsini demire vurmuşlardı. Sultan, O gece İsrail'i Hindistan'da Kalincar kalesine göndermiştir⁶⁶⁰. Daha sonra ise Selçuklulara bir elçi gönderip; İsrail'in büyük bir lütuf gördüğünü ancak padişah dergâhının adap ve erkânını bilmemesi sebebiyle sarhoşluk halinde kusur işlediğini namus-u saltanat için birkaç gün hapsedildiğini ancak endişeye gerek olmadığını zira hızlı bir şekilde geri geleceğini bildirmiş⁶⁶¹, kardeşler haberi duyduklarında Mahmud'a karşı ayaklanmak istemişlerse de buna cesaret edememişler⁶⁶² sonuçta İsrail yedi yıl burada tutsak olmuştur⁶⁶³. Bunun askerlerinden iki Türkmen gelip bu kalede su taşıma bahanesiyle onu kurtarmak için çalıştılar. Sonunda fırsat buldular ancak kalenin beyi kalabalık asker ile bunlara yetişti. İsrail bunu gördüğünde kendinden ümit kesip Türkmenler'e: *"Kardeşlerime selam edin ve deyin ki, şimdiden sonra padişahlık taleb etsinler. Zira bu padişahın nesebi yoktur"*⁶⁶⁴ sözü ise zehirlidir ve hem de gaddardır. Bunun padişahlığı daim olmaz.⁶⁶⁵ On defa yenseler bile ümitsizliğe düşmeyiniz. Bu hükümdar kul, köle oğludur. Soyu soppu yoktur. Onun için hükümdarlık elinde kalmayacak ve sizin elinize düşecektir"⁶⁶⁶ demiş, daha sonra yakalanıp kaleye geri getirilmiş ve burada vefat etmiştir⁶⁶⁷. İsrail'in oğlu Kutalmış devamlı bu kalenin çevresinde gezerdi. Babasının vefat haberini aldığında

⁶⁵⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 77.

⁶⁶⁰ Yazıcızâde Ali, s. 40; er-Râvendî, I, 89; Reşidüddîn Fazlullah, s. 77; "Multan Hududundaki Kalencer Kalesi"

⁶⁶¹ Aksarayı, s. 107; Reşidüddîn Fazlullah, s. 78; Münecçimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Camiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan- Irak-Kirman ve Suriye Selçukluları Yay, Ali Öngül, İzmir 2000, s. 5-6.

⁶⁶² Reşidüddîn Fazlullah, s. 78; "...Âlemin Sultanının fermanına itaat edip boyun eğmeliyiz. Hepimiz aciz kullarız dediler."

⁶⁶³ er-Râvendî, I, 89, Münecçimbaşı, I, 5-6, Reşidüddîn Fazlullah, s. 78; "İsrail yedi yıl hapis kalmıştır." el-Hüseynî, bu olayın Mahmud'dan sonra Mesud devrinde Selçuklularla yapılan savaştan sonra gerçekleştiğini zikretmektedir. el-Hüseynî, s. 3.

⁶⁶⁴ Yazıcızâde Ali, s. 41; Reşidüddîn Fazlullah, s. 79; ".. Bu padişah köle oğludur (bendezade). Bize nisbetle büyük biri değildir."

⁶⁶⁵ Yazıcızâde Ali, s. 41.

⁶⁶⁶ er-Râvendî, I, 90.

⁶⁶⁷ Yazıcızâde Ali, s. 41, er-Râvendî, I, 90, Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı bu vakanın Mesud zamanında gerçekleştiğini zikretmektedir; "Bunu haber alan Mesud çok öfkelenildi. İsrail'in zehirlenmek suretiyle öldürülmesini ve Kutalmış'un daha sıkı bir halde muhafazasına dikkat edilmesini buyurdu." Aksarayı, s. 109.

Hindistan'dan Sistan'a oradan Buhara'ya gelip amca ve dayılarına haber vermiştir⁶⁶⁸. Selçuklular padişahlık için fırsat kollayıp bahane gözetirlerdi. Bu haberden sonra Sultan'a adam gönderip: “ *Bize bu yer dardır; davarlarımıza kâfi gelmez. Bize izin versin Ceyhun'u geçip Nesa ile Baverd arasında yer edineli*”⁶⁶⁹ dediklerinde Tûs valisi Arslan Cazip, Sultan'a: “ *Horasan için Onlara yol vermen doğru değildir, zira onların hayli asker ve silahlı olduğundan fesat çıkarırlar.*”⁶⁷⁰ diyerek, onları dağıtmak, katliam yapmak yahut başparmaklarını kesmek suretiyle tehlikeyi ortadan kaldırmak gerektiğini söylemişse de Sultan onun bu sözüne iltifat etmeyip onun bu tavsiyesini kalbinin kıtlığına yorarak⁶⁷¹ Selçuklulara izin vermiştir ki bunda Sultan'ın, hazineyi artırıp çoğaltma hırsı da etkili olmuş ve Selçuklular'ın nehirden geçmelerine izin vermiştir⁶⁷². Nitekim Sultan hayatta olduğu müddetçe Selçuklular hiçbir harekette bulunmamışlardır⁶⁷³. Mikail'in gayri Müslim Türklerle gaza yaptığı bir sırada ölümünün ardından⁶⁷⁴ geriye Çağrı Bey Ebû Süleyman Davud, Ebû Talib Tuğrul Bey Muhammed adında iki oğul kalmıştı⁶⁷⁵ Sultan Mahmud, vefat ettiğinde⁶⁷⁶ bunlar başkaldırıp Nişapur

⁶⁶⁸ Yazıcızâde Ali, s. 43, er-Râvendî, I, 91; “Surh-Külâhan çölü yolu ile Hindistan'dan Sistan'a oradan Buhara'ya amcalarının yanına geldi...” Reşidüddîn Fazlullah, s. 79 “..Hannişin çölünden Mestenic-i Sorh Külâhan tarafına ve Sistan'a, oradan Esfezar ve Şufürkan yoluna ve Tirmiz geçidinden Buhara'ya amcalarının yanına geldi...”

⁶⁶⁹ Yazıcızâde Ali, s. 43, er-Râvendî, I, 91, Aksarayı, s. 108; “İsrailin yakalanmasından iki yıl sonra.”

⁶⁷⁰ Yazıcızâde Ali, s. 43, Reşidüddîn Fazlullah, s. 81, er-Râvendî, I, 91.

⁶⁷¹ Münecimbaşı, s. 6, el-el-İsfahani, s. 3, İbnü'l-Esir, Arslan Cazib'in bu teklifi, Tuğrul'un amcası Arslan'ın Mahmud tarafından Kalincar kalesine gönderilmesinden sonra onun kavmine ve aile fertlerine ne yapılması gerektiğiyle ilgili Sultan Mahmud'un adamlarıyla istişare ederken söylediği zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 78.

⁶⁷² Reşidüddîn Fazlullah, s. 81, er-Râvendî, I, 92, Aksarayı, s. 108; “Sultan, Onların Ceyhun'u geçerek Nesa ve Baverd tarafına yerleşmelerine izin verdi.” el Hüseyini ise Selçuklular'ın Horasan'a yerleşmesini şu şekilde zikretmektedir: “...Selçuk oğlu Emir Mikail'i çağırarak kabilesi, çoluk çocuğuyla Horasan'a doğru gitmesini emretti. Emir Mikail'in bundan imtina etmesi üzerine Sultan, O'na kızdı, O'nun ve kavminin ileri gelenlerinin yakalanmasını , diğerlerinin mecburi olarak göç ettirilmesini emretti.... Selçukiler Ceyhun nehrini geçtikten sonra Horasan'a yerleştiler. Sultan Mahmud, Emir Mikail'i serbest bıraktı ve mükerremen Onlar'a gönderdi.” el-Hüseyini, s. 2.

⁶⁷³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 81, er-Râvendî, I, 92, Bazı kaynaklarda Sultan Mahmud ile Türkmenler (Yani Selçuklular) arasında biri 418 yılı sona erince diğeri 419 senesinde olmak üzere iki muharebe daha olduğu zikredilmektedir. Bkz. er-Râvendî, I, 92 dn.

⁶⁷⁴ Hasan İbrahim Hasan, IV, 2.

⁶⁷⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 82, er-Râvendî, I, 91, Yazıcızâde Ali, s. 43; “Mikail'in dört oğlundan büyükleri olan Çağrı Bey, daha sonra Ebû Süleyman Davud, Ebû Talib Tuğrul Bey ve Muhammed.” İbnü'l-Esir, VIII, s,77 “Mikail geride Tuğrul Bey Muhammed, Çağrı Bey Davud ve Yabgu adlı üç çocuk bırakmıştır.” İbnü'l-Esir, VIII, 65; “...Tuğrul Bey, Davud (Çağrı Bey) ve Yabgu olmak üzere üç kardeşiler”, el-Hüseyini, s. 3; “Emir Mikail öldü ve geriye Emir Yabgu, Emir Çakır Beg Davud ve Emir Tuğrul Beg Muhammed isimindeki çocukları bıraktı.” Hasan İbrahim Hasan, IV, 2; “Mikail'in çocukları Tuğrul Bey, Yabgu, Şuğri Bey Davud idi.”

⁶⁷⁶ Kaynaklar ittifakla Sultan Mahmud'un ölümünü 421 yılı olarak zikretmekte; Reşidüddîn Fazlullah, s. 82; “421 yılı içerisinde”, İbnü'l-Esir, VIII, 21; “Yeminüddeve Mahmud b. Sebüktegin, 421 yılı

amidi Suri b. el-Mu'tazz'a haber gönderip o civarda bir yer tayin etmesini istemişler⁶⁷⁷, O, Mesud b. Mahmud'a elçi gönderip Selçukluların galebesini bildirmişse de Mesud, bu sırada istediği vergiyi ve Emir Ebû Sehl Hamduyi'nin göndereceği Rey şehrinin hasılatını almak için Şeref el-Meali Nuşirvan b. Felek el-Meali Menuçıhr b. Şems el-Meali Kâbus b. Vaşmagir'in⁶⁷⁸ yanına Cürcan'a⁶⁷⁹ gelmişti. Askerleri Mazendiran seferinde zayıf düşmüş, silahları yağmurdan ıslanmış olduğundan kendisi gidemeyip, kendi ordusundan birkaç emiri tam teçhizatlı hazırlayıp hayli askerle Selçukluların mukabelesine göndermiştir⁶⁸⁰. Askerler geldiğinde Selçuklular gafil durumda olduğundan Gazneliler, Nur ve Şehristane vilayetleri arasındaki Hisar-ı Tak civarında⁶⁸¹ onları ansızın vurmuş, ancak gayret edip geri dönen Selçuklularla Gazneliler arasında yapılan çetin bir muharebenin ardından Mesud'un askerleri mağlup olmuş⁶⁸² ve Selçuklular pek çok altın dinar, silah, ziynet eşyası ve hayvan elde etmişlerdir⁶⁸³. Mesud'un bunlarla muharebeye gücü kalmadığından zaruri olarak bunlarla barış yapıp Hindistan'a gitmiştir⁶⁸⁴. Selçukluların kuvvetleri ise günden güne artarak devam etmiş, padişahlık alameti bunlarda görülmeğe başlamıştı. Sultan Mesud Hindistan'dan Gaznin (Gazne) vilayetine geldiğinde Selçukluların istila haberi O'na ulaşmış, O'da Selçuklulara haber gönderip onları tehdit etmiş bunun üzerine Tuğrul Bey kendi imamına: *"Sultan'a şunları yaz başka bir şey ilave etme diyerek; "Gulillahümme*

Rebiülahirinde, bir başka rivayete göre ise 11 Safer de ölmüştür.", er-Râvendî, I, 92; "418 yılı", el-Hüseynî, s. 3; "Sultanü'l Gazî Yeminü'd-Devle Ebû 'l Kasım Mahmud İbn Sebüktegin 422 yılı Rebiülahirinde vefat etti."

⁶⁷⁷ er-Râvendî, I, 93; Reşidüddîn Fazlullah, s. 82; "Amidi Nişabur Suri İbnü'l Mu'tezz'e .."

⁶⁷⁸ er-Râvendî, I, 93; Reşidüddîn Fazlullah, s. 83; "...Şerefü'l Meali Nuşirvan b. Felekü'l-Me'ali Menuçehr b. Şemsü'l-me'ali Kasbus b. Veşmgir'in yanına gelmişti."

⁶⁷⁹ *Cürcan*; Hazar denizinin güneydoğusunda tarihî bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu eyalet. Hazar denizinin güneydoğu köşesinden itibaren Mâzenderan bölgesinin doğu kesimini teşkil eden Cürcan (Gr. Hyrcania), Ortaçağ İslâm coğrafyacıları tarafından bazen Taberistan bazen da Horasan sınırları içinde gösterilmiştir. Aslı Farsça Görgân olan ismin, Gürgân şehrini kurduğu söylenen efsanevî İran kahramanı Mîlâdoğlu Gürgândan geldiği rivayet edilir. XV. yüzyıldan itibaren metruk bir harabeye dönen şehrin adı. Şah Rızâ Pehlevî (1926-1941) tarafından bölgenin diğer önemli tarihî merkezi olan ve halen yaşayan Esterâbâd'a verilmiştir. Bkz. Rıza Kurtuluş; "Cürcan", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 131-132.

⁶⁸⁰ er-Râvendî, I, 93; Reşidüddîn Fazlullah, s. 84.

⁶⁸¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 84, er-Râvendî, I, 93; "Bu muharebe Ferave ve Şehristane arasındaki çölde vuku bulmuştur."

⁶⁸² er-Râvendî, I, 93; Reşidüddîn Fazlullah, s. 85.

⁶⁸³ Yazıcızâde Ali, s. 43-44; "Selçuklular yüz kere yüz bin dinarlık mallarını, silahlarını ve develerini topladılar" Reşidüddîn Fazlullah, s. 85; "Selçuklular beş yüz bin altın dinar, silah, ziynet ve hayvan elde ettiler.", er-Râvendî, I, 94 "Selçuklular on milyon dinarlık hazine, silah ve diğer eşyalarla hayvanlarını ele geçirdiler".

⁶⁸⁴ er-Râvendî, I, 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 85.

malikel mülki tü'til-mülke men teşaü ve tenzi'ül-mülke mimmen teşaü ve tü'izzü men teşaü ve tüzillü". Bunun üzerine Sultan, önce hediye ve hil'atler göndermiş⁶⁸⁵, fakat durumun ciddiyetini kavradığında Horasan emirine Selçuklularla uğraşması, onları dağıtması için emir vermesine karşın Horasan emiri, Selçukluların güçlendiğini ve onlara mukavemet edemeyeceğini bildirmiş, buna rağmen Sultan Mesud'un O'na bu meseleyi halletmesini bu emre uymaktan başka kurtuluşunun olmadığını kesin bir ifadeyle belirtmesiyle⁶⁸⁶ Horasan beyi askerlerini toplayıp onların üzerine yürümüşse de başarılı olamamıştır⁶⁸⁷. Selçuklular bundan sonra daha fazla cüret, azim ve azamet bulup Horasan'a yönelmişlerdir⁶⁸⁸. Tuğrul Bey Nişapur'a⁶⁸⁹ gelmiş ve Şazyah'da⁶⁹⁰ ikamet etmiş, halka eman vermiştir⁶⁹¹. Selçuklular Tus ve Nişapur şehirlerini zapt etiklerinde burayı yağma etmek istemişlerse de Tuğrul Bey buna müsaade etmeyip bayrama kadar beklemelerini tavsiye etmiş, bu sırada Halife Kaimbiemrillah elçisi Ebû Bekir et-Tusi aracılığıyla onlara bir mektup gönderip, Selçukluları ahaliye güzel muamelede bulunup memleketi mamur etmeğe teşvik etmiştir⁶⁹². Ancak bayramdan sonra Oğuzlar ve özellikle Çağrı Bey yağmada diretince, Tuğrul Bey, gelen mektubu da dikkate alarak halifeye bağlılığı ve itaati nedeniyle buna karşı çıktı ve atına binerek kesinlikle men etti ve şöyle dedi: *"Herkesin itaat etmesi gereken halifeden bir mektup geldi. O halife ki, bizi dost tutup (bize teveccühünü gösterip hitap etmekle) hak ve hakikatle bizi mümtaz kıldı"*. Buna karşılık Çağrı Bey, yağmaya izin için ısrar edince, Tuğrul Bey bıçağını çıkararak, *"Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir yağmada bulunursan kendimi öldürürüm"* diyerek kardeşini tehdit edince Çağrı yağmadan vazgeçmek zorunda kalmıştır⁶⁹³. Bunun üzerine Tuğrul Bey ahali üzerinden kırk bin dinar alınmasına karar

⁶⁸⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 80.

⁶⁸⁶ er-Râvendi, I, 95.

⁶⁸⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 87; er-Râvendi, I, 95; İbnü'l-Esir, VIII, 82; "428 yılı Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1037) Serahs Kapısında karşılaştılar.",

⁶⁸⁸ Selçukluların Horasan hâkimiyeti için Gazneli Mesud ile mücadeleleri için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 79-85, Reşidüddîn Fazlullah, s. 87.

⁶⁸⁹ *Nişapur*; Horasan'ın en önemli şehri, Ortaçağ İran şehirlerinden en büyüklerinden biri. Şehrin ismi Nev-Şahpuhr'a (Yeni Şahpur) bağlanır. Şehir Artaşir'in oğlu Şahpuhr I tarafından tesis edilmiştir. Bkz. E. Homigmann; "Nişapur", *İA.*, IX, İstanbul 1964, s. 303.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 82; Reşidüddîn Fazlullah, s. 87; er-Râvendi, I, 95.

⁶⁹¹ Yazıcızâde Ali, s. 44, Gazneli Mesud ile Selçuklular arasında vuku bulan 428-431 arası gerçekleşen hadiseler için ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 68-69.

⁶⁹² İmadeddin Kâtîp el İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 4.

⁶⁹³ Ebû'l-Ferec, I, 296; el-İsfahani, s. 4; Süleyman Genç; "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi

vermiş bu meblanın büyük bir kısmı şehir ahalisinden karşılanmış kalanını ise Tuğrul Bey kendi malından vermiştir⁶⁹⁴. Yine Halife'ye Sultan Mesud'dan şikâyetle bulunmuş ve Horasan emirliği menşurunun kendilerine verilmesini istemişler ve Halife Kadir Billah bunların isteklerini kabul edip hil'atlerle birlikte sancak göndermiştir⁶⁹⁵. 428 yılı Şaban ayında Nişapur'da hutbe "*es-Sultanu'l-Muazzam*" unvanıyla Tuğrul Bey adına okunmuştur⁶⁹⁶. Çağrı Bey, Merv ile Maveräu'l-Akâbede ihtiyar kılmış ve 428 yılı Recebinin ilk cuma günü Merv'de Çağrı Bey adına ilk hutbe okunmuştur⁶⁹⁷. Bu olay Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin başlangıcı olarak da kabul edilebilir. İster Nişapur halkının Selçuklu yağmasından korkması sebebiyle Halifeye vaki müracaatı, ister Selçuklu fetihlerinin bölge halkını ve Halife'yi rahatsız etmesi, ister Tuğrul Bey'in Nişapur'u fethini müteakip, Abbasiler ve kendi adına hutbe okutmuş olması sebebiyle sebep ne olursa olsun artık Selçuklular, doğu İslâm dünyasında yeni bir siyasî ve askerî güç hüviyetiyle tarih sahnesine çıkmış bu mektup ve elçilik olayı ise Selçuklu gücünün Abbasi halifesi el-Kâim tarafından fark edilmesi⁶⁹⁸ olarak algılanmıştır.

Sultan Mesud, Tuğrul Bey'in saltanatının daim olduğunu ve azametinin günden güne arttığını işittiğinde Gazne'ye gelip asker toplayıp hepsini silahlandırarak Bust ve Tekinabad yolu ile⁶⁹⁹ Horasan'a gelmişti. O vakit Tuğrul, Tûs'ta idi ve kardeşleriyle birlikte değildi. Sultan Mesud O'nun kardeşleriyle buluşmasına fırsat vermeden gece baskın yapmaya niyetlenmiş kendisi bir fil üzerinde askerleri güçlü atlara binerek Tûs'a yönelmiş ve o gece buraya ulaşmak için epey bir yol kat etmişlerdi. Ancak Mesud fil üzerinde uykuya dalınca kimse onu kaldırmaya cesaret edememiş, ertesi gün olduğunda ise Tuğrul Bey bu haberi işitip kardeşi Çağrı Bey'le buluşmuştur⁷⁰⁰. Sultan Mesud bunu işittiğinde savaş hazırlıklarını gördü ve Serahs ve

---

İlişkileri", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 643.

⁶⁹⁴ el-İsfahani, s. 5.

⁶⁹⁵ Aksarayı, s. 109.

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 82; Reşidüddîn Fazlullah, s. 87; "Tuğrul Bey 429 Ramazanında Nişapur'a gelip Şadyah'da Sultan Mesud'un tahtına oturdu.", Hasan İbrahim Hasan, IV, 4; "429'da Nişapur'u istila etti ve *Sultanu'l-Azim* adına hutbe okundu."

⁶⁹⁷ el-Hüseyni, s. 6, Hasan İbrahim Hasan, IV, 4; "Tuğrul Bey 429/1037'de Merv'i istila etti ve Cuma günü adı *Melikü'l-Mülk* olarak hutbede okundu".

⁶⁹⁸ Genç, s. 643.

⁶⁹⁹ er-Râvendî, I, 98; Reşidüddîn Fazlullah, s. 88-89; "...Gazne (Gaznin)'den bir ordu ve büyük bir toplulukla Teginabad ve Büst yoluyla Esfezar ve Herat tarafına Horasan'a geldi."

⁷⁰⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 89; er-Râvendî, I, 98-99.

Baverd çölü arasında Dandanakan-ı Mervşahican Hisarında⁷⁰¹ 431/1039-1040'da⁷⁰² iki ordu karşılaştı. Bu arada Selçuklular burada bulunan suları kendileri alıp kuyuları doldurdıklarından Sultan Mesud'un asker ve hayvanları su bulamayıp susuz kalmış⁷⁰³ ve Mesud'un ordusu hezimete uğramıştır⁷⁰⁴. Nitekim Sultan askerlerinin dağılıp kendisinin de yalnız kaldığını görünce bir file binip, hazinesini bırakıp kaçmıştır. Sultan Mesud kaçarken birkaç Türkmen onu takip ediyordu. Filden inip bir ata bindi ve onlara hamle etti. Bir atlıya bir gürz vurdu, o düşünce ötekiler kaçmağa başladılar. Birkaç bölük asker de aynı işi yaptılar ancak onlarda geri döndüler. Bu hâl üzerine bir kişi Sultan Mesud'a: *“Ey Hüdavend! Böyle darbeleri vuran birine hezimet nasıl yaraşır ve mülkü bırakıp terk edebilir?”* deyince Sultan: *“Ey yiğit! Her ne kadar darbe böyle ise de ikbal kalmamıştır. Teyid-i asmani insanın tedbirine bağlı değildir”*⁷⁰⁵ demiştir. Bu olaydan sonra Çağrı Bey, Gazneliler'in Belh⁷⁰⁶ valisi Hacib Altuntak'ı mağlup edip şehre girmiştir⁷⁰⁷. Böylece Selçuklu-Gazneli mücadelesinin Selçukluların lehine sonuçlanmasıyla Selçuklular adım adım İslam dünyasının lideri olma konumuna ulaşacaklardır.

1.1.2. Devletin Kuruluşu Zamanında İslâm Dünyasında Dini ve Siyasi Durum

Selçuklular idaresinde Türk hâkimiyeti başlamadan önce İslâm dünyasında bir takım sıkıntılar göze çarpmaktaydı. İslâm medeniyeti ilim, kültür ve felsefe alanında bulunduğu konumu muhafaza etmesine rağmen İslâm dünyası siyasi olarak iki büyük merkez (Abbasi ve Fatımiler) etrafında küçük küçük parçalara ayrılmış bir durumdaydı. Abbasi halifeleri Müslüman dünyasında tanınmakla birlikte eski nüfuz ve

⁷⁰¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 91; er-Râvendî, I, 98-99; “Serahs ile Merv arasında bulunan bir çölde.”, Hasan İbrahim Hasan, IV, 4; “Serahs Kapısında”

⁷⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 84; Reşidüddîn Fazlullah, s. 91; “429 (1037- 1038) senesinde.”, Hasan İbrahim Hasan, IV, 4; “Bu yılın (429) Şaban ayında”, el-Hüseynî, s. 9; “Bu vaka Dandanakan kapısı üzerinde 431 yılı Ramazanının sekizinci perşembe günü olmuştur.”

⁷⁰³ er-Râvendî, I, 99; Reşidüddîn Fazlullah, s. 91,

⁷⁰⁴ Yazıcızâde Ali, s. 46; Reşidüddîn Fazlullah, s. 91; İbnü'l-Esir, VIII, 84

⁷⁰⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 91; Ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 100; İbnü'l-Esir, VIII, 84

⁷⁰⁶ *Belh*; Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve Kuhibaba dağının eteğinde kurulmuştur. Adını eski Farsça'da (Persçe) Bahtriş, Avesta'da Bahdi (Bahdri) ve Grekçe'de Baktra şeklinde geçen Baktres'ten (muhtemelen Dehas ırmağının eski adı) alır. Bkz. Tahsin Yazıcı; “Belh”, *DİA*, Cilt: V, İstanbul 1992, s. 410.

⁷⁰⁷ el-Hüseynî, s. 9.

kudretlerinden yoksundu. Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya bölgeleri Arap emirlerinin elinde iken İran ve Maveraünnehir ise Büveyhi ve Gazneli prenslerin idaresi altındaydı⁷⁰⁸. Abbasi İmparatorluğunun satvetli zamanında hilafet merkezine en uzak olan Mağrib-i Aksa'da (Fas yakınlarında) İdrisoğullarının (172-375/788-985) istiklaliyle baş gösteren parçalanma süreci içerisinde Tevaif-i Mülükler ortaya çıkmaya başlamıştır. Abbasi toprakları üzerinde imparatorluğa bağlı gibi görünüp hâkim oldukları yerlerde tamamen serbest bir yönetim uygulayan ve kendilerinden sonra o bölgenin yönetiminin çoğunlukla evlatlarına geçtiği bu Tevaif-i Mülükler ise şunlardı: Basra'da İbn Raif, Huzistan'da Beridi, İran'da İmamüddin b. Büveyh, Kirman'da Ebû Ali Muhammed b. İsa, Re'y, İsfahan ve Cibal cihetlerinde Rüküddevle b. Büveyh, Musul, Diyarbekir çevresinde Beni Hamdan, Mısır ve Şam bölgesinde İhşid, Horasan ve Maveraünnehir'de Samaniye hâkim iken; Taberistan ve Cürcan Deylemiler'in, Bahreyn ve Yemen bölgesi ise Karmatiler'in elinde bulunmaktaydı⁷⁰⁹. Tunus'da Ağleboğullarının (184-297/800-909) Horasan'da Tahiroğullarının (206-259/821-872), Arabistan'da Zübeyd'de Ziyadoğulları (204-409/819-1018), Sana'da Ya'feroğulları (247-387/861-997), Elkerç'de Dülefoğulları (210-285/825-898), Taberistan'da Alevi Hasanoğulları (864-928), Mısır'da Tolonoğulları (254-293/868-905), İran'da Saffaroğulları (868-908), Maveraünnehir'de Şamanoğulları (261-390/874-999), Azerbaycan'da Sacoğulları (8879-930) Musul'da Hemedanoğulları (317-394/929-1003) hükümetleri teşekkül etti⁷¹⁰.

Selçukoğullarının tarih sahnesine çıktıkları on birinci asrın ilk yarısında teşekkül eden diğer hükümetler ise; Tunus'da Zirioğulları (362-543/972-1148), Cezayir'de Hammadoğulları (501-547/1007-1152), Mısır'da Fatımiler (298-567/910-1171), Halep'te Merdasoğulları (414-472/1023-1079), Diyarbekir'de Mervanoğulları (380-489/990-1096), Türkistan'da Karahanlılar (300-608/912-1212), Cenubi İran ve Irak'ta Büveyhoğulları (280-447/893-1055), Afganistan'da Gazneliler (358-578/969-1182) idi. Bu hükümetler birer hidiviyet mahiyetinde idiler. Yani Abbasi imparatorluğunu matbu tanıyorlardı. Fakat bu matbuiyetin dini bir hürmetten başka manası yoktu. Hükümdarlar dâhili ve Haricî her hususta müstakilen hareket ediyor, Bağdat'a müracaata lüzum

⁷⁰⁸ Ahmet Dayandı, Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti, (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Konya 2010, s. 17.

⁷⁰⁹ Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, I, 86.

⁷¹⁰ Günaltay, "İslam dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", s. 62.

görmüyorlardı. Memleketleri de veraset suretiyle evlatlarına intikal ediyordu ⁷¹¹. Bunlardan kimisi (Karahanlılar, Samaniler, Gazneliler vs.) Türk ve Sünnî İslâm anlayışını benimseyerek Abbasilere tabi iken; kimisi de (Büveyhiler, Mirdasîler, Hamdanîler gibi) Şîî İslâm anlayışına mensup ve etnik bakımdan da İranlı veya Arap idiler⁷¹².

Doğuda durum böyleyken Batı İslâm dünyasının dinî, siyasî ve askerî hâkimiyetini elinde bulunduran Fatımiler, Abbasi Hilâfetini yok sayarak tüm Müslümanların meşru dinî ve siyasî lideri olma düşüncesiyle önce 296/908-909'da İfrikiye'de (Tunus) ortaya çıkmışlar ve devletlerini kurduktan sonrada Halife Muizz döneminde 358/968'de Kahire'yi ele geçirerek başkent yapmışlardı. Böylelikle Fatımiler, Abbasiler aleyhine önemli başarılar elde etmişler ve inançlarının gereği siyasi ve kültürel alanda mücadele ederek onları yıkmak için çalışmışlardır.

Bu devir, İslâm dünyasının birlik ve istikrardan yoksun olduğu, siyasi mücadelelerin yaşandığı bir devir olmakla birlikte kültürel ayrışmanın da hüküm sürdüğü bir çırpınma dönemi idi. Selçukluların tarih sahnesine çıktığı bu dönemde hâkim oldukları bölgelerde tam anlamıyla bir din ve mezhep karmaşası yaşanmaktaydı. İran'ın eski Zerdüşî dini, mezhep ayrılıklarından dolayı Gulat-ı Şia adı altında canlanmış, hatta bu dine mensup Senbad/Sunbad adlı bir şahıs Nişapur'da yeni bir mezhep ortaya çıkarmıştı. Aşağı Irak bölgesinde X. Yüzyılda ortaya çıkan Karmatiler ise içinde buldukları mevcut siyasal düzene karşı köle, işçi ve köylüleri bir araya getirerek örgütlemişlerdi. Doğu İslam dünyasında egemen güç olan Bağdat-Abbasi hilafeti, Büveyh emirlerinin tasallutu ve tahakkümü altında, Halifeler ise siyasi, askeri ve ekonomik gücünü ve yetkilerini kaybetmiş haldeydi. Ayrıca yine Abbasiler, Şii İslam inancına mensup Müslümanların meşru tanıdığı rakip Fatımî hilafetinin ya da devletinin tehdidine ve husumetine maruz durumdaydılar⁷¹³. Sünni Abbasi halifeleri ismen mevcut olup fiilen bizzat Şîî Büveyh oğullarının elinde esir durumuna düşmüştü. Bu dini ideolojik ve içtimai buhranlar mezhep esasına dayanan parçalanmalarla ve Sünnî-Şîî mücadeleleri ile İslâm dünyasını büyük bir çıkmaza sürüklüyordu⁷¹⁴.

⁷¹¹ Günaltay, "İslam dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", s. 63.

⁷¹² Dayandı, *Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti*, s. 18.

⁷¹³ Genç, s. 641.

⁷¹⁴ Dayandı, s. 20.

Bu dini ve siyasi bölünmeye ilaveten İslam dünyasında; bir tarafta Maturidi-Eş'ari, Hanefi, Maliki, Hanbeli, Şafii gibi Ehl-i Sünnet itikadi ve fikhi mezhepleri; diğer tarafta ise Şia ve Gulat-ı Şia adları altında İsmaili, Bâtını, Dürzi, Nusayri vb. bunların dışında Mutezile, Kaderiye, Cebriye, Mürcie, Mücessime, Kerramiye vb. pek çok mezhep ve taraftarı bulunuyordu. Bu mezheplerin mensupları arasında, zaman zaman biri diğerini tekfir edecek kadar ve hatta birbirleri arasında fiili çatışmaya varan mücadeleler yaşanıyordu⁷¹⁵. Mezhep temsilcilerinin aşırı taassup beslemeleri mezhepler arasında zaman zaman fiili çatışmalara neden olmaktaydı. Herkes kendi mezhebini Ehl-i sünnet mezhebi ilân ediyordu. Özellikle İsmaililer propaganda ile muhalifi oldukları rejimlerin siyasal, toplumsal ve dinsel temellerini sarsma amacıyla idiler. İçinde bulunulan mevcut siyasi ve sosyo-ekonomik şartlar da bu durumu körüklemekteydi.

İslâm dünyası içeride siyasi ve kültürel buhranlarla sarsılırken dışarıda da Hıristiyan âlemi Haçlı taarruz ve istilâlarına girişmişti. Bizans İmparatorluğu kuzeyde Azerbaycan'a, güneyde Suriye ve Irak'a kadar ilerlemiş, hatta hilafet merkezini ve Kudüs'ü tehdit edecek duruma gelmişti. Bir başka cephe de ise Endülüs'teki Müslümanlar da kendi egemenliklerini kaybetme yolundaydılar. Akdeniz'de Hıristiyanlık mesafe almış, Hıristiyanların saldırılarıyla Müslümanlarda ümitsizlik ve korku hüküm sürmeye başlamıştı. Böylece İslâm âlemi her alanda buhrana maruz kalmıştı⁷¹⁶. Selçuklular'ın İslâmiyet'i kabul edip İslâm dünyasını hâkimiyetleri altına almalarıyla birlikte İslâm medeniyeti ve kavimlerine bir canlılık gelmiş ve yeni bir dönem başlamıştır. Çünkü Selçuklular bu medeniyeti sahiplenerek onun gelişmesine ve yayılmasına siyasi ve kültürel anlamda katkı sağlamışlardır. Adâlet, eşitlik, yardımseverlik, hoşgörü gibi Türklerin hayat felsefelerini yansıtan bu kavramların İslâm'ın bu husustaki prensipleri ile birebir uyuşması, onların İslâm'ı sahiplenmelerine ve müdafaa etmelerine neden olmuştur. İslâm'a girdikten sonra büyük kitlelerin bağlı olduğu Sünniliği benimseyen Selçuklular devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamak adına Sünnî oluşumu desteklemişler ve sosyal düzeni bozucu unsurlarla mücadele etmişlerdir. İslâm dünyasını Sünnilik etrafında birleştirmeyi amaç edinen Selçuklular aynı zamanda Sünniliğin Hanefi yorumunu kabul ederek hem Sünniliğin hem de Hanefiliğin yayılmasını sağlamışlardır. Bu sebeple el-Hüseyni, Selçukluların İslâm dinini

⁷¹⁵ Genç, s. 641.

⁷¹⁶ Dayandı, s. 21.

kabullerini “*Hanefi dinine girme saadetine nail oldular*” şeklinde ifade eder. Selçuklu Devleti’nin Sünniliği benimsemesi, devletin dış politikasında belirleyici olduğu gibi Selçuklu sultanlarının ise Hanefiliğe, bürokrasi de etkili olan kimi vezirlerin Mu’tezile, Eş’âri gibi itikadi mezheplere mensup olması da devletin dâhili siyasetinde etkili ve belirleyici olmuştur⁷¹⁷.

1.2. BAĞDAT’IN YENİ SİYASİ DAYANAĞI SELÇUKLULAR

1.2.1. Sünni Bağdat Hilafetinin Kurtarıcısı Ebû Talip Tuğrul Bey Muhammed b. Mikail b. Selçuk

Bunlar, Tuğrul Bey, Davud (Çağrı Bey) ve Yabgu olmak üzere üç kardeşiler. Asıl adı İbrahim olan Yınal ise Tuğrul Bey ve Çağrı Bey’in ana bir üvey kardeşiydi⁷¹⁸.

Muhammed b. Mikail b. Selçuk saltanata çıkıp⁷¹⁹, vezir, nedim, hacib ve kâtip tuttu. Vezirleri; Ebû Kasım Gûyani (Kevbani), Ebû Ahmed Dihistani ve Amidülmülk Ebû Nasır Kunder⁷²⁰; hacibi ise Abdurrahman Ağâhi idi⁷²¹. İslam şehirlerinde ne kadar muteber şehir varsa bunların hepsinde Selçukluların imaret ve medreseleri vardır. Sultan Tuğrul Hemedan’a geldiğinde, buradaki Hisar (Hızır) adında bir dağda Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamşad (Hamşa)⁷²² adlı üç evliyanın varlığından haberdar olmuş askerini orada bırakıp veziri Ebû Nasırla bunların katına varıp el öpmüş⁷²³. Baba Tahir, Sultan’a: “*Yörük (Ey Türk) Allah’ın kullarına ne yapacaksın?*” diye sorduğunda Sultan: “*Sen nasıl diler sen öyle edeyi*” demiş. Baba Tahir de: “*Allah’ın buyurduğu şeyi yap; innellahe ye’mürü bi’l-‘adli ve’l-ihsan*”⁷²⁴ deyince Sultan ağlayarak: “*İnşallah*

⁷¹⁷ Dayandı, s. 22.

⁷¹⁸ İbnü’l-Esir, VIII, 65.

⁷¹⁹ er-Râvendî, I, 96, “429”, el-Hüseyinî, s. 16; “430”, Yazıcızâde Ali, s. 45, “440’ta”

⁷²⁰ el-Hüseyinî, s. 16; İbnü’l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebû ’l Farac, Al Muntazam fi Tarihi’l-Mülük ve’l-Umem, VIII, Haydarabad 1359, s. 239.

⁷²¹ er-Râvendî, I, 96, Tuğrul Bey’in vezirleri; İbnü’l-Esir, s. 116; “Sultan Tuğrul 436 yılında (1044-1045) Ebû ’l Kasım Ali b. Abdullah b. Cüveyni’yi vezir tayin etmiş daha sonra sırasıyla Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikail, Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistani ve Amidülmülk el-Kündüri vezaret makamına getirilmiştir ki Tuğrul Bey’in en meşhur veziri de budur.” şeklinde, Reşidüddin Fazlullah, s. 109; “Salar Ebû ’l Kasım Buzcanî, Ebû ’l Kasım Kûmani, Ahmed-i Dehistani, el- vezirü’l-ecel Amidülmülk Ebû Nasır Kündüri Amidvek, el-hüccab Abdurrahman Alpzen el-Ağaçî”.

⁷²² er-Râvendî, I, 97.

⁷²³ Yazıcızâde Ali, s. 45.

⁷²⁴ “*Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder*”. Kur’an-ı Kerim, 42 Şûra 16.

yaparım” cevabını vermiş bunun üzerine Baba Tahir nice yıllar onunla abdest aldığı ibriğin kırık başını sıyırıp parmağına geçirmiş, durmuş parmağından çıkarıp Sultanın parmağına geçirmiş ve: “*Âlemin padişahlığını şunun gibi eline koydum adalet üzre ol!*” demiş⁷²⁵. Sultanın bunu her zaman pazularında sakladığı bir savaş olduğunda çıkarıp parmağına geçirdiği⁷²⁶ rivayet olunur.

Dandanakan savaşının akabinde kuvvet bulan Selçuklular, Horasan’da ne kadar dağılmış asker varsa hepsini kendi bünyelerinde topladılar ve padişahlıkları daim oldu⁷²⁷. Tuğrul ve Çağrı Bey, amcaları Musa Yabgu, Yunus b. Selçuk, amcazadeleri ve akrabaları ile sulh yapıp anlaştilar⁷²⁸. Tuğrul Bey, Kardeşine: “*Bizim meselemiz şudur ki; Eğer yalnız olursak herkes bize kasteder, ancak bir arada olup ittifak edersek kimse bizi yenemez. Eğer aramızda ihtilaf olursa hasımlarımız cüret bulur ve saltanat elimizden gider.*” dedi⁷²⁹.

Gaznelilerle yapılan mücadele sırasında Halife Kaim Biemrillah’ın Tuğrul Bey’e bir elçi gönderip onu taltif etmesi, adına hutbe okutmasını yukarıda zikretmiştik. Burada belirtmemiz gerekir ki Tuğrul Bey’in, halifenin mektubu karşısındaki tavrı onun Halifeye saygılı davrandığı ve her ne pahasına olursa olsun onun isteklerine uymaya çalıştığı dikkate şayandır. Tuğrul Bey’in bu tür davranışlarından, halifeye verdiği değer ve hatta davranışlarındaki samimiyetin gerisinde, Ehli Sünnet İslâm anlayışının tesiri olduğuna hükmedilebilir. Zaten Tuğrul Bey’in şahsiyetinden söz eden kaynaklar, onu dindar, itikadı sağlam ve ehl-i sünnet mensubu bir Sultan olarak tanıtmaktadırlar⁷³⁰.

Dandanakan savaşının akabinde Tuğrul Bey, Halife Emirü'l Mü’minin Kaim Biemrillah’a bir mektup yazıp⁷³¹: “*Biz kulların ki Al-i Selçukuz, daim Hz. Peygamber*

⁷²⁵ er-Râvendi, I, 97; Yazıcızâde Ali, s. 45.

⁷²⁶ Yazıcızâde Ali, s. 45; er-Râvendi, I, 97.

⁷²⁷ er-Râvendi, I, 100; Reşidüddîn Fazlullah, s. 92.

⁷²⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 92

⁷²⁹ Yazıcızâde Ali, s. 47; er-Râvendi, I, 101; “Tuğrul Bey kardeşine bir ok verip kırmasını ister O, oku kırar., bu kez iki ok verir O, yine kırar, daha sonra üç ok verir, üç oku güçlükle kıran kardeşine bu kez dört ok verir. Ancak kardeşi bunları kıramaz bunun üzerine Tuğrul Bey; “*Bizde tıpkı bu oklara benzeriz. Biraz kuvvetli olan herkes bizi kırmağa kasteder. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa dünya ele geçirilemez düşmanlarımız galip olup hükümdarlık elden gider.*” der ve birbirlerine uymaya karar verirler.” Reşidüddîn Fazlullah, s. 92; “... Dediler ki: “Aramızda bir ihtilafın çıkmasından Allah’a sığınırız. O zaman şaşkın düşmanlar bize kahraman olur ve meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık fayda vermez.” ve sonunda sulh yaptılar.”

⁷³⁰ Genç, s. 643

⁷³¹ İbnü'l-Cevzi, VIII, 233; “430 senesinde vezir ve hatib Amidü’r-Rüesa ile..”

dergâhına ve Halife hazretine bağlı, gaza ve cihada düşkün ve Kâbe-i Muazzamanın ziyaretine sebat eden bir taife idik. Yeminü'd-Devle Mahmud b. Sebüktigin bizim aramızda kadim ve muhterem olan amcamız İsrail b. Selçuk'u günahsız olduğu halde Hindistan'da Kalincar kalesine gönderdi ve o orada yedi yıl hapis kaldıktan sonra ahirete ulaştı. Nice taallukad ve hısumlarımızı da farklı kalelere gönderdi. Mahmud öldükten sonra Mesud yerine geçip zevk ve eğlenceyle meşgul oldu ve kötü ve gayri meşru işler etmeğe başladı. Memleket işlerini ve halkın menfaatini ihmal etti. Horasan'ın ayan ve önde gelenleri bizden yardım istediler ki bunların himayetine ve memleket halkına öncülük edeyiz ta ki Müslümanların selameti perişan olmasın. Mesud'un askerleri bizim kalemize döndüğünde Cenab-ı Hakkın inayetiyle ve Peygamber'in mucizesiyle fırsat bizim olup Mesud yenilgiye uğrayıp kaçtı ve tacını, tahtını, mülk ve servetini bize bıraktı. Tüm bu nimetlerin şükürü için Allah-u Teâlâ'ya hamd edip, halkı adil ve insaflı yönetmeyi sürdürmek için Emirü'l Mü'minin hazretlerinden icazet ile hayır ve nasihatlerini dileriz."⁷³² Bu mektupla Selçuklular, hem Abbasi hilafetine bağlılıklarını arz ediyorlar hem de devletlerinin tanınmasını istiyorlardı.

Bu mektubu Ebû İshak el-Fukai⁷³³ ile Bağdat'a gönderdikten sonra, ki bu dönemde vezir Abdul Melik idi⁷³⁴ vilayetleri paylaştılar ve büyüklerden her birisi bir tarafı kendisine aldı. Büyük kardeşi Av'ı (Merv) Darü'l-mülk, Horasan'ın çoğunu has edinmiş, Tûs'u, Hera'yı, Sistan'ı ve o civarda fethedebildiği her yeri kendi adına almış, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Kirman'a tayin edilmiş, Sultan Tuğrul Bey ise Irak taraflarına yüzünü dönmüş, Re'y'i fethedip orayı kendisine Mülk kapısı edinmiş, amcaoğlu Kutalmış'ı Gergan ve Damgan'a gönderdikten⁷³⁵ sonra Çağrı Bey'in oğlu

⁷³² Yazıcızâde Ali, s. 48, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 5,

⁷³³ el-İsfahani, s. 5; Reşidüddîn Fazlullah, s. 92 ve er-Râvendi, I, 102; "...İstiyoruz ki bu iş İslam dininin kanun ve âdeti üzere, Halife'nin fermanı ile olsun. Bu mektubu mu'temed Ebû İshak el-Fukka'î eliyle gönderdik."

⁷³⁴ er-Râvendi, I, 102; "Bu esnada vezir, hacib, destur işgüzar ve kumandan Bujkân idi." Reşidüddîn Fazlullah, s. 94; "O vakit Selçukluların piş kârı ve Vezir-i Salârı Ebû 'l-Kasım Buzcanî idi."

⁷³⁵ Yazıcızâde Ali, s. 48, er-Râvendi, I, 103, Reşidüddîn Fazlullah, s. 95-96; "Çağrı Bey, Merv'i Darü'l-mülk kıldı ve Horasan'ın çoğunu kendisine Hass yaptı, Musa yabgu, Büst vilayeti, Haver bölgesi, Herat civarı, Esfezar, Sistan ve Hannişin gibi zapt edebileceği birkaç vilayete namzed oldu. Çağrı Bey'in en büyük oğlu Kavurd, Tabes, Kirman çevresi ve Kuhistan havalisine gitti. Tuğrul Bey, Irak tarafına yöneldi, Rey şehrini ele geçirip burayı Darü'l-mülk edinince de İbrahim Yınal'ı Hemedan'a Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Ebher şehri, Zencan ve Azerbaycan çevresine, Kutalmış'ı Cürcan vilayeti, Kums vilayetinin sair yerleri ile Damgan'a gönderdi." Râvendi'de de taksim Reşidüddîn Fazlullah gibidir. s. 102-103.

Alparslan'ı nedimi olması ve kendisine eşlik etmesi için yanında alikoymuş⁷³⁶ ve Sultan Sencer zamanına kadar Gaznelilerden uzak durmuşlardır⁷³⁷. Tuğrul Bey Horasan'ı 430/1038'lerde ele geçirmesinin akabinde 440/1048'lere gelindiğinde tüm İsfahan'ı hâkimiyetine almış, kardeşi Davud ise Merv ve Serahs'tan Nişapur'a kadar ulaşmıştı⁷³⁸.

Halife Kaim Biemrillah 435/1043-1044 senesinde Ebû'l Hasan Ali el-Maverdi'yi Sultan Tuğrul Bey'e elçi olarak göndermiş, böylece Sultan'ın Halifelik konusundaki niyetini anlamak amacıyla Halifelik haklarını hem nazari hem de pratikte savunabilecek İmam Maverdi, uzun süre Sultan'ın yanında kaldıktan sonra 436/1044-1045 yılında geri dönüp, bir rapor hazırlayarak Halife'ye sunmuş⁷³⁹ Tuğrul Bey'in Halife'ye itaat arz ettiğini, emirlerine saygılı olduğunu ve emirlerinin dışına çıkmayacağını bildirmiştir⁷⁴⁰. Öyle anlaşılıyor ki, bu mektup, Abbasi-Selçuklu münasebetlerinin gerçek ve resmi başlangıcını oluşturması ve Selçuklu siyasetinin esaslarını tayin etmesi bakımından oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Öyle ki, halife el-Kaim, sadakatini bildiren Selçukluların ortaya çıkmasını kendi hayrına görüp ziyadesiyle memnun kalmış olmalı ki, Halife cevabi mektubuyla birlikte, Tuğrul Bey'in isteklerini kabul edip yerine getirip elçisiyle hil'at, menşur ve hediyelerini göndermiştir. Böylece Selçuklu devleti, artık devrin hâkimiyet ve meşruiyet anlayışına göre, dini otoriteyi temsil eden Abbasi hilafeti tarafından resmen tanınmıştı. Buna karşılık Abbasi hilafeti ise; hem Şii-Büveyhi devleti önünde ve hem de rakip Fatımi'nin hilafeti karşısında, kendisine bağlı yeni Sünni bir müttefik kazanmıştı⁷⁴¹. Yine 435/1043'de Tuğrul Bey'in, Bağdat'la münasebetlerini geliştirmek ve aynı zamanda halifenin düşmanlarına karşı Selçukluların niyetlerinde ciddi ve samimi olduğunu göstermek gayesiyle olsa gerek ki, halife el-Kaim'e bir mektup daha gönderdiği bu mektupta Tuğrul Bey'in, onun adına bir nevi naibi olarak yerine getirdiği hizmetleri Halife'ye: *"Ben, Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim. Hâkim olduğum bütün ülkelerde Halife'nin adını ilan ettim. Ahaliyi, seleflerim olan Mahmud ve Mesud'un*

⁷³⁶ er-Râvendi, I, 103; Reşidüddîn Fazlullah, s. 96

⁷³⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 96, Bazı kaynaklarda 435 'de Mevdud b. Mesud b. Mahmud'un Horasan taraflarına asker sevk ettiği buna karşılık Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'ı bu Gazneli kuvvetinin üzerine gönderip Gazne ordusunu mağlup ettikleri zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, s. 110, el-Hüseyni, s. 10-20

⁷³⁸ İbnü'l-Cevzi, VIII, 233

⁷³⁹ Hasan Hüseyin Adaloğlu; "İlk Selçuklu-Abbasi ilişkileri", *Türkler*, IV. Ankara 2002, s. 660

⁷⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 113.

⁷⁴¹ Genç, s. 644

zulmünden kurtardım onlar Halife'nin birtakım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insan evladım. Hunların kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum."⁷⁴² demek suretiyle hem Abbasilere tâbî olduğunu ve halife adına hâkim olduğu yerlerde hutbe okuttuğunu dile getirirken aynı zamanda köle olduğunu vurguladığı Gaznelilerden daha fazla şeref ve kıymete sahip olduğu dolayısıyla kendisine daha ziyade ehemmiyet verilmesini istediği görülmektedir.

Tarihçi Bar Hebraeus, 436/1044'te el-Kâim tarafından Tuğrul Bey'e gönderilen bir mektuptan söz etmektedir. Halife mektubunda Tuğrul Bey'den; fethettiği ülkelerle yetinip geriye kalan toprakları Arap emirlerine bırakmasını; Onu kendisine samimi bir tâbî gördüğü için sadakatine bağlı kalmasını ve öyle davranmasını ve bunu yeminlerle taahhüt etmesini; Tebaaya adaletle hükmetmesini; Fethettiği memleketlerden, önceden âdet olduğu üzere, halifeye vergi göndermesini ve bu hususlara uymasını ister. Eğer Tuğrul Bey, bunları yerine getirip uyarsa, halife de bunlara karşılık, kendisine mükâfat olarak aht, hil'at ve unvanlar vereceğini ve dolayısıyla onun sultanlığını ve hâkimiyetini bir kere daha meşru kılacağını ve tanıyacağını⁷⁴³ bildirmiştir.

Tuğrul Bey Halifenin bu şartlarına karşılık: "*Benim askerlerim çoktur, sahip olduğumuz memleketler yetmemektedir, ihtiyacımız vardır*" deyince elçi: "*yetmezliğin sebebi memleketleri tahrip etmenizdir. Bu durumda bütün dünyayı alsanız yine yetmez*" demiştir. Tuğrul Bey ikinci hususta: "*yemin hususuna aklım ermez. Benim kendimi hata yapmamak üzere tam anlamıyla zaptu rabt altına almam mümkün mü?*" deyince, elçi: "*Siz tüm kalbinizle bize bağlılığınızı gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız hatadan kurtulursunuz*" demiş, diğer istek hakkında Sultan: "*Ben zaten dürüst ve âdil olmaya çalışıyorum. Ancak benim yanımda bulunan kimseler, aç gözlülük edip kötülük ediyorlarsa ben ne yapabilirim*" demiş ve son olarak da "*İsteddiğiniz verginin miktarını bana bildirin. Gücüm yettiğince karşılamaya çalışırım*" demiştir⁷⁴⁴. Halifenin istekleri ve Tuğrul Bey'in cevaplarından el-Kaim'in, Selçuklu sultanından kayıtsız şartsız teslimiyetçi bir tavır beklediği görülmektedir. Hâlbuki onun karşısında siyasî ve askerî

⁷⁴² Ebû'l-Ferec, I, 299.

⁷⁴³ Ebû'l-Ferec, I, 302.

⁷⁴⁴ Ebû'l-Ferec, I, 302; Genç, s. 645.

bakımdan güçlü bir Selçuklu Sultanı bulunmasına rağmen, Tuğrul Bey'in, Abbasi halifesinin istekleri karşısında yine de saygısını koruduğu, hiç bir şekilde doğrudan tam anlamıyla kafa tutan, isyankâr ve onu tanımaz bir tavır sergilemediği dikkati çekmektedir. Bu da olsa olsa onun Ehli Sünnet İslâm anlayışına ve dolayısıyla Abbasi hilafetine bağlılığı ve saygısı ile açıklanabilir.

Kaynaklar 437/1045'de *Reisü'r-Rüesa* lâkabıyla el-Kaim'e vezir olan İbn Müslime, koyu bir Ehli Sünnet mensubu olması dolayısıyla, hem Sünnî İslâm'ın, hem de Abbasi hilafetinin gerek Fatimiler karşısında, gerekse Büveyhiler karşısında korunmasının ancak Selçuklular sayesinde mümkün olabileceğine inanıp, Selçuklulara yakınlık duyan ve icraatlarına bunu yansıtan biri olarak takdim edilmektedir⁷⁴⁵. İbn Müslime Halife'nin veziri olmasının ardından Selçuklu Sultanına el-Kaim'in davetini iletmek ve onun Bağdat'a gelmesini teminen gerekirse onu ikna edebilmek maksadıyla uzun süre Selçuklu Sarayı'nda kalmak üzere Ebû Muhammed Hibetullah Hasan b. Hasan el-Me'munun Tuğrul Bey'e gönderilmesinden sorumlu kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Halife, Kadu'l-kudat Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mevdudî'ye cevap yazdırıp⁷⁴⁶, gelen kişi Hibetullah b. Muhammed el-Me'muni⁷⁴⁷ eşliğinde oldukça izzet ve ikram ile ağır armağanlar ve hoş sitayişler ile Rey'e göndermiş ve Sultan'a iletmesi için de şunu söylemiştir: *“Sen, Onu elbette hoş kıldın kim gelip Bağdat'ı şerefli kılsın? Hem birbirimizi görelim ki fırsatı visal zamanı hayal gibidir mademki onda kudret vardır; o halde görmek gerektiğini söylemek lazım”*⁷⁴⁸ Hibetullah'a da Sultan'ı Bağdat'a getirmek ve Sultan'ın Bağdat'ı şerefliendirmesi için Bağdat'a getirene kadar O'nun yanında kalması ve onlara nasihat ve tembihte bulunmasını emretmiş, O'da Selçuklular'ın yanında kaldığı sürede Allah'ın kullarına küstahlıkta bulunmayıp şehirleri harap etmemeleri hususunda onlara tembihte bulunmuştur⁷⁴⁹. Tuğrul Bey'in memleketler zapt etmekten Bağdat'a gidecek vakti olmadığından Hibetullah üç sene

⁷⁴⁵ Genç, s. 645-646.

⁷⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebû'l Farac, *Al Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Umem*, VIII, Haydarabad 1359, s. 233.

⁷⁴⁷ er-Râvendî, I, 103; Reşidüddîn Fazlullah, s. 96; el-İsfahani, s. 7; “Halifenin elçisi Ebû Muhammed Hibetullah b. Muhammed b. el-Hasan,”.

⁷⁴⁸ Yazıcızâde Ali, s. 48-49.

⁷⁴⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 96; er-Râvendî, I, 103.

orada kalmıştır⁷⁵⁰. Bundan anlaşılacağı üzere, demek ki Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'i, 447/1055'te Bağdat'a gelişinden yaklaşık on yıl önce 437/1045'te davet ettiği de ortaya çıkmaktadır⁷⁵¹. Nitekim Sultan Tuğrul, bu süre içinde pek çok askeri faaliyette bulunmuş, Selçuklu hâkimiyeti Taberistan, Cürcan, Rey, Hemedan, İsfahan, Irak, Azerbaycan, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'ya kadar birçok bölgeye yayılmıştır⁷⁵². Tuğrul Bey 443 yılı Ramazanında/ Ocak 1052 Halife'ye ihsan ettiği hil'at ve lakaplara teşekkür etmek maksadıyla bir elçi heyeti göndermiş, elçilik heyetiyle birlikte pek çok armağanlar, Halife'ye on bin dinar ve Reisü'r Rüesa⁷⁵³'ya iki bin dinar göndermiştir⁷⁵⁴.

Selçuklu-Bağdat münasebetlerinin bu zaman zarfında olumlu bir seyir takip ettiği hatta gittikçe önemli bir hal aldığı bu dönemde basılan paralarda da dikkat çekmektedir. Zira 433/1041-1042'de Rey'de basılan paralarda Tuğrul Bey'in unvanı, *el-Emiru'l-Ecel*; 434/1042-1043'te Rey'de basılanlarda *el-Emiru's-Seyyid*; 434/1042-1043'te Nişâbur'da kestirilen sikkelerde *el-Emiru'l-Ecel*; yine 435/1043-1044'te Rey'de basılanlarda *el-Emiru's-Seyyid*; *el-Emiru'l-Ecel*; 436/1045, 437/1046 yıllarında ise yine aynı unvanlar kullanılmış ancak, İbn Müslime'nin vezirliğinden sonra Tuğrul Bey'in unvanlarında artmaların olmuştur. Nitekim 438/1046'da Rey'de kestirilen sikkelerde Tuğrul Bey, *es-Sultanü'l-Muazzam*, *Şehinşah Tuğrul Bey Ebû Talip* unvanıyla zikredilmektedir⁷⁵⁵.

Türkler 446/1054-1055 Muharreminde Bağdat'ta karışıklıklar çıkarmışlardı. Türklerin el-Melikü'r-Rahim'in vezirinden büyük bir yekûn tutan alacakları kalmıştı, onlarda haklarını istemiş, bunun üzerine vezir, Halife'nin sarayına saklanınca Türkler de divana başvurup haklarını isteyip şikâyetçi olmuşlar fakat sonuç alamadılar. Olay büyümüş ve Bağdat'a gelen Türkler herkesin malını yağmalamışlar⁷⁵⁶. Bu karışıklıklar

⁷⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 97; er-Râvendî, I, 104; Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar Dokümantaston Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 46.

⁷⁵¹ Genç, s. 646

⁷⁵² Selçuklu'nun bölgedeki mücadelesi hakkında toplu bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 109-146.

⁷⁵³ Hasan İbrahim Hasan, IV, 14; "Reisü'r-Rüesa olarak bilinen Halife'nin veziri İbn Müslime", İbnü'l-Esir, VIII, 179; "Ebû 'l Kasım Ali b. el- Hasan b. el-Mesleme 437 yılı Cemaziyelevvelinde (Kasım-Aralık 1045), Reisü'r-Rüesa lakabıyla Halife Kaımbiemrillah'ın vezirliğine atanmıştı. Besasiri isyanı sırasında öldürülmüştür."

⁷⁵⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 155.

⁷⁵⁵ Genç, s. 647.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 168-69.

dolayısıyla Halife, Tuğrul Bey'e bir mektup göndererek: “Benim beklediğim bu değildi. Ben sizin gelmenizle şan-u şerefimim artacağını, sizin bana yakınlığınızla dinin zafer kazanacağını sanmıştım...” diye serzenişte bulunmuş buna mukabil Tuğrul Bey cevabi mektubunda: “Ben emriniz altındayım. Vuku bulan hadiselere gelince bunlar maiyetimdeki fena Türklerden ileri gelmiştir. Bu yüzden beni muaheze etmek doğru değildir.”⁷⁵⁷ diyerek Halifenin bu konuda haksız olduğunu dile getirmiş, buna karşın bu olaylar halifeliğin nüfuz ve hâkimiyetini sarsmıştır⁷⁵⁸.

447 yılı Ramazanında Halife Bağdat minberlerinde Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını⁷⁵⁹ sikkelerde O'nun adının yazılmasını emretmiş ve O'na “Rükne'd-Devle” unvanını⁷⁶⁰ vermiştir. Sultan Tuğrul Bağdat'a gelmeden önce Halife'ye elçi gönderip izin istemiş, halife kabul ettikten sonra⁷⁶¹ 25 Ramazan 447/8 Aralık 1055'te, Bağdat'a varmış bu sırada Bağdat halkı ile Tuğrul Bey'in askerleri arasında karışıklık çıkıp ta iş ciddiye varınca Tuğrul Bey bunun sorumlusu olarak gördüğü Melikü'r-Rahim'i ve adamlarını tutuklatmış daha sonra Melikü'r-Rahim'i, es-Sirevan Kalesine⁷⁶² gönderilmiş böylece Büveyhoğulları devletinin yüz yirmi yedi yıllık devri de son bulmuştur⁷⁶³.

448 Saferinde/1056 Nisan Reisü'r-Rüesa daha ziyade Şii Türklerin bulunduğu Kerh mahallesinde Sünni simgesi olan siyahların çekilmesini emretmiş, halkın istememesi üzerine Reisü'r-Rüesa onları öldürtmek istemişse de Amidülmülk buna engel olmuştur⁷⁶⁴. Yine bu yılın Ramazan ayında Halife ile Tuğrul Bey Büveyh hükümdarı ile işbirliği yapmakta olan Türklerin hepsini Bağdat'tan çıkartıp Dinever ve

⁷⁵⁷ Ebû'l-Ferec, I, 307.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 168-69.

⁷⁵⁹ Hasan İbrahim Hasan, IV, 11; İbnü'l-Esir, VIII, 179; “Halife hatiplere Bağdat camilerinde hutbeyi Tuğrul Bey adına okumalarını emretti ve 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) Cuma günü Tuğrul Bey adına hutbe okundu.”

⁷⁶⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 97; er-Râvendî, I, 104; “...437 senesinde Emire'l-mü'mininin Bağdat minberlerinde Tuğrul Bey adına hutbeler okunmasını, adının sikke üzerine yazılmasını ve O'na; “Rükne'd-Devle Ebû Talib Tuğrul Bey b. Mikail Yemin Emir el-Mü'minin” denilmesini ve onun adından sonra Melik-i Rahim Ebû Nasır b Ebi Heyca Sultan ed-Devle'nin lakab ve adının okunmasını emretti.”

⁷⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, IV, 11.

⁷⁶² İbnü'l-Esir, VIII, 181.

⁷⁶³ Hüseyinî, s. 13.

⁷⁶⁴ Şemseddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratu'z-Zaman fi Tarihi Ayan-Havadisi'l Hasse bi Tarihi's-Selaçık beyne senevati 1056-1086*, (Neşr. Ali Sevim), Matbaati Cemiyeti Tarihîye, Ankara 1968, s.

Hulvan'a sürmek suretiyle dağıtmışlardır⁷⁶⁵.

Bağdat'ta Tuğrul Bey'in askerleri ve halk arasında çıkan karışıklıklar üzerine⁷⁶⁶ Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılmaya karar vermiş ve 10 Zilkade 448/19 Ocak 1057'de Bağdat'tan ayrılmıştır⁷⁶⁷. Halifeyle görüşüp yerine döndüğünde Halife, O'nu tekrar davet etmiş⁷⁶⁸ ve hoş ziyafetler yaptı ve âlemin vilayetini Sultana daim kılıp İrakeyn ve Kuhistan vesair memleketlerde O'nun sultanlığını onaylamış⁷⁶⁹. Dicle kenarında bir şehir inşa etmesini emretmiş ki bu şehrin camisi Camii Sultan adıyla meşhur olmuştur⁷⁷⁰. Tuğrul Bey bir müddet Halifeyle kaldıktan sonra Halifenin izniyle memleketine geri dönmüştür⁷⁷¹.

Arslan Besasiri Halife tarafından memleket işlerinde yetkili kılınmış, şan ve şöhreti artıp kuvvetlendiğinde O, bu gücü Halife'ye isyana kadar götürmüştür. Nitekim Tuğrul Bey'in Bağdat Seferi ve İsyanın bastırılması hususu Arslan Besasiri İsyanı başlığında incelenmiştir. Tuğrul Bey'in bu ilk seferinde Besasiri Şam'a kaçmış akabinde Halife 25 Zilkade'de/23 Ocak 1058'de umumi bir kabul resmi düzenlemiş ve O'na "*Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib*" unvanını vermiştir⁷⁷². Bu sırada Sultan'ın amcazadesi Resultekin, Sultan'ın Basra, Errecan, Huzistan⁷⁷³ ve Şirazi iltizama verdiği Hezarebs b. Bengir b. İyad'a saldırmış, Sultan'ın emriyle harekete geçen Hezarebs'le yaptığı savaşı kaybedip esir alınan Resultekin ise Hezarebs'ten Tuğrul Bey'in kendisini bağışlaması için Halife'den şefaatchi olmasını istemek üzere kendisini Hilafet Sarayına göndermesini istemiş O'da bunu kabul etmiş ve Resultekin Bağdat'a varmıştır. Ancak Halife, Amidülmülk'ten Resultekin'in durumunu sorduğunda O: "*Sultan O'nun hiçbir hak ve hürmete layık olmadığını söylüyor ve "O benim ihsanına isyanla karşılık verdi, bu sebeple halkın benim mevkiimi anlaması, heybet ve azametimin artması için O'nun*

⁷⁶⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzi, 10.

⁷⁶⁶ Konuyla ilgili bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 190-191.

⁷⁶⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 191; "Bağdat'ta on üç ay ve birkaç gün kaldığı halde bu süre içinde Halife'yle hiç görüşmemiştir."

⁷⁶⁸ Yazıcızâde Ali, s. 49.

⁷⁶⁹ er-Râvendî, I, 105; Reşidüddîn Fazlullah, s. 99.

⁷⁷⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 99.

⁷⁷¹ Yazıcızâde Ali, s. 49.

⁷⁷² İbnü'l-Esir, VIII, 197.

⁷⁷³ *Huzistan*; İran'ın eski Susiana'ya tekabül eden eyaleti olup, bugünkü sınırları kuzeyde Zağros dağ silsilesi, batıda Kerha, güneyde Cerrahi veya Tab Irmağı ile Karun ve Kerha'nın Şattu'l-Arab ile birleştiği yerden başlar. Bkz. Cl. Huart; "Hûzistan", *IA*, V/I, İstanbul 1977, s. 624.

bana teslim edilmesi lazımdır.” diyor.”⁷⁷⁴ deyince görüşmelerden sonra Resultekin’in zincire vurulması kararlaştırılmış ve Halife tevkiinde: “Rükneddin’in (yani Tuğrul Bey’in) bizim katımızdaki mevkii ve itibarı başkalarına yapmadığımız böyle bir işi yapmamızı gerektirdi. Çünkü bizim geleneğimizde bir şahsın Halifelik Sarayı’nda zincire vurulup bağlanması şeklinde bir adet yoktur. Ne yapılacağı, nasıl hareket edileceği hususunda O’nun rızasını almak zorundayız.”⁷⁷⁵ demiştir.

Selçukluların güçlenmesi diplomasi alanında da kendisini hissettirmiştir. Zira Tuğrul Bey aynı yıl Bizans’ın merkezi Kostantiniyye’ye (İstanbul) gönderdiği elçisi ile imparatorudan, hutbenin Abbasi halifesi adına okunmasını istemiş ve bu isteği yerine getirilmiş, böylece Bizans’ın merkezindeki camide Fatımî halifesi el-Müstansır adına okunan hutbeye son verilerek, Abbasi halifesi Kâim Biemrillah adına okutulmaya başlanmıştır. Bundan son derece rahatsız olan Halife Müstansır, Mısır ve Şam (Suriye)’daki tüm kiliseleri ve Kudüs’teki meşhur el-Kumâme kilisesini kapatıp, Gayr-ı Müslimlerin cizyesini arttırmış ve Ruhban sınıfının da cizye vermesini emretmiştir⁷⁷⁶. Bu sırada İbrahim b. Yınal’da⁷⁷⁷ Sultan’a asi olup Hemedan’a gitmiştir⁷⁷⁸ ki bazı kaynaklarda Besasiri’nin İbrahim Yınal’la mektuplaşıp, O’nu kardeşi Tuğrul Bey’e karşı kışkırttığı zikredilmektedir⁷⁷⁹. Sultan da O’nun peşinden gitmiş, veziri Amidülmülk ve karısı Hatun’u Bağdat’a göndermiştir⁷⁸⁰. İbrahim Yınal da çok geçmeden 25 ya da 26 Ramazan 450/16-17 Kasım 1058’de Hemedan’a ulaşıp derhal harekete geçerek, kendi askerleri ve zaten Sultana kırgınlık içinde olan Türkmen obalarından topladığı kuvvetlerle, yanında az bir asker bulunan Tuğrul Bey’le savaşarak onu mağlup etmiş ve Sultan’ı kuşatmıştı. Selçuklu Sultanı, bu kuşatma altında en az üç ay kalıp çok müşkül durumlara düşmüş, hatta onun öldüğü yolundaki haberler Bağdat’a kadar ulaştığında Sultan’ın hayatından ümit kesildiği için, vezir el-Kündüri Selçuklu tahtına üvey oğlu Enuşirvan’ı geçirmeyi dahi düşünmüştür. Fakat hem sultanın sağ olduğuna dair yeni haberlerin gelmesi, hem de hanımı Altuncan Hatun ile İnanç Bey ve

⁷⁷⁴ İbnü’l-Esir, VIII, 197.

⁷⁷⁵ İbnü’l-Esir, VIII, 198, Nitekim Büveyhiler devrinde Halifelik Sarayı onlardan korkup kaçan vezir, amid ve diğerlerinin sığınağı haline gelmişti. Bu olayla Selçuklular bu usulü değiştirmiş oldular. Bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 198.

⁷⁷⁶ Aydın Çelik; “Fatımi-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 746.

⁷⁷⁷ el-Hüseyni, s. 13; “ana bir kardeşi İbrahim Yınal”.

⁷⁷⁸ er-Râvendi, I, 106; Reşidüddîn Fazlullah, s. 100.

⁷⁷⁹ Bkz. İbnü’l-Adım, s. 4; İbnü’l-Esir, VIII, 200.

⁷⁸⁰ İbnü’l-Esir, VIII, 201; Ebû’l-Fida, II, 176.

Ömer adlı Selçuklu komutanlarının karşı çıkması üzerine bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır⁷⁸¹. Hatun daha sonra Hemedan'a Sultan'ın yanına varmış⁷⁸² ve Rey yakınlarında yapılan savaşta İbrahim Yınal ile iki yeğeni Muhammed ile Ahmed esir düşmüş⁷⁸³, İbrahim Yınal ve yeğenleri öldürülmüştür. İbrahim Yınal Cemaziyelahir 451/Temmuz 1059'da yayının kirişiyle boğularak öldürülmüştür⁷⁸⁴. İbrahim Yınal defalarca isyan ettiği halde affedilmişti ancak bu kez Tuğrul Bey Halife'nin başına gelen olayların yegâne sebebi olarak gördüğü İbrahim Yınal'ı affetmemiştir⁷⁸⁵. Bu sırada Sultan'ın Bağdat'tan ayrıldığını duyan Besasiri, tekrar Bağdat'a varıp Halife'yi haremde muhasara edip daha sonra esir etmiştir ki bu olay ve akabinde Tuğrul Bey'in Bağdat'a tekrar gelişi ve isyanı bastırışı Arslan Besasiri isyanında teferruatlı olarak incelenmiştir. İsyanın bastırılmasının ardından Halife Ane'den getirilmiş, 451 Zilkade 25/2 Ocak 1060'te⁷⁸⁶ Halifenin kapısına geldiklerinde Sultan atından inip Halifenin atı önünde yaya oldu⁷⁸⁷. Halife çok dualar edip: “*İrkib! Ya Rükneddin (yani atına bin ya Rükneddin)*”⁷⁸⁸ demiş böylece O'nun lakabı (Rüknü'd-) devle iken (Rüknü'd-) din olmuştur⁷⁸⁹. Kendisini iki defa Şiilerin baskısından ve tutukluluktan kurtaran Tuğrul Bey'i “*Sultanü'l Maşrik ve'l-Mağrib- Doğunun ve Batının Sultanı*” unvanıyla taltif etmiş⁷⁹⁰ Tuğrul Bey'in “*Doğunun ve Batının hükümdarı*” ilan edilmesiyle Türklerin, İslam'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları “*cihan hâkimiyeti mefkûresi*” İslami devirde yeniden ortaya çıkmış oluyordu. Ayrıca Halifenin tüm yetkilerini Sultan'a devretmesi olayı Türk-İslam tarihinde ilk laiklik uygulaması yorumlarına neden olmuştur⁷⁹¹. Nitekim bu zafer dolayısıyla Bağdat'taki devlet malının üçte biri

⁷⁸¹ Genç, s. 653.

⁷⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 201.

⁷⁸³ İbnü'l-Esir, VIII, 205.

⁷⁸⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 200, er-Râvendî, I, 106.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 200, Ayrıca bkz. el-Hüseyîni, s. 14.

⁷⁸⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 104, İbnü'l-Esir, VIII, 206, el-İsfahani, s. 17.

⁷⁸⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 104, İbnü'l-Esir, VIII, 206; “... Tuğrul Bey ayağı kalktı ve O'nun bindiği katırın yularını tutarak odasının kapısına kadar götürdü.”, el-Hüseyîni, s. 15; “...sonra Halife'nin katırının dizginini tutmuş olduğu halde yanında beraber yürüdü, böylece *Babü'l-hücre*'ye dâhil oldular.”.

⁷⁸⁸ er-Râvendî, I, 108; Yazıcızâde Ali, s. 51; Reşidüddîn Fazlullah, s. 104; Aksarayî, s. 110; “*Rükneddin=Dinin Direği* ünvanına ek olarak “*Sultan*” ünvanını da verdi.”.

⁷⁸⁹ er-Râvendî, I, 108; Yazıcızâde Ali, s. 51; Reşidüddîn Fazlullah, s. 104.

⁷⁹⁰ Âdem Apak, *İslam Tarihi, Abbasiler Dönemi*, IV, İstanbul 2011, s. 450. İbnü'l-Esir; “*Sultanu'l Maşrik ve'l-Mağrib*” ünvanının 449/1057'de Sultan, Bağdat'a geldiği zaman verildiği zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 197.

⁷⁹¹ Adalioğlu, s. 661.

Sultan'ın tasarrufuna terk edilmiş ve yine bu sebeple Tuğrul ve öteki Selçukoğullarına *Kasım-i Emirel-mü'minin=Mü'minler Emirinin Ortakçısı* unvanı verilmiştir ⁷⁹². Amidülmülk, kâtipleri çağırıp Bağdat'ın defter ve kanunlarını toplattırmış, Bağdat yönetimiyle ilgili her şeyi kendi kaleminde toplamış, Sultanlığa bağlı olanları zapt ettirmiştir⁷⁹³. Sultan daha sonra Azerbaycan'a Tebriz'e yönelmiştir⁷⁹⁴.

452 Seferinde /Mart 1060 Sultan yanında Hezarebs b. Bengir b. İyad, Dübeyş b. Mezyed, Sadaka b. Mansur ve daha başkaları olduğu halde Bağdat'a gidip Halife ile görüşmüş, 452 Rebiyülevvelinde/Nisan 1060 el-Cibal'e hareket etmiştir ⁷⁹⁵. Sultan Bağdat'a Emir Porsuk'u Şahne olarak atamıştır ki Emir Porsuk⁷⁹⁶ Selçuklular tarafından Bağdat'a tayin olunan ilk Şahnedir⁷⁹⁷. Ayrıca Bağdat'ı Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin'e dört yüz bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama vermiştir ⁷⁹⁸. 452 Zilkadede /Aralık 1060 Tuğrul Bey'in karısı Hatun⁷⁹⁹ Zencan'da vefat etmiş ve cenazesi Rey'e götürülüp orada toprağa verilmiştir⁸⁰⁰.

Sultan Tuğrul Bey, 454 yılında Amidülmülk'e Halife'nin karısı Arslan Hatun'la yola çıkmasını, yanına yüz bin dinar para ile istediği kadar mücevher almasını emredip ⁸⁰¹ O'nu, Halife Kaim-Biemrillah'ın kızı Seyyidetü'n-Nisa ⁸⁰² 'yı kendisine istemek üzere Bağdat'a göndermiştir⁸⁰³. Yapılan nikâh akdinin ardından Sultan Tuğrul Bey 455 yılı Muharreminde/Ocak 1063 Bağdat'a hareket etmiş, Seyyide Hatun 15 Safer'de/17 Şubat 1063 Sultan'ın sarayına götürülmüş, bu yılın Rebiülevvel ayında/Mart 1063 Bağdat'tan ayrılıp el-Cibal'e hareket etmiş ⁸⁰⁴, Tebriz'den Rey'e

⁷⁹² Aksarayı, s. 92.

⁷⁹³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 105; er-Râvendî, I, 109.

⁷⁹⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 104.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 213.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, s. 409; "Emir Porsuk, 490 yılı (1096-1097) Ramazan ayında bir Bâtîni tarafından öldürülmüştür."

⁷⁹⁷ Müneccimbaşı, I, 25; İbnü'l-Esir, VIII, 213.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 213.

⁷⁹⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 216; Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 85; "Altun-can".

⁸⁰⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 216; el-İsfahani, s. 18.

⁸⁰¹ İbnü'l-Esir, VIII, 221.

⁸⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 221, Bazı kaynaklarda bu hadisenin, 451 yılında Tuğrul Bey Bağdat'ta iken gerçekleştiği ve Seyyidetü'n-Nisa'nın da Halife'nin kardeşi olduğu zikredilmektedir. er-Râvendî, I, 109; "Sultan Amidü'l-mülk'ü, Halife'nin kız kardeşini Sultana istemesi, nikâh merasimi yapıp Tebriz'e getirmesi için Bağdat'ta bıraktı." Ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 52, Reşidüddîn Fazlullah, s. 105.

⁸⁰³ İbnü'l-Esir, VIII, 221; el-İsfahani, s. 18.

⁸⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 225-226.

yöneldiklerinde⁸⁰⁵ yolda Sultan hastalanmış, havanın gayet hararetli olduğu bir vakit, Re'y'in dışında havası hoş olan Kasran-i Biruni'nin Tacarşat köyünde ⁸⁰⁶ konaklamışlardır. Ancak burada Sultan'ın burnu kanamış, ne kadar uğraşılırsa da çare olmayıp Sultan, 8 Ramazan 455 /4 Eylül 1063 cuma günü vefat etmiştir⁸⁰⁷.

Halife Kaimbiemrillah, Tuğrul Bey'in ölümünden sonra verdiği bir emirle adını hutbelerden çıkarmış fakat yerine hiçbir hükümdarın adını koymamıştı. Aynı zamanda vergi toplamakla görevli Selçuklu memurlarına şu haberi göndermişti: “*Sen bu memlekete ölen Sultan tarafından memur edildin. Elini idareden çekip sükûn içinde oturmak istersen otur; yoksa seni bu memleketten çıkarırım*”; fakat Selçukluların Bağdat valisi Amid Ebû Said Kâini'nin Halifenin bu davranışına şiddetle karşı çıkması ve kendisinin Selçuklu veziri Amidülmük el-Kündüri'nin hizmetinde olduğunu ancak ondan gelecek emirlere göre hareket edeceğini bildirmesi Halife'yi daha ileri gitmekten alıkoymuş ve bu durum Irak'ın fiili olarak Selçuklu egemenliğinde kaldığını göstermiştir. Bununla birlikte oluşan otorite boşluğu Bağdat'ta tedhiş hareketlerine zemin hazırlamış, neticede Bağdat'ta halk ayaklanmış ve Abbasi başkentindeki bu kargaşa Tuğrul Bey'in ölümünden Alparslan adına hutbe okunmasına kadar yaklaşık dokuz buçuk ay kadar devam etmiştir⁸⁰⁸.

1.2.2. Alp Arslan Dönemi (455-465/1063-1072) Bağdatla Münasebetler

455 Zilhiccesinde/1063 Kasım, Alp Arslan amcası Tuğrul Bey'den sonra başa geçmiştir ki kendisi Çağrı Bey vefat ettiğinde⁸⁰⁹ Horasan'a hâkim durumdaydı. Vezirleri; Nizamü'l Mülk, Hasan b. Ali b. İshak⁸¹⁰, Hacıpleri; Hacib Yigrek ve Abdurrahman Agacı, Tevkii ise Bi-Nasrallah idi. Gayet heybetli ve siyasetli ve dindar bir padişaholan Alparslan hısımları üzerine galebe çalmış ayrıca gayet güzel ok atardı öyle ki asla hata

⁸⁰⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 106; er-Râvendi, I, 110; el-Hüseyini, s. 15; “455 yılı Safer ayının on beşinci Pazartesi gecesi zifafa girdi”.

⁸⁰⁶ er-Râvendi, I, 110; Reşidüddîn Fazlullah, s. 106; “Rey civarında Tacrişt köyünde Kasran-i Biruni'de konakladı”.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Cevzi, VIII, 234; İbnü'l-Esir, VIII, 211; İbnü'l-Adim, s. 10; el-Hüseyini, s. 15; Ebû'l-Fida, II, 183.

⁸⁰⁸ Apak, IV, 452.

⁸⁰⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 211; “Çağrı Bey Davud b. Mikail b. Selçuk 451 yılı Receb ayında (Ağustos-Eylül 1059) vefat etmiştir. Bir başka rivayette ise 452 yılı Saferinde (Mart-Nisan 1060) vefat etmiştir.” el-Hüseyini, s. 20; “Melik Davud 452 yılının Safer ayında Serhas'da (Serahs) öldü. Tabutu Merv'e götürüldü”.

⁸¹⁰ Yazıcızâde Ali, s. 54.

etmezdi. Uzun boylu, uzun sakallı idi ve uzunca bir tac giyerdi. Denilir ki, sakalının ucundan tacının tepesine değin iki arşın idi ve ne zaman ki elçiler veya büyük beyler gelse onun heybetinden titrerlerdi⁸¹¹. Onun zamanında memleketi oldukça rahat idi.

Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in vefatından sonra oğullarından ⁸¹² Süleyman'ın annesiyle evlenmiş ve kendinden sonra Süleyman'ın tahta geçmesini vasiyet etmişti⁸¹³. Tuğrul Bey vefat ettiğinde veziri Amidülmülk el-Kündüri başlangıçta Süleyman'ı tahta çıkarmış, ancak Emirlerin çoğunun ve halkın Alparslan'ı istemesi üzerine işlerin ters gittiğini anlayınca Rey'de hutbenin önce Alparslan sonra da kardeşi Süleyman adına okunmasını emretmiş ⁸¹⁴ böylece Alparslan hükümdar olmuştur. Başlangıçta Amidülmülk'ü vezir yapmış, ancak daha sonra önceden kendi mülazımı olan Nizamülmülk'e ⁸¹⁵ vezareti vermiş ve 456/1064'te Nesa şehrinde Amidülmülk'ün öldürülmesi için emir vermiştir. Nizamülmülk'ü kendisine vezir yapan Sultan Alparslan başa geçtiğinde durumu Hilafete bildirmiş, Halife de cevaben kendisini tebrik etmiştir⁸¹⁶. Tuğrul Bey'in ölümünün ardından Selçukluları Irak'tan kovmak için Türk olmayan unsurlar arasında kendi liderliği altında birlik oluşturma gayretinde olan Halife el-Kaim'in isteği ile Bağdad'a gelen melik ve emirler şahsi çıkarları için birbirleriyle ve halifeyle mücadeleye başlayınca, bu plan daha başlamadan bitmek zorunda kaldı. En güvenilir yolun yine Selçukluların tabiiyetinde kalmak olduğunu gören halife, tahta geçen Alparslan'ın adına 18 Rebiülahir 456/10 Nisan 1064 tarihinde Bağdat câmilerinde hutbe okuttu. Bununla da kalmayarak, daha önceden de yaptığı gibi, resmi bir törenle bütün dünyevi salâhiyetlerini Alparslan'a devrettiğini bildirdi ve bununla ilgili menşuru sultana gönderdi. Böylece, halifenin Tuğrul Bey'e devrettiği dünyevî iktidar, onun ölümünden sonra bu defa Alparslan için de tekrarlanıyor ve Irak Selçuklularının kuruluşuna kadar yürürlükte kalıyordu⁸¹⁷. Selçukluların Irak'taki en büyük temsilcisi

⁸¹¹ Yazıcızâde Ali, s. 55 er-Râvendî, I, 115, Reşidüddîn Fazlullah, s. 110; "...uzun ve ince sakalı vardı öyle ki *tir* (ok) attığı vakit onu bağlardı. Başına ise uzun bir külah takardı. Külahının düğmesinin ucu ile sakalının ucu arasındaki mesafe iki gez (bir metreye yakın uzunluk birimi) idi. Etrafındaki elçiler O'ndan korkardı."

⁸¹² İbnü'l-Esir, VIII, 211; "Alparslan, Yakuti, Süleyman ve Kavurt Bey".

⁸¹³ İbnü'l-Esir, VIII, 211, el-İsfahani, s. 24-25.

⁸¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 228, el-İsfahani, s. 26, Aksarayî, s. 110; "Amcası öldüğü sırada Alp Arslan Merv'de bulunuyordu. Devlet büyükleri yeni sultanı çağırmak üzere ulak gönderdiler. Gelinceye kadar küçük kardeşi İlyas'ı saltanat naibi olarak tahta çıkardılar."

⁸¹⁵ İbnü'l-Cevzi, VIII, 234; "Nizamülmülk Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusi".

⁸¹⁶ İbnü'l-Cevzi, VIII, 235.

⁸¹⁷ Hüseyin Kayhan; "Selçuklular-Abbasi Halifeliği İlişkileri", *Türkler*; IV, Ankara 2002, s. 671.

konumundaki Reis Ebû Ahmed Nihâvendî, varılan antlaşma şartlarının tâbi halifelik müessesesinin topraklarında uygulanışıyla ilgili olarak büyük çaba gösterdi. Bu durum karşısında gerek halife, gerekse de veziri İbn Cuheyr'in tepkilerine maruz kaldı ve ilişkiler gerginleşti. Vaziyeti yatıştırmak için Nihâvendî azledildi ve yerine herhangi bir görevli atanmayarak, bölge üç yıllığına 500.000 dinara Ebû Said Fâsî'ye iltizama verildi⁸¹⁸.

Kutalmış⁸¹⁹, Sultan Tuğrul'un vefat haberini aldığı anda saltanat davasına kalkışıp, Alparslan'a 456/1063'te isyan etmiş Rey üzerine yürümüş ve karşısına çıkarılan kuvvetleri bozguna uğratarak vezir Amidülmülk'ü muhasara altına almıştı. Şiraz'a çekilen vezir Kutalmış'ın karşısında uzun süre dayanamayacağını anlayınca Alparslan'dan yardıma gelmesini isteyerek onun adına hutbe okuttu. Alparslan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Kutalmış muhasarayı kaldırıp savaşı kabul edebileceği uygun bir yer olan Damgan civarında Milh vadisine geldiğinde⁸²⁰ akarsuların yönünü değiştirerek çevreyi bataklık haline getirip savaş alanında önceden tertibat almasına ve ordusunun da daha güçlü olmasına rağmen 1063 yılının son günlerinde cereyan ettiği tahmin edilen savaşta mağlûp olmuş, dağılan ordusunu kendi kalesi Girdekûh'a doğru çekmeye çalışırken⁸²¹ kayalık bir bölgede kaçarken binitinden düşmüş ve daha sonra ölü olarak bulunmuştur⁸²².

Alparslan Rey'e girmesini takip eden iki ay içinde idarî işlerle ve ordunun hazırlıklarıyla meşgul olarak Şubat 1064'te "*Rum gazası*" adı verilen batı seferine çıkmıştır. Alparslan hükümdarlığı süresince devletin batı yönüne daha çok önem vermiş, batıda fetih, doğuda ise genellikle asayişin temin amacıyla harekâta bulunmuştur. Bunun başlıca sebebi, babası Çağrı Bey'in daha önce Bizans topraklarına yaptığı akınlar sırasında keşfedilen Doğu Anadolu yaylalarının Türkmenler için en uygun yerleşme

⁸¹⁸ Kayhan, s. 671.

⁸¹⁹ el-Hüseyni, s. 21; "Tuğrul Bey'in amucasının oğlu ve Rum Meliklerinin cediti olan Melik Kutlumuş", el-İsfahani, s. 27; "Pederinin amcasının oğlu Kutalmış b. İsrail".

⁸²⁰ İbrahim Kafesoğlu; "Alparslan", *DİA*, II s. 526, İbnü'l-Adim, s. 13; "Karşılaşmanın Dih-i Nemek adıyla tanınan küçük bir köyün yakınlarında olduğu söylenir." Bu savaşın teferruatı için ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 21-22.

⁸²¹ Kafesoğlu, 526.

⁸²² İbnü'l-Esir, VIII, 248, İbnü'l-Adim, s. 13, el-Hüseyni, s. 22; "Harp Sultanın zaferiyle bittiği vakit Kutlumuş'u bir koyun ağılında ölmüş olarak buldular."

alanı olarak görülmesidir⁸²³. Selçuklu Devleti, muntazam teşkilâtı, kuvvetli ordusu ve mükemmel idaresiyle Orta Asya bozkırlarında kendilerini pek emniyette görmeyen ve ayrıca ekonomik sıkıntı içinde bocalayan çeşitli Türk toplulukları için sığınılacak ideal bir siyasî kuruluş durumundaydı. Bu sebeple, bir daha dönmek üzere Selçuklu topraklarına akan ve Türkmen adıyla anılan bu kalabalık kitleler, kısmen Selçuklu şehzadelerinin hizmetine girerek fetihlere katılırlarken kısmen de kendi reislerinin emrinde, hayat tarzlarına uygun iklimlerde yeni yurtlar edinmek için savaşıyorlardı. XI. yüzyılın başlarından beri aralıksız süregelen göçler dolayısıyla Selçuklu ülkesinin hemen her tarafına dağılan ve yer yer sosyal rahatsızlıklara da sebebiyet veren bu Türkmenlerin alışkın oldukları şartlara uygun bir memlekete yerleştirilmeleri gerekiyordu. Bu memleket ise bozkırları hatırlatan ve hayvan yetiştirmeye elverişli olan bölgeleriyle Anadolu idi. Hıristiyanların elinde bulunan Anadolu'nun fethedilmesi gerektiği hususunda kararlı olduktan anlaşılan Selçuklu devlet adamları Türkmenleri Bizans sınırlarına doğru sevk etmeyi devletin resmî iskân siyaseti olarak kabul etmişlerdi⁸²⁴. Burada Alparslan'ın yaptığı seferler biraz daha geri planda kalmak suretiyle yeri geldiğinde mevzu bahis olacaktır.

459 Cemaziyelevvelinde/1067 Mart, Sultan Alparslan'ın kız kardeşi, Halife'nin karısı Arslan Hatun Bağdat'a gelmiş vezir Fahrüddeve b. Cüheyr, O'nu Bağdat'a birkaç fersah kala karşılamıştır⁸²⁵.

462/1069-170'te Mekke Emiri Muhammed b. Ebi Haşim'in elçisi, Emir'in oğlunu da yanına alarak Sultan'a gelip Mekke'de hutbenin Halife el- Kaim ve Sultan adına okunduğunu ve Mısır'daki Fatımiler adına okunan hutbenin kesildiğini bildirmiş, Sultan Emir'e nefis hil'at verip her yıl için 10 bin dinar vergi bağlamıştır⁸²⁶. Yine bu yıl halkın elinde Sultan adına basılmış sahte paraların çoğalmasından dolayı Bağdat'ta dinarların basıldığı darphane Halife'nin vekillerinin kontrolüne geçmiş ve dinarlara veliahdın adı basılmış ve alışverişlerde “*el-Emiri*” adı verilen bu dinarlardan başkasının

⁸²³ Kafesoğlu, 527.

⁸²⁴ Kafesoğlu, 527.

⁸²⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 248; İbnü'l-Cevzi, VIII, 244; el-İsfahani, s. 32.

⁸²⁶ Müneccimbaşı, I, 39; İbnü'l-Esir, VIII, 254; “Sultan aynı zamanda Medine Emiri el-Mühennada aynı şekilde hareket ettiği takdirde O'na da yirmi bin dinar ve her sene için beş bin dinar tahsisat bağlayacağını söylemiştir.”.

kullanılması yasaklanmıştır⁸²⁷.

Sultanın 456/1064 Şevvalinde Ani'yi fethinden⁸²⁸ önce Nizamülmülk Sultan'ın Ani üzerine yürüdüğünü bir mektupla Halifeye bildirmiş⁸²⁹, Bağdat'ta Fetihname okunmuş ve Halife, Sultan'a övgü ve dualarla bir mektup göndermiştir⁸³⁰. Bar Hebraeus (Ebu'l- Ferec) Ani'nin alınması güç bir yer olduğunu şu sözleriyle ifade etmektedir: *“Ani şehrinin kuvvetini anlatmak için büyük Aras nehrinin dörtte üçünü kuşattığını, dörtte birinin derin bir çukur ile çevrilmiş olduğunu ve Aras'ın bu çukuru doldurup kuvvetli cereyanlar yaparak buradan geçtiğini söylemek kâfidir. Şehirde 700.000 hane ve bin kilise bulunmaktaydı.”*⁸³¹ sözleriyle ifade etmektedir. Şehrin fethinin akabinde Halife Kâim-Biemrillah özel elçisiyle gönderdiği mektubunda takdir ve tebriklerini bildirmiş ve kendisine *Ebu'l-Feth* unvanı vermiştir⁸³². Fars'ı fethetmiş, Şebankare'yi⁸³³ yağma edip pek çok kişiyi öldürmüştür⁸³⁴. Derbend-i Hazar'a ve Mülk-i Abhaz'a (Gürcü Ülkesi) ordu göndermiş, Gürcü Padişahı Bakrad Giyord⁸³⁵ sonunda bir elçi göndermiş ve sulh yapılmış, Bakrat, her sene vergi ödemeyi ve kızını Sultan'a vermeyi kabul etmiş ancak Sultan daha sonra kızı istemeyip Nizamülmülk'e bağışlamıştır⁸³⁶.

Rum Meliki Romanus⁸³⁷ altı yüz bin süvari⁸³⁸ ile Daru'l-İslam'a⁸³⁹ yürümüş ve

⁸²⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 253.

⁸²⁸ İbnü'l-Cevzi, VIII, 236, Sultan'ın Ani şehrini fethi ve bura hakkında bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 234-237; el-Hüseyni, s. 27.

⁸²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 122-123

⁸³⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 237.

⁸³¹ Ebû'l-Ferec, I, 316.

⁸³² Kafesoğlu, 527.

⁸³³ *Şebankare*; İran'da bir bölgenin adı. Nizamülmülk, s. 168.

⁸³⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 111, Râvendî, I, s. 116.

⁸³⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 111, el-Hüseyni, s. 30; “460 yılında Abhaz Meliki Bakrad, Berdea üzerine bir garet yaptı ki Berdea müslüman memleketlerdendir. Sultan azmini kuvvetleştirerek Abhaz memleketleri üzerine bir sefer yapmayı kararlaştırdı.”

⁸³⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 111, Sultan'ın Gürcü seferi ve aldığı yerler, bu savaşın teferruatı için ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 32; “Sultana elçi gönderip merhamet istirhamında bulundu. Fakat bilahare yine şeytana uydu... Bakrad bir ordu topladıysa da onlarda kışın şiddetinden helak oldular. Sultan Gürcistan'da beş ay kaldı.”

⁸³⁷ İslam kaynaklarında İmparatorun adı farklı zikredilmektedir. Reşidüddîn Fazlullah, s. 112 ve er-Râvendî, I, 117'de “Ermanos”, İbnü'l-Esir, VIII, 256; “Romanos”, İbnü'l-Adim, s. 11; “Diyucanes”, Hasan İbrahim Hasan, IV, 22; “Diyucinis Rumanus”, el-Hüseyni, s. 32; “Ermanos”, Aksarayı, s. 111; “Ermianos”.

⁸³⁸ er-Râvendî, I, 117, Kaynaklarda Bizans İmparatorunun asker sayısı iki yüz bin ila altı yüz bin arasında farklı sayılarda verilse de bilinen o ki Sultan daha az bir kuvvetle İmparatorun karşısına çıkmıştır. İbnü'l-Esir, VIII, 256; “Rum, Frank, Rus, Peçenek, Gürcü ve o civardaki diğer kavimlerden müteşekkil iki yüz bin kişilik ordu”, Reşidüddîn Fazlullah, s. 112; “Kayser Ermanos, üç yüz bin süvariyle sefere

Ahlat yöresindeki Malazgirt'e kadar gelmişti⁸⁴⁰. Sultan ise bu sırada Halep şehrini kuşatmıştı. Halep Emiri Mahmud, varlığını korumak adına denge siyaseti izlemiş ve bu amaçla Bağdat'a, Halep'te halife el-Kaim ve Sultan Alp Arslan adına hutbe okutacağını bildiren mektuplarla elçi göndermiştir. Daha öncesinde de Abbasi Halifesi İbn Cüheyr, emir Mahmut ve diğer Arap ileri gelenlerine “*Halife ve Sultan adına Sünnî hutbesi okutmalarını, eğer okutulursa kendilerine iyi muamelede bulunacağını*” bildiren mektuplar göndermişti. Emir Mahmud Sünnî hutbesi okutmaya karar verdikten sonra Halep ileri gelenlerini toplayıp onlara şunları söyledi: “*Çok iyi biliyorsunuz ki kendisine tabi olduğumuz Mısır Fâtımî Devleti'nin Suriye ve Filistin'deki hâkimiyeti artık çökmüş durumdadır. Selçuklu Devleti ise yeni bir devlet olup azametli ve güçlü bir orduya da sahiptir. Biz ise zayıf ve güçsüz bir durumda olduğumuzdan dolayı korku ve endişe içinde yaşıyoruz. Aynı zamanda onlar mezhepleriniz sebebiyle bizim kanlarımızı helal sayıyorlar. Bana sorarsanız yapılacak en doğru şey söz ve malın fayda etmeyeceği bir zaman gelmeden evvel hutbeyi onlar adına (Sünnî) okutmaktır*”. Emir Mahmut'un bu sözlerinden sonra orada bulunan ileri gelenler emirin bu kararını tasdik ettiler. Bu sırada Halifenin elçisi Nakîbü'n-nükaba Ebu'l-Fevaris Tırad b. Ali ez-Zeynebî, halife ve sultanın hilatleriyle birlikte Halep'e gelmişti. Halep'e bağlı yerlerdeki müezzin ve hatipler, Sünnî simgesi siyah elbiseler giyip Halife Kaim Biemrillâh ve Sultan Alp Arslan daha sonra da emir Mahmut adına hutbe okudular. Halife Emir Mahmud'a “*Emîrû'l-ecel, Hüsamü'd-devleti'l-Abbasiyye, Tâcü'l-mülûk, Nâsırü'd-din*” gibi lâkaplar verdi. Şehir camiinde toplanan halk, camideki üzerinde namaz kılınan hasırı kaldırarak “*Bu Ali b. Ebi Talib'in Şii hasırıdır. Bunun yerine Ebû Bekr'in Sünnî hasırı getirilip camiye serilsin*” dediler⁸⁴¹. Böylelikle 19 Şevval 462 /31 Temmuz 1070 Cumartesi Suriye'de Mısır Fâtımî halifesi adına okunan Şîî hutbe kaldırılarak yerine Abbasi halifeliği adına Sünnî hutbesi okunmuştur. Bu şekilde Halep Mirdasoğulları emirliği de Büyük Selçuklu tabiiyetini tanımış oldu.

Sultan Alparslan bu şekilde şehri ele geçirmesinin akabinde Mahmud'un annesini de yanına alarak Sultan'ın huzuruna varıp af talep etmesi üzerine onları affedip

---

çıkı”, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 37.

⁸³⁹ İbnü'l-Cevzi, VIII, 260; “(463 yılı olayları) Rum Meliki çok sayıda askeriyle İslam beldelerine yönelmiş...”

⁸⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 253; el-İsfahani, s. 38; “Halat'ı muhasara etti... Menazker'de konu.”

⁸⁴¹ Dayandı, Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti, s. 46, Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 22.

Mahmud'u da yerinde bırakmıştır⁸⁴². Fatımiler adına Halep'te okunmakta olan hutbeye son verilip burada Abbasiler adına hutbe okunmaya başlanmıştır⁸⁴³. Nitekim bu sıralarda Ermanos'un seferini duyup aceleyle Azerbaycan'a yönelen Alparslan'ın yanında çok fazla asker bulunmayıp⁸⁴⁴, vezirini Tebriz'e göndermiş, kendisi on beş bin süvariyle⁸⁴⁵ Ahlat üzerine yürümüş Nizamülmülk de O'nun arkasından gelmiş ve iki ordu Ahlat-Erzurum arasındaki Malazgirt ovasında⁸⁴⁶ karşılaşmışlardır. Sultan'ın askerleri az olduğundan, Ermanos'a bir elçi gönderip sulh teklifinde bulunmuşsa da Ermanos: *"Barış ancak Rey'de yapılacaktır."*⁸⁴⁷ cevabını vermiş, bu cevaba oldukça müteessir olan Sultan'a imamı ve fakihî olan Ebû Nasır Muhammed b. Abdulmelik el-Buhari⁸⁴⁸: *"Sen Allah'ın zafere ulaştıracağını ve diğer dinlere üstün kılacağını vaat ettiği bir din uğrunda savaşıyorsun. Umarım Allah Teâlâ sana bu fethi nasip edecektir. Cuma günü zeval vaktinden sonra hatiplerin minberde olduğu ve mücahitler için Allah'a duada buldukları ve duaların kabul edildiği saatte düşmana hücum et."*⁸⁴⁹ dedi. Halife Kaim Biemrillah tarafından da hatiplere minberlerde Sultan için dua edilmesi hususunda birer buyruk gönderilmiştir⁸⁵⁰. O gün Sultan'ın ordusu Allah Teâlâ'nın yardımıyla zafere ulaşmış⁸⁵¹ ve Ermanos, bir Rûmî'nin elinde tutsak olarak Sultan'a getirilmiştir⁸⁵². Rum

⁸⁴² İbnü'l-Esir, VIII, 256; el-İsfahani, s. 37.

⁸⁴³ Hasan İbrahim Hasan, IV, 22

⁸⁴⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 112-113.

⁸⁴⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 112-113, el-Hüseyini, s. 33, Râvendî, I, s. 117; "On iki bin insanla..." İbnü'l-Cevzi, VIII, 260; "dört bin kölesiyle", İbnü'l-Esir, VIII, 256; "Askerinin uzakta, düşmanının ise yakın bir mevkide olmasından dolayı asker toplayamadı.", el-İsfahani, s. 39; "Yanında Türk savaşçılarından katl ve tenkilden (kahırdan) başka Bir şey bilmeyen on beş bin süvari vardı."

⁸⁴⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 113; el-Hüseyini, s. 33; "Sultan Alparslan Rum Melik'i ile 463 yılı Zilkadesinin on beşinci Çarşamba günü Malazgerd ile Hılat (Ahlat) arasında "Zühre" denilen bir yerde karşılaştı.", el-İsfahani, s. 39; "Rum köpeği Hılat ile Menazkerd arasında Zühre denilen bir yere inmişti. İki asker arasında ancak bir fersah, tevhid ile teslis arasında ancak bir berzah bulunuyordu."

⁸⁴⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 257, Reşidüddîn Fazlullah, s. 113.

⁸⁴⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 257; el-İsfahani, s. 39; "Fakih Ebû Nasr Muhammed b. Abdulmelikü'l-Buhariyyü'l-Hanefî", Reşidüddîn Fazlullah, s. 113; "Melik Muhammed Danişmend", el-Hüseyini, s. 34; "Kendisinin imamı ve fakihî Ebû Nasır Muhammed b. Abdulmelik el-Buhari el Hanefî..."

⁸⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 257; Reşidüddîn Fazlullah, s. 115-116; "Sultan Çarşamba günü emirlerle bir tepeye çıkmış, Ermanos'un ordugâhını görmüş ordunun karartısından korkmuş ve "Bizim bu kadar askerimizle bu büyük taife-i cafiyyeye karşı muharebe ve müdafâ yapmamız nasıl mümkün olabilir." deyince Melik Muhammed Danişmend "...Eğer izniniz olursa düşüncemi arz edeyim" demiş ve: "Bugün çarşambadır. Saadete geri dönüp bugün ve yarın silahlarımızı hazırlayalım... Zemzem suyuna yıkanmış kefenlerimizi boynumuza asalım Cuma sabahı "Hayya 'ale'l-felah" sedasıyla haşem-i mansurla harp meydanına gidelim..." bütün emirler Danişmend Muhammed'in içten düşüncesine uydular."

⁸⁵⁰ Said b. Muslaya tarafından kaleme alınmış olan bu dua metni için bkz. el-Hüseyini, s. 33, İbnü'l Adim, s. 19.

⁸⁵¹ el-Hüseyini, s. 34; "İki ordu karşılaştığında Rumlar askerin etrafına bir hendek açtılar. Bunu gören

askerinin hezimete uğradığı görüldüğünde bu kişi Ermanus'u daha evvel görmüş olduğundan tanıyıp yakalayıp⁸⁵³ Gevherayin'e getirmiş o da Sultan'ın yanına gelip durumu bildirince Sultan İmparatorun huzura getirilmesini emretmiştir⁸⁵⁴. Sultan bu Rumi gulama oldukça hediyeler verip Rum Melikini de esir etmiş⁸⁵⁵ ondan sonra ise kulağına halka geçirip aman vermiştir⁸⁵⁶. Bu fetih 463 yılı 7 Zilkade'de/ 6 Ağustos 1071⁸⁵⁷ olmuştur. Sultan, İmparatorla bir buçuk milyon dinar kurtuluş akçesi ödemesi, istediğinde kendisine asker göndermesi ve Bizans ülkesindeki bütün esirleri serbest bırakması şartıyla elli yıllık bir antlaşma yapmıştır⁸⁵⁸. Sonra Melik'i salıvermiştir.⁸⁵⁹ Ayrıca İmparatorun gideceği emin bir yere kadar kendisine refakat etmek üzere yanına asker vermiş ve kendisi de bir fersah mesafeye kadar O'nu uğurlamıştır.⁸⁶⁰

Sultan Alparslan'ın zaferi ile sonuçlanan Malazgirt savaşıyla ilgili olarak kaynaklarda müşterek olan başlıca hususlar şunlardır; İlk olarak savaş Cuma günü öğle vaktinde başlamıştır; Bizans İmparatorunun askeri çok buna mukabil Sultan'ın askeri azdır; Sultan, başlangıçta İmparatora barış teklifinde bulunmuştur; İmparator, çelimsiz bir genç memlûk tarafından esir alınmıştır; Sultan bu tutsak İmparatora iyi muamelede

---

Sultan; *"Düşman muhakkak münhezim olacaktır. Çünkü bunların bu kadar çokluğuna rağmen hendek açmaları korktuklarına delalet eder."* dedi."

⁸⁵² Savaşın gidişatı ve tefferruatı için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 256-257, Reşidüddîn Fazlullah, s. 116-117, el-Hüseyni, s. 34.

⁸⁵³ Râvendi, I, s. 117; Tafsilat için ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 114-115; İbnü'l-Cevzi, VIII, 262.

⁸⁵⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 257; Râvendi, I, 117; İbnü'l-Adim, s. 11; "...Rum İmparatorunu bağlayıp boynuna boyunduruk vurarak Sultan'ın otağının bargâhına getirdiler. Saltanat imamı Ebû 'l-Fazl Kirmani, yerinden kalkıp O'nun ensesine bir tokat indirdi, Sultan bu hareketi beğenmedi: *"Bugün dahi Rum ülkesinin sahibi olan ve 50 bin seçkin süvarisi bulunan bu adama böyle bir davranışı nasıl reva görürsün?"* diye sorunca İmam; *"Küfrü zelil kılmak için"* cevabını vermiş, bunun üzerine Sultan: *"Zillete düşen kavmin büyüğüne acıyınız."* sözünü hatırlatmıştır." Ayrıca bkz. Aksarayi, s. 112.

⁸⁵⁵ Yazıcızâde Ali, s. 56, ayrıca bkz. Münecimbaşı, I, 40-41; Reşidüddîn Fazlullah, s. 116-117; İbnü'l-Esir, VIII, 257

⁸⁵⁶ Râvendi, I, s. 117; Yazıcızâde Ali, s. 56; Münecimbaşı, I, 40-41; Reşidüddîn Fazlullah, s. 119; "... Bir gün Kayser, üzgün ve yorgun bir şekilde Sultan'a: *"Eğer padişah isen başısla; kasap isen öldür; tüccar (bazargâh) isen sat."* dedi. Sultan O'nun kulağına iki küpe takıp: *"Gönül hoşluğu ile kendi memleketine git."* dedi.", Hasan İbrahim Hasan, IV, 23, "...Ya beni öldürürsün, ya İslam beldelerinde teşhir edersin veyahut affedersin!"

⁸⁵⁷ İbnü'l-Adim, s. 20; Reşidüddîn Fazlullah, s. 119; "463 yılı Rebiülevvel ayında (Aralık 1070-Ocak 1071)".

⁸⁵⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 258, Ermanos'un Sultan'la olan diyalogu için ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 118-119.

⁸⁵⁹ Yazıcızâde Ali, s. 56; Münecimbaşı, I, 40-41, Ermanos'un Sultan'la olan diyalogu için ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 118-119; İbnü'l-Esir, VIII, 258.

⁸⁶⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 258.

bulunmuştur ve nihayetinde Türk ordusunun eline çok miktarda ganimet geçmiştir⁸⁶¹.

Alparslan bu zaferden sonra Halife'ye bir fetihname göndermiş Halife Kaim Biemrillah, Sultan'a Ebu'l-Feth unvanını vererek onu taltif etmiş⁸⁶² ve Alparslan'ı zaferi hakkında kutlayıp kendisine şu suretle hitap etmiştir; “*el-velide's-seyyide'l-eceli'l müeyyedü'l mansuru'l sultanu'l azam, Melikü'l Arabü'l-Acem, Seyyid-i mülkü'l- imam Ziyaeddin gıyasese'l-müslimine zahire'l-imam kehfi'l-enam, Aduddevle'l-ğahire tace'l-millete'l-bahire, Sultan-ı diyare'l müslimine emrel mü'minine hersellah ve temhidehu ve ce'ale mine'l-hayrati mezidehu.*”⁸⁶³. Ayrıca gelen zafer haberlerinin ardından Halifenin emriyle Bağdat süslenmiş ve büyük bir şenlik tertip edilmiştir. Halife Alparslan'ı kutlayarak kendisine hil'at ve hediyeler göndermiştir⁸⁶⁴.

Bundan sonra ise Sultan emirlerine Rum memleketlerinin içlerine ilerlemelerini, fethedip ele geçirebildikleri her mülkün kendilerine, evlat ve torunlarına ait olacağını bildirmiştir. Sultan'ın böyle bir emir vermesinin sebebi olarak Reşidüddin Fazlullah, anlaşmadan sonra Melik'in anlaşmaya uymayıp, vergisini ödemeyi ihmal ettiğini⁸⁶⁵ gösterse de kaynakların çoğu Malazgirt yenilgisinin haberi Bizans'a ulaştığı andan itibaren İmparatorluğun başına Mikail'in geçtiği hususunda birleşir. Bu durumda anlaşma hükümlerine uymayan İmparator'un Mikail olduğu bu nedenle Sultan'ın da böyle bir emir vermiş olması kuvvetle muhtemeldir⁸⁶⁶. Bu emrin akabinde Emir Saltuk; Erzenu'r-Rum (Erzurum) ve çevresini, Emir Artuk; Mardin, Amid, Harput'u, Danişmend Kayseriyye; Zamandu (Zamantı), Sivas, Develü, Tokat, Niksar, Amasya'yı, Emir Çavdur; Maraş ve Sarus'u, Emir Mengüçik Gazi; Erzincan, Kemah gibi vilayetleri ele geçirmiştir⁸⁶⁷.

⁸⁶¹ Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, (Metinler ve Çevirileri)*, TTK. Basımevi, Ankara 1988, s. IX-X, bu savaşın detayları için ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, VIII, 260- 264.

⁸⁶² Apak, IV, 453; el-Hüseyni, s. 37.

⁸⁶³ el-Hüseyni, s. 37: “Bu zafer üzerine Halife Sultan Alparslan'a gönderdiği mektupta; “Efendi evlat, Tanrının desteğine mazhar, galip ve muzaffer evlat, en büyük Sultan, Arap ve Acem hükümdarı, Dünya hükümdarlarının efendisi, dinin ışığı, Müslümanların yardımcısı, İmamın (Halife) yardımcısı, insanların sığınağı, devletin kahredici bileği, dinin parlak tacı, İslam ülkelerinin sultanı, Emirü'l-mü'mininin burhanı” ünvanlarıyla taltif etti” şeklinde dile getirilmektedir. Ayrıca bkz. Sümer-Sevim, s. 11.

⁸⁶⁴ Apak, IV, 453-454; İbnü'l-Cevzi, VIII, 264; “Bağdat'a fetih haberi ulaştığında eğlenceler düzenlendi, insanlar Babu'n-Nube önünde toplanıp fetih mektubunu okudu.”

⁸⁶⁵ Reşidüddin Fazlullah, s. 120.

⁸⁶⁶ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 258; Kafesoğlu, 529.

⁸⁶⁷ Reşidüddin Fazlullah, s. 120.

Sultan Alparslan Bağdat şahneliğine olağanüstü yetkilerle donattığı Sadüddeve Gevherayın'ı tayin⁸⁶⁸ ile hilafet merkezinde tam bir egemenlik tesis etmiştir⁸⁶⁹. Ondan önce Sultan Alparslan tarafından Bağdat şahnesi tayin edilen Aytekin es-Süleymani'nin bu görevden azlinin sebebi ise Aytekin'nin Sultan'ın yanına giderken oğlunu kendi yerine vekil bırakması, bu sırada oğlunun, Halife'nin kölelerinden birini öldürmesi üzerine Halife'nin ve Halifelik Divanının Aytekin'nin şahnelikten azledilmesi için ısrarcı olmaları etkili olmuştur⁸⁷⁰. Alparslan, kendisinden sonra oğulları arasında bir ihtilaf çıkmasını diye saltanatının son dönemlerinde oğlu Melikşah'ı veliyaht tayin ederek, bu hususta halifeden onay almayı da ihmal etmemiştir (464/1171-72)⁸⁷¹.

Sultan, saltanatının son dönemlerinde 465/1072-1073'te Han-ı Hanan⁸⁷² ile savaş için Maverâünnehir'e yönelmiş, burayı fethetmeye kastetmişti. Nitekim kaynaklarda Alparslan'ın doğuya yönelmesinin sebebi olarak Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr Han'ın Hârizm ve Tohoristan melikleri olan oğulları ile devamlı savaş halinde olması ve Selçuklulardan toprak almaya çalışması buna mukabil Alparslan'ın ilk defa bu kadar büyük bir orduyla sefere çıkmasının ise muhtemelen Karahanlılar'ı tamamen ortadan kaldırmayı hedef edinmesi⁸⁷³ olarak, bazı kaynaklarda ise Sultanın annesi İlig Hanlar soyundan olup⁸⁷⁴ Sultan; "*O memleketlerde benim mirasım vardır*" demek suretiyle bu toprakları alma gayesi⁸⁷⁵ yine Alparslan'ın kız kardeşinin evli olduğu Şemsülmülk'ün Sultan'ın Ceyhun'u geçmesinin sebebi olarak karısını görmesi ve onu döverek öldürmesi⁸⁷⁶ olarak da zikredilmektedir. 465/1072-1073'te içinde Ceyhun'u geçmiştir⁸⁷⁷. Nehrin kenarında Berzem adlı küçük bir kale vardı⁸⁷⁸. Askerler kaleyi

⁸⁶⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 260.

⁸⁶⁹ Apak, IV, 454; el-İsfahani, s. 42.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 258; el-İsfahani, s. 42.

⁸⁷¹ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 671.

⁸⁷² Reşidüddîn Fazlullah, s. 120; İbnü'l-Esir, VIII, 262; "Şemsü'l-Mülk Tekin", er-Râvendî, I, 118; "İlig Han", el-Hüseyîni, s. 37; "Şemsülmülk Tamgaç", el-İsfahani, s. 44; "Şemsülmülk Tekin b. Dafgaç", Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 164; "Semerkant, Buhara ve Maverâünnehir Sahibi Şemsülmülk Tekin b. Tamgaç"

⁸⁷³ Kafesoğlu, 529.

⁸⁷⁴ Bkz. er-Râvendî, I, 118; Reşidüddîn Fazlullah, s. 121.

⁸⁷⁵ Yazıcızâde Ali, s. 57; İbnü'l-Cevzi, VIII, 276; İbnü'l-Esir, VIII, 263; Müneccimbaşı, I, 44-45.

⁸⁷⁶ Geniş bilgi için bkz. Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 164-166

⁸⁷⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 263; Ayrıca bkz. Ebü'l-Fida, II, 188; İbnü'l-Cevzi, VIII, 276; Reşidüddîn Fazlullah, s. 121; er-Râvendî, I, 118.

⁸⁷⁸ er-Râvendî, I, 118; Reşidüddîn Fazlullah, s. 121; Hasan İbrahim Hasan, IV, 23, "Yusuf el-Terzemi'nin kalesi", Müneccimbaşı, I, 43 "el- Harezmi", Yazıcızâde Ali, s. 57; "Nirzüm (Berzem) suyu kenarında

fethettikten sonra Yusuf-ı Nirzümi⁸⁷⁹ (Harizimli bir emir⁸⁸⁰) adındaki kale beyini 6 Rebiülevvel 465/20 Kasım 1072'de⁸⁸¹ Sultana getirdiler. Sultanın sorduğu sorulara doğru cevap vermediği için Sultan, bunun öldürülmesini emretmiş⁸⁸², Yusuf yaşamından ümidi kesince sakladığı bıçağı çıkarıp Sultan'a hamle yapmıştı⁸⁸³. Sultan'ın elinde bir yay bulunmakta ve okuna itimadı ise tam idi⁸⁸⁴. Dört yandan has oğlanlar ve silahtarlar Yusuf'u tutmak için yeltendiklerinde Sultan okuna itimat ettiği için onları men etmiş, ancak oku isabet ettirememiş ve kalkıp tahttan ineceği sırada düşmüş bunun üzerine Yusuf, Sultan'ın üzerine atlayarak O'nu bıçaklamıştır⁸⁸⁵. Bağdat şahnesi Sadü'd-Devle Sultanın önünde duruyordu, kendini onun üzerine bırakınca Onu da bıçakladı⁸⁸⁶. Ama Sadüdevle'nin yarası ağır değildi, tekrar iyileşti. Sultanın önünde iki bin kul saf tutuyordu⁸⁸⁷, buna rağmen hiç kimse Yusuf'a cüret edememiş, Yusuf bıçak elinde kaçarken Ferraşların başı olan Cami'i Nişaburi⁸⁸⁸ bir elindeki çadır tokmağı ile onun ardından yetişip başına vurmuş ve Yusuf oracıkta ölmüştür⁸⁸⁹. Sultan Alparslan 465 yılı 10 Rebiülevvelinde/24 Kasım 1072⁸⁹⁰ öldü, başsağlığı merasimi yerine getirilip Merv'de babasının yanında defnedildi⁸⁹¹. Ölüm haberi Bağdat'a ulaşınca vezir Fahrüdevle b.

---

kuşatılmış bir kale vardı.”, Aksarayı, s. 113; “Bezmdar Kalesi”.

⁸⁷⁹ Yazıcızâde Ali, s. 57; Münecimbaşı, I, 44-45; İbnü'l-Esir, VIII, 263; Ebû'l-Fida, II, 189; İbnü'l-Cevzi, VIII, 276 ve el-Hüseyni, s. 37; “Yusuf el-Harezmi”, er-Râvendî, I, 118; “Yusuf-i Berzemi”.

⁸⁸⁰ Apak, IV, 454.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esir, VIII, 263.

⁸⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 263; “Sultan dört kazık çakılarak el ve ayaklarının bunlara bağlanmasını emretti, bunun üzerine Yusuf: “*Ey Muhannes! Benim gibi bir adam böyle öldürülür mü*” demiş.”, Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, VIII, 276; Hasan İbrahim Hasan, IV, 24; el-İsfahani, s. 44.

⁸⁸³ er-Râvendî, I, 118; Reşidüddîn Fazlullah, s. 121; İbnü'l-Esir, VIII, 263; el-İsfahani, s. 45.

⁸⁸⁴ Kaynaklar Alparslan'ın ok atmadaki maharetinde ittifak etmişlerdir. Ör. İbnü'l-Esir, VIII, 263; “O güne dek attığı ok hedefinden hiç şaşmamıştı.”

⁸⁸⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 121- 122; er-Râvendî, I, 118, el-Hüseyni, s. 37; Aksarayı, s. 113.

⁸⁸⁶ er-Râvendî, I, 118; Yazıcızâde Ali, s. 57, bkz. Münecimbaşı, I, 44-45, İbnü'l-Esir, VIII, 263, Reşidüddîn Fazlullah, s. 122; “Mukarrebandan biri, kendini Sultan'ın üzerine attı. Yusuf O'nu da bıçakladı.”, el-Hüseyni, s. 37; “Sadüdevle Gevherayin orada duruyordu. Yusuf'u yaraladı, fakat Yusuf aldırış etmedi.”.

⁸⁸⁷ er-Râvendî, I, 119; Reşidüddîn Fazlullah, s. 123; “(Hadise cereyan ettiği sırada) iki bine yakın adsız ve utanılacak gulam Sultan'ın yanında hazır idi.”.

⁸⁸⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 124; Yazıcızâde Ali, s. 57; er-Râvendî, I, 119; İbnü'l-Esir, VIII, 263; “Hizmetçilerden biri”, Hasan İbrahim Hasan, IV, 24, “Ermeni hadım”, el-Hüseyni, s. 37; “Ferraş Ermeni”, el-İsfahani, s. 46; “Ermeni bir Ferraş”.

⁸⁸⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 124; Yazıcızâde Ali, s. 57; “... beynisin hurd eyledi.”, Sultan'ın ölümüyle ilgili ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, VIII, 277; er-Râvendî, I, 119; Hasan İbrahim Hasan, IV, 24.

⁸⁹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 263; el-Hüseyni, s. 38; “465 senesi Rebiülevvelin sonunda Cumartesi günü öldü.”, İbnü'l-Cevzi, VIII, 277; “Rebiülevvelin 10'u cumartesi günü idi.”.

⁸⁹¹ İbnü'l-Cevzi, VIII, 277; Münecimbaşı, I, 44-45; İbnü'l-Esir, VIII, 263 Alparslan hakkında ayrıca bkz. İbnu Hallikan, V, 69-71.

Cüheyr selamlıkta (Sahnu's-Selam) oturup taziyeleri kabul etmiştir⁸⁹².

Sultan Melikşah zamanında Bağdat'ta Halifenin kölelerinden biri Ebû Cami'i Nişaburinin oğlunu bir dava sebebiyle kavga sırasında vurup öldürmüş, Cami'i yetişene kadar bu kaçıp Halifenin haremine girmiş. Cami'i harem kapısında "*Ben senin atanı öldürene ne yaptıysam aynını yap*" deyince Sultan; "*Doğru söylüyor*" diyerek Emir Hacib Kımac'ı göndermiş, O da Halifenin hareminden o adamı güçlkle çıkartmıştır. Halife Muktedi ise; "*on bin filori*⁸⁹³ *vereyim benim namusum sımasin?*" dese de çare olmamış⁸⁹⁴ ve kıssas uygulanmıştır⁸⁹⁵.

Sultan Alparslan, Ceyhun kenarındaki o hadise olduğunda Horasan, Irak ve Azerbaycan'ın tamamını ele geçirmişti⁸⁹⁶. Sultan Alparslan geride kendinden sonra sultan olan Melikşah ile Ayaz, Tekiş, Börü Bars, Tutuş, Arslan Argun, Sâra ve Ayşe adlarındaki sekiz çocukla beraber ismi bilinmeyen bir kız çocuğu bırakmış⁸⁹⁷ ölmeden önce ise Melikşah'ı veliaht ilan etmiştir⁸⁹⁸.

1.2.3 Melikşah Devrinde (465-485/1076-1092) Bağdat

Sultan Melikşah'ın güzel bir yüzü ve kuvvetli pazıları vardı. Her türlü silahları kullanır binicilik, kûy ile çevgan oynamakta ise oldukça çevikti⁸⁹⁹. 445/1053'te⁹⁰⁰ doğmuştur. Veziri Nizamülmülk el-Hasan b. Ali b. İshak, Hacibi ise Hacib Komaç⁹⁰¹ idi. Sultan Melikşah oldukça bahtlı bir padişahı, zira ataları cihangirlik edip âlemi fethetmiş, o ise padişahlığın lezzetini görmüştür. Onlar saltanat ağacını dikmişler, o ise onun meyvesini yemiştir. Onun zamanı padişahlığın baharı gibiydi, halkı ondan hoşnut

⁸⁹² İbnü'l-Esir, VIII, 264; İbnü'l-Cevzi, VIII, 277.

⁸⁹³ *Filori*; Mağrib dinarına verilen ad.

⁸⁹⁴ Müneccimbaşı, I, 44-45, er-Râvendî, I, 119; "Halife ise namusuna leke gelmemesi için iki bin dinar veriyordu." Reşidüddîn Fazlullah, s. 124; "Sultan kabul etmedi ve "*Haremin namusunu bozmak, Allah'ın emrinden geçmekten, hak bir kıssası yerine getirmekten daha mı iyidir.*" dedi".

⁸⁹⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 124, er-Râvendî, I, 119.

⁸⁹⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 124; Müneccimbaşı, I, 44-45.

⁸⁹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 265; el-Hüseynî, s. 38; "Evladı bunlardır; Melikşah, Tökiş, Ayaz, Tutuş, Böri-Bars, Arslan Ergun."

⁸⁹⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 125; er-Râvendî, I, 119; "... on oğlundan Melikşah'ı veliaht yapmıştır."

⁸⁹⁹ er-Râvendî, I, 122.

⁹⁰⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 137; er-Râvendî, I, 122; İbnü'l-Esir, VIII, 365; "447 (1055) yılında doğmuştur."

⁹⁰¹ er-Râvendî, I, 122; Reşidüddîn Fazlullah, s. 138; "Emir-i Hacib Kumac".

memleketi ise mamur idi⁹⁰².

Babasının olayı olduğunda kendisi Horasan'dan Irak'a gelmiş, bu sırada amcası Kavurd padişahlık davasına düşmüş ve büyük bir orduyla Kirman'dan Rey'e yönelmiştir⁹⁰³. Sultan Melikşah da askerleriyle bunu karşılayıp Hemedan yakınlarında⁹⁰⁴ 465/1072-1073'te karşılaştılar, üç gün üç gece muharebe oldu⁹⁰⁵. Kavurd'un askerlerinden biri ileri atılıp Sultan'ın askerlerinden biri onunla mukabele edip atının üstünde onu belinden ikiye ayırmış bunu gören Kavurd: “ *Burası durulacak yer değildir* ”⁹⁰⁶ diyerek kaçmış, hazine, cephane tüm malları yağmalanmış, sonunda kendisi de yakalanmıştır⁹⁰⁷. Bu sırada Hemedan'a gelen Sultan'ın askerleri; “ *Fetih yaptık, tımarlarımızın artırılması lazımdır.* ” diye nazlanmağa başlamış vezir Nizamülmülk'e gelerek: “ *Eğer bizim tımarlarımızı artırmazsanız devlet ve saltanat Kavurdundur* ” dediklerinde vezir askerlere: “ *Sabredin, bu gece Sultan'la görüşüp maksatlarınızı yerine getirelim* ” demiş ve o gece Sultan'la meşveret edip Kavurd'a zehir verip iki oğlunun gözlerine mil çekmişlerdir⁹⁰⁸. Ertesi gün asker Nizamülmülk'ün katına varıp cevap istediklerinde vezir onlara: “ *Gece bu konuda Sultan'a bir şey söylemek boşunaydı çünkü amcası hapiste kahrından ve sıkıntısından yüzüğünde bulunan zehri içerek ölmüştü. Bu sebepten Sultan oldukça üzgün (münfail) olmuştur.* ” deyince asker sakinleşip dağılmıştır⁹⁰⁹.

466/1073 1074'te Sultan Halife'den saltanatının onaylanmasını talep etmek için

⁹⁰² er-Râvendî, I, 123; Reşidüddîn Fazlullah, s. 125.

⁹⁰³ İbnü'l-Esir, VIII, 267; er-Râvendî, I, 123- Reşidüddîn Fazlullah, s. 126 “Irak'a yöneldi”, İbnü'l-Cevzi, VIII, 277; “Rey'i talep etti.”.

⁹⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 267; el-İsfahani, s. 48; er-Râvendî, I, 123; “Kereç civarında”, Reşidüddîn Fazlullah, s. 126; “Kereç Kasabası civarında”, el-Hüseynî, s. 39; “Hemedanın dışında”.

⁹⁰⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 267; el-İsfahani, s. 48; “Dört Şabanda “ el-Hüseynî, s. 39; “466 yılı Cemaziyelulânın 26. Cuma günü iki ordu karşılaştı.”, Ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 59; er-Râvendî, I, 123; Reşidüddîn Fazlullah, s. 126.

⁹⁰⁶ er-Râvendî, I, 124; Reşidüddîn Fazlullah, s. 126.

⁹⁰⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 126; er-Râvendî, I, 124; İbnü'l-Esir, VIII, 267; “Köylü bir adam Sultan'ın yanına gelerek amcası Kavurd'un köylerden birinde olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan adam gönderip yakalattı ve huzura getirtti.”, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 49.

⁹⁰⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 126; el-Hüseynî, s. 40; “Amid Ebû 'r-Rıza ondan hazinelerinin anahtarlarını ve definelerinin alametlerini istedi. Kavurd; “ *...Beni serbest bırakınız ta ki Umman beldelerine gideyim. Sultana muti bir amca ve şefaati bir baba olayım. Ben Sultan'dan bir şey talep etmeğe muktedir değilim,* ” dedi. Bu mektup serbest bırakmasından korktukları için Sultan'a arz olunmadı, boğmak suretiyle Kavurd'u öldürdüler.”, İbnü'l-Cevzi, VIII, 278; “Sultan'ın emriyle boğularak öldürüldü.”, el-İsfahani, s. 49.

⁹⁰⁹ er-Râvendî, I, 124-125; Reşidüddîn Fazlullah, s. 128; Yazıcızâde Ali, s. 60.

Sadüddeve Gevherayin'i Bağdat'a göndermiş⁹¹⁰, Halife, elçi için görkemli bir gün olarak nitelenen bir kabul töreni düzenlemiş, akabinde Sultan'ın saltanatını onaylayıp bu hususta Sultan'a bir menşur yazmış ve hil'at ile kendi eliyle bağlanmış bir de sancak göndermiştir⁹¹¹.

Anlatılır ki Hakan Tekinin⁹¹² elçisi 50 men ağırlığı olan bir topuz ve on men ağırlığında bir kılıçla gelip: *“Ey Sultan, hakan sana diyor ki biz bu kılıçla muharebe değil belki oynarız ve bu topuzlu zırha vursak isabet ettiğinde yerin dibine geçirir. Bu topuzu vurduğumuz vakitte zırh ile ekin yığınınını ayırt etmeyiz. Biz bununla harp ederiz.”* deyince Sultan bir saat sükût etmiş daha sonra askerlerine hazırlanmasını emretti. Kendisi de at ile meydana gelerek mikmaa'yı (topuz) aldı, onu başının etrafında yedi defa döndürdü ve 80 adım öteye attı; kılıcı yakaladı, onunla bir devenin boynuna vurarak ayırdı. Sonra yayı aldı attı ve elçiye: *“Hakan'a 'mikma'a ve kılıç senin olsun bize mikra'a (kamçı) ve yay yeter'de”* dedi ve yayı elçisiyle gönderdi. Elçilik vazifesini ifa ederek yayı Hakan'ın önüne koydu. Hakan onu atmak değil, germekten bile aciz kaldı⁹¹³. Akabinde 466/1073 1074'te Sultan Melikşah, Semerkand üzerine yürümüş⁹¹⁴, Hakan Tekin ile yapılan muharebeyi kazanınca Hakan af dilemiş⁹¹⁵ Sultan'da O'nun canını bağışlayıp O'nunla barış yapmıştır⁹¹⁶.

Melikşah, Selçuklu Sultanı olduktan sonra veziri Nizamülmülk'ü Bağdat'a göndererek kendi adına hutbe okunmasını istemiş, bunun üzerine Bağdat camilerinde Melikşah adına hutbe okunmuş⁹¹⁷, 467 yılının 13 Şabanında/3 Nisan 1075, Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah vefat etmiş, yerine el-Muktedi Biemrillah Halife olmuştur⁹¹⁸. Amidüddeve, Melikşah'tan Muktedi'ye biat almak için gittiğinde

⁹¹⁰ Müneccimbaşı, I, 48; Ebû'l-Fida, II, 189; el-İsfahani, s. 48; İbnü'l-Esir, VIII, 275.

⁹¹¹ Müneccimbaşı, I, 48; el-İsfahani, s. 48.

⁹¹² İbnü'l-Esir, VIII, 277; Reşidüddîn Fazlullah, s. 128; “Han-ı Semerkand”, Yazıcızâde Ali, s. 61; “Moğol hanı”, el-Hüseyni, s. 41; “Hakaniye”.

⁹¹³ el-Hüseyni, s. 41.

⁹¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 277; el-Hüseyni, s. 41, Bazı kaynaklar bu olayın tarihini 471 olarak kaydetmektedir. Bkz. er-Râvendî, I, 125; Reşidüddîn Fazlullah, s. 128; Yazıcızâde Ali, s. 61.

⁹¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 277; “...Sultan'a haber gönderip barışmak istedi. Ayrıca Sultan'ı buna razı etmesi için Nizamülmülk'e yalvardı.”

⁹¹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 277; er-Râvendî, I, 125-Reşidüddîn Fazlullah, s. 128; “...Hanı yaya olarak atının önünde çektiler. Han yer öptü. Sonra esir olarak İsfahan'a götürüldü. Sultan daha sonra O'nu tekrar Semerkand'a gönderip, O'na hediyeler verdi.”

⁹¹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 265.

⁹¹⁸ el-Hüseyni, s. 42; “467 senesi Şabanın on ikisinde”, İbnü'l-Esir, VIII, 278; “Halife kurdeşen

Halife'nin Melikşah hakkındaki saltanat ahdini de beraberinde götürmüş, 468 senesinde Bağdat'a dönmüştür⁹¹⁹.

468/1075-1076'da Sultan Sadüddeve Gevherayin'i Bağdat'a şahne olarak gönderdi⁹²⁰. Bu sene Bağdat'ta Dicle'nin büyük ölçüde taşması ve *el-Musennatu'l-Muizziyye* yanındaki bendin açılması sonucu büyük bir sel felaketi yaşanmış Ahmed b. Hanbel'in türbesi de dâhil pek çok yer, sular altında kalmıştır⁹²¹.

470/1077'de Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk ordugâhtan Bağdat'a gelmişti. Bu sıralarda Bağdat'ta Medrese Çarşısında (Sûkü'l-Medrese) oturanlarla salı pazarında (Sûkü's-Sülase) oturanlar arasında itikadi meselelerden kaynaklanan bir karışıklık çıkmış bunun üzerine Müeyyed'ülmülk b. Nizamülmülk Bağdat Amidi ve şahnesini⁹²² yanına çağırtmış bunlar da askerleriyle kargaşayı bertaraf etmişlerdir⁹²³. 471/1078'de Sultan Melikşah'ın oğlu Berkyaruk dünyaya gelmiştir⁹²⁴.

474/1081-1082'de Sultan'ın oğlu Davut ölmüş⁹²⁵, Sultan, oğlunun ölümüne ziyadesiyle üzülmüştür⁹²⁶ öyle ki kendini öldürmek dahi istediği ancak yakın adamlarının buna engel olduğu⁹²⁷ zikredilir. Çocuk defnedildiğinde makama girmeyip avlanmak üzere yola çıkmış ve şehirde oğlu için ağlanıp feryat edilmesini emretmiştir. Nitekim birkaç gün böyle de yapılmıştır. Halife'nin veziri de çocuk için Bağdat'ta taziyeye oturmuştur⁹²⁸.

475 Recebinde/1082 Kasım, Nizamülmülk'ün oğlu, Belh ve çevresinin valisi olan Cemalülmülk Mansur, Sultan Melikşah tarafından öldürülmüştür⁹²⁹. 475 Zilhiccesinde/Nisan 1083, Halife el-Müktedi Biemrillah, Şeyh Ebû İshak eş-Şirazi'yi,

---

hastalığına yakalanmıştı. Bu yüzden kan aldırıldı ve tek başına uyudu. Bu arada kan aldırıldığı yer açıldı ve haberi olmadan fazla kan kaybetti. 13 Şaban 467 (3 Nisan 1075)'te vefat etti.”, el-İsfahani, s. 51.

⁹¹⁹ el-İsfahani, s. 52.

⁹²⁰ Müneccimbaşı, I, 50; İbnü'l-Esir, VIII, 283; “Yanında da Bağdat'taki işlere nezaret etmek üzere gelen Amid Ebû Nasır da vardı.”

⁹²¹ İbnü'l-Esir, VIII, 276; İbnü'l-Cevzi, VIII, 305; “...Sular Daru'l hilafeye kadar ulaştı. Kaim Biemrillah'ın tabutu Rusafe'deki türbeye nakledildi.(469 cemaziyelahirde)”.

⁹²² İbnü'l-Cevzi, VIII, 312; “Amid Ebû Nasır”.

⁹²³ İbnü'l-Esir, VIII, 288, İbnü'l-Cevzi, VIII, 312.

⁹²⁴ bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 292.

⁹²⁵ Müneccimbaşı, I, 52; İbnü'l-Cevzi, VIII, 330; “Zilhiccenin on birinde Perşembe günü”.

⁹²⁶ Hasan İbrahim Hasan, IV, 27.

⁹²⁷ İbnü'l-Cevzi, VIII, 330.

⁹²⁸ Müneccimbaşı, I, 52, ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 300.

⁹²⁹ Bunun sebebi için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 303; el-İsfahani, s. 74-75.

Irak Amidi Ebu'l-Feth b. Ebu'l-Leys hakkındaki şikâyetleri muhteva eden bir mektubu Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'e iletmek üzere göndermiş, Şeyh Ebû İshak, Horasan'a ulaştı⁹³⁰ ve İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveyni ile münazara etti. Ebû İshak'ın yanında talebelerinden eş-Şâşi (İmam Ebû Bekir), İbn Kenan ve Taberi vardı. Cemalüddeve Afif el-Hadim de yanındaydı⁹³¹. Nizamülmülk'le görüşen Şeyh'in istekleri yerine getirilmiş ve Şeyh Bağdat'a döndüğünde Irak amidinin hiçbir dayanağı kalmadığından Halife'nin maiyetiyle alakalı işlerden elini çekmiştir⁹³².

476/1083-84'te Amidüddeve b. Cüheyr Halife'nin vezirliğinden azledilmiş, aynı gün Melikşah ve Nizamülmülk'ten Halifeye elçi gelip Cüheyroğullarının kendilerine gönderilmesini istemişlerdir. Halife bu isteği kabul etmiş onlarda bütün aile fertleriyle Sultanın yanına gitmişlerdi⁹³³. Sultan, Fahrüddeve'ye Diyarbakır'ı verip hil'at giydirip, orayı Mervanilerden almasını, kendi adına hutbe okutup, sikkelerde adını zikretmesini emretmiş, Fahrüddeve'de Diyarbakır'a gitmiştir⁹³⁴.

Sultan Sencer b. Melikşah 25 Receb 477/27 Kasım 1084'te el-Cezire'den Musul'a iki günlük mesafedeki Sincar şehrinde doğmuştur⁹³⁵. Sultan, Sincar'da konakladığı sırada doğan oğluna Ahmed adını vermiş, doğduğu şehirden dolayı da Sencer denilmiştir. Annesi ise bir cariyedir⁹³⁶. 479 Cemazielahirinde/1086 Eylül Melikşah yola çıkıp Musul'a varmış, oradan Receb ayında Caber kalesine ulaşmış orayı ele geçirdikten sonra Besabık b. Caber adlı kale sahibi öldürülmüştür⁹³⁷.

Melikşah, büyük askeri harekâtlarından fırsat buldukça Bağdat'ı ziyaret etmekten geri kalmamıştır. 479 Şevvalinde/1087 Ocak, Sultan'a O'nun yaptığı fetihleri tebrik edip O'nu Bağdat'a davet eden bir mektupla elçi gelmiş⁹³⁸ Sultan'da Zilhicce ayında (Mart-Nisan 1087) Bağdat şehrine varmış ve hükümet konağına (Daru's-Saltana)

⁹³⁰ Halk burada Şeyhi büyük bir coşku ile karşılamış, esnaf ve sanatkârlar yanlarında ne varsa hepsini O'nun bineğinin üstüne saçmışlardır. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 304.

⁹³¹ Müneccimbaşı, I, 52; el-İsfahani, s. 76.

⁹³² İbnü'l-Esir, VIII, 304.

⁹³³ İbnü'l-Esir, VIII, 305, İbnü'l-Cevzi, IX, 5; "Safer ayında vezir Amidüddeve azledildi. O, evlatları ve ahalisi Halife'den izinsiz Daru'l-memlekedden çıktı, sonra Horasan'a vardı. Sonra Sultan, Halifeye Cüheyroğullarının iadesinin mümkün olmayacağını yazdı..."

⁹³⁴ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 305.

⁹³⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 314; el-Hüseyini, s. 44.

⁹³⁶ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 314.

⁹³⁷ İbnü'l-Cevzi, IX, 28.

⁹³⁸ İbnü'l-Cevzi, IX, 29.

inmiştir. Nitekim bu, Sultan'ın Bağdat'a ilk gelişidir⁹³⁹. Ertesi sabah alayla yarış yerine (el-Halbe) gitti, top ve cevğan (çevgen) oynadı. Halifeye pek çok hediye gönderdi. Nizamülmülk ile ata binip şehitliklerin ve türbelerin ziyaretine gitti. Sonra iki meşhedi: Hz. Ali ve oğlu Hz. Hüseyin'in (RA) meşhetlerini ziyaret etti⁹⁴⁰. Musa b. Caferin türbesi, Ebû Hanife'nin ve Ahmed b. Hanbel'in kabirlerini de ziyaret etmişlerdir⁹⁴¹. Bu ziyaret dolayısıyla İbn Zikreveyh el-Vasıtî yazdığı bir kasidede Nizamülmülk'ü övmüştür⁹⁴². Bu ziyaretlerden sonra Bağdat'a döndüğünde Halife'nin yanına girdi⁹⁴³. Halife ona sultanlara mahsus hil'atler giydirdi, ülkenin ve halkın idaresini Sultan'a bıraktı ve onların arasında adalet yapmasını emretti. Sultan Halife'nin elini öpmek istedi fakat O, bunu kabul etmedi. Sultan bu kez O'nun yüzüğünü öpmek istedi, Halife ise yüzüğünü O'na verdi, Sultan yüzüğü öpüp gözlerine sürdü. Sonra Halife dönmesini emretti, O da döndü. Halife Nizamülmülk'e ve Sultan'ın bütün emirlerine hil'at giydirdi. Sultan 480 Saferine kadar (1087 Nisan) Bağdat'ta kaldıktan sonra İsfahan'a döndü⁹⁴⁴.

Sultan Melikşah iki kere Antakiyye'den Ezcünd'e (Özkend⁹⁴⁵) gitmiştir, son defa 481'de Antakiyye'ye oradan deniz kenarındaki Lazkiyye'ye⁹⁴⁶ gelip atlarını deniz suyu ile sulamışlar ve Sultan seccade isteyip iki rekât namaz kıldıktan sonra Allah'a şükür etmiştir ki; padişahlığı şarktan garp denizine kadar yetişmişti⁹⁴⁷. Has kullarına, Şam vilayetinin bir bölümünü, muhit ikta olarak⁹⁴⁸ vermiş, Haleb'i Kasımuddevle Aksungur'a, Ruha'yı İmamü'd-Devle-i Bojan'a, Musul'u Çekirmiş'e⁹⁴⁹, Antakya'yı Aksan'a verdikten sonra Özkend'e giderek Hital ve Hoten hududuna kadar hangi şehre

⁹³⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 325; İbnü'l-Cevzi, IX, 29; el-İsfahani, s. 81; "Dört Zilhicce".

⁹⁴⁰ Müneccimbaşı, I, 58-59, ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 325; İbnü'l-Cevzi, IX, 29.

⁹⁴¹ İbnü'l-Esir, VIII, 325; İbnü'l-Cevzi, IX, 29.

⁹⁴² İbnü'l-Esir, VIII, 325.

⁹⁴³ el-İsfahani, s. 82; "480 senesi on yedi Muharremde".

⁹⁴⁴ Müneccimbaşı, I, 58-59, ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 326.

⁹⁴⁵ er-Râvendî, I, 126.

⁹⁴⁶ *Lazkiye*; Suriye'nin en büyük liman şehri. Akdeniz kıyısındaki İbnihânî Burnu sayesinde şiddetli fırtınalardan korunan bir kesimde kurulmuştur. İlkçağlardan beri önemli bir liman şehri konumunda olmasından dolayı bölgede meydana gelen ticarî ve siyasî mücadelelere sahne olup sık sık iktidar değişikliğine uğrayan şehir Melikşah tarafından XI yy. ortalarında ele geçirilmiştir. Bkz. Şit, Tufan Buzpınar; "Lazkiye", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 117.

⁹⁴⁷ er-Râvendî, I, 126; Reşidüddîn Fazlullah, s. 129-130.

⁹⁴⁸ Yazıcızâde Ali, s. 69; Reşidüddîn Fazlullah, s. 130; "Bendegân-ı Hassına Şam vilayetinin en uzak yerleri ve deniz sahilinde ikta verdi."

⁹⁴⁹ er-Râvendî, I, 127; Reşidüddîn Fazlullah, s. 130; "Cögermiş'e".

vardı ise oraya bir vali koyup mukataalar kesip zulüm, kötü ve hoş gitmeyen kanunları kaldırmıştır⁹⁵⁰. Sultanın, isimleri divan sicillerinde kayıtlı olup iktaları, her gittikleri yerde ulufe ve nafakaları hazır olsun diye, memleketin muhtelif yerlerine dağıtılmış kırk altı bin atlısı⁹⁵¹ vardı. Ancak bunların tonlukları memleketlerde farklıydı ve hangi memlekete varsalar nafaka ve harçlıkları eksik olmazdı⁹⁵².

Sultan Melikşah, halifelik kurumu ile ilişkilerini matbûluk-tâbilik ilişkileri çerçevesinde yürütürken, bazen sivil idarenin başı olan veziri değiştirerek, iç işlerine karışmak gereğini duymuştur. Nitekim vezir Ebû Şucâ'nın azledilerek, Bağdat'tan uzaklaştırılmasını istediğinde Sultanın isteğini geri çeviremeyen, diğer yandan da vezirini kaybetmek istemeyen halife, Ebû Şucâ'yı Nizamülmülk'ün yanına göndererek, onun vasıtasıyla sultana affettirmeği ve eski görevine iadesini başardı (474/1081-82)⁹⁵³. Melikşah'ın Bağdat'ı ikinci ziyareti sırasında 484 yılı Rebiülevvel ayında Ebû Şuca, Müslüman olmayan halka baskı yaptığı gerekçesiyle Melikşah'ın isteği doğrultusunda ikinci kere görevinden azledildi ve yerine halifenin ricası ile Diyarbekir emiri Amîduddevle b. Fahruddevle getirildi⁹⁵⁴. (Zilkade 484/Aralık 1091). Görüldüğü gibi, Melikşah, Selçuklu siyasetine ters düşen Abbasi vezirlerini uzun süre görevlerinde tutmamakta, matbûluk haklarını kullanarak, azledilmesini sağlamaktadır. Halife ise, bu müdahaleleri etkisiz kılmak için ilk seferinde araya Nizamülmülk'ü koyarken, ikincisinde ise azledilen vezirin yerine kimin geçmesi gerektiğini bizzat kendisi belirlemiştir⁹⁵⁵.

484 Ramazanında/Ekim-Kasım 1091 Sultan, Bağdat'a hükümet konağına varmış, Nizamülmülk ise oğlu Müeyyedülmülk'ün evine geçmiştir⁹⁵⁶. Nitekim bu onun Bağdat'a ikinci gelişidir. Kardeşi Tacüddevle Tutuş, Kasımüddevele Aksungur ve etraftaki diğer melik ve emirler Sultan'ın yanına geldiler. Bağdat'ta örneği görülmemiş bir tören düzenlendi, şairler bu töreni öven şiirler yazdılar⁹⁵⁷. Nizamülmülk ve diğer

⁹⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 130-131; er-Râvendi, I, 127.

⁹⁵¹ Yazıcızâde Ali, s. 70; Reşidüddîn Fazlullah, s. 131; “elli bin kişilik ordu (sipahi)”, er-Râvendi, I, 127; “kırk beş bin süvari”.

⁹⁵² Yazıcızâde Ali, s. 70.

⁹⁵³ Kayhan, “Selçuklular-Abbasi Halifeliği”, s. 671.

⁹⁵⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 348-149; İbnü'l-Cevzi, IX, 56; “9 Ramazan Perşembe günü”.

⁹⁵⁵ Kayhan, s. 671.

⁹⁵⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 57; el-İsfahani, s. 82; “yirmi Ramazanında”.

⁹⁵⁷ Müneccimbaşı, I, 60, bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 356, Bununla ilgili Ebû 'l Kasım el-Müderrez'in yazdığı

devlet büyükleri Bağdat'a geldiklerinde kalmak için konaklar yapmağa başladılar fakat bundan sonra hükümdarlık ve vezirlik makamları fazla sürmemiş Nizamülmülk'ün öldürülmesi akabinde Sultan'ın da ölümü ile yaptıkları şeyler dağılıp gitmiştir⁹⁵⁸.

Hicaz yoluna bac ve bedrikayı (Su mahzenleri) götürmüştü. Emir'in haremine, beriyye arabalarına ve Kâbe-i Muazzama'nın koruyucularına o kadar inamlar etmişti ki haddi hesabı yoktu. Dürr-ü Beriyye'deki berke ve kuyuların hepsini o düzeltmişti⁹⁵⁹. Avlanmağı çok severdi. Sultanın Şikâr-namesinde (Av kitabı) onun bir günde yetmiş geyiği okla vurduğu yazılmıştır. Ne vakit bir geyik vursa bir fülör (Mağrib dinarı) dervişlere sadaka verir idi. Irak ve Horasan'da ne kadar av yeri varsa bilirdi. Geyik boynuzundan (ahu ve yabani eşek tırnağından⁹⁶⁰) minare yapılmasını emretmiştir⁹⁶¹. Rivayete göre avlarını sayar, bunlar on bine ulaştığında on bin altın sadaka vermiş⁹⁶². Maverünnehir'de, Badiye-i Arab'da, Horasan ve İsfahan'da onun eserleri bakidir⁹⁶³.

Kendisi tüm memleketler içinde Darü'l-Mülk olarak İsfahan'ı ihtiyar kılmış, orada çok imaret yapmış, şehirde ve şehrin dışında bağlar ve köşkler yaptırmıştı⁹⁶⁴. Şehir kalesi ve Dizkûh kalesini yaptırmıştı ve hazinesi de ordaydı. Devletinin veziri Nizamülmülk idi⁹⁶⁵. 485 yılı 10 Ramazan Cumartesi günü Nizamülmülk öldürülmüştür⁹⁶⁶. Nizamülmülk vezirlikten azledilip Sultan vezirliği Tacülmülk'e vermiştir⁹⁶⁷. Nizamülmülk Sultan ile birlikte İsfahan'dan Bağdat'a giderken, 485 yılı 10 Ramazanında/14 Ekim 1092 Nihavend yakınlarında Bâtınilerce öldürülmüştür. Konu Nizamülmülk bahsinde teferruatlı olarak incelenmiştir.

şiir için bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 57.

⁹⁵⁸ Müneccimbaş, I, 61; bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 356.

⁹⁵⁹ Yazıcızâde Ali, s. 70.

⁹⁶⁰ er-Râvendî, I, 129.

⁹⁶¹ er-Râvendî, I, 129; Yazıcızâde Ali, s. 70; "cemi'inde menare buyırmışdı, geyik boynuzundan yapalar", el-Hüseynî, s. 50; "Bağdat'tan Mekke'ye giderken yoldaki Minaretü'l-Kurun'u Melikşah yaptırmıştır. Bu minare avların boynuzları ve ayaklarının tırnaklarından yapılmıştır." , el-İsfahani, s. 69; "A'zib nam mahalli geçip Vakısa yanındaki Sebi'a'ya vasıl oldu. Orada bir minare inşa ettirdi. Minarenin taşları arasına oraya giderken avlamış olduğu geyiklerin boynuzlarını ve yabani eşeklerin tırnaklarını sokuşturdu... Minaretü'l Kurun (boynuz minaresi) diye maruftur."

⁹⁶² el-İsfahani, s. 68.

⁹⁶³ er-Râvendî, I, 129.

⁹⁶⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 133.

⁹⁶⁵ Yazıcızâde Ali, s. 70.

⁹⁶⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 61; İbnü'l-Esir, VIII, 360; el-Hüseynî, s. 45.

⁹⁶⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 135; İbnü'l-Esir, VIII, 364.

485 Ramazanında/Ekim 1092⁹⁶⁸ Bağdat'a giden Sultan, bir rivayete göre Halife'nin nikâhında bulunan kızının Halife'den şikâyet emesi üzerine⁹⁶⁹, bir başka rivayette ise torunu Ebû Cafer'i hilâfet makamının veliahdı ilân ederek, bu durumu onaylaması için halifeden istekte bulunduğu bunun kabul edilmemesi üzerine⁹⁷⁰ Halife Muktedî ile araları açılmış ve akabinde Melikşah, ondan Bağdat'ı terk etmesini istedi. Bunun üzerine bir ay mühlet isteyen Halife'ye, Sultan mühlet vermeyip avdan dönünceye kadar kalmasına izin verdi⁹⁷¹. Bu sırada Sultan av eti yiyip hummaya yakalandı ve bu arada kan aldırıldı. Fakat yeteri kadar kan alınmadı ve hastalığı ağırlaştı. 485 yılı Şevval ortasında cuma gecesini vefat etmiştir⁹⁷². Sultan Melikşah'ın Terken Hatun ve Halife Muktedî'nin işbirliği sonucu zehirlenerek öldürüldüğü de zikredilmektedir⁹⁷³. Sultan vefat ettiğinde "*Hatun el-Celaliye*" adıyla tanınan karısı Terken Hatun O'nun ölümünü gizlemiş, Halife el-Muktedî'nin Sultan'ın kızından olan oğlu Cafer'i Halife'nin yanına geri göndermiş ve Sultan'ın tabutunu alıp Bağdat'tan yola çıktığında emirlere de gizlice mal dağıtıp oğlu Mahmud'u destekleyeceklerine dair onlardan yemin almıştır ki tüm bu olaylarda Hatun'un işleri Tacülmülk tarafından yürütülmekteydi⁹⁷⁴. Sultan ömrünün son zamanlarında ne kadar kıdemli kişileri varsa çoğunu değiştirmişti. Şöyle ki; Nizamülmülk'ü Tacülmülk'e, dünyada bolluk ve ihsanıyla meşhur müstevfisi Şerefülmülk'ü, cimriliği ile meşhur Mecdülmelik-i Kamiyye'ye⁹⁷⁵, Tuğrai ve münşi Kemalüddele Ebû Rıza Fazlullah b. Muhammed'i Müeyyidülmülk ile Kemalülmülk İbn el-Muhtar ez-Züznî'yi ise Sedidülmülk Ebu'l-Meali ile değiştirmiş⁹⁷⁶ bu da ona hayırlı olmamıştır. Rükneddin Berkyaruk, Gıyaseddin Muhammed, Ebu'l-Haris Sencer ve Mahmud adında dört evlat bırakmıştır⁹⁷⁷.

⁹⁶⁸ Münecimbaş, I, 65; el-İsfahani, s. 83; "485 senesi yirmi dört Ramazanında"

⁹⁶⁹ Münecimbaş, I, 65; İbnü'l-Esir'de Sultan'ın Bağdat'ta gidiş sebebi belirtilmemiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 364, el-İsfahani, s. 69; "Bu tatsızlığa sebep Melikşah'ın halife'ye Bağdat'tan göç etmesini Hicaz ve Dimaşk'tan hangisini ihtiyar ederse oraya gitmesini teklif edişi ve Halife'nin, Melikşah'tan lazım olan hürmet ve ikramı görmemesi olmuştur."

⁹⁷⁰ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 672.

⁹⁷¹ İbnü'l-Cevzi, IX, 62.

⁹⁷² İbnü'l-Cevzi, IX, 84; İbnü'l-Esir, VIII, 364; el-Hüseyni, s. 49; "485 yılı Şevvalin on altıncı günü öldü.", el-İsfahani, s. 69.

⁹⁷³ Bkz. Suphi Saatçi, s. 54.

⁹⁷⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 364.

⁹⁷⁵ Yazıcızâde Ali, s. 72; Reşidüddin Fazlullah, s. 136; "Şerefülmülk Ebû 'l Sa'd'ı, Mecdülmülk Ebû'l-Fazl Kummi ile değiştirdi".

⁹⁷⁶ Reşidüddin Fazlullah, s. 136.

⁹⁷⁷ el-Hüseyni, s. 49.

1.2.4. Berkyaruk Zamanında (487-498/1094-1104) Bağdatla Münasebetler

Sultan Berkyaruk güzel yüzlü, orta boylu, açık kaşlı⁹⁷⁸ ve bağışlayıcı⁹⁷⁹ biriydi. İlk padişahlığı 486/1093'te olan Sultan'ın ömrü yirmi beş yıldır ve on iki yıl hüküm sürmüştür. Başkenti (Darü'l-Mülk) İsfahan'dır. Vezirleri İzzülmülk el-Hüseyin b. Nizamülmülk onun kardeşi Müeyyedü'l-Mülk Ebû Bekir b. Nizamülmülk ve Fahrülmülk b. Nizamülmülk⁹⁸⁰, İzzülmülk Abdulcelil ed-Dihistani⁹⁸¹, Müstevfi'si; Mecdülmülk el Kummi, Hacibleri ise Toga Yürek, Kumac, Abdülmülk'tür⁹⁸². Ancak onun zamanında çok hadiseler ve garip olaylar olmuş, türlü zahmetler çekmiştir. Melikşah öldüğünde, on üç yaşında olan Berkyaruk, oğulların en büyüğü idi⁹⁸³ ve babası veliahtlığa onu tayin etmişti⁹⁸⁴.

Melikşah, Bağdat'ta öldüğü vakit eşi Terken (Türkân) Hatun ve altı yaşındaki oğlu Mahmud⁹⁸⁵ da O'nunla birlikteydi⁹⁸⁶, askerlerde O'na biat etmişlerdi⁹⁸⁷. Türkân Hatun, Emirü'l-Mü'minin Muktedi Billah'dan oğlu Mahmud'un sultan olması ve onun adına hutbe okunmasını istemiş⁹⁸⁸, Halife başlangıçta, Saltanatın ismen Mahmud'a ait olması, hutbenin ise Halife adına okunması, ordu komutanlığı, ülke ve halkın idaresinin Emir Üner'e ait olması gibi bazı şartlar ileri sürmüştü fakat Terken Hatun bunu kabul

⁹⁷⁸ er-Râvendî, I, 135.

⁹⁷⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 138.

⁹⁸⁰ er-Râvendî, I, 135.

⁹⁸¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 155; er-Râvendî, I, 136; el-Hüseyinî, s. 54; "Kendisine çok kimseler vezir oldu. Bunların en sonu Hatirü'l-mülk Ebû Mansur Muhammed b. el-Hüseyin el-Meybidi idi. Bu çok cahil ve şişman bir adam idi." İbnü'l-Esir, IX, 24; "Sultan Muhammed'in oğlu Melik Selçuk'un veziri el-Hatir Muhammed b. el-Hüseyin el-Meybuzi, 515 yılında Fars diyarında öldü. Daha önce Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed'e vezirlik yapmıştı. Cömert ve yumuşak huylu bir insandı."

⁹⁸² Reşidüddîn Fazlullah, s. 155; er-Râvendî, I, 136.

⁹⁸³ er-Râvendî, I, 136.

⁹⁸⁴ Yazıcızâde Ali, s. 73; Reşidüddîn Fazlullah, s. 139; İbnü'l-Esir, s. 330, 336 "Sultan Melikşah, bu sene (480/ 1087-1088) oğlu Ebû Şüca Ahmed'i veliaht tayin etti, Halife'ye haber gönderip Bağdat'ta veliaht olarak adına hutbe okutulmasını istedi, Şaban ayında (Kasım 1087), veliaht Ahmed adına hutbe okundu, hatiplerin üzerine altın saçıldı. Fakat O, 481 yılında Merv'de öldü."

⁹⁸⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 139; İbnü'l-Esir, s. 367; "O sırada Mahmud dört yıl ve birkaç aylıktı." İbnü'l-Esir, s. 330; "480 yılında Sultan Melikşah'ın Terken Hatun'dan bir oğlu oldu ve adını Mahmud koydular."

⁹⁸⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 139.

⁹⁸⁷ el-Hüseyinî, s. 51-52; "Askerler üç sebepten buna biat ettiler. 1) bunun anası Terken Hatun, Melikşah'ın zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor, askerlere inam ve ihsanda bulunuyordu. 2) bu kadın Türk padişahlarının neslinden idi; hatta Efrasiyap'ın neslinden olduğu söylenir. 3) bütün servet bu kadının elinde idi ve bunu hep askerlere dağıttı. Bu cihetten bu çocuğa biat ettiler."

⁹⁸⁸ Yazıcızâde Ali, s. 73; İbnü'l-Esir, VIII, 367; Reşidüddîn Fazlullah, s. 139.

etmediğinden⁹⁸⁹ Halife; “*Oğlun henüz küçüktür, padişahlığa yaramaz*”⁹⁹⁰ diyerek kabul etmemiştir. Halifenin Melikşah’ın kızı Mehmelek Hatun’dan⁹⁹¹ Cafer adında bir oğlu vardı⁹⁹². Türkân Hatun onu terbiye ederdi ve babası el-Müktedi hayatta olmasına rağmen Türkân Hatun O’na Emirü’l-Mü’minin derdi⁹⁹³. Melikşah hayattayken İsfahan’da Darü’l-halife ve harem inşa edip Cafer’i orada Hilafete oturtmak istemişti. Bunu Halife bilmekte ve bu durum onun gayet hoşuna gitmekteydi. Türkân Hatun, Cafer’e babasına ve emri altındakilere bolca mal vermiş, Cafer’de babasına giderek Mahmud’un Sultan ilan edilmesini istemiş⁹⁹⁴ ayrıca Türkân Hatun’un, Halifenin şartlarını kabul ettiğini bildirmesi⁹⁹⁵ üzerine Halife de buna razı olup, Mahmud’u Sultan kılıp adına hutbe okutulmasını emretmiştir⁹⁹⁶. Türkân Hatun bir taraftan da Emir Kerbuga (Kürboğa)’ya pek çok mal ve kıyafetler vererek onu İsfahan’a Berkyaruk’u tutması için gönderdi⁹⁹⁷. Berkyaruk burada tevkif edilmiş, ancak Melikşah’ın ölüm haberi duyulduğunda Nizamülmülk’ün adamları şehirde isyan edip Berkyaruk’u hapisten çıkararak İsfahan’da adına hutbe okutup Hükümdar ilan etmişlerdi⁹⁹⁸. Bazı kaynaklarda ise Terken Hatun’un Berkyaruk’u tevkif etmek üzere adam gönderdiğini duyan Nizamülmülk’ün adamları Berkyaruk’u İsfahan’da himaye altına alıp gece Save ve Ave tarafına O’nun atabeği olan Gümüştekin Candar’a götürüp teslim ettikleri zikredilmektedir. O’nun da Berkyaruk’u alıp Rey’e götürüp tahta oturttuğu⁹⁹⁹ zikredilmektedir. Terken Hatun ile Mahmud İsfahan’a yaklaştığında Berkyaruk, Nizamülmülk’ün öldürülmesinden sorumlu tuttukları Tacülmülkten nefret ettiklerinden dolayı etrafında toplanan Nizamülmülk’e

⁹⁸⁹ İbnü’l-Esir, VIII, 367.

⁹⁹⁰ Yazıcızâde Ali, s. 73; İbnü’l-Esir, s. 367; Reşidüddîn Fazlullah, s. 139.

⁹⁹¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 140; er-Râvendî, I, 137; “Melikşah’ın kız kardeşi Meh-melek Hatundan”.

⁹⁹² Reşidüddîn Fazlullah, s. 140; İbnü’l-Esir, VIII, 331; er-Râvendî, I, 137.

⁹⁹³ er-Râvendî, I, 137; Reşidüddîn Fazlullah, s. 140.

⁹⁹⁴ er-Râvendî, I, 137; Reşidüddîn Fazlullah, s. 140; İbnü’l-Cevzi, IX, 77; “Melikşah’ın kızı Hatun’dan olan Cafer b. Muktedi bu yıl (486) cemadiyelevvelin 13’ünde öldü. Vezir Amidüddevele onun için üç gün taziyeye oturdu.”

⁹⁹⁵ İbnü’l-Esir, VIII, 367.

⁹⁹⁶ er-Râvendî, I, 137; İbnü’l-Esir, VIII, 367; “... kendisine “*Nasru’l-Dünya ve’l-Din*” lakabı verilmiştir. 22 Şevval 485’te (25 Kasım 1092) Cuma günü adına hutbe okunmuştur. Haremeyn-i Şerefeyn (Mekke ve Medine)’de de Mahmud adına hutbe okundu.”, Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 37, Reşidüddîn Fazlullah, s. 140, Yazıcızâde Ali, s. 74.

⁹⁹⁷ er-Râvendî, I, 137; Reşidüddîn Fazlullah, s. 141; Yazıcızâde Ali, s. 74; İbnü’l-Esir bu olayda Kürboğadan bahsetmez. İbnü’l-Esir, VIII, 367; “Terken Hatun Sultan’ın en büyük oğlu Berkyaruk’u tevkif etmek üzere İsfahan’a adam gönderdi.”

⁹⁹⁸ İbnü’l-Esir, VIII, 368.

⁹⁹⁹ Bkz. er-Râvendî, I, 137; Reşidüddîn Fazlullah, s. 141; İbnü’l-Cevzi, IX, 63; “Berkyaruk, Nizamülmülk’ün memlûklerine sığındı. Onlarda Rey’de hutbeyi O’nun için okudular.”

mensup askerlerle birleşmiş ve Re'y istikametine gitmiştir¹⁰⁰⁰. Rey Emiri Ebû Müslim¹⁰⁰¹, kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş bir tacı Berkyaruk'un başına koymuş ve Rey şehri civarında yirmi bine yakın atlı toplanmıştır¹⁰⁰². Berkyaruk'un ordusu ile Türkân Hatun'un ordusu Berucird yakınlarında savaşa tutuşmuş, bu sırada Terken Hatun'un ordusunda bulunan Emir Yelberd gibi bazı kumandanlar Berkyaruk'un tarafına geçince daha da güçlenen Berkyaruk'un ordusu galip gelmiş ve Türkân Hatun İsfahan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Berkyaruk'ta onların izini takip ederek İsfahan'a gelip şehri kuşatmıştır¹⁰⁰³. Harezmi'de oturan, oraya bağlı yerlere hâkim olup Harezmi'deki devlet işlerinden sorumlu olan İzzülmülk Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Nizamülmülk Babası öldürülmeden önce hizmet için Sultan Melikşah'ın yanına gitmiş, babasının ardından Sultan'ın da ölümü üzerine İsfahan'a gelmişti. Berkyaruk çoğunluğunu Nizamülmülk'e bağlı Memlüklerden müteşekkil ordusuyla İsfahan'ı 486/1093'te muhasara ettiğinde İzzülmülk, kardeşleriyle Berkyaruk'un yanına gitmiş, Sultan O'na hürmet ve ikramda bulunmuş ve O'na devlet işlerinde tam yetki vererek O'nu kendine vezir tayin etmiştir¹⁰⁰⁴.

Türkân Hatun'un yönetici ve danışmanları olan Emir Mecdülmülk Kummi ve Tacülmülk Ebû'l Ganaim¹⁰⁰⁵ ile Üner Bey ve Bilgebeg Sermez¹⁰⁰⁶ ittifak ederek Türkân Hatun'un hazineden Berkyaruk'a babasının mirasından beş yüz bin dinar¹⁰⁰⁷ vererek

¹⁰⁰⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 368, Berkyaruk'un Re'y'e gelişini Reşidüddîn Fazlullah, şöyle nakletmektedir. "Gümüştakin Candar O'nu Re'y'e götürdü ve orada tahta çıkardı, Re'y'in reisi olan Ebû Müslim Berkyaruk'un başına bir murassa tac giydirdi. Rey şehri civarında yirmi bine yakın atlı (sevakâr) toplandı." s. 141, Ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 137, Yazıcızâde Ali, s. 74.

¹⁰⁰¹ Bu şahıs Rey emiri olup Nizamülmülk'ün de akrabası idi. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 443

¹⁰⁰² Reşidüddîn Fazlullah, s. 141; er-Râvendî, I, 137; Yazıcızâde Ali, s. 74.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esir, VIII, 368; "485 yılı Zilhicce ayının son on gününde (21-31 Ocak aralarında) çetin savaşlar cereyan etti."

¹⁰⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 371; el-İsfahani, s. 84-85; "İzzülmülk, içkiye müptela, tedbir bilmez, iktidardan uzak, tenbellik ile maruf idi. Devlet idare makinesinin bozukluğu, Nizamülmülk'ün fıkdanından dolayı ziyadeleştiğinden bunun oğullarından birisini iş başına getirmekle devlet işinin yoluna gireceğini zannederek bunu vezir tayin edip ululadılar ve tebcil ettiler."

¹⁰⁰⁵ Tacülmülk, Berkyaruk İsfahan'ı kuşattığı vakit esir alınmış, Berkyaruk O'nu başlangıçta vezir yapmak istemişse de bu durum Nizamülmülk'ün naibi Osman'ın zoruna gitmiş ve Tacülmülk 486 Muharrem'de (Şubat 1093) Nizamülmülk'ün memlükleri tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 368-369, Hasan İbrahim Hasan, IV, 38; İbnü'l-Cevzi, IX, 63.

¹⁰⁰⁶ Emir Bilge Beg Sermez 493 yılı Ramazan ayının sonunda (Ağustos 1100), İsfahan'da Sultan Muhammed'in sarayında öldürülmüştür. Kendisi Bâtınilere karşı son derece tedbirli olup zırhsız ve muhafızsız dolaşmazken, o gün zırh giymemiş ve az sayıdaki adamıyla Sultan'ın sarayına girdiğinde bir Bâtuni tarafından öldürülmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 431.

¹⁰⁰⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 142, er-Râvendî, I, 138, Yazıcızâde Ali, s. 74; "Beş yüz bin filoriyi"

Onu İsfahan'dan gitmeye razı etmeği kararlaştırdılar¹⁰⁰⁸ ve Berkyaruk da buna razı olup oradan Hemedan'a geçmiştir¹⁰⁰⁹.

Bu sırada Türkân Hatun, Melikşah'ın amcazadesi ve Berkyaruk'un dayısı aynı zamanda da Azerbaycan Emiri¹⁰¹⁰ olan İsmail b. Yakuti'ye haber gönderip, Berkyaruk'u öldürmesi şartıyla oğlunun atabeyliğini, kendisiyle evlenmeği ve O'na hazineler vermeği vaat edip, O'na silah ve teçhizat göndermiş¹⁰¹¹, O da bunu kabul etmişti. Serhenk Savtekin'in adamları ve Türkân Hatun tarafından kendisine gönderilen Kürboğa ve diğer emirlerden kuvvetlerle yola çıkan İsmail'in ordusu¹⁰¹² ile Berkyaruk'un ordusu 486/1093'te başlarında Kerec yakınlarında karşılaşmış, bu sırada Emir Yelberd Berkyaruk'un safına geçmiş, İsmail bozguna uğrayıp İsfahan'a Berkyaruk'un annesi olan kız kardeşi Zübeyde Hatun'un yanına gelmiştir¹⁰¹³. İsmail, Gümüştekin el-Candar, Aksungur ve Bozan'la hiç kimsenin olmadığı bir yerde konuştukları bir sırada Saltanatı ele geçirmek ve Berkyaruk'u öldürmek niyetini onlara söylediğinde onlar da onu, 486 Şabanında/Ağustos-Eylül 1093¹⁰¹⁴ öldürmüşlerdir¹⁰¹⁵.

Melikşah ve Berkyaruk'un büyük emirlerinden olan Emir Yelberd¹⁰¹⁶ Sultan Berkyaruk'un annesi hakkında çirkin sözler sarf ettiği gerekçesiyle 486/1093'te Ramazan ayında Sultan Berkyaruk tarafından öldürülmüştür¹⁰¹⁷.

Melikşah'ın ölümü ile ortaya çıkan taht mücadelelerinde, Melik Tutuş'un kendi adına hutbe okunması ile ilgili isteği Halife Muktedî tarafından yerine getirilmedi

¹⁰⁰⁸ Yazıcızâde Ali, s. 74; Reşidüddîn Fazlullah, s. 142.

¹⁰⁰⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 142; er-Râvendî, I, 138.

¹⁰¹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 374.

¹⁰¹¹ er-Râvendî, I, 138; Reşidüddîn Fazlullah, s. 142; "O'na birçok alet, savaş gereci gönderip zerrâdhane-i İsfahan-ı (İsfahan'ın silahhanesi) hepsini O'na verdi.", Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 374-75, Hasan İbrahim Hasan, IV, 38.

¹⁰¹² İbnü'l-Esir, VIII, 375.

¹⁰¹³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 143; er-Râvendî, I, 138; İbnü'l-Esir, VIII, 375; "İsmail ve adamları bozulup İsfahan'a doğru gittiler. Terken Hatun kendisini hürmetle karşılamış adına hutbe dahi okutmuştur. Aralarında nikâh neredeyse kıyılacakken emirlerden bilhassa Sahibü'l Ceyş Emir Üner bu evliliğe karşı çıkmıştır. Zira onlar İsmail'den İsmail de onlardan koruyordu. Bu yüzden Kız kardeşi ve Berkyaruk'un annesi olan Zübeyde Hatun'un yanına gitmiş ve birkaç gün orada kalmıştır."

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 374, Reşidüddîn Fazlullah, s. 143; "Ramazan ayının dokuzunda", er-Râvendî, I, 138; "Ramazan ayında"

¹⁰¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 375; er-Râvendî, İsmail'in Berkyaruk'un emriyle öldürüldüğünü zikretmektedir. Bkz. er-Râvendî, I, 138.

¹⁰¹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 361; "Emir Yelberd, Nizamülmülk'e Melikşah'ın gönderdiği heyette olan ve O'nun Saltanatla ilgili söylediklerini Sultan'a ileten kişidir."

¹⁰¹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 376.

(486/1093). Anlaşıldığı kadarıyla, halife hutbe konusunda acele etmemiş, saltanat mücadelelerinin sona ermesini beklemişti¹⁰¹⁸. Berkyaruk, 486 Zilkade (Kasım-Aralık 1093)'de veziri İzzülmülk'le Bağdat'a gelmiş 10 Muharrem 487 (30 Ocak 1094) cuma günü Bağdat'ta Sultan Berkyaruk adına hutbe okunmuş ve “*Rükneddin*” lakabı verilmiştir¹⁰¹⁹. Berkyaruk'a hil'atler verilmiş, Sultanlığının tasdik edilmesine dair menşur çekilmesi için Halife'ye arz edilmiş Halife el-Muktedi de Berkyaruk'un Saltanatını tasdik eden menşuru onaylamış fakat ansızın vefat edince¹⁰²⁰ yerine geçen oğlu Mustazhir Billah Hil'atleri ve Saltanatını tasdik eden menşuru Berkyaruk'a göndermiştir¹⁰²¹. Sultan bu senenin Rebiülevvel ayına (21 Mart 1094) kadar Bağdat'ta kalmış ve daha sonra Musul'a dönmüştür¹⁰²².

Bu sırada çok sayıda asker toplayan Berkyaruk'un amcası Tutuş isyan etmiş, aralarında Kasımüddeve Aksungur, Emir Bozan gibi ünlü komutanlar ile Berkyaruk'un Musul Valisi Emir Kürboğayı sevk ettiği ordu Halep'e altı fersah mesafede Tutuş'a yenilmiş¹⁰²³ ve 487 Cemaziyevvelinde (Mayıs-Haziran 1094) Aksungur¹⁰²⁴ öldürülmüş, buradan Halep'e yürüyen Tutuş, Bozan ve Kürboğa'yı esir alıp, Bozan'ı öldürülmüş; Kürboğa ise Hıms'a¹⁰²⁵ gönderilip orada hapsedilmiştir¹⁰²⁶.

¹⁰¹⁸ Kayhan, “Selçuklular-Abbasi Halifeliği”, s. 672.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 378, Ebû'l-Fida, II, 204 ve Hasan İbrahim Hasan, IV, 38; “487 Muharreminin 14. Cuma günü adına hutbe okundu.” Müneccimbaşı, I, I, Sultan'ın Bağdat'a gelişi tarihi 14 Muharrem 487 olarak verilmekte ve “*Burhanu Emiri'l-Mü'minin*” lakabı verildiği zikredilmektedir. Bkz. Müneccimbaşı, I, 74.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Esir, s. 376-378; el-Hüseyni, s. 52; İbnü'l-Cevzi, IX, 84; “İmam Muktedi 15 Muharrem 487 Cumartesi günü ansızın öldü.” İbnü'l-Cevzi, IX, 81; “Şeyh Ebû Fazl b. Nasır; “487 senesi Muharreminde Bağdat'ta zelzele oldu. Bu hadiseden sonra Muktedi öldü.” dedi.”

¹⁰²¹ İbnü'l-Esir, VIII, 378; el-Hüseyni, s. 52; Müneccimbaşı, I, 74.

¹⁰²² İbnü'l-Esir, VIII, 378.

¹⁰²³ İbnü'l-Esir, VIII, 380; el-Hüseyni, s. 52; “Bu vaka cemaziyelahir 487'de oldu.” İbnü'l-Cevzi, IX, 76-77; “Bu sene (486) Tacuddeve Tutuş, Saltanat davasına kalktı. Rahbe'yi ele geçirdi, Berkyaruk'un gönderdiği Halep sahibi Aksungur, Ruha sahibi Bozan, Diyar-ı Bekir ve Musul sahibi Fahruddeve b. Cuheyr ile Halep kapısında karşılaştı ve onları bozguna uğrattı. Bozan ve Aksungur'u esir aldı.”

¹⁰²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 380; el-Hüseyni, s. 52, Melikşah'ın memlûkü olan Aksungur, O'nun ölümü üzerine saltanat davasına kalkışan Tutuş'a karşı Berkyaruk'u desteklemiş, Ruyan Köyü yakınlarında Tutuşla yaptığı muharebeyi kaybederek esir düşüp öldürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. Coşkun Alptekin; “Aksungur”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296

¹⁰²⁵ *Hıms*; Dimaşk ile Halep arasında bir yerleşim merkezi. Yakût el-Hamevi, II, s. 302.

¹⁰²⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 380-81; el-İsfahani, s. 85; “...Buzan ve Aksungur nam iki emir, Mısır ve Şam hududunda idiler. Bunlar durmadan Sultan'a elçi ve mektup göndererek amcası Tutuş b. Alparslan'ın isyan ettiğini ihbar ediyorlardı. Sultan bunların mektuplarını ancak iki emir ümitlerini kestikleri ve helaklık çukuruna düştikleri zaman okudu. Bu iki emir Tutuş'a mukavemet edeceklerini zannettiler. Bunun yolunda durdular. Lakin Tutuş'un eline düştiler ve siyaset kılıcı ile öldürdüler.”

Tutuş, Harran ve Urfa'yı zapt etmiş el-Cezire diyarını ele geçirmiş, daha sonra Hemedan'a yürüyüp burayı zapt etmiştir. Bu sırada Hemedan'da bulunan Fahrülmülk b. Nizamülmülk'ü görmüş, O'nu öldürmek istemiş fakat Yağsıyan, halkın Nizamülmülk'ün ailesine sempatisi sebebiyle O'nu vezir tayin etmesini tavsiye etmiş O'da Fahrülmülk'ü vezir yapmıştır. Daha sonra Bağdat'a haber göndererek Halife el-Mustazhir'den hutbeyi kendi adına okumasını istemiştir ancak Berkyaruk'un amcası Tutuş'a mağlup olduğu haberi alındıktan sonra bu teklif kabul edilecektir. Nitekim Sultan Berkyaruk, 487 Şevvalinde (Ekim-Kasım 1094) amcası karşısında bozguna uğramış ve İsfahan'a gitmiştir¹⁰²⁷.

Berkyaruk'un askeri az olduğundan mukavemet edemeyeceğini anlayınca kardeşi Mahmud ile ittifak etmek istemiş ki Türkân Hatun da bu sırada ölmüştü¹⁰²⁸ ve İsfahan'a gelmişti. Mahmud da bunu işitip kabul etmiş, birbirleriyle buluşup at üstünde sohbet etmişler fakat daha sonra Onar ile Bilge Bey¹⁰²⁹ ittifak ederek Berkyaruk'u meydan köşkünde hapsedip¹⁰³⁰ Berkyaruk'un gözlerine mil çekmeğe karar vermişler ancak Mahmud hasta olunca bunlar hali ne olacak diye beklemeğe karar verdiler¹⁰³¹ ve o hafta Mahmud ölmüştür¹⁰³². Bunlar da Berkyaruk'u çıkarıp tahta geçirdiler. O sırada Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk de Horasan'dan Sultan Berkyaruk'un yanına gelerek 487 yılı Zilhiccesinde/Aralık 1094-Ocak 1095 vezir oldu¹⁰³³. Sultan Berkyaruk da kardeşi Mahmud'dan sonra çiçek hastalığına tutulmuştu öyle ki ondan umutlarını

¹⁰²⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 381-382.

¹⁰²⁸ Ebû'l-Fida, II, 205; Reşidüddîn Fazlullah, s. 143; er-Râvendî, I, 139; İbnü'l-Esir, VIII, 386; "Türk Hakanı Afrasiyap neslinden Tafgaç Hanın (Tamgaç) kızı olan Terken Hatun el-Celaliyye, Tacüddevle Tutuş'a iltihak maksadıyla İsfahan'dan yola çıktı, yolda hastalanarak geri döndü ve 487 yılı Ramazan ayında (Eylül- Ekim 1094) öldü Terken Hatun'un elinde yalnız İsfahan kalmıştı ve emrinde de on bin Türk süvarisi vardı." , İbnü'l-Cevzi, IX, 84.

¹⁰²⁹ er-Râvendî, I, 139; Reşidüddîn Fazlullah, s. 143; "Aynı gün Onur/ Üner ve Melikşah'ın "Oğlum" dediği Emir-i Bozorg Bilgebeg", Yazıcızâde Ali, s. 75; "Melikşah'ın kullarından olup Mahmud'un hizmetinde bulunan Ayru ve Bilge ittifak ederek,".

¹⁰³⁰ Yazıcızâde Ali, s. 75; er-Râvendî, I,139; Reşidüddîn Fazlullah, s. 143; "Köşk-ü Meydan-ı İsfahan'da."

¹⁰³¹ Yazıcızâde Ali, s. 75, er-Râvendî, I, 139, Reşidüddîn Fazlullah, s. 144, Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 382; "Mahmud humma ve çiçek hastalığına yakalandığında tabib Eminüddevle İbnü'l-Tilmiz, Berkiyaruk'un gözlerine mil çektiirmek isteyen emirlere: "Melik Mahmud şu anda çiçek hastalığına yakalanmış bulunuyor, kurtulacağı da benzemiyor. Görüyorum ki siz Tutuş'un hükümdar olmasını ve ülkeyi ele geçirmesini istemiyorsunuz. O halde Berkyaruk'un gözüne mil çekmekte acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse O'nu Sultan yaparsınız, eğer hastalıktan kurtulursa Berkiyaruk'un gözlerine mil çekmekte takdir size kalmıştır." demek suretiyle onları bu işten vazgeçirmiştir."

¹⁰³² Yazıcızâde Ali, s. 75; er-Râvendî, I, 139; 487 yılı Şevval ayı sonunda (11Kasım 1094) Mahmud ölmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, s 382; Reşidüddîn Fazlullah, s. 144.

¹⁰³³ İbnü'l-Esir, VIII, 382.

kesmiştiler ancak sağlığına kavuşmuş¹⁰³⁴, Iraklı ve Horasanlı Emirler de Berkyaruk'un safına geçmiş ve bu durum onu hayli güçlendirmiştir¹⁰³⁵.

Sultan Berkyaruk 487 Rebiülevvelinde (Mart-Nisan 1094) amcası Tekiş'i boğdurmak suretiyle öldürmüştür¹⁰³⁶. Nitekim daha öncesinde Sultan Melikşah kendisine isyan eden Tekiş'in gözlerine mil çektirip Tekrit kalesine hapsedmişti¹⁰³⁷, ancak Berkyaruk Sultan olduktan sonra O'nu yanına getirtmiş, bir müddet sonra bir rivayete göre Berkyaruk'un diğer amcası Tutuş tarafından Tekiş'e gönderilen ve O'nu kendisine ilhak etmeğe teşvik eden mektupları ele geçirmesi, bir başka rivayete göre ise Belhliler'in Tekiş'i istemeleri ve O'nun da oraya gitmeğe niyetlenmesi üzerine Berkyaruk tarafından öldürülmüş, cenazesi bir müddet Samarra'da kaldıktan sonra Bağdat'a götürülerek Ebû Hanife'nin kabrinin yanında defnedilmiştir¹⁰³⁸.

Berkyaruk hastalığa yakalandığı sırada Tutuş, İsfahan'daki emirlere kendisine itaat ettikleri takdirde pek çok ihsanda bulunmayı vaat etmiş, onlar da O'nun tarafına geçeceklerine dair söz vermiş, fakat bir yandan da Berkyaruk'un ne olacağını merakla bekliyorlardı. Berkyaruk iyileştiğinde ise bu emirler Tutuş'a; "*Aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur.*" diye haber göndermişlerdir¹⁰³⁹. Yeni halife Mustazhir'i ise babasının bekle-gör politikasını uygulamadığı görülmektedir. Kuzey Suriye'de yeğeni Berkyaruk'u yendikten sonra adına hutbe okutmasını talep eden Tutuş'u reddetmemiş, hutbelerde onun adı okunmağa başlamıştı¹⁰⁴⁰. Nihayetinde Sultan Berkyaruk'la İsfahan'dan ayrıldılar askerleri ile Tutuşun ordusu Rey yakınlarında bir mevkiye karşılaşmış¹⁰⁴¹, 488 Saferinde/Şubat 1095 yapılan savaşta Tutuş'un ordusu mağlup olmuş kendisi de öldürülmüştür¹⁰⁴². Melik Tutuş, Berkyaruk'la savaşmadan önce Türkmen

¹⁰³⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 382; Reşidüddin Fazlullah, s. 144.

¹⁰³⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 382, ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 76.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 385.

¹⁰³⁷ Bazı kaynaklarda Tekiş'in (Şihabü'd-devle Tökiş) Melikşah ile yaptığı mücadele sonucu Tirmiz kalesinde cebren kendisini kaleden indirerek öldürdüğü zikredilmektedir. Bkz. el-Hüseyni, s. 44, İbnü'l-Cevzi, IX, 4; "Melikşah kardeşi Tekiş'le savaştı ve O'nu esir etti (sene 475)"

¹⁰³⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 385.

¹⁰³⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 390.

¹⁰⁴⁰ Ebû'l-Fida, II, 205, Kayhan, "Selçuklu-Abbasi Halifeliliği", s. 672.

¹⁰⁴¹ İbnü'l-Esir, VIII, 390, İbnü'l-Cevzi, IX, 85, el-Hüseyni, s. 53; "Muharebenin olduğu yer Rey'den on iki fersah uzakta Daşilû isminde bir köy idi." Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 86, Bazı kaynaklar ise savaşın Hemedan'da yapıldığını zikretmektedir. Bkz. Yazıcızâde Ali, s. 76, er-Râvendî, I, 140, Reşidüddin Fazlullah, s. 145.

¹⁰⁴² el-İsfahani, s. 86; İbnü'l-Esir, VIII, 390; "Rivayete göre O'nu Halep Emiri Aksungur'un adamlarından

Emiri Yusuf b. Abak'ı Bağdat Şahneliğine tayin etmiş, fakat Hille hâkimi Sadaka b. Mezyed O'nun Bağdat'a girmesine müsaade etmeyip O'nu mağlup etmişti. Sadaka'nın Hille'ye dönmesinden istifade eden Yusuf Bağdat'a girip şehri yağmalayıp ahaliye saldırmak istese de bu sırada Berkyaruk'la girdiği mücadele sonucu ölen Tutuş'un haberini almış ve Bağdat'tan ayrılmıştır¹⁰⁴³.

Berkyaruk'un Tutuş'u yenmesinden sonra Fahrü'l-mülk b. Nizamü'l Mülk¹⁰⁴⁴ Horasan'dan atlastan otağlar, kıymetli çadır, güzel silahlar, kıymetli taşlarla süslü eğer ve koşum takımları, kolanı bağlanmış Arap atları, Zagnos kuşları gibi oldukça mübalağa hediyelerle gelmiş¹⁰⁴⁵, Berkyaruk Müeyyedülmülk'ü azledip¹⁰⁴⁶ yerine vezareti Fahrülmülk'e vermiştir¹⁰⁴⁷.

Sultan Berkyaruk daha sonra Horasan'da başkaldıran amcası Arslan Argun'la mücadeleye girişmiş¹⁰⁴⁸, öncelikle amcası Böripars b. Alparslan'ı Arslan Argunla savaşmağa göndermiş, 488/1095'te vuku bulan savaşta Böripars kardeşine mağlup olup esir alınmış, Tirmiz'de hapsedtirmiş ve Böripars bir sene sonra Arslan Argun'un emriyle hapiste boğdurulmuştur¹⁰⁴⁹. Daha sonra Emir Kamac'ı Sencer'e Atabeg, Ebu'l-feth Ali b. el- Hüseyin et-Tuğraî'yi O'na vezir yaptıktan sonra Sencer'i Arslan Argun'la savaşmak üzere Horasan'a göndermiştir¹⁰⁵⁰. Berkyaruk, oldukça cüretli olan ve

biri efendisinin intikamını almak gayesiyle öldürdü.”, İbnü'l-Cevzi, IX, 85; “488 yılı 17 Saferinde”.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Esir, VIII, 390, Yusuf b. Abak Tutuş'un katlinden sonra Halep'e gitmiş fakat burada “el-Micen” adında buranın milis kuvvetlerinin reisi tarafından 489 yılı Muharreminde (Ocak 1096) öldürülmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 397.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 390; “Fahrülmülk b. Nizamülmülk bu savaşta Tutuş'un yanındaydı, Tutuş'un ordusu mağlub olunca O'da tevkif edilmiş daha sonra ise serbest bırakılmıştı.”.

¹⁰⁴⁵ er-Râvendî, I, 140, Reşidüddîn Fazlullah, s. 145; “Dergâh-ı Sultani için alet-i padişahi, pişkeşler, ziynet eşyaları, seraperde-i cehremi, atlas otağ, güzel silahlar,” Yazıcızâde Ali, s. 76; “Harir-i Sera perdeler, atlas divanhaneler, tazı gibi atlar, cephaneler ve garip eşyalar getirmişti.”.

¹⁰⁴⁶ Yazıcızâde Ali, s. 76, İbnü'l-Esir, VIII, 95, “Müeyyedülmülk ve kardeşi Fahrülmülk arasında babaları Nizamülmülk'ün bıraktığı mücevherat dolayısıyla husumet olmuş, Müeyyedülmülk'ün Berkyaruk'a annesi Zübeyde Hatun'u terk etmesi için yaptığı telkinlerin Zübeyde Hatuna ulaşması ve O'nun vezire karşı tavrının değişmesi üzerine Fahrülmülk pek çok hediye göndermiş ve sonunda Müeyyedülmülk azledilip yerine kardeşi Fahrülmülk vezir olmuştur.” Reşidüddîn Fazlullah, s. 145-146; “Müeyyedü'l mülk şu şiiri yazdı: “*Ben senin hane yapmana çok azim gösterdim; Sen haneye yaptığuma vurdun teber(balta)/ Ey pederin canı! Senden yana akıl süs vermiyor; Benden hep hayır geliyor, senden hep şer.*”.

¹⁰⁴⁷ er-Râvendî, I, 140; Reşidüddîn Fazlullah, s. 144; İbnü'l-Esir, VIII, 395; el-İsfehani, s. 87.

¹⁰⁴⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 146; er-Râvendî, I, 140; el-Hüseyini, s. 59; el-İsfahani, s. 234.

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 403-404; el-Hüseyini, s. 60.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 404; Reşidüddîn Fazlullah, s. 146; er-Râvendî, I, 140; “Kardeşi Sancar'ı Atabeg Kımaç'la askerinin önünden göndermişti.”.

nihayetsiz askeri bulunan bu amcasından oldukça kaygılanmakta ihtiyat kılmakta idi¹⁰⁵¹. Ancak Arslan Argun, Merve'de¹⁰⁵² 490 senesi Saferin on yedinci Salı günü¹⁰⁵³ bir köle tarafından bıçakla vurup öldürülünce¹⁰⁵⁴ Berkyaruk da cenksiz, zahmetsiz hazineye kavuşmuş ve Horasan'ı istila etmiştir¹⁰⁵⁵. Sultan Berkyaruk Arslan Argun hadisesinden sonra Nişapur'a gitmiş, savaş olmadan şehri zapt etmiş, Horasan'ın diğer şehirlerini de aynı şekilde ele geçirmiştir. Oradan Tirmiz'e geçmiş ve şehir kendisine teslim edilmiş¹⁰⁵⁶, Semerkand ve diğer yerlerde adına hutbe okunmuş ve bütün şehirler O'na itaat arz etmiştir¹⁰⁵⁷. Kardeşi Sancar'ı Horasan'a emir yaptıktan sonra kendisi Irak'a dönmüştür¹⁰⁵⁸.

490/1096-1097'de içerisinde Emir-i Emiran lakabıyla Muhammed b. Süleyman ki kendisi Sultan Melikşah'ın amcazadesi, Horasan'da isyan etmiş, bu isyan Berkyaruk tarafından bastırılmıştır. Yine Emir Kodan ve Yaruktaşın isyanları da bastırılmıştır¹⁰⁵⁹.

Müeyyedülmülk azledildikten sonra Emir Üner'in¹⁰⁶⁰ yanına gelip; *“Niçin hareket etmezsin Türkân oğlu Mahmud senden yeğ miydi? Sultan'ın kendi seni tüm oğullarından ziyade (yiğrek) severdi ve sana oğul derdi. Tüm halk ve sipahi seni ister. Malın çok ve yiğitsin, başkaldır, bir kere feth edersen cihan sana teslim olur.”* demek suretiyle Emir Üner'i isyana teşvik etmiş, O'da, kızıl otak, günlük ve sera perdeyi kendi lakabıyla tutup¹⁰⁶¹ saltanat davasına kalkışıp isyan etmiştir¹⁰⁶². Kendi hâkimiyetindeki

¹⁰⁵¹ Ebû'l-Fida, II, 209; Reşidüddîn Fazlullah, s. 146.

¹⁰⁵² el-Hüseyni, s. 60; “Kasr-ı Sadegân-i Merv”.

¹⁰⁵³ el-Hüseyni, s. 60, İbnü'l-Esir, VIII, 404:“ Bu olay 490 yılı Muharrem ayında (Aralık- Ocak 1097) vuku bulmuştur.”

¹⁰⁵⁴ Ebû'l-Fida, II, s. 209, el-Hüseyni, s. 60, Reşidüddîn Fazlullah, s. 146, er-Râvendî, I, 140, İbnü'l-Esir, VIII, 403; “Arslan Argun kölelerine oldukça sert davranırdı. Bir gün yine bir kölesini çağırıp O'nu hizmette geç kaldığı için azarlamış, köle özür dilemişse de bunu kabul etmeyip onu dövmüş, O'da yanındaki bıçakla Arslan Argun'u öldürmüştür.”, el-İsfahani, s. 235.

¹⁰⁵⁵ Yazıcızâde Ali, s. 76; Ebû'l-Fida, II, 209.

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 404-405; Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; er-Râvendî, I, 141.

¹⁰⁵⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 405.

¹⁰⁵⁸ Yazıcızâde Ali, s. 76; Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; er-Râvendî, I, 141.

¹⁰⁵⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 405.

¹⁰⁶⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 417; Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; “Onur/Üner Bilgebeg”, er-Râvendî, I, 141; “Onar”

¹⁰⁶¹ Yazıcızâde Ali, s. 76; Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; “Padişahlara layık bir seraperde ve ona yaraşır kırmızı bir otağ kurdurdu. Onun lakabını dehlî-i seraperde üzerine yazdılar ve bir bargâh koyup Fars ve Kirman tarafına *“Yeni bir padişah çıkmıştır.”* diye haberciler koştular.”.

¹⁰⁶² Yazıcızâde Ali, s. 76; Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; İbnü'l-Esir, VIII, 417; “Müeyyedü'l mülk Emir Üner'in yanına gitti. O ve diğer emirler, Berkyaruk'la işbirliği yapmasının kendi aleyhine olduğunu söyleyip O'nu Berkyaruk'tan uzaklaşmağa teşvik ettiler. Ayrıca Gence'de bulunan Gıyaseddin

İsfahan'dan çıkıp Re'y'e yönelmiş fakat Save civarında Ancilavend menzilinde buranın Bâtnileri tarafından bıçaklanarak 492 Muharreminde (Kasım 1098) öldürülmüştür¹⁰⁶³.

23 Şabanında 492/Haziran, 1099 Haçlılar Kudüs'ü işgal etmiş, halk kılıçtan geçirilmiş, sadece Mescid-i Aksa'da yetmiş binden fazla Müslümanı öldürmüşlerdi. Kubbetü's-Sahra'nın kırk küsur gümüş kandilini de almışlardı ki her bir kandilin ağırlığı üç bin altıyüz dirhemdi¹⁰⁶⁴. Bu sırada bir Müslüman heyeti bu istilacı Hristiyanlara karşı yardım talep etmek için Bağdat'a geldiğinde karşılıklı gözyaşı dökülüp davaya sempati gösterilmişse de bu yönde her hangi bir adım atılmamış, Müstazhir bu heyeti Berkyaruk'a göndermişse de Sultanların saltanat kavgaları nedeniyle gerekli yardımı alamamışlar bu durum ise Haçlıların İslam ülkesine yerleşmesini kolaylaştırmıştır¹⁰⁶⁵.

Sultan Muhammed ve Sancar öz kardeş olup anneleri cariye idi. Sultan Melikşah öldüğünde analığı Terken Hatun'la İsfahan'a gitmiş, Berkyaruk'un burayı muhasarası sırasında gizlice Berkyaruk'un yanına gitmiş, daha sonra 486/1093'te O'nunla Bağdat'a dönmüş ve Berkyaruk kendisine Gence ve çevresini ikta olarak vermişti. Muhammed daha sonra kendisine Atabeg olarak tayin edilen Kutluğtekin'i öldürerek ona ait Erran ve çevresini de istila etmiş, böylece gücü iyice artmıştı¹⁰⁶⁶. Müeyyed'ülmülk Ubeydullah b. Nizamülmük ise Emir Üner olayından sonra Irak ve Horasan'da gizlenemeyeceğinden kaçıp Gence'ye Muhammed b. Melikşah'ın¹⁰⁶⁷ yanına varmış ve Onu da saltanat davası için başkaldırmağa ikna etmiştir¹⁰⁶⁸. Muhammed de onun dediklerini yapıp, ülkesinde Berkyaruk adına okutulan hutbeye son verip kendi adına hutbe okutup¹⁰⁶⁹ Müeyyedülmülk'ü de vezir tayin etmiştir¹⁰⁷⁰.

491 yılı Rebiülahirinde Frenkler savaş için toplanmış, Sultan Berkyaruk'a bu

---

Muhammed b. Melikşah ile mektuplaşmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine Emir Üner Sultan'a isyan etti.”.

¹⁰⁶³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 147; er-Râvendî, I, 142; İbnü'l-Esir, VIII, 418; “Emir Üner, haftanın birkaç gününü oruçla geçirirdi. Yine birgün oruçlu olduğu halde iftar ederken Harezmlî üç Türk üzerine hücum ettiler. Birisi lambaya vurup yere düşürdü, ikincisi şamdani söndürdü, üçüncüsü ise hançerle vurup Emir Üner'i öldürdü, hazineleri yağmalandı askerleri ise dağıldı. İsfahan'a götürülüp oradaki evinde toprağa verildi.”

¹⁰⁶⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 418-419.

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 418-419; Hitti, s. 655.

¹⁰⁶⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 420; İbnü'l-Cevzi, IX, 109.

¹⁰⁶⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 148, el-Hüseynî, s. 53; “Muhammed Taber”.

¹⁰⁶⁸ Yazıcızâde Ali, s. 77-78; Reşidüddîn Fazlullah, s. 148; el-Hüseynî, s. 53.

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 421; İbnü'l-Cevzi, IX, 109.

¹⁰⁷⁰ el-İsfahani, s. 88; İbnü'l-Esir, VIII, 421.

konu hakkında şikâyet dilekçeleri ulaşınca O, emirlerini bu işle görevlendirmiş bu sırada Beytü'l-Mukaddes'te binlerce kişi Frenkler tarafından öldürülüp binlercesi buradan çıkarılmıştır¹⁰⁷¹. Bu yılın Şaban ayında Ebû Nasır b. Muslaya Frenklerle savaşmak üzere askerleriyle Nişbur'dan ayrılmıştır¹⁰⁷².

492 senesi Şevvalinde/Ağustos 1099, Sultan Berkyaruk, az bir askerle Gence'den Irak tarafına yönelmiştir¹⁰⁷³. Mecdülmülk el Balasani¹⁰⁷⁴, bu dönemde pek çok emirin Bâtıniler tarafından öldürülmesinden bilhassa Emir Porsuk'un ölümünden sorumlu tutulmuş, bunun sonucu çıkan olaylar üzerine askerler tarafından öldürülmüştür. Berkyaruk'un Horasan'dan Kuhistan'a geldiği sırada veziri ve müstevfisi olan, tüm memleketin ve saltanat işlerinin hepsinden sorumlu olan ancak beyler ve hasekilerin ondan razı olmadığı Mecdülmülk Ebû Fazl-ı Kamil'i, Sultan'a arz ettiler ancak Sultan buna razı olmadı. Öfkelenen topluluk Mecdülmülk'ün çadırını yağmaladılar. Sultanın seraperdesine düşen Mecdülmülk'ü talep edip Sultana; *“onu elbet bizim elimize ver.”* dediklerinde vezir *“Ey padişah! Devletin salahiyeti bendedir, izin ver çıkayım ne maksatları varsa bana etsinler, sultanım yine kendi sağlığında ve saltanatında olsun.”* dediyse de Sultan yine razı olmadı. Asker, Sultan'ın Mecdülmülk'ü vermediğini görünce yürüyüp hazineyi yağmaladılar ve seraperdeyi yırtıp içeri girip Mecdülmülk'ün sakalına yapışıp çıkardılar ve onu parça parça ettiler¹⁰⁷⁵. Sultan bu hali görünce Hindi bir kılıçla katre-i ab gibi seraperdenin arkasından dışarı seğirtti. Ahur Beg'in çadırına yöneldi. Elindeki kılıcı bir vuşaka verdi. Emir O'nu karşılayıp yer öptü. Sultan; *“Bu cemaatin yaptığı ne itaatsizlik, töre ve âdete aykırı bir iştir. Haremimize hürmet göstermediler ve namus-u saltanatı bozdular. Ata bin ve bu soysuzlara ‘isteğiniz nedir’ diye sor.”* dedi. Emir Ahur Sultan'ı çadırında bırakıp bu askerlerin yanına geldi. Onlarla dost ve hemfikir olduğundan Sultan'a bir adam gönderip: *“Bu kavim kulunuzun sözünü dinlemiyor ve itaatsizlik düşüncesindedirler. Sultan'ın alması gereken tedbir başınızı alıp başka bir yere gitmektir”* dedi. Sultan adamı geri gönderip; *“Onları teskine*

¹⁰⁷¹ Haçlıların burada yaptıkları zulüm için ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 108.

¹⁰⁷² İbnü'l-Cevzi, IX, 105.

¹⁰⁷³ Reşidüddin Fazlullah, s. 148.

¹⁰⁷⁴ Berkyaruk, amcası Tutuş'u mağlup ettiği sırada annesi Zübeyde Hatun'u İsfahan'dan getirttiğinde Mecdülmülk Ebû'l-Feth el-Balasani de Zübeyde Hatun'a refakat etmişti, Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 395, Sultan Berkyaruk yukarıda bahsedildiği üzere Müeyyedülmülk'ü azledip yerine kardeşi Fahrülmülk'ü vezir tayin edince Mecdülmülk el-Balasani de bütün devlet idaresine hâkim olmuştu. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 403.

¹⁰⁷⁵ Yazıcızâde Ali, s. 77.

çalış ki ben de birkaç gulam ile dışarı çıkayım” dedi. Ve hemen birkaç gulamı ile leşkerghâhtan ayrılıp Re’y’e doğru yola koyuldu¹⁰⁷⁶.

Müeyyed’ülmülk azledildikten sonra Emir Üner’in¹⁰⁷⁷ yanına gelip; “*Niçin hareket etmezsin Türkân oğlu Mahmud senden yeğ miydi? Sultan’ın kendi seni tüm oğullarından ziyade (yiğrek) severdi ve sana oğul derdi. Tüm halk ve sipahi seni ister. Malın çok ve yiğitsin, başkaldır, bir kere feth edersen cihan sana teslim olur.*” demek suretiyle Emir Üner’i isyana teşvik etmiş¹⁰⁷⁸, O da padişahlara layık bir seraperde ve ona yaraşır kırmızı bir otağ kurdurup lakabını dehl-i seraperde üzerine yazdırıp bir bargâh koyup Fars ve Kirman tarafına “*Yeni bir padişah çıkmıştır.*” diye haberciler göndermiş¹⁰⁷⁹ ve isyan etmiştir¹⁰⁸⁰. Kendi hâkimiyetindeki İsfahan’dan çıkıp Re’y’e yönelmiş fakat Save civarında Ancilavend menzilinde buranın Bâtınileri tarafından bıçaklanarak 492 Muharreminde (Kasım 1098) öldürülmüştür¹⁰⁸¹.

Daha sonra bu askerler Berkyaruk’tan çekindiklerinden Muhammed’in safına katılmıştır¹⁰⁸². Sultan Muhammed, 2 Zilkade 492 (20 Eylül 1099)’de Rey’e geldiğinde Berkyaruk’un annesi Zübeyde Hatun’da buradaydı. Müeyyedülmülk onu yakalatıp kaleye hapsedmiş, adamlarının tavsiyesine rağmen onları dinlemeyip, Zübeyde Hatun’u boğdurtmak suretiyle öldürtmüştür¹⁰⁸³. 17 Zilhicce (4 Kasım 1099)’de Bağdat’ta Muhammed adına hutbe okunmuştur¹⁰⁸⁴. Ancak Sultan Berkyaruk 17 Safer 493’te (2

¹⁰⁷⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 149-150, Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 422-23, er-Râvendî, I, 142-144.

¹⁰⁷⁷ İbnü’l-Esir, VIII, 417; Reşidüddîn Fazlullah s. 147; “Onur/Üner Bilgebeg”, er-Râvendî, I, 141; “Onar”.

¹⁰⁷⁸ Yazıcızâde Ali, s 76; Reşidüddîn Fazlullah s. 147.

¹⁰⁷⁹ Reşidüddîn Fazlullah s. 147.

¹⁰⁸⁰ Yazıcızâde Ali, s. 76; Reşidüddîn Fazlullah s. 147; İbnü’l-Esir, VIII, 417; “Müeyyedü'l mülk Emir Üner’in yanına gitti. O ve diğer emirler, Berkyaruk’la işbirliği yapmasının kendi aleyhine olduğunu söyleyip O’nu Berkyaruk’tan uzaklaşmağa teşvik ettiler. Ayrıca Gence’de bulunan Gıyaseddin Muhammed b. Melikşah ile mektuplaşmasını tavsiye ettiler. Bunun üzerine Emir Üner Sultan’a isyan etti.”

¹⁰⁸¹ Reşidüddîn Fazlullah s. 147; er-Râvendî, I, 142; İbnü’l-Esir, VIII, 418; “Emir Üner, haftanın birkaç gününü oruçla geçirirdi. Yine birgün oruçlu olduğu halde iftar ederken Harezmi üç Türk üzerine hücum ettiler. Birisi lambaya vurup yere düşürdü, ikincisi şamdanı söndürdü, üçüncüsü ise hançerle vurup Emir Üner’i öldürdü, hazineleri yağmalandı askerleri ise dağıldı. İsfahan’a götürülüp oradaki evinde toprağa verildi.”

¹⁰⁸² İbnü’l-Esir, VIII, 421; “Balasaninin ölümünden sorumlu askerler Berkyaruktan korkmaya başlamış ve O’ndan ayrılıp Sultan Muhammed’e Hurrakan’da yetişip O’nun safına katılmışlardı.”

¹⁰⁸³ Ebû’l-Fida, II, 212; İbnü’l-Esir, VIII, 21; el-İsfahani, s. 88; el-Hüseyini, s. 53; “Sultan Gıyaseddin Muhammed Taber, şehre girdi ve tahta oturdu. Berkyaruk’un anası Zübeyde Hatunu da ele geçirdi ve öldürdü.”

¹⁰⁸⁴ İbnü’l-Cevzi, IX, 109; İbnü’l-Esir, VIII, 422; Ebû’l-Fida, II, s. 212.

Ocak 1100) Bağdat'a gitmiş ve O, Bağdat'a varmadan iki gün önce Cuma günü adına hutbe okunmuştur¹⁰⁸⁵. Berkyaruk ile kardeşi Muhammed arasında 4 Receb 493'te (15 Mayıs 1100) Hemedan'a birkaç fersah mesafedeki Sefidrûd (Ak Nehir)'da¹⁰⁸⁶ meydana gelen ilk savaşta Berkyaruk yenilmiş¹⁰⁸⁷, bu savaşta Berkyaruk'un yanında savaşan Sadüddeve Gevherayin de öldürülmüştür¹⁰⁸⁸. Bu savaştan sonra Bağdat'ta hutbe tekrar Muhammed adına okunmuş¹⁰⁸⁹, akabinde Berkyaruk diğer kardeşi Sencer ile de savaşmış, ancak onun karşısında da mağlup olmuştur¹⁰⁹⁰.

Sultan Berkyaruk ve kardeşi Muhammed arasında 3 Cemaziyelahir 494 (5 Nisan 1101) ikinci kez savaş olmuş ve akşama kadar süren savaşta Muhammed'in askeri mağlup olmuştur¹⁰⁹¹. Yapılan savaşta Sultan Muhammed yenilip kaçmış Müeyyed'ülmülk ise Mecdülmülk el-Balasaninin bir kölesi tarafından ele geçirilip Sultan'a getirilmiş, Berkyaruk, O'nu karşısına alıp yaptığı kabahatleri yüzüne söyledikten sonra O'nu öldürmüştür¹⁰⁹². Nitekim Onun ölümüyle ilgili olarak şöyle bir rivayet de zikredilmektedir:

Müeyyedülmülk, birkaç gün sonra hapisten haber göndererek; *“Eğer Sultan günahımı affedip beni azad edip vezareti bana geri verirse Sultan'a yüz bin dinar vereceğim”* dedi. Sultan da filoriye muhtaçtı ve bu teklifi kabul edip yedi gün süre verdiler. O da hapisten çıkıp malı denkleştirmek için ödünç almağa başladı. Malı tamamlayıp teslim etmek ve ertesi gün vezirliği almak için malı teslim gittiğinde hazinedarla malın nakdinde, cins ve kıymeti hususunda münakaşa ettiler. Bu sebepten o gün bu konu ertelendi. Sultan otağında yattığı bir vakit oğlanlardan bir ibrik oğlanı bir cemaatle kelecı edip: *“Bu Selçuklular ne kadar hamiyetsiz ve gayretsizler. Bir kişi bunlara bu kadar iş etti, atasının kuluna tesir edip bunlara asi kıldı, padişahlığına kast etti. Bunlarsa ona onca setr ve seraperde alat-ı saltanat düzdüler. İkinci kez Gence'ye varıp kardeşi küçük iken onu tahrik edip bunca vakit onunla oyalayıp uğraştırdı. Bu halde bile vezareti ona geri verip, memleketini ona tevfiz eder.”* dedi. Sultan'a bu sözler

¹⁰⁸⁵ Ebû'l-Fida, II, s. 212; İbnü'l-Esir, VIII, 425.

¹⁰⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 426; İbnü'l-Cevzi, IX, 113; “Hemedan yakınında”.

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Cevzi, IX, 113.

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 426-27.

¹⁰⁸⁹ Ebû'l-Fida, II, 213; Hasan İbrahim Hasan, IV, 40, “493 yılı 14 Recebinde”.

¹⁰⁹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 428.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Esir, VIII, 434.

¹⁰⁹² İbnü'l-Esir, VIII, 434; el-İsfahani, s. 89.

oldukça tesir etti ve Sultan gazaba gelip bir minceyi eline alıp otağından çıktı ve: “*Tez Müeyyed’ül Melik’i getirin*” dedi. Getirdiler. “*Gözlerini bağlayın*” dedi. Bağlayıp bir kürsü üzerine oturtular. Sultan kendi eliyle iterek vurdu ve Müeyyed’ül-Melik’in başı yere düştü. Sultan daha sonra bunu söyleyen oğlana dönüp; “*Selçukluların hamiyetini gördün mü nice imiş*” dedi¹⁰⁹³.

Bu savaşın ardından Sultan Muhammed kardeşi Sencer’le Cürcan’da buluşup Berkyaruk’a karşı bir ittifak yapmışlar, Berkyaruk ise güçlü bir halde Rey şehrine ulaşmıştı fakat burada çeşitli sebeplerden askeri yanından ayrılıp¹⁰⁹⁴, gücünün azaldığı öğrenildiğinde kardeşleri hızla O’nun üzerine yürümüş O’da buradan ayrılıp Emir Ayaz’la Bağdat’a gitmiş, ancak burada da mali sıkıntılar yüzünden sorunlar yaşamış ve gücünü iyice kaybetmeye başlamıştır¹⁰⁹⁵. Sonra kendisi ve adamları Bağdat’a halkın mallarına el uzatmış ve bunlardan halk büyük zarar görmüştü. Hille hâkimi Emir Sadaka el-Esedî de bu dönemde Berkyaruk’un itaatinden çıkmış ve aralarında geçen bir olaydan dolayı¹⁰⁹⁶ ona muhalefet etmiş, bunun üzerine Berkyaruk’un zayıflığı daha da artmıştı. Bunun yanında şiddetli bir hastalığa da tutulmuş, o derece ki adamları ondan ümitlerini kesmiş ve ne yapacaklarını şaşırılmışlardı¹⁰⁹⁷.

Bu arada Berkyaruk’un adamları Sultan Sencer ve Sultan Muhammed’in Bağdat’a yaklaştıklarını haber almış ve Berkyaruk’u bir muhaffé içinde şehrin batı tarafına götürüp Remle’de karargâh kurmuşlardı¹⁰⁹⁸. Adamları O’nun öleceğine kesin olarak inanmış onun kefenlenmesini ve defnedilmesini istişare etmeye başlamışlardı. Adamları bu konuyu görüşürken Berkyaruk birden onlara: “*Ben kendimi kuvvetli hiss ediyorum hareketlerimde bir artış ve canlılık seziyorum*”¹⁰⁹⁹ deyince adamları buna sevinip, oradan yola çıkmışlardı¹¹⁰⁰. 27 Zilhicce 494’te (23 Ekim 1101) iki Sultan da

¹⁰⁹³ Yazıcızâde Ali, s. 78, ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 152, er-Râvendi, I, 144.

¹⁰⁹⁴ Bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 434.

¹⁰⁹⁵ İbnü’l-Esir, VIII, 436, ayrıca bkz. Müneccimbaşı, I, 86.

¹⁰⁹⁶ Emir Sadaka el-Esedî’nin Sultan Berkyaruk’a itaatten vazgeçmesinin sebebi olarak Sultan Berkyaruk’un veziri el-Eazz Ebû ’l Mehasin ed-Dihistani’nin Sadaka’ka’ya, yanında Sultanın hazinesine ait bir milyon dinarın olduğunu, o parayı göndermesini aksi halde ülkesine asker sevkedeceğine dair haber göndermesi gösterilmektedir. İbnü’l-Esir, VIII, 437.

¹⁰⁹⁷ Müneccimbaşı, I, 86.

¹⁰⁹⁸ İbnü’l-Esir, VIII, 438, Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, I, 87.

¹⁰⁹⁹ İbnü’l-Esir, VIII, 438.

¹¹⁰⁰ Müneccimbaşı, I, 87, ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, s. 438.

Bağdat'a varmıştır¹¹⁰¹. Sultan Muhammed, Daru'l-memleke'ye (Saltanat sarayına) Sencer'de Gevheray'ın sarayına gitmiş, bu sırada Halife el-Mustazhir, Muhammed'e, Berkyaruk ve adamlarının ahlak ve davranışlarına çok içerlediğini ve kendisinin gelişile sevindiğini ifade eden bir tevki göndermiş¹¹⁰² ve divanda da Sultan Muhammed adına hutbe okunmuştur¹¹⁰³. Sultan Muhammed Müeyyedülmülk'ten sonra Hâtirülmülk Ebû Mansur Muhammed b. el-Hüseyin'i kendisine vezir tayin etmiştir¹¹⁰⁴.

Sultan Muhammed 17 Muharreme kadar Bağdat'ta kaldıktan sonra kardeşi Sencer'le buradan ayrılmış, O, gelmeden önce Bağdat'tan hasta olarak ayrılan Berkyaruk ise Vasıt'a geldiğinde iyileşmişti. Fakat bu sırada Berkyaruk'un, Halife'nin Vasıt'taki arazisine saldırdığı ve O'na ağza alınmayacak sözler söylediği duyulmuş¹¹⁰⁵ ve Sultan Muhammed'e haber gönderip O'nu tekrar Bağdat'a çağırması¹¹⁰⁶, Sultan Bağdat'tan yola çıkarak hızla Ruzraver'e¹¹⁰⁷ gitmiş, iki ordu burada karşılaşmış ancak araya giren emirler sayesinde savaş yapılmadan barış olmuştu¹¹⁰⁸. Fakat bu barış uzun sürmemiş, 495 Cemaziyevvelinde (Şubat-Mart 1102) iki ordu arasında Rey yakınında tekrar savaş yapılmış Muhammed bu savaşta da yenilgiye uğramıştır¹¹⁰⁹. Bu savaşta yenilgiye uğrayan Muhammed İsfahan'a gitmiş, Berkyaruk O'nu takip edip şehri muhasara altına almış fakat Muhammed buradan kaçmak suretiyle kurtulmuştu. Berkyaruk kardeşinin yola çıktığını duyunca Emir Ayazı askerle kardeşini yakalamak için gönderince bir rivayete göre Sultan Muhammed onları geçip gittiği için

¹¹⁰¹ İbnü'l-Esir, VIII, 437; İbnü'l-Cevzi, IX, 124, "Muhammed ve Sencer, 20 Cemazielahir Perşembe Bağdat'a vardı."

¹¹⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 438; el-Hüseyini, s. 54; "Halife el-Mustazhir bunları oturttu, boyunlarına gerdanlık, kollarına bilezikler taktı ve kendi eliyle onlar için iki sancak bağladı, sonra bunlar ayrıldılar." Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, I, 87.

¹¹⁰³ İbnü'l-Cevzi, IX, 124; İbnü'l-Esir, VIII, 438, Ayrıca bkz. Müneccimbaşı, I, 87.

¹¹⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 438.

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 453; İbnü'l-Cevzi, IX, 124; "Berkyaruk Vasıt'a vardı. Askerleri burayı yağmaladı. Kadı Ebû Ali Farki, O'na vaaz etti. Askeri yağmadan men' etti."

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 453 "Halife, Sultan Muhammed'e hakkında söylenenleri anlattıktan sonra Onunla birlikte Berkyaruk'la çarpışmağa kararlı olduğunu söylemiş bunun üzerine Sultan; "Emirü'l Mü'minin'in hareketine gerek yok, bu görevi ben en iyi şekilde yerine getiririm" deyip geri dönmüştür."

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 454; el-Hüseyini, s. 54; "Rûd-Raver isminde bir memlekette karşılaştılar."

¹¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 454; "Sultan Muhammed'in askerlerinden bir grupla Emir Burdacı, Sultan Berkyaruk'un veziri el-Eazz ve Emir Ayaz görüşüp, zararın herkese şamil olduğunu, halkın savaştan usandığını ve zayıf düştüğünü söyleyerek barışa karar verdiler. Kabul edilen anlaşmaya göre Berkyaruk "Sultan", Muhammed "Melik" ünvanına sahip olacak, Muhammed için günde üç nöbet çalışacak, Gence ve bağlı yerler, Azerbaycan, Diyarbakır, el- Cezire ve Musul ait olacak...", el-Hüseyini, s. 54.

¹¹⁰⁹ Savaşın sebebi ve gidişatı için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 454-55.

Berkyaruk'un askerleri yetişemeyip geri döndüler. Bir başka rivayete göre, askerler Sultan Muhammed'i yakaladılar. Sultan, Emir Ayaz'a: "*Bilirsin ki senin bana bazı taahhütlerin ve henüz bozulmamış yeminlerin var. üstelik ben sana senin bana kötülük yapmanı gerektirecek bir iş te yapmadı*" dedi. Bunun üzerine Ayaz, O'nu yakalamaktan vazgeçip O'na atlar verip, sancağını, çetirini ve yük dinarını alıp Berkyaruk'un yanına geldi. Emir Ayaz, Sultan'ın huzuruna vardığında, Sultan O'nun, kardeşinin bayrağını ters çevirmiş olduğunu görüp: "*Eğer kötülük yapmışsa bile O'na karşı böyle muamele etmek gerekmez.*" dediği bu husus Sultan Muhammed'e anlatılınca kardeşinin bu davranışından çok memnun olduğu¹¹¹⁰da zikredilir.

Sultan Muhammed tarafından Bağdat Şahnesi olarak atanan Artukoğlu İlgazi'nin askerleriyle Bağdat halkı arasında 495 Recebinde (Nisan-Mayıs 1102), çetin olaylar olmuş ancak Halife, Kadu'l-Kudat ve Nizamiye Medresesi müderrislerinden el-Herras'ı, İlgazi'nin yanına göndermek suretiyle olaylar yatışmıştır¹¹¹¹. Berkyaruk'un veziri el-Eazz Ebû Mehasin Abdulcelil b. Muhammed ed-Dihistani'de Berkyaruk'un İsfahan'ı muhasarası sırasında 12 Safer'de (6 Ekim 1101) Bâtını bir genç tarafından öldürülmüştür¹¹¹². Halife Mustazhir, görüldüğü kadarıyla, Selçuklu hanedanına bağlı ve onun haklarını koruyan veziri Sedîdu'l-Mülk Ebû 'l-Mealî'yi görevinden azlederek, tevkif ettirdi (15 Receb 496/24 Nisan 1103). Bu vezir Rebiülevvel/Aralık ayına kadar hapisahane kaldıktan sonra serbest bırakıldı ve Sultan Berkyaruk'un yanına gidip, onun Divan-ı İşrâf-ı Memâlik reisliğine tayin olunmuştur¹¹¹³.

Berkyaruk tarafından Bağdat'a şahne olarak atanan Gümüştekin el-Kayseri'nin 15 Rebiülevvel 496/27 Aralık 1102'de Bağdat'a gelmesi¹¹¹⁴ ile daha öncesinde Muhammed tarafından Bağdat Şahnesi olarak atanan İlgazi arasında olaylar vuku bulmuş, Hille hâkimi Sadaka da Gümüştekin'e karşı tavır almış, bunun üzerine Bağdat'tan ayrılan Kayseri, Vasıt'a geçmiş fakat Sadaka'nın baskısı sonucu Vasıt'tan da ayrılmak zorunda kalıp Berkyaruk'un yanına dönmüştür¹¹¹⁵. 496 yılı 8 Cemaziyelahir'de

¹¹¹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 456.

¹¹¹¹ Olayın teferruatı için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 459.

¹¹¹² İbnü'l-Esir, VIII, 456; İbnü'l-Cevzi, IX, 132; "Berkyaruk'un veziri El-E'azz bir Bâtını tarafından İsfahan kapısında öldürüldü."

¹¹¹³ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 673.

¹¹¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 471.

¹¹¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 472-473.

(19 Mart 1103)¹¹¹⁶ Sultan Muhammed ile Berkyaruk arasında beşinci kez savaş olmuş ve bu savaşı da Berkyaruk kazanmıştır¹¹¹⁷.

497 Rebiülahirinde (Ocak 1104) iki kardeş arasında barış yapılmıştır¹¹¹⁸. Bu dönemde Rey'de bulunan Berkyaruk adına, Cibâl, Taberistan¹¹¹⁹, Huzistan, Fars, Diyarbakır, el-Cezire ve Hameyn-i şerifeyn (Mekke-Medine)'de hutbe okunurken; Azerbaycan'da bulunan Muhammed adına Arran yöresinde, Armenia'da, İsfahan ve Tekrit hariç Irak'ın her yerinde hutbe okunmaktaydı. Batı bölgesinin bir kısmında Berkyaruk diğer kısmında Muhammed adına hutbe okunurken Basra'da her ikisi adına okunmaktaydı. Cürcan sınırından Maveraünnehir'e kadar Horasan'ın her tarafında ise hutbe Sultan Sencer ve kardeşi Muhammed adına okunmaktaydı¹¹²⁰. Sultan Berkyaruk bir müddet sonra yanındaki paranın tükendiğini buna karşılık askerinin daha fazla para istediğini görünce Kadı Ebu'l-Muzaffer el-Cürcani el-Hanefi ile Ebû'l Ferec Ahmed b. Abdu'l-Gaffar el-Hemedani'yi¹¹²¹ barış için kardeşine göndermiş, sonuçta anlaşma sağlanmıştı. Yapılan anlaşmaya göre Berkyaruk kardeşi Muhammed'in nevbet çaldırmasına karışmayacak, kendisine ait şehirlerde kendi adıyla birlikte kardeşinin adını zikretmeyecek, ikisi birbiriyle yazışmayacak, yazışmalar vezirler aracılığı ile yapılacaktı. Sefidrud'dan Babu'l-Ebvab'a, Diyarbakır, el-Cezire, Musul ve Suriye'ye kadar olan saha Muhammed'in olacak, Irak topraklarından Seyfüddevle'ye ait olan yerler de Sultan Muhammed'in hâkimiyetinde olacaktı¹¹²².

Sultan Berkyaruk'un elçileri Halife el-Mustazhir Billah'ın yanına gelip yapılan barışı ve kararlaştırılan şartları haber verdiklerinde İlgazi, divana çıkıp hutbenin Berkyaruk adına okunmasını istemiş ve 19 Cemaziyevveli Perşembe günü (18 Şubat 1104) camilerde Berkyaruk adına hutbe okunmuştur. Ancak İlgazi'nin hutbeyi Berkyaruk adına okutması Hille hâkimi Sadaka'yı kızdırmış ve Halife'ye haber

¹¹¹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 475, el-Hüseyni, s. 54; "496 Cemaziyelahir'de Bab-ı Düvîn'de karşılaştılar.", İbnü'l-Cevzi, IX, 134; "Cemazielahirde Çarşamba günü,"

¹¹¹⁷ Savaşın gidişatı için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 475-76; İbnü'l-Cevzi, IX, 134.

¹¹¹⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 481, İki kardeş arasındaki anlaşma için ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 42; Ebû'l-Fida, II, 216.

¹¹¹⁹ *Taberistan*; Araplar tarafından Elbruz dağlarının kuzeyinde İran'ın Mazenderan eyaletine verilen isim. Bölgeyi kaplayan kesif ormanlar ve ahalisinin başlıca meslekleri odunculuk olması sebebiyle Balta (*Tabar*)'lar ülkesi şeklinde izah edilmiştir. Bkz. Cl. Huart; "Taberistan", *İA*. XI, İstanbul 1979, s. 598

¹¹²⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 481.

¹¹²¹ İbnü'l-Cevzi, IX, 138; "Kadı Ebû Muzaffer el-Cürcani ve Hamid b. Abdulgaffar"

¹¹²² İbnü'l-Esir, VIII, 482.

gönderip; “Emirü’l-Mü’minin, hizmet ve itaatın gerektirdiği şeyleri yapmamak, onları ihlal etmek ve murakabeden kaçmak gibi İlgazi’nin sebep olduğu bütün hadiseleri bana isnat ederdi. O şimdi de naibi olduğu Sultana açıkça muhalefet etti. Ben bunlara sabredemem, bilakis O’nu Bağdat’tan uzaklaştırmak için harekete geçeceğim”¹¹²³ dedi. Bunun üzerine İlgazi Bağdat’tan çıkıp Ba’kûbâ’ya gitmiş ve Sadaka’ya bir elçi gönderip yapılan sulh dolayısıyla Berkyaruk’a itaat arz ettiğini nitekim, Hulvan ile bazı şehirlerin ve Şahne olduğu Bağdat’ın da O’nun hâkimiyetinde olması nedeniyle böyle davrandığını belirtmesi üzerine Sadaka O’ndan hoşnut olarak Hille’ye geri dönmüştür¹¹²⁴.

15 Recep 496’da (24 Nisan 1103) Halifelik divanına dair esasları ve kuralları bilmediği gerekçesiyle Halife’nin vezirliğinden azledilen ve tevkif edilen Sedidü’l-mülk Ebu’l-Meali¹¹²⁵, 497 Rebiülevvelinde/1103 Aralık, hapishaneden salıverilmiş, çıkar çıkmaz önce Sadüddeve’nin yanına Hille’ye kaçan Sedidü’l-mülk, oradan Sultan Berkyaruk’un yanına gitmiş, Sultan’da O’nu Divan-ı İşraf-ı Memalik reisliğine tayin etmiştir¹¹²⁶.

498 yılı Rebülahir ayının ikinci günü (22 Aralık 1104)¹¹²⁷ Sultan Berkyaruk İsfahan’dan Bağdat’ta müteveccihen hareket ettiği vakit yakalandığı verem ve basur hastalığından dolayı Berûcird’e vardığı sırada vefat etmiştir¹¹²⁸. Berkyaruk, ölmeden önce emirlerini yanına çağırıp 4 yaş sekiz aylık olan oğlu Melikşah’ı kendisine veliyaht ettiğini Emir Ayaz’ı da ona atabeg tayin ettiğini bildirmiş emirler de O’nu malları

¹¹²³ İbnü’l-Esir, VIII, 482, Sadaka’nın Halife’ye böyle bir haber göndermesinin sebebi, yukarıda da zikredildiği gibi Sultan Berkyaruk Gümüştekin el Kaysari’yi Bağdat’a şihne olarak atadığı sırada meydana gelen hadiseler üzerine Halife Kadı el-Kudat’ı Seyfüddeve Sadaka’ya gönderip bu işe bir son vermesini istemiş, o da şayet el-Kaysari Bağdat’tan çıkarsa Halife’ye itaat arz edeceğini aksi takdirde kılıca sarılacağını söylemiş olaylar yatıştıktan sonra oğlu Mansur’u Halife’ye gönderip durumunu arz etmişti. Bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 472-473.

¹¹²⁴ İbnü’l-Esir, VIII, 482-83.

¹¹²⁵ İbnü’l-Esir, VIII, 476.

¹¹²⁶ İbnü’l-Esir, VIII, 487.

¹¹²⁷ İbnü’l-Esir, VIII, 489; Reşidüddîn Fazlullah, s. 154; “498 senesi Rebiülahirinin ikinci perşembe günü (22 Aralık 1104)”.

¹¹²⁸ İbnü’l-Esir, VIII, 489; İbnü’l-Cevzi, IX, 141; el-İsfahani, s. 91, el-Hüseyni, s. 54; “498 Rebiülahir’de Burucird’de öldü.”, Reşidüddîn Fazlullah, s. 154; “Kardeşler arasında beş defa savaş yapıldı. Bunlardan dördünü Berkyaruk birini Muhammed kazandı. Berkyaruk kardeşiyle yaptığı savaştan sonra vefat etti.” er-Râvendî, I, 145; “...dört defa Berkyaruk galip geldi. Nihayet Berkyaruk, Muhammed’in eline düştü.”, Aksarayı, s. 116; “Berkyaruk midesindeki arızadan ölünce kardeşi Gıyaseddin Muhammed memleket tahtına yerleşti.”

canları pahasına koruyacaklarına yemin etmişlerdi¹¹²⁹.

Bağdat Şahnesi İlgazi Muharrem ayında İsfahan'da bulunan Berkyaruk'un yanına giderek O'nu Bağdat'ta gitmeğe teşvik etmiş ve Sultanla Bağdat'a doğru yola çıkmışlardı. Ancak Sultan yolda vefat edince İlgazi, Berkyaruk'un oğlu Melikşah ve Emir Ayaz'la Bağdat'a varmış, İlgazi ve Emir Toğayürek divana gelip hutbenin Melikşah adına okunmasını istemişler ve teklifleri kabul edilerek 29 Rebiülahir Perşembe günü divanda ertesi gün de Bağdat camilerinde Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmuştur¹¹³⁰.

1.2.5. Muhammed (Tapar) b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler

Sultan Muhammed Sultan Berkyaruk'un ölümünden sonra 498'de padişah olmuştur¹¹³¹. Çekik kaşlı, boylu, yüzü sarıya meyilli, sakalı gür ve uzunca¹¹³² olan Sultan'ın vezirleri sırasıyla; Müeyyedülmülk, Hatirülmülk Ebû Mansur el-Meyzeni¹¹³³, Sadülmülk el-Abi¹¹³⁴ ve Ahmed b. Nizamülmülk Rebibü'd-devle Ebû Mansur el-Kıyrati¹¹³⁵; Hacibleri ise Abdülmülk, Ali Bar ve Ömer-i Kara Tigin'dir¹¹³⁶.

Kardeşi Berkyaruk'la yaptığı anlaşma gereği Musul, Sultan Muhammed'e bırakılmış ancak Musul hâkimi Çökürmüş bunu kabul etmeyip O'na mukavemet gösterince Muhammed, şehri kuşatmış bu kuşatma sırasında Berkyaruk'un ölüm haberini alan Çökürmüş, Muhammed'den af dileyip, şehri O'na teslim etmiştir¹¹³⁷. Bu kuşatma sırasında kardeşinin ölüm haberini alan Muhammed, Musul meselesini hallettikten sonra yanında Sökmen el-Kutbi, Çökürmüş ve bazı emirlerle Bağdat'a yönelmiş, bu haberi alan Emir Ayaz adamlarıyla istişare etmek suretiyle O'nunla savaşmaya karar vermiş ancak Emir'in veziri, es-Safiy Ebu'l-Mehasin bunun doğru

¹¹²⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 489; İbnü'l-Cevzi, IX, 141.

¹¹³⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 490.

¹¹³¹ er-Râvendî, I, 148; el-Hüseynî, s. 55.

¹¹³² Reşidüddîn Fazlullah, s. 166.

¹¹³³ er-Râvendî, I, 148; Reşidüddîn Fazlullah, s. 167; "el-Meybuzî".

¹¹³⁴ er-Râvendî, I, 148; el-Hüseynî, s. 58; "Sadülmülk Ebû'l Mahasin Sad b. Muhammed el Abi kendisine vezir yaptı. İsfahan kadısı Ubeydullah el-Hatibi, Sultan ile mülakat ederek bunun Bâtini olduğunu haber verip bu sır münkeşif oluncaya kadar vezarette kaldı. Bunun üzerine Sultan kendisini öldürdü ve Sultan vezareti Ahmed b. Nizamülmülk'e verdi.".

¹¹³⁵ er-Râvendî, I, 148; Reşidüddîn Fazlullah, s. 167; "el-Kıyrati".

¹¹³⁶ er-Râvendî, I, 148; Reşidüddîn Fazlullah, s. 167; "Ömer-i Karategin".

¹¹³⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 491.

olmadığı hususunda Emir Ayaz'ı ikna etmiş O'da bir elçi göndermek suretiyle itaatini arz etmiş, Sultan Muhammed de O'nu bağışlamıştır¹¹³⁸. Emir Ayaz affedilmesi üzerine Sultan Muhammed'i evinde yemeğe davet etmiş, ancak bu sırada yapılan bir şakanın Sultan tarafından ciddiye alınması ve tehlike olarak yorumlanması, Emir Ayaz'ın ölümüne sebep olmuş ve Sultan Muhammed tarafından 13 Cemaziyelahir 498'de öldürülmüştür¹¹³⁹. Sultan Muhammed, 498 Şabanında (Nisan-Mayıs 1105) Kasımüddeve Aksungur el-Porsuki'yi Irak'a şahne tayin etmiş, yine bu senenin Ramazan ayında (Mayıs-Haziran) İsfahan'a varıp halka eman vermiştir¹¹⁴⁰.

499 yılı Muharrem ayında (Eylül-Ekim 1105) Sultan Muhammed'in amcazadesi olan Mengüpars İbn el-Melik Börüpars b. Alp Arslan, Muhammed'e isyan etmiş¹¹⁴¹ ancak Porsukoğulları O'nu Huzistan'da tevkif edip, İsfahan'a götürmüş, Muhammed de Mengüpars'ı amcası Tekiş'in oğullarıyla birlikte tevkif etmiştir¹¹⁴².

Sultan Muhammed Tapar Rebiülâhir 501/Kasım-Aralık 1107 tarihinde Bağdat'a geldikten sonra metbû hükümdar sıfatıyla, tâbi Halife Mustazhir'den veziri Mucâhideddîn İbnü'l Muttâlib'i azletmesini istedi. Tâbilik şartlarına uyan halife, sultanın isteğini yerine getirdi ve bu vezir azledildi. Daha sonra "*âdil olması, halka iyi davranması ve Müslüman olmayanlara görev vermemesi*" gibi şartlarla eski görevine iade edildi. Bununla, sivil idarenin başı olan vezirini azletmek suretiyle hilâfet kurumunun iç işlerine müdahalede bulunan Muhammed Tapar, halife üzerinde baskı kurarak, ona gözdağı vermek istemiştir¹¹⁴³.

Sultan Muhammed ile Berkyaruk arasında ihtilaf olduğu vakit, Bâtınilerin işleri yolunda gitmiş, kuvvet ve şevkleri artmış, her şehre adamlar gönderip gizlilikle inkâra davet etmeğe başlamışlardı. 500 (1106-1107) yılında Sultan Muhammed, İsfahan

¹¹³⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 493-94; İbnü'l-Cevzi, IX, 142, Sultan Muhammed 22 Cemaziyevvel 498'de (9 Şubat 1105) Bağdat'a varmış ve şehrin batı yakasına konaklamıştı. Bu sırada Bağdat'ın batı yakasında O'nun adına, doğu yakasında ise Melikşah b. Berkyaruk adına hutbe okunmaktaydı. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 493.

¹¹³⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 495; İbnü'l-Cevzi, IX, 143, Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 43, Ancak bazı kaynaklar Ayaz'ın ölümünü Sultan Muhammed ile Sadaka b. Mezyed arasında 501 yılında yapılan savaşta Emir Ayaz'ın Sadakayla ittifak etmesi ve Muhammed'e yenilerek Sultan'ın emriyle öldürüldüğü zikredilmektedir. Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 154, er-Râvendi, I, 150.

¹¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 501; İbnü'l-Cevzi, IX, 143.

¹¹⁴¹ İbnü'l-Cevzi, IX, 146; "Alparslan oğullarından bir adam Saltanat talep etmek için ortaya çıktı."

¹¹⁴² İbnü'l-Esir, VIII, 502; Özeydin, s. 44.

¹¹⁴³ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 673.

yakınlarında Melikşah tarafından yaptırılmış olup, Bâtınilerin işgal ettikleri Şâhdiz Kalesini ele geçirmiş ve kalenin hâkimi Ahmed b. Abdulmelik b. Attaş öldürülmüştür¹¹⁴⁴.

Haçlılar tarafından işgal edilen Trablusşam'ın hâkimi Kadı Fahrülmülk Ebû Ali b. Ammar'ın yardım istemek için 501 yılı Ramazan ayında Bağdat'a gelmiş, Sadaka olayı dolayısıyla Bağdat'ta bulunan Sultan Mahmud'la da görüşerek Ondan da yardım talep etmiş, Sultan da Emir Hüseyin b. Kutluğtekin'e haber vererek Ammar'a yardım için kuvvetlerini Onunla göndermesini emretmiştir¹¹⁴⁵.

Hille hâkimi Seyfüddevle b. Mansur b. Dübeys b. Mezyed el-Esedi, 501 yılı Receb ayında öldürülmüştür. 19 Receb 501/Şubat 1108'de yapılan savaşı Sultan Muhammed'in askerleri kazanmış Seyfüddevle Sadaka öldürülmüştür¹¹⁴⁶.

502 yılı Şaban ayında Bağdat'ta uzun zamandır devam eden Sünni-Şii çatışmaları son bulmuş ve aralarında barış sağlanmıştı. Nitekim Sadüddevle Sadaka Şii olup bölgedeki Şiiler'de O'na güvenmekteydi, Sadaka, Sultan Muhammed'le yaptığı savaşı kaybedip öldürülünce Şiiler kendilerine bir zarar geleceğinden endişe etmiş, fakat bu endişelerinin yersiz olduğunu anladıklarında Şii ve Sünniler arasında da kendiliğinden barış ortamı sağlanmıştır¹¹⁴⁷.

502 yılı Recebinin başlarında Halifenin veziri İbn Muttalib azledilip yerine Sultanın izniyle, İsfahan'da bulunan Ebû Kasım Ali b. Cüheyr, Şevval'de Mustazhir'in veziri olmuştur¹¹⁴⁸. Sultan Muhammed 503/1109 yılında veziri Ahmed b. Nizamülmülk'ü azletmiş¹¹⁴⁹ yerine el-Hatir Muhammed b. el-Hüseyin'i vezir atamıştır¹¹⁵⁰. Sultan Muhammed bir seneyi Bağdat'ta geçirdikten sonra 510 yılında

¹¹⁴⁴ Sultan Muhammed'in başa geçtiği andan itibaren Bâtınilerle yaptığı mücadeleler Bâtıniler kısmında incelenmiştir.

¹¹⁴⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 541-543, Geniş bilgi için ayrıca bkz. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 44-45

¹¹⁴⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 533; el-Hüseyini, s. 55, Ayrıca bkz. Dübeys b. Sadaka bahsi.

¹¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 554.

¹¹⁴⁸ İbnü'l-Cevzi, IX, 159.

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 564; İbnü'l-Cevzi, IX, 168; "505 yılı Ramazan'ın dokuzunda" Bazı kaynaklarda bu konuyla ilgili olarak; Ahmed b. Nizamülmülk'ün, Hemedan reisi olan Seyyid Ebû Haşimi Hemedaniyi kendisine vermesi koşulunda Sultan'a beş yüz bin dinar vermeyi vaadetmesi üzerine Seyyid Ebû Haşimi Hemedani'nin de Ahmed'e karşılık Sultan'a altı yüz bin dinarı bir hafta gibi kısa bir sürede vermesi ve buna karşılık Sultan'ın veziri Hâce Ahmed'i Seyyid Ebû Haşimi Hemedaniye teslim ettiği zikredilmektedir. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, s. 164-166, er-Râvendî, I, 159-161

¹¹⁵⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 564.

Hemedan'a gidip Ramazan'ı orada geçirmiş akabinde Nahrevan'a geçmiştir¹¹⁵¹.

Sultan Muhammed b. Melikşah 24 Zilhicce 511'de (18 Nisan 1118)¹¹⁵², İsfahan'da¹¹⁵³ vefat etmiş, kendisinden sonra oğlu Mahmud adına hutbe okunmuştur¹¹⁵⁴. Çocukları; Mahmud, Tuğrul, Mesud, Süleymanşah, Selçukşah'tır. Selçukşah haricinde hepsi saltanata geçmiştir¹¹⁵⁵.

Sultan Muhammed vefat edip, oğlu Mahmud hükümdar olunca veziri er-Rebib Ebû Mansur, Halife'ye elçi gönderip, Bağdat'ta Mahmud adına hutbe okunmasını istemiş, bunun üzerine 13 Muharrem'de (6 Ekim 1118)¹¹⁵⁶ Bağdat'ta Mahmud adına hutbe okunmuştur. Sultan Mahmud bu yıl Bağdat şahnesi Mücahidüddin Bihruz'u azletmiş yerine ilk olarak Aksungur el Porsiki'yi, daha sonra ise (Rebiülevvel ayında) Emir Mengüpars'ı Bağdat Şahneliğine tayin etmiştir¹¹⁵⁷. Mengüpars'ın bir müddet sonra Bağdat'ta haksız yere halkın malına el uzatması ve O'na yönelik şikâyetlerin artması üzerine Sultan Mahmud O'nu geri çağırıştır¹¹⁵⁸.

Sultan Muhammed vefat ettiğinde Sercihan kalesinde olan oğlu Melik Tuğrul¹¹⁵⁹ (503 yılı Muharreminde /Ağustos 1109 doğmuştu) kardeşine isyan etmiş¹¹⁶⁰ Sultan Mahmud O'nun üzerine yürümüşse de başarılı olamamış ve kardeşler arasındaki anlaşmazlık daha da artmıştır¹¹⁶¹.

Halife el-Mustazhir Billah Ebû'l Abbas Ahmed b. el-Müktedi Biemrillah 16 Rebiülahir 512'de (6 Ağustos 1118) vefat etmiş, ondan sonra ise yerine geçen oğlu Müsterşid Billah'a biatı edilmiştir¹¹⁶². Garip bir tesadüftür ki Sultan Alparslan'ın

¹¹⁵¹ İbnü'l-Cevzi, IX, 184.

¹¹⁵² İbnü'l-Esir, VIII, 594; İbnü'l-Cevzi, IX, 196; el-Hüseyni, s. 57; "Gıyaseddin Muhammed Taber, 11 Zilhicce 511'de vefat etti."

¹¹⁵³ İbnü'l-Cevzi, IX, 196.

¹¹⁵⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 594; İbnü'l-Cevzi, IX, 196.

¹¹⁵⁵ el-Hüseyni, s. 57.

¹¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 196; "Muharrem'in yirmi üçünde Cuma günü".

¹¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 601-602.

¹¹⁵⁸ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 607-608.

¹¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 611.

¹¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 611; "Babası O'na 504 yılında Save, Ave ve Zencan'ı iktâ verdi ve önce Emir Şirgir'i, Sultan Mahmud ise daha sonra kardeşine Emir Gündoğdu'yu Atabey tayin edip, O'nu yanına göndermesini istedi. Fakat Gündoğdu, oraya varınca Tuğrul'u kardeşi Sultan Mahmud'a karşı isyana tahrik etti."

¹¹⁶¹ İbnü'l-Esir, VIII, 612.

¹¹⁶² İbnü'l-Esir, VIII, 603; İbnü'l-Cevzi, IX, 197.

ölümünden sonra Halife Kaimbiemrillah, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Halife Muktedi Biemrillah, Sultan Muhammed'in ölümünden sonra ise Halife Mustazhir vefat etmiştir¹¹⁶³.

1.2.6. Sancar Dönemi (485-552/1092-1157) Bağdatla Münasebetler

Sancar, buğday tenli yüzünde çiçek bozuğu nişanları olan bir kişi idi¹¹⁶⁴. Vezirleri; Şihabü'l İslam Ebû'l Mehasin (Biraderzâde-i Nizamülmülk), Şerefüd-din Ebû Tahir el-Kummi, Togan Beg el-Kaşgari, Muinü'd-din Muhtassu'l Kaşi, Kıvamü'd-din Ebu'l-Kasım, Mecdülmülk b. Nizamülmülk Sadrü'd-din Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizamülmülk Nasrüddin Tahir b. Fahrülmülk b. Nizamülmülk¹¹⁶⁵, Hacıpleri ise Emir Kuzuğılı Sulecut, Hüseyin b. Davud el-Merğezi, Nizamüddin Mahmud Kaşani, Felekü'd-din Ali Çetri¹¹⁶⁶ idi.

Selçukoğulları içinde Sancar gibi uzun ömür sürmüş, çok padişahlık eylemiş yoktu. Cihandarlık ve padişahlık kaidelerini küçüklükten bilen hasmıyla uğraşırken acayip tedbirleri olan adalet, insaf ve takvası kâmil bir kişi idi. Kardeşi Berkyaruk döneminde 490 yılında Horasan¹¹⁶⁷ kendisine verildikten itibaren on dokuz büyük fetih yapmıştır¹¹⁶⁸. Sultan olana kadar geçen sürede pek çok başarılar elde etmiştir. Sultan Sencer 489 yılı 8 Şevvalinde (Ekim 1096) kardeşi Berkyaruk zamanında Mustazhir hilafetinin ilk dönemlerinde Atabeyi Keç Külâh ve Elamid Ebu'l-feth b. Ebi Leys'le birlikte Bağdat'a gitmiştir¹¹⁶⁹.

490/1096-1097 senesinde Berkyaruk'a karşı isyan etmiş olan Emir-i Emiran adıyla Meşhur Melikşah'ın amcazadesi Muhammed b. Süleyman'ı, Gazne Sultanının fillerin eşliğinde yardım için gönderdiği ordusuna rağmen yenmiş¹¹⁷⁰, Yine aynı yıl

¹¹⁶³ İbnü'l-Esir, VIII, 602.

¹¹⁶⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 188; er-Râvendî, I, 163.

¹¹⁶⁵ Yazıcızâde Ali, s. 90; "Mu'ined-din Kaşi, Şahabe'd-din Ebû'l Muhasin, Şeref'e'd-din Ebû Tahir ve Yagan Beg Kaşkari, idi." er-Râvendî, I, 163; "Muineddin Mushass el-Kaşi, Şihabeddin Ebû 'l Mehasin b. el-Fakih el-Ecell Ahi Nizamülmülk Şerefeddin Ebû Tahir Mamisa el- Kumi, Yağan-Bek el-Kaşgari, Kıvameddin Ebû 'l Kasım, Nasrüddin Tahir b. Nizamülmülk"

¹¹⁶⁶ Yazıcızâde Ali, s. 90; "Gaz Ali, Hüseyin ve Nizame'd-din Mahmud idi", er-Râvendî, I, 164; "Emir Guzoğlu, Hüseyin, Nizameddin Mahmud el-Kasani, Felekeddin Ali el-Çetri"

¹¹⁶⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 404.

¹¹⁶⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 167; er-Râvendî, I, 164.

¹¹⁶⁹ el-İsfahani, s. 240.

¹¹⁷⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 405.

Horasan valisi Emir Habeşi¹¹⁷¹ tarafından Harezm'e vali tayin edilerek "*Harezmşah*" lakabını alan Muhammed b. Anuştegin'in¹¹⁷² Harezm ve çevresine hâkimiyetini onaylayıp, O'nun makam ve mevkiini yükseltmiş¹¹⁷³, O ölünce yerine geçen Atsız b. Muhammed'e Sencer daha fazla itibar gösterip, O'nunla işbirliği yapmıştır¹¹⁷⁴. 491/1097-1098'de Tohoristan'da olup Velvalic ve Kemec'i ele geçiren Selçuklu Sultanlarının ahvadından olan Devletşah'la savaşıp O'nu mağlup etmiş¹¹⁷⁵, 493/1099-1100 yılında kardeşi Berkyaruk'la savaşmış¹¹⁷⁶ ve O'nu mağlup etmiştir¹¹⁷⁷. Sencer kardeşi Muhammed'le Bağdat'a gittiği vakit, O'nun yokluğundan istifade eden Semerkand Hükümdarı Kadir Han Cibril b. Ömer¹¹⁷⁸ Horasan'a yürümüş, bunun üzerine Sencer ve Kadir Han arasında 495/1101-1102 yılında cereyan eden savaşı Sencer kazanıp Kadir Han'ı öldürmüştü¹¹⁷⁹ ve O'nun yerine Muhammed Arslan Han b. Süleyman b. Davud Buğra Han'ı Semerkand hükümdarı yapmıştı¹¹⁸⁰.

Berkyaruk'un Müeyyedülmülkü azledip¹¹⁸¹ yerine vezarete getirdiği

¹¹⁷¹ Damgan'da mukim olup Horasan'ın büyük bir kısmı, Taberistan ve Gird Kûh kalesine hâkim olan Habeşi ile Sultan Sencer arasında Berkyaruk devrinde yapılan savaşı Sencer kazanmış ve yakalanan Habeşi, kendisinden yüz bin dinar aldıktan sonra Sencer tarafından öldürülmüştür. Bkz. el-Hüseyni, s. 61.

¹¹⁷² Anuştegin Selçuklu emirlerinden Bilge Beg'in Memlükü olup, Bilge Beg O'nu Gürcistanlı bir emirden satın aldığından O'na Anuştekin Garşha denilirdi. Nitekim O, güzel gidişatı ve mükemmel vasıflarıyla kendisine müracaat edilen bir lider ve kumandan olmuş, oğlu Muhammed'i de iyi bir şekilde yetiştirmişti. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 406

¹¹⁷³ İbnü'l-Esir, VIII, 407, Reşidüddîn Fazlullah, s. 188; "Atsız İbn Muhammed Nuştegin Garçay'a Harezmşahlık verdi."

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 407.

¹¹⁷⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 415.

¹¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 429; "Berkyaruk, kardeşi Sencer'in askerlerini mağlup ettiği ilk saldırı sırasında Sencer'in annesini de esir almıştı. Sencer, O'nu annesi Zübeyde Hatun'a karşılık olarak öldürmesinden korktu, fakat Berkyaruk O'nu yanına çağırıp; "*Ben seni, kardeşim Sencer yanındaki esirleri bıraksın diye esir almıştım. Sen benim annemin dengi değilsin ki öldüreyim*" dedi. Sencer esirleri salıverince Berkyaruk'ta annesini serbest bıraktı."

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 429.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 467, el-Hüseyni, s. 63- el-İsfahani, s. 237, "Maveraünnehir sahibi Kadir Han", Reşidüddîn Fazlullah, s. 171; "Maveraünnehir padişahı Kutur Han."

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 467, Ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 172; el-Hüseyni, s. 63; "İki taraf yekdiğerine yaklaştığı zamanda Kadir Han avlanmak üzere yakın adamlarından bir zat ile bazı köylere gitti. Sencer bunu haber aldığı anda askerinin İsfahsaları Argış'ı bir müfreze ile Kadir hanın bulunduğu yere gönderdi. Bunlar Kadir Han'ı ve maiyetini esir ettiler. Sencer'in huzuruna çıkardılar. Sencer, O'nun boynunu vurdu.", el-İsfahani, s. 238.

¹¹⁸⁰ Nitekim Arslan Han b. Muhammed'in annesi Sultan Melikşah'ın kızıdır. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 468

¹¹⁸¹ Yazıcızâde Ali, s. 76; İbnü'l-Esir, VIII, 395, "Müeyyedülmülk ve kardeşi Fahrülmülk arasında babaları Nizamülmülk'ün bıraktığı mücevherat dolayısıyla husumet olmuş, Müeyyedülmülk'ün Berkyaruk'a annesi Zübeyde Hatun'u terk etmesi için yaptığı telkinlerin Zübeyde Hatuna ulaşması ve O'nun vezire karşı tavrının değişmesi üzerine Fahrülmülk pek çok hediye göndermiş ve sonunda Müeyyedülmülk azledilip yerine kardeşi Fahrülmülk vezir olmuştur." Reşidüddîn Fazlullah, s. 145-

Fahrülmülk Ebu'l-Muzaffer b. Nizamülmülk Sultan Berkyaruk'un vezirliğinden ayrılınca Nişapur'a Melik Sencer b. Melikşah'ın yanına gidip O'na vezir olmuş ancak 10 Muharrem 500 yılında (11 Eylül 1106) bir Bâtını tarafından öldürülmüştür¹¹⁸².

508 yılı Şevval ayında (Mart 1115) Gazne hükümdarı Sultan Alaü'd-devle Ebû Sa'd Mesud b. Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Ebû Sa'd Mesud b. Mahmud b. Sebüktekin vefat etmiş yerine annesi Sultan Alparslan'ın kardeşi olan Arslanşah geçmiş fakat Arslanşah'ın kardeşlerini tevkif etmesi üzerine Behram adındaki kardeşi Horasan'a kaçıp Sencer'den yardım istemiştir¹¹⁸³. Bunun üzerine yola çıkan Sencer ile Arslanşah Gazne'ye bir fersah mesafede bulunan Şehrabad sahrasında savaşmış ve Arslanşah'ı yenilgiye uğratıp 20 Şevval 510 (25 Şubat 1117)'da¹¹⁸⁴ Gazne'ye girmiş¹¹⁸⁵ ve Behramşah'ı Gazne tahtına oturtmuş¹¹⁸⁶ ve şehir gelirinden hazineye her gün bin dinar ulaştırılmasına¹¹⁸⁷ karar verip malın tahsili için bir de amil görevlendirmiştir¹¹⁸⁸.

513 Cemaziyevvelî¹¹⁸⁹/Ağustos 1119'da Sultan Sencer ile yeğeni Mahmud b. Muhammed arasında savaş vuku bulmuş¹¹⁹⁰, savaşı Sencer kazanıp bu haber Bağdat'a ulaştığında 26 Cemaziyevvel'de (4 Eylül 1119), Sultan Sencer adına hutbe okunup Sultan Mahmud adına okunan hutbeye son verilmiştir¹¹⁹¹. Aralarında anlaşma sağlandıktan sonra Şaban ayında (Kasım-Aralık 1119) Mahmud, amcası Sencer'in yanına gelmiş, Sencer, Horasan Gazne, Maveraünnehir ve hâkimiyetindeki bölgelerle

146; "Müeyyedü'l mülk şu şiiri yazdı: "*Ben senin hane yapmana çok azim gösterdim; Sen haneye yaptığuma vurduñ teber(balta)/ Ey pederin canı! Senden yana akıl süs vermiyor; Benden hep hayır geliyor, senden hep şer.*"

¹¹⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 516.

¹¹⁸³ İbnü'l-Esir, VIII, 579; el-Hüseyni, s. 63; "...Kardeşi Gazne Meliki İbrahim'e karşı kendisine yardım etmesini istedi."

¹¹⁸⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 580; el-Hüseyni, s. 64; "Gaznenin fethi beş yüz on senesine müsadıfdir.", el-İsfahani, s. 238.

¹¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 580; el-Hüseyni, s. 64; "Mahmud b. Sebüktekin'in fethinden beri hiç kimse Gazne'yi ele geçirmemişti."

¹¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 579-580; "Hutbede Sencer "*Melik*" Behramşah ise atalarının geleneğine uygun olarak "*Sultan*" ünvanıyla anılıyordu. Böylesine garip bir hadise duyulmamıştı."

¹¹⁸⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 168, Yazıcızâde Ali, s. 90; "Sultan Mahmud oğullarından Behremşah'ı bu şehrin gelirinden günde bin filori vermesi karşılığında bey olarak dikmiştir.", el-Hüseyni, s. 64; "Her sene *Hazine-i Senceriye*'ye elli bin iki yüz dinar vermesini kararlaştırdı.", el-İsfahani, s. 239; "Her sene ikiyüz elli bini eda etmeyi zimmetine yükletti."

¹¹⁸⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 168.

¹¹⁸⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 612; el-Hüseyni, s. 62; "512'de"

¹¹⁹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 613; "Sencer hemen Rey'e yürümek için hazırlıklara başladı. Enüşirvan savaşmaktan vazgeçmesini tavsiye edince Sencer: "*Kardeşimin oğlu henüz çocuktur. Veziri ve Hacı Ali O'nu tahakküm altına aldılar.*" cevabını verdi."

¹¹⁹¹ İbnü'l-Esir, VIII, 615.

Bağdat'a menşur gönderip, kendisinden sonra Sultan Mahmud adına hutbe okumalarını bildirmiş, Rey hariç aldığı bütün yerleri Mahmud'a geri vermiştir. Sultan Mahmud bir daha kendisine isyana kalkışmasını diye Rey'in kendi elinde kalmasını istemiştir¹¹⁹². Sultan Sencer ve Mahmud arasında Save yakınlarında cereyan eden bu savaş sırasında Mahmud'un yanında bulunan Mengüpars savaş sonrası Bağdat'a dönmüş, fakat Dübeys b. Sadaka buna müsaade etmeyince O'da Sultan Sencer'in yanına gitmiş, Sultan da O'nu Mahmud'a teslim etmişti¹¹⁹³. Sultan Mahmud ise bazı sebeplerden O'na kızgın olduğundan¹¹⁹⁴ O'nu öldürtmüştür¹¹⁹⁵.

Sultan Sencer, 513/1119'da Mücahidüddin Bihruz'un yeniden Irak Şahneliğine tayin edilmesini emretmiştir. Nitekim Irak'ta şahnelik görevini yürüten Dübeys b. Sadaka'nın naibi de bu görevden alınmıştır¹¹⁹⁶. Sultan Sancar'ın hutbesi Kaşgar sınırından Yemen'in sonuna, Mekke, Taif, Umman ve Azerbaycan'dan Rum sınırına kadar okunurdu. Vefatından sonra bir yıla kadar memleketinin ucunda vefatı işitilmemiş ve hutbe onun adına okunmaya devam etmişti¹¹⁹⁷. O, Sistan Gaznin, Harezm ve pek çok yeri ele geçirmiştir¹¹⁹⁸.

Sultan Sencer, 494/1100-1101 yılında Semerkand hükümdarı Kadir Han'ı mağlup edip O'nun yerine Aslan Han'ı tahta çıkarmış¹¹⁹⁹, daha sonra Arslan Han ordusu içindeki Karlukların karışıklık çıkarması üzerine Sultan Sencer'den yardım istemiş, Sencer de 524'te (1129-1130) O'na yardıma gitmişti¹²⁰⁰. Fakat daha sonra Aslan Han'ın

¹¹⁹² İbnü'l-Esir, VIII, 616; Reşidüddin Fazlullah, s. 170; "... Mahmud'un mülkünün hâkimi Alibar, kendi kethüdasını Sultan'ın huzuruna gönderip, O'da Mahmud'un bu hareketinin çocukluktan ileri geldiğini söyledi ve Mahmud'un dilinden özür diledi. O'nun, amcasının yanına gidip bir ay müddetle hizmette bulunması, ata binip-inerken Bük-i Türki/Türk Borusu çaldırılmaması, kırmızı cehremi seraperde kullanmaması, ata binip-inerken Sultan'ın rikabında piyade yürümesi, saltanat alameti ve merasimi olan ne varsa bırakması kararlaştırıldı ve bu şekilde bir ay Sultan'ın hizmetinde kaldıktan sonra Sultan Onu geri gönderdi.", ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 166, el-Hüseynî, s. 62.

¹¹⁹³ İbnü'l-Esir, VIII, 618.

¹¹⁹⁴ Sultan Mahmud'un Mengüpars'a kızgınlığının sebepleri olarak; Sultan Muhammed vefat ettiğinde Mengüpars'ın O'nun cariyesi, Melik Mesud'un annesi ile iddet müddeti dolmadan zorla evlenmesi, devlet işlerinde tek başına tahakküme kalkışması, Bağdat Şahneliğini zorla ele geçirmesi ve Bağdat halkına çektiği sıkıntılar" gibi sebepler gösterilmektedir. Onun Bağdat Şahneliği ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 607-608.

¹¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 618-19; el-Hüseynî, s. 62; "Kara Tekin el-Kassab'ı ve Atabeg Mengü Bars'ı öldürdü."

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 621.

¹¹⁹⁷ Yazıcızâde Ali, s. 91; Reşidüddin Fazlullah, s. 171.

¹¹⁹⁸ Yazıcızâde Ali, s. 90.

¹¹⁹⁹ el-İsfahani, s. 239.

¹²⁰⁰ İbnü'l-Esir, IX, 156.

kendisini öldürmek için adam gönderdiğini öğrendiğinde Semerkand üzerine yürüyüp, Arslan Han'ı esir almış ve yerine “*Hasan Tekin*” adıyla meşhur Kılıç Tamgaç Ebu'l-Meali el-Hasan b. Ali b. Abdülmü'minin'i hükümdar ilan etmiş¹²⁰¹, ancak O'nun kısa süre sonra ölmesi üzerine yerine Melik Mahmud b. Arslan Han'ı tahta geçirmiştir¹²⁰².

522/1128'de el-A'ver es-Sini ile Kaşgar Han'ı İlhan Ahmed b el-Hasan arasında meydana gelen savaşta el-A'verle birlikte pek çok adamı öldürülmüş, O'nun yerine geçen Kû-Han es-Sini¹²⁰³ ise Çin'den çıkıp Türkistan'a gittiğinde Hıtay Türkleri de O'na iltihak etmiş böylece sayı ve nüfuzları artan Hıtaylar Türkistan'a hâkim olmuşlardı. Daha sonra Maveraünnehir bölgesine gelen Hıtaylar ile Sultan Mahmud arasında 531 yılı Ramazanında/Mayıs-Haziran 1137 Hocend sınırında vuku bulan savaşın ardından mağlup olan Mahmud, Semerkand'a geri döndükten sonra Sultan Sencer'den yardım istemiş, bunun üzerine yüz binden fazla süvari toplayan Sencer, 531 yılı Zilhiccesinde/Ağustos-Eylül 1137 Maveraünnehir'e geçip bu sırada Mahmud'un kendilerinden şikâyetçi olduğu Karluklar üzerine yürümüş, O'nun önünden kaçan Karluklar ise Kû-Han'a sığınmış, Kû-Han onların affını Sultan'dan talep etmişse de Sultan bunu kabul etmediği gibi bir de O'na bir mektup yazıp O'nu İslam'a davet etmiş, askerlerinin çokluğuyla ve vasıflarıyla övünmüş¹²⁰⁴, bunun üzerine iki tarafta hazırlıklarını tamamlamıştır. Yine Hıtaylar'ın bu bölgeye gelmelerinde Harezmsah Atsız da etkili olmuştur. Nitekim Sultan Sencer 533 yılı Muharrem ayında (Eylül- Ekim 1138) Harezmsah Atsız b. Muhammed ile savaşıp O'nu mağlup etmiş, bu savaşta aralarında Harezmsah'ın oğlunun da bulunduğu pek çok Harzemli ölmüş Sencer Harezm'e hâkim olup burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Gıyaseddin Süleymanşah'a iktâ ettikten sonra Horasan'a dönmüştü. Bunu fırsat bilen Harezmsah Atsız ise halkının da yardımıyla

¹²⁰¹ İbnü'l-Esir, IX, 157; el-Hüseyini, s. 64; “kendisine isyan eden Ahmet Han'ı ki O, Türklerin en büyük sultanlarından idi, kendisinin on iki bin şecaatli kölesi vardı, Semerkant'ta muhasara etmiş, O'nun yerine Ahmed Han'ın oğlu Nasır Han'ı tahta oturtmuştur.” Reşidüddîn Fazlullah, s. 173; “Sultan O'nu eşi Terken/Türkân Hatun'un yakın akrabası olduğu için kendi haremine gönderdi.”

¹²⁰² İbnü'l-Esir, IX, 157.

¹²⁰³ İbnü'l-Esir, IX, 157. “ *Kû* Çince'de onların en büyük hükümdarlarına verilen addır. *Han* ise Türk hükümdarlarının lakabıdır. Manası “*Hükümdarların en büyüğü*” demektir. Peçe ve başörtüsü örterek Çin hükümdarları gibi giyinirdi. Maniheist idi.”

¹²⁰⁴ İbnü'l-Esir, IX, 158; “*Kabul etmezsen şöyle şöyle yaparım*” diye tehdit etti... *Onlar attıkları okla bir kılı ikiye ayırırlar .*” dedi. Sencer'in veziri Tahir b. Fahrülmülk b. Nizamülmülk böyle bir mektubun yazılmasına razı olmadı. Fakat Sencer mektubu gönderdi. Mektup Kû-Han'a okununca, elçinin sakalının yolunmasını emretti. Sonra elçiye bir iğne verip, sakalının bir kılına ikiye ayırmasını teklif etti. Elçi bunu yapamayınca Kû- Han “*Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan acizsin, diğerleri kılı okla ikiye nasıl ayırabilir?*” dedi. Sefer hazırlıklarına başladı.”

yeniden bölgeye hâkim olmuştu¹²⁰⁵. Bu savaşın ardından Harezşah Atsız Maverâünnehir’de bulunan Hıtaylar’a haber gönderip, bölgeyi ele geçirmeleri için teşvik etmiş, hatta onlarla akrabalık tesis edip Sultan Sencer’in ülkesine yürümelere için onları kışkırtmıştır¹²⁰⁶.

Sonuçta iki ordu Katvan¹²⁰⁷ mevkiinde karşılaşmış¹²⁰⁸ 5 Safer 536’da / 9 Eylül 1141 meydana gelen savaşta Selçuklu kuvvetleri Dergam Vadisine¹²⁰⁹ çekilmek zorunda kalmışlar ancak savaş Müslümanların hezimetleriyle sonuçlanmış ve Sencer’in askerlerinden çoğu öldürülmüş, pek çoğu da esir alınmıştır¹²¹⁰. Emir İlig, Emir Kureyş b. Zengi, Emir Ömer b. Üner, Emir Yarınkuş el-Kari, Emir Mahmud el Kasani öldürülmüş¹²¹¹ Tace’d-din Ebu’l-Fazl¹²¹², Sicistan Hâkimi Emir Kamaç¹²¹³ ve Sultan Sancar’ın eşi¹²¹⁴ de esirler olmuştur. Bunlar bir yıl esir kaldıktan sonra İlhan ikisini de Sultan’a göndermiştir¹²¹⁵. Sultan’a ilk zayıflık böylece Kara Hıtaylar’dan gelmiştir¹²¹⁶.

Bu olaydan sonra Maverâünnehir 612/1215-1216 yılında Alaaddin Muhammed Harezşah tarafından zapt edilinceye kadar Hıtayların elinde kalmış, Harezşah Atsız¹²¹⁷ ise 537 yılı Rebiülevvel ayında (Ekim 1141) Merv şehrine girmiş, halktan pek

¹²⁰⁵ İbnü’l-Esir, IX, 144.

¹²⁰⁶ İbnü’l-Esir, IX, 155; Yazıcızâde Ali, s. 92, “Hıtay’dan kâfir İlhanlılar İslam beldelerine saldırmaya başladıklarında Maverâünnehir halkı Horasan’dan askerlerden ve Sultan’a tabi olanlardan o kadar incinmişlerdi ki el altından kâfire yürüsün diye haber dahi göndermişlerdi.”

¹²⁰⁷ İbnü’l-Esir, IX, 159; el-Hüseyni, s. 66.

¹²⁰⁸ İbnü’l-Esir, IX, 159; “Adeta iki büyük deniz gibiydiler.” Reşidüddîn Fazlullah, s. 173; “Hıtay kâfiri Athan *“kum ve karınca miktarınca bir ordu”* ile onlara doğru ilerledi.”, Yazıcızâde Ali, s. 92; “Sultan’ın askeri; *“Şimdiki halde bizim yüz bin silahlı askerimiz var ve hiç kimse bize mukavemet edemez”* diyerek kibirlenmiş ancak ordular karşılaştığında kâfir askerinin bi-nihayet olduğu görülmüştür.”

¹²⁰⁹ İbnü’l-Esir, IX, 159; el-Hüseyni, s. 66; “536 senesinin Saferinin beşinci Salı günü / Dargam Vadisi’nde”

¹²¹⁰ İbnü’l-Esir, IX, 159.

¹²¹¹ el-Hüseyni, s. 66.

¹²¹² Nitekim Sultan savaş meydanında çaresiz kaldığında *“Ey Hüdavend! Sebât ve durma zamanı değildir”* demek suretiyle Sultan’ı cesaretlendirip, Sultan’ın salimen bu savaştan çıkmasında etkili olmuştur. Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 174.

¹²¹³ İbnü’l-Esir, IX, 159; el-Hüseyni, s. 66.

¹²¹⁴ İbnü’l-Esir, IX, 159; “Arslan Han’ın kızıdır.”, el-Hüseyni, s. 66; “Terken Hatun”

¹²¹⁵ Yazıcızâde Ali, s. 92-93; Reşidüddîn Fazlullah, s. 174; “Emir Kumac, Hüsamüd-din b. Burhanü’l-din Maze ve Sultan’ın hatunu iki sene onların elinde kaldı. Sonunda Hatun’u beş yüz bin dinara geri aldılar.”, el-Hüseyni, s. 66; “Terken Hatun beş yüz bin, Emir Kumac ve oğlu yüz bin dinar fidyeye mukabilinde tahliye oldular.”

¹²¹⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 173.

¹²¹⁷ İbnü’l-Esir, IX, 159; el-Hüseyni, s. 67; “Harzemşah Alaaddin Atsız b. Muhammed b. Anuştekin”

çok kişiyi öldürmüş¹²¹⁸, akabinde Şevval ayında (Nisan-Mayıs 1142) Nişapur'a gidip Sultan Sencer'in adamlarına ait mallara el koyup burada Sencer adına okunmakta olan hutbeye son vermiş, kendi adına hutbe okutmağa başlayınca halktan gelen şikâyet neticesinde bu uygulamadan vazgeçmiştir¹²¹⁹. 538/1143 yılında ise birliklerini toplayan Sencer Harezm üzerine yürüyüp Atsız'ı kuşatmış¹²²⁰, sonuçta her iki tarafta anlaşmaya varmış¹²²¹, Atsız itaatini arz edince Sultan Merv'e dönmüş, Harzemşah da Harezm'de kalmıştır¹²²².

Bu zamana kadar hiçbir mağlubiyet görmeyen Sencer, bu mağlubiyet üzerine Sultan Mesud'a elçi gönderip babası Sultan Muhammed zamanında olduğu gibi Rey şehri ve aynı statüdeki yerlerde tasarrufta bulunmasına izin verdiğini bildirip askerleriyle Rey'de beklemesini, zira ihtiyaç halinde kendisinden yardım isteyeceğini haber vermiş, bunun üzerine Rey valisi Abbas askerleriyle Bağdat'a gitmiş, Sultan Mesud da amcası Sencer'in emrine uyararak Rey'e gitmiştir¹²²³.

Bu yenilgiden bir yıl sonra Sultan yavaş yavaş kendini toparlamağa ve hükümdarlığı yeniden ele almağa başlar. 541/1146 yılında Sultan Re'y'e gelmiş¹²²⁴ ve etraftan elçiler ağırlamaya başlamış ve bu yılın Ramazanında tekrar Horasan'a gelmiştir.

Sultan Behramşah b. Mesud, birçok hediye ile beraber Gur¹²²⁵ Meliki ve

¹²¹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 160; el-Hüseyni, s. 66; "...Harzemşah Aleaddin Atsız, harben Merv'e girdi, ahalisinden ileri gelenleri öldürdü. Sultan Sencer'in tahtına oturdu, Tuğra çekti ve Sencer'in hazinesinden sandıklarla taşıdı."

¹²¹⁹ İbnü'l-Esir, IX, 160.

¹²²⁰ İbnü'l-Esir, IX, 167; el-Hüseyni, s. 67; "Hezar-esb kalesine gelerek O'nu kuşattı."

¹²²¹ el-Hüseyni, s. 67; "Sonra Harzemşah Alaeddin aldığı cevher sandıklarını mührele mühürlü olduğu halde geri verdi."

¹²²² İbnü'l-Esir, IX, 167; el-Hüseyni, s. 67; "Sultan Sencer, Horasan'a döndü.", İbnü'l-Esir, IX, 254; "Harezmşah Atsız b. Muhammed, bu sene (551 yılı olayları) 9 Cemaziyelahir (30 Temmuz 1156) tarihinde öldü."

¹²²³ İbnü'l-Esir, IX, 155-156.

¹²²⁴ Yazıcızâde Ali, s. 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 176; "543 yılında".

¹²²⁵ Gur; Afganistan dâhilinde Helmand vadisi ile Herat arasında bir parçayı işgal eden bölge. Bölge Gazneliler devletine ait olup Gazneliler'in halefleri olan Goriler isimlerini buradan almışlardır. Bkz. Longworth Dames; "Gûr", *IA*, IV. İstanbul 1977, s. 825; İbnü'l-Esir, IX, 219-220; "Gurlular'ın ilk hükümdarı el-Hüseyn b. el Hüseyn olup Gur dağlarına ve Firuzkûh kalesine hâkim olmuştu, burası Gazne'ye bağlı beldelere yakındı. "Alaaddin" lakabını alan el-Hüseyn Gazne'ye bağlı yerlere saldırdı, Herat üzerine yürüdü... Belhi zapt etti. Sultan Sencer bunu haber alınca O'nun üzerine yürüdü... daha sonra Sencer O'na hil'at giydirip O'nu Firuzkûh'a gönderdi. Bu sırada Gazne tahtında Behramşah b. İbrahim b. Mesud b. Mahmud b. Sebüktekin vardı. Behramşah, Alaaddin karşısında tutunamadı ve Kirman'a gitti. Bunun üzerine Alaaddin Gazne'ye hâkim olup, kardeşi Seyfeddin es-Sûri'yi ülkesinin tahtına oturttu."

Kandahar hâkimi Sultan Suri b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Sam'ın¹²²⁶ başını Sultan'ın huzuruna Irak'a göndermiş, bir yıl sonra O'nun kardeşi Gur meliki Hasan İbnü'l-Hüseyin¹²²⁷ kardeşinin intikamını almak için ayaklanmış, Sultan'ın hacibi olan Ali Çetri¹²²⁸ de ona destek vermişti. Sultan askerini toplayarak Merv'den Herat'a gelmiş, iki ordu Sefid İsbenc hududunda, Evbeh Kasabasında Pap Köyünde olan Herivü'r-rûd-i Süfla'da¹²²⁹ karşılaşmış ve Sultan'ın ordusu muzaffer olmuştur. Ali Çetri bayrak altında ikiye bölünmüş, Hasan ise esir edilerek Horasan'a götürülmüştür¹²³⁰. Hıtaylar olayından beri bir yeri fethedemeyen Sultan, bu zaferle yeniden itibar ve saygı kazanmış, heybet ve haşmeti geri gelmiştir¹²³¹.

548 senesi sonunda¹²³² Uzlar (Oğuzlar) Vakası meydana gelmiştir. Bunlar bir bölük Türkmen taifesi idi ve otlakları, yaylakları Belh yöresindeydi¹²³³. Başlarında Dinar, Bahtiyar, Tûtî (Dudu), Arslan ve Mahmud adlı emirler vardı¹²³⁴. Bunlar her yıl yirmi dört bin koyun Sultanın mutfağına vermekle vazifelidiler ve Hansalar her daim kendi adamını bunu tahsil için gönderirdi¹²³⁵. Ancak bu kişi onlara hep kötü davranır,

¹²²⁶ İbnü'l-Esir, IX, 199; "... Suri ile Behramşah karşılaşınca Gazne askerleri Behramşah'ın saflarına katıldılar ve Gur hükümdarı Suri'yi yendi ve Gazne'ye hâkim oldu. Gur hükümdarı Suri ile Seyyid el-Mahiyani'yi yine 544 yılı muharrem ayında (Mayıs- Haziran 1149) idam etti."

¹²²⁷ Yazıcızâde Ali, s. 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 177; "Alaüddin el-Hüseyin b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Sam"

¹²²⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 178; "Emir Ali Çetri'nin isyanı Sultan'a çok ağır geldi. Çünkü O'nun yetiştirmesiydi ve ona birçok iyilikte bulunmuştu. Onu maskaralıktan Emir-i Haciblik ve Herat mukatalığına yükseltmişti."

¹²²⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 178.

¹²³⁰ Yazıcızâde Ali, s. 94, Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 178; "Alaü'd-din Hasan'ı ise Hâce Miskal Hazin'e gönderdi." er-Râvendî, I, 172; "Melik Hüseyin'i de yanında esir olarak alıyordu."

¹²³¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 179; er-Râvendî, I, 172, İbnü'l Esir ise bu zaferi 547 yılı olaylarında zikretmekte bu zaferin ardından gelişen olayları ise şöyle zikretmektedir; "Behramşah Gazne'ye yaklaşınca halk Seyfeddin'e karşı ayaklandı. O'nu esir aldılar. Seyfeddin'i esir almayı üstlenen Alevilerdi. Sonra da idam ettiler. Kardeşi Alaaddin bu haberi alınca şunu söyledi; "Eğer bir defa daha Gazne'yi yerle bir etmezsem bana da el-Hüseyin b. el-Hüseyin demesinler." daha sonra Behramşah ölüp oğlu Hüsrevşah yerine geçti. Alaaddin hazırlıklarını ikmal edip 550 yılında (1155-11569) Gazne üzerine sefere çıktı. Hüsrevşah kaçtı, Alaaddin Gazne'yi ele geçirip üç gün boyunca yağmaladı. Kardeşini esir eden Alevileri yakalayıp dağın tepesinden aşağı attı ve kardeşinin idam edildiği yeri tahrip etti. Alaaddin Firûzkûh'a döndü. Beraberinde çok sayıda Gazneli'yi de beraberinde, üzerlerinde içi toprak dolu torbalar yükleyerek götürdü. Firûzkûh'ta bu topraklarda bir kale yaptırdı. Alaaddin "es-Sultanu'l-Muazzam" ünvanını aldı ve Selçuklu sultanları gibi çetr taşıdı." Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 219-221.

¹²³² Reşidüddîn Fazlullah, s. 179; er-Râvendî, I, 173; el-İsfahani, s. 224.

¹²³³ Yazıcızâde Ali, s. 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 179; "Onların yurtları Belh, Çağaniyan ve Vaş vilayeti nevahisinden Huttelan hududunda idi." er-Râvendî, I, 173; "Yer ve otlakları Belh eyaletinden olan Huttelan'da bulunuyordu."

¹²³⁴ İbnü'l-Esir, IX, 229.

¹²³⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 179; er-Râvendî, I, 173; "Sofracı başının bir adamı vergiyi almak için

onlardan rüşvet isterdi. Sonunda bunlar bu kişiyi gizli bir şekilde öldürdüler. Koyunların getirilmesi zamanı olduğunda bu görevli gelmeyince Hansalar bu durumu işitmiş ancak Sultan'a arz etmeyip mutfağın ödemelerini kendi yanından görmüştür. Belh'in valisi Emir-i İsfehsalar Kumac¹²³⁶ Sultanı görmeğe geldiğinde Hansalar bu hadiseyi ona bildirmiş, O'da Sultan'a durumu arz edip; *"O Guzlar asi olup baş çekmek isterler; şimdi Belh yöresindeler. Eğer Sultan ben kuluna onların şahneliğini verirse Sultanın mutfağına yılda otuz bin koyun göndereyim ve onları zapt edeyi"* demiş, Sultan'da bunu kabul etmiştir. Kımacc bunlara bir şahne gönderip; *"O öldürdüğünüz kişinin cürmünü ve geriye kalan koyunlarınızı verin"* deyince bunlar kabul etmeyip; *"Biz Sultan'ın hasıyız. Bize ondan gayrı kimse hükmedemez"* diye karşılık verip şahneyi kovdurmuşlar¹²³⁷. Bunun üzerine Kumac ve şark meliki olan oğlu¹²³⁸ birlikte asker toplayarak bunların üzerine yürümüş Guzlar da karşılık vermiş ve Kımacc ve oğlu Alaa'd-din'i öldürmüşlerdir¹²³⁹. Bu haber Sultana ulaştığında o ve erkânı oldukça müteessir olmuş ve devlet erkânı; *"Bunun gibi bir işe yeltenenlere önem vermemek padişahlık değildir. Eğer onların hadleri bildirilmezse daha fazla saldırgan olurlar. Sultan'ın hareket edip at arkasından gelmesi lazım"*¹²⁴⁰ diyerek Sultan'ı onlara taraf gitmeye razı etmişlerdir. Guzlar ise bunu işitince Sultan'a elçiler göndererek; *"Biz padişahın kullarıyız ve onun emrindeyiz. Onlar evimize gelip evimizi yağmalamaya kastettiler. Yoksul halkı gözetmek için onlara karşı olduk. Padişah bizim günahımızı affetsin. İşte yüz bin filori ve bin güzel oğlan padişaha göndereli Birinin adını Kımacc koysun."*¹²⁴¹ dediler. Padişah bunu kabul edecekken ümera bundan vazgeçirip bunların üzerine gitmesine sebep

giderdi."

¹²³⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 180; er-Râvendi, I, 173; "Kımacc" Yazıcızâde Ali, s. 95; "Kımacc", İbnü'l-Esir, IX, 229; "Emir Kamacc".

¹²³⁷ Yazıcızâde Ali, s. 95; Reşidüddîn Fazlullah, s. 180; er-Râvendi, I, 174.

¹²³⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 180; er-Râvendi, I, 174; "Alaeddin Melik el-Meşrik"

¹²³⁹ er-Râvendi, I, 174; Reşidüddîn Fazlullah, s. 180; "Kımacc ve oğlu yenilip münhezim oldular.", İbnü'l-Esir, IX, 231; "...el-Hüseyn el-Guri, Gazne'de idareye hâkim olup Belh üzerine yürüyünce Kamacc ve askerleri Oğuzlarla beraber O'na karşı sefere çıktılar, fakat Oğuzlar daha sonra Kamacc'dan ayrılıp el-Guri'ye iltihak ettiler ve O, bu sayede Belh'e hâkim oldu... Oğuzlar Tohoristan taraflarında kaldılar. Kamacc kendisine yaptıkları hainlik sebebiyle Oğuzlar'a karşı büyük bir kin ve düşmanlık besliyordu, bu yüzden onları ülkesinden uzaklaştırmak istedi... Kamacc asker toplayıp Oğuzlar'la savaşa girişti, sonuçta Kamacc ve askerleri bozuldu. Kamacc ve oğlu Ebû Bekir'i esir alan oğuzlar ikisini de öldürdüler. Bütün Belh yöresini ele geçirdiler."

¹²⁴⁰ Yazıcızâde Ali, s. 95; Reşidüddîn Fazlullah, s. 180; er-Râvendi, I, 174.

¹²⁴¹ Yazıcızâde Ali, s. 95; Reşidüddîn Fazlullah, s. 181; "... Şimdi bu kötü kulluğun zararı olarak yüz bin dinar ile yüz nefer siyah saçlı, siyah gözlü, uzun boylu, ince belli, uzun saçlı, uzun yeleli, bacakları güçlü, ay yüzlü, güneş parlaklığında Hita'i ve Yağma'i gulam verelim de Sultan bizim günahımızı bağışlasın. Padişahın alacağı her bir bende bir Kumacc olacaktır."

olmuşlardır¹²⁴². Sultan'ın öncü birlikleri 548 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1153), Oğuzların yanına varmıştır. Bunların arasında öldürülen Ebû Bekir b. Kamac'ın oğlu Muhammed ile Müeyyed Ay-aba da vardı¹²⁴³. Padişahın askerleri yaklaştığında bunların ne kadar kadın çocuk ve yaşlıları varsa önlerine çıkıp yalvararak af talep edip Sultan'a her evden onların batmanıya yedi batman gümüş vermeği kabul etmiş¹²⁴⁴, bunun üzerine Sultan bunlara merhamet edip geri dönmek üzereyken Emir-i Bozorg Müeyyed¹²⁴⁵, Yarankuş-i Herevi¹²⁴⁶ ve Ömer-i Acemi Sultanı; “*Dönmek doğru değildir. Şimdi zaaf gösterilirse namus-ı padişahi bu durumda ikinci defa zarar görür*” diyerek her defasında geri çevirdiler. Sonunda Guzlar yalvarmanın çare olmadığını anlayınca savaşa karar vermişler Sultanın askerinin çoğu ise bu işin Müeyyed yüzünden olduğunu bildiğinden ve O'na açık ve gizli husumetleri olduğundan¹²⁴⁷ savaşa ehemmiyet vermeyip gevşek davranmışlar ve bir saat geçmeden Sultan'ın askeri hezimetle uğrayıp geri dönmüş Sultanı ise ele geçirip Merv'e gelmişlerdir¹²⁴⁸.

Çağrı bey zamanından beri Acem ve İran Sultanlarının ve Meliklerinin Darü'l-mülk'ü olan, padişahların ve devlet erbabının hazineleriyle dolu olan Merv'de Cemaziyelevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1153)¹²⁴⁹ Uzlar üç gün boyunca bu şehri yağmalamış şehrin kapılarını dahi alıp, halkı esir etmişlerdir¹²⁵⁰.

Sencer esir olduğunda askerler bu kez Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleymanşah'ı getirtip Nişapur'da Sultan olarak adına hutbe okutmuşlar, daha sonra Oğuzları yakalamak gayesiyle Merv üzerine yürümüşler se de başarılı olamayıp Nişapur'a geri dönmüşler onları takip eden Oğuzlar ise Tus şehrine vardıklarında evleri

¹²⁴² Reşidüddîn Fazlullah, s. 181, ayrıca Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 231, Aksarayı, s. 118.

¹²⁴³ İbnü'l-Esir, IX, 231.

¹²⁴⁴ er-Râvendî, I, 175; Reşidüddîn Fazlullah, s. 181; “her evden yedi men saf gümüş”.

¹²⁴⁵ er-Râvendî, I, 175; “Emir Müeyyed Büzürg”.

¹²⁴⁶ er-Râvendî, I, 175; “Yarenkış”.

¹²⁴⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 182, er-Râvendî, I, 175.

¹²⁴⁸ Yazıcızâde Ali, s. 96, er-Râvendî, I, 176, Reşidüddîn Fazlullah, s. 182; “Birkaç gulamıyla birlikte O'nu 'Ulyabad ve Kefşgeran yolundan Darü'l-mülk Merv'e naklettiler.”, İbnü'l-Esir, IX, 232; “Sonunda Sultan Sencer ve askeri mağlub oldu, perişan bir Belh'e doğru gittiler. Oğuzlar da onları takip edip ikinci defa savaşa tutuştular. Sultan Sencer yine mağlub oldu ve bu yılın Safer ayında (Nisan-Mayıs 1153) mağlub vaziyette Merv'e gitti. Oğuzlar da Merv'e yöneldiler. Sencer Merv'den çıktıktan sonra Andraba'ya gitti. Oğuzlar O'nu esir aldılar ve saltanat tahtına oturtular.”

¹²⁴⁹ İbnü'l-Esir, IX, 232.

¹²⁵⁰ er-Râvendî, I, 176; Reşidüddîn Fazlullah, s. 182; Yazıcızâde Ali, s. 97; İbnü'l-Esir, IX, 232; “Sultan ve askerleri Merv'den ayrılınca Oğuzlar içeri girip şehri fena halde yağmaladılar. Merv halkından ve ileri gelenlerinden birçok kişi öldürüldü. Öldürülenler arasında Kadi el-Kudat el-Hasan b. Muhammed el-Ersabendi, Kadı Ali b. Mesud ve diğer bazı din âlimleri de vardı.”

tahrip edip pek çok kişiyi öldürdükten sonra, 549 yılı Şevval ayında (Aralık 1154-Ocak 1155) Nişapur'a varmışlardır¹²⁵¹. Burada halk ilk gelen bölüğü bertaraf ettiyse de sonradan gelenlere güç yetirememiş, çoğu kadın ve çocuk, cami ve mescitlere sığınsa da fayda etmemiş ve bunları camilerde kılıçtan geçirmiş¹²⁵², oldukça büyük olan, her namaz vaktinde iki bin kişinin bulunduğu Mescid-i Muttariz denilen cami geceleyin ateşe verip sabaha kadar o aydınlıkta yağma yapmışlardır¹²⁵³. Bir kaç gün şehrin dışında kalan Guzlar sabahları gelip esir bulamadıklarında saray ve imaretleri harap eder, ele geçirdiklerine işkencelerde bulunur, esirlerin mallarının yerini öğrenmek için ağızlarına toprak doldururlardı¹²⁵⁴. O günlerde helâk olan Müslümanların haddi, hesabı yoktu. Bu şehir halkından bir kısmı birbirine düşman idi. Guzlar gittikten sonra bunlar birbirlerinin mahallelerini basmağa ve evlerini yakmaya başladılar. Guzlardan kurtulan ne varsa o da böylelikle harap olmuştur¹²⁵⁵. Daha sonra müstahkem Şaristan şehrini muhadara eden Oğuzlar, oradan önce Cüveyn'e oradan da İsfereyîn'e gidip buraları yağmalayıp ileri gelenleri ve halktan pekçok kişiyi öldürdükten sonra tekrar Nişapur'a dönmüşlerdir¹²⁵⁶. O cami ve medreseler koyunlara ve yabani hayvanlara mekân olmuştur¹²⁵⁷. Herat hariç Horasan'ın tüm şehirleri bu hale gelmişti, bu şehrin oldukça sağlam bir suru olduğundan burayı alamamışlardı¹²⁵⁸.

Sultan Sancar yaklaşık iki yıl¹²⁵⁹ bunların elinde aciz kaldıktan sonra¹²⁶⁰ Tirmiz/

¹²⁵¹ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 232.

¹²⁵² er-Râvendî, I, 176; Reşidüddîn Fazlullah, s. 183; "Kâfir Oğuzlar (Guzlar) mesciddeki halkı öldürdüler. Öyle ki öldürülenler kanın içinden görünmüyorlardı.", İbnü'l-Esir, IX, 233; "Sadece iki mahalleden öldürülenlerin sayısı on bin kişiydi... Öldürülenlerin cesetleri geçitlerde tepeler gibi birbirlerinin üzerine yığılmış halde kaldı. Halkın çoğu el-Camiu'l-Menii'de toplanıp saklandı... Oğuzlar içeri girip hepsini öldürdüler."

¹²⁵³ er-Râvendî, I, 177; Reşidüddîn Fazlullah, s. 183.

¹²⁵⁴ Yazıcızâde Ali, s. 97; Reşidüddîn Fazlullah, s. 184; "Horasan meşayih Abdurrahman Ukkaf ile Horasan ve Irak ulema-yı serveri Muhammed b. Yahya gibi şahısları işkenceyle öldürüp Onlara bile şefkat etmedikleri düşünülürse diğerlerinin hali daha iyi anlaşılır.", er-Râvendî, I, 177.

¹²⁵⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 185.

¹²⁵⁶ Bu beldelede öldürülen zatlar için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 233.

¹²⁵⁷ er-Râvendî, I, 178.

¹²⁵⁸ er-Râvendî, I, 179; Reşidüddîn Fazlullah, s. 186; İbnü'l-Esir, IX, 230; "Herat ve Dihistan hariç Oğuzlar tarafından yağmalanmayan hiçbir şehir kalmadı."

¹²⁵⁹ Yazıcızâde Ali, s. 98; Münecimbaşı, I, 127; İbnü'l-Esir, IX, 248; "6 Cemaziyelevvel 548 (30 Temmuz 1153) tarihinden 551 yılı Ramazan ayına (Ekim- Kasım 1156) kadar Oğuzların yanında esir kalmıştır." el-Hüseynî, s. 87; "Sultanın Oğuzlar arasında ikameti 548 senesinden 551 senesi Ramazanına kadar sürmüştü idi."

¹²⁶⁰ İbnü'l-Esir, IX, 248; "Sultan Sencer sözde sultanı, fakat tutuklu olduğundan sözüne itibar edilmiyordu, çoğu zaman ata binip dolaşmak istediğinde silahını taşıyacak adam dahi olmazdı. Sultan, kendisine sunulan yemeğin bir kısmını daha sonra yemek için ayırırdı. Bilahare yemek

Türmüd kalesine¹²⁶¹ kaçmayı başardı. Sultanın kurtulduğunu haber alan beyler birer ikişer yanına gelmeğe başladılar. Sultan biraz kuvvet bulup Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1156)¹²⁶² Merv'e gelip¹²⁶³, tahtına oturmuş, ancak hazinenin olmayışı, alet ve edevatın eksikliği, askerinin her birinin bir tarafa baş çekmesi gibi sebeplerden oldukça sıkıntıya düşmüş, bir iki ay geçmeden hastalanmış¹²⁶⁴, o hastalıktan 551/1156'da Merv'de vefat etmiş¹²⁶⁵ ve Merv'de yaptırdığı devlethanesine defnedilmiştir¹²⁶⁶.

Onun devri *Sencer Asrı* olarak nitelenmekte ve Onun zamanında İran'da *Selçuklu Azameti* hâkim durumdaydı¹²⁶⁷. İran'da bu kadar güçlü konumdayken doğal olarak Sencer, başa geçtiği andan itibaren Irak'taki yönetime hep dikkatini vermiş ve bu hususu hiçbir zaman göz ardı etmemiştir. Nitekim O, yeğenin, tecrübesizliğinden kaynaklanacak bir takım yanlış kararlar almasının önüne geçmeye ve Irak Selçukluları Devleti'ni kendi politikası doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı ve bu amaçla metbû hükümdar sıfatını kullanarak sık sık tâbi Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulunduğu, 522/1128'de de yeğenin emir ve direktiflerine uymada gevşek davranması üzerine harekete geçerek sınırdaki Rey şehrine gelip, onu yanına

---

verilmeyeceğinden korkardı, çünkü yeteri kadar yemek vermezlerdi.” el-Hüseyni, s. 87; “... O'na kendisinin seyisine kâfi gelmeyecek kadar bir maaş bağladılar.”

¹²⁶¹ Yazıcızâde Ali, s. 98, Münecimbaşı, I, 127; er-Râvendî, I, 179; Reşidüddîn Fazlullah, s. 187; “Nihayet Oğuzlar Belh civarına geldiklerinde Sultan'ın bendegân-ı haslarından olan Müeyyed Ayepe (Ayaba), Camedar Aksungur, Lâçin-i Harezmi gibi emirler Sultan'ın yanına gelmek isteseler de Korkud, Tuti Beg, Davud-i Bozorg gibi Guz umerasından Sultan'ın yanına giremiyorlardı... Nihayet Müeyyed Oğuzlardan bir grubu Sultan'ın büyük nanopare vereceği vaadiyle kandırdı... Lâçin-i Harezmi önceden iki parça gemi satın alıp Kilfe Boğazında suya bırakmıştı. Sultan'ı ve daha sonra binek hayvanlarını oradan geçirdiler... Sultan Tirmiz Kalesine gitti.”, İbnü'l-Esir, IX, 254; “Sultan Sencer maiyetinde bulunan çok sayıda emirle birlikte bu sene (551 yılı olayları) Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1156) Oğuzlar'ın elinden kaçıp Tirmiz Kalesine gitti, orada Oğuzlar'a galip geldi.”, Ayrıca bkz. Aksarayı, s. 118.

¹²⁶² İbnü'l-Esir, IX, 255; el-Hüseyni, s. 87.

¹²⁶³ Yazıcızâde Ali, s. 99; Reşidüddîn Fazlullah, s. 187; “...Merv tarafına yöneldi. Köşk-i Enderabe'ye indi.”; “İbnü'l-Esir, IX, 255; “Sultan Sencer Horasan'a geçmek üzere Tirmiz'den Ceyhun'a hareket etti Tam bu sırada Karluklar'ın lideri Ali Beg vefat etti... O, ölünce Karluk Türkleri ile uzak yakın ülkenin her tarafındaki diğer kavimler Sultan Sencer'in yanına akın ettiler.”

¹²⁶⁴ İbnü'l-Esir, IX, 263; “Başta kulunç sonra da ishale yakalanıp öldü.”

¹²⁶⁵ Yazıcızâde Ali, s. 99; er-Râvendî, I, 180; Reşidüddîn Fazlullah, s. 187; İbnü'l-Esir, IX, 263; “Bu sene (552 yılı olayları) Rebiülevvel ayında (Nisan-Mayıs 1157) vefat etmiştir.” el-Hüseyni, s. 87; “Oğuzların elinden halasından sonra 552 senesi Rebiülevvelin on dördüncü pazartesi günü vefatı vaki olmuştur.”, Aksarayı, s. 118; “552 -1157 ”

¹²⁶⁶ Yazıcızâde Ali, s. 99; er-Râvendî, I, 180; Reşidüddîn Fazlullah, s. 187, İbnü'l-Esir, IX, 263; “Bizzat kendisinin yaptırdığı ve “*Daru'l-ahire*” (Ahiret yurdu) adını verdiği türbeye defnedildi.”, el-Hüseyni, s. 87; “*Daru'l-Ahire*”, Sultan Sencer'in ölümü hakkında ayrıca bkz. Ebû'l-Fida, III, 32-33

¹²⁶⁷ Hasan İbrahim Hasan, IV, 34.

çağırarak yeni direktifler verdiği de zikredilmektedir¹²⁶⁸.

Sultan Sancar, metbûluk-tâbilik ilişkileri çerçevesinde Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine Mesud döneminde de müdahalelerde bulunmuş ayrıca, Abbasi halifeleri Musteşid ve Raşid'in tasfiyeleri ile Muktefi'nin halife seçilmesinde Sancar'ın birinci derecede rolü olmuştur. Devletin maliyesini denetimi altında tutan Sancar, yeğeninın dış etkilerle kendisine karşı herhangi bir harekete geçmesini önlemeğe çalıştı. 536/1141'da vuku bulan Katvan Savaşı'nda Karahıtaylara yenilmesinden sonra yeğeninın sınırdaki Rey şehrine çağırın Sancar, onu, son dönemlerde yıldızı parlayan Emîr Hasbeg Belengeri konusunda uyararak, devlet üzerindeki etkisini ortadan kaldırmasını istedi. Bunun takipçisi olarak, Ramazan 544/Ocak 1150'de ordusuyla tekrar Rey'e gelerek bu emirin devlet yönetimindeki etkisini kırdı¹²⁶⁹ Bundan da anlaşılacağı üzere kendisi doğuda hâkimiyetini kurarken Irak'tan da hiçbir surette vaz geçmemiştir. Bu nedenle burada direk olmasa da dolaylı olarak Sencer'in Bağdat üzerindeki baskısının daha net anlaşılması açısından Sencer döneminde cereyan eden önemli hadiselere değinmiş bulunmaktayız.

1.3. SENCER DEVRİNDE VE SONRASINDA IRAK HÂKİMİYETİ İÇİN VERİLEN MÜCADELE

1.3.1. Sultan Mahmud b. Muhammed b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en zayıf anında bile aradığı fırsatı bulamayan Abbasi halifeleri, Sultan Sancar'ın batıdaki topraklarda yeğeni Mahmud'a kurduğu Irak Selçukluları Devleti ile arzularına kavuşmuşlardır. Onlara bunu sağlayan sebepler, çocuk denebilecek yaşlardaki hükümdarların devleti yönetmeleri, bunların kardeşleri ile olan taht mücadeleleri ve sultanlara hükmederek, nüfuzlarını arttırmağa çalışan çıkarıcı emirler idi¹²⁷⁰.

Sultan Muhammed ölüp yerine oğlu Mahmud geçtiğinde Emir Ali Bar, Sultan Muhammed'in hazinelerini almış yardımcısı Enesabazi Ebû'l Kasım Dergizünü¹²⁷¹ ile

¹²⁶⁸ Hüseyin Kayhan; "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 787.

¹²⁶⁹ Kayhan, s. 788.

¹²⁷⁰ Kayhan; "Selçuklular- Abbasi Halifeliği İlişkileri" s. 674.

¹²⁷¹ el-İsfahani, s. 120; "Enesabaz, a'lem ikliminde bir çiftlik olup *Dergezin*'e yakındır. Bu adam

birlikte Sultan Mahmud'u etkilemek suretiyle yönetimde hâkim olmaya başlamışlardı¹²⁷².

Yeğeni Mahmud'un işlerinin yolunda olmadığı eğer bu durum telafi edilmezse devletin inkıraza uğrayacağı haberi Sultan Sencer'e ulaştığında Sultan Sencer harekete geçip Irak'a yönelmiş ve 513 Cemaziyelevvelinde¹²⁷³/Temmuz 1120, Sultan Sencer ile yeğeni Mahmud b. Muhammed¹²⁷⁴ arasında savaş vuku bulmuş¹²⁷⁵, savaşı Sencer kazanıp bu haber Bağdat'a ulaştığında 26 Cemaziyelevvel'de (4 Eylül 1119), Sultan Sencer adına hutbe okunup Sultan Mahmud adına okunan hutbeye son verilmiştir¹²⁷⁶. Aralarında anlaşma sağlandıktan sonra Şaban ayında (Kasım-Aralık 1119) Mahmud, amcası Sencer'in yanına gelmiş¹²⁷⁷, Sencer, Horasan, Gazne, Maverâünnehir ve hâkimiyetindeki bölgelerle Bağdat'a menşur gönderip, kendisinden sonra Sultan Mahmud adına hutbe okumalarını bildirmiş, Rey hariç aldığı bütün yerleri Mahmud'a geri vermiştir. Sultan Mahmud bir daha kendisine isyana kalkışmasın diye Rey'in kendi elinde kalmasını istemiştir¹²⁷⁸. Sancar O'nu affedip kızı Mah-ı Melik Hatun'u¹²⁷⁹ eş olarak O'na vermiş ve Irak'ta görevlendirmişti¹²⁸⁰. Sencer, bu savaşın sorumluları olan Alibar ve Dergezini'yi de affetmiş, Kemalülmülk vezirlikte kaldığı gibi Alibar'ın da emirlikte kalması için menşur yazmış, Ebû'l Kasım Dergezini'yi de Tuğra ve İnşa

---

kendisini Dergezin'e nispet etti. Zira *Dergezin* mezkûr vilayetin en büyük kariyesidir. Ahalisinin büyük bir kısmı ehli ibahat ve ehli delalettir. Bunların ekserisi *Müzdek* ve *Babekü'l-hürremi* mezhebinde olup ahali arasında şerleri şayidir.”

¹²⁷² el-İsfahani, s. 118-120.

¹²⁷³ İbnü'l-Esir, VIII, 612; el-Hüseyni, s. 62 ve el-İsfahani, s. 122; “512 senesinde”

¹²⁷⁴ İbnü'l-Cevzi, IX, 205; İbnü'l-Esir, VIII, 613.

¹²⁷⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 613; “Sencer hemen Rey'e yürümek için hazırlıklara başladı. Enüşirvan savaşmaktan vazgeçmesini tavsiye edince Sencer: “*Kardeşimin oğlu henüz çocuktur. Veziri ve Hacı Ali O'nu tahakküm altına aldılar.*” cevabını verdi.”

¹²⁷⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 615.

¹²⁷⁷ İbnü'l-Cevzi, IX, 205, "Mahmud, Sencer'in huzuruna vardı ve O'nun hizmetinde bulundu.”

¹²⁷⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 616; Reşidüddîn Fazlullah, s. 170; “... Mahmud'un mülkünün hâkimi Alibar, kendi kethüdasını Sultan'ın huzuruna gönderip, O'da Mahmud'un bu hareketinin çocukluktan ileri geldiğini söyledi ve Mahmud'un dilinden özür diledi. O'nun, amcasının yanına gidip bir ay müddetle hizmette bulunması, ata binip-inerken Bûk-i Türki/ Türk Borusu çaldırmaması, kırmızı cehremi seraperde kullanmaması, ata binip-inerken Sultan'ın rikabında piyade yürümesi, saltanat alameti ve merasimi olan ne varsa bırakması kararlaştırıldı ve bu şekilde bir ay Sultan'ın hizmetinde kaldıktan sonra Sultan Onu geri gönderdi.”, ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 166, el-Hüseyni, s. 62.

¹²⁷⁹ Yazıcızâde Ali, s 100; er-Râvendî, I, 198 ve Reşidüddîn Fazlullah, s. 191; “Mehmelek Hatun”, İbnü'l-Esir, IX, 33; “Sultan Sencer'in Sultan Mahmud ile evli olan kızı bu sene ölmüştür. (516 yılı hadisesi)”.

¹²⁸⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 191; er-Râvendî, I, 198, “...Mehmelek Hatun çok yaşamayıp ölünce valide sultan Emir Sitti Hatun O'nun kız kardeşi Gevher Neseb'i Mahmud'a gönderdi. Bu suretle O'nun saltanatı sağlandı.”

görevinde bırakmıştır¹²⁸¹. Sultan Sencer ve Mahmud arasında Save yakınlarında cereyan eden bu savaş sırasında Mahmud'un yanında bulunan Mengüpars savaş sonrası Bağdat'a dönmüş, fakat Dübeys b. Sadaka buna müsaade etmeyince O'da Sultan Sencer'in yanına gitmiş, Sultan da O'nu Mahmud'a teslim etmişti¹²⁸². Sultan Mahmud ise bazı sebeplerden O'na kızgın olduğundan¹²⁸³ O'nu öldürmüştür¹²⁸⁴.

514 yılı Muharreminde camilerde Sancar ve Mahmud adına hutbe okunmuştur¹²⁸⁵. 514 yılı 15 Rebiülevvelde (14 Haziran 1120)¹²⁸⁶ Sultan Mahmud ile kardeşi Melik Mesud arasında meydana gelen savaşta¹²⁸⁷ Mesud'un ordusu yenilip¹²⁸⁸ veziri dahil ileri gelen kumandanlarından pekçoğu esir olmuştur¹²⁸⁹. Sultan ise daha sonra huzura gelen kardeşi Mesud'u affetmiştir¹²⁹⁰.

514 yılında İslam ülkelerine saldırıya geçen Gürcüler, Müslümanları yenip Tiflis'i muhasara etmişlerdir. Şehrin muhasarası 515/1121-1122'e kadar devam edip şehir cebren ele geçirilince, Tiflisli Müslümanlar yardım istemek üzere 516'da Bağdat'a gelmiş, Sultan'ın bu sırada Hemedan'da olduğunu öğrendiklerinde yanına gidip yardım istemişler, Sultan Azerbaycan'a gidip Ramazan ayını burada geçirdikten sonra Gürcülere karşı bir ordu sevk etmiştir¹²⁹¹. İlk olarak Debend-i Şirvan'a gidip burada bir süre kaldıktan sonra 517 yılı Cemaziyelahirinde/ Temmuz- Ağustos 1123 Hemedan'a

¹²⁸¹ el-İsfahani, s. 124.

¹²⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 618.

¹²⁸³ Sultan Mahmud'un Mengüpars'a kızgınlığının sebepleri olarak; Sultan Muhammed vefat ettiğinde Mengüpars'ın O'nun cariyesi, Melik Mesud'un annesi ile iddet müddeti dolmadan zorla evlenmesi, devlet işlerinde tek başına tahakküme kalkışması, Bağdat Şahneliğini zorla ele geçirmesi ve Bağdat halkına çektiği sıkıntılar” gibi sebepler gösterilmektedir. Onun Bağdat Şahneliği ile ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 607-608.

¹²⁸⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 618-19; el-Hüseyni, s. 62; “Kara Tekin el-Kassab'ı ve Atabeg Mengü Bars'i öldürdü.”, el-İsfahani, s. 124; “...Sonra bunlar (Ali Bar, Dergezini) Sencer'den تنها görüşmek talebinde bulundular. Bu görüşme esnasında O'nu kan dökmenin her envainına teşvik ettiler. Temiz ve pak olan kimseleri O'na lekeli gösterdiler. Emir Mengübars ve kasap Karatekin bu yüzden boyunları vurulanlardandır.”

¹²⁸⁵ İbnü'l-Cevzi, IX, 216.

¹²⁸⁶ İbnü'l-Esir, IX, 1; el Hüseyni, s. 67 ve el-İsfahani, s. 126; “513 senesinde”

¹²⁸⁷ Geniş bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 1-2, el Hüseyni, s. 67; “Hemedan civarında yapılan muharebelerde”

¹²⁸⁸ İbnü'l-Cevzi, IX, 217.

¹²⁸⁹ İbnü'l-Esir, IX, 2; “Sultan, vezir Üstaz Ebû İsmail'in öldürülmesini emretti ve “*Ben O'nun dininin ve inancının bozuk olduğuna inanıyorum*” dedi.”, ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 127.

¹²⁹⁰ İbnü'l-Esir, IX, 3; İbnü'l-Cevzi, IX, 217.

¹²⁹¹ İbnü'l-Esir, IX, 5.

geri dönmüştür¹²⁹².

515 yılında Sultan, Zımmilere gayr-ı müslim olduklarını gösteren bir alamet taşımalarını emretmiş, bunun üzerine Sultan'a bazı müracaatlar olmuş ve bu mesele Zımmilerin Sultan'a yirmi bin, Halife'ye de dört bin dinar vermeleri şartıyla halledilmiştir¹²⁹³.

Sultan Muhammed vefat ettiğinde Sercihan kalesinde olan oğlu Melik Tuğrul (503 yılı Muharreminde /Ağustos 1109 doğmuştu)¹²⁹⁴ kardeşine isyan etmiş¹²⁹⁵ Sultan Mahmud O'nun üzerine yürümüşse de başarılı olamamış ve kardeşler arasındaki anlaşmazlık daha da artmıştı¹²⁹⁶. Melik Tuğrul 516 yılı Muharrem ayında (Mart-Nisan 1122) Sultan Mahmud'a itaat arz etmiştir¹²⁹⁷.

516 yılı Safer ayı sonunda (9 Mayıs 1122) Sultan Mahmud'un veziri el-Kemal Ebû Talib es-Sümeiremi bir Bâtını tarafından bıçaklanarak öldürülmüş, yerine Şemsülmülk b. Nizamülmülk vezir olmuştur¹²⁹⁸. Şemsülmülk'ten sonra ise vezarete Dergezüni geçmiştir¹²⁹⁹.

517 Muharreminde/Mart 1123, aralarında Porsuki¹³⁰⁰ ve adamlarının da olduğu Halife el-Müsterşid Billah'ın ordusuyla Dübeys b. Sadaka'nın ordusu arasında çıkan muharebede Dübeys yenilgiye uğramış, bu yenilginin ardından Tuğrul b. Muhammed'in yanına gitmiştir¹³⁰¹. 519/1125 yılında Melik Tuğrul'u Irak üzerine yürümeğe teşvik etmiş, bunu haber alan Halife adamlarıyla 5 Safer'de (13 Mart 1125) yola çıkıp Babu'n-

¹²⁹² İbnü'l-Esir, IX, 41.

¹²⁹³ İbnü'l-Esir, IX, 25; İbnü'l-Cevzi, IX, 228.

¹²⁹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 611.

¹²⁹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 611; "Babası O'na 504 yılında Save, Ave ve Zencan'ı ikta verdi ve önce Emir Şirgir'i, Sultan Mahmud ise daha sonra kardeşine Emir Gündoğdu'yu Atabey tayin edip, O'nu yanına göndermesini istedi. Fakat Gündoğdu, oraya varınca Tuğrul'u kardeşi Sultan Mahmud'a karşı isyana tahrik etti."

¹²⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 612.

¹²⁹⁷ İbnü'l-Esir, IX, 27.

¹²⁹⁸ el-İsfahani, s. 129, Şemsülmülk Osman b. Nizamülmülk 2 Cemaziyelahir 517'de Sultan'ın Gürcistan seferine muhalefet etmesi, düşmanlarının O'nu Sultan'a kötölemesi ve bu sırada Sultan Sencer'in ölen veziri Ebû 'l Mehasin'in (ki o Nizamülmülk'ün kardeşidir) yerine geçen Ebû Tahir el-Kummi'nin Nizamülmülk ailesine düşmanlığı nedeniyle Osman'ı Sencer'e jurnallemesi gibi sebepler Osman'ın Mahmud tarafından önce tevkif edilip sonra öldürülmesine sebep olmuştur. Geniş bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 39-40, Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 247-248, el-İsfahani, s. 133.

¹²⁹⁹ Bkz. el-İsfahani, s. 137.

¹³⁰⁰ el-İsfahani, s. 137; "Ak Sunguru'l-Bursuki"

¹³⁰¹ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 34-36; İbnü'l-Cevzi, IX, 249.

Nasır'dan hareketle 9 Safer'de el-Halis'e¹³⁰² gelmiş, Tuğrul ise Halife'nin haberini alınca Tarik-i Horasan'a dönmüş¹³⁰³, daha sonra Halife Bağdat'a geri dönmüş, Melik Tuğrul ile Dübeys ise Sultan Sencer'in yanına gitmişlerdir.

518/1124'te Halife el-Müsterşid Billah kendisinden nefret ettiği için Sultan Mahmud'a haber gönderip Porsuki'yi Irak Şahneliğinden azledip, Musul'a iadesini istemiş¹³⁰⁴, Sultan'da Halife'nin bu ricasını kabul edip, Porsuki'yi Musul'a göndermiş, yerine de Sadü'd-devle Barankuş ez-Zekevi'yi geçirmiştir¹³⁰⁵.

Kasımü'd-devle Aksungur el-Porsuki 520 yılı 8 Zilkadesinde (25 Kasım 1126) cuma günü Musul'daki bir camide Bâtıniler tarafından öldürülmüştür¹³⁰⁶.

Halife Müsterşid Billah idi ve bu ikisi arasında küçük bir hadiseden olay çıkmış¹³⁰⁷. El Müsteşrid, Bağdat şahnesini (Sadüddeve Barankuş ez-Zekevi) bazı kötü hareketlerden men ediyor ve onu tehdit ediyordu¹³⁰⁸. Nitekim Bağdat şahnesi Barankuş ile Halife Müsterşid'in naipleri arasında çıkan nefret ve anlaşmazlık üzerine Halife, Barankuş'u tehdit edince Barankuş kendisine bir zarar gelmesinden korkarak 520 Recebinde (Temmuz-Ağustos 1126)'da¹³⁰⁹ Bağdat'tan çıkıp Hemedan'a Sultan Mahmud'un yanına gitmiş¹³¹⁰, Sultan'a Halife'yi şikâyet edip; *"Halife kuvvetlendi, o bizzat kendi başına savaflara giriyor. Eğer bu sene onun işini halletmeyi geciktirseniz irak ve Bağdat elinizden çıkar"* demiş¹³¹¹, bunun üzerine Mahmud askerini toplayıp Bağdat'a yürümüş, Halife ise Sultan'a bir elçi göndererek Bağdat'ta bu yıl kıtlık olduğunu bu nedenle halkın sıkıntı içinde olduğunu, ülkenin ve halkın Dübeys yüzünden içine düştüğü zaaf ve perişanlığı anlatıp erzak ve hububat yokluğundan pahalılığın halkı sıkıntıya soktuğunu bu nedenle bu defaki gelişini ülkenin durumu

¹³⁰² İbnü'l-Cevzi, IX, 252; "...devlet erkânıyla Babü'l Hulbe'ye vardı."

¹³⁰³ İbnü'l-Esir, IX, 50; İbnü'l-Cevzi, IX, 252.

¹³⁰⁴ İbnü'l-Esir, IX, 51.

¹³⁰⁵ İbnü'l-Cevzi, IX, 249; İbnü'l-Esir, IX, 45.

¹³⁰⁶ İbnü'l-Esir, IX, 55, Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 254, Nitekim Porsuki ve Şeyhü'l-islam Ebû Sa'd Muhammed b. Mansuri'l-Herevi'nin Bâtıniler tarafından öldürülmesinde Bkz. el-İsfahani, s. 137 ve Sultan Sencer'in veziri Ebû Nasr Ahmed b. Fazl'ın Bâtıniler tarafından öldürülmesinde de bu sırada vezarette bulunan Dergüzini'nin Bâtınilerle işbirliği yaparak gerçekleştirdiği de zikredilmektedir. Bkz. el-İsfahani, s. 139.

¹³⁰⁷ Yazıcızâde Ali, s. 101; er-Râvendî, I, 198 ve Reşidüddîn Fazlullah, s. 191.

¹³⁰⁸ Reşidüddîn Fazlullah, s. 191; İbnü'l-Esir, IX, 56.

¹³⁰⁹ İbnü'l-Esir, IX, 56.

¹³¹⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 191; İbnü'l-Esir, IX, 56.

¹³¹¹ Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 56; İbnü'l-Cevzi, IX, 255.

düzelinceye kadar tehir etmesini istemiş¹³¹² bu durum Sultan'ın şüphesini daha da arttırmış ve Bağdat'a gelmekte ısrar etmiştir. Halife aile efradı ve Abbasi soyundan etrafında bulunanlarla Zilhicce ayında (Aralık 1126-Ocak 1127)¹³¹³ Bağdat'ın batı yakasına geçmiş böylece Sultan Bağdat'a gelecek olursa oradan öfkeyle ayrılacağını Sultan'a göstermek istemiş¹³¹⁴, Sultan Halife'ye elçi gönderip, ondan af dilediyse de Halife bunu kabul etmeyip elçiye Sultan'ın mutlaka geri dönmesi gerektiğini eğer Sultan geri dönmeyecek olursa kendisinin, askerler yüzünden halkın başına gelecek musibetleri görmemek için Irak'tan ayrılacağını söylemiş, buna kızan Sultan da 20 Zilhicce 520 (6 Ocak 1127)'de¹³¹⁵ Bağdat'a varıp Babü's-Şemmasiyye'de¹³¹⁶ konaklamıştır. Askerlerinden bir kısmı Bağdat'a halkın evlerine girmiş, halk bunlardan çok sıkıntı görünce bazısını öldürmüş ve etrafa fitne yayılmış, Bağdat mahallelerinin bazıları yağmalanmış¹³¹⁷, buna mukabil Bağdat halkı ise Sultan'a ve askerlerine ağır bir şekilde küfrediyorlardı¹³¹⁸. Sultan ise onları affediyordu¹³¹⁹. Sultan, barış için birçok kez Halife'ye elçi gönderdiyse de O, bunu kabul etmemiştir. 1 Muharrem 521'de (17 Ocak 1127) Sultan'ın bir bölük askeri Hilafet Sarayına girip et-Tac'ı ve Halifenin odalarını yağmalamış¹³²⁰ Bağdat halkından 30 bin kadar asker toplayıp askerlerine hendek kazmalarını emretmiş ayrıca askerlerinden bir kısmını da Bağdat'ta göndermiştir. Bunlar Bağdat'ta Sultan'ın askerlerinden kimi buldularsa öldürmüş¹³²¹, Sultan'ın vezirinin ve bazı emirlerin evlerini yağmalamışlardır. Halife'nin askerleri Sultan'ın askerleriyle hendek arkasından savaşıyorlardı. Sonra Erbil hâkimi Ebu'l-Heyca, Halife'ye gadretti ve Sultan'ın yanına gidip onunla beraber oldu¹³²². Sultan, Basra'da naibi olan İmameddin Zengi'ye haber gönderip askeriyle gelmesini emretmişti. Zengi, bu sırada Vasıt'da bulunuyordu ve orada Halife'nin askerini yenmişti. Zengi, büyük bir

¹³¹² İbnü'l-Esir, IX, 57; Müneccimbaşı, I, I,140.

¹³¹³ İbnü'l-Esir, IX, 57; İbnü'l-Cevzi, IX, 256; "Müsterşid yirmi dört Zilkade'de yerinden ayrıldı"

¹³¹⁴ İbnü'l-Esir, IX, 57.

¹³¹⁵ İbnü'l-Esir, IX, 57; Müneccimbaşı, I, 141, İbnü'l-Cevzi, IX, 259; "Zilhiccenin on üçüncü Salı günü", Ahmed b. Mahmud, II, 54, "520 yılının Zilhicce ayının 10. günü (27 Aralık 1126)".

¹³¹⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 259.

¹³¹⁷ Müneccimbaşı, I, 142.

¹³¹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 58; İbnü'l-Cevzi, IX, 259; "...Onlara Ey Bâtıniler! Ey Mülhidler! diyorlardı."

¹³¹⁹ Müneccimbaşı, I, 142.

¹³²⁰ İbnü'l-Esir, IX, 58.

¹³²¹ Müneccimbaşı, I, 142; İbnü'l-Esir, IX, 58.

¹³²² Müneccimbaşı, I, 142, İbnü'l-Esir, IX, 58; "Halife'nin askerleri Sultan'ın askerlerine bir baskın düzenlemeğe karar verdiler, fakat Erbil Hâkimi Emir Ebû'l-Heyca el-Kürdi onlara hainlik etti, savaşmak istiyormuş gibi çıktı ve askerleriyle beraber Sultan'a iltihak etti."

orduyla Bağdat'a gelmiş, Halife durumun bu şekilde geliştiğini görünce barışı kabul etmiş, Halife ile Sultan arasında elçiler gidip gelmiş ve nihayet anlaşmaya varmışlardır¹³²³. Sultan, Bağdat halkının küfürlerini ve askerlerini öldürmelerini affetmiş Halife'nin düşmanları Sultan'a Bağdat'ı yakmasını tavsiye etmişlerse de Sultan: "*Dünya böyle bir şeyi yapmaya değmez.*"¹³²⁴ diyerek kabul etmemiştir.

Sultan 10 Rebiülahir 521 (25 Nisan 1127)'e¹³²⁵ kadar Bağdat'ta kaldı. Halife, O'na anlaştıkları miktarda para göndermiş ve silah, at vs. hediye etmiştir¹³²⁶. Sultan buradayken hastalanmış, Tabibi Evhadü'z-zaman, ona Bağdat'tan ayrılmasını tavsiye etmiş¹³²⁷, nitekim kendisi de bu hastalığa Halife ile harp etmesinin sebep olduğunu inanarak Hemedan'a gitmek istemiştir. Ancak daha önce Halifelik sarayının önüne götürülmesini emretmiş, buraya geldiğinde Müsterşid'e; "*Yaptığım savaşı bana helal etsin, bana duada bulunsun, benden rıza üzerine olsun.*" diye haber göndermiş, Halife'den razı olduğu, günahlarının bağışlandığı, onun için dua edileceği haberi geldiğinde¹³²⁸ Mahmud, Hemedan'a gitmiş ve orada iyileşmiştir¹³²⁹. Bu sırada, Vasıt'tan büyük bir toplulukla ve muhteşem bir şekilde çıkıp Sultan'a yardıma gelen İmadeddin Zengi'nin, başkalarının asayişini sağlamaktan aciz olduğu Basra ve Vasıt'ı başarıyla idare etmesi O'nun Sultan'ın ve emirlerin gözünde itibarını artırmış, Sultan Mahmud, Bağdat'tan ayrılmaya karar verdiğinde Irak Şahneliğini yerine getirebilecek ve Halife'den kendisine bir zarar gelmesine mani olacak kişi olarak İmameddin Zengi b. Aksungur'u seçip, O'nu 521 Rebiülevvelinde/Mart-Nisan 1127 Irak Şahneliği'ne atamıştır¹³³⁰.

Bu yıl Musul Hâkimi İzzeddin Mesud b. el-Porsuki'nin Rahbe'yi muhasarası sırasında vefatı üzerine Musul'u İmameddin Zengi'ye vermiş¹³³¹, Atabeg Zengi'nin

¹³²³ Münecimbaşı, I, 142; İbnü'l-Esir, IX, 58; Ahmed b. Mahmud, II, 54, "Sonunda Müsterşid'in veziri Celaleddin Ebû Ali Hasan araya girip ikisini barıştırdı."

¹³²⁴ Münecimbaşı, I, 140- 142; İbnü'l-Esir, IX, 59.

¹³²⁵ Münecimbaşı, I, 142; İbnü'l-Esir, IX, 59; "4 Rebiyülahir 521 (19 Nisan 1127)'e kadar"

¹³²⁶ İbnü'l-Esir, IX, 59.

¹³²⁷ Münecimbaşı, I, 142.

¹³²⁸ Ahmed b. Mahmud, II, 54; el-İsfahani, s. 144.

¹³²⁹ Münecimbaşı, I, 142; İbnü'l-Esir, IX, 59; Ahmed b. Mahmud, II, 54; el-İsfahani, s. 144.

¹³³⁰ İbnü'l-Esir, IX, 61; Münecimbaşı, I, 142; "Halife ve Irak halkının davranışından gönlünde meydana gelen kini gidermek için İmameddin Zengi'yi Bağdat şhneliğine atamış ve ıktı'ı olan Basrayı'da yine Zengi'ye bırakmıştır."

¹³³¹ Malumat için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 62-64.

Musul'a gitmesi üzerine Bağdat Şahneliği'ne Mücahidüddin Bihruz'u tayin etmiştir¹³³². Sultan Bağdat'tan ayrılınca veziri Ebu'l-Kasım Ali b. el-Kasım el-Enesabadi'yi Halife el-Müsterşid'de yardım etmekle suçlayıp Receb ayında (Temmuz-Ağustos 1127) tevkif etmiş¹³³³ ve yerine o sırada Bağdat'ta ikamet eden Şerefüddin Enüfirvan b. Halid'i getirtip vezir yapmıştır¹³³⁴.

Dübeys b. Sadaka ile Melik Tuğrul 519 yılında Sultan Sencer'in yanına gidip, Onu Irak'a yürümeye teşvik etmişler, Sencer de 522/1128'de büyük bir orduyla Horasan'dan Rey'e gelmiş, bu sırada Hemedan'da bulunan Sultan Mahmud'a haber gönderip yanına çağırılmış¹³³⁵, O'da hemen amcasının yanına gitmiş, 15 Zilhicceye (10 Aralık 1128) kadar yanında kaldıktan sonra Sultan Sencer, Dübeys'i de Sultan Mahmud'a teslim ederek O'nu beldesine iade etmesini istemiş ve Horasan'a dönmüştür¹³³⁶. Bazı kaynaklarda Sultan Sancar'in, yeğenin, tecrübesizliğinden kaynaklanacak bir takım yanlış kararlar almasının önüne geçmeye ve Irak Selçukluları Devleti'ni kendi politikası doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı ve bu amaçla metbû hükümdar sıfatını kullanarak sık sık tâbi Irak Selçukluları Devleti'nin iç işlerine müdahalelerde bulunduğu, 522/1128'de de yeğenin emir ve direktiflerine uymada gevşek davranması üzerine harekete geçerek sınırdaki Rey şehrine gelip, onu yanına çağırarak yeni direktifler verdiği de zikredilmektedir¹³³⁷. Amaç ne olursa olsun Sencer'in Irak'taki yönetimde etkili olduğu apaçık bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sultan Mahmud, Muharrem 523'te (Aralık 1128- Ocak 1129) Bağdat'a gelmiştir. 4 Cemaziyelahir'e (25 Mayıs 1129) kadar Bağdat'ta kalan Sultan, daha sonra Hemedan'a gitmiştir¹³³⁸. Bu dönemde Halifenin adamlarından el-Enbari'nin Dımaşk'ta Zengi'yi küçümseyip aleyhine konuştuğu haberi geldiğinde Zengi bunların yakalanması için emir vermiş ve Sedidüdevle b. el-Enbari ile Ceziret İbn Ömer'den Ebubekir b. Bişr el-Cezeri' de yakalanıp Zengi'nin yanına getirildiğinde, İmameddin Zengi, İbn

¹³³² İbnü'l-Esir, IX, 66.

¹³³³ İbnü'l-Esir, IX, 62, "Ebû 'l-Kasım Ali, Sultan Sencer 522 yılında Rey'e gidinceye kadar hapiste kaldı. Sultan Sencer, Zilhicce ayında (Kasım- Aralık 1128) O'nu haptiden çıkartıp tekrar Sultan Mahmud'a vezir yaptı."

¹³³⁴ İbnü'l-Esir, IX, 62.

¹³³⁵ İbnü'l-Esir, IX, 69; "O'nun kendisine muti' mi yoksa Dübeys'in iddia ettiği gibi itaatten ayrılıp asi mi olduğunu öğrenmek istiyordu."

¹³³⁶ İbnü'l-Esir, IX, 69.

¹³³⁷ Hüseyin Kayhan; "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 787.

¹³³⁸ İbnü'l-Esir, IX, 71.

Bişri'yi tahkir edip el-Enbari'yi hapsedmiş fakat daha sonra Halife Müstersid'in kendisine şefaati olmasıyla serbest bırakılmıştır¹³³⁹.

Melik Mesud b. Muhammed 524 yılı Zilhicce ayında (Kasım-Aralık 1130) amcası Sencer'in yanından, Horasan'dan, ayrılıp Save'ye gitmiş, bu sırada O'nun maksadının kardeşi Sultan Mahmud'a muhalefet etmek olduğuna ve Sencer'in emriyle hareket ettiğine dair söylentiler çıkmış; bunun üzerine Sultan Mahmud endişelenip Bağdat'tan Hemedan'a gitmiştir. Kirmanşah'a vardığında ise kardeşi Mesud gelip hizmetine girince dedikoduların aslı çıkmadığı gibi Sultan Gence ve çevresini O'na ikta vermiştir¹³⁴⁰.

Sultan, 525 yılı Şevval ayında (Ağustos-Eylül 1131) Hemedan'da ölmüştür¹³⁴¹. Sultan hastalanmadan önce vezir, aralarında Azizüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hamid el-Müstevfi, emir Anuştekin Şirgir ve Sultan'ın hacibi Ömer gibi bazı emir ve devlet erkânından korkmuş bunlardan Azizüddin'i tevkif ederek Tekrit'te bulunan Mücahidüddin Bihruz'a göndermiş ve burada öldürülmüş, Şirgir ve oğlu ise 525 yılı Cemaziyelahirinde (Mayıs 1131) öldürülmüştür¹³⁴². Sultan Mahmud, yumuşak huylu ve akıllı bir kimse idi¹³⁴³. Azizüddin'in hattıyla yazılı bir tefsirde Sultan Mahmud'la ilgili dikkat çeken bir olay zikredilmiştir ki bu, o dönemin mali konusu ve devletin içinde bulunduğu durumu gözler önüne seren ilginç bir anekdottur. Birgün Sultan Mahmud hazine memuru Şabur'dan galiye (bir çeşit koku) ister. Memur birkaç gün mühlet isteyip galiyenin azlığından bahseder. Daha sonra otuz miskal galiye getirir. Bunun üzerine Sultan babası döneminde de hazinedarlık yapmış olan Şabur'a: *“Babamın hazinesinde ne kadar galiye bulunduğunu şu cemaate söyle”* der. Bunun üzerine Şabur: *“İsfahan kalesinde altın, gümüş, billur ve çini kaplar içinde yüz seksen rıtl galiye vardı. Bizim yanımızda sohbet hizanesinde otuz rıtl miktarı vardır.”* deyince Sultan orda

¹³³⁹ İbnü'l-Esir, IX, 81.

¹³⁴⁰ İbnü'l-Esir, IX, 80, Reşidüddîn Fazlullah ise bu olayı şöyle nakletmektedir; “524 yılında kardeşi Mesud ona muhalefet edip O'nunla savaşmak için ordu toplamış ve iki ordu 16 Rebiülevvel Salı günü (26 Şubat 1130) Esedabad hududunda üç gün savaşmış ve Mesud yenilmiş, Mahmud'un huzuruna getirilince Sultan O'nu affetmiştir.” Bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 193.

¹³⁴¹ Münecimbaşı, I, 144, İbnü'l-Esir, IX, 81, Ahmed b. Mahmud, II, 55, Reşidüddîn Fazlullah, s. 194; “525 senesi Şevval ayının on altıncı günü (10 Eylül 1131)”.

¹³⁴² İbnü'l-Esir, IX, 82.

¹³⁴³ Münecimbaşı, I, 144; İbnü'l-Esir, IX, 83; “...Hoşuna gitmeyen sözler duyduğunda gücü yettiği halde sahiplerini cezalandırmaz, halkın malına fazla göz dikmez, adamlarının da halkın malına el uzatmasına mani olurdu.”

bulunanlara: “iki hal arasındaki tefavüte ve iki asır arasındaki başkalığa dikkat ediniz!”¹³⁴⁴ demiştir.

1.3.2. Sultan Mesud b. Muhammed b. Melikşah Dönemi Bağdatla Münasebetler

Sultan Mahmud vefat ettiğinde, vezir Ebû'l Kasım ve Atabegi Aksungur el-Ahmedili'nin ittifakıyla Melik Davud tahta çıkarılmış¹³⁴⁵, el-Cibal ve Azerbaycan'da adına hutbe okunmuş ve 525 Zilkadesinde (Eylül-Ekim 1131) Hemadan'dan Azerbaycan'a gitmişti. Bu sırada Sultan Mesud'un Tebriz'e gelip burayı istila ettiği haberini aldığı anda amcasının üzerine yürümüş, 526 yılı Muharrem ayı sonuna kadar savaşmış ve daha sonra anlaşmışlardır. Daha sonra Hemedan'a giden Mesud, Bağdat'a haber gönderip, hutbenin kendi adına okunmasını istemiş ancak Davud'un elçileri daha önce Bağdat'a gittikleri için Halife Müsterşid, hutbe konusunda kararın Sultan Sencer'e ait olduğunu, o kimi isterse hutbenin onun adına okunacağını bildirmiş, Sencer'e ise haber göndererek hiçbirisine izin vermemesini hutbenin sadece kendi adına okunmasının gerektiğini söylemiştir¹³⁴⁶.

Bu sırada Melik Selçukşah'ın atabegi Karaca es-Saki Bağdat'a ulaşmış, Halife'den pek çok ikram görmüş, Mesud ise Halife'nin hutbeyi O'nun adına okunmasını reddetmesi üzerine yola çıkıp Abbasiyetü'l-Halis'te konaklamış, sonuçta Mesud ile Selçukşah arasındaki çatışma iki gün devam etmiş, kendisine yardıma gelen İmameddin Zengi'nin de yenildiğini haber alan Mesud Halife'ye haber gönderip kendisiyle ittifak yapmasını bildirmiş¹³⁴⁷, sonunda Irak'ın Halife'nin vekiline ait olması, Mesud'un Sultan, Selçukşah'ın da O'nun veliahtı olması şartıyla anlaşmaya varmışlardır. Daha sonra Sultan Mesud, Bağdat'ta saltanat sarayına inmiş, Selçukşah ise Şahnelik konağına misafir olmuştur. Bu sırada Sultan Sencer yeğeni Melik Tuğrul'da yanında olmak üzere Rey'e varmış oradan Hemedan'a geçmiştir. Sultan Sencer'in Hemedan'a ulaştığını haber alan Halife Müsterşid ile Mesud O'nunla savaşmak için

¹³⁴⁴ el-İsfahani, s. 147.

¹³⁴⁵ İbnü'l-Esir, IX, 82.

¹³⁴⁶ İbnü'l-Esir, IX, 85-86.

¹³⁴⁷ İbnü'l-Esir, IX, 87; “...Halife'ye haber gönderip Sultan Sencer'in Rey'e vardığını, Halife ile bazı şahısların üzerine yürümeğe kararlı olduğunu bildirdi: “Eğer O'nunla savaşmak ve Iraktan uzaklaştırmak üzere ittifak yapmayı uygun görürsen Irak bölgesi Halife'nin vekiline ait olsun. Ben buna muvafakat ediyorum” dedi.

anlaşmış, Karaca es-Saki, Sultan Mesud ve Selçukşah Sultan Sencer'e doğru yürüdüklerinde ise Müsterşid, Bağdat'a geri dönüp halka şehri müdafaa için hazırlanmalarını emretmiştir¹³⁴⁸. Sonuçta iki ordu 8 Recep 526'da (25 Mayıs 1132)¹³⁴⁹ Dinever yakınlarındaki Ūlan'da¹³⁵⁰ karşılaşmış Mesud'un ordusu bozguna uğrayıp, Yusuf Çavuş, Hüseyin Özbek gibi emirler öldürülmüş, Karaca es-Saki ise esir edilmiş¹³⁵¹, daha sonra öldürülmüştür¹³⁵².

Savaşın ardından Sencer, Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah'ı tahta oturtmuş¹³⁵³, bütün ülkede O'nun adına hutbe okutup, Ebu'l-Kasım Enesabadi'yi O'na vezir tayin ettikten¹³⁵⁴ sonra Horasan'a dönmüş ve 526 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1132) Nişapur'a varmıştır¹³⁵⁵.

Halife Müsterşid bu savaş sırasında Bağdat'a dönmeye karar verdiği sırada İmameddin Zengi'nin Dübeys'le Bağdat'a gittiğini öğrenmiş, hızla Bağdat'a yönelen Halife, şehrin batı yakasındaki Abbasiye'de konaklamış ve nihayetinde iki ordu 27 Receb 526'da (13 Haziran 1132) Hısnu'l-Beramike'de¹³⁵⁶ karşılaşp, Halifenin ordusu galip gelmiş ve Halife ertesi gün Bağdat'a dönmüştür.

526 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1132), Melik Tuğrul ile kardeşinin

¹³⁴⁸ İbnü'l-Esir, IX, 87.

¹³⁴⁹ İbnü'l-Esir, IX, 88; Ahmed b. Mahmud, II, 57.

¹³⁵⁰ İbnü'l-Esir, IX, 86; Reşidüddin Fazlullah, s. 195; "Dinever hududunda", el-İsfahani, s. 149; "Deynever sancaklarından olan Bencengüş denilen yerde"

¹³⁵¹ İbnü'l-Esir, IX, 88, Ahmed b. Mahmud, II, 57; "Karaca Saki ile arkadaşı Yusuf Çavuş ve Melik Mesud'un veziri Taceddin b. Darest esir oldular."

¹³⁵² İbnü'l-Esir, IX, 88; "Sencer otağına inip, Karaca'yı huzuruna getirtti. O'na: "Ey müfsit! Benimle savaşmakla neyi elde edeceğine umuyordun?" dedi. Karaca: "Ben seni öldürüp, tahakküm altına alacağım birini sultan yapmayı umuyordum" cevabını verdi, bunun üzerine Sencer O'nu öldürdü." Ahmed b. Mahmud, II, 56; "üç günden sonra bir ayak divanı neticesi Karaca Saki ve Yusuf Çavuş'un boyunları vuruldu.", Ayrıca bkz. el-Hüseyini, s. 70-71, el-İsfahani, s. 149; "... Sultan karaca ve Yusuf'u huzuruna getirdi. Karaca başını eğerek durdu. Ne yalvardı ne de bir söz söyledi. Sonra boyunları vuruldu."

¹³⁵³ İbnü'l-Esir, IX, 88; Reşidüddin Fazlullah, s. 95; Ahmed b. Mahmud, II, 57; "526 yılı Cemaziyelahirinde (Nisan-Mayıs 1132)", el-Hüseyini, s. 71; "Sultan Tuğrul, Hemedan'da saltanat tahtına 526'da oturdu.", el-İsfahani, s. 150; "526 senesi Cemaziyelahir'de Hemedan'da saltanat tahtına oturdu."

¹³⁵⁴ İbnü'l-Esir, IX, 88; Ahmed b. Mahmud, II, 57; "Vezir Dergüzini"

¹³⁵⁵ İbnü'l-Esir, IX, 88; el-Hüseyini, s. 71; "Sultan Tuğrul, Hemedan'da saltanat tahtına 526'da oturdu. Emirülmüminin Müsterşid'in elçileri geldi. Sultan Tuğrul'un Bağdat'a gelmesi için şartlar koştu; o buna hiç cevap vermedi. Kendisinin Halife ile arası hiç düzelmedi."

¹³⁵⁶ İbnü'l-Esir, IX, 89; "Sultan Sencer her ikisine de mektup yazmış ve Irak'a gidip orayı istila etmelerini emretmişti."

oğlu Davud arasında cereyan eden savaşta Tuğrul galip gelmiş¹³⁵⁷, Davud ise Zilkade başlarında (13-22 Eylül 1132) Bağdat'a gitmiş ve Halife'den izzet ve ikram görmüştür¹³⁵⁸.

Mesud, kardeşi Davud'un yenilgiden sonra Bağdat'a gittiğini haber aldığı anda O'da Bağdat'a yönelmiş ve 527 yılı Safer ayında (Aralık 1132-Ocak 1133) saltanat sarayına inmiştir. Burada hutbe önce Mesud adına sonra kardeşi Davud adına okunduktan sonra¹³⁵⁹ iki kardeş Azerbaycan'a yürümeye karar vermiş¹³⁶⁰, "*Zikraver*" denilen yerde yapılan savaşta Tuğrul yenilmiş, Mesud ise Hemedan'a dönmüştür¹³⁶¹. El-Müsterşid, 527 yılı Ramazanında (Temmuz 1133), Musul'u muhasara etmiş üç aylık bir kuşatmanın ardından Bağdat'a geri dönmüştür¹³⁶².

Sultan Tuğrul bu yenilginin ardından işlerindeki bu muvaffakiyetsizliğin müsebbibi olarak gördüğü veziri Dergezeni'yi¹³⁶³ ve Şahurhast'ı öldürtmüştür¹³⁶⁴.

Mesud'un, Tuğrul'la savaşından sonra Melik Davud Azerbaycan'da isyan etmiş, Mesud bu isyanla uğraştığı sırada ise Tuğrul tekrar harekete geçip, pek çok şehri ele geçirmiş, bunun üzerine harekete geçen Mesud'un ordusu Kazvin'e yaklaştıklarında Tuğrul'un ordusuyla 528 yılı Ramazan'ında (15-24 Temmuz 1134) karşılaşp mağlup olmuşlar ve Tuğrul böylece el-Cibal bölgesinin tamamına hâkim olmuş ve Hemedan'a gitmiş, Mesud ise 15 Şevvalde (8 Ağustos 1134) Bağdat'taki saltanat sarayına

¹³⁵⁷ İbnü'l-Esir, IX, 91; el-Hüseyni, s. 71.

¹³⁵⁸ İbnü'l-Esir, IX, 91.

¹³⁵⁹ İbnü'l-Esir, IX, 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 195," Sencer'le yapılan savaştan sonra, Mesud kardeşleriyle Bağdat'a gelmiş ve Halife Müsterşid 527 yılı Saferinde (Aralık 1132) hutbeyi Mesud adına okutmuştur", el-Hüseyni, s. 71; "527'de Melik Mesud harekete geldi. Melik Davud ve Aksungur ile beraber Azerbaycan'da toplandılar. Sultan Tuğrul Merağa'ya geldi, Mesud Bağdat'a girdi. Halife Müsterşid'in Tuğrul hakkında sui zannı olduğunu gördü. Halife şahitler huzurunda Mesud'a saltanat verdi. Kendisini *Daru'l-saltana*'ya indirdi ve bu senenin Muharreminin son cumasında adına hutbe okundu. 527 senesi Rebiülevvelinin beşinci pazar günü kendisine hil'at giydirdi."

¹³⁶⁰ İbnü'l-Esir, IX, 94; Reşidüddîn Fazlullah, s. 195.

¹³⁶¹ İbnü'l-Esir, IX, 95.

¹³⁶² İbnü'l-Esir, IX, 96; "Bir rivayete göre Sultan Mesud'un karargâhından gelen Hadım Nazar'ın Halife'ye getirdiği mesaj üzerine Halife oradan ayrılmak ve Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır. Yine başka bir rivayete göre Halife, Sultan Mesud'un Irak üzerine yürümek niyetinde olduğunu duydu ve bu sebeple döndü."

¹³⁶³ el-İsfahani, s. 157; "...Vezirin asılmasını emretti. Vezir asıldı. Boğazına geçirilen ip vücudunun ağırlığından koptu. Son nefesinde yere düştü. Seyircilerin içinde Şirgir'in kölelerinden biri bulunuyordu ve efendisinin vezirden neler gördüğünü biliyordu. Bu adam kılıcını çekerek vezirin boynunu vurdu. Vezir o saat parçalandı. Kafatası Şirgir'in oğluna götürüldü... vezirin her bugunu (kemiği) onda intikamı öcü olan kimselere gönderildi..."

¹³⁶⁴ el-İsfahani, s. 158.

inmiştir¹³⁶⁵. Mesud, Bağdat'a vardığında Halife O'nu iyi karşılamış, sultanların ihtiyaç duyduğu şeyleri kendisine gönderdikten sonra ¹³⁶⁶ O'na Hemedan'a gidip, kardeşi Tuğrul'la hâkimiyet mücadelesine girmesini telkin ve kendisinin de yardımcı olacağına dair vaatlerde bulunmuş, bazı emirler de Halife'ye katılacaklarını bildirmişlerdir. Fakat Halife'ye katılmak isteyen emirlere hitaben Melik Tuğrul tarafından yazılmış ve onlara iktalar vaat eden bir mektup bulunup da bundan korkan emirlerin Mesud'a sığınması ve Halife'nin Onları istemesine rağmen Mesud'un bunu kabul etmemesi Halife ile Mesud arasında soğukluğa neden olmuş, Halife bu sebepten Mesud ile hareket etmekten geri durmuştur¹³⁶⁷. Sultan Tuğrul ile Mesud arasında 8 Receb 527'de Rey'de cereyan eden savaşta Tuğrul yenilip Taberistan'a gitmiştir¹³⁶⁸. Durum bu halde devam ederken Melik Tuğrul'un ölüm haberi gelmiştir¹³⁶⁹. Melik Tuğrul 529 Muharreminde¹³⁷⁰/Ekim 1134 Hemedan'da ansızın vefat etmiştir¹³⁷¹.

Kardeşi Tuğrul, Hemedan'da öldüğünde Bağdat'ta olan Mesud¹³⁷², oradan hızla hareketle Hemedan'a varıp tahta oturmuş¹³⁷³, Enüşirvan b. Halid'i de kendisine vezir yapmıştır¹³⁷⁴. Sultan Sencer'de kızı Gevher Hatun'u eş olarak ona vermiştir¹³⁷⁵.

Sultan Mesud, Bağdat'tan Hemedan'a gittiğinde ileri gelen emirlerden bir grup Mesud'dan korktukları için ondan ayrılmışlardır. Bunlar arasında Barankuş (Yarınkuş)¹³⁷⁶ Bazdar, Kızıl Emir Ahur, Hemedan valisi Sungur b. el-Humartekin,

¹³⁶⁵ İbnü'l-Esir, IX, 101.

¹³⁶⁶ İbnü'l-Esir, IX, 106; el-Hüseyini, s. 71-72; "Muhtelif cins ve renkte zırlı gömlek, cevherler ve yakutla murassa bir tac, iki bilezik, bir gerdanlık, iki tane kılıç ve ayrıca iki *liva* akd etti, kılıçları bizzat eli ile boynuna taktı. Sonra kardeşi oğlu Melik Davud'u kendisine teslim ile şifâhen tavsiyede bulunarak: "*Kalk, sana verdiğim bu kuvveti al ve şükret.*" dedi.", Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 162

¹³⁶⁷ İbnü'l-Esir, IX, 106.

¹³⁶⁸ el-Hüseyini, s. 73.

¹³⁶⁹ İbnü'l-Esir, IX, 106.

¹³⁷⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 197; Ahmed b. Mahmud, II, 60; "528 yılı Muharreminin ilk günleri (Kasım 1133)" İbnü'l-Esir, IX, 106; "529 yılı Muharreminde (Ekim-Kasım 1134)", el-Hüseyini, s. 73; "Ölümü 528'de Muharrem ayının evailinde vaki oldu.", el-İsfahani, s. 159; "528 senesi iptidalarında"

¹³⁷¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 197; Ahmed b. Mahmud, II, 60; el-İsfahani, s. 160; "Tuğrul'a kulunç isabet etti. Bunun için ilaç içti, o deva onun karnını sürdürdü, hasta etti ve kuvvetten düşürdü... Tuğrul'un vefatı Hemedan'da olup orada hadimlerinden bazıları için bin etmiş olduğu medresede defnedildi."

¹³⁷² İbnü'l-Esir, IX, 106; Reşidüddîn Fazlullah, s. 199.

¹³⁷³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 200; İbnü'l-Esir, IX, 106.

¹³⁷⁴ İbnü'l-Esir, IX, 107; el-İsfahani, s. 161.

¹³⁷⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 200.

¹³⁷⁶ el-Hüseyini, s. 72; "Yarınkuş el Bazdar", Ahmed b. Mahmud, II, 61; "Emir Barankuş Bazdar Sultan Tuğrul zamanından beri Mesud'a itaat etmekteydi. Sultan Tuğrul'un atabeyi Karasungur ise Mesud'a isyan üzereydi fakat Berkyaruk'un kızı olan Sultan Mesud'un eşi Zübeyde Hatun'un hizmetine

Abdurrahman b. Toğayürek¹³⁷⁷ ve diğer bazı emirler vardı. Bu emirlerin yanında çok sayıda asker vardı ve Dübeyş b. Sadaka da onlarla beraberdi. Bunlar hizmetine girmek üzere Halife'den aman istemişler ancak Dübeyş yanlarında olduğu için Halife, bunların isteklerini kabul etmemiş, bunun üzerine emirler Halife'ye yakınlaşmak için Dübeyş'i tutuklamak istemişler fakat Dübeyş, bunu haber alınca Mesud'un yanına kaçmıştır¹³⁷⁸. Emirler Halife'nin huzuruna gittiklerinde¹³⁷⁹ Halife onlara ikramda bulunup Onlara armağanlar ve hil'atler göndermiş ve Bağdat'ta Sultan Mesud adına okunan hutbeye de son verilmiştir¹³⁸⁰. Emirler, Halife'yi Sultan Mesud ile savaşmağa teşvik etti¹³⁸¹. Nitekim Halife Sultan'a karşı soğumuş, Bağdat şahnesinin Halife'yi gücendirecek işler yapmasına ek olarak Barankuş (Yarenkuş)'un sözleri de Halife'yi etkilemiş¹³⁸² ve Halife Receb ayında (529/ Nisan-Mayıs 1135) Mesud ile savaşa karar vermiş¹³⁸³ ve eş-Şefii'de ikamet etmiştir¹³⁸⁴. 529 (1134-1135) yılında Halife ile Sultan Mesud arasında savaş çıkmış, Halife bu maksatla öncü kuvvetlerini Hulvan'a göndermiş, bunlar o bölgeyi yağmalamışlar, daha sonra Halife, Şaban ayında¹³⁸⁵ kendisi harekete geçmiş, yolda Emir Porsuk b. Porsuk da Halife'ye katılmış ve böylece Halife'nin askerlerinin sayısı 7 bine ulaşmıştır. Etraftaki beldelerin hâkimlerinin çoğu da Halife'ye mektup yazıp itaatlerini bildiriyorlardı. Sonra Mesud bu emirlerin birçoğu ile barış yaptı ve bunlar Mesud'un tarafına geçtiler. Mesud'un askerleri 15 bin kadar olmuştu. Halife'nin askerlerinin çoğu yanından ayrılmış, Halife'nin yanında 5 bin asker kalmıştı. Halife Daymerc'e¹³⁸⁶ kadar

---

geçtiğinden itibaren itibarı yükselmiş, bunun üzerine gücenen Barankuş; *"Bir haine neden bu kadar saygı gösterir? Yolunda dostluk gösterenle düşmanlık eden de beraberdir."* dedi. Emirlerin iler gelenlerinden bir kısmı O'na itaat ve Sultan'a isyan ettiler." Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 72,

¹³⁷⁷ İbnü'l-Esir, IX, 110; Müneccimbaşı, I, 153; "Toğayürek".

¹³⁷⁸ İbnü'l-Esir, IX, 110-111; Müneccimbaşı, I, 153,

¹³⁷⁹ İbnü'l-Esir, IX, 111; "Emirler 529 Receb ayında (Nisan-Mayıs 1135) Bağdat'a vardılar."

¹³⁸⁰ İbnü'l-Esir, IX, 111; el-Hüseyni, s. 74-75; "...Karasungur kaçarak Bağdat'a gitti ve Halife'ye Sultan'ın yaptıklarını ve kendisini hal' etmek istediğini haber verdi, bu cihetten aralarında büyük bir kin ve adavet peyda ettiler ki bu nihayet 529 senesi Zilhiccesinin dördüncü Pazar günü Halife Müstersid'in katli ile neticelendi."

¹³⁸¹ Müneccimbaşı, I, 153, Ahmed b. Mahmud, II, 61; "Barankuş Bağdat'ta Halife Müstersid'i; *"Sana düşmanlığı vardır, maksadı seni Halifelikten uzaklaştırmaktır."* diyerek Sultan Mesud aleyhine kışkırttı.", Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 163.

¹³⁸² el-İsfahani, s. 163.

¹³⁸³ Müneccimbaşı, I, 153; İbnü'l-Esir, IX, 111; "Halife 20 Receb (6 Mayıs 1135) tarihinde Mesud ile savaşmak üzere harekete geçti."

¹³⁸⁴ İbnü'l-Esir, IX, 111.

¹³⁸⁵ Müneccimbaşı, I, 153; İbnü'l-Esir, IX, 111; "8 Şaban (24 Mayıs 1135)".

¹³⁸⁶ Müneccimbaşı, I, 153; İbnü'l-Esir, IX, 111; "Azerbaycan'da bulunan Melik Davud, Halife'ye elçi gönderip Dinever'e gitmesini tavsiye etti ve bizzat kendisinin de askerleriyle oraya geleceğini bildirdi, fakat Halife Müstersid bunu yapmadı ve Day-ı Merc'e kadar ilerleyerek askerlerini savaş

ilerleyerek askerlerini savaş düzenine koymuştur. Mesud ise süratle Halife'nin üzerine yürüyüp 10 Ramazan 529 (24 Haziran 1135) tarihinde Daymerc'de onlara saldırmış¹³⁸⁷, Halife'nin sol kanadındaki birlikler Mesud'un tarafına geçip onunla beraber oldular¹³⁸⁸. Halife'nin sağ kanadındaki kuvvetlerle Mesud'un sol kanadındaki kuvvetler hafif bir savaş yaptılar, öyle ki bu savaşta hiç bir kuvvette kayıp yaşanmamış, Halife'nin askerleri mağlup olmuş ve Halife ile birlikte vezir, Kadu'l-Kudat, fakihlerden ve alimlerden birçoğu esir alınmıştır¹³⁸⁹. Halife bir çadıra konup ordugâhı ise tamamen yağmalanmış, vezir, Kadu'l Kudat ve esirlerden diğer ileri gelenler Sercihan kalesine gönderilmiş, Mesud, buradan Hemedan'a döndüğünde: *“Bağdatlılardan her kim Hemedan'a doğru bizim peşimizden gelirse onu öldürürüz.”* diye ilan olunmuş ve Bağdatlıların çoğu perişan bir halde geri dönmüşlerdir¹³⁹⁰.

Mesud, Mahmud'un emirlerinden Emir Beyaba'yı Bağdat'a şahne olarak göndermiş ve Beyaba Ramazan ayının son günü Bağdat'a varmıştır (14 Temmuz 1135). Halife'nin bütün mal varlığına el koyup mahsulünü ve emlakını almış, bunun üzerine Bağdat haklından bir grup ayaklanıp minberleri kırıp hutbeye mani olmuşlardır. Şahnenin adamlarıyla Bağdat halkı arasında çıkan çatışmada halktan pekçok kişi öldürülmüştür¹³⁹¹. Mesud ise kendisine isyan eden kardeşinin oğlu Melik Davud b. Mahmud ile savaşmak üzere Şevval ayında (Temmuz- Ağustos 1135) Hemedan'dan

---

nizamına soktu.”

¹³⁸⁷ Müneccimbaşı, I, 153; İbnü'l-Esir, IX, 111.

¹³⁸⁸ el-İsfahani, s. 164; “İki asker birbirine gözüktüğü zaman cins cinse yani Türkler Türklere meylettiler. İslam'ın masun olan hürmetini çiğnemeğe maruz bıraktılar. Halife seçme fertleriyle yalnız kaldı, yardımcılarının faidesini görmedi.”

¹³⁸⁹ Müneccimbaşı, I, 153, Ahmed b. Mahmud, II, 61; “kimsenin ölmediği kısa bir savaştan sonra Halife Müsterşid, veziri Şerefeddin ve devlet ileri gelenlerinden birçok kimse esir oldu.” İbnü'l-Esir, IX, 112; “Bu savaşta bir kişi bile öldürülmedi. Halife ile birlikte veziri Şerefüddin Ali b. Tarrad ez-Zeynebi, Kadı el-Kudat, Hazinekar İbn Talha, İbnü'l-Enbari, hatipler, fakihler ve diğerleri esir alındı.”

¹³⁹⁰ Müneccimbaşı, I, 153-154; İbnü'l-Esir, IX, 112, Yazıcıoğlu bu olayı şöyle zikretmektedir “Onun döneminde Bağdat'ta Emirü'l-Mü'minin, Halife Müsterşid-i Billah idi ve Mesud'un kardeşi Tuğrul'un vefatından sonra Onun memleketine kastederek Irak, Horasan ve Kûhistan'a yürüdü. Sultan Davud ve Atabeğ Sungur'la ittifak edip buluşacaklarken bu gerçekleşmedi ve Halife'nin ordusu ile Sultan Mesud'un ordusu Penc-Ergüş'te karşılaştı. Halife askeri hezimete uğrayıp ne kadar Bağdat beyi var ise kaçtılar ve halife bir tepe üzerinde yalnız kaldı. Sultan bu hali görünce Hacib Tatar'ı ona gönderip; *“Var onun önünde yer öp ve katında dur, kimse küstahlık etmesin”* diye emir verdi. Sultan'ın emriyle halifeye bir otak kurulup ihtiramla onu buraya koydular. Sultan daim gelip onunla görüşürdü.” Yazıcızâde Ali, s. 104-105.

¹³⁹¹ Müneccimbaşı, I, 155; İbnü'l-Esir, IX, 112; “çıkan çatışmada yüz elliden fazla Bağdatlı öldürüldü. Vali ve saray hacibi kaçtı.”

Merağa'ya gitmiş¹³⁹² ve Merağa'ya iki fersah bir yerde¹³⁹³ konakladığı sırada yanında bulunan Halife el-Müsterşid ile Sultan arasında Halife'nin Sultan'a para ödemesi bir daha asker toplamağa kalkışmaması ve sarayının dışına çıkmaması şartıyla barış yapılması için elçiler gidip gelmekteydi¹³⁹⁴. Bu olaylar meydana geldiği sırada peş peşe zelzeleler olmuş, yıldırımlar düşmüş, halk bunu halifeye yapılan muameleye yormuştu. Bunun üzerine Sultan Sencer Mesud'a elçi ile bir mektup göndermiş: *“Giyaseddin'in oğlu Mesud bu fermanı alır almaz Mü'minlerin emirinin yanına gitsin. Onun bütün insanların sığınağı olan eşiğinin toprağını öptükten sonra yaptıklarına karşılık ondan özür dilesin. Bilsin ki bu şekilde yıldırımlar düşmesine ve şiddetli rüzgârların esmesine şimdiye kadar kimse şahit olmadı. 20 gündür meydana gelen bu afetleri Halifeye yapılmış olan kötülüğün cezası olarak görüyorum. Daha da süreceğini tahmin ettiğim bu afetlerin askeri ve halkı zor duruma sokacağından korkuyorum. Allah için bu işi telafi etmeye çalışsın ve onun için çaba harcasın.”*¹³⁹⁵ diye bir emir göndermiştir. Halifeyle Sultan anlaşmalarında ise Halifeyi ata bindirip önünde gâşiye taşımış¹³⁹⁶, her şey tamamlanıp Halife, Bağdat'a gitmek üzereyken Emir Kuran Han'ın Sultan Sencer'den elçi olarak geldiği haberi ulaşmıştır¹³⁹⁷. Sultan Sencer elçisiyle: *“Belki Mü'minlerin emiri Daru's Selam'a dönmek ister. Eğer istiyorsa onun için gerekli hazırlıklar yapılınsın.”*¹³⁹⁸ haberini göndermiştir. Elçinin geleceği haberi dolayısıyla el-Müsterşid'in hareketi gecikmiş, halk Mesud ile beraber elçiyi karşılamaya çıktığında Halife'yi korumakla görevli muhafızlardan biri de O'nun yanından ayrılmış, bu sırada Halife Bâtıniler tarafından öldürülmüştür¹³⁹⁹.

El-Müsterşid öldürülünce yerine Ebû Cafer el-Mansur'a *“er-Raşid Billah”* lakabı verilip 27 Zilkade (8 Eylül 1135) Pazartesi günü biatı edilmiş, Sultan Mesud ise Bağdat Şahnesi Beyaba'ya mektup yazıp kendi adına biatı etmesini istemiştir¹⁴⁰⁰. Sultan

¹³⁹² Münecimbaşı, I, 155; İbnü'l-Esir, IX, 112.

¹³⁹³ Reşidüddin Fazlullah, s. 201; “Merağa'ya vardığında Nalık köyünde konakladı.”

¹³⁹⁴ Münecimbaşı, I, 156; İbnü'l-Esir, IX, 112.

¹³⁹⁵ Cüveyni, III, 130.

¹³⁹⁶ Münecimbaşı, I, 156.

¹³⁹⁷ Ahmed b. Mahmud, II, 62; İbnü'l-Esir, IX, 113; el-İsfahani, s. 164.

¹³⁹⁸ Cüveyni, III, 130.

¹³⁹⁹ İbnü'l-Esir, IX, 113, Ahmed b. Mahmud, II, 62, el-Hüseyni, s. 75, Münecimbaşı, I, 156.

¹⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, IX, 113.

Mesud bu sene Dübeyş b. Sadaka'yı Huvenc dışında öldürtmüştür¹⁴⁰¹. Bir zaman sonra Sultan, Halife'nin oğlu Reşid'in asker toplayıp babasının kanını talep ile onunla uğraşmak istediğini işitmiştir¹⁴⁰². Anlaşmazlığın bir başka sebebi olarak da, Mesud Hemedan'a döndükten sonra Halife er-Reşid b. el-Müsterşid'den ödemesi kararlaştırılan 400 bin dinar parayı istemek üzere Emir Barankuş (Yarinkuş) ez-Zekevi'yi 530 yılı başlarında Bağdat'a göndermiş, fakat er-Raşid parayı vermek istemeyip; "*Para el-Müsterşid ile beraber yağmalandı.*" deyince bunun üzerine iş savaşa kalmıştır¹⁴⁰³. Halife, Barankuş'un Halifelik sarayına hücum ederek parayı almak için sarayı arayacağını duyunca buna engel olmak için asker toplayıp askerlerin başına Kic-aba'yı getirmiş, bunu öğrenen Barankuş/Yarinkuş Bağdat şahnesi Beyaba ile ittifak ederek Halifelik sarayına saldırmaya karar vermişlerdir. Bunların askerlerinin sayısı 5 bine ulaşmış, aralarında çok çetin bir savaş yaşanmış bu sırada Bağdat halkı Halife'nin askerlerine yardım edip Sultan'ın askerlerini Bağdat'tan çıkarmış ve Sultan'ın sarayını yağmalamışlardır¹⁴⁰⁴. Raşid ve Sultan arasında ihtilaf çıkınca etraftaki beldelerin hâkim ve emirleri Mesud'a karşı savaşmak üzere Bağdat'ta toplanıp Mesud'un itaatinden çıkmışlardır. Bunlardan Melik Davud b. Mahmud, Azerbaycan askerleriyle Bağdat'a gelip saltanat sarayına inmiş¹⁴⁰⁵, Onun ardından Musul hâkimi İmadeddin Atabeg Zengi, askeriyle Bağdat'a ulaşmış, daha sonra Kazvin hâkimi Barankuş Bâzdâr, İsfahan hâkimi Alpkuş el-Kebir, Hille hâkimi Sadaka b. Dubeys, İbn Porsuk ve İbn Ahmedili de gelmişlerdir. Melik Davud, Barankuş Bâzdâr'ı Bağdat şahneliğine atamıştır. Fakat er-Raşid kötü davranışlarda bulunmuş, adamlarının ileri gelenlerinden birçoğunu tutuklayıp mallarını müsadere etmiş, bazılarını ise öldürmüştür. Bunun üzerine adamları ondan korkmuş, bu arada Mesud'un adına okunmakta olan hutbeye son verilip Davud adına hutbe okunmaya başlanmıştır¹⁴⁰⁶. Bütün emirler ve askerler Bağdat dışında çadırlara inip Mesud'a karşı savaşmaya karar vermişlerdir¹⁴⁰⁷.

Bu sırada Sultan Mesud'un Melik Davud'la savaşmak için Bağdat'a gittiğine

¹⁴⁰¹ İbnü'l-Esir, IX, 115.

¹⁴⁰² Yazıcızâde Ali, s. 105.

¹⁴⁰³ Müneccimbaşı, I, 157; İbnü'l-Esir, IX, 119; " Bu yılın (530 yılı olayları) Muharrem ayında (Ekim-Kasım 1135)

¹⁴⁰⁴ İbnü'l-Esir, IX, 119.

¹⁴⁰⁵ Müneccimbaşı, I, 157-158; İbnü'l-Esir, IX, 120; "4 Safer (13 Kasım 1135)"

¹⁴⁰⁶ İbnü'l-Esir, IX, 120.

¹⁴⁰⁷ Müneccimbaşı, I, 157-158.

dair haberler çıkınca Sultan Mesud'la savaşmak için Tarık-ı Horasan'a asker toplamaya giden Zengi, Bağdat'a geri dönmüş, Halife er-Raşid Billah Ramazan'ın birinci günü (3 Haziran 1136) Bağdat dışına çıkıp Tarık-ı Horasan'a gitmiş, üç gün sonra ise geri dönüp Sultan Camii yanında konakladıktan sonra Bağdat'a girmiş, emirlere de haber gönderip dönmelerini emretmiş ve Bağdat surları dâhilinde Sultan Mesud ile savaşmağa karar vermişlerdir¹⁴⁰⁸. Bu sırada melik ve emirlerin kendisine isyan maksadıyla Bağdat'ta toplandığını, hutbenin ise Melik Davud adına okunmaya başlandığını haber alan Mesud, asker toplayıp Bağdat üzerine yürüyüp el-Malikiyye'de karargâh kurmuş¹⁴⁰⁹, Mesud, onlarla 50 küsür gün savaşmasına rağmen bir zafer kazanamamış¹⁴¹⁰, bu arada Halife ile beraber olan melik ve emirler arasında ihtilaf çıkıp her birisi bir tarafa dağılmış, Melik Davud da ülkesi Azerbaycan'a gidince¹⁴¹¹ er-Raşid, Zengi ile beraber az sayıda adamıyla Musul'a hareket etmiştir.

Sultan Mesud, Halife'nin Zengi ile Bağdat'tan ayrıldığını haber alınca Bağdat'a yürümüş ve 15 Zilkade 530'da (15 Ağustos 1136) Bağdat'a gelmiş¹⁴¹², Halife er-Raşid'in azledilmesini ve Halifelik makamına uygun bir şahsın getirilmesini emretmiş, Zilkade ayında ise (Ağustos 1136) Bağdat ve diğer yerlerde er-Raşid adına okunmakta olan hutbeye son verilmiştir¹⁴¹³.

Halife er-Raşid'in adına okunmakta olan hutbeye son verilince Sultan, Bağdat'ın ileri gelenlerine müracaat ederek Halifelige kimi münasip gördüklerini sordu. Veziri de: *"er-Raşid'in amcalarından biri bu işe layıktır, o salih bir insandır."* dedi. Sultan: *"Kim O?"* diye sorunca vezir; *"Öldürülmesinden korktuğum için ismini açıklayamam"* diye cevap verdi. Bunun üzerine Sultan onlara er-Raşid'in azledilmesiyle ilgili mazbatanın hazırlanmasını emretti. Hazırlanan mazbatada O'nun halkın mallarını aldığı, halifelikle

¹⁴⁰⁸ İbnü'l-Esir, IX, 121; Müneccimbaşı, I, 158; "Mesud, Bağdat'a yaklaşınca Halife, emirlere Bağdat'a girmelerini emretti ve Mesud'a karşı sur arkasından savaşmalarını tavsiye etti. Emirler de böyle yaptılar."

¹⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, IX, 123.

¹⁴¹⁰ Müneccimbaşı, I, 158.

¹⁴¹¹ Müneccimbaşı, I, 158; İbnü'l-Esir, IX, 124; "Zilkade ayında (Ağustos 1136)"

¹⁴¹² İbnü'l-Esir, IX, 124.

¹⁴¹³ İbnü'l-Esir, IX, 125, er-Raşid'in azliyle ilgili olarak İbnü'l-Esir; "Sultan emir verip kadıları, şahitleri topladı. Onlara Halife Raşid'in Sultan Mesud'a hitaben kendi el yazısıyla yazılmış bir taahhünameyi gösterdi. Halife bu taahhünameye; *"Ben asker topladığım, sefere çıktığım ve Sultan'ın adamlarından biriyle silahlı çatışmaya girdiğim takdirde kendimi Halifelikten azlediyorum"* diyordu. Kadılar, şahitler, fakihler, O'nun halife olmaktan çıktığına dair fetva verdiler." İbnü'l-Esir, IX, 124, Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmud, II, 63, Reşidüddin Fazlullah, s. 202, Aksarayi, s. 120,

bağdaşmayacak çirkin işler yaptığı ifade edildi. Sonra da fetvayı kaleme aldılar. “*Ulemaya göre bu vasıfları taşıyan bir zatın Halife olması uygun mudur değil midir?*” sorusuna: “*Bu vasıflara sahip birinin halife olması caiz değildir.*” diye fetva verdiler. Bu işi hallettikten sonra Kadı Ebû Tahir b. el-Kerhi’yi getirttiler. Onun yanında da aynı şekilde şahadette bulundular. Bunun üzerine Kadı, O’nun fâsıklığına ve azledilmesine hükmetti. Kadı el-Kudat, Musul’da Atabeg Zengi’nin yanında olduğundan Halife’nin azline hüküm vermek için orada hazır bulunamadı. Daha sonra vezir Şerefüddin, Sultan’a Ebû Abdullah el-Hüseyn’den bahsetti. Bir başka rivayete göre Muhammed b. el-Mustazhir Billah’dan söz etmişti. Daha sonra Sultan Mesud, Vezir Şerefüddin ez-Zeynebi, hazine nazırı İbnü’l-Bakşalani ve bazı görevlilerle Halifelik Sarayına giderek Emir Ebû Abdullah b. Mustazhir Billah’ın getirilmesini emretmiş, Ebû Abdullah, el-Müsemmeye oturtularak Sultan’la anlaşmış, akabinde 18 Zilhicce 530’da (10 Ağustos 1136) Ebû Abdullah’a biatı edilip, “el-Muktefi Liemrillah” lakabıyla Halife ilan edilmiştir¹⁴¹⁴. Musul’da Halife el-Muktefi’ye 531 yılı Receb ayında (Mart-Nisan 1137) biatı edilip hutbe okunmuştur. Nitekim Bağdat’a giden Zengi’nin elçisi Kemalüddin Muhammed b. Abdullah eş-Şehrizuri, oradan Musul’a dönerken er-Raşid’in Halifelikten hal’ edildiğine dair mazbatayı da beraberinde götürmüş, Musul’da Zengi’nin yanında bulunan Kadı el-Kudat da er-Raşid’in hal’ edilmesine hükmetmiştir¹⁴¹⁵.

Sultan Mesud, er-Raşid’in Zengi’nin yanından ayrıldığını duyduğunda bu yılın Muharrem ayında (Ekim 1136) Bağdat’ta yanında bulunan askerlerin ülkelerine dönmelerine izin vermiş, Hille hâkimi Sadaka b. Dübeys’i ise yanında tutmak maksadıyla kızıyla evlendirmiştir¹⁴¹⁶.

12 Rebiyülahir 489’da (9 Nisan 1096) doğdu. Babası Halife Müstazhir Billah’tır. Halife olmadan önceki hayatına dair kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Irak Selçuklu Sultanı Mesud b. Muhammed Tapar, Halife Râşid-Billâh ile İmâdüddin Zengi’nin Bağdat’tan ayrıldıklarını öğrenince elli günden fazla bir süreden beri kuşattığı şehre girdi. Ertesi gün kadı ve şühûdu çağırıp onlara Râşid-Billâh’ın masum insanların kanını döktüğünü ve hilâfet makamıyla bağdaşmayacak işler yaptığını söyledi. Bunun üzerine halifenin görevden uzaklaştırılması gerektiğine karar verildi. Sultan Mesud, Râşid

¹⁴¹⁴ İbnü’l-Esir, IX, 125; el-Hüseyni, s. 76.

¹⁴¹⁵ İbnü’l-Esir, IX, 127.

¹⁴¹⁶ İbnü’l-Esir, IX, 129.

Billâh'ın hal' edilmesinden sonra yerine kimin getirileceği konusunda Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in fikrini sordu. Sencer de Vezir Şerefeddin Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî, Sâhibülmahzen Kemâleddin Hamza b. Talha el-Bakşlâmî ve Kâtibü'l-inşâ Sedîdüddeve İbnü'l-Enbâri'nin uygun görecekları kişının hilâfete geçirilebileceğini söyledi. Sultan Mesud, onlarla görüşükten sonra Halife Müstazhir Billâh'ın oğlu Ebû Abdullah Muhammed'in halifelik için en uygun kişi olduğuna karar verdi. Sultan Mesud, Ebû Abdullah Muhammed ile görüşüp bazı şartlarda onunla anlaştı. Buna göre yeni halife kendisi aleyhinde icraatta bulunmayacak, dünyevî yetkileri temsil eden alâmetleri kullanmayacak, Müstazhir Billâh'ın iktâlarıyla yetinecek ve Türk memlûk satın alıp istihdam etmeyecekti. Vezir Şerefeddin Ali, anlaşma şartlarını tespit ettikten sonra Sultan Mesud hilâfet merkezinden ayrıldı. Ardından Muktefi Liemrillâh lakabıyla halife ilân edilen Ebû Abdullah Muhammed'e biat edildi¹⁴¹⁷. Halife Muktefi ise kedisıyla varılan antlaşma gereği, Sultan Mesud'un saltanatının sonuna kadar tâbilik statüsünü açıkça ihlal edecek herhangi bir davranışta bulunmamıştır¹⁴¹⁸. Muktefi'nin, bu olumlu davranışlarına rağmen, Bağdad'a saldıran isyancı emirlere karşı korunmak için sultanın izniyle, tâbilik statüsüne aykırı olarak asker toplamış, şehrin surlarını sağlamlaştırarak, önlerinde hendekler kazdırmış, Ermeni ve Rum köleler alarak bunlardan bir ordu oluşturmuş, sultanın iç isyanlarla uğraştığı dönemlerde Irak'taki şehirlere yeni valiler tayin etmek suretiyle çevreyi kontrol altına almış, her tarafa gözcüler ve casuslar yerleştirerek sultanın yaptıklarından günü gününe haberdar olmuştu. Bütün bu uygulamalarının gerisindeki en büyük yardımcısı ve destekçisi veziri İbn Hubeyre idi¹⁴¹⁹.

Muktefi Liemrillâh, Şerefeddin Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'yi vezir, onun amcası Ebû 'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'yi Kadu'l-kudat, Kemâleddin Hamza b. Talha'yı hazinedar tayin etti. Bu sırada Râşid-Billâh'ın elçisi görüşme talebinde bulduysa da kabul edilmedi. İmâdüddin Zengi'nin elçisi Kemâleddin Muhammed b. Abdullah eş-Şehrezûrî huzura girince ondan yeni halifeye biat etmesi istendi. Ancak elçi Râşid-Billâh'ın henüz görevde olduğunu söyleyip biat etmedi. Sarîfeyn, Derb-i Harun ve Harbâ'nın İmâdüddin Zengi'ye mülk olarak verildiği, ayrıca yeni lakaplar tevcih

¹⁴¹⁷ Abdülkerim Özeydın; "Muktefi-Liemrillah", *DİA*, XXXI, s. 145.

¹⁴¹⁸ Kayhan; "Selçuklular- Abbasi Halifeliği", s. 674.

¹⁴¹⁹ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 675.

edildiğinin bildirilmesi üzerine İmâdüddin Zengi biat etti ve Musul'da Muktefi adına hutbe okuttu. Sultan Sencer de Muktefi'ye bir elçi gönderip biat ettiğini bildirdi. Bağdat'ta okunan hutbelerde halifeden sonra Sencer ve Mesud'un adları da zikredilmeye başlandı. Bu esnada Sultan Mesud'a karşı ittifak yapan Fars hâkimi Mengüpars, Hûzistan Emiri Boz-aba ve Melik Davud, Râşid-Billah'ı tekrar hilâfet makamına getirmek istedilerse de Sultan Mesud onları yenilgiye uğrattı. Bir süre sonra da Râşid-Billâh öldürüldü¹⁴²⁰. Raşid Biemrillah, Musul'dan ayrıldıktan sonra Horasan'a doğru yola çıkmış¹⁴²¹, bu sırada Sultan Mesud'tan korkan Mengüpars, Boz-aba, Abdurrahman Toğayürek gibi emirler ve melik Davud b. Muhammed, er-Raşid'i de yanlarına alarak O'nunla birleşmeğe karar vermişlerdir. Bu işbirliğinden haberdar olan Sultan Mesud, Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1138) Onların üzerine yürümüş, Gürşenbe¹⁴²² olarak bilinen bir yerde cereyan eden savaşta Emir Mengüpars yakalanmış ve Sultan'ın huzurunda öldürülmüştür¹⁴²³. Nitekim Mesud, Karasungur'u asker toplamak için İsfahan'a gönderdiğinde Karasungur, İsfahan'a giderken Barankuş Bazdar'a rastlayıp, O'nu öldürmüş, yapılan savaş öldürülen Mengü Bars'tan sonra ise O'nun işlerini beylerinden Huzistan'daki naibi Bozaba devralmıştır¹⁴²⁴. Bozaba ise bunların gaflette olduğu bir anda saldırmak suretiyle esir aldığı Sultan'ın emirlerinden, Sadaka b. Dübeys, Atabeg Karasungur'un oğlu Anter b. Ebu'l-Asker ve bazı emirleri öldürmüştür¹⁴²⁵. Bu savaşın ardından Sultan, Azerbaycan'a, Melik Davud Hemedan'a gitmiş, er-Raşid ise daha sonra Hemedan'a gitmiştir. Bu sırada Selçukşah b. Muhammed Bağdat'ı zapt etmek üzere yola çıkmış, fakat Bağdat Şahnesi ile hac Emiri Hadım Nazar Selçukşah'la savaşıp O'nu Bağdat'a sokmamışlardır¹⁴²⁶. er-Raşid, Hemedan'a vardığında Melik Davud ile birlikte yanlarına Harzemşah'ı da alarak Huzistan'a gitmiş, oradan el-Huveyza'ya kadar geldiklerinde Sultan Mesud onları

¹⁴²⁰ Özaydın; "Muktefi- Liemrillah", s. 145.

¹⁴²¹ Ahmed b. Mahmud, II, 63; "Sultan Sencer'in yanına gitmek maksadıyla..." İbnü'l-Esir, IX, 139; "Azerbaycan tarafına gidip Merağa'ya vardı."

¹⁴²² el-İsfahani, s. 169

¹⁴²³ İbnü'l-Esir, IX, 139.

¹⁴²⁴ Ahmed b. Mahmud, II, 64; İbnü'l-Esir, IX, 153; "Kazvin Hâkimi Barankuş (Yarınkuş) Bazdar bu sene (535 yılı olayları) öldü."

¹⁴²⁵ İbnü'l-Esir, IX, 139, el-İsfahani, s. 170; "on iki emir Buzabe'nin eline geçti. Bunlar içinde Sadaka b. Dübeys b. Sadakati'l Mezyedi, Emir Anterü'l Cavani, büyük hacip Emir Urgan, Zecan sahibi atabey Sunkur, Karasunkur'un oğlu Muhammed ve başkaları vardı. Bunlardan hiçbirini bırakmadı ve hepsini önüne getirdi (başlarını kesip) kanlarını döktü, bu surette öcünü aldı."

¹⁴²⁶ İbnü'l-Esir, IX, 139.

Irak'tan uzaklaştırmak için Bağdat'a hareket etmiştir. Bunu haber aldıklarında ise Davud Fars'a, Harezmsah ise kendi ülkesine dönünce yalnız kalan er-Reşid Sultan Sencer'e 531 yılı Ramazan ayında bir mektup gönderip yardım istemiş ve Sultan Mesud'u şikâyet edip; *"Askerinizle bana yardım edin"*, demiş ancak Sultan Sencer; *"İslam askeri Ceyhun tarafına sefer etmiştir. Şimdi o tarafa geçmeye imkân yoktur. Halife Allah'tan yardım istesin. Allah için savaşanlar galip gelir."*¹⁴²⁷ şeklinde haber gönderdiğinde Raşid, Sultan Sencer'den yardım gelmeyeceğini anlayıp İsfahan'a gidip¹⁴²⁸ burayı kuşatmıştır¹⁴²⁹. Bura valisi Sadü'd-devle'yi ne kadar zahire var ise hisara koymuş ancak er-Raşid Bâtıniler tarafından bıçaklanarak 532 yılı Ramazanında (Mayıs-Haziran 1138)¹⁴³⁰ öldürülmüştür. Sultan, Bağdat'tan Hemedan'a geri dönmüştür¹⁴³¹.

Sultan Mesud'un Emir Has Beg'e gösterdiği yakınlıktan rahatsız olan Şemseddin İldeniz, Emir Kaysar, Alp Kuş Günhar, Hacib Tatar gibi kumandanlar sultanın yanından uzaklaşıp Irak'a doğru yöneldiler. Halife, vaiz Muzaffer b. Erdeşîr'i gönderip halkı rahatsız edici hareketlerden sakınmalarını istediye de dinlemediler. Kumandanların Melik Muhammed b. Mahmud İle birlikte Bağdat'a gelmesi üzerine halife asker toplamaya başladı. Günlerce süren çatışmalarda çok sayıda insan öldü. Daha sonra halifeden özür dileyen kumandanlar Irak'tan ayrıldı¹⁴³².

Bu dönemde emirlerden bir kısmı Sahib-i Lişter-i Bozorg ile Sultan'a muhalefet için anlaşmış ancak Sultan, bunları affetmiştir¹⁴³³. Sultan ertesi kış Bağdat tarafına gidip Kemaleddin Muhammed Haznedar'ı¹⁴³⁴ vezir yapmış ancak vezirin ordu üzerindeki baskısından rahatsız olan emirler bu sırada Sultan tarafından biraderi Selçukşah'ı Fars'a götürüp orada melikliğe oturtmak için görevlendirdiği Karasungur'a haber verip yardım

¹⁴²⁷ Ahmed b. Mahmud, II, 63, Ayrıca bkz. el-Hüseyini, s. 76.

¹⁴²⁸ İbnü'l-Esir, IX, 140.

¹⁴²⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 202; Ahmed b. Mahmud, II, 63; İbnü'l-Esir'de er-Raşid'in İsfahan'ı kuşatmasıyla ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 140,

¹⁴³⁰ Ahmed b. Mahmud, II, 63, İbnü'l-Esir, IX, 140; "25 Ramazan (6 Haziran 1138)", el-İsfahani, s. 166; "526 senesi 26 Ramazan Salı günü"

¹⁴³¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 202.

¹⁴³² Özeydn, "Muktefi-Liemrilleh", s. 145.

¹⁴³³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 202; er-Râvendî, I, 220; "Lişter sahibi Bursuk"

¹⁴³⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 202; er-Râvendî, I, 221; İbnü'l-Esir, IX, 140; "Kemaleddin Muhammed b. el-Hüseyin.", el-Hüseyini, s. 77; "Kemaleddin Muhammed b. Ali el-Razi", el-İsfahani, s. 171; "Rey ahalisinden Kemalüddin Muhammed b. Aliyil Hazin'in vezirliği 533 senesindedir."

istemişlerdir ¹⁴³⁵ . Sultan Mesud'un veziri Kemaleddin Muhammed'in Sultan'la Karasungur'un arasını Bozaba ile dostluğu var demek suretiyle bozduğu, bunun üzerine Azerbaycan'dan Hemedan'a giden Karasungur'un önce Ahlat'a Selçukşah'ı davet ederek “*Fars'ı Bozaba'nın elinden alıp seni oraya vali yapacağım*” deyip, daha sonra Melik Selçuk ve kendi ağzından Sultan Mesud'a bir mektup göndererek; “*Bizim isyanımız vezirden korkumuzdandır. Eğer veziri öldürürsen biz senin emrindeyiz.*” dediği de rivayet edilmektedir ¹⁴³⁶ . Daha sonra Azerbaycan'dan hareketle yanında Selçukşah'la birlikte Davud b. Mahmud ve O'nun atabeği Ayaz'da yanında olmak üzere yanındaki iki melik ve yaklaşık on bin askerle Hemedan tarafına yönelen Karasungur¹⁴³⁷, Mergzar-ı Sergde¹⁴³⁸ konaklayıp veziri İzzülmülk'ü Sultan'a elçi olarak gönderip O'na emirlerin mektubunu iletmiş¹⁴³⁹ ve “*Muhammed Hazin'in başını ve elini bana göndermezsen bu iş için adım atmam*” şeklinde haber gönderip¹⁴⁴⁰ Muhammedin başını istediğinde Sultan çaresiz kalıp ne yapacağını şaşırılmış ancak çaresiz olarak söyleneni yapmıştır. Nitekim vezirin sonuyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler ¹⁴⁴¹ mevcuttur. Bu hadise İbnü'l Esir'de biraz farklı olarak şöyle zikredilmektedir; “...Sultan'ın erzak ve tahsisatına O bakardı... gizli kapaklı pek çok şeyi açığa çıkardı. Bu durum bazı idarecilerin ağına gitti. Bu sebeple O'nunla emirlerin, özellikle Azerbaycan hâkimi Karasungur'un arasını açmağa çalıştılar. Karasungur işi o dereceye getirdi ki Sultan'ın yanından ayrılıp “*Ya vezirin başını gönderirsin, ya da biz başka bir Sultan'ın hizmetine gireriz.*” diye haber yolladı. Sultan'ın yanında bulunan emirler veziri öldürmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine Sultan vezirini istemeyerek öldürdü, başını da

¹⁴³⁵ er-Râvendî, I, 221, Reşidüddîn Fazlullah, s. 203; “Emirler aralarında anlaşarak, Atabek Karasungur'a; “*Bu vezir bizi önemsemeyip alay ediyor. Kimseye yer (mahal) vermiyor. Sultan'ı sana karşı kıskırtmıştır. İşinin tedbirini al, onun istilasını artmasın.*” diye mektup yazdılar.” Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 172.

¹⁴³⁶ Bkz. Ahmed b. Mahmud, II, 65.

¹⁴³⁷ el-İsfahani, s. 172.

¹⁴³⁸ er-Râvendî, I, 222.

¹⁴³⁹ el-İsfahani, s. 172.

¹⁴⁴⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 203.

¹⁴⁴¹ er-Râvendî, I, 222, Reşidüddîn Fazlullah, s. 203, Ahmed b. Mahmud, II, 65; “Sultan, Mesud, vezirin öldürülmesine bahane bulamadı, ancak vezirlikten azletti.”, el-Hüseynî, s. 78; “Sultan Mesud veziri öldürmek için bir yol bulamadığından kendisini büyük hacib Tatar'a teslim etti. O, *Veliyyülhacebe* (yani haciplerin büyüğü) idi.”, el-İsfahani, s. 171; “Sultan bunların sözünü işitince taleplerinden vazgeçirmek istedi, lakin vazgeçemediler. Bunun üzerine hayrette kaldı, nihayet vezirini teslim etmeğe karar verdi. Vezirini yakalayıp Emir Tatar'a teslim etti. Bu da O'nun boynunu vurarak helâk etti.”

Karasungur'a gönderdi¹⁴⁴². 533 yılı Şevvalinde (Haziran 1139)¹⁴⁴³ meydana gelen bu olayda vezirin sonuyla ilgili farklılıklar olsa da sonuç itibariyle Karasungur isteği doğrultusunda kendisine tehdit olarak gördüğü vezirden kurtulmuştur.

Daha sonra Fars'a giden Karasungur, Bozaba'yı¹⁴⁴⁴ yenip Selçukşah'ı oranın melikliğine atamış¹⁴⁴⁵, bu beldeleri Melik Selçukşah'a teslim ettikten sonra O'na; *"Bu beldeler senin olsun, ben geri kalan yerleri de zapt edeceğim"* diyerek oradan ayrılmıştır¹⁴⁴⁶. Kemaleddin Muhammed'den sonra ise vezirlik Karasungur'un veziri İzzülmülk'e¹⁴⁴⁷ verilmiştir. Karasungur Fars'tan ayrıldığında, Bozaba geri gelmiş, bu sırada hasta olan Selçukşah ise kaçarken Bozaba gelip Selçukşah'ın ihtiyatsız zamanında baskın düzenleyip, askerlerinin çoğunu öldürüp Melik Selçukşah'ı esir almış¹⁴⁴⁸ O'nu Şiraz'a nakledip Nevbendgan ile Beşaver hududunda bulunan Dizsepîd Kalesi'ne¹⁴⁴⁹ göndermiş, Selçukşah oradayken; Atabey Karasungur ise Hemedan'a varıp Sultan'dan teşrif/hil'at aldıktan sonra gittiği Azerbaycan'da vefat etmiştir¹⁴⁵⁰. Karasungur'un ölümünden sonra Çavlı, Candar-ı Büzürg olmuştur¹⁴⁵¹.

Sultan Mesud 533/1138'de Bağdat Şahnesi Alpkuş es-Silahi'yi halka yaptığı zulüm ve haksızlık nedeniyle öldürtmüş ve yerine Mücahidüddin Bihruz'u Irak Şahneliğine tayin etmiştir¹⁴⁵². Yine bu yılın Rebiülevvel ayında (Kasım- Aralık 1138) Bağdat'a gelen Sultan, buradayken mükus vergisini kaldırmış, askerlerin izin almaksızın halktan birinin evine girmesini yasaklamış bu şekilde kışı Irak'ta geçirdikten

¹⁴⁴² Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 142.

¹⁴⁴³ Ahmed b. Mahmud, II, 65; İbnü'l-Esir, IX, 142.

¹⁴⁴⁴ Ahmed b. Mahmud, II, 64; er-Râvendî, I, 222; Reşidüddîn Fazlullah, s. 203; "Mengübers" olarak zikretmektedir.

¹⁴⁴⁵ er-Râvendî, I, 222; Reşidüddîn Fazlullah, s. 203.

¹⁴⁴⁶ İbnü'l-Esir, IX, 146.

¹⁴⁴⁷ er-Râvendî, I, 222; Reşidüddîn Fazlullah, s. 204; Ahmed b. Mahmud, II, 65; "Ebû İzz Kâtip", İbnü'l-Esir, IX, 142; "Ebû'l-İzz Tahir b. Muhammed el-Berucirdî", el-Hüseynî, s. 78; "Ebû İzz el-Burucirdî", el-İsfahani, s. 171, İzzülmülk Ebû İzzil Berucerdî"

¹⁴⁴⁸ Ahmed b. Mahmud, II, 66, İbnü'l-Esir, IX, 146, el-Hüseynî, s. 78, Bazı kaynaklarda O'nun, Sultan'ın önüne gelerek yer öpüp; *"Ben köleyim vilayet senindir. Gitmek nereden icabetti?"* demek suretiyle itaat arz ettiği zikredilmektedir. Bkz. er-Râvendî, I, 222, Reşidüddîn Fazlullah, s. 204

¹⁴⁴⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 204-205, er-Râvendî, I, 222; "Selçukşah'ı Kala-i Sepid'e yolladı.", Ahmed b. Mahmud, II, 66; "Selçukşah'ı esir alıp İspiddiz kalesine gönderdi." İbnü'l-Esir, IX, 146; "Fars'taki bir kalede hapsedti.", el-Hüseynî, s. 78; "İsfid-diz kalesine", el-İsfahani, s. 174; "Esfizdız kalesine"

¹⁴⁵⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 205, er-Râvendî, I, 222, İbnü'l-Esir, IX, 153; "Karasungur bu sene (535 yılı olayları) Erdebil'de veremden öldü." ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 175.

¹⁴⁵¹ er-Râvendî, I, 223; el-İsfahani, s. 175.

¹⁴⁵² İbnü'l-Esir, IX, 143.

sonra yaz mevsimini el-Cibal'de geçirmiştir¹⁴⁵³. Sultan Sencer'in elçisi daha önce el-Müsterşid'den alınan Rasulullah'ın (SAV) hırkası ve asasını 535/1140 yılında Halife el-Muktefi'ye getirmiştir¹⁴⁵⁴.

Sultan Sencer Rey şehrini kendisi için ayırdığında oraya Cevher isimli birini tayin etmiş, O'da Abbas adlı bir kulunu Rey'e göndermişti. Nitekim Sultan Sencer'in nedimelerinden olan ve Rey şehri de iktaları arasında bulunan el-Mukarreb Cevher'in memlûkü Rey valisi Abbas¹⁴⁵⁵, Cevher'in Bâtniler tarafından öldürülmesiyle efendisinin yerine vali olup çok kuvvet bulmuştur¹⁴⁵⁶. Sultan Sencer daha sonra Mesud'a, Rey valisi Abbas'ı yakalaması için haber gönderince Mesud, Rey'e gitmiştir¹⁴⁵⁷. Ancak Abbas O'nu çok iyi karşılayınca Sultan Bâtnilerle mücadele eden bu gaziyi incitmeyip önce Hemedan'a oradan İsfahan'a gitmiştir¹⁴⁵⁸. O esnada Sultan Mesud bir suçunu gördüğü Hacib Tatar'ı azledip O'nun yerine Abdurrahman b. Toğanyürek'i geçirmiş¹⁴⁵⁹, Azerbaycan'a gelmiş Oğuzların bakiyesinden bir Türkmen çocuğu olup Sultan'ın onu himayesinde alıp yetiştirmiş olduğu¹⁴⁶⁰ Hasbeg b. Belengeri¹⁴⁶¹ de Sultan'ın yanına gelmiştir¹⁴⁶².

536/1141-1142 yılında Mücahidüddin Bihruz Bağdat şahneliğinden azledilmiş, yerine kızıl Emir Ahur, şahne olarak atanmış fakat Sultan, Bağdat'ta ayyarların her tarafa yayıldığını gördüğünde Bihruz'u tekrar şahneliğe getirmiş ve ayyarlar bir müddet bastırılmış lakin vezirin oğluyla Sultan'ın kayınbiraderinin ayyarlarla işbirliği yapması nedeniyle Bihruz¹⁴⁶³, onlara mani olamamıştı¹⁴⁶⁴. 538/1143-1144 yılına gelindiğinde

¹⁴⁵³ İbnü'l-Esir, IX, 147.

¹⁴⁵⁴ İbnü'l-Esir, IX, 152; el-İsfahani, s. 221; "Sencer, Müsterşid almış olduğu Bürde-i Nebevi ile asayı nebeviyi Şerefüddin el-Horasani vasıtasıyla iade etmişti."

¹⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, IX, 151, Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 79.

¹⁴⁵⁶ Ahmed b. Mahmud, II, 66; İbnü'l-Esir, IX, 151.

¹⁴⁵⁷ Ahmed b. Mahmud, II, 66; İbnü'l-Esir, IX, 151, Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 79, el-İsfahani, s. 175.

¹⁴⁵⁸ Reşidüddin Fazlullah, s. 205; er-Râvendî, I, 223.

¹⁴⁵⁹ Reşidüddin Fazlullah, s. 207; İbnü'l-Esir, IX, 161; "Emir Tatar, Abdurrahman'ın rikabında yürüyecek duruma düştü. (536 yılı olayları)"

¹⁴⁶⁰ Reşidüddin Fazlullah, s. 207-208.

¹⁴⁶¹ Reşidüddin Fazlullah, s. 207-208; "Hasbeg-i Pelengeri", İbnü'l-Esir, IX, 183; "*Has Beg b. Belengeri*" adıyla tanınan Beg-Arslan'ı Sultan terbiye edip yetiştirmiş ve kendi yakın adamları arasına almıştı.", el-İsfahani, s. 176; "Emir Bek Arslan Hasbek b. Belengeri"

¹⁴⁶² Ahmed b. Mahmud, II, 66.

¹⁴⁶³ İbnü'l-Esir, IX, 176; "Sultan Muhammed'in adamlarından Mücahidüddin Bihruz bu sene (540 olayları) öldü. Otuz küsur yıldır Irak'a hâkimdi."

¹⁴⁶⁴ İbnü'l-Esir, IX, 161.

Bağdat şahneliğine vekâlet eden İldeniz¹⁴⁶⁵ Sultan'ın O'na; *“Bu idare başarısızdır. İnsanlar mahvoluyorlar.”* demesi üzerine; *“Ey cihan Sultanı! Vezirin oğluyla senin kayınbiraderin ayyarların ortağı ve işbirlikçisi olursa ben hangi kudretle bozguncularla başa çıkabilirim?”* cevabını verip meseleyi Sultan'a izah edince Sultan; *“Hemen şimdi nerede olurlarsa olsunlar o ikisinin üzerine baskın düzenleyecek ve idam edeceksin. Eğer sen onları idam etmezsen ben seni idam ederim”* demiş bunun üzerine İldeniz Sultan'ın mührüyle vezirin oğluna baskın düzenlemiş, fakat bulamamış, Kavurt'un oğluna da baskın yapıp yakalayıp idam etmiş. Bunun üzerine ayyarların çoğu kaçmış geri kalanlar ise İldeniz tarafından tevkif edilmiştir¹⁴⁶⁶.

Sultan Mesud, Melik Davud'a kızını vermiş, Tebriz'de tahta çıkarmış ancak Melik Davud 538/1143-1144'te Bâtıniler tarafından öldürülmüştür¹⁴⁶⁷. Davud'un ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında hilafet sarayında üç gün matem yapılmıştır¹⁴⁶⁸. Emir-i Hacib Abdurrahman ve diğer emirler anlaşarak Sultan'ı vezirini öldürmesi hususunda tahrik etmişler ve Sultan veziri İzzülmülk'ü yakalatıp emir Tatar'a teslim etmiş ve İzzülmülk Hemedan civarında öldürülmüştür¹⁴⁶⁹.

Bu dönemde Emir Abdurrahman Toğanyürek, Çavlı, Abbas ve Bozaba çeşitli sebeplerle Sultan'a asi olmuşlar¹⁴⁷⁰, Sultan Mesud Bağdat'ta iken bu haberi almış, Ramazan ayında (Şubat-Mart 1146) Bağdat'tan ayrılan Sultan'ın askerleriyle emirlerin askerleri karşılaştıklarında Sultan Muhammed'in oğlu Melik Süleymanşah'ın Mesud'un safına katılması sonucu savaş yapılmamıştır¹⁴⁷¹. Bazı kaynaklarda ise Çavlı'nın Melik Süleyman ile görüşmeye başladığı, O'nu kandırmaya ve ötekilerin yanında kalmaktan vazgeçirmeğe uğraştığı ve Sultan'dan onun adına yemin ve itimat alıp kendisinin emin

¹⁴⁶⁵ İbnü'l-Esir, IX, 176; “Bağdat şahnesi İldeniz bu sene (540 yılı olayları) öldü.”

¹⁴⁶⁶ İbnü'l-Esir, IX, 167.

¹⁴⁶⁷ Ahmed b. Mahmud, II, 67; el-Hüseyni, s. 79.

¹⁴⁶⁸ el-İsfahani, s. 178.

¹⁴⁶⁹ er-Râvendî, I, 223; el-İsfahani, s. 179; “Sultan Vezir İzzülmülk'ü azletti yerine Müeyyedüddin el Merzeben b. Ubeydullah el İsfahani'yi vezir edindi. Müeyyedüddin'in zevcesi Mesud'un Türk cariyelerinden zebanderaz (dili uzun) bir kadın olup Müeyyed üzerine mütegallip ve O'na hâkimdi. Müeyyedüddin, İzzülmülk'ü tesellüm edip mezkûr zevcesine teslim etti. Bu kadın O'nu işkenceye tuttuktan sonra boğdu.” Ahmed b. Mahmud, II, 67

¹⁴⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, II, 67-73, Reşidüddin Fazlullah, s. 210-217, İbnü'l-Esir, IX, 174; “Emir Boz-aba ve Rey valisi Abbas Sultan Mesud'a itaatten ayrıldılar, Sultan'ın emir hacibi Abdurrahman Toğayürek de Boz-aba ve Abbas'tan yanaydı.”, Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 79, Çavlı Candar'ın Sultan'dan taraf olduğu lakin Belengeri yüzünden kendini biraz daha geri planda bıraktığı da zikredilmektedir. Bkz. el-İsfahani, s. 181-182.

¹⁴⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, 174.

bir adamıyla eman nüshası gönderdiği bunun üzerine Süleyman'ın onlardan ayrıldığı da zikredilmektedir¹⁴⁷². Anlaşma şartları tespit edildikten sonra Boz-aba'nın veziri Ebû'l Feth b. Darest¹⁴⁷³ Sultan Mesud'a vezir olmuştur¹⁴⁷⁴. Çavlı 541 Cemaziyelevvelinde/ Ekim 1146, hacamat yaptırdığı sırada kolunun şişmesi sonucu ölmüş¹⁴⁷⁵, Onun öldüğü gün Zengi b. Aksungur'da katledilmiştir¹⁴⁷⁶. Abdurrahman b. Toganyürek¹⁴⁷⁷ Hasbeg tarafından boynu vurularak öldürülmüş¹⁴⁷⁸, bu sırada Sultan'la birlikte Bağdat'ta bulunan Abbas ise 541 yılı Zilkadesinin 5. günü (8 Nisan 1147)¹⁴⁷⁹ Sultan'ın emriyle boynu vurulup öldürülmüştür¹⁴⁸⁰. Nitekim Abdurrahman'ın öldürüldüğü haberi Bağdat'ta duyulunca Abbas ile Halife Muktefi, Sultan bayram namazı için sahraya geldiğinde O'nu yakalamayı kararlaştırmışlar ancak tesadüfle o gün şiddetli yağmur yağdığından kimse dışarı çıkamamıştı. Bayramdan bir hafta sonra Abbas'ın Sultan'a karşı giriştiği hareket öğrenilmiş, Sultan Abbas'ı yanına çağırıp tutuklanmasını emretmiş ve başını vücudundan ayırdılar ve gövdesini Dicle'ye attılar¹⁴⁸¹.

Abdurrahman ile Abbas'ın ölümlerinin arası bir aydan azdır¹⁴⁸². Bozaba ise Sultan Mesud'la, Merğzar-ı Karategin'de Merğzar ile Kühran Köyü arasında¹⁴⁸³ yaptığı savaş¹⁴⁸⁴ sonunda yenilip Sultan'ın huzuruna getirilmiş ve Hasbeg tarafından boynu

¹⁴⁷² Bkz. el-İsfahani, s. 182.

¹⁴⁷³ İbnü'l-Esir, IX, 174, el-İsfahani, s. 194, el-Hüseyini, s. 82; "Bozaba'nın kâtibi Taceddin b. Darest el-Farisi".

¹⁴⁷⁴ İbnü'l-Esir, IX, "Böylece Sultan Mesud onların himayesine girmiş oldu ve hareketleri kısıtlandı.",

¹⁴⁷⁵ Ahmed b. Mahmud, II, 71, İbnü'l-Esir, IX, 185; "Melik Tuğrul'un adamlarındandı. İsyana etmişti, aniden öldü. Yayını gerdiği sırada (burnundan) kan fışkırdı ve fazla kan kaybından öldü.", el-Hüseyini, s. 82; "Vefatı 541 senesi Cemaziyelevvelinde Zencan'da vaki oldu.", ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 185

¹⁴⁷⁶ Zengi'nin öldürülüşü için bkz. el-İsfahani, s. 189-190.

¹⁴⁷⁷ İbnü'l-Esir, IX, 183; "Emir Hacib Abdurrahman Togayürek Sultan'ın nüfuzunu iyice daraltmıştı, Sultan O'nun yanında adeta esir gibiydi ve ülkede hiçbir hükmü kalmamıştı."

¹⁴⁷⁸ Ahmed b. Mahmud, II, 71, Reşidüddîn Fazlullah, s. 214, İbnü'l-Esir, IX, 184; "... Abdurrahman alayın içindeyken Candar Zengi elindeki demir çomakla O'nun başına vurdu, Abdurrahman, yere düştü, Has Beg'de O'nu hemen öldürüp işini bitirdi."

¹⁴⁷⁹ Ahmed b. Mahmud, II, 72, İbnü'l-Esir, IX, 184, el-Hüseyini, s. 83; "541 senesi Zilkade ayında Perşembe günü sabahleyin", el-İsfahani, s. 196.

¹⁴⁸⁰ Ahmed b. Mahmud, II, 72, el-Hüseyini, s. 83; "O'nu evine güya yapacağı bir işte kendisiyle meşveret etmek üzere davet etti. Abbas bu hileyi hiç anlamadı. Evine geldiği vakitte öldürerek cesedi attı."

¹⁴⁸¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 214-215, İbnü'l-Esir, IX, 184; "...Öldürülünce cesedi Bağdat'ın batı yakasında toprağa verildi. Daha sonra kızı adam gönderip cesedini Rey'e nakletti ve orada defnetti.", ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 196.

¹⁴⁸² Reşidüddîn Fazlullah, s. 215.

¹⁴⁸³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 216; er-Râvendî, I, 232, İbnü'l-Esir, IX, 186; "Kara-Tekin Çayırında (Merc-i Kara-tekin)", Ayrıca bkz. el-Hüseyini, s. 83

¹⁴⁸⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 217; "Bu savaş 541 (1146) senesinde olmuştur.", İbnü'l-Esir'de 542 yılı

vurulmuştur¹⁴⁸⁵. Hasbeg geçmişteki düşmanlığı sebebiyle 543'te (1148-1149) Hacib Tatar'ı da yakalayıp öldürmüştür¹⁴⁸⁶.

543'te emirlerden Gence ve Erraniyye sahibi İldeniz el-Mesudi, Emir Kaysar, el-Cibal'den Alpuş Günhar, Hacib Tatar, Vasıt şahnesi Toruntay el-Mahmudi ve İbn Toganyürek'in de bulunduğu bir grup emir¹⁴⁸⁷ Sultan'ın, Boz-aba, Abbas ve Abdurrahman'a yaptıklarını kendilerine de yapmasından korkarak Mesud'dan ayrılıp Irak tarafına yürümüş ve yanlarında Melik Muhammed b. Mahmud olduğu halde Rebiülahir ayında (Ağustos-Eylül 1148) Bağdat'a varmışlardır¹⁴⁸⁸. Bu sırada Bağdat şahnesi Mesud b. Bilal¹⁴⁸⁹ Halife'den korkup şehri terk etmiş, bu emirlerle Bağdat halkı arasında birkaç kez savaş cereyan etmiş, emirlerin askerleri Bağdat halkından pek çoğunu öldürmüşler¹⁴⁹⁰, emirler daha sonra en-Nehrevan'a gidip orayı yağmalamışlardır¹⁴⁹¹. Halife Muktefi'ye haber gönderip, 30 bin dinar verdiği takdirde şehirden ayrılacaklarını bildirmişlerdir¹⁴⁹². Halife bu isteği başlangıçta kabul etmiş ancak Sahib-i Divan Yahya b. Hübeyre'nin karşı çıkmış¹⁴⁹³ ve: *“Bunlar sana ve Sultan'a karşı huruc ve size karşı alenen isyan ettiler. Binaenaleyh Allah'a iltica et ve Ondan hayır dile. Bunlara verecek olduğun malı bunlara karşı duracak ve bunların şerlerini def edecek askere sarf et. Eğer sen bunları mal vermek suretiyle üzerinden defedersen Sultan'ın levminden kurtulamazsın. Eğer bunlara karşı durup bunları bozarsan Sultan'a; Sana karşı isyan edenleri sana mu'ti olan askerle bozdum diyebilirsin. Bunlara vereceğin mebla için methedilemeyeceğin gibi yaptığın bu işten dolayı kimsede*

---

olaylarında zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 186,

¹⁴⁸⁵ Ahmed b. Mahmud, II, 73, İbnü'l-Esir, IX, 186; “...Boz-aba atılan bir okla vurulup atından düştü, başka bir rivayete göre atı tökezleyip O'nu düşürdü. Esir alınıp Sultan'a götürüldü ve önünde öldürüldü.” Bu savaş Acemler (Arap olmayanlar) arasında vuku bulan en büyük savaşlardan biridir.”, el-Hüseyni, s. 83; “Sultan af etmek, mülk ve saltanatı olduğu gibi bırakmak istedi. Fakat Hasbeg mani oldu. Bunun üzerine Sultan Mesud kendisini katletti.”, ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 199-200

¹⁴⁸⁶ Ahmed b. Mahmud, II, 73, el-Hüseyni, s. 83; “Rebiülevvel 543 senesinde”

¹⁴⁸⁷ İbnü'l-Esir, IX, 197; Ahmed b. Mahmud, II, 73.

¹⁴⁸⁸ İbnü'l-Esir, IX, 197; Ahmed b. Mahmud, II, 73; “Bozaba'nın ölümünün ardından dağılan ordunun bir bölümü Melik Melikşah'ı yanına alarak Bağdat'a geldiler. Bağdat'ı Halife'nin elinden alarak Bağdat ve civarına sahip olmak istediler.”, el-Hüseyni, s. 84; “Aralarında Melik Melikşah b. Mahmud olduğu halde emirlerden müteşekkil bir heyet Bağdat'a gelerek Sultan Mesud'un hal'ini istediler.”

¹⁴⁸⁹ İbnü'l-Esir, IX, 185; “Mesud b. Bilal bu sene (141 yılı olayları) Bağdat Şahnesi oldu.”

¹⁴⁹⁰ İbnü'l-Esir, IX, 197; el-İsfahani, s. 202; “Muhasara ediciler Bağdat ahalisinden beş yüz kimse öldürdüler.”

¹⁴⁹¹ İbnü'l-Esir, IX, 198.

¹⁴⁹² Ahmed b. Mahmud, II, 73; el-Hüseyni, s. 84; el-İsfahani, s. 202.

¹⁴⁹³ el-Hüseyni, s. 84.

*sana teşekkür etmez*¹⁴⁹⁴ demiş bunun üzerine Halife bu parayı vermekten vaz geçip, o parayla asker toplayıp bu grubu Bağdat'tan çıkarmışlar¹⁴⁹⁵ askerlerin Bağdat dışına konaklaması sırasında büyük bir kabiliyet örneği gösteren Ebu'l-Muzaffer Yahya b. Hubeyre'yi Halife, 4 Rebiülahir 544 (11 Ağustos 1149) Çarşamba günü¹⁴⁹⁶ vezir tayin etmiştir. Bağdat'ta bu hadiseler cereyan ederken Sultan Mesud amcası Sencer'in Has Beg sebebiyle Rey üzerine yürümesi ile ilgilenmektedir¹⁴⁹⁷.

544 yılı Receb ayında (Kasım 1149) Alpkuş Günhar Toruntay ve İbn Dübeys yanlarında Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah olduğu halde Irak'a gelip, hutbenin Melikşah adına okunması hususunda Halife'ye elçi göndermişler, fakat Halife bunu yapmamış bilakis asker toplayıp Bağdat'ı müstahkem hale getirdikten sonra Mesud'a bu durumu iletmesi için bir de elçi göndermiş, Mesud Bağdat'a geleceğine dair söz vermesine rağmen Sultan Sencer'in Rey'e gitmesi dolayısıyla gelememiştir¹⁴⁹⁸.

Nitekim Sultan Sencer, Sultan Mesud ile Bozaba, Abbas ve diğer beylerin savaşını, bu olanlar yüzünden Irak'ta karışıklıklar yaşandığını ve Abbas ile kendi tayin ettiği beylerin kimisinin azledilip kimisinin öldürüldüğünü, buna mukabil işlere Hasbeg'in hâkim olduğunu işittiğinde 543 yılı Şaban ayında (Aralık 1148-Ocak 1149) Horasan'dan Rey'e yürümüş Mesud bunu haber aldığıında Hemedan'dan Bağdat'a gidip Sultan Horasan'a gidene kadar Bağdat'ta kalmaya aksi takdirde Sultan'la savaşmak için asker toplamaya karar vermiştir¹⁴⁹⁹. Ancak Şerefeddin Hadim¹⁵⁰⁰, Sultan Mesud'u bu görüşünden men edip O'na; *"Bu görüşün hatalıdır, Sultan Sencer ile savaşmağa ne gerek? Sakın bu işi yapma! Başına hayır gelmez, Sultan ile karşılaşman iyi olmaz. Çünkü amcanın kuvveti ve askerinin çokluğu öyle bir derecededir ki sen ona mukavemet*

¹⁴⁹⁴ el-İsfahani, s. 203, Ahmed b. Mahmud, II, 73; "Yahya, Halife'nin o parayı vermesine mani oldu ve *"Bu kadar malı ziyan etmektense bu para ile asker tutup onları kovmak daha hayırlıdır. Eğer şimdi bu kadar dinar verirseniz Bağdat'ı tımar edinirler. Sultan Mesud'un düşmanına mal vermek O'na düşmanlıktır. Hem o asker ile düşmana yol vermeyiz, Bağdat'a düşman eli değmemiş olur."* dedi. Halife Yahya'nın sözünü kabul etti."

¹⁴⁹⁵ Ahmed b. Mahmud, II, 74, İbnü'l-Esir'de bu hadiseden bahsedilmeyip emirlerin dağılıp Irak'tan ayrıldıkları zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 198.

¹⁴⁹⁶ İbnü'l-Esir, IX, 198; Ahmed b. Mahmud, II, 74; "Halife tedbirinden dolayı Yahya'yı 543 Rebiülevvelinin 14. Çarşamba günü (2 Ağustos 1148) kendisine vezir yapmıştır.", el-Hüseyni, s. 84; "543 senesi Rebiülevvelinin on dördüncü Pazar günü."

¹⁴⁹⁷ İbnü'l-Esir, IX, 198.

¹⁴⁹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 204.

¹⁴⁹⁹ Ahmed b. Mahmud, II, 74, Reşidüddin Fazlullah, s. 217; "Atabeg Hasbeg, Sultan'ı Bağdat'a gitmesi ve amcasını görmemesi için teşvik ediyordu. Çünkü Hasbeg, Sultan Sencer'den korkmuştu."

¹⁵⁰⁰ el-Hüseyni, s. 85; Ahmed b. Mahmud, II, 74; el-İsfahani, s. 204; "Şerefüddin el-Muvaffak Girdbazı"

edemezsin. Doğru görüş; amcana giderek, kardeşinin yaptığı gibi senin de muktedir olduğun hizmeti yapmandır."¹⁵⁰¹ demek suretiyle Sencer'in huzuruna gitmesi için O'nu ikna etmiştir¹⁵⁰². Sultan Mesud yanında Hasbeg ve veziri olduğu halde Sencer'in yanına Rey'e gitmiş, kimi savaşlarda ölen O beylerle ilgili olarak kendisine isyan edip, üzerine geldiklerini Sultan'a anlatmış, Sencer'de yeğenini affedip O'na hil'atler vermiş ve Mesud'un aracılığı ile Hasbeg'i de affedip O'nu yerinde bırakarak Horasan'a gitmiştir¹⁵⁰³.

Sultan Mesud, Ramazan ayının ortasında Rey'den geri dönmüş¹⁵⁰⁴, Alpkuş Günhar bu sırada bulunduğu Nehrevan'dan uzaklaşmış, O buradayken tevkif ettiği Ali b. Dübeys ise Sultan geldikten sonra serbest bırakılmış, O'da Sultan'ın yanına gelerek özür dilemiştir¹⁵⁰⁵. 546/1152 sonbaharında Bağdat'a gelip¹⁵⁰⁶ kışı burada geçirdikten sonra Hemedan'a gitmiş¹⁵⁰⁷ ve 547/1152 orada ölmüştür¹⁵⁰⁸. Sultan Mesud'la birlikte Selçuklu hanedanının saadet çağı da sona ermiştir¹⁵⁰⁹.

1.3.3. Sultan Mesud Sonrası Selçuklu-Bağdat Münasebeti

Muktefi Liemrillâh, Sultan Mesud'un ölümünün ardından (547/1152) daha rahat hareket edebileceği bir ortam buldu. Sultan Mesud'un yerine geçen Melikşah b. Mahmud Sâlârgird kumandasındaki bir orduyu Hille'ye şevketti. Ancak Sultan Mesud'un ölümünden sonra halifeden korkup Tekrit'e kaçan Bağdat şahnesi Mesud Bilâlî (Bilâl), Sâlârgird'i hileyle öldürtüp şehre hâkim oldu. Bunun üzerine halife vezirini göndererek Hille'yi ele geçirdi; Küfe ve Vasıt da zapt edildi. Öte yandan Emir Has Beg, Safer 548'de (Mayıs 1153) Sultan Melikşah'ı tevkif edip yerine kardeşi

¹⁵⁰¹ Ahmed b. Mahmud, II, 74.

¹⁵⁰² el-Hüseyni, s. 85; Ahmed b. Mahmud, II, 74.

¹⁵⁰³ Ahmed b. Mahmud, II, 75; İbnü'l-Esir, IX, 204; el-Hüseyni, s. 85.

¹⁵⁰⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 218; İbnü'l-Esir, IX, 205; "15 Şevval 544 (15 Şubat 1150)"

¹⁵⁰⁵ İbnü'l-Esir, IX, 205.

¹⁵⁰⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 219.

¹⁵⁰⁷ Ahmed b. Mahmud, II, 75, el-İsfahani, s. 206; "Sultan Mesud, 545 senesinde akranyla zevk ve sefaya dalarak ve fırsatı kaçırmayarak kışı Bağdat'ta geçirdi...sonra Bağdat'tan ayrıldı, bir daha Irak'a dönmedi."

¹⁵⁰⁸ Ahmed b. Mahmud, II, 75, el-Hüseyni, s. 85, Reşidüddîn Fazlullah, s. 219; "547 senesi Receb ayının ilk gününün gecesi (2 Ekim 1152) Hemedan şehrinin ortasında yaptırdığı yeni köşkte vefat etti.", İbnü'l-Esir, IX, 217; "Sultan Mesud b. Muhammed b. Melikşah, bu sene (547 yılı olayları) 1 Receb (2 Ekim 1152) günü Hemedan'da öldü. Hastalığı akut humma olup yaklaşık bir hafta kadar hasta yattı."

¹⁵⁰⁹ İbnü'l-Esir, IX, 217.

Muhammed b. Mahmud'u sultan ilân etti. Aynı yıl Tekrit'i kuşatan Halife Muktefi başarılı olamayıp Bağdat'a döndü. Ertesi yıl Tekrit valisine gönderdiği elçi tutuklanınca üzerine sefere çıktı, fakat yine sonuç alamadan geri döndü¹⁵¹⁰.

Mesud Bilâlî, Alp Kuş Günhar ve Türşek, Sultan Muhammed'i Irak üzerine yürümeye teşvik ettiler. İstekleri gerçekleşmeyince Mesud Bilâlî, Tekrit'te bulunan Melik Arslanşah b. Tuğrul'u hapisneden çıkartıp sultan ilân etti. 30 Receb 549 (10 Ekim 1154) tarihinde Bakübâ yakınlarında yapılan savaşta halifenin ordusu yenildi. Ardından halife bizzat hücumla geçip Mesud Bilâlî, Alp Kuş ve diğerlerini tam bir bozguna uğrattı. Bağdat'a dönen halife, Mesud Bilâlî ve Türşek'in Vasıt'ı yağma ve tahrip ettiğini duyunca Vezir Ebu'l-Muzaffer İbn Hubeyre'yi bir orduyla oraya gönderdi; vezir onları mağlup etti¹⁵¹¹. Irak Selçuklu Sultanı Süleyman Şah b. Muhammed b. Melikşah, Muharrem 551'de (Mart 1156) Halife Muktefi-Liemrillâh'ın huzuruna çıkarak itaat arz edeceğine ve Irak'a saldırmayacağına dair yemin etti. Halife de onu *Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn* lakabıyla sultan ilân etti ve adına hutbe okuttu. Muktefi, Hemedan Meliki Melikşah b. Mahmud'a haber gönderip Süleyman Şah'a itaat etmesini istedi. Melikşah bu teklifi kabul ederek 2000 süvari ile ona katıldı.

Süleyman Şah ile Melikşah, Azerbaycan Atabeği İldeniz'le birleşip büyük bir kuvvet oluşturdular. Sultan Muhammed b. Mahmud, bu gelişmelerden haberdar olunca Musul Atabeği Kutbüddin Mevdûd b. İmâdüddin Zengî ve naibi Ali Küçük'ten yardım istedi. Gelen yardımlarla Süleyman Şah üzerine yürüdü. Halife Muktefi'nin desteklediği Süleyman Şah'ın ordusu yenildi.

Sultan Muhammed, bu olayın ardından Muktefi'ye haber yollayıp Bağdat'ta ve Irak'ın diğer şehirlerinde kendi adına hutbe okutmasını istedi. İsteği reddedilince Hemedan'dan Irak'a yürüdü. Kutbüddin Mevdûd ile Ali Küçük de yardımcı birlikler göndermeyi vaat ettiler. Sultan Muhammed, Zilhicce 551/1156'da Bağdat'ı kuşatmaya başlayınca halk ciddi sıkıntılarla karşılaştı. Halife Bağdat'ın batı yakasının boşaltılmasını istedi. Sultan Muhammed ve Ali Küçük 20 Muharrem 552'de (4 Mart 1157) harekete geçip Rakka yakınlarında durdular. 3 Safer (17 Mart 1157) günü meydana gelen şiddetli savaş sırasında birçok kişi hayatını kaybetti. Muhasara devam

¹⁵¹⁰ Özaydın; "Muktefi- Liemrillah", s. 145.

¹⁵¹¹ Özaydın, s. 145-146.

ederken İldeniz ve oğullarının Melik Arslanşah b. Tuğrul ve Melikşah ile birlikte Hemedan'ı istilâ ettikleri haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Muhammed kuşatmaya son verip Hemedan'a hareket etti¹⁵¹².

Muktefi Liemrillâh'ın 554/1159 yılında yakalandığı ağır bir hastalıktan kurtulması Bağdat'ta bir hafta süren şenliklerle kutlanmıştır. Büveyhi istilâsından sonra Irak'ta tek başına hâkimiyet kuran yegâne Abbasi halifesi olan Muktefi-Liemrillâh otorite sahibi bir kişiydi. Savaşlara bizzat katılmış, istihbarat için büyük paralar harcamış, Sultan Mesud'a söz vermesine rağmen siyasî hâkimiyet tesis etmeye çalışmıştır. Sultan Mesud'un onu halife seçmekle iyi bir iş yaptığını söylediği nakledilmektedir. Diğer bir rivayette ise Muktefi'yi halife seçtiğine pişman olmuştur. Muktefi'nin yerine oğlu Müstencid-Billâh geçti¹⁵¹³.

Mesud'dan sonra, veliaht tayin ettiği Melikşah b. Mahmud'a Has Beg Belengeri, Sultan olarak hutbe okutmuş işleri düzenlemiş, askerler de Melikşah'a itaat arz etmiştir¹⁵¹⁴.

Melikşah b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşah başa geçmiş, ancak saltanatı kısa sürmüştü, Hasbeg b. Belengeri Melikşah'ı tevkif edip¹⁵¹⁵, 548/1153-1154'de Huzistan'da bulunan Muhammed'i davet etmiştir. Onun asıl niyetinin Muhammed yanına gelince O'nu da tevkif etmek ve Sultan olarak kendi adına hutbe okutmak olduğu da zikredilmektedir. Melik Muhammed bu daveti alınca Has Beg'in yanına gitti. O'ndan sonra Has Beg Safer ayı başlarında (28 Nisan-7 Mayıs 1153) Muhammed b. Mahmud adına hutbe okutmuş ve O, Sultan ilan edilmiştir¹⁵¹⁶. Daha sonra ise Hasbeg ve Candar Zengi Muhammed'in emriyle öldürülmüştür¹⁵¹⁷.

Sultan Mesud'un ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında ise Bağdat Şahnesi Mesud

¹⁵¹² Özaydın, "Muktefi- Liemrillah", s. 146.

¹⁵¹³ Özaydın, s. 146.

¹⁵¹⁴ İbnü'l-Esir, IX, 217; el-Hüseyini, s. 89; "Sultan Mesud vefat ettiği tarihte erkek çocuğu yok idi.", Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 207.

¹⁵¹⁵ Reşidüddin Fazlullah, s. 226, el-İsfahani, s. 208; "İbn Belengeri Melikşah'ı tuttu ve Mercî Hemezân'da hapsedti... Melikşah hapisten kurtuldu. Bu zat saltanat tahtında iki yahut üç ay kalmıştı. Sonra halden hale geçti. Nihayet Huzistan padişahlığında karar kıldı.",

¹⁵¹⁶ İbnü'l-Esir, IX, 218.

¹⁵¹⁷ Reşidüddin Fazlullah, s. 228, el-İsfahani, s. 210, İbnü'l-Esir, IX, 218; "Melik Muhammed Hasbeg'in pek çok malını aldı, böylece saltanat tahtına yerleşti. Hasbeg'in cesedi ise sokakta atılı halde kaldı ve köpekler yedi.", Ayrıca bkz. el-Hüseyini, s. 89-90.

Bilal¹⁵¹⁸ Tekrit'e kaçmış, Halife, Şahnenin ve Sultan'ın adamlarının Bağdat'taki evlerini zapt edip, bu evlerde onlara ait ne varsa hepsini almış ve Sultan'ın adamlarına ait evlerde ne kadar içki varsa dökülmelerini emretmiştir¹⁵¹⁹. Sultan'ın askerlerinin Vasıt'a vardığını haber alan Halife, bir ordu hazırlayarak bizzat yola çıkıp Bağdat'tan Vasıt'a gitmiş, bunu haber alan Sultan'ın askerleri burayı terk edince de Halife Vasıt'a hâkim olmuş ve 19 Zilkade de (15 Şubat 1153) Bağdat'a varmıştır¹⁵²⁰.

Onun zamanında ise taht mücadeleleri devam ederken¹⁵²¹, bu sırada yanında bulunan Mesud Bilali ise devamlı surette Sultan'ı Bağdat üzerine yürümeye teşvik etmekte, şayet buna teşebbüs ederse Bağdat ahalisinin hiç mukavemet etmeyeceğini ve kendisinin Bağdat'ın fethine muvaffak olacağını söylemesine rağmen Sultan, buna pek ehemmiyet vermezdi¹⁵²². Nitekim Sultan Muhammed Bağdat'a yürümek hususunda; *“Acele etmeyiniz Halife'ye muhalefet meşumdur. Ona dost olanlar memduh ve düşmanlık edenler mezmumdur, saltanatımın iptidasını Halife'ye düşmanlık ve ona muhalefet niyetiyle istiftah etmeği çirkin buluyorum”* dediğinde Emirler; *“Biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız, bu yükü senin üzerinden alacağız, askeri askerlerimizle karşılayacağız”* dediklerinde ise Sultan: *“Ben fikrimi zikrettim, ne için istemediğimi size tarif ettim. Artık bildiğinizi işleyiniz, dilediğinizi yapınız.”* diye karşılık vermiştir¹⁵²³. Bunun üzerine Mesud Bilali, Tekrit'e gidip Melik Arslan Şah b. Tuğrul ve Sultan'ın emirlerinden Alpkuş'la birleşip büyük bir ordu hazırlayarak Bağdat üzerine yürümüş, bunu haber alan Halife Muktefi ise misli görülmemiş bir ordu toplayarak¹⁵²⁴ Bağdat'tan Radu'r-Rud'a çıkmış, iki ordu arasında 550/1155 senesinde vuku bulan savaşı¹⁵²⁵ Halife'nin ordusu kazanmıştır¹⁵²⁶. Yenilginin ardından Sultan'ın yanına varan emirlere Sultan Muhammed; *“Haysiyetinizi kesir, canlarınızı telef, Türkmenleri mahvettiniz.*

¹⁵¹⁸ el-Hüseyni, s. 91; “Sultan'ın naibi, Mesud el-Bilali isminde akıl ve reyî fasid, dinden habersiz, hayırdan uzak, şerre mail bir hadım idi.”

¹⁵¹⁹ İbnü'l-Esir, IX, 218, el-Hüseyni, s. 91; “Sultan Mesud vefat ettiğinde derhal ecnebilere Bağdat'dan defetmek için çarelere tevessül etti. Çünkü Bağdat'ta Sultan Mesud'un Rum'dan ve Ermeni'den birçok köleleri vardı. Bunları emir yapmış ve her birine Irak'ın bir parçasının idaresini tefviz itmiş idi.”

¹⁵²⁰ İbnü'l-Esir, IX, 218.

¹⁵²¹ Bkz. Reşidüddin Fazlullah, s. 227-235.

¹⁵²² el-Hüseyni, s. 92.

¹⁵²³ el-İsfahani, s. 214.

¹⁵²⁴ el-Hüseyni, s. 92.

¹⁵²⁵ el-Hüseyni, s. 94, el-İsfahani, s. 217; “mezkûr muharebe 549 senesi nihayetlerinde Becimza nam mahalde olmuştur.”

¹⁵²⁶ el-Hüseyni, s. 94.

Onların çoluk çocuklarını, kadın ve kızlarını esarete maruz bıraktınız. Sonra Melik Arslan'ı elden çıkardınız. Onu muhafaza etmekten gaflet ettiniz. Şimdi o, İldeniz'in yanındadır. Mesele neye müncer olacağını yakında görürsünüz, hiç şüphe yok ki onun tarafından bana fenalık erişecektir. Bundan başka Halife'de bize düşman oldu. Bundan böyle bizim devletimiz onun tarafından meydana getirilecek karışıklıktan hiçbir zaman hali kalmaz. Artık tövbemizi kabule yanaşmaz. Bizim tarafımızı memnun etmeği doğru fikir olarak kabul etmez”¹⁵²⁷ diye serzenişte bulunmuştur. Nitekim bu sözünde ne kadar haklı olduğu da ortaya çıkmış, Halife'ye elçi gönderip Irak ve Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını emretmiş Halife bu isteği kabul etmemiştir¹⁵²⁸. Hemedan'dan büyük bir orduyla Irak üzerine yürümüş, 551 yılı Zilhicce ayında (Ocak-Şubat 1157)¹⁵²⁹ Irak'a yönelmiştir. Bunu haber alan Halife, oldukça ciddi tedbirler alıp asker sayısını da artırmıştır. Nitekim Halife, Sultan Mesud'un vefat edip de Mesud Bilali'nin Bağdat'tan çıkarıldığı günden itibaren ihtiyatlı tedbirler almış; zahire tedarik edip mühimmat toplamış, mancınık için lazım olan taşlar gemilerle getirtilmiş, ayrıca harp gemileri yapılmasını emretmiştir ki bu gemiler Dicle'de hazırda bekletilmiştir¹⁵³⁰. 20 Muharrem'den (3-4 Mart 1157) 3 Safer'e (17 Mart 1157) kadar iki taraf arasında birkaç muharebe olmuş¹⁵³¹, sabah akşam demeden her vakit devam eden bu muhasaranın süresi uzamasına rağmen Bağdat'ta fiyatlara pek tesir etmemiş, et ile tuz dışında pahalılık görülmemiştir¹⁵³². Sultan Muhammed muhasaranın uzadığı bu dönemde Sadrüddin Muhammed b. Abdullatif el-Hocendi ve Şemsüddin Ahmed şaz el Gaznevi'yi ayrı ayrı Halife'ye elçi olarak göndermesine rağmen bunlar Halife tarafından kabul edilmeyip; “İstenen şeyin elçi vasıtasıyla yerine gelmesine imkân yoktur, eğer siz iyi muamele etse idiniz muharebeden evvel elçi gönderirdiniz. Şimdi eğer yaptıklarınızı geri alıp dönerseniz ve ahali sizin yaptığınız işe pişman olduğunuzu görürse o zaman elçiyi dinler ve vasıta kabul ederiz.”¹⁵³³ denilmek suretiyle geri gönderilmiştir. Savaşlar devam ettiği sırada Muhammed, kardeşi Melikşah ile Erran hâkimi İldenizoğullarının Hemedan'a girip orayı istila ettikleri haberini alınca 24 Rebiülevvel 552'de (6 Mayıs

¹⁵²⁷ el-İsfahani, s. 217.

¹⁵²⁸ İbnü'l-Esir, IX, 256.

¹⁵²⁹ İbnü'l-Esir, IX, 256-57.

¹⁵³⁰ el-İsfahani, s. 227.

¹⁵³¹ İbnü'l-Esir, IX, 257.

¹⁵³² el-İsfahani, s. 228.

¹⁵³³ el-İsfahani, s. 230.

1157) Hemedan'a gitmiş ve Bağdat muhasarasını kaldırmıştır¹⁵³⁴. Nitekim Melikşah'ın bu isyanında Halife'nin vezirinin, Muhammed'in Bağdat'ı muhasara ettiği günden itibaren atabey Şemseddin İldeniz'le irtibat halinde olup onu iki şehzadeden yani Melikşah yahut Arslanşah'dan birisini Hemedan'a hareket etmeğe teşviki de etkili olmuştur¹⁵³⁵. Sultan Muhammed, Hemedan'a vardığında kardeşi Melikşah'ın askerinin dağılmış olduğunu ve kendisinin buradan uzaklaştığını görmüştür¹⁵³⁶.

Sultan Muhammed 552/1157 senesinde Halife üzerine yürümüştür¹⁵³⁷. Vezir Avnüddin Yahya b. Hübeyre, Sultan'ın emirleriyle gizlice muhaberede bulunuyor ve Onlara hediyeler ve altınlar gönderiyor.. *“Siz Sultan'ın yakın adamlarındansınız, kendisine iyi nasihatta bulunmağa herkesten ziyade muvafıksınız... O'na geri dönmesi için nasihat ederseniz ve O'da bunu yaparsa Emirülmüminin O'nun hüsnü niyeti ve sadakatinden emin olur... Şayet Sultan Bağdat'ı ve Irak'ı sizin yardımınızla istila etmek arzusuna nail olduktan sonra size ihtiyacı kalmaz. Sizden müstağni olur siz de pişman olursunuz, Emirü'l-mü'mininde sizden lütf ve ihsanını keser...”*, bu sözler ve birbiri ardınca gelen hediyeler Sultan'ın emirleri üzerine tesir etti. Bundan sonra Sultan katiyen muvaffak olacağı bir işe teşebbüs etmek istediği vakitte emirler zahiri ihlas ve Bâtını bir takım nasihatlerle kendisine mani olmağa başlayan¹⁵³⁸ emirlerin gevşekliği, askerlerin sıkıntıya düşmesi ve bu sırada Atabeg İldeniz'in Melikşah ile Hemedan civarına geldiğini haber alması¹⁵³⁹ ve Bağdat askerlerine karşı da başarı gösterememesi sonucu ağırlıklarını burada bırakıp, Hulvan'a gelmiştir¹⁵⁴⁰.

Bu dönemde Oğuzlar vakası nedeniyle güçsüzleşen Süleymanşah el-Lihaf'a gitmiş buradan Halife el-Muktefi'ye haber gönderip yanına gelmek istediğini bildirmiş, Halife buna izin verince de yanındaki üç yüz kadar askeriyle Bağdat'a girmiş¹⁵⁴¹, Muharrem ayında Hilafet sarayına getirilip, şahitlerin huzurunda Halife'ye sadakatle bağlı kalacağına, daima itaatkâr olup, Irak'a hiçbir zaman saldırmayacağına dair yemin

¹⁵³⁴ İbnü'l-Esir, IX, 258.

¹⁵³⁵ el-İsfahani, s. 231.

¹⁵³⁶ İbnü'l-Esir, IX, 259, el-İsfahani, s. 255.

¹⁵³⁷ el-Hüseyni, s. 91; Reşidüddîn Fazlullah, s. 235; “550 senesi”.

¹⁵³⁸ el-Hüseyni, s. 95-96.

¹⁵³⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 236-37; el-Hüseyni, s. 98-99.

¹⁵⁴⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 239; el-Hüseyni, s. 99, “Bundan sonra Selçuklu sultanlarının Bağdat'tan ümit ve tamai kesildi.”

¹⁵⁴¹ İbnü'l-Esir, IX, 252; el-Hüseyni, s. 99; el-İsfahani, s. 218-219.

ettikten sonra Bağdat'ta adına hutbe okunup, babasının “*Gıyasuddin ve'd-dünya*” lakapları¹⁵⁴² verilmiş ve Halife Muktefi, Süleyman'a Şerefüddin el-Horasani'yi vezir edip¹⁵⁴³ Bağdat askerlerinden üç bin kişilik süvari birliği ile onunla göndermiş Süleymanşah Rebiülevvel ayında (Nisan-Mayıs 1156)'da el-Cibal tarafına gitmiş, burada Melikşah b. Mahmud'a kendisine katılmıştır¹⁵⁴⁴. Sultan Muhammed bunu haber aldığıında Musul hâkimi Kutbeddin Mevdud ve naibi Zeyneddin'e haber gönderip kendilerine pek çok mal vaat ederek yanına çektikten sonra iki taraf Cemaziyelevvel ayında (Haziran-Temmuz 1156)¹⁵⁴⁵ Nahcivan civarındaki Aras vadisinde¹⁵⁴⁶ birbirleriyle savaşmış, Süleymanşah mağlup olup Zeyneddin Ali Küçük tarafından yakalanıp esir edilmiş ve Musul Kalesine gönderilip hapsedilmiştir¹⁵⁴⁷. Süleymanşah harp meydanından çekildikten sonra Bağdat'a gitmek isteyip yolda *kara bel* derbendinde Musul ordusu kumandanı Emir Zeyneddin Ali Küçük tarafından Musul'a getirip Musul kalesinde iskân ettikten sonra Emir Zeyneddin Ali Küçük Sultan'a bu hususta bir mektup göndermiş Sultan Muhammed ise Süleymanşah hakkında tarafından bir emir gelinceye kadar yanında saklamasını ve hakkında iyi muamele yapmasını bildirmiştir¹⁵⁴⁸.

Sultan Muhammed 554 senesi Zilhiccesinde (Aralık 1159-Ocak 1160)¹⁵⁴⁹ yakalandığı hastalıktan Hemedan'da ölmüştür¹⁵⁵⁰. Ölüm haberi el-Muktefi'ye vasıl olduğu vakitte; “*Tanrı Muhammed'e rahmet etsin, akıllı bir düşman idi*”¹⁵⁵¹ demiştir. O'ndan sonra Süleymanşah başa geçmiştir¹⁵⁵².

Abbasi veziri İbn Hubeyre ise bu dönemde de yıkıcı faaliyetlerine bütün hızıyla devam ederek, Selçuklu emirlerini devamlı isyana teşvik edip, ülke içerisinde hiç bitmeyecek olan bir anarşi yaratmak için uğraşmış bu çabaların sonucu irili ufaklı

¹⁵⁴² İbnü'l-Esir, IX, 252; el-Hüseyni, s. 99; “Kendisine *el-Melik ül-Müstecir* lakabı verildi.”

¹⁵⁴³ el-İsfahani, s. 221.

¹⁵⁴⁴ İbnü'l-Esir, IX, 252.

¹⁵⁴⁵ İbnü'l-Esir, IX, 253, el-İsfahani, s. 221; “Bu vaka 551 senesi Şabanında oldu.”

¹⁵⁴⁶ el-Hüseyni, s. 99.

¹⁵⁴⁷ İbnü'l-Esir, IX, 253.

¹⁵⁴⁸ el-Hüseyni, s. 100.

¹⁵⁴⁹ Reşidüddin Fazlullah, s. 240, İbnü'l-Esir, IX, 284, el-Hüseyni, s. 100; “553 senesinde”, el-İsfahani, s. 257; “554 senesi Zilkade nihayetinde cumartesi günü vefat etti.”

¹⁵⁵⁰ Reşidüddin Fazlullah, s. 240, İbnü'l-Esir, IX, 257; “Vereme yakalanıp uzun süre hasta yattıktan sonra Hemedan Kapısında öldü.”

¹⁵⁵¹ el-Hüseyni, s. 100.

¹⁵⁵² İbnü'l-Esir, IX, 259, Reşidüddin Fazlullah, s. 244.

birçok isyanlar ortaya çıktı ise de İldeniz'in kuvvetli idaresi bu tehlikeleri ortadan kaldırdı¹⁵⁵³.

Halife Muktefi, 555 Rebiülevvelinde/Mart 1160 vefat etmiş yerine oğlu Müstencid Billah Ebu- Muzaffer Yusuf hilafete geçmiştir¹⁵⁵⁴. Babası zamanında Süleymanşah Bağdat'a intikal edip halifeden pek çok ihsan görmüştü. Öyleki halife Muktefi, Süleyman'a Şerefüddin el-Horasani'yi vezir edip yanına bir miktar asker vererek O'nu Azerbaycan'a göndermişti. Ancak Süleyman yenilmiş Bağdat'a dönmek üzereyken Zeynüddin Ali Küçük tarafından yakalanıp Musul'da hapsedilmişti. Sultan Muhammed'in vefatının ardından saltanat tahtına çıkan Süleyman'a Halife Müstencid elçi gönderip itaat etmesini ona ait bütün memleketlerde adına hutbe okutmasını istemiş ve Muktefi'nin kendisine yaptığı ihsanları hatırlatmıştır¹⁵⁵⁵. Sultan Süleyman Halife'nin bu isteğini kabul edip memleketlerinde yeni Halife adına hutbe okutmuş, ancak Süleymanşah Halife'nin elçisi Sevincü'n-Nizami ile birlikte kadı Nebihüddin Ebû Hureyre el-Hemedani'yi elçi olarak gönderdiği gibi Bağdat'a vali olması ve Selçuklular'ın burada zedelenmiş itibarlarını yeniden yükseltmesi amacıyla İbn Togayürek'i de elçisiyle birlikte göndermiştir. Bunlar Bağdat'a gelip de isteklerini dile getirip gitmek için gelmediklerini Bağdat'ta hutbe okutmak amacıyla geldiklerini belirtmişlerdir ki bu talep buranın kendilerine ait olduğunu göstermektedir. Bunu kendilerinin gönderdiği elçi Sevincü'n-nizami'nin kendilerine zikrettiği söylenince ertesi gün elçinin huzura gelmesi ve ne söylediğini açıklaması için gruplar dağılmış ancak o gece Sevinc ölmüş ve sırrı da kendisiyle beraber gitmiştir. Ondan bir hafta sonra ise Sultan'ın gönderdiği elçilerden Hureyre'de vefat edince İbn Togayürek bu hadiseler sebebiyle Bağdat'tan ayrılmış ve bir daha böyle bir talepte bulunulmamıştır¹⁵⁵⁶.

Emirü'l-Mü'minin el-Muktefi Liemrillah Ebû Abdullah Muhammed bu sene 555 yılı Rebiülevvel ayının ikinci günü (12 Mart 1160)¹⁵⁵⁷ teraki hastalığından ölmüş, babasının ölümünden sonra el-Müstencid Billah Yusuf'a biatı edilmiştir¹⁵⁵⁸. Emirü'l-

¹⁵⁵³ Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 675.

¹⁵⁵⁴ el-İsfahani, s. 260.

¹⁵⁵⁵ el-İsfahani, s. 261.

¹⁵⁵⁶ el-İsfahani, s. 261-262.

¹⁵⁵⁷ İbnü'l-Esir, IX, 288, el-Hüseyni, s. 108; "Emirel-mü'minin el-Müktefi 555 senesi Rebiülevvel iptidasında vefat etti. Yerine el-Müstencid Billah geçmiştir."

¹⁵⁵⁸ İbnü'l-Esir, IX, 288.

mü'minin Müstencid Billah 566 senesi Rebiülevvelin sekizinci cumartesi günü vefat etti. 566 senesi Rebiülahirin onuncu Pazar günü oğlu Müstezi Binurullah geçirilerek biat edilmiştir¹⁵⁵⁹.

556 yılı içerisinde Melikşah b. Muhammed İsfahan'daki taraftarları çoğalınca Bağdat'a haber gönderip Süleymanşah adına okunmakta olan hutbenin kendi adına okunmasını, Iraktaki düzenlemelerin eski haline iade edilmesini aksi halde üzerlerine yürüyeceğini bildirmiş, bunun üzerine bir rivayete göre 556 yılı Rebiülahir ayında (Nisan 1161)¹⁵⁶⁰ Halife el-Müstencid Billah'ın¹⁵⁶¹ veziri Avnu'd-din Hubeyre'nin görevlendirdiği Ağlebek'in Sultan'a sattığı cariye tarafından zehirlenerek¹⁵⁶², bir başka rivayete göre ise kendi adamları tarafından¹⁵⁶³ öldürülmüştür. Süleymanşah'ın melikliği de uzun sürmemiş¹⁵⁶⁴, emirleri kendisini desteklemeyi bırakıp onu hal' etmek fikrine düşmüşler, bu sırada rahatsızlanan Süleyman'ı Hemedan kalesine nakledip burada Süleyman'a zehir vermek suretiyle öldürmüşlerdir. Bu olay 13 Rebiülevvel 556 (Şubat 1161'de gerçekleşmiştir¹⁵⁶⁵. O'nun ardından başa geçen Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah zamanında devlet toparlanma devresi geçirmiştir¹⁵⁶⁶. Nitekim O, İslam beldelerini ele geçirmek için harekete geçen Abhaz Meliki'nin üzerine yürüyüp O'nu yenmiş¹⁵⁶⁷, daha sonra bu karışık dönemde Kazvin'de güçlenen Mülhidler'in üzerine yürüyüp Onların kalelerini ele geçirmiştir. Nitekim Sultan Mesud'un zamanında muhasara edilip alınamayan "*Cihangüşay*" kalesine, Alparslan b. Tuğrul'un burayı fethinden sonra "*Arslangüşay*" adı verildiği dahi zikredilmektedir¹⁵⁶⁸.

¹⁵⁵⁹ el-Hüseyini, s. 117, İbnü'l-Esir, IX, 366; "el-Müstencid Billah bu sene (566 yılı olayları) 9 Rebiülahir'de (20 Aralık 1170) vefat etmiştir."

¹⁵⁶⁰ el-İsfahani, s. 263; "555 senesi on bir Rebiülevvel Pazartesi günü"

¹⁵⁶¹ İbnü'l-Esir, IX, 288; el-İsfahani, s. 263.

¹⁵⁶² Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 293- 296, el-İsfahani, s. 263; "...Melikşah bu muganniyenin elinden yiyip içtiği gibi oturması ve kalkması da onun arzusunda idi. Söylendiğine göre bu muganniye Melikşah'ın ölümünü istemiş O da birdenbire ölüvermiş. Sekte-i kalpten öldüğü söylendiği gibi muganniyenin zehir içirdiği de söylenir."

¹⁵⁶³ el-Hüseyini, s. 102; "Emir Şerefeddin Gürd-bazû, Sultan Süleymanşah'a hürmetlerini arz etmek için gidiyormuş gibi atına binip yola çıkarak huzuruna dahil oldu. Mumaileyhi yakalayıp sıkı sıkı bağladıktan sonra boynuna bir yay kirişi takarak boğdu. Sabahleyin Süleymanşah'ı ölü olarak buldular."

¹⁵⁶⁴ Reşidüddin Fazlullah, s. 244.

¹⁵⁶⁵ el-İsfahani, s. 264.

¹⁵⁶⁶ Reşidüddin Fazlullah, s. 250.

¹⁵⁶⁷ 556 senesinde Gürcüler üzerine yapılan bu sefer ve kazanımları için bkz. el-Hüseyini, s. 111-114.

¹⁵⁶⁸ Reşidüddin Fazlullah, s. 252.

1.3.4 Sultan Tuğrul b. Alparslan b. Tuğrul Devri ve Büyük Selçuklu Devletinin Sonu.

Arslanşah'ın tahta geçmesini sağlayan en önemli etken üvey babası Azerbaycan Atabegi Şemseddîn İldeniz olmuştu. Bu güçlü Selçuklu emîri onu bir simge gibi kullanarak, kendi hâkimiyetini gerçekleştirmişti. Haliyle, böyle iktidara çevreden bir takım itirazlar gelmiş, isyan girişimleri ortaya çıkmıştı. Bu meselelerle bizzat uğraşan ve çözen her başarıdan sonra devlet üzerindeki hâkimiyetini bir kat daha perçinleyen¹⁵⁶⁹ Atabeg İldeniz 568'de Hemedan'da ölmüştür. Azerbaycan'ın çoğunu, el-Cibari, Hemedan ve diğer yerleri İsfahan, Rey ve civarındaki yerleri hâkimiyetine aldı. Arslanşah b. Tuğrul adına hutbe okuttu. Sultan Arslanşah'ın O'nun yanında hiçbir hükmü yoktu, sadece kendisine verilen tahsisatı alırdı. Sultan bir gece içti ve hazinesinde ne varsa bağışladı. İldeniz bunu duyunca hepsini geri aldı ve *"Parayı ihtiyaç dışı şeylere sarf edersen aynı şekilde lüzumsuz yere para toplamak zorunda kalırsın ve böylece halka zulmetmiş olursun."* dedi. O öldükten sonra yerine oğlu Muhammed Pehlivan geçti. Bu sene (573 yılı olayları) Muharrem ayında (Temmuz 1177) İldeniz'in¹⁵⁷⁰ yanında bulunan Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah adına hutbe okundu¹⁵⁷¹. Babası Arslan vefat etmişti¹⁵⁷². İldeniz'den sonra yerine geçen oğlu Muhammed Pehlivan¹⁵⁷³, 582 yılı başlarında (Mart 1186) ölmüş¹⁵⁷⁴ O'nun yerine ise kardeşi Kızıl Arslan Osman geçmişti¹⁵⁷⁵. Muhammed Pehlivan öldüğünde dört evladı kalmıştı. Muzafereddin Kızıl Arslan'ın ise çocuğu yoktu. Ölümüne yakın çocuklarına amcası Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etmiş, öldükten sonra yapmış olduğu vasiyet icra edilmiş ve Kızıl Arslan melik olmuştur¹⁵⁷⁶. Bu dönemde Pehlivan'ın yanında bulunan ve Sultan olarak hiçbir hükmü kalmamış olan Tuğrul b. Arslan, Pehlivan'ın ölümü ardından yerine geçen Kızıl Arslan'ın hükmünden

¹⁵⁶⁹ Kayhan; "Irak Selçukluları (1120-1194)", s. 790.

¹⁵⁷⁰ İbnü'l-Esir, IX, 388; el-Hüseyni, s. 118.

¹⁵⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, 433.

¹⁵⁷² Reşidüddin Fazlullah, s. 260; "571 yılı Receb ayı ortasında (29 Ocak 1176) ölünce yerine oğlu Tuğrul geçmiştir.", el-Hüseyni, s. 118; "570'de öldü".

¹⁵⁷³ el-İsfahani, s. 268; "Şemseddin İldeniz'in Behlivan denilen ve Arslan'ın ana bir kardeşi olan oğlu Muhammed".

¹⁵⁷⁴ el-Hüseyni, s. 121; el-İsfahani, s. 268; İbnü'l-Esir, IX, 491.

¹⁵⁷⁵ İbnü'l-Esir, IX, 491.

¹⁵⁷⁶ el-Hüseyni, s. 121.

çıkmiş, bazı emirlerin kendisine katılmasıyla da bazı beldeleri istila etmeye başlamıştır¹⁵⁷⁷.

Sultan Tuğrul'un bu şekilde güçlenmeye başlaması üzerine Emir Kızıl Arslan, Halife en-Nasır Lidinillah'a haber gönderip askeri yardım istemiştir¹⁵⁷⁸. Nitekim Halife el-Mustazi Biemrillah Ebû Muhammed el-Hasan b. Yusuf el-Müstencid 575 yılı Zilkade'nin ikinci günü (30 Mart 1180)¹⁵⁷⁹ vefat etmiş, yerine oğlu en-Nasır Lidinillah'a biatı alınmıştır¹⁵⁸⁰.

Emir Kızıl Arslan, Halife'yi Tuğrul'dan korkutup, kendisine itaat arz edip, dilediği şekilde hareket edeceğini bildirmiş¹⁵⁸¹, bu sırada Sultan Tuğrul da Bağdat'a bir elçi gönderip; *"Bağdat'a geldiğim zaman kalacağım hükümet sarayının divan tarafından onarılmasını istiyorum"*¹⁵⁸² diye haber gönderince de Halife Kızıl'ın elçisine ikramda bulunmasına rağmen Tuğrul'un elçisine cevap vermeden geri gönderip, hükümet sarayının (Daru's-Saltana) yıkılmasını emretmiş bunun üzerine hükümet konağı yıkılmıştır¹⁵⁸³. Daha sonra Halife en-Nasır Lidinillah veziri Celaleddin Ubeydullah b. Yunus komutasında bir ordu hazırlatıp Kızıl'a yardıma göndermiştir¹⁵⁸⁴. Halife'nin ordusu 3 Saferde (3 Nisan 1188) yola çıkıp Hemedan yakınlarına kadar ilerlemesine rağmen Kızıl onlara iltihak etmemiş, 8 Rebiülevvel'de (7 Mayıs 1188)¹⁵⁸⁵ Hemedan yakınlarındaki Day-ı Merc'de¹⁵⁸⁶ iki ordu karşılaşmış ve Halife'nin askeri bozguna uğramıştır¹⁵⁸⁷. Askerler Bağdat'a geldiğinde Nasır Lidinillah onları ikinci kez ikmal edip Sultan Tuğrul'un üzerine göndermiş, Tuğrul bu askerlerin çokluğu ve kin ile kendilerine hücum etme niyetinde olduklarını öğrendiğinde Hemedan'dan İsfahan tarafına geçmiştir¹⁵⁸⁸. Daha sonra Sultan Tuğrul Kızıl Arslan'la yaptığı muharebeyi

¹⁵⁷⁷ İbnü'l-Esir, IX, 491; el-Hüseyni, s. 122-124.

¹⁵⁷⁸ İbnü'l-Esir, IX, 442-443.

¹⁵⁷⁹ İbnü'l-Esir, IX, 443; el-İsfahani, s. 272; "575 senesi Şevvalin ahirinde".

¹⁵⁸⁰ el-İsfahani, s. 272; "İmam En-Nasuri'ddinillah Ebû 'l Abbas Ahmed b. el-Müstazı Biemrillah Ebû Muhammed el Hasan b. el Müstencid b. el- Muktefi hilafete geçmiştir."

¹⁵⁸¹ el-Hüseyni, s. 124.

¹⁵⁸² İbnü'l-Esir, IX, 517-518.

¹⁵⁸³ İbnü'l-Esir, IX, 518.

¹⁵⁸⁴ Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 535; "584 yılı olayları", el-Hüseyni, s. 124; "583 senesinde Celaleddin b. Yunus'u bu orduya mukaddem olarak tayin etti."

¹⁵⁸⁵ İbnü'l-Esir, IX, 535.

¹⁵⁸⁶ el-Hüseyni, s. 124; "Day-Merk".

¹⁵⁸⁷ İbnü'l-Esir, IX, 535; el-Hüseyni, s. 124.

¹⁵⁸⁸ el-Hüseyni, s. 125.

kaybedip Kızıl'ın ölümüne kadar iki yıl Azerbaycan'da Tebriz şehrine yakın bir kalede¹⁵⁸⁹ esir alınmıştır. Kızıl ise Hemedan'a dönüp sultan olarak kendi adına hutbe okutmuş, kapısında beş nevbet çaldırması¹⁵⁹⁰, Sultan Tuğrul'un bütün memleketlerini istila edip bir müddet hüküm sürmüştür¹⁵⁹¹.

587 yılı Şaban ayında (Ağustos-Eylül 1191)¹⁵⁹² Kızıl Arslan Osman b. İldeniz öldürülmüştür. Onun ölümüyle ilgili olarak yatağında yatarken birinin içeri girip kendisini öldürdüğü ve kimin öldürdüğünün belli olmadığı¹⁵⁹³ rivayet edildiği gibi İnanç Hatun'a Muzaferreddin'in iltifat ve muhabbet etmeyip genç kölelerine ve şaraba düşkün olduğu, İnanç Hatun'un bunu çekemeyip kölelerinden bazılarını aleyhine çevirdiği, onların da sarhoş iken birgün yanına girip kendisini öldürdüğü¹⁵⁹⁴ de rivayet edilmektedir. Ardından hapisten çıkarılan Tuğrul, Hemedan'a gidip yeniden tahta oturmuştur¹⁵⁹⁵. 588 yılında Sultan Tuğrul, Kutluğ İnanç b. Pehlivan b. İldeniz ile savaşmış, onu mağlup etmiş¹⁵⁹⁶, Kutluğ'da Rey'e kaçırmıştır¹⁵⁹⁷. Kutluğ daha sonra Harezmşah Alaaddin Tekiş'e haber gönderip yardım istemiş, Tekiş, 588 yılında Sultan Tuğrul'un üzerine yürümüş, Rey'e varıp şehri ele geçirdiğinde Tuğrul kendisine elçi göndermiş ve Rey'in Tekiş'te kalması suretiyle anlaşmışlardı, nitekim bunda Alaaddin Tekin'in kardeşi Sultaşah'ın Harezm üzerine yürüdüğü haberinin kendisine ulaşması da etkili olmuştur¹⁵⁹⁸. Ancak 590 yılında Sultan Tuğrul'un Rey üzerine yürüyerek Harzemşah'ın adamlarına baskın düzenlemesi, Kutluğ İnanç'ın Harzemşah'a haber gönderip ikinci kez yardım istemesi ve Halife'nin elçisinin Sultan Tuğrul'dan şikâyetçi olarak Harzemşah'ın yanına gelip, Tuğrul'un ülkesini Harzemşah'a ikta ettiğine dair Halife'nin menşurunu da beraberinde getirmesi üzerine Harzemşah Alaaddin, Rey üzerine yürümüş, yolda Kutluğ İnanç'ta kendisine katılmış, bu sırada Tuğrul'un yanında askerleri dağınık olduğundan az sayıda askeri olduğu halde iki ordu Rey yakınlarında

¹⁵⁸⁹ el-Hüseyni, s. 126; el-İsfahani, s. 269.

¹⁵⁹⁰ İbnü'l-Esir, IX, 573-574; el-İsfahani, s. 269.

¹⁵⁹¹ el-Hüseyni, s. 127.

¹⁵⁹² İbnü'l-Esir, IX, 574; el-İsfahani, s. 269.

¹⁵⁹³ İbnü'l-Esir, IX, 573-574; el-İsfahani, s. 269.

¹⁵⁹⁴ el-Hüseyni, s. 127.

¹⁵⁹⁵ el-İsfahani, s. 269.

¹⁵⁹⁶ İbnü'l-Esir, IX, 586; el-Hüseyni, s. 124; "İnanç Mahmud".

¹⁵⁹⁷ İbnü'l-Esir, IX, 586.

¹⁵⁹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 596.

karşılaşmışlardır¹⁵⁹⁹. Yapılan savaşta Sultan Tuğrul 24 Rebiülevvel 590'da (18-19 Mart 1194)¹⁶⁰⁰ öldürülmüştür. Nitekim Kutluğ İnanç Mahmud, yanına geldiğinde Rükneddin bunu görünce; “*Mahmud beni kaldır, götür. Bu senin ve benim için hayırlı olur.*” demiş, ancak kafası kesilerek Alaeddin Tekiş'e götürülmüştür. Mumaileyh bunu hoş görmeyip; “*Eğer canlı olarak getirse idiniz benim daha hoşuma giderdi; fakat ecel böyle hükmetti.*”¹⁶⁰¹ demiştir. Harzemşah, da aynı gün Tuğrul'un başını Bağdat'a göndermiş¹⁶⁰² ve Sultan Tuğrul'un başı Babu'n-Nubi'de günlerce asılı kalmıştır¹⁶⁰³.

Sultan Tuğrul b. Alparslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşah b. Alparslan, küçük yaşta başa geçmesi, tedbirsizliği, önemli devlet adamlarını asılsız suçlamalarla öldürmesi¹⁶⁰⁴ gibi sebeplerle gücünü iyice kaybetmiştir. Nitekim veziri İzzüddin b. Radyüddin'i ve onun kardeşini öldürtmüş, Hemedan reisi Fahreddin zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür. Öyle ki Sultan Tuğrul ve ne vakit müteessir olsa kendi havasslarını öldürür olmuş ve bu durum kendisi için hiçbir hayır getirmemiştir¹⁶⁰⁵. Son olarak Alaeddin Harzemşah'la yaptığı savaşı kaybedip öldürülmesiyle¹⁶⁰⁶ Büyük Selçuklu devleti de sona ermiştir. Nitekim Selçuklu devleti Tuğrul'la başlayıp, Tuğrul'la son bulmuştur¹⁶⁰⁷.

1.4. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VE BAĞDAT HALİFELİĞİ ARASINDA KURULAN AKRABALIK BAĞLARI

1.4.1. Tuğrul Bey Dönemi

Tuğrul Bey'in Bağdat'a geliştinden sonra 448/1056'da Halife adı Hatice olup, Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı¹⁶⁰⁸ olan Arslan Hatun muhteşem bir törenle

¹⁵⁹⁹ İbnü'l-Esir, IX, 597.

¹⁶⁰⁰ İbnü'l-Esir, IX, 597, el-Hüseyni, s. 136; “Bu vaka 590 senesi Rebiülevvelin dokuzuncu gününde vaki oldu.”, Reşidüddin Fazlullah, s. 267; “589 senesinde Alaüddin Harzemşah'la yaptığı savaşı kaybedip öldürülmüştür.”,

¹⁶⁰¹ el-Hüseyni, s. 135-136, Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, IX, 597.

¹⁶⁰² İbnü'l-Esir, IX, 597, el-Hüseyni, s. 136.

¹⁶⁰³ İbnü'l-Esir, IX, 597.

¹⁶⁰⁴ Ayrıntı için bkz. Reşidüddin Fazlullah, s. 262-265.

¹⁶⁰⁵ el-İsfahani, s. 268.

¹⁶⁰⁶ Reşidüddin Fazlullah, s. 267, Aksarayı, s. 123.

¹⁶⁰⁷ el-İsfahani, s. 270, Reşidüddin Fazlullah, s. 268.

¹⁶⁰⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 184, el-İsfahani, s. 8.

evlendi. Hatice Arslan Hatun aynı yılın Şaban ayında (Ekim- Kasım 1056) Halife'ye¹⁶⁰⁹ teslim edilmiştir. Bazı kaynaklarda Halife el Kaimbiemrillah'ın, öncelikle oğlu Zahiretüddin'le Çağrı Bey'in kızının evlenme akdini yaptırdığı ancak Zahiretüddin'in ölümü üzerine bu izdivacı kendi şahsına çevirttiği¹⁶¹⁰ zikredilmektedir. Muhtemelen bu evlilikle Selçuklu hanedanı ile Abbasi hanedanı arasında akrabalık bağları kurmak suretiyle, zaten olumlu seyir takip eden Selçuklu-Abbasi münasebetleri daha da güçlendirilmek ve sağlam temellere oturtulmak istenmişti¹⁶¹¹.

Sultan Tuğrul Bey, 454/1162 yılında Amidülmülk'e Halife'nin karısı Arslan Hatun'la yola çıkmasını, yanına yüz bin dinar para ile istediği kadar mücevher almasını emredip O'nu, Halife Kaim-Biemrillah'ın kızı Seyyidetü'n-Nisa¹⁶¹²'yi kendisine istemek üzere Bağdat'a göndermiştir¹⁶¹³. Halife bu duruma hayli sıkıldı¹⁶¹⁴. Bu hadiseler cereyan ederken Sultan'da, Kadi'l-Kudat ve şeyh Ebu-Mansur b. Yusuf'a bir mektup göndermiş; *“Kaim-biemrillah'tan gördüğüm mükâfat bu mudur? Hâlbuki O'nun taati için kardeşimi öldürdüm ve onun saat vakti için ömrümü, onun yoluna bütün malımı feda ettim. Kendim fakir kalmak pahasına onun zenginleşmesini istedim. Böyle olduğu halde ne için hiç düşünmeden benim sözümü reddetti ve beni reddetmeğe dair söz söyledi. Maksadımı men ve beni menetmeği kastetti.”*¹⁶¹⁵ diye serzenişte bulunmuştu. Ayrıca Amidülmülk'e mektup gönderip iktaları geri almasını Halife'nin elinde ancak eskiden kendi namına olanları bırakmasını, Halife'nin göstereceği delillere ise itirazı idame etmesini emretmiş, Amidülmülk mektubu Halife'ye gösterdiğinde ise Halife'den; *“Rüknüddin'in bunu yapacağını ummuyorduk ve vukua gelen bu hali beklemiyorduk. İktalar önündedir, onları kes, artık onları bizden men etmek için bir mani kalmadı, men et”* cevabını almıştır¹⁶¹⁶. Durum öyle bir hal almıştı ki Tuğrul Bey, Halife'den kardeşinin

¹⁶⁰⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 184, Geniş bilgi için bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 2-3.

¹⁶¹⁰ Bkz. İbnü'l-Azimi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Nizar, Tarihu'l-Azimi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430- 538)*, (Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 13.

¹⁶¹¹ Genç, s. 649.

¹⁶¹² İbnü'l-Esir, VIII, 221, Bazı kaynaklarda bu hadisenin, 451 yılında Tuğrul Bey Bağdat'ta iken gerçekleştiği ve Seyyidetü'n-Nisa'nın da Halife'nin kardeşi olduğu zikredilmektedir. er-Râvendî, I, 109; “Sultan Amidülmülk'ü, Halife'nin kız kardeşini Sultana istemesi, nikâh merasimi yapıp Tebriz'e getirmesi için Bağdat'ta bıraktı.” Ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 52, Reşidüddîn Fazlullah, s. 105

¹⁶¹³ İbnü'l-Esir, VIII, 221, el-İsfahani, s. 18.

¹⁶¹⁴ er-Râvendî, I, 109.

¹⁶¹⁵ el-İsfahani, s. 20, ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 222.

¹⁶¹⁶ el-İsfahani, s. 20.

(Çağrı Bey) kızı olan, zevcesini (Arslan Hatun) kendi yanına iade etmesini dahi istemişti¹⁶¹⁷. Amidülmülk ise Halifenin maişetlerine vakıf onları sıkardı¹⁶¹⁸. En sonunda Halife razı olmak zorunda kalmış¹⁶¹⁹ ve daha sonra Bağdat Kadiyyü'l Kudadı'nı Seyyide'nin çeyiziyle birlikte; Seyyidetü'n-nisa ve Sultan'ın nikâhını kıyıp, Fatimatü'z-zehra (R.A) mihrî üzere dört yüz dirhem gümüş ve bir dinar altın¹⁶²⁰ akd eylemesi için Amidülmülk'le Tebriz'e göndermiştir¹⁶²¹. Tebriz'e vardıklarında tüm Tebriz halkı onları karşılayıp saçılar saçtılar ve senalar eylediler ve Kadiyyü'l Kudat onların nikâhlarını kıydı¹⁶²². Tuğrul Bey daha sonra Irakeyn reisini pek çok hediyelerle Bağdat'a göndermiştir. Halife namına otuz at üzerinde delikanlılar ve kızlardan otuz Türk genci, iki hizmetçi ve kıymetli mücevherlerle süslenmiş altın eyerli bir at ve on bin altın, Seyyidetü'n-Nisa için on bin altın, gelinin annesi namına üç bin altın gönderilen hediyeler arasında zikredilmektedir¹⁶²³.

Sultan Tuğrul Bey 455 yılı Muharrem ayında (Ocak 1063) Bağdat'a hareket etmiş, Seyyide Hatun 15 Safer'de (17 Şubat 1063) Sultan'ın sarayına götürülmüş¹⁶²⁴, Sultan, Bağdat'ta bazı işleri gördükten sonra¹⁶²⁵, bu yılın Rebiülevvel ayında (Mart 1063) Bağdat'tan ayrılıp el-Cibal'e hareket etmiş¹⁶²⁶ daha sonra: “*Uygun olan kendi darü'l Mülkümüze varıp orada zıfaf olması ve eğlence ve düğünü orada yapmamız*” demiş ve Tebriz'den Rey'e yönelmişlerdir¹⁶²⁷. Ancak yolda Sultan hastalanmış, havanın gayet hararetli olduğu bir vakit, Re'y'in dışında havası hoş olan Kasran-i Biruni'nin

¹⁶¹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 223.

¹⁶¹⁸ er-Râvendî, I, 109; “... Öyleki maaşlarını dahi kesmiştir.” Reşidüddîn Fazlullah, s. 106; “Amidülmülk, Halife'nin nevvabını tutukladı, havassın maişetlerinin çoğunu durdurdu, bunun üzerine Halife çok perişan oldu.” Amidülmülk ile Halife arasında bu süreçte cereyan eden hadiseler için ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 221-22.

¹⁶¹⁹ er-Râvendî, I, 109, Reşidüddîn Fazlullah, s. 106.

¹⁶²⁰ el-Hüseynî, s. 15; “yüz bin dinar *Sadak* mukabilinde”.

¹⁶²¹ er-Râvendî, I, 109, Reşidüddîn Fazlullah, s. 106.

¹⁶²² Reşidüddîn Fazlullah, s. 106, er-Râvendî, I, 109, İbnü'l-Esir, VIII, 223 “Nikâh 454 yılı Şaban ayında (Ağustos-Eylül 1062) Tebriz dışında kıyıldı.”

¹⁶²³ el-İsfahani, s. 21.

¹⁶²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 225.

¹⁶²⁵ Bağdat mültezimliğini 150 bin dinar karşılığı Ebû Said el Kayini'ye vermiş, Reisü'l-Irakayn'ın kaldırdığı veraset vergisi ile bazı örfî vergileri yeniden koymuş ve Basra mültezimi olan Sa'd el-Arabi'yi tevkif ve Vasıt mültezimliğini 200 bin dinar karşılığı Ebû Ca'fer b. Sakalib'e vermiştir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 226.

¹⁶²⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 226.

¹⁶²⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 106, er-Râvendî, I, 110, el-Hüseynî, s. 15; “455 yılı Safer ayının on beşinci Pazartesi gecesi zıfafa girdi.”

Tacarşat köyünde ¹⁶²⁸ konakladılar. Burada Sultan'ın burnu kanamış, ne kadar uğraşılırsa da çare olmayıp Sultan 455 yılının Ramazanında vefat etmiştir ¹⁶²⁹. Hanımı ¹⁶³⁰ ise mihiri ile beraber geri Bağdat'a gönderilmiştir¹⁶³¹.

1.4.2. Alp Arslan Dönemi

Karşılıklı ilişkiler çerçevesinde her iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık tesisine ilişkin olarak Alparslan'ın isteği doğrultusunda ¹⁶³² 464/1071-1072 yılında Halife Kaim Biemrillah, veziri Amidüddeve b. Cüheyr ¹⁶³³ vasıtasıyla Sultan Alparslan'ın Seferi Hatun'dan olan kızını ¹⁶³⁴ kendi oğlu veliaht Muktedi Billah'a istemiş, Sultan'ın muvafakat etmesiyle Nişapur dışında nikâh akdi gerçekleştirilmiştir ¹⁶³⁵. Nikâhı kabulde Halifeye Amidüddeve, Sultan'a ise Nizamülmülk vekâlet etmiş, Amidüddeve daha sonra Sultan'ın yanından ayrılıp İsfahan'da bulunan Melikşah'ın yanına gitmiş ve Halife'nin hil'atini O'na verdikten sonra Bağdat'a geri dönmüştür¹⁶³⁶.

1.4.3. Melikşah Dönemi

469/1076'da Emir Ali b. Ebû Mansur b. Feramüz b. Alaüddeve Ebû Cafer b. Kakeveyh, el-Kaim Biemrillah'ın karısı ve Çağrı Bey'in de kızı olan Arslan Hatun'la evlenmiştir ¹⁶³⁷. Nitekim Arslan Hatun kardeşi Alp Arslan'ın vefatını işittiğinde

¹⁶²⁸ er-Râvendî, I, 110, Reşidüddîn Fazlullah, s. 106; "Rey civarında Tacrişt köyünde Kasran-i Biruni'de konakladı."

¹⁶²⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 107, er-Râvendî, I, 110, Bazı kaynaklarda 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) cuma günü vefat ettiği zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 211, İbnü'l-Adim, s. 10, el-Hüseynî, s. 15, İbnü'l-Cevzi, VIII, 234.

¹⁶³⁰ Kaibiemrillah'ın kızı ve Tuğrul Bey'in hanımı olan Seyyidetü'n-Nisa 6 Muharrem 496 (20 Ekim 1102) tarihinde ölmüştür. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 479.

¹⁶³¹ er-Râvendî, I, 110, Reşidüddîn Fazlullah, s. 107, Yazıcızâde Ali, s. 53, Müneccimbaşı, I, 26-27, İbnü'l-Esir, VIII, 232; "Sultan Alparslan 456 yılında Halifenin kızı Seyyideyi Bağdat'a göndermiştir."

¹⁶³² Kayhan, "Selçuklular-Abbasi Halifeliği", s. 671.

¹⁶³³ İbnü'l-Esir, VIII, 260, el-İsfahani, s. 43; "Amidüddeve Ebû Mansur".

¹⁶³⁴ el-İsfahani, s. 43; "Alp Arslan'ın Seferiye Hatun diye maruf olan kızını".

¹⁶³⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 260, ayrıca bkz. Apak, IV, 453-454, İbnü'l-Cevzi, VIII, 273.

¹⁶³⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 261; el-İsfahani, s. 43.

¹⁶³⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 286.

Bağdat'tan ayrılmış, Kaimbiemrillah'ın vefatının ardından bununla evlenmiştir¹⁶³⁸.

474 yılı Şevval ayında (Mart-Nisan 1082) Halife el-Muktedi, veziri Fahrüddeve b. Cüheyr'i Sultan'ın kızını kendisine istemesi için İsfahan'a gönderdi¹⁶³⁹. Vezir karargâha vardığında müjdelendi ve saygı ile karşılandı. Nizamülmülk vezirle beraber Terken Hatun'un yanına gitti. Halife'nin Onun kızını istediğini söyledi. Terken hatun: *"Gazne hükümdarı ile Karahanlı hükümdarı¹⁶⁴⁰ kızına dünür oldular ve onlardan her biri oğlu için kızına 400 bin dinar verecek oldular. Eğer Halife bu parayı verecek olursa ben onun şerefini tercih ederim"* dedi. Merhum Halife el- Kaim Biemrillah'ın karısı olan Arslan Hatun, Terken Hatun'a: *"Halife ile evlenmesi kızınız için şeref ve iftihar vesilesi olacaktır."* dedi. Fakih Muşattab b. Muhammed el-Hanefi de hakkın açıklığını ve meselenin özünü izah etti. Terken Hatun'a: *"Bu saydığınız hükümdarlar Halife'nin kullarıdır, bu durum mal talebiyle karşılaştırılmaz."* dedi. Bu konuşmalardan sonra Terken Hatun teklifi kabul etti¹⁶⁴¹. Fahruddevle, Sultan'ın elini tutarak nikâhı akdetti ayrıca Halife'nin kendi kızından başka karısı veya cariyesi olmamasını ve her geceyi O'nun yanında geçirmesini şart koşmuş, bunlar kabul edilmiş, Sultan da bu nikâha rıza göstermiştir¹⁶⁴². 475 Safer ayında (Temmuz-Ağustos 1082) Bağdat'a döndü¹⁶⁴³.

Sultan Melikşah'ın kızının çeyizi 480 yılı Muharrem ayında (Nisan 1087) yüz otuz deve ve yetmiş dört katır sırtında Hilafet Sarayı'na (Daru'l-Hilafe) nakledildi¹⁶⁴⁴. Yine bu yılın Zilkade ayında Halife'nin, Sultan'ın kızı Hatun'dan bir oğlu olup, adını *"Cafer"* künyesini *"Ebu'l-Fazl"* koymuştur ve bu münasebetle de Bağdat süslenmiştir¹⁶⁴⁵.

481 yılı Rebiülahir ayında Halife, hanımı olan Sultanın kızıyla beraber gelen Türklerin, Sarayda çıkan tatsız bir hadise sebebiyle meydana gelen karışıklıklardan

¹⁶³⁸ el-İsfahani, s. 52-53.

¹⁶³⁹ Müneccimbaşı, I, 52; İbnü'l-Cevzi, IX, 2; "475 senesi saferinin on birinde".

¹⁶⁴⁰ İbnü'l-Esir eserinde Karahanlı hükümdarları (Mülûku'l-Haniyye) olarak zikretmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 299.

¹⁶⁴¹ Müneccimbaşı, I, 52, Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 299, İbnü'l-Cevzi, IX, 2-3, el-İsfahani, s. 72-73.

¹⁶⁴² İbnü'l-Esir, VIII, 299.

¹⁶⁴³ Müneccimbaşı, I, 52.

¹⁶⁴⁴ Nizamülmülk Sadüddeve Gevherayın, Emir Porsuk ve pek çok ileri gelen devlet adamının da iştirak ettiği bu ihtişamlı çeyiz merasimi için bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 329-330.

¹⁶⁴⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 331; İbnü'l-Cevzi, IX, 38.

Hilafet Sarayının hareminden çıkartılmalarını emretmiş ve Türkler buradan çıkarılmıştır¹⁶⁴⁶.

482/1089 yılında Halife ile evli olan Sultan'ın kızı babasına Halifenin kendisini sık sık kovduğunu, kendisine yüz çevirdiğine dair haber gönderip Halife'den şikâyetçi olmuş, Sultan da Halife'ye haber gönderip kızını mutlaka göndermesini emretmişti¹⁶⁴⁷. Halife Sultan'ın isteği üzerine karısının baba evine gitmesine müsaade etmiş, Sultan'ın kızı yanında Halife'den olan oğlu Ebû'l Fazl Cafer b. Muktedi Biemrillah ile Rebiülevvel ayında (Mayıs-Haziran 1089) yola çıkmıştır¹⁶⁴⁸. Hatun İsfahan'a gidip Zilkade ayına kadar (Ocak 1090) orada kaldı¹⁶⁴⁹.

1.4.4. Berkyaruk ve Muhammed (Tapar) Dönemi

Bu dönemde ilişkilerin daha da pekişmesi için iki hanedan arasında evlilik yoluyla akrabalık kuruldu. 502 yılı Şaban ayında (Mart-Nisan 1109)¹⁶⁵⁰ Sultan Melikşah'ın kızı ve Sultan Muhammed'in kız kardeşi Hatun ile Halife el-Mustazhir Billah evlenmiş¹⁶⁵¹, nikâh akdinde Halife'nin vekili ise Sultan'ın veziri olan Ahmed b. Nizamülmülk¹⁶⁵² olmuştur. Halife bu evlilik için 100 bin dinar mihri verdi. Nikâh İsfahan'da kıyıldı. Düğünde altınlar ve mücevherler saçıldı (Şaban 502/Mart-Nisan 1109). Gelinin götürülmesi ancak iki yıl sonra Ramazan 504/Mart-Nisan 1111 tarihinde gerçekleşti¹⁶⁵³.

¹⁶⁴⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 44; İbnü'l-Esir, VIII, 333.

¹⁶⁴⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 341; İbnü'l-Cevzi, IX, 47.

¹⁶⁴⁸ İbnü'l-Cevzi, IX, 47.

¹⁶⁴⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 341.

¹⁶⁵⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 555; İbnü'l-Cevzi, IX, 159; “Şaban'ın yirmi ikisinde”.

¹⁶⁵¹ İbnü'l-Cevzi, IX, 159, İbnü'l-Esir, VIII, 555, el-Hüseyni, s. 57; “504'te Emirü'l-Müminin el-Mustazhir Billah, Melikşah b. Alparslan'ın kızı ve Gıyaseddin'in kız kardeşi Seyyide Hatun ile evlendi. Gelin yüz bin dinar mehr ile Bağdat'a geldi.”, Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 146.

¹⁶⁵² İbnü'l-Esir, VIII, 555, İbnü'l-Cevzi, IX, 160; “Vezir Nizamüddin Ahmed b. Nizamülmülk” Sultan Melikşah'ın kızı 504 yılı Ramazan ayında (Mart- Nisan 1111) Halife'nin evine götürülmüş, bu münasebetle Bağdat süslenmiş ve şenlikler yapılmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, s. 564, İbnü'l-Cevzi, IX, 166

¹⁶⁵³ Kayhan; “Selçuklular- Abbasi Halifeliği İlişkileri”, s. 674.

1.4.5. Sultan Mahmud b. Muhammed ve Sultan Mesud b. Muhammed Dönemi

İki hanedan arasında evlilik yoluyla ilişkilerin daha iyi bir düzeye getirilmeğe çalışıldığı¹⁶⁵⁴ bu dönemde 531 yılı Receb ayında ise (Mart-Nisan 1137) Halife el-Muktefi, Sultan Mesud'un kız kardeşi Fatıma Hatun¹⁶⁵⁵ ile yüz bin dinar mihrle evlenmiştir¹⁶⁵⁶. Muktefi-Liemrillâh, Sultan Mesud'un kız kardeşi Fâtıma Hatun, Mesud da halifenin kızı ile evlenerek Selçuklu ve Abbasi hanedanları arasında akrabalık bağı kurdular¹⁶⁵⁷.

1.4.6. Sultan Mesud Sonrası Dönemde Akrabalık Tesisi

Halife en-Nasır Lidinillah'ın zevcesi Selçuka binti Kılıç Arslan b. Mesud 584 yılında vefat etmiştir. Selçuka Hatun daha önce Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın hanımıydı. Nureddin ölünce Halife ile evlenmişti. Halife onun ölümüne çok üzölmüş, şehrin batı yakasında kabrinin üzerine bir türbe, türbenin yanı başına da “*er-Remle*” adıyla meşhur ribatını yaptırmıştır¹⁶⁵⁸.

1.5. SALTANAT/HİLAFET İLİŞKİLERİNDE MÜHİM ROL OYNAYAN BAZI ÖNEMLİ TARİHİ ŞAHSİYETLER

1.5.1. Amidülmülk Kündürî

Ebû Nasr Amidülmülk İmâdüddin Mansur b. Muhammed el-Kündürî (ö. 456/1064), 415'te (1024) Nîşâbur'un Turaysîs bölgesindeki Kündür köyünde doğdu. Bazı kaynaklarda adı Muhammed b. Mansur olarak kaydedilmektedir¹⁶⁵⁹. Şeybânîler'in Benî Cerrah koluna mensup olan ailesi Herat'a yerleşmişti. Kündür dihanlarından

¹⁶⁵⁴ Kayhan, s. 675.

¹⁶⁵⁵ İbnü'l-Esir, IX, 189; “Sultan Muhammed'in Halife Muktefi ile evli karısı Fatıma hatun bu sene (542 yılı olayları) Rebiülahir ayında öldü.”

¹⁶⁵⁶ İbnü'l-Esir, IX, 129, İbnü'l-Esir, IX, 151; “Halife, 534 yılı Cemaziyelahir ayında (Ocak- Şubat 1140), Sultan Mesud'un kızı Fatıma ile zifafa girdi. Sultan Mesud'da Halife el-Muktefi Liemrillah'ın kızıyla evlendi ve nikâhları kıyıldı, ancak yaşı küçük olduğundan Sultan'ın sarayına beş yıl sonra götürülmesi kararlaştırıldı.”

¹⁶⁵⁷ Özeydın; “Muktefi- Liemrillah”, s. 146.

¹⁶⁵⁸ İbnü'l-Esir, IX, 536.

¹⁶⁵⁹ Özeydın; “Kündürî”, *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 554.

birinin oğlu olan Kündürî Nişapur'da tahsil görmüş ve Tuğrul Bey'in saltanatı sırasında şöhretli bir vezir olmuştur¹⁶⁶⁰. Nitekim tahsilini Nişapur'da tamamlayıp şair Bâharzî ile birlikte Muvaffak Hibetullah b. Muhammed'in derslerine devam etti. Fıkıhla meşgul oldu, Arapça ve Farsça'yı öğrendi. Sultan Tuğrul Bey Nişapur'a geldiği vakit fasih Arapça bilen bir kâtip istemiş, bunun üzerine Ebû Sehl'in babası olan el-Muvaffak Amidülmülk'ü göstermiş ve böylece talihi O'na yar olmuş ve Sultan'ın hizmetine girmişti¹⁶⁶¹. Başlangıçta saraydaki kapıcı ve haciplerin teftişi ve istihbarat işleriyle ilgili bir göreve getirilen Kündürî¹⁶⁶² bu görevden hoşlanmayınca Hârizm'in idaresine memur edildi. Hârizm'de bulunduğu sırada Tuğrul Bey onu muhtemelen Hârizmşah ailesinden bir hanımı kendisine istemesi için görevlendirdi. Fakat Kündürî bu hanımla kendisi evlendi ve ardından Tuğrul Bey'e isyan etti. Ancak sığındığı kalede ele geçirilerek sultanın ordugâhına götürüldü ve onun emriyle hadım edildi¹⁶⁶³. Diğer bir rivayette ise onun Tuğrul Bey'den korkup evlenecek durumda olmadığını ispat için kendini hadım ettirdiği kaydedilir. Tuğrul Bey, Kündürî'yi hadım ettirerek cezalandırmakla beraber ehliyet ve liyakatinden dolayı onu görevinde bıraktı ve muhtemelen emîr-i şikâr tayin etti. Kündürî Reisü'r-Rüasa Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali b. Mikail'in vezirliği sırasında Dîvânü'r-resâil'de kâtip olarak çalıştı. Ebû Muhammed Hasan ed-Dehistânî veya Ömerek er-Ribâtîden sonra vezir tayin edildi (447/1055)¹⁶⁶⁴. Amidülmük, Sultan'ın vezirliğini yapmasının yanı sıra Tuğrul Bey'in Halife ile görüşmelerinde ikisi arasında tercümanlıkta yapmaktaydı¹⁶⁶⁵. Kündürî, Hemedan'da İbrahim Yınal tarafından kuşatılan Tuğrul Bey'e yardıma gitmedi, mağlûp olduğuna dair haberler üzerine sultanın üvey oğlu Enûşirvan Selçuklu tahtına çıkarmaya kalkıştı (450/1058). Oğuzlar'ın tepkisi üzerine Ahvaz'a kaçıp Hezâresb b. Bengîr'e sığındı. Daha sonra affedilerek Tuğrul Bey'in yanına döndü ve Kutalmış'ın isyanını bastırmakla görevlendirildi. Tuğrul Bey'in ölüm haberi üzerine başşehir Rey'e döndü ve onun vasiyetine uyarak Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmış (455/1063)¹⁶⁶⁶ Kutalmış'ın karşısında uzun süre

¹⁶⁶⁰ el-Hüseyinî, s. 16.

¹⁶⁶¹ İbnü'l-Esir, VIII, 230.

¹⁶⁶² el-Hüseyinî, s. 16.

¹⁶⁶³ İbnü'l-Cevzi, VIII, 239; "Tuğrul Bey, bir kadınla evlenmek için O'nu gönderdi ancak Amidülmülk bu kadını kendisine aldı, Tuğrul Bey O'nu hadım etti, lakin öldürmedi."

¹⁶⁶⁴ Özeydın, "Kündürî", s. 554.

¹⁶⁶⁵ Bkz. el-İsfahani, s. 11.

¹⁶⁶⁶ Özeydın, "Kündürî", s. 554.

dayanamayacağını anlayan Amîdülmülk, Alparslan'dan yardıma gelmesini isteyerek onun adına hutbe okutmuş böylece olayların başından beri Alparslan'ı sultan olarak görmek isteyen ordu içindeki pek çok kumandan ve askeri de memnun etmiş oluyordu¹⁶⁶⁷.

Alparslan başlangıçta Amidülmülk'ü vezir yapmış, ancak daha sonra önceden kendi mülazımı olan Nizamülmülk'e vezareti vermiş ve 456 yılında¹⁶⁶⁸ Mervu'r-Rud'da¹⁶⁶⁹ Amidülmülk'ün öldürülmesi için emir vermiştir. Nitekim Nizamülmülk de onun öldürülmesine razı idi¹⁶⁷⁰. Cellat onu öldürmek için geldiğinde Amidülmülk cellattan mühlet isteyip abdest alıp iki rekât namaz kıldıktan sonra cellata yalvarıp ant vermiş ve “*Bu padişahın fermanıdır, yerine getireceksin; senden dileğim budur ki bir sözümlü Sultan'a bir sözümlü de Hâce Nizamülmülk'e diyessin. Padişaha diyessin; ne baht ve saadet ki bana sizin kapınızda açıldı, ne devlet ve izzettir ki sizin hizmetinizde yetiştim öyle ki amcan Tuğrul Bey bana dünya büyüklüğünü bahşetti, tüm memleketleri benim hâkimiyetime verdi. “Bi- hamdi lillah” şimdi sen ahiret büyüklüğünü bana verip şehit kıldın, Allah sizin aslınzdan ve neslinizden hoşnut olsun ki ben hoşnudu Zira dünyayı ve ahireti sizinle buldum*”¹⁶⁷¹; Vezir Nizamülmülk'e de dedi; “*Kötü bir yenilik ve yaramaz kaide koydun zira bu âlemde senden önce vezir öldüren yoktur. Ümit edelim ki bu adedi kendin ve çocukların üzerinde görürsün.*”¹⁶⁷² demiş, cellat onu şehit edip bu haberleri Sultana ve vezire yetiştirdiğinde ise bunlarda hayli müteessir olmuşlardır¹⁶⁷³. Vezirin cenazesi Kündür köyüne götürülerek orada defnedilmiştir¹⁶⁷⁴. Nitekim bazı

¹⁶⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu; “Alparslan”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 526.

¹⁶⁶⁸ er-Râvendî, I, 115; İbnü'l-Esir, VIII, 230; “456 yılı Zilhicce ayında (Kasım-Aralık 1064)”, el-Hüseyni, s. 18; “459 yılı Zilhiccenin on altıncı Pazar günü canımı teslim etti.”, İbnü'l-Cevzi, VIII, 238; “457 senesi”

¹⁶⁶⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 230, el-Hüseyni, s. 17; “Hapis müddetini Nişabur'da Horasan Amidinin evinde geçirdi, sonra Mervu'r-rud'da bir eve nakledildi.”, İbnü'l-Cevzi, VIII, 235; “Mervu'r-Ruz”, el-İsfahani, s. 28; “...Mervu'r-Rud'a gönderdi. Orada hapis olarak bir sene kaldı.”, Ebû'l-Fida, II, 174; “Mervu'r-Ruz'da hapsedilip öldürüldü.”. *Mervu'r-Rud*; Horasan şehirlerinden olup, (Nizamülmülk, s. 166) geniş bilgi için ayrıca bkz. Yakût el-Hamevî, V, 112.

¹⁶⁷⁰ er-Râvendî, I, 115, Reşidüddîn Fazlullah, s. 110.

¹⁶⁷¹ Yazıcızâde Ali, s. 55; er-Râvendî, I, 116; Reşidüddîn Fazlullah, s. 111.

¹⁶⁷² Râvendî, I, s. 116; İbnü'l-Esir, VIII, 231; “Türkleri vezir ve divan erbabını öldürmeğe alıştırmakla ne kadar kötü bir iş yaptın! Başkası için kuyu kazan kazdığı kuyuya kendi düşer” Reşidüddîn Fazlullah, s. 111; “...Vezir öldürmekle dünyaya kötü bid'at ve çirkin bir kaide getirdin. Onun sonunu düşünmedin. Korkarım ki bu âdetini kendin, haleflerin, çocuk ve torunların hakkında da göreceksin.” ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 21, el-Hüseyni, s. 18, el-İsfahani, s. 28.

¹⁶⁷³ Yazıcızâde Ali, s. 56, ayrıca bkz. Müneccimbaşı, I, 32-33.

¹⁶⁷⁴ Özeydî, “Kündürî”, s. 554.

kaynaklarda vezir Kündürî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olduğu O'nun ölümünden sonra vezarete geçen Nizamülmülk'le birlikte Sünni sistemin yeniden hâkim kılındığı zikredilmektedir¹⁶⁷⁵.

Tuğrul Bey zamanında Selçuklularla Abbasiler arasındaki münasebetlerin geliştirilmesinde Kündürî'nin büyük katkıları olmuştur. Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk girişinde (447/1055) kendisine refakat eden Kündürî, Halife Kaim Biemrillâh'ın kızı Seyyide Hatun'la Tuğrul Bey'in evlenmesi konusunda önemli rol oynamış, tehdit dâhil çeşitli yollara başvurarak halifeyi ikna etmeyi başarmıştır. Halife tarafından "*seyyidü'l-vüzerâ*" lakabı verilen Kündürî, Şaban 454'te (22 Ağustos 1062) Tebriz dışında kıyılan nikâhta Tuğrul Bey'in vekili sıfatıyla hazır bulunmuştur.

Tuğrul Bey'in daha önce dört vezir değiştirdiği halde ölümüne kadar sekiz küsur yıl Kündürî ile çalışması ve kendisine çok geniş yetkiler vermesi onun devlet idaresinde ne derece yetenekli olduğunu göstermektedir¹⁶⁷⁶. Tuğrul Bey'in ikinci kez Bağdat'a gelişi sırasında cereyan eden bir hadise O'nun ne kadar ileri görüşlü bir siyasetçi olduğunu göstermesi bakımından zikre şayandır. Bağdat'a gelişten birkaç gün sonra Sultan, veziri Amidülmülk'e: "*Varıp Halifeye de ki; bizim ara ara Bağdat tarafına gelmemiz lazım olmakta ve Halife hazretlerini görüp müşerref olmaktayız. Lakin askerimiz çoktur. Halifeden Bağdat nahiyesinde bir tarafın haracını askerimize tayin etmesini dileriz*¹⁶⁷⁷ *ki tüm askerimize harçlık olsun.*"¹⁶⁷⁸ dedi. Amidülmülk ise: "*Halife'nin bu iltiması size göstermesi, bu vilayetin bazısını kendisi için de olsa size vermek istemesi uzak değildir. Ancak padişahın sözü yerine gelsin diye varıp söyleyeyim*" dedi ve Halife sarayına doğru yöneldi. Bu sırada Halifenin vezirinin geldiğini gördü. Vezir: "*Halife beni Sultanın yanına gönderdi zira ona bir haberim vardır.*" deyince Amidülmülk ona niçin geldiğini söylemedi ve hemen sultanın yanına vardı ve: "*Halife'nin veziri geliyor. Galiba o sebep için, eğer bu manada bir söz derse, biz de o tedbirde idik ve Amid ile onu istişare ediyorduk diyelim*"¹⁶⁷⁹ dedi. Ondan sonra

¹⁶⁷⁵ İbrahim Ağâh Çubukçu, "İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 44.

¹⁶⁷⁶ Özeydin, "Kündürî", s. 555.

¹⁶⁷⁷ Reşidüddin Fazlullah, s. 104, er-Râvendî, I, 108; "...Bağdat civarında benim için bir arpalık (nan) buyursanız..."

¹⁶⁷⁸ er-Râvendî, I, 108, Reşidüddin Fazlullah, s. 104; "... O zaman küçük ve önemsiz olaylar Divan-Aziz'in başını ağrıtmaz."

¹⁶⁷⁹ Münecimbaşı, I, 25, Reşidüddin Fazlullah, s. 105; "... Eğer bu manada bir söz söylerse 'Minnettarım; çünkü ben de aynı düşüncede idi Hâce'ye söyleyeyim (gerekli) düzenlemeyi yapsın'

Halife'nin vezirini görüp selam verdi. Halife'nin veziri, Sultan'a aynı haberi getirmiş Sultan'da Amidülmülk'ün kendisine söylediği gibi vezire cevap vermiştir¹⁶⁸⁰. Vezir gittikten sonra Amidülmülk, kâtipleri çağırıp Bağdat'ın defter ve kanunlarını toplattırması, Bağdat yönetimiyle ilgili her şeyi kendi kaleminde toplamış, Sultanlığa bağlı olanları zapt ettirmiştir¹⁶⁸¹.

Kündürî kitabetteki mahareti, fesahat ve belagati, akıl ve feraseti, cömertlik ve adaletiyle temayüz etmiş, bu meziyetlerinden dolayı Ebîverdî, Ali b. Hasan el-Bâharzî ve Lâmiî Gürgânî gibi şairler tarafından övülmüştür¹⁶⁸². Ancak Mu'tezilî-Şîî olan Kündürî'nin Şâfiîler'le Eş'arîler'e düşmanlığı ve özellikle İmam Şafîî aleyhindeki konuşmaları yüzünden Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî gibi âlimler Horasan'ı terk ederek kendisine tepki göstermişlerdir. Onun Horasan camilerinde Râfizîler'le birlikte Eş'arîler'in de lanetlenmesini istediği¹⁶⁸³, ancak daha sonra bu tavrından vazgeçtiği rivayet edilir. Ulemâyı, şair ve edipleri destekleyen Kündürî imar faaliyetlerinde de bulunmuş, medrese, mescit ve ribatlar yaptırmıştır¹⁶⁸⁴.

1.5.2. Nizamülmülk

Nizamülmülk annesi o henüz emzikte iken vefat etmiş, babası ise malını mülkünü kaybetmiş Tus'taki bir dihkân (köy reisi) ailesine mensup idi. Büyüdüğünde Arapça öğrenmiş, ilimle meşgul olmuş, daha sonra ise devlet işleriyle meşgul olmağa başlamıştır¹⁶⁸⁵. Horasan şehirlerini dolaşan Nizamülmülk bazı idarecilerin refakatinde Gazne'ye varmış, daha sonra Çağrı Bey'in Belh'teki işlerini idare eden Ebû Ali b. Şadan'ın yanına gelip, kabiliyet ve güvenilirliği ile ön plana çıkmıştı. Ebû Ali b. Şadan ölüm döşğinde Melik Alparslan'a onu tavsiye etmiş, bunun üzerine Alparslan onu kendi işlerine bakmakla görevlendirmiş, amcası Tuğrul'dan sonra tahta geçinceye kadar O'na vezirlik etmiş, tahta çıkıp Sultan olmasında önemli rol oynadığından dolayı

---

diye cevap ver.” dedi.” er-Râvendî, I, 109.

¹⁶⁸⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 105, er-Râvendî, I, 109, Münecimbaşı, I, 25; “... Vezir: “Halife hazretleri Sultandan Bağdat'ta tayin olunmasını ister ki orada hayat bulalar.” dedi”.

¹⁶⁸¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 105, er-Râvendî, I, 109.

¹⁶⁸² Özeydî, “Kündürî”, s. 555.

¹⁶⁸³ Ebû'l-Fida, II, 174.

¹⁶⁸⁴ Özeydî, s. 555.

¹⁶⁸⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 360-61.

Alparslan ölünceye kadar akabinde bir dönem de Alparslan'ın oğlu Melikşah'a vezirlik yapmıştır¹⁶⁸⁶.

Alparslan'ın vezareti Nizamülmülk'e¹⁶⁸⁷ vermesinin ardından tali' günden güne artan bu önemli tarihi şahsiyet Alparslan'ın hâkimiyeti boyunca ve Melikşah'ın da son dönemlerine kadar vezirlik makamında kalmış bu dönem içinde Selçuklu tarihinin pek çok siyasi, içtimai ve kültürel başarılarının da mimarı olmuştur.

Bilhassa Melikşah döneminde faaliyetleri yoğunlaşan vezire 465/1072-1073 yılında Sultan Melikşah tüm devlet işlerini bırakmış, onun iktalarını artırıp ayrıca *el-emirü'l valid* gibi lakaplar vermiştir¹⁶⁸⁸. 466/1073-1074'TE Sultan Melikşah'ın, Semerkand seferinden dönüşte askerleri Ceyhun'u geçince Vezir Nizamülmülk gemicilerin ücretini Antakiyye'ye¹⁶⁸⁹ havale edip ellerine beratlar vermiş, bunun üzerine gemiciler Sultan'a varıp feryat ile “ *Biz fakir insanlarız. Bizim maişetimiz bu sudandır. Eğer bir genç buradan Antakiyye'ye varsa geri gelinceye kadar ihtiyar olur. Bize ondan ücret gerekmez.*” diyerek itiraz etmişler, Sultan da baba dediği Nizamülmülk'e; “*Ey baba! Bu ne insafsız iştir yaptığın, bu vilayette elimize bu kadar şey geçmiyor mu da bu parayı Antakya'ya havale etmek gerekiyor*” deyince vezir Sultan'a “*Ey Hüdavend! Yerlerinden hareket etmek onlara zor değildir. Uşaklarımız onların beratlarını altın para ile satın alır. Ben bu işi senin saltanatını ta'zim ve memleketinin çokluğunu ortaya çıkarmak için yaptım ki bütün cihan memleketimizin genişliğini padişahın hükmünün nereden nereye kadar geçtiğini bilsin*¹⁶⁹⁰. diye cevap verince Sultan vezirinin bu tedbirini beğenmiştir¹⁶⁹¹. İbnü'l Esir ve Müneccimbaşı'nda ise bu hadise şöyle zikredilmektedir: “482'de Sultan Melikşah, Maveraünnehir'de Şemsülmülk'ten sonra Semerkand hükümdarı ve aynı zamanda Melikşah'ın Hanımı Terken Hatun'un yeğeni olan Ahmed Han b. Hızır Han'dan gelen şikâyetler üzerine bölgeye sefere çıkmış, Sultan henüz İsfahan'da iken Bizans elçisi gelmiş ve ödemekle mükellef olduğu yıllık

¹⁶⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 362.

¹⁶⁸⁷ İbnü'l-Cevzi, VIII, 234; “Nizamülmülk Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusi”.

¹⁶⁸⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 267.

¹⁶⁸⁹ Aksarayı, s. 114; “O sıralarda her ne kadar Antakya fethedilmemişse de Tekfur her yıl üç yüz bin dirhem altın vermeyi ve bu parayı günü gününe hazineye teslim etmeyi üzerine almıştı. Bu paralar öteki Arap diyarlarından gelen kesimlerle birlikte hazineye gönderilmekte idi.”

¹⁶⁹⁰ er-Râvendî, I, 126; Reşidüddîn Fazlullah, s. 128; Aksarayı, s. 114; Yazıcızâde Ali, s. 61; “...*Bir şehir gibi bazısının tonluğunu bazısından alırız.*”

¹⁶⁹¹ er-Râvendî, I, 126; Reşidüddîn Fazlullah, s. 128.

vergiyi getirmişti. Nizamülmülk elçiyi de askerle beraber Kaşgar'a götürmüş ve orada elçiden vergileri teslim alıp bu paraları Ceyhun'dan askerleri geçiren gemicilere ücret olarak dağıttıktan sonra elçinin dönmesine izin vermiş: *“tarih kitaplarının Bizans İmparatorununun Sultan Melikşah'a cizye ödediğini ve elçinin bu cizyeyi Sultan'ın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi ve onun da Sultan'dan daha fazla korkması ve itaatten çıkmayı düşünmemesi için Kaşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum”* demiştir¹⁶⁹².

Nizamülmülk Halifenin vezirinin atanması olayında dahi etkin bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 471/1078-1079'da Fahruddevle Ebû Nasır b. Cüheyir Halifenin vezirliğinden azledilmiştir ki bu duruma Bağdat'ta çıkan karışıklıkların Nizamülmülk'e kadar ulaşması etkili olmuştur. Nitekim meydana gelen karışıklıkları medreseye yapılan saldırıyı ve oğlu orda olmasına rağmen medrese civarında adam öldürülmesini hoş karşılamamış ve Gevherayin'i tekrar Bağdat şahneliğine atayıp, Cüheyroğulları hakkındaki şikâyetleri ihtiva eden bir mektubu da O'nunla birlikte Halife'ye göndermişti¹⁶⁹³. Bunu haber alan Fahruddevlenin oğlu merhamet için Nizamülmülk'ün karargâhına hareket etmiştir. Bağdat'a varan Gevherayin ise Halife ile buluşup vezirin mektubunu ona vermiş, bu olaylar üzerine Halife Fahruddevle'yi vezirlikten almıştır. Bu sırada Amidüddevele Nizamülmülk ile anlaşmak için çaba sarf etmiş, sonunda o da Amidüddevele'yi affetmiş hatta kızını onunla evlendirmiştir¹⁶⁹⁴. Bazı kaynaklarda Nizamülmülk'e hürmeten 470 yılı içerisinde Amidüddevele b. Cüheyir ile evli olan ve doğumdan sonra lohusa döneminde ölen kızı ve torununun Halifelik sarayında defnedildiği zikretmektedir¹⁶⁹⁵.

Nizamülmülk daha sonra Cüheyroğullarını tekrar vezirliğe getirmesi için Halife'ye elçi ve mektup göndermiş sonuçta Amidüddevele vezir tayin edilmiştir¹⁶⁹⁶. 476 yılında Sultanın katında büyük bir yakınlığa mazhar olmuş, babası Tuğrakeş olan Seyyidür-rüesa Ebu'l-Mehasin b. Kemalülmülk Ebu'r-Rıza Sultan'a Nizamülmülk hakkında hazine ve halkın malını yediğine, bazı şehir ve köyleri kendisine tahsis

¹⁶⁹² İbnü'l-Esir, VIII, 337, Müneccimbaşı, I, 59.

¹⁶⁹³ Mektubun içeriği için bkz. İbnü'l-Cevzi, VIII, 318, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 53.

¹⁶⁹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, s. 291.

¹⁶⁹⁵ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 289.

¹⁶⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 291; İbnü'l-Cevzi, VIII, 319; el-İsfahani, s. 55; “...fakat bu zat Bağdat'a ulaştığında Halife bunu vazifesinden azledip, mertebesinden indirdi. Sonra 472 senesinde Amidüddevele b. Cüheyir Muktedi'ye vezir tayin edildi.”

ettiğine dair sözler sarf etmiş, vezirin sahip olduğu erzak ve silahları Sultan'a fazla göstermişti¹⁶⁹⁷. Bunu duyan vezir, atları silahları ve bütün teçhizatıyla Türklerden mürekkep binlerce kölenin katıldığı bir ziyafet tertip etmiş ve aldığı malları yine Sultan için harcadığını *“Ey Sultanım sana çok malım olduğu söylenmiş... Ben bu askerlere senin elinle binlerce dinar harcıyorum... Onları her sene giydirip, onlar için hasılat ayırıyor, onlara silah temin ediyorum...”*¹⁶⁹⁸ demek suretiyle Sultan'a göstermiş, bunun üzerine Sultan Ebu'l-Mehasin'in gözlerine mil çekilmesini emretmiş¹⁶⁹⁹ babasını da tuğracılıktan azledip yerine Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk'ü tayin etmiştir¹⁷⁰⁰.

Yine 484 yılı Rebiülevvel ayında¹⁷⁰¹ Halifenin veziri olan Ebû Şûca vezirlikten azledilmiştir. Sultan ile Nizamülmülk'e Ebû Şûca'nın onların gaye ve arzusuna karşı çıktığı yaptıkları işleri kötülediği hatta Sultan'ın Semerkant'ı zaptıyla ilgili olarak *“Bunun sanki Sultan Rum diyarını fethetmişçesine tebşir edilmeğe değer bir tarafı yok. Sultan muvahhid ve Müslüman bir kavmin üzerine yürüyüp müşriklere bile yapılması caiz olmayan şeyleri onlara mübah görmedi mi?”* dediği söylenmiş¹⁷⁰², bunun üzerine Sultan ve veziri Halife'ye haber gönderip Ebû Şûca'nın azledilmesini istemişlerdir. Halife onu azlettikten sonra Sultan ve Nizamülmülk'e haber gönderip Amidüddeve b. Cüheyr'i vezir tayin edeceğini bildirmiş¹⁷⁰³ ve Amidüddeve Bağdat'a gönderilmiş ve vezir olmuştur. Nizamülmülk onu evinde ziyaret edip vezirliğini tebrik etmiştir¹⁷⁰⁴. Nizamülmülk ve diğer devlet büyükleri Bağdat'a geldiklerinde kalmak için konaklar yapmağa başlamışlar fakat bundan sonra hükümdarlık ve vezirlik makamları fazla sürmemiş Nizamülmülk'ün öldürülmesi ve Sultan'ın ölümü ile yaptıkları şeyler dağılıp gitmiştir¹⁷⁰⁵.

Nizamülmülk oldukça muazzam ve muhterem idi ve tüm memleket elinde idi. On iki oğlu vardı ve her birine bir vilayette görev vermişti. Vezirlikte gerekli olan; akıl

¹⁶⁹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 307; İbnü'l-Cevzi, IX, 6.

¹⁶⁹⁸ İbnü'l-Cevzi, IX, 6.

¹⁶⁹⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 307; İbnü'l-Cevzi, IX, 6; “Ebû Mehasin yakalandı ve Save kalesine gönderildi.”

¹⁷⁰⁰ bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 307.

¹⁷⁰¹ İbnü'l-Esir, VIII, 348; İbnü'l-Cevzi, IX, 56; “9 Ramazan Perşembe günü”

¹⁷⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 348; İbnü'l-Cevzi, IX, 56; “Azlinin sebebi Sultan'ın adamlarının ondan şikâyeti ve Nizamülmülk'e garezidir.”

¹⁷⁰³ İbnü'l-Cevzi, IX, 56.

¹⁷⁰⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 349.

¹⁷⁰⁵ Müneccimbaşı, I, 61; bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 356.

ve mürüvvet, kerem, kifayet ile heybet gibi vasıfların hepsi onda vardı. Bu sebeplerden Sultan ona önem verir ve onun sözünden çıkmazdı¹⁷⁰⁶.

Ne var ki 485 yılı 10 Ramazan (14 Ekim 1092) Cumartesi günü Nizamülmülk öldürülmüştür¹⁷⁰⁷. Nizamülmülk'ün azli hususunda kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Nizamülmülk torunu Osman b. Cemalülmülk'ü Merv Reisliğine tayin etmişti. Sultan Melikşah da ileri gelen emirlerden Kodan'ı şahne olarak Merv'e göndermişti. Kodan ile Osman arasında bir anlaşmazlık çıkmış, Osman dedesinin güç ve nüfuzuna da güvenerek şahneyi tevkif ettirmiş daha sonra serbest bırakmıştır. O da şikâyetini arz etmek üzere Sultan'ın yanına gitmiş Sultan da Tacüddeve ve Mecdü'lmülk el Balasani gibi ileri gelen devlet adamlarıyla Nizamülmülk'e *“Eğer sen saltanatta şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır, fakat benim naibimsen ve emrimdeysen o takdirde naiplik ve tabiiyet şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıtayı istila etti ve büyük bir eyalete vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ettiler...”* diye uzunca bir mektup yazıp mektubu vezire göndermiş, Emir Yelberd adındaki yakın adamını da gidenlerle gönderip O'na O'nlar ne kadar gizlese de Nizamülmülk'ün ne söylediğini haber vermesini emretmiştir. Heyet Nizamülmülk'ün yanına gelip mektubu O'na verdiklerinde *“Sultan'a deyin ki “Eğer benim Saltanatta ve mülkünde ortağın olduğumu bilmiyor idiyse bil. Bugün bulunduğun mevki ve ikbale benim re'yim ve tedbirimle geldin.” Babası öldüğünde ona isyan edenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sınıksız sarılır ve muhalefet etmezdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, dirlik ve düzeni sağladım, yakın ve uzak şehirleri fethettim, yakın ve uzak herkes O'na itaat etti, işte o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki jurnalleri iştir oldu. O'na deyin ki “Başındaki o tacın (Kalansuva) varlığı bu divite bağlıdır. Bu ikisinin işbirliği ve ittifakı istenilen her şeyin bağı ve her türlü ganimetin sebebidir. Bu divitin kapağını kapatırsam O'nun tacı da yok olur.. Kapıyı çalmadan önce başına gelecekleri düşünsün dikkatli olsun”*. Heyet vezirin yanından çıktığında orada cereyan eden konuşmaları Sultan'dan gizlemeye ve vezirin itaat ve ubudiyette daim olduğunu söylemeye karar vermişlerdi. Fakat gece yarısı Yelberd Sultanın yanına

¹⁷⁰⁶ Yazıcızâde Ali, s. 70.

¹⁷⁰⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 360; el-Hüseyni, s. 45; İbnü'l-Cevzi, IX, 61.

gelip olan biteni anlatmış ve sonunda Nizamülmülk vezirlikten azledilmiştir¹⁷⁰⁸ Vezirin azli ile ilgili anlatılan bir başka rivayet ise şu yöndedir. Sultan hanımı Tamgaç Han'ın (Han-ı Semerkand Tamgaç) kızı olan Türkân Hatun'un sözünü dinler ve onun sözüne aldirmamazlık etmezdi. Türkân Hatun'un Tacülmülk adlı akıllı ve kâmil bir veziri vardı. Türkân Hatun her seferinde bunu önde tutar ve Nizamülmülk'ten ileri tutup Nizamülmülk'ü Sultan'a kötüler, bir yanlışını gördüğünde bunu Sultan'a söylerdi. Bunun sebebi ise Sultan'ın bu hanımından Mahmud adında bir oğlu vardı ve Türkân Hatun'da Sultan'ın Mahmud'u veliht ilan etmesini istemekteydi. Amma o oldukça küçüktü. Sultan'ın Emir-i Yakuti'nin kızı Zübeyde Hatun'dan da Berkayaruk adında bir evladı daha vardı ve Sultanın büyük oğlu idi. Nizamülmülk ve Sultan ona meyilli idi. Onun için Türkân Hatun Nizamülmülk'ü kovdurmak gayretine düşmüştü. Sonunda Sultanı etkiledi ve onun tutumu da değişti. Birgün Sultan, Nizamülmülk'e bir adam göndererek; *“Ne dersin? Benimle padişahlıkta ortak mısın ki meşveretim ve iznim olmaksızın harcamalar yapıp vilayetlerin iktasını paylaşırıp, memleketleri oğullarına verirsin. Adam gönderip dülbendini (Sarığını) başından almalarını mı istersin?”* dedi. Bunun üzerine Nizamülmülk; *“Sultan'a deyin ki “onun başına tac koydukları vakit benim başıma dülbend koydular. İki birbirine bağlı ve birleşiktir, ayrılmaz.”* dedi. Nakledenler Sultan'a daha fazla ve farklı sözler bildirdiler. Öyle ki Sultan öfkelenip Nizamülmülk'ü azletmiştir¹⁷⁰⁹. Sonuç itibariyle Nizamülmülk azledilmiş ve yerine Sultan vezirliği Tacülmülk'e vermiştir¹⁷¹⁰.

Nizamülmülk Sultan ile birlikte İsfahan'dan Bağdat'a giderken, 485 yılı 10 Ramazan'ında (14 Ekim 1092)¹⁷¹¹ Nihavend yakınlarında¹⁷¹² Bâtınilerden Deylemli bir genç¹⁷¹³ tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür¹⁷¹⁴. Ömrü ise sekseni geçmişti. Nitekim

¹⁷⁰⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 360-361.

¹⁷⁰⁹ Bkz. Yazıcızâde Ali, s. 71, Terken Hatun ve Tacülmülk'ün vezirin öldürülmesinden sorumlu olması hususunda ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, IV, 32; er-Râvendî, I, 131; Reşidüddîn Fazlullah, s. 135.

¹⁷¹⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 135; İbnü'l-Esir, VIII, 364.

¹⁷¹¹ İbnü'l-Esir, VIII, 360, Ebû'l-Fida, II, 202.

¹⁷¹² İbnü'l-Cevzi, IX, 61; “...Yolda öldü, Bağdat'a haber verildi.”

¹⁷¹³ İbnü'l-Esir, VIII, 360, er-Râvendî, I, 132 ve Reşidüddîn Fazlullah, s. 134'te; “Tacülmülk'ün kıskırttığı yardımsız terkedilmiş/ rezil mühlidler, Nizamülmülk'ü bıçakladılar.”

¹⁷¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 360, Ebû'l-Fida, II, 202, er-Râvendî, I, 132, Reşidüddîn Fazlullah, s. 134, Münecimbaşı, I, 61; “485 yılı Ramazan ayının 10'unda Nizamülmülk Eb Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi İsfahan'dan Bağdat'a dönerken Nihavend yakınında, hareminin çadırına giderken Deylemli bir delikanlı, yardım isteyen bir dilenci veya şefaht dileyen biri suretinde ona yaklaştı ve yanındaki

Sultan'a söylediği söz de gerçekleşmiş ve bu olaydan sonra Bağdat'a gelen Sultan on sekizinci gün¹⁷¹⁵ vefat etmiştir.

Türlere iktayı ilk getiren O olmuştur¹⁷¹⁶. Yine sultan Melikşah tarafından yapılması teklif edilen bir yarışmanın sonucu olarak te'lif edilip yazılan¹⁷¹⁷ ve İslam tarihinde Hükmetme ve Devlet Yönetme ile ilgili en dikkat çeken eser olan *Siyasetname* Nizamülmülk tarafından kaleme alınmıştır. Nizamülmülk Melikşah'ın bu yarışmayı düzenlemesinin sebebini ise eserinde şöyle dile getirmektedir: “470 yılı olduğunda Sultan Muizü'd-dünya ve 'd-din Ebu'l-Feth Melikşah b. Alparslan bendelerine ve başka bendelerine, 'Her biriniz memleketimiz hakkında düşününüz ve zamanımızda iyi olmayanın ne olduğuna, Dergâh, Divan ve Bargâhımızda o şartları yerine getiremeyenlere veya bizden gizlenmiş olana, bizden önceki padişahların şartlarını yerine getirdikleri, tedbir (tedarik) alamadığımız hangi devlet işleri bulunduğu bakınız. Selçuklu sultanları ve başkaları devrinden geçmiş meliklerin her ne kanun ve adâletleri varsa, onlar üzerine düşününüz, açık bir şekilde yazınız ve bize arz ediniz ki, biz onlar üzerinde düşünelim; bundan sonra din ve dünya işlerimizin gereğince yürümesi için emir verelim; gerçekleştirilmesi gerekeni, gerçekleştirirelim ve her devlet işi kendi prensibine göre yürüsün; yüce Allah'ın emirlerine uyalım; (öteki dünyada) cezalandırılmamız için hayırdan, şerden olup bitmiş olanı bilelim; zira yüce Allah dünyayı ve dünya saltanat (mülk)'ünü bize ihsan etti, bize nimetleri tamam eyledi; düşmanlarımızı kahretti. Bundan sonra memleketimizde noksan veya bozuk veya yüce Allah'ın emir ve şeriatının aksine olmamalıdır ve yürütülmemelidir.' diye buyurdu.”¹⁷¹⁸

Nizamülmülk'ün: “Bir zamanlar “kendime has bir köyüm ve bir mescidim olsa da içinde tek başıma rabbime ibadet etsem” derdim. Daha sonra “Mahsulüyle rızkımı temin edecek bir tarlam ve Allah'a ibadet edecek bir mescidim olsa” derdim. Şimdi ise sadece günlük bir ekmek parçasıyla Allah'a ibadet edecek bir mescidim olsun

---

hançeri göğsüne vurup öldürdü. Bu genç katil, Hasan b. Sabbah'ın halifelerinden Ebû Tahir el-Evani (Arrani) bir Bâtını idi”, ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 45.

¹⁷¹⁵ er-Râvendî, I, 132, Reşidüddîn Fazlullah, s. 135, Münecimbaşı, I, 65; “Nizamülmülk'ün öldürülmesinden 35 gün sonra 485 yılı Şevval ortasında vefat etmiştir.” İbnü'l-Esir, VIII, 364; “15 Şevval cuma gecesi (18-19 Kasım 1092) vefat etmiştir.”

¹⁷¹⁶ el-Hüseyni, s. 46, Nizamülmülk lakabıyla meşhur İbn İshak b. Abbas Ebû Ali ed-Tusi hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 64-68, Hondmir, s. 150-168, İbnu Hallikan, II, 128-131, Münecimbaşı s. 61-65.

¹⁷¹⁷ Hitti, s. 652.

¹⁷¹⁸ Nizamülmülk, s. 1.

istiyorum.”¹⁷¹⁹ dediği rivayet edilmektedir.

Nizamülmülk’ün Bağdat’ta kendi adına inşa ettirilen Nizamiye Medreselerinin işleyişi, önemi ve astronomi alanında yapılan çalışmalara verdiği destek *Kültür ve Medeniyet* kısmında, Bâtınilerle olan münasebetler ise *Hasan es-Sabbah ve Bâtini İsyancıları* başlığı altında incelenmiş olup bu bölümde tekrar zikredilmeyecektir.

1.5.3. Sadü’-d-Devle Gevherayin

Kaynaklarda Gevherayin adına ilk kez Malazgirt savaşı sırasında rastlanmaktadır. Nitekim savaş öncesinde Sultan askerleri kendisine arz etmelerini isteyip yazıcılar tutmuştu. Arz eden Emir Sadü’-d-Devle idi. Çerrar arasında bir Rum kul vardı¹⁷²⁰ ki görünüşü gayet hakir olduğundan kâtip bunun adını yazmadı. Sadü’-d-Devle, yazıcıya; “*Güçlük çıkarma, yaz. Ola ki Rum Melikini o tuta*”¹⁷²¹, başka bir kaynakta ise bu kölenin Gevherayin tarafından Nizamülmülk’e takdim edilmiş olup Nizamülmülk’ün onu küçümsemesi üzerine Gevherayin köleyi övmüş bunun üzerine Nizamülmülk “*Belki de Bizans İmparatorunu esir alıp bize getirir,*”¹⁷²² dediği de rivayet edilmektedir. Rum askerinin hezimete uğradığı görüldüğünde bu kişi Ermanus’u daha evvel görmüş olduğundan tanıyıp yakalayıp Gevherayin’e getirmiş o da Sultan’ın yanına gelip durumu bildirince Sultan İmparatorun huzura getirilmesini emretmiştir. Sultan bu Rumi gulama oldukça hediyeler vermiştir.

Alparslan’ın Yusuf el-Harezmi tarafından bıçaklanarak vefat ettiği vakada da zikredilen Saduddevle; Sultan oku isabet ettiremeyip kalkıp tahttan ineceği sırada düşmüş bunun üzerine Yusuf, Sultan’ın üzerine atlayarak O’nu bıçaklamıştır¹⁷²³. Bağdat şahnesi Sadü’-d-Devle Sultanın önünde duruyordu, kendini onun üzerine bırakınca Onu da bıçakladı¹⁷²⁴. Ama Sadü’-d-Devle’nin yarası ağır değildi, tekrar iyileşmiştir¹⁷²⁵.

¹⁷¹⁹ Nizamülmülk’le ilgili rivayetler için bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 364-65.

¹⁷²⁰ Râvendi, I, s. 117; “Rumlu çok küçük bir köle”.

¹⁷²¹ Yazıcızâde Ali, s. 56, Râvendi, I, s. 117.

¹⁷²² İbnü’l-Esir, VIII, 257 el-İsfahani, s. 41, Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 35, Reşidüddîn Fazlullah, s. 114-115; “Sultan Tebriz’e ulaştığında haccan-ı dergâha hazinelerin kapılarını açmalarını emretti. Atlı ve piyadelerin arz için Sultan’ın huzurunda toplanmaları emredildi. Arz vaktinde yok sayılmış bir gulama Emir-i Arız-ı Leşker ona kızıp “*Senden ne iş gelir ki*” deyince Sultan; “*Öyle söyleme, ola ki Sultan-ı Rum, O’nun eline esir düşer*” dedi.”, Ayrıca bkz. Aksarayı, s. 112.

¹⁷²³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 121- 122, er-Râvendi, I, 118, el-Hüseyni, s. 37, Aksarayı, s. 113.

¹⁷²⁴ er-Râvendi, I, 118, Yazıcızâde Ali, s. 57, bkz. Münecimbaşı, I, 44-45, İbnü’l-Esir, VIII, 263,

Melikşah'ın başa geçtiği dönemde Kavurd padişahlık davasına düşüp yapılan muharebede yakalanmıştır¹⁷²⁶. Bu sırada Hemedan'a gelen Sultan'ın askerleri; *“Fetih yaptık, tımarlarımızın artırılması lazımdır.”* diye nazlanmağa başlamış vezir Nizamülmülk'e gelerek; *“Eğer bizim tımarlarımızı artırmazsanız devlet ve saltanat Kavurdundur”* dediklerinde vezir askerlere; *“Sabredin, bu gece Sultan'la görüşüp maksatlarınızı yerine getirelim”* demiş ve o gece Sultan'la meşveret edip Kavurd'a zehir verip iki oğlunun gözlerine mil çekmişlerdir¹⁷²⁷. Bu hadisede bazı kaynaklar Sultan'ın Sadüddeve Gevherayin'e emrederek Kavurd'u boğdurttuğu¹⁷²⁸ zikredilmektedir.

Nitekim 471 yılında Bağdat'ta meydana gelen karışıklık ve medresede bir kişinin öldürülmesi hadisesi meydana geldiğinde bunu hoş karşılamayan Nizamülmülk Gevherayin'i tekrar Bağdat şahneliğine atayıp, Cüheyroğulları hakkındaki şikâyetleri ihtiva eden bir mektubu da O'nunla birlikte Halife'ye göndermişti¹⁷²⁹. Bunu haber alan Fahruddevlenin oğlu merhamet için Nizamülmülk'ün karargâhına hareket etmiştir. Bağdat'a varan Gevherayin ise Halife ile buluşup vezirin mektubunu ona vermiş, bu olaylar üzerine Halife Fahruddevle'yi vezirlikten almıştır.

Sadüddeve Gevherayin, Alparslan'ın hizmetinde bulunmuş, Yusuf el-Harezmi vakasında Sultanı korumaya çalışırken yaralanmış, Melikşah zamanında Bağdat'a gönderilip halife tarafından kendisine hil'atler verilmiş, kendisinden önce hiçbir hadımın görmediği itibar ve nüfuza sahip olmuştur¹⁷³⁰.

Berkyaruk ile kardeşi Muhammed arasında 4 Receb 493'te (15 Mayıs 1100) Hemedan'a birkaç fersah mesafedeki Sefidrûd (Ak Nehir)'da meydana gelen ilk savaşta Berkyaruk yenilmiştir ve bu savaşta Berkyaruk'un yanında savaşan Sadüddeve

---

Reşidüddîn Fazlullah, s. 122; “Mukarrebandan biri, kendini Sultan'ın üzerine attı. Yusuf O'nu da bıçakladı.”, el-Hüseyni, s. 37; “Sadüddeve Gevherayin orada duruyordu. Yusuf'u yaraladı, fakat Yusuf aldırış etmedi.”

¹⁷²⁵ er-Râvendî, I, 119.

¹⁷²⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 126, er-Râvendî, I, 124, İbnü'l-Esir, VIII, 267; “Köylü bir adam Sultan'ın yanına gelerek amcası Kavurd'un köylerden birinde olduğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan adam gönderip yakalattı ve huzura getirtti.”, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 49.

¹⁷²⁷ er-Râvendî, I, 124, Reşidüddîn Fazlullah, s. 126.

¹⁷²⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 267.

¹⁷²⁹ Mektubun içeriği için bkz. İbnü'l-Cevzi, VIII, 318, Ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 53.

¹⁷³⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 427.

Gevherayin¹⁷³¹'de öldürülmüştür¹⁷³².

1.5.4. Aksungur

Kasımüdevle Aksungur b. Abdullah, Musul Atabeyliğinin kurucusu İmâdüddin Zengi'nin babası ve Halep valisi olup¹⁷³³ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın memlûkü olan Aksungur, Melikşah'ın Suriye Seferi'ne katılmış Halep'in zapt edilmesi üzerine kendisine Kasımüdevle unvanı verilmiş (480/1087)¹⁷³⁴ ve Sultan Melikşah Halep'i ikta olarak Kasımüdevle Aksungur'a vermişti¹⁷³⁵. Kasımüdevle lakaplı, Abdullah oğlu Aksungur'un Sultan Melikşah'ın maiyetinde bulunduğu ve babasının adının, Sabık boyu mensuplarından el-Turgan olduğu¹⁷³⁶ da rivayet edilmektedir. Sultan Melikşah Suriye'nin idaresini kardeşi Tâcüddevle Tutuş'a bıraktığı ve onu Fatimilere karşı sefere memur ettiği vakit Aksungur ile Urfa Emîri Bozan'a da haber gönderip kuvvetleriyle Tâcüddevle Tutuş'a katılmalarını istemiş, ancak Selçuklu ordusu Trablusşam önlerine varınca Tutuş ile ihtilâfa düşen Aksungur ordudan ayrılınca Tutuş geri dönmek zorunda kaldı¹⁷³⁷.

Sultan'ın, kardeşi Tacüddevle Tutuş üzerine yürüdüğü 479/1086'da, onunla birlikte Halep'e geldi. Daha önce Halep'e yürümüş bulunan Tutuş, Melikşah'ın gelişi üzerine şehirden uzaklaştı. Sultan Melikşah 479 Ramazanında/Aralık 1086 ayında *Halep'i* teslim aldıktan sonra¹⁷³⁸ Antakya'ya yöneldi; burasını da teslim alıp deniz kıyısında birkaç gün oturdu ve yeniden Halep'e dönerek Ramazan bayramını orada geçirdi. *Haleb* vilâyetini H. 480 yılı başlarında Kasımüdevle Aksungurun idaresine tevdi ettikten sonra oradan ayrıldı¹⁷³⁹.

484 yılı Ramazan ayında (Ekim-Kasım 1091)¹⁷⁴⁰ Sultan Melikşah ikinci kez Bağdat'a geldiğinde Kardeşi Tacüddevle Tutuş, Kasımüdevle Aksungur ve etraftaki

¹⁷³¹ Gevharayin hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 115-16.

¹⁷³² İbnü'l-Esir, VIII, 426-27.

¹⁷³³ Coşkun Alptekin; "Aksungur", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296.

¹⁷³⁴ Alptekin, "Aksungur", s. 296.

¹⁷³⁵ Reşideddin Fazlallah, s. 130.

¹⁷³⁶ Ali Sevim; "Bugyetu't Taleb fi Tarih-i Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur", s. 103-104.

¹⁷³⁷ Alptekin, s. 296.

¹⁷³⁸ Hasan İbrahim Hasan, IV, 67.

¹⁷³⁹ Sevim, s. 104.

¹⁷⁴⁰ İbnü'l-Cevzi, IX, 57, el-İsfahani, s. 82; "yirmi Ramazanında".

diğer melik ve emirler Sultan'ın yanına gelmişler ve. Bağdat'ta örneği görülmemiş bir tören düzenlenmişti¹⁷⁴¹.

Bundan bir müddet sonra Melikşah'ın ölümü (1092) üzerine tahtta hak iddia ederek saltanat mücadelesine atılan Tutuş¹⁷⁴², önce Halep üzerine yürüdü. Aksungur, Tutuş'a mukavemet etmeyip onun emrine girdi, fakat daha sonra Emîr Bozan ile birlikte Tutuş'tan ayrıldı ve Selçuklu tahtının asıl vârisi Berkyaruk b. Melikşah'ın tarafına geçti. Tutuş bu durumda Berkyaruk ile savaşı göze alamayarak asker toplamak gayesiyle Suriye'ye döndü¹⁷⁴³. 486/1093 başlarında Berkyaruk ile Kerec yakınlarında karşılaşan bu sırada Emir Yelberd Berkyaruk'un safına geçmesiyle bozguna uğrayıp İsfahan'a Berkyaruk'un annesi olan kız kardeşi Zübeyde Hatun'un yanına gelen İsmail¹⁷⁴⁴ Gümüştekin el-Candar, Aksungur ve Bozan'la hiç kimsenin olmadığı bir yerde konuştukları bir sırada Saltanatu ele geçirmek ve Berkyaruk'u öldürmek niyetinde olduğunu söylediğinde, Onlar da İsmail'i 486 Şabanında (Ağustos-Eylül 1093) öldürmüşlerdir¹⁷⁴⁵. Bozan ile Aksungur'un böylesine kritik bir anda kendisinden ayrılmalarını ihanet olarak kabul eden Tutuş, onlarla hesaplaşmak için tekrar Halep önlerine gelmiş, aralarında Kasımüdevle Aksungur, Emir Bozan gibi ünlü komutanlar ile Berkyaruk'un Musul Valisi Emir Kürboğayı sevk ettiği ordu Halep'e altı fersah mesafede¹⁷⁴⁶ Ruyân köyü yakınındaki¹⁷⁴⁷ savaşta Tutuş'a yenilmiş ve 487 yılı Cemaziyelevvel ayında (Mayıs-Haziran 1094)¹⁷⁴⁸ Aksungur¹⁷⁴⁹ öldürülmüştür. Tacüddevele Tutuş'un, Ak-Sungur'u *Nehrü'z-zeheb* yöresinde Benû Esed Nukresine

¹⁷⁴¹ Müneccimbaşı, I, 60, bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 356, Bununla ilgili Ebû'l-Kasım el-Müderrez'in yazdığı şiir için bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 57.

¹⁷⁴² Ebû'l-Fida, II, 204; "Teneş".

¹⁷⁴³ Alptekin, "Aksungur", s. 296.

¹⁷⁴⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 143, er-Râvendî, I, 138, İbnü'l-Esir, VIII, 375.

¹⁷⁴⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 375, er-Râvendî, İsmail'in Berkyaruk'un emriyle öldürüldüğünü zikretmektedir. Bkz. er-Râvendî, I, 138.

¹⁷⁴⁶ İbnü'l-Esir, s. 380, el-Hüseynî, s. 52, İbnü'l-Cevzi, IX, 76-77; "Bu sene (486) Tacuddevele Tutuş, Saltanat davasına kalktı. Rahbe'yi ele geçirdi, Berkyaruk'un gönderdiği Halep sahibi Aksungur, Ruha sahibi Bozan, Diyar-ı Bekir ve Musul sahibi Fahruddevele b. Cuheyr ile Halep kapısında karşılaştı ve onları bozguna uğrattı"

¹⁷⁴⁷ Alptekin, s. 296.

¹⁷⁴⁸ İbnü'l-Esir, s. 380, el-Hüseynî, s. 52; "Bu vaka cemaziyelahir 487'de oldu.", İbnü'l-Cevzi, IX, 76-77; "Bu sene (486) Tacuddevele Tutuş, Saltanat davasına kalktı. Rahbe'yi ele geçirdi, Berkyaruk'un gönderdiği Halep sahibi Aksungur, Ruha sahibi Bozan, Diyar-ı Bekir ve Musul sahibi Fahruddevele b. Cuheyr ile Halep kapısında karşılaştı ve onları bozguna uğrattı. Bozan ve Aksungur'u esir aldı."

¹⁷⁴⁹ İbnü'l-Esir, s. 380, Hasan İbrahim Hasan, IV, 67, İbnü Hallikan, I, 241, el-Hüseynî, s. 52, Geniş bilgi için ayrıca bkz. Alptekin, s. 296.

bağlı *Halep'in* bir köyü olan *Seb'in* veya *Seb'in* yakınlarındaki *Kâris*'te de acımaksızın katlettiği¹⁷⁵⁰ de rivayet edilir. Tacüddeve Tutuş, Kasımüdevle Ak-Sungur huzuruna getirildiği vakit ona: *Sen, kazansaydın ne yapardın?* deyince: *Seni öldürürdüm.* karşılığını verdiği Tutuş: *Bende senin hakkında bu hükmü verdim*¹⁷⁵¹ diyerek onu öldürmüştür.

Sultan Melikşah'a sadakatle bağlı olan Aksungur halka çok iyi davranır, onların hak ve hukukunu korumaya itina gösterirdi. Yönetimi altındaki bölgelerde adalet ve emniyet hüküm sürmüştür.

1.5.5. Aksungur el-Porsuki

Ebû Saîd Seyfüddîn Kasımüdevle Aksungur el-Porsuki Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar ve oğlu Sultan Mahmud'un emîri olup Sultan Tuğrul Beyin emirlerinden Porsuk'un memlûkü olduğu için efendisine nisbetle el-Porsuki diye anılan Aksungur¹⁷⁵², Sultan Muhammed tarafından 498 yılı Şabanında /Nisan1105 Irak'a şahne tayin etmiş¹⁷⁵³.

Emîr Mevdûd'un Bâtınîler tarafından 507/1113'te öldürülmesi üzerine, onun yerine Musul valiliğine getirildi ve Haçlılarla cihada memur edildi. İki aydan fazla bir süre Urfa'yı kuşattıysa da bir sonuç alamadı. Aksungur 509/1115 yılında, daha önce cihat harekâtına katılması istendiği halde katılmayan İlgazi'yi cezalandırmak amacıyla sefere çıktı, fakat Dârâ yakınlarında İlgazi'nin ani baskınına uğrayarak mağlûp oldu. Bu mağlûbiyet üzerine Sultan Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğinden azledilen Aksungur, iktası olan Rahbe'ye çekildi ve Muhammed Tapar'ın ölümüne kadar orada sakin bir hayat sürdü¹⁷⁵⁴. Bazı kaynaklarda ise Aksungur el-Porsuki'nin 509/1115'te Sultan Mahmut ile Musul'u aldığı da kaydedilmektedir¹⁷⁵⁵.

Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud, Irak Selçukluları tahtına çıkınca onu tekrar Bağdat şahneliğine tayin etti. Sultan Mahmud ile kardeşi Mesud arasındaki taht

¹⁷⁵⁰ Sevim, s. 106-107.

¹⁷⁵¹ Ebû'l-Fida, II, s. 204, Sevim, s. 108.

¹⁷⁵² Coşkun Alptekin; "Aksungur el-Porsuki", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 297.

¹⁷⁵³ İbnü'l-Esir, s. 501, İbnü'l-Cevzi, IX, 143.

¹⁷⁵⁴ Alptekin, s. 297.

¹⁷⁵⁵ Bkz. Ebû'l-Fida, II, 229.

mücadeleleri sırasında bu görevden alınan Aksungur, 515/1121 yılında ikinci defa Musul valiliğine getirildi. Hille Emîri Dübeys b. Sadakanın Bağdat'a hücumundan çekinen Halife Müsterşid, Sultan Mahmud'dan yardım isteyince sultan onu Musul vali ligiyle birlikte Irak şahneliğine tayin etti. Fakat Aksungur, taktik hatası yüzünden Dübeys b. Sadaka'ya 516/1122'de mağlûp oldu. Irak ve Suriye'de geniş bir alanda hâkimiyet kurmak isteyen Dübeys, Haçlılarla iş birliği yapıp Kral Baudouin ile birlikte Halebi muhasara etti. Ancak Aksungur şehrin Haçlıların eline geçmesine mâni oldu ve 519/1125'te Halep'i zapt etti. Daha sonra Kefertab'ı da ele geçiren Aksungur, Azâz muhasarasında ağır bir bozguna uğrayarak Musul'a döndü. Kasîmüddevele Aksungur el-Porsuki 520 yılı 8 Zilkadesinde cuma günü (18 Kasım 1126, Perşembe) Musul'daki bir camide Bâtıniler tarafından öldürülmüştür¹⁷⁵⁶. O öldürüldükten sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud derhal Musul'a gitmiş, daha sonra Sultan Mahmud'un yanına gidip O'na itaatini arz etmiştir¹⁷⁵⁷.

Halep'e hâkim olduktan sonra halka çok iyi davranan, gümrük vergilerini kaldırıp zulüm ve kötülöklere son veren Aksungur hayırsever ve dindar bir emîr¹⁷⁵⁸ olarak kaynaklara geçmiştir.

1.5.6. Aksungur el-Ahmedili

Revâdî hanedanından olan ve Azerbaycan'da Merâga ile muhtemelen diğeri bazı yerleri idare eden Selçuklulara bağılı İbrahim oğlu Emîr Ahmedîl'in memluküdür¹⁷⁵⁹. Merâga ve Tebriz'de hüküm süren ve Hanedanın kurucusu olarak kabul edilen Ahmedîl b. İbrahim b. Vehsûdân er-Revvâdî, Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Merâga emîri idi. Dedesi Tebriz hâkimi Vehsûdân b. Memlân da Tuğrul Bey'in hizmetinde bulunmuştu. Kaynaklar Ahmedîli'den ilk defa, Sultan Muhammed Tapar ile Hille Emîri Sadaka b. Mezyed arasında cereyan eden savaşı (501/1108) münasebetiyle bahsederler. Ahmedîl, Dımaşık Atabeğı Tuğtegin ile beraber Bağdat'ta sultanın sarayında bulunduğu sırada Bâtınî fedaileri tarafından hançerlenerek öldürülmüş ve Onun yerine

¹⁷⁵⁶ Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 55, Alptekin, "Aksungur el-Porsuki", s. 297; "Câmi-i Atîk'te", Aksungur el-Porsuki hakkında ayrıca bkz. İbnu Hallikan, I, 242-243.

¹⁷⁵⁷ İbnü'l-Esir, IX, s. 56.

¹⁷⁵⁸ Alptekin, s. 297.

¹⁷⁵⁹ Faruk Sümer; "Aksungur el-Ahmedîli", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 296.

gulâmlarından Aksungur geçmiştir¹⁷⁶⁰. Aksungur, efendisinin Bağdat'ta Bâtınîler tarafından öldürülmesi üzerine (509/1116) onun sahip olduğu yerleri ele geçirip akabinde Revâdî hanedanına son vermiş ve sahip olduğu bazı meziyetler ve askerlerinin çokluğu sayesinde siyasî bakımdan güç kazanan Aksungur, Sultan Mahmud tarafından oğlu ve veliahtı Davud'a atabey tayin edilmişti¹⁷⁶¹.

Aksungur el-Ahmedili Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü (1118) üzerine, Irak Selçuklu sultanı olan oğlu Mahmud'un hizmetine girmiş ve kardeşler arasında cereyan eden taht kavgalarında önemli rol oynamıştır. Sultan Mahmud, kardeşi Mesud'un eski atabeği Kasımüdevle Aksungur el-Porsukî'yi Merâğa'ya vali tayin ettiğini duyunca, o sırada Bağdat'ta bulunan Aksungur el-Ahmedîli'yi derhal Merâğa'ya gönderdi (1120). Bir yıl sonra Mahmud'un diğer kardeşi Tuğrul'un atabeği Gündoğdu'nun ölümü üzerine Aksungur el-Ahmedîli ona atabeg olmak için çalıştı, hatta onu Sultan Mahmud'a karşı kışkırtarak Merâğa'ya geldiği takdirde emrine 10.000 süvari ve piyade vereceğini söyledi. Tuğrul bu teklifi kabul edince birlikte Erdebil istikametinde yola çıktılar, fakat şehre giremeyip Tebriz'e gittiler. Bu sırada Sultan Mahmud'un büyük bir orduyla gönderdiği Emîr Cüyûş Beg'in Merâğa'yı ele geçirdiğini öğrendiler. Tasarladıkları planı gerçekleştirme ümitleri kalmayınca Ebher ve Zencan Emîri Şîrgîr'e müracaat edip yardım istediler. Ancak bir sonuç alamayınca Sultan Mahmud'dan af dileyerek itaat arz ettiler (1122)¹⁷⁶². Aksungur el-Ahmedîli 1128'de Mezyedîler'den Dübeyş b. Sadakanın çıkardığı karışıklıkları bastırmakla görevlendirildiyse de başarılı olamadı. Ertesi yıl Dübeyş'in Hille'yi işgal ettiğini duyan Sultan, Emîr Kızıl ile Ahmedîli'yi çağırıp; *"Dübeyş'e siz kefil olmuştunuz, onu yakalayıp bana teslim etmenizi istiyorum"* diyerek onları Irak'a göndermiş¹⁷⁶³. Bunun üzerine Aksungur da Bağdat'a gelerek Dübeyş'i takibe koyulmuştu¹⁷⁶⁴. Sultan Mahmud vefat ettiğinde, vezir Ebû'l Kasım ve Atabegi Aksungur el-Ahmedili'nin ittifakıyla Melik Davud tahta çıkarılmış¹⁷⁶⁵, Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Arrân'da (Errân) onun adına hutbe okuttu¹⁷⁶⁶ 525 Zilkadesinde (Eylül-

¹⁷⁶⁰ Abdülkerim Özeydın; "Ahmedililer", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168.

¹⁷⁶¹ Sümer, s. 296.

¹⁷⁶² Özeydın, "Ahmedililer", s. 168.

¹⁷⁶³ İbnü'l-Esir, IX, 72.

¹⁷⁶⁴ Özeydın, s. 168.

¹⁷⁶⁵ İbnü'l-Esir, IX, 82.

¹⁷⁶⁶ Özeydın, s. 168; İbnü'l-Esir, IX, 85; "el-Cibal ve Azerbaycan'da adına hutbe okundu".

Ekim 1131) Hemadan'dan Azerbaycan'a gitmişti¹⁷⁶⁷.

Davud'un amcaları Mesud, Tuğrul ve Selçukşah da saltanat davasıyla harekete geçince Aksungur, himayesindeki Sultan Davud'u alıp Azerbaycan'a hareket etti. Mesud onlardan daha erken davranıp Tebriz'i ele geçirdiyse de Aksungur şehri geri aldı. Taht mücadeleleri sonunda kardeşlerden Tuğrul Sultan, Mesud Gence meliki, Selçuk Şah da Fars meliki oldu¹⁷⁶⁸. Bunun üzerine Davud ile birlikte Azerbaycan'a hâkim olan Aksungur büyük bir orduyla, Hemedan'da bulunan Tuğrul üzerine yürüdü, fakat mağlûp oldu (527/1132). Tuğrul, Merâğa ve Tebriz'i ele geçirdi. Aksungur Dâvud ile birlikte Bağdat'a kaçtı ve Davud'un diğer amcası Mesud'un Azerbaycan'a hâkim olması için çalıştı. Halife Müsterşid Tuğrul'a düşmanlığı sebebiyle Mesud'u Sultan, Davud'u da veliaht kabul ederek hutbeyi onlar adına okuttu¹⁷⁶⁹. Halifenin de desteğini sağlayan Mesud, Dâvud ve Aksungur ile beraber Azerbaycan'da bulunan Tuğrul üzerine yürüdü¹⁷⁷⁰. Burada Sultan Mesud, Azerbaycan'ın idaresini ve valiliğini Aksungur'a vermişti¹⁷⁷¹. Merâğa'ya vardıklarında Aksungur onlara erzak ve silâh verdi. Tuğrul, Karasungur adlı emirini Aksungur üzerine gönderdi. Erdebil şehri önlerinde vuku bulan savaşta Aksungur mağlûp oldu. Fakat daha sonra Tuğrul'u yenerek Hemedan'ı ele geçirdi. Kısa bir müddet sonra da Karategin çayırında Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. (527/1133)¹⁷⁷².

Bazı kaynaklarda Aksungur'u Mesud'un öldürttüğüne dair rivayetler mevcutsa da Mesud'un ona olan ihtiyacı göz önüne alındığında, bunu kabul etmek pek makbul değildir. Aksungur'un öldürülmesi üzerine en güçlü dayanağından mahrum kalan Mesudun, tahtı kardeşi Tuğrul'a bırakarak Bağdat'a gitmesi de bununla bunu ispatlar niteliktedir¹⁷⁷³.

Aksungur el-Ahmedili Revâdî hanedanına son verip yerine kendi hanedanını ikame etmiş Aksungur'un oğlu ve torunları, Merâğa ile diğer bazı şehirleri atabeg unvanı ile uzun süre idare etmişlerdir. Bu sebeple Aksungur hanedanına Merâğa

¹⁷⁶⁷ İbnü'l-Esir, IX, 85.

¹⁷⁶⁸ Özaydın, s. 168.

¹⁷⁶⁹ Selçukname II, s. 57-58.

¹⁷⁷⁰ Özaydın, "Ahmedililer", s. 168.

¹⁷⁷¹ Ahmed b. Mahmud, II, s. 58.

¹⁷⁷² Ahmed b. Mahmud, II, s. 59.

¹⁷⁷³ Özaydın, s. 168.

atabeyleri adını vermek yerinde olur¹⁷⁷⁴.

1.5.7. Dübeyş b. Sadaka

Melikü'l-Arap Nûrû'd-devle Ebu'l-Eazz (Egar) Dübeyş b. Seyfiddevle Sadaka el-Mezyedî el-Esedî maceraperest bir Arap emîri olup¹⁷⁷⁵ babası Hille Emîri Seyfûddevle Sadaka b. Mezyed'in, Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar ile yaptığı ve öldürüldüğü savaşa katıldı ve esir düşmüştür. (501/1108). Nitekim Hille hâkimi Seyfûddevle b. Mansur b. Dübeyş b. Mezyed el-Esedî¹⁷⁷⁶, Sultan Muhammed'e büyük yardımını olmuş, Berkayaruk'a karşı O'nu desteklemiş, hiçbir savaşta Sultanı yalnız bırakmamıştı. Lakin Hille'de gücünün iyice artması, Vasıt'ın O'nun hâkimiyetine geçmesi, Basra'yı dahi zapt etmesi, ayrıca Sultan'dan veya Halife'den kaçanların kendisine sığınmasına ek olarak bir de Amid Ebû Cafer Muhammed b. el-Hüseyn el-Belhi'nin Sultanla O'nun arasını bozmak için, Sadaka'nın Bâtını itikadına mensup olduğuna dair Sultanı etkilemesi gibi sebeplerle Sultanla arası açılmış¹⁷⁷⁷ ve Halife'nin çabaları ve arada gidip gelen elçilerin de bir sonuç alamaması savaşı kaçınılmaz kılmış¹⁷⁷⁸ 19 Receb 501'de¹⁷⁷⁹ yapılan savaşı Sultan Muhammed'in askerleri kazanmış¹⁷⁸⁰ ve Hille hâkimi Seyfûddevle b. Mansur b. Dübeyş b. Mezyed el-Esedî, 501 yılı Receb ayında öldürülmüş¹⁷⁸¹, başı kesilerek Porsuki'ye O'da bunu Sultan'a göndermiştir¹⁷⁸².

Bu savaşta esir düşen Sadaka'nın oğlu Dübeyş'i Sultan, Bağdat'a götürdü ve

¹⁷⁷⁴ Sümer, "Aksungur el-Ahmedîli", s. 296.

¹⁷⁷⁵ Abdulkerim Özeydın; "Dübeyş b. Sadaka", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 14

¹⁷⁷⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 533; Hasan İbrahim Hasan, IV, 12, "Dübeyş'in lakabı *Arap Mülkünün Sultanı ve Emîri* idi.", el-Hüseyni, s. 55; "*Melikü'l-Arab* denilen Emir Seyfûddevle Sadaka b. Mansur b. Dübeyş b. Ali b. Mezyd.", el-İsfahani, s. 103, İbnü'l-Cevzi, IX, 159; "Seyfûddevle lakaplı İbn Dübeyş b. Ali b. Mezyed Ebû'l-Hasen el-Esedî, "

¹⁷⁷⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 533, Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 46-47.

¹⁷⁷⁸ Yapılan bu savaşın gidişatı için Bkz. İbnü'l-Esir, s. 533-539.

¹⁷⁷⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 538; İbnü'l-Cevzi, IX, 156; el-İsfahani, s. 103; "500 senesi"

¹⁷⁸⁰ Bazı kaynaklarda savaş anı bir efsane gibi zikredilmektedir; "Bu düşman askerinin üzerinde gökte bir karabulut belirdi. İçinde ejderha şeklinde suretler vardı ve ağızlarından ateş saçılırdı. Onun heybeti tüm askerde korku saldı ve onlar silahlarını bırakarak ölmeye muntazır durdular. Kıyamet korkusu öyle bir sarmıştı ki iki asker bir arada bulunmadı." Bkz. Yazıcızâde Ali, s. 81, Reşidüddîn Fazlullah, s. 156.

¹⁷⁸¹ İbnü'l-Esir, VIII, 533; el-Hüseyni, s. 55.

¹⁷⁸² İbnü'l-Esir, VIII, 539; Ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 157, Bazı kaynaklarda Sadaka'nın kesilen başının Muhammed'in kardeşi Sencer'e gönderildiği bu savaşta Emir Ayaz'ın da Sadakayla birlikte olup, savaş sonrası idam edildiği zikredilmektedir. Reşidüddîn Fazlullah, s. 156, Ayrıca bkz. Ebû'l-Fida, II, 222-223.

kendisine bağı kalacağına dair yemin ettirdikten sonra serbest bırakmış ancak Mezyedî ailesinin hüküm sürdüğü Hille'ye dönmesine izin vermemiştir. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud devrinde Hille'deki emirliğin başına geçen Dübeys, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht kavgalarından faydalanarak hâkimiyet sahasını genişletmek için faaliyete geçti. Abbasi Halifesi Müstersid-Billâh 512 yılı Receb ayında Dübeys'e cübbe, taç, kılıç, at göndererek biat etmesini ve kendisine sığınan kardeşi Emîr Ebu'l-Hasan'ı teslim etmesini istedi. Dübeys halifeye biat etmeyi kabul etti, fakat kendisine sığınan bir kişiyi teslim etmektense bu uğurda ölmeyi tercih edeceğini bildirdi. Önce Muhammed Tapar'ın öteki oğlu Mesud'u kardeşi Sultan Mahmud'a karşı tahrik etti. Yapılan savaşta Dübeys ile müttefikleri Mesud yenildiler ve Mardin Artuklu Emîri Necmeddin İlgazi'ye sığındılar. Dübeys daha sonra tekrar Sultan Mahmud'a itaat arz etmiştir¹⁷⁸³. Nitekim Mesud'un Mahmud'a isyanı sırasında Mesud'dan yana tavır alan Dübeys¹⁷⁸⁴, daha sonra Mesud'un mağlubiyetini Irak'ta haber almış ve bölgeyi yağmalamış, Bağdat ve çevresinde yağma, bozgun gibi faaliyetlere girişmiş, Halife tarafından elçiler gönderilmesine rağmen yaptıklarından geri adım atmamış, Sultan Mahmud, 514'ün Receb ayında Bağdat'a vardığında Dübeys ondan af dilemiş Sultan'da O'nu affetmiştir. Fakat Dübeys Sultan'ın otlaktaki hayvanlarını yağmalayınca Sultan Şevval ayında (Aralık 1120-Ocak 1121), Dübeys üzerine yürümüş bu durum 516 yılına kadar devam etmiş ve sonunda Sultan ile Dübeys arasında anlaşma sağlanıp, Sultan Bağdat'a dönmüştür¹⁷⁸⁵.

515'te (1121) Arrân Meliki Şehzade I. Tuğrul ile Gürcistan üzerine düzenlenen sefere katıldı. Yenilgiyle sonuçlanan bu savaştan sonra kayınpederi İlgazi ile birlikte Mardin'e döndü. Dübeys 517/1123 yılında Halife Müstersid Billâh ile mücadeleye girdi. Ancak halifenin ordusuna yenilince Ca'ber Kalesi hâkimi Salim b. Mâlik'in yanına kaçtı. Burada iken Salim b. Mâlik'in aracılığıyla Urfa Kontu Joscelin ve Kral II. Baudouin'e başvurarak Halep'i ele geçirmesi için yardım etmelerini istedi ve bunu kabul ettikleri takdirde kendilerine tâbi olacağını bildirdi Bunun üzerine Kral Baudouin 26 Şaban 518'de (Eylül 1124) Halep önlerine geldi. Dübeys ile Joscelin de Tel Bâşir'den hareket ederek Baudouin'e iltihak ettiler. Haçlılar Halep'e saldırıp ağaçları

¹⁷⁸³ Özaydın, "Dübeys b. Sadaka", s. 14.

¹⁷⁸⁴ İbnü'l-Cevzi, IX, 217; "Seyfûddevlü Dübeys"

¹⁷⁸⁵ İbnü'l-Esir, IX, 3-4.

kestiler, türbeleri tahrip ettiler, mezarları soyup tabuttan çaldılar ve esir aldıkları Müslümanlara korkunç işkenceler yaptılar. Halk bu olaylara sebep olduğu için Dübey's'i lanetliyordu¹⁷⁸⁶. Aynı yıl Aksungur el-Porsûki, Dımaşk Atabeği Tuğtegin ve Humus Emîri Kırhan ile birlikte Halep üzerine yürüyünce Dübey's ve müttefikleri geri çekildiler.

Dübey's daha sonra Melik Tuğrul'u Bağdat'ı istilâ ederek yeni bir Selçuklu devleti kurmaya teşvik etti. Ancak sonuç alamayınca Tuğrul ile birlikte Horasan'a gidip Sultan Mahmud'la Müsterşid Billâh'ı kendi aleyhinde iş birliği yapmakla suçlayarak Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e şikâyet etti. Dübey's b. Sadaka ile Melik Tuğrul 519/1125'te Sultan Sencer'in yanına gitmişlerdi¹⁷⁸⁷. Onu Irak'a yürümeye teşvik etmişler, Irak'a hâkim olmanın kolay bir şey olduğunu söyleyip, Sultan Mahmud ile Halife Müsterşid'in kendisine karşı ittifak içinde olduklarını zihnine yerleştirmişler ve Irak'a yürümeyi kabul edinceye kadar da bu hususu telkin etmeğe devam etmişlerdir. Sencer de 522 yılında büyük bir orduyla Horasan'dan Rey'e gelmiş, bu sırada Hemedan'da bulunan Sultan Mahmud'a haber gönderip yanına çağırılmış, O'da hemen amcasının yanına gitmiş, 15 Zilhicceye (10 Aralık 1128) kadar yanında kaldıktan sonra Sultan Sencer, Dübey's'i de Sultan Mahmud'a teslim ederek O'nu beldesine iade etmesini istemiş ve Horasan'a dönmüştür¹⁷⁸⁸. Sultan Mahmud, Dübey's'le önce Hemedan'a ordan Irak'a gitmiş ve Muharrem 523'te (Aralık 1128-Ocak 1129) Bağdat'a gelmiştir. 4 Cemaziyelahir'e (25 Mayıs 1129) kadar Bağdat'ta kalan Sultan, daha sonra Hemedan'a gitmiştir. Sultan Hemedan'a gittiği sırada hanımı vefat etmiş ve bu olay Dübey's'in durumunu sarsmıştır¹⁷⁸⁹. Dübey's daha sonra Irak'a yönelmiş bunu haber alan Sultan önce iki emiri Kızıl ve Ahmedili'yi Irak'a göndermiş daha sonra kendisi Irak'a gelmiş, bunu duyan Dübey's Sultan'dan ve Halifeden af dilese de Sultan bunu kabul etmemiş ve Mahmud Zilkade ayında (Ekim-Kasım 1129) Bağdat'a varmış, Dübey's ise önce Basra'ya ordan çöllere gitmiştir¹⁷⁹⁰. Dübey's bundan sonra ise Dımaşk Hâkimi Tacülmülk Börü b. Tuğtekin tarafından 525 Şabanında esir alınıp Zengi b. Aksungur'a

¹⁷⁸⁶ Özeydın, s. 14.

¹⁷⁸⁷ Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 51.

¹⁷⁸⁸ İbnü'l-Esir, IX, 69.

¹⁷⁸⁹ İbnü'l-Esir, IX, 71; "Bu hatun Sultan Sencer'in kızı olup Dübey's'in durumuyla ilgilenir ve O'nu müdafaa ederdi."

¹⁷⁹⁰ İbnü'l-Esir, IX, 72.

teslim edilmiştir¹⁷⁹¹. Nitekim bu dönemde Bedevilerle birleşerek yağmacılığa başlayan Dübeys bu sırada ölen Dımaşk Atabeği Böri'nin azatlı kölesi ve Sarhad valisi Gümüştigin'in karısı Dübeys'e haber gönderip evlenme teklifinde bulundu. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Dübeys süratle harekete geçti, ancak yolunu şaşırarak bir bedevi kabilesine sığındı. Durumdan haberdar olan Böri onu yakalatıp huzuruna getirtti. Halife Müsterşid-Billâh, Böri'ye haber gönderip Dübeys'i kendi adamlarına teslim etmesini istedi. Musul Atabeği İmâdüddin Zengî Dübeys'in Müsterşid'e teslim edileceğini öğrenince Böri'ye mektup yazıp onu kendisine verdiği takdirde oğlu Sevinç ile emirlerini serbest bırakacağını, ayrıca 50.000 dinar para vereceğini bildirdi. Böri bu teklifi kabul etti ve Dübeys'i İmâdüddin Zengî'nin adamlarına teslim etti¹⁷⁹². Halife el-Müsterşid Sedidüddeve b. el-Enbari ile Ceziret İbn Ömer'den Ebubekir b. Bişr el-Cezeri'yi Dübeys'i kendisine getirmeleri için Dımaşk'a göndermiş, ancak bunlar orada Dübeys'in Zengî'ye teslim edildiğini öğrenmişlerdir. Bu sırada el-Enbari'nin Dımaşk'ta Zengî'yi küçümseyip aleyhine konuştuğu haberi geldiğinde Zengî bunların yakalanması için emir vermiş ve ikisi de yakalanıp Zengî'nin yanına getirildiğinde, İmameddin Zengî, İbn Bişri'yi tahkir edip el-Enbari'yi hapsedmiş fakat daha sonra Halife Müsterşid'in kendisine şefaathçi olmasıyla serbest bırakılmıştır. Zengî, Dübeyse ise çok iyi davranmış ve Dübeys, Zengî ile beraber Irak'a gidinceye kadar O'nun yanında kalmıştır¹⁷⁹³.

İmâdüddin Zengî muhtemelen Sultan Sencer'in emriyle ona iyi davrandı. Dübeys daha sonra İmâdüddin Zengî ile birlikte Halife Müsterşid'e karşı yeni bir sefer tertip ettiyse de mağlûp oldu. Tuğrul'un ölümünden sonra Dübeys ile bir grup emîr, Mesud'a karşı birleştiler. Ancak Dübeys, aralarında Bâzdâr Yarınkuş ve mîrâhur Kızıl Sungur'un da bulunduğu emirlerin kendisini Halife Müsterşid'e teslim etmelerinden korkarak Sultan Mesud'a sığındı. Sultan onu nüfuz ve otoritesini genişletmek isteyen Abbasi halifesine karşı kullanmak üzere hizmetine aldı¹⁷⁹⁴. Mesud 529/1135 yılında Hemedan yakınlarında cereyan eden savaşta halifeyi mağlûp ederek esir alıp Azerbaycan'a götürmüş, Halife aynı yıl burada Bâtınîler tarafından öldürülmüştü. Sultan Mesud, Merağa'da vukua gelen hadiseden sonra fena nam kazanmış, Bâtınîleri

¹⁷⁹¹ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 81.

¹⁷⁹² Özeydın, "Dübeys b. Sadaka", s. 14.

¹⁷⁹³ İbnü'l-Esir, IX, 81.

¹⁷⁹⁴ Özeydın, "Dübeys b. Sadaka", s. 14.

cinayete azmettirmekle suçlanan Sultan ise bu ithamdan kurtulmak ve kendisinden töhmeti defedecek bir iş düşünüp nihayet Emir Dübeys b. Sadaka'yı öldürmeyi en münasip iş olarak görmüştür. Zira “*Bunu öldürecek olursam ahali, halifeyi Dübeys öldürmüş, bundan dolayı Sultan O'na merhamet etmemiş diyecekler*” diye düşündü¹⁷⁹⁵. Birgün Emir Dübeys Mezyedi Sultan'ın kapısına gelmişti. Dübeys'e gözükmeden arkasından uşak Bahtiyar¹⁷⁹⁶ gelip kılıçla kafasını bedeninden ayırdı¹⁷⁹⁷. Dübeys b. Sadaka Huvenc dışında öldürülmüştür¹⁷⁹⁸. Sultan Mesud, Dübeys'i Halife Müsterşid'in intikamını almak için öldürttüğünü söylemiş daha sonra Halife'nin kızıyla evlenmiştir¹⁷⁹⁹. Dübeys, Halife el-Müsterşid Billah'a düşmanlık eder ve halifeliğinden hoşlanmazdı. Fakat Sultanların, kendisini Halife el-Müsterşid'e karşı bir silah olarak kullanmak maksadıyla yaşattıklarından haberi yoktu. Sebep yok olunca müsebbip de ortadan kalkar¹⁸⁰⁰.

Dübeys, köy ve şehirleri yağmalayıp hac yollarının güvenliğini ortadan kaldırmakla beraber kaynaklar ondan cesur ve cömert bir insan olarak bahsederler. Şair, edip ve âlimlerle kendisine sığınanları himaye ederdi. Devrin meşhur şairlerinden Harîrî ondan övgüyle söz etmektedir. Bazı kaynaklar Dübeys'in de güzel şiirler yazdığını kaydeder¹⁸⁰¹.

---

¹⁷⁹⁵ el-İsfahani, s. 165.

¹⁷⁹⁶ el-İsfahani, s. 165, Özeydn, s. 14; “Bahtiyar adlı Ermeni asıllı bir gulâm”

¹⁷⁹⁷ el-İsfahani, s. 165.

¹⁷⁹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 115.

¹⁷⁹⁹ Özeydn, s. 14.

¹⁸⁰⁰ İbnü'l-Esir, IX, 115.

¹⁸⁰¹ Özeydn, “Dübeys b. Sadaka”, s. 14; Dübeys b. Sadaka hakkında ayrıca bkz. İbnu Hallikan, II, 263-265.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİLER DÖNEMİ MEZHEPLER - DİNİ ÇATIŞMALAR VE SELÇUKLULARIN DİNİ TEMAYÜLLERİ

2.1. İSLAMDA İLK AYRILIKLAR, MEZHEBLER VE FIRKALAR

Dinin inanç esaslarını veya ameli hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikim olan mezhep; sözlükte *gitmek* anlamındaki zehâb kökünden hem mastar hem de *gidecek yer ve yol* manasında mekân ismi olan mezhep kelimesi, terim olarak *dinin aslî veya ferî hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem* olarak tanımlanabilir¹⁸⁰². Tanımda yer alan aslî hükümler dinin inanç esaslarını, Fer’î hükümler ise ibadetler ile insanlar arası münasebetleri hedef almaktadır. İman esaslarını konu edinen mezhepler İtikadi, diğerleri de fikhî mezhepler diye isimlendirilmiştir¹⁸⁰³.

Mezhep, bir dine bağlı bir toplumun manevi yapısıdır; onda çevrenin, siyasetin, ırk ve eski inançların, sosyal olayların tesirleri vardır. Mezhep, bütün bu unsurları bütünleşmesiyle, taraftarlarının düşünce ve sosyal yapısına nüfûz etmesiyle bir değer kazanabilir; zira bir mezhebin değeri, toplum vicdanında oluşturduğu akislerle ölçülür; bu sebeple de toplum hayatı ile ahenkli bir tarzda yaşar ve gelişir. İslamiyet’in, muhtelif coğrafi bölgelerde yayılış döneminde dini ibadet ve inanç esaslarının çok geçmeden yayıldığı her muhitin icaplarına göre, devreler geçirmesi de buradan gelmektedir¹⁸⁰⁴. Bir dinin herhangi bir toplumun ruhuna nüfuzu mezhepler yolu ile gerçekleşmektedir. Bu hemen her din için geçerli bir vakadır. İslamiyet de bu umumi kaidenin dışında değildir. Nitekim İslam dini, Afrika, Endülüs, Hindistan, Anadolu vesaire yerlerde genellikle mezhepler ya da tarikatlar yolu ile yayılmıştır.

¹⁸⁰² İlyas Üzüm; “Mezhep”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 526.

¹⁸⁰³ Üzüm, s. 526.

¹⁸⁰⁴ Sabri Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşunda İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme", *AÜİFD*, 26(1), 1984, s. 656.

Mezhepler, sadece mezhep kurucularının fikirlerinden ibaret olmayıp, çok ciddi esaslar, hadiseler ve amiller neticesinde teşekkül etmişlerdir; zira mezhep kurucularının fikirlerinin toplumlarca kabulü ve yayılması, siyasi ve itikadi yapılara bağlılığının yanı sıra, büyük ölçüde mevcut ictimai şartlara ve zaruretlere de bağlı bulunmaktadır¹⁸⁰⁵.

Cahiliye devri Araplarının dini yapısı dağınık bir durum arz etmektedir. Dini birlikten mahrum olmaları, siyasi ve sosyal birlikten de yoksun olmalarına sebep olmuştur. Hıristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük ve Putperestlik bu devirde en yaygın inançlardı. Aralarında çok az olmakla beraber, tek bir Allah'a inananlar (hanif) da vardı. Irk, nesep ve kabile gibi çeşitli sebeplerle insanların birbirlerinden üstün olduklarını iddia ettikleri ve bu yüzden birbirleriyle kavgaya tutuştukları bir vasatta, adalet, kardeşlik ve eşitlik esaslarına dayanan bir toplum kuran Hz. Peygamber'in, uzun zamandan beri Arap topluluklarına hâkim en önemli unsur olarak görülen kan ve nesep fikrini kaldırarak yerine kardeşlik anlayışını koyması da pek kolay olmamıştır. Soy üstünlüğü, asabiyet, kabile rekabetleri ve eski Arap siyaset anlayışları, Kur'an'ın kesin hükümleri, Resulullah'ın çok açık tatbikatına rağmen, Müslüman Araplar arasında yaşamaya devam etmiştir.

Suriye, Irak, İran, Mısır ve Afrika'ya yapılan fetih hareketleri Müslümanları çeşitli topluluklarla karşı karşıya getirmiştir. Müslümanların bu fethedilen yerlerde yerleşmeleri ile de yeni bir nesil ve toplum meydana gelmiştir. Bu karışma ve kaynaşmanın Müslümanların hayatlarına tesir etmesi tabiidir. Fetihler sonrası Müslüman toplumunda Araplar, mevali ve zımmiler olmak üzere üç ayrı grup oluşmuştur. Fethedilen ülkelerde eski dinlere ait inançla, hâkim durumda olan Hıristiyanlık ve Yunan felsefi düşüncesi ile Sasani ve Kıpti kültürleri de bu ülkelerin düşüncelerine hâkim olan diğer unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dini yapı Hz. Peygamber'den sonra, ilk iki halife devrinde eski safiyetini korumuş lakin üçüncü halife Hz. Osman'ın şehadetinden sonra ve özellikle Cemel (35/655) ve Siffin savaşı (36/656) sonunda itikadın yanı sıra siyasi ve ictimai birlik bozulmuştur ve bu andan itibaren teşekkül eden çeşitli zümreler kendilerine has fikirler ortaya atmışlardır¹⁸⁰⁶.

¹⁸⁰⁵ Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşu", s. 656-657.

¹⁸⁰⁶ Hizmetli, s. 662-663.

Kısacası İslam mezheplerinin doğuşuna etki eden sosyal amiller; Doğrudan ilk Müslüman toplum ictimai hayatından gelen unsurlar (kabilecilik ve riyaset anlayışları gibi), Fetihler, tercüme neticesinde İslam toplum hayatına giren düşünce ve anlayışları ile eski doğu kültür ve dinlerinden kaynaklanan unsurlar olmak üzere üç ana maddede toplanmaktadır¹⁸⁰⁷.

İslâm tarihinde dinî ve siyasî gruplaşmalar oluşum aşamasında *ashâbü'l-makâlât* diye anılmıştır. Bunun sebebi, bazı âlimlerin toplumdaki meselelerle ilgili olarak "makale" (görüş, söz) adıyla risale yazmaları yahut bazı konular hakkında görüşlerini sözle ifade etmeleridir. Giderek belirginleşen bu görüşler belli bir süreç içinde gruplaşma mahiyetini almış, ashâbü'l-makâlât artık, *bir kurucunun liderliğinde ortak düşünceler etrafında bir araya gelen gruplar* anlamına gelmeye başlamıştır. Daha sonra *fırka* (çoğulu *firak*) kelimesi İslâm mezhepleri tarihinde zümreleşmeyi ifade eden en yaygın terim olmuştur. İslâm coğrafyasının genişlemesi ve diğer dinlere ait inanç grupları ile karşılaşılması neticesinde *milel ve nihâl* kelimeleri ortaya çıkmıştır. *Milel din* manasındaki milletin, *nihâl de iddia, görüş ve dinî zümre* manasındaki nihlenin çoğuludur. Buna göre *el-milel ve'n-nihâl* tabiri *dinler ve mezhepler* anlamında kullanılmıştır¹⁸⁰⁸.

Fırkalarla ilgili olarak Hz. Peygamberin bazı hadisleri nakledilmektedir ki bunlardan biri; *Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan kurtulan yalnız biridir. Geriye kalanlar helâk olacaktır.* buyurduğu, kurtulanın hangisi olacağı sorulduğunda, *Ehli Sünnet ve'l-Cemaattir.* cevabına mukabil Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin hangisi olduğu sorulduğunda ise: *"Bugün benim ve sahabemin içinde bulunduğu fırkadır ; bir diğer hadisinde: Ümmetimden bir taife kıyamet gününe kadar hak üzere görünmeye ve hakkı desteklemeye devam edecektir."*, yine Hz. Peygamber'in *Benim ümmetim 13 sapıklık üzerine birleşmez* buyurduğu¹⁸⁰⁹ başka bir hadisinde ise; *Kaderiler bu ümmetin Mecusileri, Müşebbihe bu ümmetin Yahudileri, Rafıziler ise Hristiyanlarıdır"* diyerek, bu ümmetin sapıklıkta olan her bir fırkasını, geçmiş Ümmetlerin sapıklıkta olan bir ümmetine benzettiği dile getirilmektedir. Nitekim daha

¹⁸⁰⁷ Hizmetli, "İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşu", s. 680.

¹⁸⁰⁸ Üzüm, s. 526.

¹⁸⁰⁹ Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehristani, *"el-Milel ve'n-Nihâl (Mukaddimeler)"*, (Terc. Abdurrahman Küçük, Mustafa Erdem, Âdem Akın), *AÜİFD*, 30 (1), 12-13.

Hız. Peygamber hayatta iken bazı olaylar meydana gelmiş ancak bunlar Ümmet'in firkalara ayrılmasından ziyade kişisel olaylar olarak kayıtlarda yer almıştır ki bunlardan biri; Zî'l Huveysire et-Temimi'nin: *Adil ol ey Muhammed, çünkü sen adaletli davranmıyorsun*" sözü üzerine Hız. Peygamber: *Ben adil olmaz isem kim adil olur*" buyurmasına karşılık O, *Bu, Allah'ın rızası kastedilmeyen bir paylaşım değildir*" diyerek Ona karşılık vermiştir. Bu ise Hız. Peygamber'e açık bir karşı gelmedir. Bunun üzerine Hız. Peygamber şöyle buyurmuştur: *Bu adamın aslından bir kavim çıkacak ki, bu kavim okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaktır.*"¹⁸¹⁰.

Buradaki "yetmiş üç" ifadesiyle gerçek bir sayının kastedilip edilmediği konusunda farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Pek çok âlim bu sayının gerçek anlamda kullanılmadığını, Arapçada yedi ve yetmiş gibi sayıların çokluğu gösterdiğini, bu rivayetle İslâm toplumunun tâli kollarla birlikte birçok firkaya ayrılacağına temas edildiğini söylemişler buna mukabil Ebu'l-Hüseyin el-Malafî, Abdu'l-kahir el-Bağdâdî, Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî, Şehristânî, Adudüddin el-İcî gibi müellifler ise sayıyı gerçek manasına alarak firkaları tasnif ederken yetmiş üçe ulaşmaya gayret göstermişlerse de kabul ettikleri ana mezhepler ve bunlara bağlı tâli kollarda aralarında bir uyum bulunmadığı gibi zaman zaman yetmiş üç sayısına da sadık kalamamışlardır¹⁸¹¹. Nitekim Arap edebiyatında kullanılan 70 (seb'un) çoğu kez bir mübalaa ifadesi olarak kullanıldığından burada kullanılan 73 ifadesinin çokluğu belirtmesi¹⁸¹² kuvvetle muhtemeldir.

Hız. Peygamber'in hastalığı zamanında ve vefatından sonra sahabe arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar genel anlamda içtihadî fikir ayrılıkları olup bundan amaçları; İslam yasalarının uygulanması ve din metotlarının devamını sağlamaktır. Rasulullah'ın hastalığında ortaya çıkan ilk görüş ayrılığı şudur: Hız. Peygamberin ölümü ile neticelenen hastalığı şiddetlendiğinde: *Benden sonra dalalete düşmeyeziniz diye yazı yazmam için bana bir kâğıt kalem getirin* buyurmuş, Hız. Peygamberin ağrıları arttığı zaman Hız. Ömer'in *Bize Allah'ın kitabı yeter* demesi üzerine gürültü çoğalmıştır. Bunun üzerine Hız. Peygamber *Benim yanımda tartışılmaması gerekir*" buyurmuştur. Bu haberin neticesinde İbn Abbas (R.A.): *"İyiliklerin hepsi, bize ulaşamayan Hız.*

¹⁸¹⁰ eş-Şehristani, s. 19.

¹⁸¹¹ Üzüm, s. 528.

¹⁸¹² Ethem Ruhi Fığlalı; "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜİFD*, IV, 117.

Peygamberin yazacağı şeyde idi. ” demiştir¹⁸¹³.

İkinci görüş ayrılığı: Hz. Peygamberin hastalığı esnasında *Usame'nin ordusunu hazırlayınız. Allah'ın laneti onun ordusuna katılmayanın üzerine olsun*” emri üzerine çıkmıştır. Usame Medine'den çıktığı zaman bir grup Hz. Peygamberin emrine uymamız gerekir derken, diğer bir grup da Hz. Peygamberin hastalığı artmıştır, bizim kalplerimiz onun ayrılığına dayanamaz, sabrederek durumun ne olacağını görelim demiştir.

Üçüncü görüş ayrılığı; Hz. Peygamberin vefatı konusudur. Ömer İbn Hattab, *Kim Hz. Muhammed öldü derse onu bu kılıcımla öldürürüm, ancak Hz. İsa'nın göğe kaldırıldığı gibi o da göğe kaldırılmıştır* ” deyince Ebu Bekr ibn Kuhafe de, *Ey insanlar! Allah birdir ondan başka ilah yoktur. Allah apaçık bir hakikattir. Muhammed'e kulluk eden varsa bilsin ki o, ölmüştür. Allah'a kulluk edenlere gelince, şüphesiz Allah, diri, bâkî ve ebedidir. Size Allah'ın şu buyruğunu hatırlatırım;”* diyerek¹⁸¹⁴ şu ayeti okumuş; *Muhammed sadece bir elçidir. Kendisinden önce de Resuller gelip geçmiştir. Şimdi O, ölür veya öldürülürse siz ökçelerinizin üzerinde geriye mi döneceksiniz? Kim ökçeleri üzerinde geriye dönerse Allah'a hiçbir ziyan veremez. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır.”*¹⁸¹⁵ ve *“Allah'ın kitabı ve Resulullah'ın sünnetine sarılan doğruyu bulur, o ikisinin arasını ayıran sapıtır. Şeytan Peygamberimizin ölümüyle sizi aldatmasın, dininizden saptırmasın. Şeytanın size ulaşmasına fırsat vermeyiniz.”*¹⁸¹⁶ diye sözlerini tamamladığında Müslümanlar Ebu Bekir'in sözüne dönmüşlerdir. Nitekim Hz. Ömer de *Ebu Bekr okuyuncaya kadar sanki ben bu Ayet-i Kerime'yi hiç duymadım*” dediği¹⁸¹⁷ veya Sa'd b el-Museyyeb, Ebu Hureyre'nin bu konuşmanın tesirini şöylece anlattığını nakleder: *“Allah'a and olsun ki, Ebu Bekir bu ayeti okuyuncaya kadar, dinleyenlerin, Allah'ın bu ayeti Resulullah(sav)'a indirdiğini bilemez gibi bir halde idiler”* dediği¹⁸¹⁸ zikredilmektedir.

¹⁸¹³ eş-Şehristani, s. 20-21.

¹⁸¹⁴ Kenan Demirayak, *Hz. Ebû Bekir, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı*, Gül Neşriyat, İstanbul 2002, s. 16.

¹⁸¹⁵ “Ve mâ muhammedun illâ resûl(resûlun), kad halet min kablihir rusûl(rusûlu), e fein mâte ev kutilenkalebtum âlâ a'kâbikum ve men yenkalib alâ akıbeyhi fe len yadurrallâhe şey'â(şey'en), ve se yeczîllâhuş şâkirîn(şâkirîne).”, Al-i İmran 3/144.

¹⁸¹⁶ Demirayak, s. 16.

¹⁸¹⁷ eş-Şehristani, s. 22.

¹⁸¹⁸ Ethem Ruhi Fıglalı; “Sakife Olayı veya Hz. Ebûbekir'in Halife Seçimi”, *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V, Sayı:3, İstanbul (Mart- Cemazielevvel 1402), s. 16, Bazı Şii kaynakların bu olayı tarafgirlik yapmak suretiyle İslam tarihinde ilk ihtilaf olduğu şeklinde değerlendirmesine karşın bunun bir

Dördüncü görüş ayrılığı; Hz. Peygamberin defnedileceği yer konusundadır. Mekkeli Muhacirler Hz. Peygamberin doğduğu, canının ısındığı, ayağının bastığı, ailesinin vatani ve gezindiği yer olduğu için Mekke'ye iadesini istemişlerdir. Medineli Ensar ise, Hicret diyarı, yardım aldığı yer olduğu için Medine'ye defnini istemişlerdir. Bir başka grup ise peygamberlerin defnedildiği yer olduğu ve oradan göğe çıktığı için Beytü'l-Makdis'e nakledilmesini istemişlerdir. Hz. Peygamberin *Peygamberler nerede ölürlerse oraya defnedilirler* hadisine dayanarak Medine'ye defnedilmesi hususunda ittifak etmişlerdir¹⁸¹⁹.

Beşinci görüş ayrılığı ise Müslümanlar arasında en büyük görüş ayrılığı olan imamet konusundadır. Öyle ki, Neşvanu'l-Himyeri (573/1177)'nin buna "günümüze kadar süren" ve "Nebi (SA)'den sonra ümmet arasında cereyan eden ilk ihtilaf" ¹⁸²⁰ dediği kaydedilmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatını takiben Ensar, İslam tarihinde "*Sakifetü Beni Saide*" şeklinde meşhur olan Saide oğulları gölgeğinde toplanarak Hz. Peygamber'den sonra din ve dünya işlerinin idaresinin kendilerinde kalması için görüşmelere başlamışlardı¹⁸²¹. Bu sırada olaya Muhacirlerde müdahil olmuş, Muhacirlerle Ensar, bizden bir emir, sizden bir emir diyerek görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Ensar, başkanları olan Sa'd b. Ubade el-Ensari üzerinde anlaşmaya varmıştır. O esnada Ensar'dan bazıları Muhacirlerin bu durumu kabul etmeyeceklerini tahminle, Muhacirler bize, *Biz Küreyiştin olan Muhacirleriz, Resulullah'ın ilk ashabıyız, biz onun kavmi ve akrabalarıyız, o öldükten sonra niçin ve ne hakla emirlik için bizimle çekişiyorsunuz?*" derlerse ne cevap veririz, dediklerinde Ensar'dan bir kısmı da, *Mademki tek başımıza bizi reddediyorsunuz, o halde Küreyiştin bir emir, Ensar'dan da bir emir olsun, başka şekli kabul etmeyiz*" cevabını veririz deyince, Sa'd b. Ubade: *Bu ilk zaafıdır*" demiştir¹⁸²².

Tam bu sırada Ebu Bekr ile Ömer, *Beni Saide Çardağına* gelmişlerdir. Hz. Ömer bu hususu şöyle anlatmaktadır: "Yolda kendi kendime konuşacağım şeyi düşünerek çardağa gelip konuşmak istediğimde Ebu Bekr: *Sus ey Ömer!* diyerek¹⁸²³ Allah'a övgü

¹⁸¹⁹ ihtilaf olmadığı en azından hilafet meselesi gibi aşikâr bir ihtilaf olmadığı açıktır. Bkz. Fığlalı, s. 8 eş-Şehristani, s. 22.

¹⁸²⁰ Ethem Ruhi Fığlalı; "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebebler", *AÜİFD*, XX/1, 1975, s. 220

¹⁸²¹ Fığlalı; "Sakife Olayı" s. 9.

¹⁸²² Fığlalı, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebebler", s. 222.

¹⁸²³ eş-Şehristani, s. 22, Fığlalı, "Sakife Olayı", s. 11; "... "Sabret önce ben söyleyeyim, sonra sen arzu

ve senada bulunduktan sonra benim düşündüğüm şeyleri gaybdan haber verircesine ele aldı. Ensar'ın bu konuşmayla ilgilenmesinden önce ben Ebu Bekir'in elini sıktım, insanlarda elini sıkarak biatı ettiler. Allah bu işi başlangıçta böyle kolaylaştırarak fitneyi dindirmiş oldu." Bunlardan anlaşılacağı gibi, Hz Ebu Berk'e biat çok ani olmuş, bundan doğacak şerden de Allah Müslümanları korumuştur. Hz. Ebu Bekir'in Hz. Peygamberden rivayet ettiği *İmamlar Kureyştendir* hadisi¹⁸²⁴ üzerine Ensar davasından vazgeçmiştir. İşte Çardak'ta cereyan eden biatı da budur. Hz. Ebu Bekr camiye geldiğinde Haşimoğullarından bir grup, Ümeyyeoğullarından Ebu Süfyan hariç, bütün Müslümanlar etrafına yığılarak ona biatı etmişlerdir. Bunun yanında Hz. Ali de, Resulullah'ın emri üzerine, onun teçhizi, defni ve kabri başında bulunmakla meşgul olduğundan bu tartışma ve savunmalardan uzak kalmış ve Hz. Ebu Berk'e biatı edememiştir¹⁸²⁵. Fakat daha sonra biatı etmiştir. Nitekim İbn Ebu'l-Hadid, Hz. Ali'nin biat ile ilgili olarak Hz. Ebu Bekir'in; *"Şüphesiz bana yapılan biatı Allah'ın bizi şerrinden koruduğu bir ayak sürçmesi; bir oldubittidir. O gün bir fitneden korkmuştum. Allah'a and olsun ki, hiçbir zaman onu arzu edip üstüne düşmedim ..."* dediğini Ali ile ez-Zubeyr'in de buna cevaben şöyle söylediklerini nakleder: *"Biz yalnızca bizimle meşveret edilmemesine sinirlendik. Yoksa biz, Ebu Bekir'in bu işe insanların en layığı olduğunu görüyoruz; çünkü o, mağara arkadaşıdır ve onun tecrübesini de biliyoruz."*¹⁸²⁶ dediği, yine Hz. Peygamber vefat eder etmez Ebu Sufyan'ın ona gelerek: *Ebu Kuhafe'nin hakkını yemesine razı olacak mısınız?"* diye kışkırtmasına Hz. Ali; *Ben asla bunun peşinde olmadım; bu, Müslümanların işidir"* şeklinde sert bir cevap vermekle kalmayıp, Ebu Sufyan'ı; *Sen bu sözlerini, ancak Müslümanlar arasında fitne yaratmak maksadıyla söylüyorsun, biz Ebu Bekir'i halifelğe layık bulduk"* diyerek azarladığı¹⁸²⁷ da zikredilmektedir.

*Altıncı görüş ayrılığı, Fedek*¹⁸²⁸ meselesi ve Hz. Peygamberden miras olarak

ettiğini söylersin" dedi."

¹⁸²⁴ Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber'in bu hadisi söylemediği dile getirilmektedir. Bkz. Mehmed Said Hatiboğlu, "İslamda ilk Siyasi Kavmiyetçilik-Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, 23 (1), s. 157 vd.

¹⁸²⁵ eş-Şehristani, s. 22.

¹⁸²⁶ Fığlalı, "Sakife Olayı", s. 24.

¹⁸²⁷ Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 225.

¹⁸²⁸ Fedek (bugünkü Hâit) Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km mesafede Yahudilerin yaşadığı bir yerd. Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınmış ve yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilmişti. Fedek savaş yapılmadan ele geçirildiği için arazisinin yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilmişti. Resulullah buradan elde edilen geliri amme işlerine, yolcu ve misafirlere, ayrıca ailesine

devri konusundadır. Bazen veraset bazen da mülkiyet konusundaki Hz. Fatma'nın davası, Hz. Peygamberin *Biz Peygamberler miras bırakmayız, bizim bıraktığımız sadakadır*" meşhur hadisi ile reddedilmiştir¹⁸²⁹.

Yedinci görüş ayrılığı, Zekât vermeyenlerle savaş konusundadır. Bir grup, zekât vermeyenlerle kâfirlerle savaştığımız gibi savaşmayız, derken, diğer bir grup hayır, onlarla savaşırız demiştir. Hz. Ebu Bekr de Resulullah'a verdiklerini bana vermekten çekinenler ile savaşırım demiştir.

O bizzat böyleleri ile savaşa katılmış ve sahabenin hepsi de onu desteklemiştir. Halifeliği sırasında, Ömer İbn Hattab'ın içtihadı esirlerin ve alınan mallarının kendilerine iade edilmesini, hapishanedekilerin ve esirlerin serbest bırakılmasını sağlamıştır.

Sekizinci görüş ayrılığı, Hz. Ebu Bekir'in ölüm anında Hz. Ömer'i halife olarak göstermesi hakkındadır. İnsanlardan bazılarının, kaba ve sert bir adamı üzerimize vali yaptın demeleriyle ortaya çıkan görüş ayrılığı, Hz. Ebu Bekir'in *Bana kıyamet günü Rabbim bu soruyu sorsa ben; onların üzerine onlar için en hayırlı olanı seçtim derim*" sözü üzerine kalkmıştır¹⁸³⁰.

Dokuzuncu görüş ayrılığı; Şura ve şuradaki görüş ayrılıkları hakkındadır. Onların hepsi Hz. Osman'a biatı konusunda ittifak etmişlerdir. Onun zamanında işler yoluna girmiş ve dava devam etmiştir. Fetihler çoğalarak devlet hazinesi dolmuş, (Hz. Osman) insanlara en güzel ahlaki kurallar üzerine davranmış, onlara en mütevazi şekilde muamele etmiştir. Ancak onun Ümeyyeoğullarından akrabaları tehlikeli işlere girişmiş ve yaptıklarının sonucu da Hz. Osman'a mâl edilmiştir. Onun zamanında pek çok görüş ayrılıkları olmuş, Emeviler'e mâledilen bütün olaylar Hz. Osman'ın üzerine yıkılmıştır. Hz. Peygamberin Medine'den kovduğu ve kendisine *Resulullah'ın kovduğu adam*" denilen, Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer'den yardım isteyen ancak her ikisi

---

sarf ederdi. Hz. Ömer, anlaşmalara bağlı kalmayıp Müslümanlar aleyhinde faaliyette buldukları için Yahudileri Fedek'ten çıkarmaya karar verince 50.000 dirhemin üzerinde olduğu sanılan arazinin diğer yarısının ücretini Hz. Ömer ödeyip ve Yahudileri yine İslâm sınırları içinde bulunan Suriye tarafına göndermiştir. Böylece Fedek gelirinin yarısı beytülmale geçmiş diğer yarısının harcanmasına da Hz. Peygamber devrinde olduğu gibi devam edilmiştir. Halife Ömer Fedek'i Hz. Fâtıma'nın mirasçılara vermek istediye de Hz. Ali ile Abbas arasında anlaşmazlık çıktığı için arazi yine beytülmale kalmıştı. Geniş bilgi için Bkz. Hüseyin Algül, "Fedek", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 294, Ayrıca Belazûri, s. 41-47.

¹⁸²⁹ eş-Şehristani, s. 22.

¹⁸³⁰ eş-Şehristani, s. 22.

tarafından da onun bu isteği reddedilen, hatta Hz. Ömer'in Yemendeki makamından kırk fersah uzaklığa sürdüğü Hakem b. Ümeyye bunlardan biridir. Hz. Osman'ın Ebu Zer'i Medine köylerinden birisi olan er-Rebeze'ye sürmesi, kızını Mervan b. el-Hakem'e vermesi ve ona iki yüz bin dinar tutarındaki beş Afrika ganimetini teslim etmesi, Hz. Peygamberin kanını helal kıldığı, kendisinin de sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i himaye altına alıp, onu Mısır'a vali olarak göndermesi, orada ortaya çıkan olayların müsebbibi olan Abdullah b. Amir'i de Basra'ya vali tayin etmesi de bunlardan bir kaçıdır¹⁸³¹.

Onuncu görüş ayrılığı; Kendisi üzerinde anlaşmaya varıldıktan ve biati edildikten sonra Emirü'l-Mü'minin Ali zamanında ortaya çıkmıştır. Talha ve Zübeyir'in Mekke'ye gitmesi, Hz. Ayşe'nin Basra'ya yönelmesi ve sonra da Hz. Ali ile Cemal harbi olarak bilinen savaşa girmesi bunların ilkidir. Gerçek şudur ki; Talha ve Zübeyir'e bir mesele hatırlatıldığında onlar da hatırlamış ve tövbe ederek dönmüşlerdir. Zübeyir ayrılırken, Hz. Peygamberin "*Safiye'nin oğlunu öldüreni ateşle müjdeleyiniz*" hadisi gereğince cehennemlik olan Cermuz'un attığı bir okla öldürülmüştür. Talha ise savaşmak istemeyip dönerken Mervan İbn el-Hakem'in attığı bir okla yere düşüp ölmüştür. Hz. Ayşe de istemeyerek girdiği savaştan tövbe etmiş ve geri dönmüştür. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki ihtilaf, Sıffin Savaşı, Haricîlerin karşı çıkmaları, Hakem olayı, Amr İbnü'l As'ın Ebu Musa el Eş'ari'yi saf dışı etmesi gibi görüş ayrılıklarının Hz. Ali'nin ölümüne kadar devam ettiği meşhurdur. Aynı zamanda, Hz. Ali ile kendimizi Allah'a adadık, diyen Nahrevanlı zındıklar arasındaki ihtilaf da ahit ve söz olarak mevcut olup, bizzat Hz. Ali'ye karşı açıkça savaştıkları da bilinmektedir. Netice olarak, Ali b. Ebi Talib haktan yana, hak da kendisinden yana olmuştur. Hz. Ali döneminde açıkça aşırılığa kaçan el-Eş'as b. Kays, Temimli Mesud b. Fedeki, Tay kabilesinden Zeyd b. Hüseyin ve diğer Haricîler ortaya çıkmıştır. Yine onun zamanında Abdullah b. Sebe' ve cemaati da Hz. Ali hakkında abartılmış bir şekilde aşırılığa kaçmıştır. Bu iki gruptan da bid'at ve sapıklık başlamıştır. Hz. Peygamberin Hz. Ali'yi kastederek söylediği *Onu sevmekte ve buğz etmekte aşırı giden her iki grup da helaktadır* sözü doğru çıkmıştır. Hz. Ali'den sonra da biri imamette diğeri de usulde olmak üzere iki görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır:

¹⁸³¹ eş-Şehristani, s. 23-24; Ayrıca bkz. Fığlalı, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebebler", s. 228-230.

İmametın ittıfak ve seçımle olacağını söyleyenler, imamet için ümmetin tamamı veya onun ileri gelenlerinden bir grubun ittıfakı şarttır demişlerdir. Şöyle ki; bunlardan bir grup ya genel ya da Kureyşli olma şartını ararken, diğer bir grup Haşimi olma şartını ileri sürmüşlerdir. İmamet nas ile sabit olur diyenler ise, Hz. Ali'den sonra, görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bunlardan bir grup olan Keysaniler Muhammed b. el-Hanefiyye'nin nassan İmam olarak tayin edildiği görüşündedir. Bundan sonra ihtilaflar olmuş, bazıları onun ölmediğini, tekrar dönerek yeryüzünü adaletle dolduracağına inanırken, bazıları da öldüğünü ve imametın kendisinden sonra onun oğlu Ebu Haşim'e geçtiğini kabul etmişlerdir. Sonra bunlar kendi içlerinde ayrılmışlarsa da hepsinin ortak görüşü, dinin bir adama itaat olduđudur¹⁸³².

2.1.1. Mezheblerin Çıkışını Hazırlayan Olayların Kısa Özeti

İslam'da ilk tefrika, 3. Halife Hz. Osman b. Affan zamanında ortaya çıkmıştır. Bu, ilk çıkışında dini değil, tamamen siyasi bir görüş ayrılığı ve menfaat çarpışmasıydı. Aslında bunun menşeleri, Beni Ümeyye ile Beni Hâşim sülaleleri arasındaki ayrılık şeklinde daha geriye gider. Hz. Ömer'in halifeliği devrinde başlayan büyük fütuhât hareketleri, Hz. Osman devrinde de devam ettiğinden ve İslam orduları doğuda Türkistan ve Çin hudutlarına, batıda Kuzey Afrika'nın Atlas okyanusu kıyılarına, kuzeyde Kafkaslara kadar vararak zengin ganimetler elde edildiğinden bu ihtilâf gizli devam etmekle birlikte 656 yılına kadar pek açığa çıkmadı. Hz. Osman, akrabaları olan Emevileri devlet işlerinde öne almış, önemli memuriyetlere onları tayin etmişti. Meselâ; Şam valiliğinde Muaviye b. Ebu Süfyan, Mısır valiliğinde Abdullah b. Sa'd b. Ebu Serh, Kûfe valiliğinde Said b. el-As, başvekillik mertebesinde olan kâtipliğinde de Mervan b. Hakem bulunuyordu¹⁸³³.

Ümeyyeoğullarının bu imtiyazlı durumlarını her fırsatta açığa vurdukları bir gerçektir. Nitekim Kûfe valisi Said b. el-As'ın Kûfe ileri gelenlerini bir gece huzuruna kabul edip konuşma sırasında; *"İrak bölgesi Kureyşin mezrası (çiftliği)'dir."* sözü ise gururun bir ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dokuz gün süren bir muhasaranın ardından evinde 35 yılı Zilhicce ayının 18. Cuma günü (17 Haziran 656) Mısırlıların

¹⁸³² eş-Şehristani, s. 25.

¹⁸³³ Neşet Çağatay-İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, AÜİF. Yay. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985, s. 7.

lideri Gafikî b. Harb tarafından şehit edilen Hz. Osman'ın ardından İslam'daki ayrılıklar gün yüzüne çıkmıştır. Hz. Osman'ın şehadetinin ardından halifesiz kalan İslam topluluğunda Medineliler, Mescid-i Nebevî'de toplanıp Ali b. Ebu Talib'i halife seçmiş, kendisine bi'at etmişlerdir. Bu olayın akabinde kaynaklarda dört Arap dâhisi olarak adlandırılan Muğire b. Şûbe, Amr b. el-As, Muaviye b. Ebu Süfyan ve Ziyad b. Ebihi'den Muğire, Ali'ye şimdilik valileri azletmemesini tavsiye etmiş, aksi takdirde çok sıkıntılar yaşanacağını dile getirmişse de Hz. Ali onu dinlemeyip zalimlerden saydığı valileri azil ile yenilerini atamıştır¹⁸³⁴.

Hz. Ali'nin bu şekilde hilafete geçmesinin ardından bu sırada Suriye genel valisi olan Muaviye ise boş durmayıp Hz. Osman'ın kanlı gömleğini Şam'da cami minberine astırıp, katilleri kısas ettirmeyen Hz. Ali'nin dolayısıyla onun soyu olan Beni Haşim'in üzerine halkın kinini toplamaktaydı. Bunu haber alan Hz. Ali Muaviye'nin üzerine gitmek için hazırlanırken Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah ve Hz. Ayşe'nin başını çektiği bir grubun kendisiyle savaşmak için yola koyulduğunu öğrendiğinde onlara karşı yürümüştür.

Zübeyr ve Talha, Hz. Ayşe'yi 3 bin kadar askeri yanlarına alıp Basra'ya doğru hareket etmişler, Hz. Ayşe, , Ya'la b. Münye tarafından 100 dinara satın alınıp kendisine hediye edilen "Asker" adındaki deveye binmişti. Bu sebeple Hz. Ayşe, 'nin de dâhil bulunduğu Zübeyr ve Talha taraftarlarının Hz. Ali ile yaptıkları savaş "Cemel (Deve) Vak'ası" diye anılmıştır. Hz. Ayşe, 'nin bu savaşa girmesinin sebebi olarak İfk hadisesinde¹⁸³⁵ Hz. Ali'nin tahkikat yapılmasını istemesi¹⁸³⁶ ve bu nedenle Hz. Ayşe, 'nin O'na kırgınlığı zikredilmektedir. Hz. Ali *Zu-Kâr* mevkiine gelince 12 bin Kûfeli asker kendisine katılmış, O, bunun üzerine Basra'ya hareket etmiş, Hz. Ali'nin Zübeyr ve Talha ile yaptığı görüşmeler sonuç vermeyince 14 Cemaziyelahir 36/9 Aralık 656'da yapılan savaşın sonunda Zübeyr ve Talha dâhil olmak üzere onların taraftarlarından 13 bin kişi Hz. Ali tarafından da 2 bin kişi olmak üzere 15 bin Müslüman ölmüştür. İslam

¹⁸³⁴ Çağatay-Çubukçu, s. 8-9.

¹⁸³⁵ Hz. Ayşe'ye zina iftirası olayının teferruatı için bkz. Mustafa Fayda, "İfk Hadisesi", *DİA*, XXI, 507-509.

¹⁸³⁶ Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye bu konudaki görüşünü sorduğunda Hz. Ali görüşünü, "Yâ Resulullah! Allah senin evliliğine bir sınır koymamıştır; Ayşe gibi pek çok kadın var. Fakat yine de işin aslını öğrenmek için onun hizmetçisini sorguya çekmelisin" diye bildirmiştir. Bkz. Fayda, s. 507, Bu vaka için ayrıca bkz. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, V, (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), İstanbul 1992, s. 528-540.

tarihi içerisinde ve yüzyıllar boyunca bu savaş kadar bir hükme varmaktan aciz bırakan bir savaş vuku bulmamıştır. Nitekim bir tarafta Hz. Peygamber'in ailesi Hz. Ayşe, , yanında kardeşi Abdurrahman b. Ebu Bekr, Peygamber'in en yakın arkadaşlarından ve Aşere-i Mübeşereden Zübeyr ve Talha, öte tarafta Hz. Peygamber'in amcası oğlu ve damadı Ali b. Ebu Talib, yanında Hz. Ayşe, 'nin diğer kardeşi Muhammed b. Ebu Bekr ve Bi'at-ı Rıdvan'da bulunmuş seçkin ashabın yer aldığı bu savaşta ölenlerden hangileri şehit, hangileri maktûl bilinmez¹⁸³⁷. İslam tarihine “*Asrı Saadet Devri*” olarak geçen bu dönemde meydana gelen bu hadise, yine bu dönem içerisinde üç halifenin şehit olması ise tarihin ilginç noktalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Ali, Cemel vakasından sonra Şam üzerine yürümek maksadıyla Nuhayle denilen yerde ordu kurmuştur. 36'da Kûfe'den Sıffin'a doğru yola koyulduğunda¹⁸³⁸ Muaviye ile Amr b. el-As da onunla savaşmak üzere ordu toplamış iki ordu Rakka yakınındaki Sıffin denilen mevkide karşı karşıya gelmiş¹⁸³⁹ 37 yılının Safer ayı başında (Temmuz 657) fiilen başlayan Sıffin¹⁸⁴⁰ Savaşı hezimete doğru giderlerken Amr b. el As'ın tertip ve teşviki ile Muaviye taraftarı Suriyeliler, büyük Şam mushafını beş mızrağın ucuna bağlayarak Iraklılar'ı Allah'ın kitabının hakemliğine davet edip “*..Aramızda Kur'an hakem olsun!*”¹⁸⁴¹ diye bağırmaya başlamış ve böylece savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olanlara, dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş bulunan Iraklılar üzerinde Amr'ın beklediği tesiri gösterdi. Muaviye kendi hakeminin Amr b. As olduğunu söyleyince Eş'as b. Kays ve sonradan Havâric olarak adlandırılan grup Ebu Musa el-Eş'ari'nin hakem olmasını istemiş, Hz. Ali bunu tasvip etmese de kabul etmek zorunda kalmış¹⁸⁴², sonuçta gene Amr b. As'ın tezgâhı sonucu Hz. Ali halifelikten azl edilerek Muaviye halife olmuştur¹⁸⁴³.

Burada beyan edilmesi gereken bir husus vardır ki iki hakemin seçilmesi sebebi Hz. Ali'nin halifeliği meselesi olmayıp, Müslümanlar arasında kan dökülmesine sebep

¹⁸³⁷ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 12.

¹⁸³⁸ el-Mesudi, II, 376.

¹⁸³⁹ Çağatay-Çubukçu, s. 12.

¹⁸⁴⁰ *Sıffin*, Fırat'ın batı kıyısından pek uzakta olmayan, Rakka'nın batısında, Rakka ile Halis arasında bir yerdir. Fırat'a doğru sadece bir tek yolun geçtiği bataklık arazi ile ayrılmıştır. Hz. Ali ile Muaviye arasında geçen savaşla meşhur olmuştur. Bkz. Yakût, *Mu'cem*, V, 370.

¹⁸⁴¹ el-Mesudi, II, 377.

¹⁸⁴² Çağatay-Çubukçu, s. 14.

¹⁸⁴³ Tahkim olayı hakkında geniş bilgi için bkz. el-Mesudi, II, 392-400.

olan savaş halinin kalkması ve ortaya çıkan meselelerde Kur'an'ın hükümlerini tatbik etmektir. Zira Hz. Ali kendinden önceki iki halife gibi Medine'de kendisine bi'at edilmek suretiyle bu makama getirilmişti¹⁸⁴⁴. Ancak hakem olayı bir hilafet meselesi haline gelmiş ve İslam toplumunda ayrılıkların ve sıkıntıların başlamasının da en bariz görüntüsünü arz etmiştir¹⁸⁴⁵. Haricîler yaşanan bu sıkıntıların müsebbibi olarak gördükleri Hz. Ali, Mervan b. Süfyan ve Amr b. el-As'ı öldürmeğe karar verdiklerinde orada bulunanlardan Abdurrahman b. Mulcem el- Muradi Hz. Ali'yi, Burek b. Abdullah et-Temimi Muaviye'yi, Amr b. Bekr et-Temimi ise Amr b. el-As'ı öldürmek üzere anlaşmışlardır. Sonuç olarak İbn Mülcem'in, camiye gitmek üzere evinden ayrıldığı sırada hançerlediği Hz. Ali, iki gün sonra 17 Ramazan 40/24 Ocak 661'de vefat etmiştir¹⁸⁴⁶. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra Kûfeliler onun büyük oğlu Hasan'a bi'at ederek onu Halife tanıdılar¹⁸⁴⁷. Hz. Hasan yaklaşık altı aylık bir hilafetin ardından Rebiülevvel 41/Temmuz 661'de Meskin'de Muaviye ile yaptığı anlaşma gereği hilafeti ona bırakıp hilafetten çekilmiştir¹⁸⁴⁸. Hasan'a biati edildikten sonra Şamlılar'ın Iraklılar üzerine saldıracağına dair haber ulaşınca hasan, Muaviye ile karşılaşmak üzere Kûfe'den ayrılarak Mesken denilen yere gelmiş, daha sonra on bin öncü kuvvetin başına Kays b. Sa'd, ordu kumandanlığına ise Ubeydullah b. Abbas veya Abdullah b. Abbas'a verilerek, ordu Medain'e kadar gelmiş, fakat bu esnada Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü haberi ifşa edilince paniğe kapılan asker Hz. Hasan'ın oturduğu sergiyi dahi almıştır. Bu arada Hasan da kendi askerlerince yaralanmış ve Medain'deki beyaz köşke getirilmiştir. Hatta Medain valisi Muhtar b. Ebu Ubeyd, amcası Sa'd b. Mesud tarafından Hz. Hasan'ın Muaviye'ye teslim edilmesi dahi teklif edilmiştir¹⁸⁴⁹. Hz. Hasan durumun vahametini anlayarak harp yapmak niyetinde de olmadığından Muaviye'ye bir mektup yazıp halifeliği ona teslim edeceğini ancak birtakım şartları olduğunu, Muaviye'nin bu şartları yerine getirmesi halinde O'na itaat edeceğini de bildirmiştir. Rivayet olunur ki Muaviye Hz. Hasan'ın mektubu kendisine ulaşmadan evvel Abdurrahman b. Amir ve Abdurrahman b. Semure'yi altı mühürlü boş bir sayfayla O'na gönderip buna istediği

¹⁸⁴⁴ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* s. 19.

¹⁸⁴⁵ Çağatay-Çubukçu, s. 21.

¹⁸⁴⁶ Çağatay-Çubukçu, s. 29.

¹⁸⁴⁷ el-Mesudi, II, 426.

¹⁸⁴⁸ Aycan-Sarıçam, s. 12.

¹⁸⁴⁹ Ali Kapar; "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan Muaviye Andlaşması", *SÜİFD*, Konya 1997, Sayı: 7, s. 68.

şartları yazabileceğini bildirmiştir. Ancak Hz. Hasan öncekilerden farklı bir istekte bulunmayıp bildirdiği şartlar ise şunlardır:

Kûfe beytü'l-mali Hasan'a verilecek; Darabcerd bölgesinin hasılatı Hz. Hasan'a ait olacak; Hz. Ali lanetlenmeyecek en azından bunu Hz. Hasan duymayacak; Muaviye kendisinden sonra veliaht tayin etmeyecek ya Hz. Hasan halife olacak ya da iş Şurta'ya havale edilecek vs¹⁸⁵⁰. Yine Muaviye'nin Aynu's-Sayd'ı başka topraklarla birlikte hilafet karşılığı Hz. Hasan'a iktâ olarak verdiği de kaydedilmektedir¹⁸⁵¹. Nitekim Hz. Hasan'ı ümmet içinde süregelen ihtilaflara son verme isteği ve Irak ehline güvenmemekle birlikte bu ordunun Muaviye ordusuyla başa çıkamayacağı düşüncesi böyle bir anlaşma yapmaya sevk etmişse de görünen o ki yapılan bu anlaşmada Hz. Hasan'a vadedilen şeyler yerine getirilmemiştir¹⁸⁵².

Muaviye b. Ebu Süfyanla başlayan Emeviler devri ise Ehl-i Beyt tarafından kabul görmeyip dönem boyunca ayaklanmalar da devam etmiştir. Bunun en önemli sebebini ise İmamet bir başka deyişle Halifelik mevzusu teşkil ettiğinden ayrıca İslamda tefrikaların oluşmasının da temelinde olduğunda bu konuyu biraz irdelemek gerekmektedir.

2.1.2. İmamet/Halifelik ve Fırkalar

Halefe (H-L-F)'den gelen halife, kendinden öncekinin ardınca gelip sonra onun yerine geçen demektir. Çoğulu *halaiiftir*. Halife, "halif" demektir ve bunun (halif) çoğulu ise *hulefa*'dır¹⁸⁵³.

Kur'an-ı Kerimin pek çok ayetinde HLF kelimesinden türemiş kelimeler bulunmakla birlikte¹⁸⁵⁴ Halife kelimesi Kur'an'da iki ayette geçmektedir ve bunlardan Bakara Sûresi 30'da geçen ayetin meali şöyledir: "*Bir zamanlar Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir Halife yaratacağım*" demişti. Bunun üzerine melekler: "*Orada bozgunculuk yapacak kan dökecek birisini mi Halife yapacaksın, oysa biz seni överek tesbih ediyor ve kutsayıp yüceltiyoruz.*" dediler. Allah da onlara: *Ben sizin*

¹⁸⁵⁰ Kapar, s. 76.

¹⁸⁵¹ Belazûri, s. 420.

¹⁸⁵² Kapar, s. 74.

¹⁸⁵³ Muammer Esen, "İnsanın Halifeliği Meselesi", *AÜİFD*, Cilt: XL/V(I), 2004, s. 15.

¹⁸⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Esen, s. 17.

*bilmediklerinizi bilirim" dedi*¹⁸⁵⁵. Halife kelimesinin geçtiği diğer bir ayet ise Sâd sûresinin 26. ayetidir ve orada Hz. Davud'a hitaben Allah şöyle buyurmaktadır: "*Ey Davud, seni yeryüzüne halife yaptık. O halde insanlar arasında hak ve adaletle hükmet.*"¹⁸⁵⁶ Halife kelimesinin çoğulu olan halaif (halifeler) ise Kur'an-ı Kerim'de dört yerde daha geçmektedir¹⁸⁵⁷.

H-L-F kökünden gelen halef ve half kelimelerinin her ne kadar bir başkasının (kişi, ulus, kavim vs.) ardınca gelip onların yerini alanlar anlamı varsa da, halef kelimesinin, daha çok birilerinin yerini alan iyi kimselere ya da babasının yerine geçen salih bir evlat gibi güzel bir anlamı vardır. *Half (halfun)* kelimesi de bir kuşaktan sonra gelen kuşağı ifade etmekle birlikte, aynı kökten gelen bu kelimenin, önceki kuşaktan daha sonra gelip onların yerini alan iyi bir nesli veya babasının yerini dolduran iyi bir evladı ifade eden halef kelimesinin tersine, olumsuz bir manası vardır ki bu kelime (*halfun*), kötü nesilleri anlatmak için kullanılmıştır¹⁸⁵⁸. Kur'andan bir örnek verilecek olursa: "... Arkalarından kendilerine kötü bir grup halef oldu, şu değersiz dünya hayatının gelip geçici olan şeylerini tercih ettiler. *Biz bağışlanacağız!* dediler."¹⁸⁵⁹

Ayetten de anlaşılacağı üzere *halife* ve *halifeler* den anlaşılması gereken ilk mana bir başkasından veya helak olan bir kavimden sonra onların ardınca gelip yeryüzünün sakinleri olarak öncekilerin yerine geçmeleridir. Âdem'den bahseden ayette ise Allah O'nu bir halife olarak yaratacağını/ yapacağını/ atayacağını bildirmektedir. Ancak diğer ayetlerde geçen halife ya da halifeler, kendilerinden önce yaşamış ve helak olmuşların yerine gelmekte ve bu anlamda halifenin anlamına açık ve belirli bir mana katarken, Âdem (AS) söz konusu olunca, O'nun halifeliğiyle neyin kastedildiği daha bir şüphelidir. O, daha önce yeryüzünde yaşamış ve fesat çıkarıp adam öldürmüş olan cin veya başka tür varlıkların mı yoksa Âdem'den önce yaşamış farklı bir insan türünün mü

¹⁸⁵⁵ "Ve iz kâle rabbuke lil melâiketi innî câilun fil ardı halîfeh(halifeten), kâlû e tec'alu fihâ men yufsidu fihâ ve yesfikud dimâ(dimâe), ve nahnu nusebbihu bi hamdike ve nukaddisu lek(leke), kâle innî a'lemu mâ lâ tâ'lemûn(tâ'lemûne).", Kur'an-ı Kerim, 2. Bakara. 30.

¹⁸⁵⁶ "Yâ dâvûdu innâ cealnâke halîfeten fil ardı fahkum beynen nâsi bil hakkı ve lâ tettebiil hevâ fe yudilleke an sebîlillâh(sebîlillâhi), innellezîne yadîllûne an sebîlillâhi lehum azâbun şedîdun bi mâ nesû yevmel hisâb(hisâbi).", Ku'an-ı Kerim, 38 Sad 26.

¹⁸⁵⁷ Bkz.: Kur'an-ı Kerim, 6 En'am 165; 10Yunus 13,14,73; 35Fâtır 39.

¹⁸⁵⁸ Esen, s. 19.

¹⁸⁵⁹ "Fe halefe min ba'dihim halfun verisûl kitâbe ye'huzûne arada hâzel ednâ ve yekûlûne se yugferu lenâ ve in ye'tihim aradun misluhu ye'huzûh(ye'huzûhu), e lem yu'haz aleyhim mîsâkul kitâbi en lâ yekûlû alâllâhi illel hakka ve deresû mâ fih(fihî), ved dârul âhîretu hayrun lillezîne yettekûn(yettekûne), e fe lâ ta'kûlûn(ta'kûlûne).", Kur'an-ı Kerim, 7A'raf 169.

halifesidir ve dolayısıyla onların ardınca gelip onların yerini almıştır; yoksa Allah O'nu (Âdem'i) ve soyunu, Kendisini temsilen yeryüzünde insanlar arasında adaletle hükmetmesi için kendine bir halife olarak mı yaratmıştır, tartışılan budur. Nitekim ayetlerde doğrudan Âdem'in Allah'ın halifesi olduğunu açıkça gösteren bir işaret bulunmadığına göre, her ikisinin de olması pekâlâ mümkündür¹⁸⁶⁰.

Şurası muhakkak ki Âdem'le başladığı kabul edilen insan türünün, diğer bütün canlılar içinde yeryüzünün halifeleri olmaya en layık varlıklar olduğu gerçeği ortadadır. İster Allah'a halifelik etmiş olsun isterse birbirlerinin yerine geçip insan olmanın yüklediği görev ve sorumlulukların sürdürülmesi anlamında birbirinin halifesi olsun insan, özgür bir varlık olarak yeryüzü sorumluluklarının bilincinde olmanın getirdiği yükümlülüklerle, bu görevi (halifelik görevini) istese en iyi şekilde yerine getirebilir; çünkü insan; yeryüzünü imar etme, işleri çekip çevirme kabiliyeti ile donatılmıştır¹⁸⁶¹.

Kur'an'da *halifetullah* (Allah'ın halifesi) ifadesi geçmeyip bu ifade yani insanın Allah'ın halifesi kabul edilmesi hususu bir tefsir sorunudur¹⁸⁶². Nitekim ikinci halife Hz. Ömer *Halifetü Halifeti Rasulullah* ve *Emirü'l-mü'min* lakaplarını¹⁸⁶³ yani Allah'ın Halifesi tabirini değil Allah'ın Resulünün Halifesi veya Mü'minlerin emiri lakabını kullanmıştır.

Kur'an'da ırk konusuna da değinilmiş, İslamın Kitabı, ırkların varlığını ilahi bir tensib olarak görmekte, ırk farklılığını bir hikmete dayandırmakta bu hikmet ise millet ve kabilelerin "Tearüf"ü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Ayette mealen *Ey İnsanlar; biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık, sizi Şûbelere kabilelere ayırdık ki Tearüf'te bulunasınız...*¹⁸⁶⁴ buyurulmakta; Arapça'da A-R-F maddesi, irfan, bilgi, ilim demek olduğu gibi, urf; yükseklik manasına da sahiptir, dolayısıyla Tearüf, hem birbirini bilmek, tanımak, anlamak hem de karşılıklı yükselmek anlamlarına gelmekte ve bunun hikmeti olarak da farklı cemaatler teşkil etmenin, bölgelere veya daha küçük birimlere ayrılmanın, insanlığın müspet istikamette yükselişinde mühim bir teşvik

¹⁸⁶⁰ Esen, s. 28.

¹⁸⁶¹ Esen, s. 31.

¹⁸⁶² Esen, s. 37.

¹⁸⁶³ Aksu, "Asr-ı Saadet ve Emeviler Devrinde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", s. 235.

¹⁸⁶⁴ "Yâ eyyuhen nâsu innâ halaknâkum min zekerin ve unsâ ve cealnâkum şûben ve kabâile li teârefü, inne ekremekum indallâhi etkâkum, innallâhe alîmun habîr(habîrun)", Ku'an-ı Kerim, 49Hucûrat 13.

unsuru olduğu karşımıza çıkmaktadır¹⁸⁶⁵.

Nisa, 59. ayetinde geçen *Siz (Mü'minler)'den Emr sahipleri*¹⁸⁶⁶ ibaresi tebaaya tanınan otoriteyi temsil etmesi bakımından mevzua ışık tutacak mahiyettedir. *Emr* kelimesi, Kur'an-ı Kerimin pek çok yerinde geçmektedir. Bunların ifade ettikleri manalar; Mücerred manada bir haber, hadise, dava, iş, durum, nizam, akıbet¹⁸⁶⁷; bunlar karşısında yapılacak muamele, tutulacak yol, hareket tarzı, çözüm şekli¹⁸⁶⁸; Bir mevzuda verilen karar, hüküm ve emir¹⁸⁶⁹ olarak sıralanabilir. Nisa Suresinin mezkûr ayetlerinden açıkça anlaşılmaktadır ki, işin başına geçirilecek kimsede aranan iki şart vardır: Ehil olmak, Mü'min olmak. Medineye hicretten sonra, müstakil siyasi hayatına başlayan ilk İslam devletinin başkanı olarak Hz. Peygamber, İslam davasını her sahada temsil eder durumda idi. Bu temsilciliği şahsen yerine getiremediği durumlarda, yerini vekilleri alıyordu. Vergi toplamak veya herhangi bir tahkikatta bulunmak gibi kısa vadeli işlerin dışında, Hz. Peygamber devrinde, merkezin idari kısmında geniş ölçüde söz sahibi olanlar ordu kumandanlıkları ile bazı büyük şehirlerdeki valiliklerdir ki, bunların başında bulunan kişilerin vazifeleri genel anlamda " ... (idaresindekilere) namaz kıldırmak, onlarla cihada çıkmak, onları siyaset (idare) etmekti"¹⁸⁷⁰

Nübüvvet devrinde vazife almış zatların nesepleri incelendiği zaman, bunların tayini hususunda herhangi bir kavmi şart aranmadığı ortaya çıkmaktadır. Devlet memurluklarında, Peygamberin kabilesi Kureyşten olmak gibi bir şart da asla bahis konusu edilmemiştir¹⁸⁷¹. Nitekim kendisi Medine dışındayken yerine vekâleten bıraktıkları arasında Kelbli, Hazrecli olabildiği gibi Ensar'dan olanlar da vekâleten Peygamber'in yerinde kalmışlardır. Yine Medine dışında vazifeli olanlardan Yemenli, Temimli olduğu gibi bazen küçükken esir olarak alınmış olanlar da mevcuttu. Kelb kabilesinden küçük yaşta alınmış olan Zeyd b. Harise bunun bir örneği olarak karşımıza

¹⁸⁶⁵ Hatiboğlu, s. 127.

¹⁸⁶⁶ “Yâ eyyuhellezîne âmenû atûllâhe ve atûr resûle ve ulil emri minkum fe in tenâza'tum fi şey'in fe ruddûhu ilallâhi ver resûli in kuntum tu'minûne billâhi vel yevmil âhir(âhiri), zâlike hayrun ve ahsenu te'vilâ(te'vilen).”, Kur'an-ı Kerim, 4 Nisa 59.

¹⁸⁶⁷ Bkz.: Kur'an-ı Kerim, 20Taha 26; 24 Nur 62.

¹⁸⁶⁸ Bkz.: Kur'an-ı Kerim, 8 Enfal 43; 27 Neml 32.

¹⁸⁶⁹ Bkz.: Kur'an-ı Kerim, 13 Ra'd 31; 22 Hacc 67.

¹⁸⁷⁰ Hatiboğlu, s. 143-144.

¹⁸⁷¹ Hatiboğlu, s. 146.

çıkmaktadır¹⁸⁷².

Hız. Peygamberden sonra gelen ilk iki halife olan Hız. Ebu Bekr ve Hız. Ömer zamanında da önemli görevlere ehil kişiler getirilip bu konuda kavmiyetçilik geri planda kalmıştır. Konuyla ilgili bir anektod Raşid halifelerin Emir tayininde riayet ettikleri hususları ve sahabeyi değerlendirme anlayışlarını beyanda önemli ipuçları verecektir.

Hız. Ebu Bekir'in Irak kumandanı Musenna, yardım sağlamak gayesiyle Medine'ye geldiğinde Halife Ebu Bekr ölüm döşeginde idi. Hız. Ebu Bekir Hız. Ömer'e, gerekeni yapması vasiyetinde bulundu ve o gece vefat etti. Hız. Ömer, aziz selefinin defnini tamamladıktan sonra Müslümanları, Musenna ile birlikte gitmek üzere, cihada davet etti. Yeni Halife, hem biatı merasimi ile meşgul oluyor, hem cihad davetini tekrarlıyordu. Üç gün, kimse müsbet hareket göstermedi. İran cephesi herkesin gözünü korkutmuştu. Nihayet, Sakifli Ebu Ubeyd ibn Mesud ilk adımı attı, iştirakçiler çoğaldı ve bir ordu teşekkül etti. Sıra kumandan tayinine gelmişti. Muhacir veya Ensar'ın ileri gelenlerinden birisini Emir yapması söylendiği zaman, o zamana kadar susmuş olan Ömer, içini dökme fırsatını buldu, bu teklifi şiddetle reddetti ve yukarıda ismi geçen Sakifli Ebu Ubeyd'i Emir tayin ettiğini bildirdi. Bu zat Hız. Peygamberi göremediği için Sahabe sayılmıyordu. Tayininin sebebini beyanda Hız. Ömer'in söyledikleri onun Sahabeyi değerlendiriş ölçüsü bakımından pek önemlidir. "*Allah sahabeyi yüceltmışse sebep, onların düşmana karşı çıkıştaki öncelik ve yeterlilikleridir. Bu davranışlarını bıraktıkları ve başkaları bu işte onların yerini aldığı an, riyaset makamı bu yenilerin hakkı olacaktır*". Yine Hız. Ömer'in, hak ve vazife tevziinde, Kureyş'e herhangi bir imtiyaz tanımadığı bilinmektedir. Buna delil ise Kureyşlilerin Hız. Osman'ı ona tercih ediyor olması gösterilebilir. İmam Zuhri (ö.124/742) bu noktada şöyle diyor: ... *Kureyş, Osman'ı Ömer'den daha fazla severdi. Çünkü Ömer onlara sert davranırdı* ¹⁸⁷³ demek suretiyle bu gerçeği vurgulamaktadır.

Hız. Peygamberden sonra devletin başına kimin geçeceği meselesine Kur'an-ı Kerim'de hiç temas edilmediği gibi, Peygamberin de bu mevzuda şahsen herhangi bir görüş beyanında bulunmadıkları, tarihi bir gerçektir.

Hız. Ömer'in, vefatına yakın yerine geçecek kimseyi bildirmesi istendiğinde;

¹⁸⁷² Hatiboğlu, s. 147-148.

¹⁸⁷³ Bkz. Hatiboğlu, s. 149-153.

*Eğer bir halife tespitinde bulunursam (bunda bir acaiplik yoktur, zira) bunu benden daha hayırlı olan Ebu Bekir (beni tespit suretiyle) yapmıştır (yani, ben görülmedik bir iş yapıyor olmam, demek istiyor). Halife bildirmezsem (yine birşey lazım gelmez, çünkü) benden daha hayırlı olan (Hz. Peygamber de) bu işi yapmamıştır demiştir*¹⁸⁷⁴. Ancak bu dönemden sonra Hilafet Kureyş kabilesine geçmiştir ki bu konuya dayanak olarak Hz. Peygamber'in; *İmamlar Kureyştendir* hadisi¹⁸⁷⁵ gösterilmektedir.

Hz. Peygamber zamanında şifahi olarak nakledilen bilgiler, Emeviler zamanında tedvin ve tasnif edilmeye başlanmış, Abbasilerin kuruluş yıllarında ise bu faaliyetler kısmen tamamlanmış ve yazılı eserler meydana getirilmiştir. Neticede, dini düşünce ile dini cemaatin geçirdiği aşamalar, bu dönemlerde karşılaşılan sorunlar, bizzat dine bir zarar vermemiş, ancak insanların dini farklı şekillerde anlama ve algılamalarında etkili olmuştur¹⁸⁷⁶. Bu durum ise Müslümanlar arasında pek çok mezhebin türemesine ve bu mezheplerin farklı başlıklarla karşımıza çıkmasına sebep olmuştur.

Hz. Peygamberin, İslam toplumunun fırkalara ayrılacağı hususunda söylediği zikredilen hadis mucibince Mezhepler konusunda araştırma yapan İslam kaynakları mezhepleri Hak ve Batıl mezhep ve inanışlar başlığı altında pek çok fırkalar beyan etmek suretiyle izaha çalışmışlardır.

Nitekim bu konu oldukça geniş ve kapsamlı olmakla birlikte bu hususta çok fazla teferruata inilmeden tezimizi ilgilendiren kısımlar daha ziyadesiyle araştırılmış olup bu dönemde cereyan eden bu mezhep kavgalarının Selçuklu-Bağdat münasebetlerini ilgilendiren boyutu ağırlıklı olarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra bu dönemde cereyan eden bu mezheplerden bazıları konunun daha anlaşılır olması bakımından zikredilmeğe değer olduğundan Ehl-i Sünnet Mezhepleri dışındaki mezheplerden birkaçı incelenecektir.

2.1.3. Dönemin Önemli Mezhep Akımları

Bu dönemde Bağdat'ta Hanbeliye, Şiilik, Malikiye, Eş'ariyye, Mu'tezile, Neccariyye ayrıca Muaviyye ve Müşebbihe taraftarları; Kûfe ve çevresinde Şiilik; Basra

¹⁸⁷⁴ Hatiboğlu, s. 157

¹⁸⁷⁵ Konuyla ilgili olarak Ehl-i Sünnetten önemli şahsiyetlerin değerlendirmeleri için bkz. Hatiboğlu, s. 172-185.

¹⁸⁷⁶ Bozkuş, s. 207.

ve çevresinde genel olarak Kaderiyye ve Şiilik mevcut olup¹⁸⁷⁷, bunların dışında da mezhepler bulunmakla birlikte bu mezheplerden bir kaçı ve faaliyetleri şunlardır:

2.1.3.1. Şia

Arapça da (şy'a) kökünden gelme bir kelime olan ve "*mikdar, süre, sıra, aslan yavrusu, eş ve benzer; misafiri uğurlamak; bir insanın yardımcıları ve ona uyanlar; aynı görüşte olmasalar da birşey üzerinde birleşen topluluk, fırka, bölük; yayılmak,*" anlamlarına gelen Şia kelimesinin en yaygın kullanışı *tarafdar, yardımcı, fırka, bölük* anlamlarındadır¹⁸⁷⁸. Kur'an'ı Kerimde de *fırka, bölük ve tarafdar* anlamlarında kullanılmıştır¹⁸⁷⁹.

Terim olarak ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehl-i Beytini halifelik için en layık kişi olarak gören ve onu "meşru" halife kabul eden; ondan sonraki halifelerinde onun soyundan gelmesi gerektiğine inanan toplulukların müşterek adı olmuştur.

Şia kelimesi Şia'nın bir fırka olarak zuhuruna kadar, "tarafdar" anlamında günlük Arap dilinde sık sık kullanılmış bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci dönemi ile Hz. Ali'nin hilafeti sırasında, Müslümanların farklı görüşler etrafında toplanmaları üzerine, toplulukları belirlemek için, mesela "Şiatu'l-Ali", "Şiatu'l-Osman", "Şiatu'l-Muaviye" vb. şekillerde pek sık kullanılmış ve bu kullanışta, kesinlikle bir "mezhep" kastedilmemiştir¹⁸⁸⁰. Başlangıçta Hz. Osman ve onun mensup olduğu Emevi sülalesine tarafdar olanlara "Şia-i Osman", Hz. Ali'ye tarafdar olanlara ise Şia-i Ali" denilmesine karşın, Şia adı daha sonrasında yalnız Hz. Ali tarafdarları için söylenir olmuştur¹⁸⁸¹.

Bugüne kadar Şiiliğin doğuşu ile ilgili olarak çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. İrfan Abdulhamid, isabetli bir tespitle bunları yedi grupta toplayarak her

¹⁸⁷⁷ Ahmet Emin, II, 218.

¹⁸⁷⁸ Ethem Ruhi Fırlalı; "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (13-15 Şubat 1993), İstanbul, s. 33, Mutçalı, "Şi'a" mad.

¹⁸⁷⁹ Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette geçen bu kelime Kur'an-ı Kerim 6 En'am 65, 159; 15 Hicr 10; 19 Meryem 69; 28 Kasas 4; 30 Rum 32; 34 Sebe' 54; 54 Kamer 51. ayetlerinde *fırka, grup, topluluk* anlamında; 28 Kasas 15; 37 Saffat 83. ayetlerinde "*tarafdar, birine uyan* anlamında ve 24 Nur 19. ayetinde de ise *yaymak*" anlamında kullanılmıştır.

¹⁸⁸⁰ Fırlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", s. 33.

¹⁸⁸¹ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 52.

birini özet olarak tanıtmıştır¹⁸⁸².

1) Şilik, daha Hz. Peygamber'in sağlığında zuhur etmiştir diyen grup ki bu zümreye dâhil olanlar arasında, ilk ve sonraki Şii yazarların tamamına yakını sayılabilir.

2) Şiilik, Resulullah'ın vefatından sonra, Sakifetu Beni Saide toplantısında doğmuştur.

3) Şia, Hz. Osman zamanında ona karşı yapılan ihtilalden neşet etmiş ve onun şehit edilmesinden sonra Müslümanlar, Ali ve Muaviye hizbi olarak ikiye bölünmüşler; Hz. Ali'nin şehadetinden sonra da Şia adı yalnız Hz. Ali'ye uyanlara verilmiştir.

4) Şilik, Hz. Ali'nin hilafeti sırasında Talha ve Zubeyr'in ona karşı çıkışı üzerine Hz. Ali'ye uyanlara verilen isimle başlamış; Cemal ve onu takip eden olaylardan sonra teşekkül etmiştir.

5) Şia, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra zuhur etmiştir.

6) Şilik, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinden sonra vuku bulan Tevvabun hareketleriyle başlamıştır.

7) Şiilik, bu fırkaya has görüşler olan nass ve tayin akidesi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre Şia'nın dini ve fikri alanda zuhuru, hicri birinci asrın sonlarına kadar gitmiştir.

Şia'ya göre Hz. Ali, Resulullah'dan sonra insanların en üstünüdür. Onun imamlık ve halifeliği Allah ve Resulü tarafından farz kılınmıştır. Başta Hz. Ali olmak üzere, kendisinden sonra çocukları da imamete en layık olan insanlardır. Zaten Hz. Peygamber, ilki Mekke'de İnzar ayetinin¹⁸⁸³ nüzulünden sonra yapılan toplantıda, son ve kesin olarak da Veda Haccından dönerken Gadir-i Hum denilen mevkide, Hz. Ali'yi kendisine Halife ve ümmete imam tayin ettiğini açıkça bildirdiği gibi, daha birçok vesile ile onun imametini Ümmete vasiyet etmiştir; çünkü imamet (hilafet), Şia'ya göre, Ehl-i Sünnet'in dediği gibi ümmetin istek ve seçimine bırakılabilecek küçük işlerden değildir. İmamet dinin aslına dâhil bir rükündür ve iman esasları arasında yer alır. Bu

¹⁸⁸² İrfan Abdulhamid, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Çev. Saim Yeprem), İstanbul 1981, s. 16-20.

¹⁸⁸³ *Ve enzir aşiretekel akrebin (akrebîne)*: "Önce en yakın hısımlarını uyar.", Kur'an-ı Kerim, 26 Şuara 214

bakımdan imama inanmak, Şiiliğin inanç esaslarından biridir¹⁸⁸⁴. Şii müelliflerin önemle üzerinde durdukları Gadir-i Hum olayı ise şu şekilde cereyan etmiştir:

Mekke ile Medine arasındaki Cuhfe mevkiine 4 kadar uzaklıkta olup sık sık yağan yağmurlar sebebiyle bataklık ve sazlık haline gelmiş bir gölcükten ibaret olan Gadir Hum mevki başta İsnâ aşeriyye İmâmiyyesi olmak üzere hemen hemen bütün Şîi gruplarınca önem arz etmektedir. Zira onlara göre Hz. Peygamber Veda haccı dönüşü (18 Zilhicce 10/17 Mart 632 Pazartesi günü¹⁸⁸⁵), aslında dinlenmeye elverişli bir yer olmadığı halde önemli bir hususu bildirmek maksadıyla burada konaklamış, bu sırada, kendisine indirilen her vahyi tebliğ etmesini emreden, bunu yapmadığı takdirde elçilik görevini yerine getirmiş sayılmayacağını belirten âyet nazil olmuştur. Resul-i Ekrem, kâfilenin önde giden ve geride kalan bütün fertlerinin toplanmasını istemiş, herkes geldikten sonra öğle namazını kıldırılmış ve arkasından yeni gelen âyeti tebliğ ederek bir konuşma yapmıştır. Hz. Peygamber bu konuşmasında dünyaya veda etme zamanının yaklaştığına işaret ederek risâlet görevini yerine getirip getirmediği hakkındaki kanaatlerini ashabına sormuş, olumlu cevap aldıktan sonra ashabının Allah'a ve âhîret gününe olan imanını yeniden ikrar ettirmiş ve ardından "*sekaleyn hadisi*" diye meşhur olan sözlerini söylemiştir: *Size paha biçilmez iki şey bırakıyorum: Allah'ın Kitabını ve Ehl-i beytimi... Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz.* Resulü Ekrem konuşmasını bitirdikten sonra Hz. Ali'yi sağ tarafına almış, elini tutup kaldırmış ve şöyle demiş: *Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!"* Hz. Peygamber'in bu açıklamalarından sonra orada bulunanlar sırasıyla gelip Hz. Ali'yi tebrik etmişler. Bunların arasında Hz. Ebû Bekir, Ömer ve o anda Ali'nin imameti hakkında bir şiir söyleyen Hassan b. Sabit de varmış. Medine'ye hareket edilince yolda, hatta bazılarına göre daha orada, "*...Bugün sizin için dininizi ikmal ettim, üzerinize olan nimetimi tamamladım, din olarak sizin için İslâm'ı beğendim..*"¹⁸⁸⁶ mealindeki ayet nazil olmuştur¹⁸⁸⁷.

Aslında Şii geleneğinin bu olay dolayısıyla inzal olduğunu söylediği ayet¹⁸⁸⁸,

¹⁸⁸⁴ Fığlalı; "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", s. 36.

¹⁸⁸⁵ Fığlalı, s. 37.

¹⁸⁸⁶ Maide Sûresi: 3.

¹⁸⁸⁷ Ethem Ruhi Fığlalı; "Gadir-i Hum", *DİA*, Cilt: VIII, İstanbul 1996, s. 279.

¹⁸⁸⁸ "Ey Şanlı Peygamber! Sana Rabbinden her indirilene tebliğ et! Eğer böyle yapmazsan O'nun (sana verdiği) peygamberlik görevini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Emin ol,

müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre, bu olay vesilesi ile değil çok daha önce indirilmiştir ve üstelik ayet Müslümanlar hakkında değildir ve Hz. Peygamber'e Yahudi ve Hıristiyanların kötülüklerinden emin olmasını bildirmektedir¹⁸⁸⁹.

Şiiler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak tayin edildiği iddiası ile yetinmeyip, Hz. Peygamber'in on iki imamı da bildirdiğine dair, Sünni ve hatta ilk Şii kaynaklarda yer almayan bir rivayetten söz ederler. Buna göre Şia, Hz. Peygamber'e vasileri sorulduğu zaman, *Ali, kardeşim, varisim, vasim, benden sonra da her inananın velisidir; sonra oğlu Hasan, sonra Hüseyin, sonra da Hüseyin evladından dokuz kişidir; Kur'an onlardır; onlar Kur'an'la; onlar havuz kıyısında bana ulaşıncaya dek birbirlerinden ayrılmazlar"* buyurduğunu, hatta onları adlarıyla yazdığını dahi söylemişlerdir¹⁸⁹⁰.

Sonuç olarak tarihi olaylar göstermektedir ki Şiilik en erken Hz. Hüseyin'in Kerbela'da hunharca şehit edilmesinden sonra, siyasi bir temayül olarak kamuoyu oluşturmak açısından müsait bir zemine kavuşmaya başlamıştır¹⁸⁹¹; çünkü Hz. Hüseyin'in şehit edildiği 61/680 yıllarına gelene kadar, İslam dünyasında yaşayan Müslümanlar, Haricîlerin dışında ne Sünni ne de Şii idiler; onlar sadece Müslümandılar. İhtilaf, söz konusu şahısların hangisinin daha haklı olduğu meselesi etrafında cereyan ediyordu. En önemlisi, Şiilikten söz edebilmek için zaruri kavramlar olan nass, vasiyet ve imamet fikirleri henüz ortaya çıkmamış ve hatta bu fikirler, Hz. Hüseyin'in şehadetinden çok sonraları bile, belli bir zümrede henüz istilahi anlamı içinde doğmamıştı. Şüphesiz Hz. Hüseyin'in feci şekilde şehit edilmesi, yalnız Haşimoğullarını değil aynı zamanda Hz. Peygamber'in bir emaneti durumunda olan Ehl-i Beyt'e azami sevgi, saygı ve bağlılık hisleriyle dolu samimi Müslümanları da derinden sarsmış ve kalplerinde kapanmaz bir yara açmıştı. Nitekim bu acı hadise, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak bahanesine sığınıp siyasi bir temayül olarak kamuoyu oluşturmak için fırsat arayanlar veya başka bir ifadeyle siyasi anlamda Şiiliğin ilk işaretlerini veren birtakım hareketlerin de temel noktası olmuştur. Ehl-i Beyt'in haklarını aramak adına başvuru olan bu hareketler, aslında bir "Fırka"

---

kâfirleri muratlarına erdirmeyecektir." 5. Maide: 67.

¹⁸⁸⁹ Fığlalı; "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", s. 38.

¹⁸⁹⁰ Fığlalı, s. 39.

¹⁸⁹¹ Hasan İbrahim Hasan, II, 2.

oluşturmak için doğrudan doğruya Emevilere karşı duyulan düşmanlıklara dayanmıştır¹⁸⁹².

Kerbela Vakası'ndan sonra, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak gayesiyle girişilen Tevvabun hareketi ve Muhtar es-Sekâfi (ö. 67/687) isyanından¹⁸⁹³ sonra yaklaşık yarım asırlık dönemde herhangi bir Şii oluşumunu hazırlayan ayaklanmaya rastlanılmamaktadır. Ancak bu sükûnet dönemi, Şii akidesinin teşekkülünde oldukça etkili olmuştur¹⁸⁹⁴.

Özellikle Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra onun Mehdi olduğu iddia edilmiştir. Keysaniyye'ye göre; *"Her dışın bir içi vardır. Her şahsın (dış şekliyle ele alınan objenin) bir ruhu, her vahy'in bir tevili, bu dünyadaki her resmin ulvi dünyada bir hakikatı vardır. Kâinata yayılmış olan sır ve hikmetler insan şeklindeki şahısta toplanmıştır. İşte bu ilmi Ali, oğlu Muhammed'e nakl etmiş, o da bu sırrı oğlu Ebu Haşim'e aktarmıştır. Kimde bu ilim varsa o gerçek imamdır"*. Bu neviden fikirler Müslümanlar arasında ilk defa vuku buluyordu. Daha sonra bu fikirler muhtelif şekillerde de olsa bütün Şii topluluklarınca inanılan fikirler olmuştur. Nitekim şu anda da Şiiler 12. İmam Muhammed el-Mehdi'nin gaib olduğuna ve ric'atinin vuku bulacağına, yeryüzüne mehdi sıfatıyla zuhur ederek zulümle dolmuş bulunan dünyayı adaletle dolduracağına inanmaktadırlar¹⁸⁹⁵.

2.1.3.2. Haricîler

Dinî ve siyasî konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan bir fırka olan Haricîlik; *"çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek"* anlamındaki hurûc kökünden *"ayrılan, isyan eden"* manasında bir sıfat olan hâric kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için hâriciyye ve havâric kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Kendilerine karşı isyan ettikleri yöneticilerle fırkanın muhalifleri Havâric ismini *"insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar"* anlamında kullanmışlardır¹⁸⁹⁶. Gerek Hz. Osman'ın şehit edilmesi gerekse Hakem

¹⁸⁹² Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", s. 40.

¹⁸⁹³ Bkz. Hasan İbrahim Hasan, II, s. 2

¹⁸⁹⁴ Ahmet Bağlıoğlu, "Abbasi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler", *Dini Araştırmalar*, Eylül-Aralık 2000, 3, Sayı: 8, s. 82.

¹⁸⁹⁵ Bağlıoğlu, s. 83.

¹⁸⁹⁶ Ethem Ruhi Fığlalı; "Haricîler", *DİA*, Cilt: XVI, İstanbul 1997, s. 169.

olayının etkisiyle ortaya çıkan Haricîlere Tarık-ı hidayetden muruk yani huruc ettiklerinden Mârîka'da denir. Onlar ise kendilerine el-Şurat (tekil, Şari) satanlar, yani “*Canlarını Tanrı uğruna satanlar*” terimini kullanmaktadırlar¹⁸⁹⁷. Hâricîler’e, aralarında bazı gruplara ayrılmadan önceki dönemde, Sıffin olayının ardından taraflarca benimsenen hakemlere rızâ göstermeyi reddetmelerinden dolayı *Muhakkime*¹⁸⁹⁸, Hz. Ali Kûfe’ye döndüğü vakit Harura’ya çekildiklerinden kendilerine *Haruriyye*¹⁸⁹⁹ ve buradaki reisleri Abdullah b. Vehb er-Râsibîye izafeten *Vehbiyye* adları da verilmiştir¹⁹⁰⁰. Nitekim Sıffin savaşının akabinde ortaya çıkan Hakemeyn olayı da Marika’nın ortaya çıkmasına sebep olmuş bunların çoğunda sözde İslamiyet’e hizmet düşüncesi hâkim iken bu hususta yanlış bir yol takip etmişlerdir. Nitekim Haricîlerin kendi fikirlerinde olmayan veya kendilerine muhalif her Müslümanın kanını helal saymaları¹⁹⁰¹ onların tuttıkları yolun yanlışlığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Haricîler, şu hususlarda birleşmişlerdir: İnsan günah işlemekle kâfir olur. Bu düşüncenin akabinde Hz. Osman, Ali, Talha, Zübeyr ve Ayşe’yi küfürle suçlamış, buna karşın Hz. Ebu Bekir ile Ömer’i yüceltmişlerdir¹⁹⁰². Hz. Ali, Cemel vakasından sonra Şam üzerine yürümek maksadıyla Nuhayle denilen yerde ordu kurmuştur. Muaviye ile Amr b. el-As da onunla savaşmak üzere ordu toplamış iki ordu Rakka yakınındaki Sıffin denilen mevkide karşı karşıya gelmiş¹⁹⁰³ 37 yılının Safer/ Temmuz 657 başında fiilen başlayan Sıffin Savaşı 10 Safer/28 Temmuz sabahına kadar bütün şiddetiyle devam etti. Ali b. Ebû Talib, ünlü kumandanı Eşter¹⁹⁰⁴ vasıtasıyla Muâviye ordusuna son darbeyi vurmak üzere iken Mısır fâtihi Amr b. Âs, Muâviye’nin imdadına yetişti ve çarpışmayı durdurarak çözüm için Allah’ın kitabının hakemliğine başvurulması şeklindeki meşhur önerisini ortaya koymuştur. Hezimete doğru giderlerken Amr b. el As’ın tertip ve teşviki ile Muaviye taraftarı Suriyeliler, büyük Şam mushafını beş mızrağın ucuna bağlayarak Iraklılar’ı Allah’ın kitabının hakemliğine davet edip “...*Aramızda Kur’an hakem olsun!*” diye

¹⁸⁹⁷ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 29.

¹⁸⁹⁸ Fığlalı, “Hariciler”, s. 169.

¹⁸⁹⁹ el-Bağdadî, s. 75; el-Mesudi, II, 395.

¹⁹⁰⁰ Fığlalı, s. 169.

¹⁹⁰¹ Çağatay-Çubukçu, s. 29.

¹⁹⁰² Fığlalı, “İbn Sadru'd-din eş-Şirvani ve İtikadi Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi”, *AÜİFD*, Cilt: 24, sy. 1, 1981, s. 257.

¹⁹⁰³ Çağatay-Çubukçu, s. 12.

¹⁹⁰⁴ Mâlik b. el-Hâris b. Abdîyegüs el-Eşter en-Nehaî Hz. Ali'nin sadık taraftarı olan meşhur Arap cengâveri, bkz. Abdülkerim Özaydın; “Eşter”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 486.

bağırmaya başlamış ve böylece savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olanlara, dindaşına kılıç çekmede tereddütlere düşmüş bulunan Iraklılar üzerinde Amr'ın beklediği tesiri gösterdi. Hz. Ali tereddüde düşen ordusuna bunun bir tuzak olduğunu, gerçekte Şamlılar'ın Allah'ın kitabını bir kenara ittiklerini söylediye de etkili olamadı, hatta tehdit bile edildi. Bunun üzerine savaşı durdurup Eşter'i geri çağırarak zorunda kalmıştır¹⁹⁰⁵.

Muaviye kendi hakeminin Amr b. As olduğunu söyleyince Eş'as b. Kays ve sonradan Havaric olarak adlandırılan grup Ebu Musa el-Eş'ari'nin hakem olmasını istemiş, Hz. Ali bunu tasvip etmese de kabul etmek zorunda kalmış¹⁹⁰⁶, sonuçta gene Amr b. As'ın tezgâhı sonucu Hz. Ali halifelikten azledilerek Muaviye halife olmuştur¹⁹⁰⁷. Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as anlaşma metnini kimseye danışmadan askerler arasında okumaya başladı. Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar, *lâ hükme illâ lillâh* (hüküm ancak Allah'a aittir) sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Halife Ali'nin bütün açıklamalarına rağmen başlangıçta savaşın durdurularak hakeme başvurulması hususunda ısrar eden bu kişiler öyle anlaşılıyor ki pişmanlık duymaya başlamıştı. Onlar, savaşa haklı olarak girdikleri inancını taşıdıkları halde bu defa bozguna uğramış ve haklılıklarında şüpheye düşmüş buldukları intibana kapılmışlardı. Hakemler, Allah'ın Kitab'ı, yetmediği yerde Resulünün Sünnet'i ile hükmetmek üzere Dumetu'l-Cendel'e ayrıldıkları zaman, Hz. Ali de yanındakilerle beraber Kûfe'ye çekilir. Fakat ordusundan, çoğunluğu Temim kabilesinden olan askerleri, onunla birlikte Kûfe'ye girmeyerek *La hükme illa lillah* sloganı ile Kûfe'den pek uzakta olmayan Harura'ya çekilirler. Tarihi kaynaklarda *Havaric* adıyla anılan zümre bunlardır ve bu hadiselerle, İslam tarihinde siyasi ve itikadi bir mezhebin doğuşuna şahit olunmuştur¹⁹⁰⁸. Bu ihtilafın çıkmasına sebep olarak gösterilen kişi ise Urve b. Ubeyye olarak kaydedilmektedir¹⁹⁰⁹. Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as anlaşma metnini kimseye danışmadan askerler arasında okumaya başladı. Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar, *lâ hükme illâ lillâh* (hüküm ancak Allah'a aittir) sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar. Bazı kaynaklarda Benu

¹⁹⁰⁵ Fığlalı, "Hariciler", s. 169.

¹⁹⁰⁶ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 14.

¹⁹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Çağatay-Çubukçu, s. 19-20.

¹⁹⁰⁸ Fığlalı, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebebler", s. 243.

¹⁹⁰⁹ Çağatay-Çubukçu, s. 15.

Temim kabilesinin bulunduğu yere gelindiğinde Urve b. Udeyye'nin "Allah'ın işinde hakeme mi başvuruyorsunuz? Hüküm, ancak Allah'ındır (Lâ hükme illâ lillâh)" diyerek Eş'as'a saldırmaması¹⁹¹⁰, bu ihtilafın çıkmasına sebep olarak Urve'yi¹⁹¹¹ gösterdiği gibi Ali, hakem olarak Ebu Musa'yı göndermeye karar verince Haricîlerden Zur'at b. el-Burc et-Tai ile Hurkus b. Zuheyr es-Sa'di'nin ona gelerek (Lâ hükme illâ lillâh) dediği de zikredilmektedir¹⁹¹².

Muhaliflerin ileri sürdüğü *Lâ hükme illâ lillâh* (Hüküm ancak Allah'ındır) sözünün manası her ne kadar: *Hâlihazırda Allah tarafından vaz'edilmiş bir kanun varken, hiç kimse, kendi beşeri hükmünü yürütmek salahiyetine sahip değildir*¹⁹¹³ şeklinde anlaşılabilir da şunu belirtmek gerekir ki Havaric'in, Allah'ın: *Eğer mü'minlerden iki takım birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz.*¹⁹¹⁴; *Ey mü'minler! İhramda iken avı öldürmeyin, sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar ceza olduğuna içinizden iki adil kimse hükmedecektir.*¹⁹¹⁵; *Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderin*¹⁹¹⁶ buyurmak suretiyle, mü'minlerin anlaşmazlığa düştüğü bu gibi hallerde hakem usulünü tavsiye etmiş olmasına rağmen, tahkimi saymamakla prensip bakımından yanlış adım atmış oldukları görülmektedir¹⁹¹⁷. Kısacası Haricîler ise, Cemel Vak'asında Ali'ye karşı savaşanların kâfir olduklarını, Ali'nin onlarla savaşmakta haklı bulunduğunu, fakat Sıffin Vak'asında başlangıçta haklı olmasına rağmen, daha sonra "*tahkim*" meselesini kabul etmekle, onun da kâfir olduğunu ileri sürüyorlardı. Ayrıca, Hz. Ali'nin yanı sıra Hz. Ayşe, Zübeyr ve Talha gibi tanınmış kişilerin de küfre sapmış

¹⁹¹⁰ Fığlalı, "Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", s. 243.

¹⁹¹¹ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 15.

¹⁹¹² Fığlalı, s. 243.

¹⁹¹³ Laura Veccia Vaglieri; "Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılışının İbadi Kaynakların Işığında Değerlendirilmesi", (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), *AÜİFD*, 19/1, s. 149.

¹⁹¹⁴ "Ve in tâifetâni minel mü'mînînektetelû fe aslihû beyne humâ, fe in begat ihdâhumâ alel uhrâ fe kâtilülletî tebgî hattâ tefî ilâ emrillâh(emrillâhi), fe in fâet fe aslihû beynehumâ bil adli ve aksitû, innallâhe yuhıbbul muksitîn(muksitîne).", Kur'an-ı Kerim, 49 Hucûrat 9.

¹⁹¹⁵ "Yâ eyyuhellezîne âmenû lâ taktulûs sayde ve entum hûrûm(hûrûmun) ve men katelehu minkum muteammiden fe cezâun mislu mâ katele min en neami yahkumu bihî zevâ adlin minkum hedyen bâlîgal ka'beti ev keffâratun taâmu mesâkîne ev adlu zâlike siyâmen li yezûka vebâle emrih(emrihî) afâllâhu amma selef(selefe) ve men âde fe yentakimullâhu minh(minhu) vallâhu azîzun züntikâm(züntikâmin).", Kur'an-ı Kerim, 5 Maide 95.

¹⁹¹⁶ "Ve in hıftum şikâka beynihimâ feb'asû hakemen min ehlihî ve hakemen min ehlihâ, in yurîdâ islâhan yuveffikillâhu beynehumâ innallâhe kâne alîmen habîrâ(habîren).", Kur'an-ı Kerim, 4 Nisa 35.

¹⁹¹⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, "Haricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, 22 (1), 1978, s. 246.

olduklarını iddia ediyorlardı¹⁹¹⁸. Ehl-i Sünnetin bu konudaki görüşü ise, her iki vakada savaşıyan iki tarafın da Müslüman olduğu ve Ali'ye karşı harbedenler arasında asi veya hataya düşmüş insanların bulunmasına rağmen, onların bu hata veya isyanlarının küfre ya da fiska neden olamayacağı merkezindedir. Dolayısıyla onlar, bu hareketleriyle imandan çıkmış olmadıkları gibi, İslam kanunlarına göre şahadetleri de geçerlidir¹⁹¹⁹. İlk Haricîler ve diğerleri için esas olan nokta, İslâm ümmetinin Kur'an'a dayandırılması hususundaki ısrardır. Onlara göre Kur'an-ı Kerîm kesin bir kanun olup te'vil veya tefsire ihtiyaç göstermeksizin lafzı hüviyetiyle değişmez bir şekilde hem itikadî hem de amelî hayat için yegâne nizamdır. Bu anlayış, yanlış yola sapmadan İslâm'ı yaşamayı ve adaleti gerçekleştirmeyi gerektirir. Adaletin gerçekleşebilmesi için bütün işlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uygun olarak yürütülmesi şarttır; çünkü hüküm ancak Allahın'dır. Buna göre Hâricîler'in görüşlerinin hareket noktası, devletin en önemli niteliği olan adalet ilkesiyle Allah'ın hükmünün gerçekleştirilmesinden birinci derecede sorumlu makam olması açısından hilâfet meselesidir. Halifelik âdil, âlim ve zâhid olması şartıyla hür yahut köle her Müslümanın hakkıdır; diğer mezheplerin ileri sürdükleri Kureyşî, Hâşimî, Emevî yahut Arap olma gibi şartlar geçerli değildir. Halife, Müslümanlar arasında yapılan hür seçimle iş başına getirilir; doğru yoldan ayrıldığı zaman da azledilir ve öldürülür. Koruyucu çevresi az olacağı ve azledilmesi gerektiğinde güçlü bir direniş gösteremeyeceği için Arap olmayan kimsenin halifeliği tercih edilir¹⁹²⁰. Önceleri Müslüman ve hür olan her Arap'ın hilâfete lâyık olduğu düşüncesinden hareket eden Haricîler, daha sonra Araplar dışındaki Müslüman grupların kendilerine katılması ile fikir değiştirdiler. Hâriciler, bu görüşleriyle hürriyetçi demokrasinin ve gelişen olaylara göre süratli değişimin temsilcileri olarak da görülmektedir¹⁹²¹.

Bu olayın ardından Haricîler, üstün zekâsı, ileri görüşlülüğü, hitabeti ve ibadete düşkünlüğü ile tanınan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'yi kendilerine emîr seçtiler (19 Şevval 37/ 30 Mart 658). Küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkarak Dicle'nin sol kıyısında Bağdat ile Vasıt arasındaki Nehrevan kasabasında toplandılar¹⁹²². Akabinde Abdullah b. Habbab b. Erette, Hz. Ali tarafından gönderilen Haris b. Mürret el-Abdi

¹⁹¹⁸ Işık, "Mu'tezile'nin ilk kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD*, 24 (1), s. 349.

¹⁹¹⁹ Işık, s. 350.

¹⁹²⁰ Fığlalı, "Haricîler", s. 172.

¹⁹²¹ Fığlalı, s. 171.

¹⁹²² Fığlalı, s. 170.

gibi önemli şahsiyetleri öldürmeye başlamışlardır. Bu olayların akabinde Hz. Ali Haricîlerle 9 Safer 38/17 Temmuz 658'de savaşmış ve onlardan pek çoğu öldürülmüştür¹⁹²³.

Daha sonra Şamlılar'a karşı savaşa çıkmak için Küfe yakınlarındaki Nuhayle'de konaklayan Hz. Ali, bir taraftan yanındakilerden Kûfe'ye gidip hazırlık yapmalarını isterken diğer taraftan Nehrevan'da Abdullah b. Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığınan ve kendilerine Ehl-i Nuhayle denilen yaklaşık 2000 kişilik bir Harici topluluğuna hitap edip kendisine katılmalarını istemiş bu teklifi kabul edilmeyince çıkan çatışmada pek çoğu öldürülmüştür. Öte yandan Hz. Ali'nin Kûfe'ye giden adamları yeniden bir savaşa girişmek konusunda çekimser davranınca halife de şehre girdi. Nehrevan ve Nuhayle savaşları siyasî tarih açısından birer büyük zafer sayılırsa da savaştan kaçıp kurtulan Haricîler ve onların gelecek müntesiplerinde bir intikam arzusu doğurmuştur¹⁹²⁴. Haricîler yaşanan bu sıkıntıların müsebbibi olarak gördükleri Hz. Ali, Mervan b. Süfyan ve Amr b. el-As'ı öldürmeğe karar verdiklerinde orada bulunanlardan Abdurrahman b. Mulcem el- Muradi Hz. Ali'yi, Burek b. Abdullah et-Temimi Muaviye'yi, Amr b. Bekr et-Temimi ise Amr b. el-As'ı öldürmek üzere anlaşmışlardır. Sonuç olarak İbn Mülcem'in, camiye gitmek üzere evinden ayrıldığı sırada hançerlediği Hz. Ali, iki gün sonra 17 Ramazan 40/24 Ocak 661'de vefat etmiştir¹⁹²⁵. Nitekim Muaviye'nin başa geçip hilafeti saltanata dönüştürdüğü Emeviler dönemi Haricî ayaklanmalarda artışın görüldüğü buna mukabil Emevi halifelerinin de Haricîlere karşı şiddetlerini artırdıkları bir dönem olmuştur. Emevîler'in son dönemlerinde, öncekiler kadar tehlikeli olmamakla beraber hanedanın zayıflamasına paralel olarak isyanlarını yaygınlaştıran ve çeşitli bölgelerde çevreye korku salmaya devam eden Haricîlerden Ömer b. Abdülazîz devrinde Küfe yakınındaki Cûha'da seksen kişiyle isyan eden Şevzeb adlı bir Haricî, II. Yezîd zamanında çoğu Benî Rebîa'dan olan kuvvetleriyle hükümet güçlerine galip geldiyse de halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'in gönderdiği Saîd b. Amr el-Haraşî kumandasındaki ordu tarafından 101/720 yılında ortadan kaldırılmıştır. Yine Emevîler devrinin sonlarında ortaya çıkan Tâlibû'l-hak lakabıyla meşhur Abdullah b. Yahya el-Kindî ve Ebû Hamza eş-Şârî'nin Hadramut ve Yemen'de gelişen, Mekke ve Medine'ye de sıçrayan isyanları da 130/748

¹⁹²³ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 29.

¹⁹²⁴ Fığlalı, "Hariciler", s. 170.

¹⁹²⁵ Çağatay-Çubukçu, s. 29.

Emevî ordusu tarafından bastırılmıştır¹⁹²⁶.

Abbasiler Dönemi Haricîler açısından pek hareketli değildir. Gerçi Abbasiler'in ilk yıllarında Ezârika, Sufriyye, Necedât gibi bazı kollar özellikle Irak ve dolayları ile Kuzey Afrika'da birtakım isyan hareketlerine başvurmuşlarsa da bu isyanlar devlet kuvvetlerince hemen bastırılmıştır. Buna rağmen Abbasiler'in kuruluş yıllarında Berberilerin toplu olarak katılması ile güçlenen Haricîlerin Kuzey Afrika'da çıkardıkları çeşitli isyanlar neticesinde. 141/758'te Verfecûme kabilesi Kayrevan'ı işgal ederek burada üç yıl hâkimiyet sürdü. Hevvâre ve Zenâte kabileleri de Trablus, Miknâse ve Sicilmâse bölgelerini istilâ ettiler. Hâricîler'in İbâzıyye koluna mensup olan Benî Rüstem, Tâhert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu. Sonraki devirlerde, Fatimiler tarafından ortadan kaldırılacak olan Tâhert'teki Rüstemîler ile Sicilmâse ve civarındaki Sufri Midrârîler dışında Haricî hareketi görülmemektedir¹⁹²⁷.

Abbasiler döneminde ayaklanmaların el-Cezîre bölgesinde yoğunlaşmasında bölgenin etnik yapısının büyük katkısı olmuştur. Bölge insanının hilâfet merkezinden uzak oluşundan kaynaklanan, iktidarın nimetlerinden mahrum olması ayaklanmaların burada yoğunlaşmasının bir sebebidir¹⁹²⁸.

Haricî mezhebinde olanlar "*Allah'ın dışında kimseye hüküm yoktur, biz insanları da hakem olarak kabul etmeyiz*" demekle "*Kurutulmuş ve şekil verilmiş çamurdan yarattığın beşere secde mi edeyim?*" diyerek Âdem (AS)'a secde etmeyen şeytanın sözü arasında fark yoktur. Bu görüşleriyle de yaratıcıda eksiltmeye gitmişlerdir¹⁹²⁹.

Hız. Ali ve Muaviye'nin başını çektikleri siyasi hareketlere karşı bir reaksiyon olması sebebi ile bu türlü cereyanlara mahsus ifrat ve tefrit özelliklerini üzerinde taşıyan bir hareket olarak ortaya çıkan Haricîlerin Hız. Ali 'ye suikast düzenleyip onu öldürmesi, Hız. Ali taraftarlarının bu harekete karşı olan tutumlarını katı bir düşmanlığa çevirmişti¹⁹³⁰. Haricîler, neseb bakımından, Kureyş, Sakif ve Ensar'ın dışında kalan Arab kabilelerine, bilhassa Temim, Bekr ve Hemdan'a mensup idiler. Dini hayatlarında

¹⁹²⁶ Fığlalı, "Hariciler", s. 170-171.

¹⁹²⁷ Fığlalı, s. 172.

¹⁹²⁸ İbrahim Konak, *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜSBE, Şanlıurfa 2006, s. 57.

¹⁹²⁹ Şehristani, Muhammed b. Abdülkerim, el Milel ve'n Nihal, [Mukaddimeler], (Terc: Abdurrahman Küçük, Mustafa Erdem, Âdem Akın), *AÜİFD*, 30 (1), 1988.

¹⁹³⁰ Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler", s. 150.

gayet sofu ve müsamahasız oldular¹⁹³¹. Nitekim Hz. Ali Hakem olayının akabinde onlarla görüşmek üzere İbn Abbas'ı göndermişti. İbn Abbas, onlar arasında öyle kişiler görmüştür ki bunlar uzun müddet secde ede ede alınları dağlanmış gibi yara olmuş, elleri yere çöken deve dizleri gibi nasırlaşmış, sırtlarında yıkana yıkana eskimiş gömlekleri olan kişilerdi¹⁹³².

Kendi arasında yirmi üç firkaya ayrılmaktadır.

Hakemiyye, Ezarika, Necdiyye, Beyhesiyye, Acrediyye, Saltıyye, Meymuniyye, Hamziyye, Halefiyye, Etrafiyye, Şu'aybiyye, Hizimiyye, Se'alibe, Ahnesiyye, Ma'bediyye, Ruşeydiyye, Mukremiyye, Ma'lumiyye, Mechuliyye, İbadiyye, Asfariyye, Hafsiyye, Harisiyye'dir¹⁹³³.

2.1.3.3. Mu'tezile Akımı ve Mihne Dönemi

İslam Rasyonalizmi olarak da bilinen Mu'tezile kelamı iki ana damardan beslenerek gün yüzüne çıkmış bir kelam ekolüdür. Bu ekole mensup kelimciler yetiştikleri ve bağlı oldukları ilim çevresine -*Basra ve Bağdat*- göre Basriyyun ve el-Bağdadiyyun olarak isimlendirilmişlerdir¹⁹³⁴.

İtikadı meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi olup sözlükte "*ayrımak, uzaklaştırmak*" anlamındaki azl kökünden sıfat olan Mu'tezile kelimesi "*uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen*" demektir. Mu'tezile adının ilk defa ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir anlayışa göre Hz. Ali'nin hilâfete getirilmesi veya Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesi yahut Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terk etmesi üzerine hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu'tezile veya Mu'tezele denmiştir. Diğer bir anlayışa göre ise Mu'tezile ismi, aşırı uçlardan uzak durduklarını ifade etmek için kendi mensuplarınca tercih edilmiştir; ayrıca "*i'tizâl*" kavramı Kur'an'da müspet manada kullanılmıştır¹⁹³⁵. Emeviler devrinde Cehm b. Saffan dolayısıyla *Cehmiyye* olarak da adlandırılan bu fırka Abbasiler devrinde Mu'tezile adı altında yeni bir şekil almıştır¹⁹³⁶.

¹⁹³¹ Mehmed Said Hatiboğlu, "İslamda ilk Siyasi Kavmiyetçilik-Hilafetin Kureyşliliği" s. 163.

¹⁹³² Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 37.

¹⁹³³ Fığlalı, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvani", s. 257-259.

¹⁹³⁴ Selim Özarlan; "Mu'tezile: Bağdat ve Basra Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri". *CÜİFD*. VII/1, Sivas, Haziran 2003, s. 161.

¹⁹³⁵ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 391.

¹⁹³⁶ Ahmed Emin, IV, 9-10.

Daha çok Sünnî kaynaklarında Mu'tezile isminin Vâsıl b. Atâ'nın mürtekeb-i kebîre konusunda farklı bir anlayışa sahip olan hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılması ve onun Vâsıl'ın kendilerinden uzaklaştığını (i'tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı zikredilir. Hasan el-Basri'nin¹⁹³⁷ meclisine bir adam gelerek Havaric'den bir fırkanın büyük günah işleyenleri kâfir bunlara karşı diğer bir fırkanın ise büyük günah sahiplerini mü'min saydığını söyleyip bu ikinci görüşü savunan fırkaya yani Mürcie'ye göre iyice iman eden bir kimseye günah zarar vermez, imansız kimseye ise yaptığı itaatin bir faydası dokunmaz dediklerini ve hangisinin görüşünün doğru olduğunu sormuştu. Meclisin hocası olan Basri cevap vermeden öğrencisi Vasıl b. Ata ileri atılarak; Büyük günah işleyenin ne mü'min ne de kâfir olduğunu, onun Fâsık olduğunu derecesinin ise "*el-Menzile beynel Menzileteyn*" olduğunu dile getirmiş ve fâsık bir kişinin methe lâyük olmadığını, hayır işlediği, Allah ve Peygamber'e inandığından kâfir de sayılmadığını böyle bir kişinin tövbesiz öldüğü takdirde cehenneme gideceğini, fakat derecesinin kâfirin derecesinden üstün olacağını söylemişti¹⁹³⁸. Hasan el-Basri ise böyle bir kimsenin münafık olduğunu söylemiştir¹⁹³⁹. Vasıl'ın bu sözleri söylemesinin ardından Hasan el-Basri: "*Kad i'tezele anna'l Vasıl*" yani "*Vasıl, bizden ayrıldı.*" diyerek öğrencisi Vasıl'ı meclisinden uzaklaştırmıştır¹⁹⁴⁰. Nitekim buradaki "*Ayrıldı*" ibaresi Arapça "*İ'tizale*"nin karşılığı olduğundan onun gibi düşününlere "*Mu'tezile*" denilmiştir¹⁹⁴¹. Gerek Hz. Peygamber, gerekse Hulefa-i Raşidin devrinde insanlar, mü'min, kâfir ve münafık olmak üzere ancak üç gruba ayırmıştı. Vasıl ise *Fâsık* tabiriyle yeni bir tezle orta çıkmış oluyordu. İslamiyet'in ilk devirlerinde anılan bu üç sınıfın dışında Vasıl'ın anladığı anlamda fâsıklıkla vasıflandırılacak bir sınıf yoktu. Bu da büyük bir ihtimalle, o devrin Müslümanları arasında İslam dinine ve öğretilerine aykırı davranışlarda bulunabilecek bir kimsenin bulunmaması veya bulunsada, sayılarının pek az olması, ya da bu tür davranışların pek

¹⁹³⁷ Asıl adı, Hasan b. Ebû'l Hasan olup, Hasan el-Basri olarak tanınmaktadır. Babası Ensar'dan bir zatın, annesi ise Peygamber (SAV)'in zevcesi Ümmü Seleme'nin azatlı kölesidir. Çocukluğunda Ümmü Seleme'nin yanında ve onun terbiyesiyle yetişmiştir. Ümmü Seleme'nin kendisine süt emzirdiği de rivayet olunmaktadır. Bkz. Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *Veliler Serdari HASAN BASRÎ-kuddise sirruh*, (Terc. Mustafa Kaya), Erkam yay. İstanbul 1992, s. 7.

¹⁹³⁸ el-Bağdadî, s. 118, Ayrıca bkz. Fığlalı, "İbn Sadruddin eş-Şirvani", s. 254.

¹⁹³⁹ Işık, s. 343.

¹⁹⁴⁰ İbrahim Ağâh Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", *AÜİFD*, 12(1), 1964, s. 51.

¹⁹⁴¹ Fığlalı, "İbn Sadruddin eş-Şirvani", s. 254.

seyrek görülmesinden ileri geliyordu¹⁹⁴².

Mu'tezile mensuplarını, kaderi tartışmaya açıp inkâr ettikleri veya kulun kendi fiillerini yaratmaya kadir olduğunu söyledikleri için *Kaderiyye*, Cehm b. Safvân'dan etkilendikleri için *Cehmiyye*, "Allah şerri yaratmaz" dedikleri için *Seneviyye* ve *Mecûsiyye*, tövbe etmeden ölenlerin bağışlanmayacağını söyledikleri için *Vaîdiyye*, Allah'a bazı kadîm sıfatları nispet etmekten kaçındıkları için *Muattıla* olarak da adlandırmıştır. Câhiz, fâsıkın ebedî olarak cehennemde kalacağını ileri sürdüklerinden onlara Havâric ismini nispet etse de Mu'tezile âlimleri bu isimleri reddetmekte kendilerini Mu'tezile'nin yanı sıra "*ashâbü'l-adl ve't-tevhîd, adliyye, ehl-i adi, ehl-i hak, el-fırkatü'n-nâciye*" gibi adlarla zikretmekte hasımlarına ise Mücbire, Kaderiyye, Müşebbihe, Haşviyye gibi isimler izafe etmektedirler¹⁹⁴³. Yine el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ilkesi bu fırkanın ortaya çıkmasında ve sisteminin belirlenmesinde etkili olduğundan fırka "*el-Menâziliyye*" diye adlandırılmıştır. Mu'tezile kelâmcıları bu ilkeyi benimsemekle aşırılıklardan uzak kalmayı ve orta bir yol tutmayı hedeflemişlerdir¹⁹⁴⁴.

Bu fırkanın kurulup teşkilatlanmasında hicri ikinci yüzyılda Ehvaz¹⁹⁴⁵ taraflarında faaliyet göstermiş olan Meymun b. Deysan ile oğlu Abdullah b. Meymun al-Kaddah'ın büyük rolü olmuştur. Bunlar imametini Ali b. Ebu Talib, Hasan, Hüseyin, Muhammed Bakır, Cafer es-Sadık ve Muhammed b. İsmail'den sonra, bu nesilden gelen gizli ve açık imamlara geçeceğini ileri sürmüş ve kendilerinin evvela Ali b. Ebu Talib'in kardeşi Ukeyl, daha sonra da Muhammed b. İsmail'in neslinden olduklarını iddia etmişlerdir¹⁹⁴⁶. Felsefenin Irak ve çevresinde yayılması bu mezhebin de bölgede yayılmasını sağlamıştır¹⁹⁴⁷.

Mu'tezile fırkalarının hemen hepsi şu hususlarda birleşmişlerdir; Kadim sıfatının dışında sıfatları kabul etmezler. Kur'an yaratılmıştır. Allah, ahirette görülmeyecektir. İtaat edeni mükâfatlandırmak ve asiye cezalandırmak lazımdır¹⁹⁴⁸.

Bu fırkanın belli başlı beş prensibi vardır.

¹⁹⁴² Işık, s. 345.

¹⁹⁴³ Çelebi, "Mu'tezile", s. 391.

¹⁹⁴⁴ İlyas Çelebi; "Menzile Beyne'l Menzileteyn", *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 161.

¹⁹⁴⁵ *Ehvaz*; Nahrevan cihetinde, Bağdat yakınlarındadır. Yâkût el-Hamevî, I, s. 117.

¹⁹⁴⁶ Çubukçu, *İslam'da Siyasi ve Dini Durum*", s. 40

¹⁹⁴⁷ Ahmed Emin, IV, 11.

¹⁹⁴⁸ Fığlalı, "İbn Sadruddin eş-Şirvani", s. 254.

I) Basra Mu'tezililiğinin kurucusu olarak kabul edilen Vasıl b. Atta tarafından ortaya atılan¹⁹⁴⁹ *El-Menzile beynel Menziletayn*, yani büyük günah işleyenlerin ne kâfir ne de mü'min oldukları onların fâsık oldukları prensibi. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi, imandan çıkmakla birlikte inanç esaslarını inkâr etmediğinden küfre girmeyip fisk statüsünde bulunur. Bu kişi, işlediği büyük günahattan tövbe etmeden öldüğü takdirde küfür konumuna geçip ebediyen cehennemde kalır, ancak azabı kâfirlerinkinden hafif olur. Nitekim büyük günah işleyen kimsenin Hâricîler'ce fâsık-kâfir, Mürcie tarafından ise fâsık-mümin sayılmasına karşın her ikisinden de ayrıldıkları, ihtilâf edilen nitelermeleri terkederek ittifak edilen fâsık teriminde karar kıldıkları için Mu'tezile diye anılmışlardır. Onlara göre ahirette kâfirlerle fâsıklar arasındaki ceza derecelendirmesi peygamberlerle diğer müminler arasındaki mükâfat farkına benzer. Müminlerin mükâfatı peygamberlere nisbetle daha küçük olduğu gibi fâsıkların cezası da kâfirlere nisbetle daha hafif olacaktır¹⁹⁵⁰. Büyük günah işleyenlerin cezası hakkında Mu'tezile'den olup kararsız kalanlar da vardır ki, bunlar Muhammed b. Şebib el-Basri, es-Salihi ve el-Halidi'dir¹⁹⁵¹.

II) *Tevhid* prensibine göre Kıdem Allah'a mahsus yegâne sıfattır, Allah'ın zatı ile kaim veya zatına ilaveten sıfatlar kabul etmek birçok kadimlerin olduğuna inanmak demektir¹⁹⁵². Allah'ın ilmi vardır demek alimdir demektir, görür demek gözleri vardır demektir gibi..

III) *Adalet* prensibinde; bazı yöneticilerin, Müslümanların kanını akıtıp, mallarına el koyduktan sonra, bütün bu olanların Allah'ın takdiri sonucu meydana geldiğini iddia etmeleri neticesinde bu prensip tartışılmaya başlanmıştır. İnsanlar kendi fiillerinin yaratıcısıdır ve Allah insana bir işi yapıp yapmama kudretini vermiştir. Eğer böyle olmasaydı, insan yaptığı işlerden sorumlu olmazdı. İnsanın ahirette sorumlu tutulması, mutlak hareket serbestisine sahip olmasındandır. Bir kimsenin ihtiyarı olmadan yaptığı bir işten dolayı ceza verilmesi Allah'ın adaletine ters düşer. Oysa Allah, kimseye zulmetmez ve kimsenin hakkını vermemezlik etmez¹⁹⁵³. Böylelikle de kaderi inkâr etmişlerdir. Kendilerine Kaderiye denilmesini ise “*Hz. Peygamber'in Kaderiler'in*

¹⁹⁴⁹ Özarslan, 162.

¹⁹⁵⁰ Çelebi, “Menzile”, s. 161.

¹⁹⁵¹ el-Bağdadî, s. 116.

¹⁹⁵² Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 111.

¹⁹⁵³ İrfan Aycan, “Cahız ve Emevi Tarihine Mu'tezili bir Yaklaşım”, *AÜİFD*, 35(1), 1996, s. 294.

ümmetin Mecusileri olduğunu” söylediği hadisi sebebiyle kabul etmemektedirler.

IV) *Al-Va'd ve'l Vaid* prensibinde kâmil imandan çıkmış olup tamamen küfre sapmamış olanların yani fâsıkların cezalandırılması veya mü'min olup mükâfatlandırılmasını Allah için vacip addeden bu görüşe¹⁹⁵⁴ göre iyi işler yapan ahirette mükâfatlandırılır kötü amelde bulunanlar ise cezalandırılır. Muaviye ve Hişam'ın sahip oldukları makam dolayısıyla cennete gireceklerini iddia etmeleri üzerine böyle bir tartışmanın başladığı ve mutezilenin bu sonuca ulaştığı belirtilir. Mutezileye göre Allah insana iyi şeylerin yapılmasını, kötü amellerin terkedilmesini ayetleriyle emretmiştir. Bu ayetlerin hükümlerinin infaz edilemeyeceğini kabullenmek Allah hakkında bir nevi iftira etmek demektir¹⁹⁵⁵.

V) *Emri bi'l-ma'ruf nehy'i ani'l münker* prensibine göre ise *Emr*'de amir konumunda bulunan kişilerin kendilerinden daha aşağı derecede olanlara bir şeyin yapılmasını istemesi, *Nehy*'de ise üstün durumda olanın daha aşağıda olandan bir şey yapmasını istememesi durumudur¹⁹⁵⁶. Ancak iyiliği emrediyoruz diye kendi yorum ve görüşlerini başkalarına zorla kabul ettirme yoluna sapsmışlardır¹⁹⁵⁷ ki bu dönemde cezaya ve işkencelere uğrayan pek çok âlim buna örnek teşkil etmektedir.

Bunların dışında ittifak ettikleri başlıca hususlar ise; Allah'ın Kelamının, emir ve yasaklarının *Mahlûk* olduğu ve Allah'ın ahirette gözle görülmeyeceğidir¹⁹⁵⁸.

Mu'tezile mezhebi kendi arasında: Vasiliyye, Amriyye, Huzeyliyye, Nazzamiyye, Sumamiyye, Bişriyye, Mu'ammeriyye, Muzdariyye (Murdariyye), Hişamiyye, Cahiziyye, Cubba'iyye, Haşimiyye (Behşemiyye), Ka'biyye, Hayyatiyye, Esvariyye, İskâfiyye, Ca'feriyye, Habitiyye, Salihiiyye gibi kollara ayrılmıştır¹⁹⁵⁹.

Tarih ve mezhepler tarihi kaynaklarının ittifakla naklettiklerine göre Halk-ı Kur'an meselesinden ilk bahseden Ca'd b. Dirhem, sonra Cehm b. Safvan'dır. Daha sonraları bu ikisine Bişr b. Gıyasi'l-Merisi tabi olmuştur. Ca'd b. Dirhem zındıklık ve

¹⁹⁵⁴ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 112.

¹⁹⁵⁵ Aycan, s. 294.

¹⁹⁵⁶ Çağatay-Çubukçu, s. 112, Mu'tezile'nin birleştiği hususlar hakkında ayrıca bkz. el-Bağdadî, s. 114-116.

¹⁹⁵⁷ Aycan, s. 294.

¹⁹⁵⁸ Çağatay-Çubukçu, s. 112.

¹⁹⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Fığlalı, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvani" s. 256-257, geniş bilgi için ayrıca bkz. Çağatay-Çubukçu, s. 113-133.

ilhadi isnadiyla Emevi Devleti'nin sonlarına doğru 118/736 tarihinde katledilmiştir. Cehm b. Safvan da Haris b. Sureye ile birlikte Horasan emirlerine isyan ettiğinden 128/745'te öldürülmüştür. Bişr b. Gıyasi'l-Merisi ise 218/833 yılında takriben 70 yaşlarında iken Bağdat'ta vefat etmiştir. Nitekim Bişr'den bahsedilirken: *"fakih, mütekellim Bişru'l-Merisi 218 yılında ölmüştür. Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü yaymakta idi. Bu senenin sonlarında göçtü. Kendisine hiç bir âlim katılmadı. Bazı imamlar küfrüne hükmetmişlerdir"*¹⁹⁶⁰ denilmektedir. Bişr, Cehm b. Safvan'a yetişememiş ancak, onun Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. Bu görüşü kuvvetlendirmek için yeni deliller ileri sürmüş ve yaymaya çalışmıştır. Babası Yahudi olup Nasr b. Malik tebası arasında boyacılık yapar, kaval imal ederdi. Bişr, Harun Reşid zamanında (170-193/786-808) yakalanıp kelami görüşleri yüzünden eziyet gördü. Halk-ı Kur'an fitnesi kısmen İmam-ı Azam Ebu Hanife zamanında zuhur etmiştir. İmam-ı Azam konuyu en ince teferruatına kadar izah ederek Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü yayanları cevaplandırarak bir müddet susturmuştur. Üstad Kevseri'nin bu konuda şunları söylediği zikredilir: *"Cehm b. Safvan'ın öldürülmesinden sonra çok geçmedi, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşü iyice yayılmadan bir grup insan çıkmaza girdi. Bir kısmı Cehm'i tutarken bir kısmı ona karşı çıktı. Sonunda birçok kimse bu bid'atçinin asıl maksadını bilmeden hakikatten uzaklaştı, ifrat ve tefrite kaçtı. Bir grup Cenab-ı Hakk'ın ezeli bir sıfatını nefyederek O'nun kendisine mahsus bir kelamı olmadığı iddiasında Cehm'e katılırken bir grup telaffuz edilen sözün kıdemine kail olarak aksini ileri sürdü. İmam-ı Azam durumu gördüğünde işi ciddiyetle ele aldı, konunun mahiyetini açıkladı ve şunları söyledi: "Allah'a ait sıfatlar mahlûk değildir. Yarattıklarına ait olanlar mahlûktur". İmam-ı A'zam bu ifadesiyle demek istemiştir ki, "Kelam", Allah'a ait oluşu itibariyle ezeldir ve yalnızca O'na mahsus bir sıfattır. Ancak Kur'an-ı Kerim'i okuyanların dillerindeki ses, ezberleyenlerin zihinlerindeki zihni tasavvur, mushaflardaki yazı... Hepsi de mahlûktur. Onu ezberleyenlerin mahlûk oluşu gibi... Daha sonra ehl-i sünnet âlimlerinin görüşü bu noktada birleşmiştir". İmam-ı A'zam'ın bütün gayretlerine rağmen bu fitne durmamıştır. Abbasi Halifesi Me'mun (170-218/776-833) zamanına kadar gizli-açık devam etmiş, bu halife zamanında tam manasıyla açığa çıkarak yerleşmiştir. Me'munun kendisi bile Mu'tezile'ye kapılarak*

¹⁹⁶⁰ Abdu'l Fettah Ebû Gudde, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dilin Kitaplarına Tesiri", (Çev. Mücteba Uğur), *AÜİFD*, 20(1), 1972, s. 307.

Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olduğu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca âlimleri, kadıları, muhaddisleri, hadis ravilerini bu görüşe inanmaya davet etmeğe başlamış, zor da kullanmıştır. Bütün bunlar hayatının son senesi olan 218'de vuku bulmuştur. Me'mun devrini takip ederek gelen bu meselenin ortaya attığı fitne Mu'tasım ve Vasık devirlerinde devam ederek Mütevekkil devrinin başlarına kadar sürmüştür¹⁹⁶¹.

Harun, dönemin yaygın mezhebi Mu'tezile'ye iltifat etmemiş hatta Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini yayan Bısr el-Merisi hakkında "*Elime geçirsem onu öldürürüm*" bile demiştir¹⁹⁶². Harun Reşid tarafından *Cedelin* yasaklanması ve *Kelamcılar*ın hapsedilmesi diğer Abbasi karşıtlarına olduğu kadar Mu'tezililere de karşı olunduğunun işaretiydi¹⁹⁶³. Harun'un huzuruna bir adam girdiğinde O'nun önünde yerde başı kesik bir adam görünce Harun'un O'na: "*Bu adam "Kur'an mahlûktur" dediği için onu öldürdüm.*"¹⁹⁶⁴ demesi bu dönemde insanların, Halku'l-Kur'an hakkındaki fikirlerinden dolayı idam edilmiş veya idamla tehdit edilmiş olduğunu göstermektedir.

Mu'tezile'nin kendi görüşlerinin güçlendirmek için dayandıkları en önemli esas akıldır. Bilhassa Mehdi zamanında Bid'at ve zındıka erbabının iddialarını çürütmek amacıyla bu bilgilere ihtiyaç duyulmuş, Halife Me'mun ise gerek bilgi birikimi ve kıyas metoduna karşı ilgisi ve gerekse akıl metoduna olan eğilimi dolayısıyla akılcılığı ön plana çıkaran Mu'tezili'ye bağlanmıştır¹⁹⁶⁵. Daha Harun Reşid zamanında Me'munun bu mezhebe yöneleceği tahmin edildiğinden O'nun hilafete gelmesini istemeyenler dahi olmuştur. Nitekim sufi büyüklerinden Fudayl b. İyaz'ın Me'munun bu aykırı fikirlerinin çok önceden sezdiğinden Halife Harun'un uzun zaman hilafette kalmasını istediği zikredilmektedir¹⁹⁶⁶.

Yemen'deki olaylar, Deylem ülkesinde Babek Hurremi gailisi, Mısır'da Zurayk adlı bir asinin isyanı ve Alevi başkaldırıları gibi pek çok dahili gaileler yaşanmış olmasına rağmen bu dönemde ilmi terakki devam etmiş, Yunanca kitapların Arapça'ya

¹⁹⁶¹ Ebû Gudde, s. 308-309.

¹⁹⁶² Sırma, *Abbasiler Dönemi*, s. 42.

¹⁹⁶³ Faruk Omar, (1976); "Me'mun'dan Önce Abbasiler ve Mu'tezililer Arasındaki İlişkiler", (Çev. Mehmet Ümit), *GÜÇİFD*, II(3), s. 171

¹⁹⁶⁴ İbn Kesir, X, 365.

¹⁹⁶⁵ Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, II, s. 74.

¹⁹⁶⁶ Zeydan, II, s. 76.

tercüme edilmesi ile İslam memleketlerinde felsefe çok fazla tutunmuş Me'mun da felsefeye dalıp bu ilimde maharet kazanmıştır ancak bunlar İ'tizal (Mu'tezile) mezhebinin daha fazla yayılmasına sebebiyet vermiştir¹⁹⁶⁷. Bu dönemde Mu'tezile ekolünü benimseyenler önemli görevlere getirilirken bu akıma karşı çıkanlar şiddetle cezalandırılmışlardır. Dönemin ünlü mu'tezili âlimlerinden Cahız Basra'da eğitimini tamamlayıp Bağdat'ta geldiğinde burada şöhreti çok çabuk yayılmış, daha önceden imametle ilgili bir risalesini okumuş ve beğenmiş olan Abbasi halifesi Me'mun, Cahız'ın Bağdat'ta olduğunu öğrenince kendisini saraya davet etmiş hatta onu Divanü'r-Resail'e tayin etmiştir. Ancak Cahız, memuriyete elverişli olmayan halet-i ruhiyesi sebebiyle halifeden azlını istemiştir¹⁹⁶⁸.

218 senesinde Me'mun, bu mezhebi adeta devletin resmi mezhebi olarak kabul ederek Müslümanların, bilhassa âlimlerin bu mezhep ilkelerini benimsemelerini zorunlu kılmış ve insanları bu mezhepten imtihan etmeye başlamıştı¹⁹⁶⁹. Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e emirname göndererek; Kadı ve fakihleri toplayıp imtihan etmesini Kur'an mahlûktur diye ikrar edenleri serbest bırakmasını, bunu kabul etmeyenlerin ifadelerinin tesbit edilip kendisine gönderilmesini emretti¹⁹⁷⁰. Bu mektup, Me'munun ölümünden dört ay öncesine aittir¹⁹⁷¹. Bu suali pek çok âlim ve fakihe soran İshak b. İbrahim Kur'an mahlûk değildir diyenlere Me'munun bu konuda ısrar edenlerin öldürülmesine dair mektubunu gösterdiğinde çoğu bundan vazgeçmiştir¹⁹⁷². Kur'an (harflerinin) mahlûk olmadığına ısrar edenlerden bilhassa Ahmed b. Hanbel ve Muhammed bin Nuh el-Aclî ile zincire vurdurmuş¹⁹⁷³, Tarihçi Vakıdı'nın kâtibi Muhammed b. Sa'd, Yahya b. Muin, Ebû Hayseme gibi zatlar takiiye yaparak esas görüşlerini saklamışlardır¹⁹⁷⁴. Ancak İshak, Kur'an mahlûk değildir diye ısrar edenleri ki bilhassa Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh, zincire vurup bu sırada Tarsus'ta bulunan Me'mun'a gönderdi. Kabul edenlerin

¹⁹⁶⁷ Cevdet Paşa, II, 851.

¹⁹⁶⁸ Aycan, "Cahız", s. 288.

¹⁹⁶⁹ Sırma, s. 66.

¹⁹⁷⁰ Ebû'l Fida II, 30; Zeydan, II, 76-77; Cevdet Paşa, s. 853; Emrin içeriği için bkz. es-Suyuti, s. 308-309.

¹⁹⁷¹ en-Nedvi, I, 142.

¹⁹⁷² Bu şahıslar; Bişr bin Velid el-Kindî, Ebû Hasan Ez-Zeyâdi, Ali bin Ebû Mukatil, Fadl bin Gânim, Ali bin el-Ca'd, Zeyyâl bin el-Heyssem, Kuteybe bin Said, Sadeviyetü'l-Vâsîfî, İshâk bin Ebû İsrâil, İbni'l-Harsul İbn Aliyyetül Ekber, Yahya bin Abdurrahman el-Umrî, Ebû Nâsruttemmar, Ebû Muammer el-Katîf, Muhammed bin Hatem bin Meymun'dur. Bkz. es-Suyuti, s. 310.

¹⁹⁷³ es-Suyuti, s. 312.

¹⁹⁷⁴ Sırma, s. 67; es-Suyuti, s. 312.

ise kerahaten (istemeyerek) kabul ettiklerini öğrenince onları da huzuruna çağırılmışsa da onlar oraya ulaşmadan Me'munun vefat haberi gelince Bağdat'a geri dönmüşlerdir¹⁹⁷⁵. Me'mun iktidarının başlangıcında Şiiliği, sonlarında ise Mu'tezile fikirleriyle meşhur olmuştur. Öyle ki bu fikirlerinden dolayı Müslümanlara baskı olan Mihne'nin de öncülüğünü yapmıştır¹⁹⁷⁶.

Mu'tasım'ın ilmi yoktu fakat inançta kardeşini taklit ediyordu. 219 senesinde İmam Ahmed b. Hanbel'i çağırıp imtihan etti. İmam hazretleri Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmediğinden Mu'tasım onu o kadar dövdürdü ki bayıldı, öyleki bizzat halife tarafından kırbaçlanmıştır¹⁹⁷⁷, ve etleri parça parça oldu. Yine de sözünde direnince Mu'tasım o haliyle onu hapsedirdi¹⁹⁷⁸.

Vasık-ı Billah'ta Mu'tezile mezhebine çok bağlı olup, Kur'an'ın mahlûk olduğu meselesinde halkı imtihan ederdi. Büyük Hadis âlimi Ahmed b. Nasır el- Huza-i "*Kur'an mahlûktur*" demediği için Bağdat'ta zincire vurulup, Samarra'ya getirildi. Huzai'ye, "*Kur'an mahlûktur*" demediği için Nita denilen işkence aletine yatırılıp işkence yapıldı ve daha sonra Vasık, kılıcını alıp bizzat kendi eliyle kafasını kesti. Bir sırığa geçirterek en işlek caddede teşhir edilmek üzere Bağdat'ta gönderdi. Halife Mütevekkil zamanına kadar bu kafa bu sarıkta asılı kaldı¹⁹⁷⁹. İmam Şafii'nin samimi arkadaşlarından âlim el-Büveyti atıldığı zindanda işkence çeke çeke ölmüştür. Yine Ebû Davud ve en-Nesai'nin hocası Abdullah b. Muhammed el- Ezremi'de Vasık'ın huzuruna getirildiğinde bu âlim: "*Bu iddia ettiğiniz şeyi bana da açıkla mısınız? Sizin söylediklerinizi Rasulullah (SAV) biliyor muydu, bilmiyor muydu? Yoksa biliyor da saklıyor muydu? Hâlbuki o hiçbir şeyi saklamaz tebliğ ederdi.*" diye söylediğinde Vasık hayret etmiş ve onu öldürmekten vazgeçmiştir. Hatta rivayet olunur ki bu âlimin sözleri üzerine Vasık Müslümanları imtihandan vazgeçmiştir¹⁹⁸⁰.

Bu sıkıntılara karşın Mu'tezili ekolünü savunanların müreffeh bir yaşam sürdükleri su götürmez bir gerçek. Bunun örneklerinden biri olan Cahız'ın yıldızı Me'mun'dan sonra işbaşına gelen Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde daha da parladığı görülmektedir. Çünkü O'nun düşünceleri yani mutezile düşüncesi o sırada Abbasi

¹⁹⁷⁵ İbn Kesir, X, 463; es-Suyuti, s. 312.

¹⁹⁷⁶ Sırma, s. 68.

¹⁹⁷⁷ Sırma, s. 70.

¹⁹⁷⁸ Cevdet Paşa, II, 855.

¹⁹⁷⁹ Sırma, s. 74; Cevdet Paşa, II, 860.

¹⁹⁸⁰ Sırma, s. 74.

devletin resmi din anlayışı haline gelmişti. Mu'tasım ve Vasık'ın veziri Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'la iyi ilişkileri sayesinde halifelerin yazlık sarayları bulunan Samarra'da yaşayan Cahız'ın Bağdat'taki şöhreti o kadar yayılmıştır ki "*Cahızıyye*" diye isimlendirilen mutezili bir fırkanın reisi olduğu bile söylenir. O, dini ilimlerde, mantık, ahlak, tabiat, toplum, tarih, felsefe, siyaset, astronomi, hayvanlar, bitkiler, musiki, eğitim, kaza, imamet ve daha birçok konularda eser vermiştir¹⁹⁸¹.

Bu mezhebi taassub o kadar ileri götürülmüştü ki 231'de İslam Devleti ile Bizans arasında yapılacak esir mübadelesinde, mübadele olacak esirlerin sayısı 1600 kadardı. Mu'tezile yanlısı hocalardan İbn Ebû Duad: "*Müslüman esirler imtihan edilsin. "Kur'an mahlûktur" diyenler hem esaretten kurtarılın hem de kendilerine iki dinar para verilsin. "Kur'an mahlûk değildir" diyenler ise Bizanslılara geri verilsin.*" diyecek kadar ileri boyutta idi¹⁹⁸².

Mütevekkil, Mihne dönemini kaldırıp, Ehl-i Sünnet tuttu ve hayırlı işler yaptı¹⁹⁸³. Onunla birlikte mutezili düşüncenin tesiri silinmeye ve yerine sünnet ehlinin düşüncesi canlandırılmaya başlanmıştır. İşe ilk olarak mutezili vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'tan başlayıp onu cezalandırılmış¹⁹⁸⁴ 234 'te her tarafa genelgeler göndererek, hiç kimsenin Kur'an konusunda imtihan edilmemesini emretti. Mu'tasım'ın işkence yaptığı, kendi elleriyle dövdüğü Ahmed b. Hanbel'e iltifat etmiş onu Samarra'ya götürmüş, orada oğlu Mu'tez'e dua etmesini dahi rica ile orada kalmasını istemiş, fakat sarayda fazla kalamayan Ahmed b. Hanbel Bağdat'a geri dönmeği arzulamış ve 80 gün sonra Bağdat'a dönmüştür¹⁹⁸⁵.

Me'mun zamanında resmi bir mezhep haline gelen Mu'tezile, Mütevekkil (hilafeti 232-247/ 847-861) halife olunca gözden düşmüştü. Fakat Mu'tezile kuvvetli düşünürler yetiştirdiği için unutulmuyordu. Zaman zaman yeniden canlanma alâmeti gösteriyordu. Şüphesiz ki Mu'tezile'ye en ağır darbeyi Eş'ari (ölm.330/941) ve Maturidi (ölm.333/944) vurmuştur. IV/X. yüzyılda Büveyhoğulları'nın hâkimiyet kurması bir ara

---

¹⁹⁸¹ Aycan, "Cahız", s. 289.

¹⁹⁸² Sırma, s. 74.

¹⁹⁸³ Cevdet Paşa, II, 863.

¹⁹⁸⁴ Aycan, s. 289.

¹⁹⁸⁵ Sırma, s. 79.

Mu'tezile'nin yıldızının yeniden parlamasını sağlamıştır¹⁹⁸⁶. Her ne kadar Büveyhiler Şii olsalar da Mu'tezile bazı Şii akidelere de uymuştu. Esasen gerek Şia ve gerekse Mu'tezile karşılarında rakip olarak Ehl-i Sünneti görüyorlardı. Müşterek rakibe sahip olan iki ekol el ele vermekte gecikmemiştir. Büveyhiler devrinde Adud ed-Devle, Mu'tezile mezhebi üzerinde amel ediyordu. Amman, Bahreyn ve Huzistan taraflarında Mu'tezilenin tesiri çoğaldı. Irakta da Mu'tezililer çoktu. Adud ed-Devle, vezarete getirdiği Sahib b. Abdad devrinde Mu'tezilenin şöhreti son derece arttı. Zira adı geçen vezir mu'tezili idi¹⁹⁸⁷. Bu durum da çok devam etmedi. Büveyhilerin zayıflaması üzerine Halife Kadir Billah Mu'tezile'nin aleyhine durum alıp onları küfre düşmüş saymıştır¹⁹⁸⁸.

Sünni olan Gazneli Mahmud (ö. 421/ 1030) Büveyhileri yenmekle Sünni sistemin hâkimiyetini de yeniden kurmuş oluyordu. Gazneli Mahmud Büveyhilerin merkezi sayılan Rey şehrini 420/ 1029 yılında ele geçirerek Sünni sistemi himaye etmiştir¹⁹⁸⁹. Gazneli Mahmud'un 420/1029 yılında Rey'i işgal ederek Büveyhi Hükümdarı Mecdüd-devle'yi bertaraf etmesi üzerine burada bulunan Mu'tezililer Horasan bölgesine göç ettiler. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 429/1037'de Rey'i ele geçirmesi, 447/1055 ve 450/1058 yıllarında Bağdat'a giderek halifeyi ziyaret etmesi, Abbasiler nezdinde Selçuklular'ın itibarının artmasına ve Mutezile'nin yeniden canlanmasına yardımcı oldu. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Kündürî mezhep taassubundan dolayı veya siyasî sebeplerle onları destekliyordu. Kündürî, Mutezililer'i önemli mevkilere getirdi, bid'atçı olarak nitelenen Eş'arîler Selçuklu sınırlarının dışına çıkarıldı. Nihayet 456/1064 yılında Kündürî'nin görevden alınıp hapse konulması ve bir yıl sonra öldürülmesiyle Mu'tezile'nin siyasî desteği sona erdi. Ebu Ali Muhammed b. Ahmed gibi Mu'tezile âlimlerinin çabaları da neticesiz kaldı. Alparslan'ın veziri ve koyu bir Eş'arî taraftarı olan Nizâmülmülk sürgüne gönderilen 400 civarındaki Sünnî âlimin geri dönmesini sağladı ve bunlar adına medreseler açtırdı¹⁹⁹⁰. Nizamülmülk'ün verdiği destekle Eş'arîlik canlandı. Cüveynî ve Gazzâlî gibi otoritelerin yönelttiği tenkitler sonucu Bağdat ve civarında tutunamayan Mu'tezililer, Horasan ve Hârizm bölgelerine göç ettiler. Burada Mutezili gelenek Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr el-

¹⁹⁸⁶ Çubukçu, "İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 44.

¹⁹⁸⁷ Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", s. 52.

¹⁹⁸⁸ Çubukçu, "İslam'da Siyasi ve Dini Durum", s. 44.

¹⁹⁸⁹ Çubukçu, s. 44.

¹⁹⁹⁰ Çelebi, "Mu'tezile", s. 393.

İsfahânî ve öğrencisi Cârullah ez-Zemahşerî tarafından devam ettirildi. Özellikle Zemahşerî, el-Keşşûf adlı tefsiriyle Mu'tezilîler kadar Sünnîler tarafından da takdir gördü. Bu bölgede de kesintiye uğrayan Mu'tezilî gelenek, Mutarrizî ve Abdülcebbâr b. Abdullah el-Hârizmî gibi âlimlerin devam ettirme girişimlerine rağmen başarılı olamadı. Sonraki dönemlerde Mu'tezile, Sünnî dünyadan uzaklaşmışsa da tamamen yok olmamış, daha önce Vâsıl devrinde Zeyd b. Ali, Me'mûn döneminde Kasım b. İbrahim er-Ressî tarafından başlatılmış olan Mu'tezile-Şîa yakınlığı Yemen Zeydîliği ve kısmen İmâmîyye içinde varlığını sürdürmüştür¹⁹⁹¹.

2.1.3.3.1. Bağdat Ekolü Mu'tezilileri

Bağdat Mu'tezilîliği, Basra okulunun ortaya çıkışından kısa bir süre sonra Bişr b. Mu'temir (öl. 210/825) tarafından kurulmuştur. Harun Reşid'in veziri Fazıl b. Yahya el-Bermekî ile temas kurup görüşlerini saray çevresine benimsetmeye çalışan Bişr'in Arap edebiyatı ve kelâm konusunda kaleme alınmış birçok eseri mevcuttur. Sümâme b. Eşres, Ebû Mûsâ el-Murdâr ve Ahmed b. Ebû Duâd onun en meşhur öğrencileridir. Keskin zekâsı, hazır cevaplılığı ve esprileriyle tanınan Sümâme, Harun Reşid döneminde hapse atılmış, ardından Me'mûn'un yakınında bulunarak ona danışmanlık yapmış, Emevîler'i ve Mu'tezilî olmayanları yeren konuşma ve yazıları ile halifeyi muhaliflerine karşı tahrik etmiştir. Bağdat Mu'tezilîleri'ne en büyük hizmeti Basra'da doğup Yahya b. Eksem vasıtasıyla Me'mûn ile tanışan, onun ilim ve tartışma meclislerinde bulunan İbn Ebû Duâd yapmıştır. "Mu'tezile'nin rahibi" olarak anılan Ebû Mûsâ el-Murdâr, zâhidâne hayatı ve tesirli vaazlarıyla mezhebin yayılmasına önemli katkıda bulunmuştur. Murdâr'ın öğrencisi Ca'fer b. Mübeşşir eserlerinde Kur'an ve Sünnetin zahirine bağlı kalmayı savunmuş, kıyas taraftarlarını reddetmiş, böylece Zâhirîler'e yakınlaşmıştır. Ca'fer b. Harb'in öğrencisi olan Ebû Ca'fer el-İskâfi, Halife Mu'tasım Billâh tarafından Mu'tezile doktrinini anlatmakla görevlendirilmişti. Ayrıca Hz. Ali'nin üstünlüğünü (tafdîl) konu edinen, Nazzâm, Câhiz, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, İbn Şebîb, Hişâm b. Hakem, Müşebbihe, Mürcie ve Mücbire gibi şahıs ve fırkaların reddini içeren kitaplar yazmıştır. Bu okulun müteahhir âlimlerinden olan Ebu'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî, Tirmiz'de açtığı medrese ile Maverâünnehir'in her tarafında tanınmıştır. Bağdat Mu'tezilîliği'nin son temsilcisi olarak Ebû Ca'fer el-

¹⁹⁹¹ Çelebi, s. 393.

İskâfî'nin oğlu Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. Muhammed zikredilebilir¹⁹⁹².

---

¹⁹⁹² Çelebi, "Mu'tezile" s. 394.

2.2. SELÇUKLULARIN DİNİ TEMAYYÜLLERİ VE MEZHEPLERLE OLAN MÜNASEBETLERİ

2.2.1. Selçuklu-Şii Fatımi Devleti Münasebetleri

Sünniliği ve onu temsil eden Bağdat Abbasi Halifeliğinin müdafaacısı olan Selçukluların Tuğrul Bey dönemindeki batı siyasetlerinin temelini az önce ifade ettiğimiz gibi Şiî Fatımiler devleti oluşturmuştur¹⁹⁹³. Çünkü Kuzey Suriye'ye kadar olan bölgeleri hâkimiyeti altına alan Şiî Fâtımî Halifeliği, Sünnî Abbasi Halifeliği için ciddi anlamda bir sorundu. Hadi devrinde Hasan b. Muhammed Mehdi'nin amcası Yahya b. Abdullah kaçıp, Deylem'de başkaldırdığında kardeşi İdris b. Abdullah'ın Mağrib'e kaçıp Berberilere sığındığı ve İdris'in oğlu İdris-i Asgar'ın daha sonra Mağrib'de Fatımiye Devleti de denilen İdrisiler Devleti'ni kurduğu¹⁹⁹⁴ yine Mısır'daki Tolunoğullarının son temsilcisi olan Harun b. Humareyn b. Ahmed b. Tolun'un Müktefi ve Muhammed b. Süleyman'la birlikte Mısır'dan çıkartılıp buraya hâkim olmalarıyla¹⁹⁹⁵ bu devletin kurulduğu zikredilir. Kuzey Afrika'da (Mağrib) devletlerini kurduktan sonra ilk halife el-Mehdi zamanında bile istikametlerini Bağdat'a doğru yöneltmişlerdi. Bu durum Fâtımî-Abbâsi çekişmesinin sinyallerini vermiş oluyordu. Mısır'ı ele geçirdikten sonra Kahire'yi merkez yapan Fâtımiler, Hicaz bölgesinde de hutbeyi kendi adlarına okutmak suretiyle İslâm dünyasında itibarlarını artırmaya başladılar. İslâm dünyasına hâkim olabilmeleri için artık önlerindeki tek engel Abbasi Halifeliği idi. Davalarını yaymak için özellikle Irak bölgesine, hilafet merkezi olması sebebiyle, birçok dâi göndererek Şiî akidesini propaganda etmişlerdir. Ayrıca Selçuklulardan önce Bağdat hükümetini elinde bulunduran Büveyhilerle de temasa geçmişlerdi Çünkü Bağdat Abbasi Halifeliği Şiî Büveyhilerin baskısı altında idi. Fatımiler kendi mezheplerinden olan bu devlet aracılığı ile Abbasi Halifeliğini ortadan kaldıracabileceklerini düşünüyorlardı¹⁹⁹⁶. Fâtımiler'in amacı, Müslümanları Hz. Ali'nin soyundan yeni bir halifenin şemsiyesi altında birleştirmek, Bağdat Abbasi Halifeliğini ortadan kaldırıp, Sünniliğin merkezi olan Bağdat'ta Şiî egemenliğini kurmaktı ki bunda başarısız olmuşlardır. Selçuklular'ın Mısır ve Suriye'yi fethetmeleri ve Ortadoğuda kurmak

¹⁹⁹³ Dayandı, Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti, s. 43.

¹⁹⁹⁴ Cevdet Paşa, II, 824

¹⁹⁹⁵ Ebû'l-Fida II, 60.

¹⁹⁹⁶ Dayandı, Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti, s. 43.

istedikleri hâkimiyeti ise Arslan Besasiri vasıtasıyla engellemek istemişlerdi. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillâh'ın çağrısı üzerine Tuğrul Bey, içerisinde fillerin de bulunduğu büyük bir orduyla Aralık 1055 yılında Bağdat'a gelmiştir¹⁹⁹⁷. Tuğrul Bey'in vefatından sonra yerine Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan tahta geçti. Sultan Alp Arslan döneminde de Şîlikle aynı şekilde mücadele edildi. Fakat bu dönemde Selçukluların batı siyasetinin temelini Fâtımî halifeliği yerine Bizans İmparatorluğu aldı. Buna rağmen Sultan Alparslan Şî Fâtımî Devletini ortadan kaldırmak için Mısır seferine çıkmıştır. Mısır seferini sonuçlandıramasa da Suriye bölgesinde Fâtımî nüfuzunu kırmış ve buralarda Sünni hutbe okunmasını sağlamıştır.

Selçuklular Abbasi Halifeliği ile münasebetlerini artırarak hâkimiyetlerini güçlendirirken, Mısır'da bu dönemde siyasi çekişmeler yaşanmaktaydı. Yukarı Mısır bölgesi Sudanlıların, Aşağı Mısır bölgesi ise Dımaşk Nâibi Nâsıru'd-Devle b. Hamdân'ın kontrolünde iken Kahire şehri ise Türklerle Mağriblilerin baskısı altındaydı. Yaşanan bu iç çekişmeler dolayısıyla Suriye'de Fâtımî nüfuzu gün geçtikçe kırılıyordu. Hatta Halep 1024 yılında Salih b. Mirdas el-Kilabi tarafından alınmış ve Mirdasoğullarının merkezi olmuştur. Fatimiler kısa süre sonra Halep'i tekrar almışlarsa da (1049), 1060 yılında burayı tekrar kaybetmişlerdir. Halep'in kaybedilmesiyle birlikte Fatimiler Kuzey Suriye'deki nüfuz ve itibarlarını kaybetmiş oldular. Selçukluların giderek güç kazanması buna karşılık Fâtımî Devletinin de güç kaybetmesi Halep emiri Mahmud'u siyaset gereği Selçuklulara yaklaştırmış¹⁹⁹⁸ ve Mirdasoğulları Selçuklu tabiliğini kabul etmişlerdi¹⁹⁹⁹. XI. Yüzyıl'da Büyük Selçuklu Devleti gün geçtikçe gücüne güç katarken Orta Doğu'nun büyük devletlerinden biri olan Mısır-Fâtımî Devleti ise iç çekişmeler yüzünden buhranlı bir dönem yaşamaktaydı. Özellikle sekizinci halife Mustansır (1036–1094) devri, askeri unsurlar arasındaki siyasi kavgalara sahne olmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Mısır ve çevresi farklı etnik unsurların ve şahısların tahakkümü altındaydı. Bunlara ilaveten orduda görevli olan Türk, Berberî ve Sudanlı unsurların çekişmeleri ve Mısır'ın içinde bulunduğu ekonomik kriz bu olumsuz ortamı giderek alevlendirmekteydi. Bu itibarla küçük iktidar sahipleri tarafından tehdit edilen Fâtımîler, yükselmekte olan Selçuklulara, karşı koyacak halde

¹⁹⁹⁷ Bkz. Besasiri isyanı bahsi.

¹⁹⁹⁸ Dayandı, s. 44-45.

¹⁹⁹⁹ Bkz. Alparslan devri Bağdatla münasebetler bahsi. Ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, (3. Baskı), Ankara1998, s. 236-237.

değillerdi. Bu sıralarda vezirlik makamında bulunan Nâsîrû'd-devle b. Hamdan, bulunduğu mevki sağlamlaştırmış ve halife üzerinde de etkili olmaya başlamıştı²⁰⁰⁰. Rakipleri Bedrû'l- Cemali ve İldeniz gibi komutanları bertaraf ettikten sonra Mısır yönetimini tamamen eline geçirmek için 1069 yılında harekete geçti. Bu amaçla Halep kadısı fakih Ebû Cafer Muhammed b. Ahmet el-Buharî'yi sultan Alp Arslan'a elçi olarak gönderip “*Ordusuyla birlikte Mısır'a gelmesini, Mısır'ı kendisine teslim edeceğini ve Şîi hutbeyi kaldırıp yerine Sünnî hutbe okutacağını*” bildirerek Sultan'ı Mısır'a davet etti. Bu davet Selçukluların arayıp da bulamadıkları fırsatlardan birisiydi. Çünkü Sultan Alp Arslan'ın hedeflerinden biri Fâtîmî hâkimiyetine son verip, İslâm dünyasında siyasi ve manevi bütünlüğünü sağlamaktı. Bu amaçla vakit kaybetmeksizin hazırlıklara başladı. Kısa süre sonra Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdi. Daha önce amcası Tuğrul Bey tarafından kuşatılan fakat bir türlü ele geçirilemeyen Malazgirt, Alparslan tarafından fethedildi. Ardından Erciş Selçuklu hâkimiyetine girdi (1070). Diyarbakır çevresindeki bazı kalelerde ele geçirildikten sonra Bizans valisi Bulgar Basil adlı bir komutan idaresinde bulunan Urfa yaklaşık iki ay kuşatıldı (10 Mart 1071) ise de ele geçirilemedi. Burada vakit kaybetmek istemeyen Alparslan kuşatmayı kaldırarak yoluna devam etti. Bu sırada Suriye bölgesinde fetihlerde bulunan Selçuklu komutanı Uvakoğlu emir Atsız, Filistin, Remle ve Kudüs'ü alarak hem yol güvenliğini sağlamış hem de buralarda Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiştir. Atsız, bu sefer sırasında Dımaşk'ı da kuşatmış fakat burayı ele geçirememiştir. Sultan Alparslan Mısır elçisi fakih Ebû Cafer Muhammed'i, Halep hâkimi Mahmut b. Nasr b. Salih'e elçi olarak gönderip ona “*Şerefüddeve Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessab, İbn Mezyed, Türk ve Deylem emirleri gibi kendisinin de katına gelip itaat etmesini*” bildirdi. Aslında emir Mahmut daha önce Selçuklu hâkimiyetini kabul etmiş ve Halife el-Kaim ile sultan Alparslan adına hutbe okutmuştu. Buna rağmen Alparslan'ın bu isteğini yerine getirmemiş ve toplamış olduğu para ve hediyeleri sultan'a göndermişti. Alparslan, Mahmut'a gönderdiği ikinci bir mektupta “*Adımıza hutbe okutup bize mektuplar gönderdiğin halde neden huzurumuza gelmekten kaçırıyorsun. Hâlbuki bizim, huzurumuza gelen Türk ve diğer emirlere gösterdiğimiz lütuf ve yaptığımız hizmetleri gayet iyi bilirsin*” dedi²⁰⁰¹. Bunun üzerine Mahmud, annesi ve oğlunu hediyelerle birlikte sultana gönderdi. Emir

²⁰⁰⁰ Dayandı, s. 47.

²⁰⁰¹ Dayandı, s. 48.

Mahmut'un katına gelmemesine iyice sinirlenen Sultan'ın emriyle Halep yakınlarındaki bazı bölgeler yağma edildi. Sultan'ın bu işten vazgeçmeyeceğini gören ve zor duruma düşen Mahmut bu sırada yanında bulunan Abbasi halifesinin elçisi Nâkîbü'n-nükâbâ Ebu'l-fevâris Tırad ez-Zeynebî'yi Sultan'a aracılık etmesi için gönderdi. Sultan'ın huzuruna çıkan Tırad ez-Zeynebî durumu arz etti. Sultan cevaben, *"Bize tabi olan birisinin kalesine çekilip savunma önlemleri alması ve katımıza gelmemesi mazeret olarak kabul edilemez. O zaman vasallarımız olan emir ve meliklerin bize göstermesi gereken saygı ve hürmet nerede kalır. Adımıza hutbe okutmasına rağmen bize karşı bu şekilde hareket etmesi hiçbir anlam ifade etmez"* diyerek Mahmut'un huzuruna gelmesinde ısrarcı olmuştur. Tırad ez-Zeynebî, Halep'e geri döndükten sonra emir Mahmut ile görüşmüş fakat onu Sultan'ın katına çıkmaya razı edememiştir. Alp Arslan ile Mahmut arasındaki karşılıklı mektuplaşmalar yaklaşık iki ay kadar sürdü. Mahmut'un katına gelmeyeceğini anlayan sultan Alp Arslan, Nisan 1071 başlarında Halep önlerinde Tell-Sultân (Sultan Tepesi) üzerinde karargâh kurdu. Mahmut, kaleye çekilip surları tahkim etmiş ve bir kısım Suriyeli emir ve Arap kabilelerinden yardım istemiştir. Sultan Alp Arslan'ın şahsi meziyetleri ve bu işte kararlı oluşu, ayrıca sayıca kalabalık bir ordusunun bulunması Halep halkını tedirgin etti. Halep iki ay kadar kuşatılmış ise de sadece bir kere kaleye hücum yapılmış ve çok az sayıda kişi ölmüştür. Buna ilaveten Sultan Alp Arslan, saldırılar sonunda Halep'in savunmasız kalıp Bizans'ın eline geçmesinden endişe ettiği için saldırı emrini vermemiş ve anlaşma yoluna gitmiştir. Sonunda durumun ciddiyetini kavrayan Mahmut, Alp Arslan'a elçi gönderip barış isteğinde bulunmuş ve annesiyle birlikte Oğuz kıyafetleri giyerek Sultan'ın huzuruna çıkmıştır (Mayıs 1071). Annesi, oğlu Mahmut'un elinden tutup onu sultan'a arz etmiş ve *"Bu oğlumdur, size teslim ediyorum, ona istediğinizi yapınız"* demiştir. Büyük bir izzet ve ikramla karşılanan Mahmut'a Sultan cevaben, *"Kalene dön ve bizim yapacağımız ikramı hak etmen için yarın gel"* demiştir²⁰⁰². Ertesi gün huzura çıkan Mahmut, vezir Nizâmülmülk ve diğer devlet adamları tarafından karşılanmıştır. Kendisine Sultan tarafından değerli hil'atler giydirilmiş, altın ve gümüş eyerli atlar ile kösler ve bayraklar verilmiştir. Bunların dışında Halep hâkimiyetini tefviz eden fermanını da Mahmut'a verdikten sonra Mısır üzerine yürümüştür. Sultan Alparslan Mısır'a doğru hareket ettiği sırada Bizans İmparatoru Diogenes'in, Malazgirt,

---

²⁰⁰² Dayandı, s. 49.

Ahlat, Erciş ve Menbic şehirlerinin kendisine teslim edilmesini aksi takdirde büyük bir orduyla harekete geçeceğini bildiren mektubu geldi. Daha sonraki günlerde İmparatorun Doğu Anadolu'da Erzurum'a doğru ilerlemekte olduğu haberi Alparslan'a ulaşınca sultan telaşlandı. Emir Mahmut ve Aytekin es-Süleymanî'ye, Fâtımî yönetimindeki Dımaşk ve çevresini fethetmelerini ve buralarda halife el-Kaim adına hutbe okutmalarını söyledi. Bu sebeple Halep'de daha fazla kalmak istemeyen sultan, burada bir miktar asker bırakarak Diyarbakır üzerinden Malazgirt'e doğru hareket etti. Böylece Selçukluların ilk dönemlerinden beri her zaman yapmak istedikleri Mısır seferi yine gerçekleşmemiş oldu. Sultan Alparslan Mısır seferini yarıda bırakmış olsa da Aşağı Mısır bölgesinin hâkimi olan ve Alparslan'ı Mısır'a davet eden Nâsîrû'd-devle b. Hamdan, bu bölgede 1072 yılında Abbâsiler adına hutbe okutmuş ve ardından Kahire'ye girip Halifelik sarayını yağmalamıştır. Fakat buda çok uzun sürmemiş, çünkü kısa bir süre sonra Nâsîrû'd-devle öldürülmüştür. Sultan Alparslan'dan sonra yerine geçen oğlu Melikşah döneminde de Suriye ve Filistin bölgesindeki Fâtımî nüfuzunu kırma çalışmaları devam etmiş, emir Atsız 1071–1076 yılları arasında bölgenin neredeyse tamamını ele geçirerek Selçuklu hâkimiyetini tesis etmiştir. Fâtımî Devletini ortadan kaldırmak maksadıyla Mısır üzerine bir sefer tertip etmişse de birtakım nedenlerden dolayı başarılı olamamıştır. Aynı şekilde Melikşah, kardeşi Tutuş'u Kuzey Afrika ve Mısır seferi ile görevlendirmiş fakat Tutuş sadece Şam bölgesinde tutunabilmiştir. Fâtımîler, Selçuklu komutanları tarafından ele geçirilen toprakları geri almak ve eski nüfuzlarını kurmak istemişlerse de bunda başarılı olamamışlar ve Selçuklular karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Ama Fatimiler Mısır'ı ve Kızıldeniz'e kayan Uzak Doğu-Akdeniz ticaretini kaybetmemişlerdir²⁰⁰³.

Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin yaşandığı bölgelerden birisi de Mekke ve Medine'nin bulunduğu İslâm'ın kutsal mekânlarından olan Hicaz bölgesiydi. Bu yüzden her iki devlette bölgeyi ele geçirmek için gerekli hassasiyeti göstermişlerdir. Hicaz Bölgesine önem veren Fâtımîler, bölgeyi ele geçirmek için halife Mu'iz lidinillâh döneminden itibaren çalışmalarına başlamışlardır. Çünkü onlara göre, Mekke ve Medine'yi hâkimiyeti altına alan halife, aynı zamanda İslâm dünyasının manevi liderliğini de ele geçirmiş olacaktı. Ayrıca bölgenin hâkimiyeti ile birlikte Fâtımîler'in nüfuz ve itibarları artarken Abbasi halifeliğine de hem darbe vurulmuş olacak hem de

---

²⁰⁰³ Dayandı, s. 50.

bu devletin itibarının zedelenmesi sağlanacaktı.

Harameyn (Mekke-Medine) bölgesinde Fatımî halifesi Mu'iz lidinillah döneminden itibaren (969) hutbe genellikle Fâtımî halifeleri adına okunmuştur. Nitekim kutsal bölge olarak kabul edilen Hicaz, devamlı surette dışarıdan ekonomik yardım almaktaydı. Mısır'daki kıtlık dolayısıyla Hicaz'a gelen yardımların kesilmesiyle birlikte Mekke Emiri Muhammet b. Ebû Haşim, Kâbe'nin örtüsü, oluğu ve kapısı üzerindeki altınları alarak bunları dinara çevirmiştir. Medine emiri de Mescid-i Nebevide bulunan kandiller üzerindeki altınları almıştı. Bu sebeple ekonomik yönden zor duruma düşen Ebû Hâşim, elçisi ve oğlunu Sultan Alparslan'a göndermiştir. (1069–70). Mekke emiri Ebû Haşim, maddi çıkar sağlamaya yönelik bir siyaset takip ederek Mekke'de hutbenin halife Kaim Biemrillâh ve Selçuklu sultanı Alparslan adına okunduğunu, Şîî Fatımî halifesi Mustansır adına okunmakta olan hutbeye son verildiğini ve “*hayya âlâ hayri'l-amel*” şeklindeki Şîî ezanının terk edildiğini bildirdi²⁰⁰⁴. Bunun üzerine sultan Alparslan kendisine 30.000 dinar, hil'at ve yıllık olarak on bin dinar verilmesini emretti ve “*eğer; Medine emiri el-Mühennâ da aynı şekilde hareket ederse ona da 20.000 dinar verir ve her sene için 5.000 dinar tahsisat bağlarım*” dedi. Makrizi, Medine emirinin de bu teklifi kabul edip Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına hutbe okuttuğunu söyler. Sultan Alp Arslan'ın vefatından sonra da bölgede Selçuklu-Fâtımî mücadelesi devam etmiş ve hutbe zaman zaman Abbasi halifesi zaman zaman da Fâtımî Halifesi adına okunmuştur. Böylelikle Selçuklular Fâtımîlere karşı ekonomik ve siyasi alanda güç kazanırken, Fatımiler ise hem ekonomik yönden güç kaybetmeye başlamışlar hem de Selçuklu tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır. Her ne kadar Selçuklular Sünniliğin savunucusu olup Şîîliğe karşı bölgede başarılı olmuşlarsa da iki Müslüman devletin birbirleriyle yaptıkları mücadeleler İslâm cephesinin buralarda sarsılmasına neden olmuştur. Çünkü kısa bir süre sonra başlayacak olan Haçlı seferleriyle birlikte Haçlılar Antakya'yı ele geçirecek ve Kudüs'e doğru ilerleyeceklerdir²⁰⁰⁵.

2.2.2. Selçuklu Devrinde Eş'arilik

Eş'arilik; soyu Hz. Peygamberin ashabından Ebû Musa el-Eş'ariye ulaşan

²⁰⁰⁴ Dayandı, s. 51.

²⁰⁰⁵ Dayandı, s. 52.

Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin görüşlerini benimseyenlere verilen addır²⁰⁰⁶. İlâhî sıfatlar, kulların fiilleri ve iman-günah konularına dair görüşleri sebebiyle muhaliflerince Müşebbihe, Mücbire/Cebriyye ve Mürcie gibi isimlerle de anılan mezhep mensuplarına Eş'arî'nin çoğulu olan Eşâire adı da verilir²⁰⁰⁷.

Daha önce siyasî ve itikadî birer fırka olarak ortaya çıkan Haricîler ile Şîa'dan sonra II. (VIII.) yüzyılın başlarında ilâhî sıfatları nefyeden Cehmiyye, ardından itikadî konularda nasları te'vil ederek akılı nakle hâkim kılmaya çalışan Mu'tezile teşekkül etmeye başlamış, bunlara bir tepki olmak üzere Müşebbihe ve Mücessime ortaya çıkmış, fakat bu akımlar Müslümanların çoğunluğu tarafından "*ehl-i bid'at*" diye adlandırılmıştır. II. /VII. yüzyılın başlarında Hasan-ı Basrî'den itibaren oluşmaya başlayan Ehl-i sünnet akaidi, bir taraftan itikadî konularda naslara sınımsız bağlanmayı zaruri ve yeterli gören İmam Mâlik, Şafiî ve Ahmed b. Hanbel gibi belli başlı muhafazakâr âlimlerin oluşturduğu Selefiyye, diğer taraftan nasları esas almakta birlikte itikadî meseleleri akıl ilkeleriyle teyit etmeyi gerekli bulan Ebû Hanîfe ile öğrencileri, ayrıca İbn Küllâb el-Basrî, Haris el-Muhâsibî, Ebû Ali el-Kerâbîsî, Ebu'l-Abbas el-Kalânîsî gibi âlimlerin öncülüğünü yaptığı kelâmcılar tarafından temsil edilmekteydi. Mu'tezile mensuplarının nakli ihmal edip itidal çizgisini aşan akılcı bir metot takip etmeleri, Abbasiler'in nüfuzundan faydalanarak inanç ve düşünce özgürlüğünü engellemeye çalışmaları, halkın sevip saydığı Ahmed b. Hanbel gibi âlimlere eziyet edip mihne olayına sebebiyet vermeleri, IV./X. yüzyılın başlarında köklü Sünnî kelâm mekteplerinin doğmasına zemin hazırlamış ve Eş'arî'nin kurduğu mezhep de bunlardan birini teşkil etmiştir²⁰⁰⁸.

Ebû Hasen el-Eş'ari el-Basri Mu'teziliden olup²⁰⁰⁹ kırk sene boyunca Mu'tezile'den olanların mezhebini, inancını himaye edip uğraştıktan sonra gönlü onlardan soğuyup, on beş gün evinden çıkmayıp 16. gün (Cuma) camii Kebir'e gidip minbere çıkarak: "*Beni bilen bilir. Bilmeyenlere söylüyorum, onlar bilsinler ki ben Ebû'l Hasan el-Eş'ariyim. Ben i'tizal mezhebindendim. Şimdi ise tövbe ediyor, eski düşüncelerimden vazgeçiyorum. Bugünden itibaren işim Mu'tezile'yi reddetmek ve onun*

²⁰⁰⁶ eş-Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yay., İstanbul 2011, s. 90.

²⁰⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 447-448.

²⁰⁰⁸ Yavuz, s. 448.

²⁰⁰⁹ Ahmed Emin, IV, 65.

hatalarını, zayıf noktalarını, yanlışlarını göstermek olacaktır.”²⁰¹⁰ diyerek o günden itibaren icraatine başlamıştır. Nitekim kendisi ilahiyat alanında Mu'tezili teorileri cerh edip onların boş ve yanlışlıklarını ispat ederek Sünni inanış ve düşünce sistemini yeni baştan tesis eden kişi olarak gösterilmektedir²⁰¹¹. Eş'arî'nin temel başarısı kitap ve sünnetin gerçeklerini, doğru olan bilgilerini ve akidelerini akıl yolu ile akli delillerle ispatlaması, Mu'tezile'nin ve diğer fırkaların görüşlerini teker teker onların kendi deyim ve tabirleriyle tartışarak ehl-i sünnet akidelerinin doğruluğunu onların akla ve nakle uygun olduğunu açıkça göstermesinde saklıdır²⁰¹². Eş'arî'nin Ehl-i sünnet akaidini kelâmı metotla savunması büyük yankılar uyandırmış, Şafî ve Mâlikî âlimlerinin pek çoğu ile bazı Hanefî ve Hanbelî âlimleri onun metodunu benimseyip geliştirmeye başlamışlardır. Eş'ariyye'nin kısa zamanda geniş bir yelpazeye yayılıp Ehl-i sünnet'in en büyük kolu haline gelişinde nakille akli birleştiren mutedil bir metot kullanmasının ve mensuplarının tasavvufa olumlu bakmasının önemli rol oynadığı kabul edilir²⁰¹³.

Gazneli Mahmud'un 420/1029 yılında Rey'i işgal ederek Büveyhi Hükümdarı Mecdüd-devle'yi bertaraf etmesi üzerine burada bulunan Mu'tezilîler Horasan bölgesine göç ettiler. Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in 429/1037'de Rey'i ele geçirmesi, 447/1055 ve 450/1058 yıllarında Bağdat'a giderek halifeyi ziyaret etmesi, Abbasiler nezdinde Selçuklular'ın itibarının artmasına ve Mutezile'nin yeniden canlanmasına yardımcı oldu. Çünkü Tuğrul Bey'in veziri Kündürî mezhep taassubundan dolayı veya siyasî sebeplerle onları destekliyordu. Kündürî, Mutezilîler'i önemli mevkilere getirdi, bid'atçı olarak nitelenen Eş'arîler Selçuklu sınırlarının dışına çıkarıldı. Ünlü mutasavvıf Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Tuğrul Bey'in huzuruna çıkıp bu haksızlıkları önlemesini rica etti, hadis âlimi Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki de Kündürî'ye bir mektup yazarak baskıların kaldırılmasını istedi, fakat her iki girişim de etkili olmadı. Nihayet 456 (1064) yılında Kündürî'nin görevden alınıp hapse konulması ve bir yıl sonra öldürülmesiyle Mu'tezile'nin siyasî desteği sona erdi. Ebû Ali Muhammed b. Ahmed gibi Mu'tezile âlimlerinin çabaları da neticesiz kaldı. Alparslan'ın veziri ve koyu bir Eş'arî taraftarı olan Nizâmülmülk sürgüne gönderilen 400 civarındaki Sünnî âlimin geri

²⁰¹⁰ en-Nedvi, I, 159; Ahmed Emin, IV, 66-67.

²⁰¹¹ Hitti, s. 583.

²⁰¹² en-Nedvi, I, 163.

²⁰¹³ Yavuz, s. 448.

dönmesini sağladı ve bunlar adına medreseler açtırdı²⁰¹⁴. Nizamülmülk'ün verdiği destekle Eş'arilik canlanmıştır.

Eyyübîler'in ve Büyük Selçukluların siyasî desteğini kazanan Eş'ariler mezheplerini kolayca yayma imkânına kavuşmakla birlikte, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey döneminde (1040-1063) Vezir Amîdülmülk el-Kündürî'nin Mu'tezilî görüşleri benimsemesi ve Eş'ariler'in lanetlenmesini emretmesiyle bir süre ilmî faaliyetten menedilmiştir. Nitekim kendisi mutaassıp bir Mu'tezili ve aynı zamanda Şii olan Kündürî²⁰¹⁵ zamanında, Eş'arî bir grup âlim Hicaz bölgesine kaçmaya mecbur kalmış²⁰¹⁶, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l Kasım Kaşyari, Ebû Sehl b. Muvafık, gibi bazı alimler hapsedilmiş, bu olaylar cereyan ettiğinde Eş'ari ittifadında olup Şiiliğe geçenler dahi olmuş ve bu durum Alparslan'ın tahta geçip Kündürî'yi azletmesine kadar devam etmiştir²⁰¹⁷. Bu dönemde ise Eş'ariye'ye yönelik baskılar sona ermiş, Vezir Nizâmülmülk tarafından Nişapur ve Bağdat'ta yaptırılan Nizamiye medreseleri mezhebin yayılmasında önemli hizmetler görmüştür²⁰¹⁸. Eş'ari düşünce sistemini halk kitlelerine kazandırma maksadıyla Nizamülmülk'ün Nizamiye medreselerini kurup faaliyete geçirdiği²⁰¹⁹ zikredilmektedir. Semerkant'ta ortaya çıkan, Semerkant'ın acemlerinden Mansur b. Maturidiye dayanan Maturidiler Hanefi olup buna karşın Basrada ortaya çıkan Eş'ariler ise Şafii'dir²⁰²⁰. Ameli (fikhi) mezhep bakımından Hanefi mezhebinden olan İmam Ebû Mansur Maturidi ve ona bağlı olanların Eş'arilerden ayrıldıkları meseleler sınırlı olup 30- 40 meseleden fazla değildir²⁰²¹.

²⁰¹⁴ Çelebi, "Mu'tezile", s. 393.

²⁰¹⁵ Ahmed Emin, IV, 70.

²⁰¹⁶ Yavuz, s. 448.

²⁰¹⁷ Ahmed Emin, IV, 70-71.

²⁰¹⁸ Yavuz, s. 449.

²⁰¹⁹ Hitti, s. 584.

²⁰²⁰ Ahmed Emin, IV, 91, ayrıca bkz. en-Nedvi, I, 169.

²⁰²¹ en-Nedvi, I, 169, Eş'arilik ve Maturidiliğin ittifak ettiği ve ihtilafa düştüğü hususlar için ayrıca bkz. Ahmed Emin, IV, 91-94.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖNEMİN ÖNEMLİ İSYANLARI

3.1. ABBASİLERDE BABEK-İ HURREMİ İSYANI

Cavidaniye taifesi içinde Babek-i Hurremi adındaki bir kişi ortaya çıkıp Azerbaycan tarafına saldırmaya başladı. Cavidaniye Bezze şehri hükümdarı olan Cavidan b. Sehl'in²⁰²² adamı olup Mecusiler gibi Tenasuh'a inanıyordu ve onlardan biri anasını, kızını veya kız kardeşini nikâhlayabiliyordu. Babek-i Hurremi onların içinden çıkıp isyan etmiş olduğundan onlara Hurremiye de denilir²⁰²³.

201 senesinde Cavidaniye içinden çıkan Babek-i Hurremi Erdebil ile Zencan arasındaki kaleleri yıkmış, hükümet merkezi Bezze ise sarp bir yerde olduğundan oraya sevk edilen asker bozulup geri gelirdi. 218 senesine gelindiğinde ise o batıl mezhep gittikçe yayılmıştı. Mu'tasım, Babek üzerine asker sevk eder ve Babek'in 60 bin kadar askeri öldürülür, ancak kendisi ele geçirilemez. Babek 220 senesinde Bezze şehrinde Büyük Boğa ve Efşin (Afşin) adlı kumandanlarla kuşatmaya alınır. Ancak soğukların artması üzerine kuşatma kaldırılır. 222 senesinde Afşin tekrar Bezze'yi kuşatır. Ve şehir ele geçirilir. Hurremiler'in pek çok adamı öldürülür. Babek ve kardeşi Abdullah'ı Irak'a götürüp Mu'tasım'ın huzuruna çıkarır. Mu'tasım Babek'i Samarra'da kardeşini ise Bağdat'ta astırır²⁰²⁴. Arkasından kardeşi Medinetü's-Selam'a getirildi. Şehir hâkimi İshak b. İbrahim görenler sevensin diye Babek'e yapılanı ona da yaptı. Babek'in cesedi Samarra kasabasının uç kısmında uzun bir ağaca asıldı. O yer bugün bile bilinmektedir ve "*Babek Ağacı*" olarak anılmaktadır.

3.1.1. Babek'in İsyan Ettiği Bölgenin Genel Durumu

201-222/816-837 yılları arasında İran'ın kuzey batısı ile Azerbaycan'ın güneyi ve Ermenistan'ın bir bölümünü kapsayan geniş bir coğrafyada, yirmi yılı aşkın bir sürede gerçekleşen ve dönemin en güçlü devletlerinden olan Abbasiler'i oldukça uğraştıran bir isyan olan Babek İsyanının meydana geldiği coğrafyanın İslam öncesi ve İslam sonrası umumi yapısına göz atmak gerekir.

²⁰²² el-Mes'udî, III, 442; "Cavidan b. Şehrek'in ashaplarından.."

²⁰²³ Cevdet Paşa, II, 845.

²⁰²⁴ Cevdet Paşa, II, 856-57.

Bu coğrafya İslam fetihlerinin bölgeye ulaşmadığı dönemlerde iki hâkim unsurun yani Sasaniler ve Bizans'ın etkisi altındaydı. Bölge gerek o dönem için en önemli yeraltı kaynağı olan Neft bakımından zengin olması ve gerekse ticaret yollarının kavşağı olması bakımından önemli bir savaş sebebi idi²⁰²⁵. Bölgedeki dini yapı ise Sasaniler'in dini olan ve Ateşperestlik te denilen Zerdüştlüktü. Ayrıca İslam öncesi ilk sosyalizm olarak da tanımlanan Mazdekizm'e de inananlar mevcut idi²⁰²⁶.

İslam'ın gelişi ve özellikle Dört Halife dönemindeki fetihler ise dönemin Bizans İmparatoru Heraklius'un çölden çıkıp gelen bu taze güçle ilgili olarak casusları vasıtasıyla öğrendiği *“Geceleri abid, gündüzleri savaşçı. Parasını vermeksizin hiçbir şey yemeyen, galip geldiklerinde zulmetmeyen”* bu toplulukla ilgili olarak *“Eğer söylediğin doğru ise onlar şu ayak bastığım yerlere hâkim olacaklardır”* demek suretiyle geri çekilmesi ile İslam fetihleri Sasaniler üzerine yoğunlaşmış bilhassa Hz. Ömer dönemi fetihleriyle yüzyıllardır bölgede hâkimiyet kurmuş Sasani devleti Kadisiye ve Fethu'l-fütûh (Fetihler Fethi)'da denilen Nihavend savaşıyla tarihe karışmıştır. İran bölgesi bu hızlı fütuhata ilk tepkisini de Hz. Ömer'e bir suikast tertip ederek göstermiş ve Halife İran asıllı bir köle tarafından öldürülmüştür. Hz. Ömer döneminde Azerbaycan bölgesinde gerçekleşen fetih hareketleri ile birlikte adil yapılanmada devam etmişti. Ancak Hulefa-i Raşidin devrinden sonraki Emeviler döneminde bu adalet yerini baskılara bırakmış ve bölgeye Araplar iskân ettirilip bazı köy ve çiftlikler satın alınmış artan vergiler ve Emeviler'in Mevali politikasıyla birlikte de bölge halkında içten içe nefret duyguları oluşmaya başlamıştı. Bütün bu gelişmeler ise bölge halkının yoğun şekilde Şia'ya ve Abbasilere desteklerine sebep olacak, bundan sonra ise Emeviler yoğun bir şekilde bölgeyi hâkimiyetlerine almak için uğraşacak, İmparatorlukları yıkılmış ve bir anda esir konumuna gelmiş bölge halkı ise tepkisini her fırsatta muhalefet hareketlerini desteklemek suretiyle ortaya koyacaktır²⁰²⁷. Özellikle Abbasi hareketinin en önemli yürütücüsü olup İranlıların içlerinden çıkardıkları ve Emeviler'e karşı İranlıların öcünü alan bir sembol olan Ebû Müslim Horasanî'nin Abbasiler kurulduktan sonra ikinci halife Ebû Cafer Mansur tarafından hile ile öldürülmesi ise bölgede yeniden Araplar'a olan kını canlandıracaktır ve bölgede Ebû

²⁰²⁵ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 18-19.

²⁰²⁶ Azimli, s. 19.

²⁰²⁷ Azimli, s. 23-24.

Müslim'in adı kullanılarak pek çok isyan çıkacaktır. Müslimiyye, Mukannaiyye, Cavidaniyye, Hurremiyye gibi isimler taşıyan bu isyanların en önemlisi ise Babekiyye olacaktır²⁰²⁸.

Babek isyanına geçmeden evvel bölgede bir dönem yaygın taraftar toplayan ve İslam öncesi ilk Sosyalizm olarak adlandırılan Mazdekizm'e göz atmak gerekir.

3.1.2. Babek İsyanının Mazdekizmle Bağlantısı

Arapça kaynaklarda Mezdekiyye ve Mezdakika, Farsça'da; Mezdekan, Batı dillerinde Mazdakisme (Fr), Mazdakism (İng), Mazdakiden (Alm), Türkçe'de ise Mazdekiye ve Mazdek dini olarak adlandırılan bu hareket, ismini Sasaniler dönemi İran'ında hükümdar Kubad (Kavaz-Kavad)'ın saltanatı sırasında (488-496/498-531) yaşayan Mezdek b. Bamdâdan'dan²⁰²⁹ almıştır. Hareketin menşei ise Zerdüştî bir karakter göstermektedir²⁰³⁰.

İran'da Sasani imparatorlarından Kabaz b. Firuz zamanında ortaya çıkan²⁰³¹ ve komünist bir toplum modeli öneren yani tarihte ilk kez sosyalist fikirleri ortaya atan kişi olan Mazdek'in liderliğinde ortaya çıkan ve Kubat tarafından da desteklenen bu harekette Mazdek; insanlar arasında düşmanlıklara sebep olan mal ve kadının toplumun ortak malı olması gerektiğini savunmuş ve taraftarları insanlar için nihai hedefin lezzet ve zevk olduğunu bunun içinde yeme, içme, kadınlar konusunda zorba yöntemlerle ortak kullanım gerektiğini savunmak suretiyle özellikle aristokratların evlerine saldırıp, kadın ve kızlarına zorla sahip olup mallarına saldırmaktaydılar ve o zamana kadar görülmemiş bir şekilde misafirlerine kadınlarını ikram edip, eş değişiminde bulunuyorlardı ki bu durum ilk komün hayatı veya komünizmin ilk şekli olarak kabul edilmektedir²⁰³². Mazdekizm'in sebebi olarak Tanrı'nın yiyecek ve içecekleri eşit tüketilmek üzere verdiğini fakat insanların böyle davranmadığını dolayısıyla zenginden alıp fakire vermek gerektiğini belirterek arzu, öfke, ihtiyaç ve açgözlülük şeytanlarını yenmek için malların ve kadınların paylaşılmasını öğütlemesi V. yüzyıl sonunda İran'ın

²⁰²⁸ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 29-30.

²⁰²⁹ Nizamülmülk, s. 139.

²⁰³⁰ Kenan Has, "Mezdekiyye" *DİA*. XXIX, Ankara 2004, s. 523.

²⁰³¹ el-Mes'udî, I, s. 289, Nizamülmülk, s. 139.

²⁰³² Azimli, s. 32.

hem siyasi hem sosyal yönden de oldukça kötü halde olması, Firuz döneminde ülkenin yedi yıl süren kıtlık ve açlık felaketine uğraması, 484'te Eftalitler'e karşı doğuda alınan yenilginin ardından Sasaniler'in vergi vermek zorunda kalmaları gibi sebeplerle ekonominin bozulmasıyla durumdan memnun olmayanların sayısını artırması ile Mazdek'in sosyal doktrinleri için uygun bir ortam hazırlaması²⁰³³ ve hükümdar Kavaz'ın da asiller ve yüksek rahipler sınıfının nüfuzunu kırmak istemesi ile Mazdekizme rıza göstermesi²⁰³⁴ ve bunun sonucu olarak Hükümdarın Mazdek taraftarı siyaseti ve bu dinin gittikçe artan kudreti sarayda ayaklanmaya sebep olmuş Kavaz tahttan indirilmiş yerine kardeşi Camasp geçmiş buna rağmen karışıklıklar devam etmişti. Kavaz yeniden tahtı ele geçirmiş ancak bu sırada oldukça güçlenen Mazdek taraftarlarının Kavaz'ın oğlu Pazşeharşah'ı tahta geçmesi için uğraşırken Kavaz'ın diğer oğlu Enüşirvan başa geçmiş, başa geçer geçmez de Mazdeki ve binlerce adamını öldürtmüştür²⁰³⁵. Hüsrev'in onları bu şekilde katletmesinde annesinin Kavaz tarafından dinin esaslarına saygısını göstermek için Mazdek'e takdim etmesi ve bu durumun Hüsrev'i çok müessir etmesinden kaynaklandığı rivayet olunur. Bu hareket Hüsrev'e *Anuşirvan* unvanı kazandıracaktır. 531'de ölen Kavaz'ın yerine başa geçen Hüsrev, bozulmuş olan mülkiyet ve aile teşkilâtını yeniden düzene koymak için uğraşmış, sağ kalan Mazdek taraftarları katledilmiş ve kitapları yakılmıştır, bu takibatın ardından geriye kalanlar ise İran'ın muhtelif yerlerine, dağlara çekilmişlerdi²⁰³⁶.

el-Bağdadi, İslam öncesi mevcut olan haramları helal sayıp, malda ve kadında ortaklığı ileri süren Mazdekizmi İbahiyye'nin bir kolu, Hurremiyye'yi ise İbaha'nın diğer bir kolu olarak göstermektedir²⁰³⁷. *İbahiyye* ise Dinin emirleriyle ahlâkî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyen gruplara verilen ad olup sözlükte "*açıklamak; serbest bırakmak, meşru saymak*" anlamına gelen İbâhanın ism-i mensubu, sonundaki tâ ise çoğulu ifade eder. Kelime terim olarak "*kanunların, dinî emirlerin ve ahlâk kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mübah gören kimseler*" diye tanımlanabilir²⁰³⁸.

²⁰³³ Has, s. 523.

²⁰³⁴ Michelangelo Guidi, "Mezdek", *İ.A.* VIII; İstanbul 1979, s. 204.

²⁰³⁵ el-Mes'udî, I, s. 290, Mazdek'in Kavaz zamanında güçlenmesi, öğretileri ve Anuşirvan'ın Mazdek ve taraftarlarını nasıl öldürttüğüyle ilgili bkz. Nizamülmülk, s. 139-154.

²⁰³⁶ Guidi, s. 205.

²⁰³⁷ el-Bağdadi, s. 265-266.

²⁰³⁸ Hasan Onat; "İbahiyye", *DİA*, XIX; İstanbul 1999, s. 252.

3.1.3. Hurremiyye ve Babek Öncesi Hurremiyye İsyamları

Mezdek tarafından kurulan dini harekete ve Şia'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalardan biri olan Hürremiyye'nin ismi konusunda farklı görüşler belirtilmektedir. Müslüman müelliflerin çoğu fırka mensuplarının her şeyi hoş ve mübah saydıklarından Farsça Hurrem (şen, neşeli)'den geldiğini ileri sürerlerken, Mezdek'in öğretisinin eski bir yerleşim merkezi olan Belh yakınlarındaki Hürrem kasabesindeki Hurremiyye adlı bir dağa veya Belh'in Hürremâbâd köyüne nisbetle bu adı aldığı yanı sıra kocasının öldürülmesinin ardından önce Medain'e daha sonra Rey'e kaçıp orada mezhebî yaymaya çalışan Mazdek'in karısı Hürreme'den dolayı firkanın bu adı aldığına dair görüşler mevcuttur²⁰³⁹.

Hurremiyye veya Babekiyye olarak adlandırılan Babek isyanından önce bölgede Hurremilerin isyanları olduğu Babekiyye'nin ise bu isyanların külleri üzerine doğduğu bilinmektedir²⁰⁴⁰.

Abbasiler'in Horasan bölgesine gönderdiği Hıdaş, bir süre sonra Abbasiler'e isyan etmiş, hulul ve tenasühe inanıp, İslam öncesi Mazdeklerde olduğu gibi kadının toplumun ortak malı olduğu fikrini savunmuş ve bazı taraftarlar edinmişti. Nitekim Onun bu fikirlerinin Babeki hareketinde de etkili olduğu savunulmaktadır. Adını isyanın lideri olan Hıdaş'tan alan Hıdaşîyye hareketi vali Esed b. Abdullah tarafından liderin öldürülmesiyle son bulur (737/118). Daha önce Mecusiliğe inanan, Ebû Müslim Horasani ile tanıştıktan sonra onunla samimiyeti ilerletip onun ordu komutanlığına kadar yükselen ve Müslim'in öldürülmesinden sonra da onun naibi olduğu iddiasıyla isyan eden Sünbaz (Sindbad/ Senfad/Senbaz)'ın liderliğindeki Sünbaziyye isyanı da Babeki isyanının öncülleri arasında yer almıştır. Halife Mansur'un Cevher b. Merrar el-İclî komutasında halifelik ordusuna yenilen ve binlerce taraftarı öldürülen Sünbaz da kaçarken öldürülmüş ve isyan bastırılmıştır. Ancak Babek isyanına en büyük katılımın bu bölgeden gelmesi dikkat çekicidir. Ebû Müslim'in öldürülmesi üzerine Mecusiliği ihya etme, adaletin eşit dağılımını sağlama vaatleri ile ve Ebû Müslim'in Zerdüş tarafından gönderilen bir peygamber olduğunu ölmediğini, Rey dağlarında yaşamakta olduğunu ve bir zaman sonra geri geleceğini söylemek sureti ile Maverâü'n-Nehir'de

²⁰³⁹ Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*. XVIII, İstanbul 1998, s. 500.

²⁰⁴⁰ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 62.

isyan eden İshak et-Türki'nin ayaklanması da Babekiyye'nin temelini teşkil etmiştir²⁰⁴¹. Mukanniyye isyanı da Abbasi Devleti'ne oldukça sıkıntı çıkarmıştı. İsyana bastırılmasına rağmen bazı taraftarları Hurremiyye içerisinde faaliyetlerine devam etmişlerdi.

O dönemlerde Hurremi karakter taşıyan bu tarz hareketlere Gazvin ve Rey'de Mazdeki, Azerbaycan'da Gavliyye, Orta Asya'da ise Muğla denilmekteydi. Genellikle isyan eden kişinin adıyla anılmakta olan bu isyanların (Hıdaşiyye, Sünbüziyye, Rizamiyye, Cavidaniyye gibi) çıkmasında temel sebep olarak Ebû Müslim'in ihanete uğraması, bölge insanının İslam'ın İran'a girişini hazmedememeleri ve Fars milliyetçiliği gibi unsurların etkisi ile fakirleşmiş, dini yönleri zayıf olan halkın çeşitli vaatlerle var olan yönetime başkaldırışı gösterilmektedir²⁰⁴².

3.1.4. Babek İsyanı

Gizli faaliyetlerine devam eden ve her fırsatta ayaklanma gayesini güden Hurremiler Emin ile Me'mun arasındaki mücadeleden sonra da Irak ve Batı İran bölgesi umumi valisi Hasan b. Sehl'in zayıf idaresinden, İmam Ali el-Rıza'nın veliaht tayini dolayısıyla devam eden kargaşalıktan ve Ermenistan valisi Hatim'in isyanından istifade eden Hurremiler 201'de Babek önderliğinde ayaklanmışlardır²⁰⁴³.

Azerbaycan, Erran ve Bulhan (Balhan) Bâtınilerinden²⁰⁴⁴ olduğu ve Mülhidlerin fırkası²⁰⁴⁵ içinde gösterilen, tarihi kaynaklarda adı Hasan, kardeşinin adının ise Abdullah olduğu belirtilen Babek'in, bu adı kullanmasının nedeni olarak, İslam fetihleriyle yıkılan Sasaniler'in kurucusu olan Babek b. Sasanın adını kullanmak sureti ile taraftarı olduğu Hurremiler ve İran halkı üzerinde eski Sasani ihtişamını geri getirecek şahıs olduğu hissini vermek ve böylece etkinliğini artırmak istemesi düşüncesi olduğu tahmin edilmektedir²⁰⁴⁶. İslami kaynaklarda bu kişinin Babek el-Hürremi olarak ve mezhebinin de Hurremiya el-Babekiyya²⁰⁴⁷ şeklinde zikredilmesi tenasuh ve hulûl yoluyla peygamberliğin devamı inancı Babekiyyenin, Hurremiyye'nin devamından ibaret

²⁰⁴¹ Ayrıntı için bkz. Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 62-63.

²⁰⁴² Azimli, s. 70.

²⁰⁴³ Osman Turan, "Babek", *İA*. II, İstanbul 1979, s. 170.

²⁰⁴⁴ el-Mes'udî, III, 442.

²⁰⁴⁵ Fiğlali, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvani", s. 265.

²⁰⁴⁶ Azimli, s. 72.

²⁰⁴⁷ Turan, s. 173.

olduğunu göstermektedir²⁰⁴⁸.

Babek'in nesebi konusunda farklı görüşler dile getirilse de bu görüşlerin ortak noktası annesinin kör bir Azeri olduğu, köye dışardan gelen bir adamla gayr-ı meşru bir ilişki yaşadığı, bu gayr-ı meşru ilişki sonucu dünyaya gelen Babek'in yetim bir şekilde annesinin himayesinde büyüdüğüdür²⁰⁴⁹. Çocukluk ve gençlik hayatı rutin şekilde devam ediyordu ta ki Hurremi lideri Cavidan'la karşılaşınca kadar. Soğuk bir kış günü Babek'in köyünden geçen Cavidan havanın soğukluğundan Babek'in evinde misafir olmuş, onun kabiliyetini keşfettikten sonra annesini ikna ile Babek'i yanına almış ve o günlerde Cavidan tarafından Hurremiyye'nin üssü olarak kullanılan daha sonra ise Babek tarafından merkez olarak kullanılacak Bezz²⁰⁵⁰ kalesine götürmüştü²⁰⁵¹. Babek bu şekilde Cavidan b. Sehl'in adamı olmuştur²⁰⁵². Babek'in, Cavidan'la Bezz'e geldiği dönemlerde Hurremiler arasında liderlik yarışı bulunmakta idi. Hurremiyye liderliği için Ebû İmran'la mücadeleye giren Cavidan İmran'ı öldürür fakat çok geçmeden kendisi de aldığı yaradan ölür. Bu sırada Cavidan'ın karısı da Babek'e âşık olmuştur, kocası ölünce Hurremiler arasında yaygın olan Tenasuh inancını da kullanmak suretiyle Babek'le evlenince grubun lideri Babek olacak ve bu fırkaya ise Babekiyye denilecektir²⁰⁵³.

Çocukluğunu bir çoban olarak geçiren yetim bir çocuğun, Abbasi devleti gibi döneminin en kudretli siyasi gücünü sarsacak onu aciz bırakacak kadar güçlenmesinde, isyanının böyle devasa boyutlara ulaşmasında önemli pek çok faktör bulunduğu muhakkaktır.

Bu faktörlerden birisi şüphesiz ki bölge halkının Babek'e verdiği maddi manevi destektir. Nitekim Halife Me'munun Ebû Müslim'i öldürtmesi Ebû Müslim'in bu bölgedeki taraftarlarını hayal kırıklığına uğratmış, Tenasuh inancının da etkisiyle onun ölmediğini ve geri döneceğini iddia ile Babek hareketi dini bir takım prensiplere oturtulmuş böylece Emevi-Abbasi dönemi boyunca ezilen bölge insanının bu isyan ile

²⁰⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 377.

²⁰⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz. Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 72-73.

²⁰⁵⁰ Bezz; Irak kasabalarındandır. Yâkût el-Hamevî, I, s. 410, el-Mes'udî, III, 467; "Erran'da Bezzeyn olarak bilinen yer.", Azimli, "Azerbaycan ve Arran bölgeleri arasında Aras nehri kıyısında bulunan bir şehir. Bu şehir Babek'e izafeten Medinetul Babek (Babek'in Şehri)'de denilmiştir.", s. 78. dn.

²⁰⁵¹ Azimli, s. 75.

²⁰⁵² Cevdet Paşa, II, 845.

²⁰⁵³ Cavidan'ın karısının sözleri Babekle evlendiklerinde yapılan ayin ve törenler için bkz. Azimli, s. 75-76.

özdeşleşmesine sebep olmuş ve pek çok taraftar toplamıştır. Toplumun alt tabakasında olanlar Arap hâkimiyetine karşı ve Ebû Müslim'in intikamını almak gayesiyle, orta sınıflar İslam'ın yayılışı karşısında gerileyen Mazdeki inanç ve gelenekleri koruma adına, Asilzâdeler ise eski Sasani ihtişamını geri getirmek, ayrıca Arap hâkimiyetine kin besleyip onlardan intikam alma gayesi ile Babek'in yanında yer almışlardır²⁰⁵⁴.

Bu harekette Abbasi Devleti'ni bu derece sıkıntıya sokan bir diğer faktör ise hiç şüphesiz Babek'e dışardan yapılan Bizans yardımudur. Babek, Afşin tarafından sıkıştırıldığı bir sırada Bizans İmparatoru Theophilos'la irtibata geçerek onu Abbasi topraklarına hücum etmesi için teşvik ile yükünü hafifletmek istemiş, İmparator'da 100 bin kişilik ordu ile Abbasi topraklarına hücum ederek Tarsus'a kadar ilerlemiştir. Bu isyanın başladığı ilk yıllarda Me'munun bu olaya fazla ehemmiyet vermeyip daha çok Bizans'la savaşmak istemesi ve Babek'e gönderilen komutanların da mağlub olması bu isyanın daha da güçlenmesine yardımcı olmuştur²⁰⁵⁵.

Gerek Me'mun, gerekse Mu'tasım Abbasi Devleti'ni kuran İranlılar'a güvenmiyorlardı zira ordudaki İranlılar'ın lüks yaşayıp savaşlarda isteksiz olmaları, devletin güvenliğinin tevdi edileceği daha sadık bir ordu ve yeni bir kuvveti gerekli kılmıştı ve bu kuvvet hiç şüphesiz siyasi olaylara karışmamış ve mesleği askerlik olan kişilerden oluşmalıydı ki bu görev Türkler için biçilmiş bir kaftandı. Henüz ne Arap ve Fars kökenli ordu tam olarak ilga edilebilmiş ne de Türklerden oluşmuş yeni bir ordu kurulabilmişti. Bundan dolayıdır ki Babek üzerine gönderilen ordu içerisinde cereyan eden Arap-Fars çekişmesi Babek isyanının yayılıp gelişmesinde etkili olmuştur.²⁰⁵⁶ Bölgenin dağlık arazi yapısı, hilafet merkezine olan uzaklığı, düzenli orduya karşı gerilla savaşı yönteminin kullanılması ve Babek'in merkez edindiği Bezz şehrinin gayet muhkem, etrafı dağlarla çevrili, savunması kolay ele geçirilmesi zor bir kale olması da bir başka sebep olarak karşımıza çıkmaktadır.

Abbasi döneminde ilk kez İsfahan'da 162/779'da ortaya çıkan Hurremiler Cavidan ile 192/808'de kendilerini göstermiş ve bu hareket yaklaşık 9 yıl sürmüş bundan sonra ise 201/816'da Cavidan'ın yerine başa geçen Babek faaliyetlerini gizli

²⁰⁵⁴ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 77-78.

²⁰⁵⁵ Azimli, s. 80-81.

²⁰⁵⁶ Azimli, s. 83-84.

yürütmüş ve 22 yıla varan bir dönem boyunca isyana önderlik etmiştir²⁰⁵⁷.

Babek'in ilk çıkışından sonra ilk düzenli ordu Me'munun emriyle 204/ 820'de Yahya b. Muaz tarafından meydana getirilmiş ancak onu yenememiştir²⁰⁵⁸. İki yıl sonra 206/822 İsa b. Muhammed isyanı bastırmakla görevlendirilir, ne var ki oldukça teçhiz edilmiş bu ordu da yenilir ve böylece Babek bölgedeki halklara gücünü ispatlamış olur. 209/ 825'te Me'mun Züreyk adıyla bilinen Ali b. Sadaka'yı Azerbaycan ve Ermenistan valiliği ile isyanı bastırmakla görevlendirilir. Züreyk'in görevlendirdiği komutanlardan Ahmed b. Cüneyt ve beraberindeki bazı komutanlar Babek'e esir olur. Bunun sonucu olarak Azerbaycan valisi değiştirilir ve yerine İbrahim b. Leys atanır²⁰⁵⁹. 214/ 830'da Muhammed b. Humeyt et-Tûsi²⁰⁶⁰ dördüncü düzenli ordu ile Azerbaycan bölgesine yöneldi. Bölgede ilerlerken tedbiri elden bırakmayan Muhammed, Heştadser (Haştad-Sar)'e kadar her geçitte nöbetçi karakollar kuruyordu. Fakat bu dağlık bölgede Babek'in beklenmedik ani saldırısıyla karşılaştılar ve Muhammed dâhil ordunun büyük bölümü öldürüldü²⁰⁶¹. Bunun üzerine Me'mun Abdullah b. Tahir'e adam gönderip Horasan, Cibâl, Azerbaycan, Ermeniyeye valiliklerinden birini veya Babek'le savaşma işini üstlenmeyi tercih etmesini söylediklerinde o, fazlaca disipline ihtiyacı olduğundan ve Hariciler'in ortaya çıkmalarından korktuğundan Horasan'da kalmayı tercih etmiştir²⁰⁶².

217/832'de Me'mun Ali b. Hişam'ı Kum, İsfahan, Azerbaycan taraflarına göndermiş ancak Ali'nin halka zulüm yaptığını duyunca Uceyf b. Anbese'yi Ali'yi yakalamak üzere görevlendirilir. Uceyf onu yakalayıp Me'mun'a getirir ve Me'mun Ali b. Hişam'ı öldürür²⁰⁶³. Me'munun bu meselede yaptığı yanlış hiç şüphesiz bu hareketi ikinci plana itip kendince daha önemli gördüğü Bizans'a sefere çıkmasıdır. Me'munun mühim kuvvetlerle bizzat Rum seferine çıkması bu vaziyetten istifade eden Hurremiler'in Fars ve İsfahan eyaletlerine kadar genişlemelerine sebep olmuştur. Me'mun bu sefer esnasında Tarsus'ta ölürken yaptığı hatayı anlayıp kendisinden sonra yerine geçecek kardeşine Hurremiyye işini sıkı tutmasını vasiyet etmesi devletin içinde

²⁰⁵⁷ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 88-89.

²⁰⁵⁸ İbn Kesir, X, 424.

²⁰⁵⁹ Azimli, s. 92, Ayrıca bkz. İbn Kesir, X, 445.

²⁰⁶⁰ İbn Kesir, X, 453; "Muhammed b. Hamid".

²⁰⁶¹ Azimli, s. 93, İbn Kesir, X, 453.

²⁰⁶² İbn Kesir, X, 453.

²⁰⁶³ Azimli, s. 93.

bulunduğu tehlikenin mahiyetini göstermesi bakımından önemlidir²⁰⁶⁴.

Mu'tasım bu meseleyi sıkı tutuyor devletin bütün imkânlarını bu mesele için harcıyordu. Mu'tasım iktidarının ilk günlerinden itibaren bu ayaklanma ile uğraşmış, İshak b. İbrahim komutasında görevlendirilen ordu 60 bin civarında isyancıyı öldürmüş birçok Hurremi ise Bizans'a kaçamak zorunda kalmış, İshak birçok kadın ve çocukla Bağdat'a dönmüştü. Akabinde görevlendirilen Ebû Said Muhammed'in görevi ise Babek'in Zencan ve Erdebil arasında tahrip ettiği kaleleri onarıp ileride yapılacak savaşlar sırasında Erdebil'e erzak getirecek kimselerin yollarını korumak üzere kalelere adamlar yerleştirmektir²⁰⁶⁵. Halife Mu'tasım Mısır valiliği sırasında yanında bulunan ve Mısır isyanlarını bastırmakla şöhret kazanan Afşin el-Hacib'i bu işle görevlendirir.

3.1.5. İsyanın Bastırılmasında Önemli Türk Komutan Afşin

Mu'tasım zamanında ilk olarak 218'de Haşim b. Baticur bu işle görevlendirilip başarısız olur. Akabinde görevlendirilen İshak b. İbrahim Hemedan civarında toplanmış isyancıların büyük bir kısmını kılıçtan geçirir²⁰⁶⁶. Halife Mu'tasım Mısır valiliği sırasında yanında bulunan ve Mısır isyanlarını bastırmakla şöhret kazanan Afşin el-Hacib'i bu işle görevlendirir²⁰⁶⁷. Asıl adı Afşin b. Haydar b. Kavus²⁰⁶⁸ olan bu komutan iki yıl sürecek zaman zarfında sadece askeri ve tabiyevi hazırlıklar ile yetinmeyecek bizzat Babek'in casuslarını da elde etmek gibi her türlü tedbire başvuracaktır²⁰⁶⁹. İlk iş olarak o coğrafyayı tanımaya çalışacak olan Afşin acele etmeden önce Babek'in çevresinde bulunanları yavaş yavaş bertaraf edecektir. Erşek'te yenilgiye uğrayan Babek, 221/836'da Afşin'in Heştadser bölgesini kontrol altına almak için gönderdiği Boğa el-Kebir'in²⁰⁷⁰ gönderdiği bin kişilik gruba baskın yapıp hepsini öldürmüş Afşin yardımı gelmesine rağmen soğuk dolayısıyla ordusunu geri çekmek zorunda kaldı²⁰⁷¹. 221/836'da Babek'in çok önem verdiği komutanlarından Türk asıllı Tarhan'da kışı geçirmek için gittiği Merağa yakınındaki köyünde İshak b. İbrahim'in azatlısı olan ve

²⁰⁶⁴ Turan, s. 171.

²⁰⁶⁵ İbnü'l-Esir, s. 481.

²⁰⁶⁶ Avcı; "Mu'tasım-Billah", s. 381.

²⁰⁶⁷ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 97.

²⁰⁶⁸ İbn Kesir, X, 477.

²⁰⁶⁹ Turan, "Babek", s. 172.

²⁰⁷⁰ Boğa el-Kebir hakkında geniş bilgi için bkz. Pamukçu, s. 158-166.

²⁰⁷¹ İbnü'l-Esir, s. 489'da bu savaştan bahsedilirken öldürülen kişilerin sayısı verilmemektedir.

Merağa'da bulunan bir Türk tarafından öldürülüp, kafası Afşin'e gönderilir²⁰⁷². Ancak aynı yıl Babek üzerine gönderilen Büyük Boğa Babek tarafından bozguna uğratılmıştır²⁰⁷³. Bu arada Bağdat'la haberleşmeler yoğun bir şekilde devam etmiş, halife devamlı savaş için gerekli yardımları göndermekteydi. Halife Cafer b. Hayyat'ı yardımcı kuvvetlerin yanında gönderdiği gibi İtah et-Türki'yi de askerlerin nafakası için otuz milyon dirhemle Afşin'e göndermiştir. İslam kaynaklarında bu esnada Babek'in üzerindeki baskıyı azaltmak için Bizans İmparatoru Theophilos'a bütün ordunun kendi üzerine toplanmış olması dolayısıyla hilafet ülkelerine hücum için bu fırsatın kaçırılmaması mealinde bir mektup gönderdiği ve İmparatorun da Tarsus'a kadar ilerleyerek Zibatra kalesini zapt ettiği (837) rivayet edilmektedir²⁰⁷⁴.

Afşin tarafından sıkıştırılan Babek, Afşin'den eman dilemiş Afşin bunu kabul etmesine rağmen o, zaman kazanmak için eman fermanının bizzat halife tarafından edilmesi şartını ileri sürmüştü. Bu teklifi de kabul edem Afşin kumandanlarına savaşı durdurmaları için emir gönderdiği sırada Beşir et-Türki idaresindeki Ferganalıların şehre girdiğini öğrenmiş bunun üzerine bütün ordu Bezz şehrine girmişti²⁰⁷⁵. Sonuç olarak Babek kalesi 20 Ramazan 222/27 Ağustos 837 tarihinde ele geçirilmiştir. Afşin şehirdeki bütün sarayları yıktırır, kaleyi tekrar kullanılmaması için tahrip eder. Bezz'de 3300 esir, 7600 kadın ve çocuk ele geçirilmiş, esirler ailelerine dağıtılmıştı burada bulunan kadınların Babek'in arkasından ağlamaları bunun üzerine Afşin'in "*Yazıklar olsun o sizi esir almadı mı?*" tarzındaki sorusuna karşılık kadınlardan aldığı "*O, bize çok iyi davrandı*" tarzındaki cevapları düşündürücüdür²⁰⁷⁶. Esir alınanlar arasında Babek'in birçok zevce ve çocukları da vardı bunlar arasında olan Babek'in bir kızı da Mu'tasım'ın haremine gönderilmiştir²⁰⁷⁷.

Afşin'in orduları Bezz şehrine girdiğinde Babek Bezz'den kaçmış, Afşin ise onun Bizans'a kaçma ihtimaline karşı Ermenistan bölgesindeki bey ve patriklere birer mektup göndererek Babek'in görüldüğünde yakalanıp teslim edilmesini emretmiştir. Dağlarda saklanarak kaçıp Bizans'a sığınmak isteyen Babek yolda yiyecek sıkıntısı

²⁰⁷² İbnü'l-Esir, s. 491.

²⁰⁷³ İbn Kesir, X, 478.

²⁰⁷⁴ Turan, s. 172, DGBİT, s. 220-221.

²⁰⁷⁵ Yıldız, "Bâbek", s. 377.

²⁰⁷⁶ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 106.

²⁰⁷⁷ Turan, "Babek", s. 172.

çeker uşağına bir miktar para vererek civarda tarla süren bir çiftçiye yiyecek alması için gönderir. Bundan şüphelenen çiftçi o bölgedeki Ermeni patriklerinden Sehl b. Sinbad'a²⁰⁷⁸ durumu bildirir. Vaktiyle Babek taraftarı olan Sehl, halife nezdinde mevkiini düzeltmek için onu Bizans'a gitmekten vazgeçirir²⁰⁷⁹. Yanına gidip elini öper ve burada da Babek'in evlatlarının bulunduğunu dile getirerek onu köşküne davet eder. Sehl'in bu evlatlar ifadesini bazı tarihçiler "*Babek güzel olduğunu haber aldığı kadınlara zorla sahip olurdu. Bu nedenle her bölgede onun tecavüz ettiği kadınlardan çocukları vardı*" şeklinde yorumlasa da bu cümlede geçen "*Evlatların*" kelimesinin taraftarlar anlamında kullanılmış olması²⁰⁸⁰ da kuvvetle muhtemeldir.

Babek böylece Sehl'in tuzağına düşüp onun kalesinde kalmaya başlar²⁰⁸¹. Afşin'le irtibata geçen Sehl, Babek'i av bahanesiyle köşküden çıkarır ve Babek Afşin'in Ebû Said isimli komutanı tarafından yakalanır. Sehl'e bir milyon dirhem ödül ile hil'at giyindirilmek ve haraç vergisi kaldırılmak suretiyle taltif edilir. Afşin tarafından 222'de ele geçirilip 223 yılında büyük bir zafer alayı içerisinde Samarra'ya getirilen²⁰⁸² İslam aleminin bu korkunç düşmanı, zamanın âdeti üzerine fil üzerinde gezdirilerek halka teşhir edilmiş, devrin şairleri ise şiirler ve bu uğurda hizmet eden kumandanlara methiyeler yazmışlardır²⁰⁸³. Babek 3 Safer 223 (4 Ocak 838)'te²⁰⁸⁴ Halifenin huzurunda ve onun emri ile "*Nüdnüd*" ismi ile meşhur celladı tarafından²⁰⁸⁵ işkencelerle öldürülür. Babek Mu'tasım'ın huzuruna getirilince halife onunla uzun bir süre hiç konuşmaz, sonra ona: "*Sen Babek misin?*" diye sorar. O cevap vermeyince bu kez Afşin O'na; "*Tüh Yazıklar olsun sana! Emirel Mü'minin sana soruyor sen susuyorsun!*" bunun üzerine "*Evet ben Babeki*" der. Akabinde hizmetçi Babek'in sağ elini keserek suratına vurduktan sonra sol elini kesmiş, üçüncü olarak iki ayağı kesilen Babek yere akan kanı içinde yuvarlanmaya başlayıp kendisini affetmeleri halinde çok mal vereceğini söylemişse de ise de sözüne itibar edilmemiştir. Cellat dirsek kemiğinden arta kalan kısımla yüzüne vurmağa başladığında Mu'tasım cellada daha çok

²⁰⁷⁸ el-Mes'udî, III, 468; "Sehl b. Sünbad-i Ermeni"

²⁰⁷⁹ Turan, s. 172.

²⁰⁸⁰ Azimli, s. 108.

²⁰⁸¹ İbn Kesir, X, 479.

²⁰⁸² El-Mes'udî, *Kitabu't-Tenbih*, s. 353.

²⁰⁸³ Turan, s. 172.

²⁰⁸⁴ Yıldız, "Bâbek", s. 377.

²⁰⁸⁵ Azimli, s. 111.

acı çeksin diye kılıcı iki kaburgası arasına kalbinin alt tarafına sokmasını daha sonra başının kesilmesini organlarının bedeni ile toplanarak asılmasını emretmiş ve emredildiği gibi yapılmıştır²⁰⁸⁶. Babek öldürülürken bir kolu kesildiğinde ölümün solduracağı yüzünün korkudan sararmadığını anlatmak için vücudundan akan kan ile yüzünü boyadığına²⁰⁸⁷ dair rivayetler de anlatılmaktadır. Başı önce Bağdat'a götürülüp teşhir edildikten sonra Horasan'a arta kalan Hurremilerin moralini kırmak için gönderilir daha sonra ise başkent Samarra'da Meclisu'ş-Şurta (Polis Merkezi) karşısındaki bir tepede ağaca asılmıştır. Nitekim bu asıldığı ağaca bir asır sonra dahi "Haşabetu'l Babek²⁰⁸⁸ (babek darağacı)" deniliyordu²⁰⁸⁹.

Babek isyanını bastırarak adeta halifeliği yıkılmaktan kurtaran Afşin, ödül olarak kırmızı yakut ve zümrütlerle süslenmiş altından bir tac²⁰⁹⁰, Sind valiliği yirmi milyon dirhemle mükâfatlandırılmış²⁰⁹¹ ve Halife Afşin'in oğlu Hasan ile yine Türk asıllı komutan olan Aşnas'ın²⁰⁹² kızını evlendirmiş²⁰⁹³, bu durum Afşin'in Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükselmesini sağlamıştır. Afşin'in bu zaferi üzerine Şair İshak b. Halef, Mu'tasım'ı övdüğü kasidede şu beyti okumuştur:

Kalmanın geri hiçbir kızgın savaştan Bezz'de / Orada çarpıştın burada ve her yerde

Kılıcın Afşin'le yüceldi /Ümmet dine sarıldı, herkes etti sayesinde ibadet

Babek'i getirince sana, taçlandırdın O'nu /Layıktır O, senin tacına hayret doğrusu!²⁰⁹⁴

Babek isyanının bu kadar güçlü etmenlere rağmen başarısızlıkla sonuçlanmasının sebepleri ise şöyle sıralanabilir. İlk olarak Babek'in en büyük şanssızlığı Abbasi Devleti'nin hem siyasi hem de ekonomik bakımdan en güçlü döneme denk gelmesidir. İkinci halife Mansur'un attığı güçlü temeller ve Harun Reşid ile zirveye ulaşan devletin en parlak yılları Babekiyyenin sonu olmuştur. Bir diğer amil yıllarca yorulan yıpranan Arap -Fars kuvvetlerinin tersine güçlü, siyasetle uğraşmayan

²⁰⁸⁶ el-Mes'udî, *Murûc*, III, 475.

²⁰⁸⁷ Turan, "Babek", s. 173.

²⁰⁸⁸ el-Mes'udî, III, 475.

²⁰⁸⁹ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 111.

²⁰⁹⁰ el-Mes'udî, III, 471.

²⁰⁹¹ Azimli, s. 112.

²⁰⁹² Aşnas için bkz. Ekrem Pamukçu, s. 129-142.

²⁰⁹³ el-Mes'udî, III, 471.

²⁰⁹⁴ ed-Dineveri, 434-435

ve işi sadece askerlik olan, Türklerden müteşekkil Hassa ordusunun varlığı idi. Buna bir de emrine verilen savaşçı ve itaatkâr bir orduyu temkinli hareketlerle iki yıl boyunca dikkatli koruyarak dağlık bir bölgede Babek'in taktiklerini gözlemleyip acele etmeden harekâtı başarıya ulaştıran Afşin gibi bir komutanı da eklemek gerekir. Tüm bu amillere isyanın yerleşik olarak kurumlaşmaması ve bir gerilla hareketi olarak algılanması ve bir müddet sonra bu hareketi şehirli ve yerleşik insanlar açısından cazip olmaktan çıkarması da hareketin başarısızlığını beraberinde getirecektir²⁰⁹⁵. Babek'in adamlarının köylere saldırıp, erkek- kadın- çocuk demeden, Müslüman-Zımmi ayırt etmeden insanları katletmesi ve çevreyi yağmalamasıyla insanlar üzerinde korku meydana getirmesi²⁰⁹⁶ de içten içe Babek taraftarlarına karşı nefreti beraberinde getirerek isyanın başarısızlığını artırmıştır. Zira Babek'in ortaya çıkışından ele geçirilişine kadar geçen zaman zarfında sadece Müslümanlardan 255.000 kişinin öldürüldüğü²⁰⁹⁷ dikkate alınacak olursa halkın Babek'e nefretinin boyutu daha iyi anlaşılır.

Bu isyanın bastırılmasından sonrada Azerbaycan ve çevresinde Hurremi tarzda isyanlar devam etmiştir ki bunların ilki Babek'le irtibatı olduğu bilinen Mazyar'ın²⁰⁹⁸ etrafında toplanan Babek taraftarlarının 224 /839'da yaptıkları isyandır. Abbasiler'i epey uğraştıran bu hareketin lideri Me'mun zamanında ortaya çıkıp Mu'tasım devrinde asi olmuş, Mazyar'ın ele geçirilip öldürülmesiyle son bulmuştur. Mazyar'ın cesedi de Haşbet-i Babek önünde asılı olup Haşbet-i Mazyar olarak anılmıştır²⁰⁹⁹.

3.1.6. Babek İsyanının Neticeleri

Ortaçağ İslam dünyasında gerçekleşmiş bu denli büyük bir isyanın elbette ki mühim sonuçları da olmuştur. Öncelikle bu isyan dönemin en güçlü ve sınırları itibariyle geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Abbasi devletinin fütuhât siyasetine etki etmiş bilhassa Bizans üzerine yapılacak seferlerin sekteye uğramasına sebep olduğu gibi, Çin bölgesine de yapılacak fütuhâtı engellemiştir²¹⁰⁰. İsyanın başladığı bölge kuzey ticaret yollarının kavşak noktasıydı bu nedenle bu isyan pek çok malın ticaretinin

²⁰⁹⁵ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 1114-1117.

²⁰⁹⁶ Azimli, s. 90.

²⁰⁹⁷ İbn Kesir, X, 480.

²⁰⁹⁸ el-Mes'udî, III, 474;"Madyar b. Karin b. Bendar Hermes"

²⁰⁹⁹ el-Mes'udî, III, 474, Geniş bilgi için ayrıca bkz. DGBİT, s. 211-212.

²¹⁰⁰ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 124.

yapılmasını engellemiş ve bu durum Abbasi ekonomisini, gerek Haraç vergilerini alamamasına, gerekse Rüsûm (gümrük) vergilerinin azalmasına sebep olmuş ve yirmi iki yıl süren isyanın bastırılması için harcanan masraflarda devlet ekonomisine hayati ve kalıcı zararlar vermiştir²¹⁰¹. İsyanın bastırılması için orduda yapılan köklü değişiklikle Abbasiler’de Türklerin hâkimiyet süreci başlayacak, Türkler hilafete istediklerini getirecek ve istediklerini katledecek kadar güçleneceklerdir. Vasık’ın ölümünün ardından Ahmed b. Ebû Davud, Eytah ve Vasıf²¹⁰² gibi Türk komutanların Hilafette etkisi ve Abbasi halifelerinin özellikle Samarra’ya ikametlerinin ardından Türk komutanlar elinde oyuncak haline gelmeleri, akabinde Büveyhiler tarafından baskı altına alınmaları karşılaşılabilecek sıkıntılardan birkaçıdır. Buna bir de IX. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkacak Tevaif-i Mülükler ve Babek’in idamından sonra komşu ülkelere sığınan Babek taraftarlarının kendi fikir ve ideolojilerine benzer hareket ve isyanların oluşmasına ortam hazırlamaları, Mazyari, Bâtını, İsmaili, Zenci ve Karmati gibi Babek etkisiyle ortaya çıkan isyanlar²¹⁰³ eklenince Abbasi Devleti artık bir hilafet merkezi olmaktan öteye geçemeyecektir. Tabi tüm bu gelişmeleri bir tek isyana bağlamak doğru değilse de bu isyanın sonuçları itibariyle ilerde meydana gelecek bu hadiseleri tetikleyici bir unsur olduğu kaçınılmazdır. Sonuç itibariyle Abbasiler bu isyan öncesinde bir dünya devleti, en güçlü, en büyük devleti iken bu isyanın vurduğu darbelerle bölgesel hatta sadece Bağdat’a hükmedebilen bir devlet konumuna düşmüştür²¹⁰⁴.

3.3. ARSLAN BESASİRİ İSYANI

Besasiri isyanı; Abbasi hilafeti ile Ehli Sünnet İslâm anlayışının geleceği aynı zamanda Selçuklular, İslâm tarihi hatta Türk tarihi bakımından ciddi gelişmelerin basamağı sayılabilecek ehemmiyete haiz bir mesele olup Selçuklu-Abbasi ilişkilerinde en önemli merhale teşkil eden, Tuğrul Bey’in Bağdad’a gelişine zemin hazırlayan Abbasi davetine sebebiyet vermiş, bir yandan Selçuklu-Abbasi münasebetlerinin olumlu yönde gelişip, dostluk ve işbirliğine dönüşerek Fatımi-Büveyhi ittifakı aleyhine sonuçlar doğurması; diğer yandan gerçekleştirilen siyasi ve askeri faaliyetlerle

²¹⁰¹ Azimli, s. 124-125.

²¹⁰² Vasıf et-Türki hakkında geniş bilgi için bkz. Ekrem Pamukçu, s172-175.

²¹⁰³ Bu isyanlarla ilgili bkz. Azimli, s. 119-122 /s. 133-147.

²¹⁰⁴ Azimli, s. 155.

Selçukluların Büveyhi topraklarını ele geçirip Irak'a kadar gelmesi ve hatta Fatımi hâkimiyetinin ciddi şekilde tehdit eder bir noktaya ulaşması bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Besasiri hareketindeki Fatımi rolü kaynaklarca teyit edilmiştir, ancak Besasiri isyanında sadece Fatımilerin rol oynadığını söylemek tam gerçeği ifade etmeyebilir²¹⁰⁵. Çünkü Besasiri'nin sahip olduğu konum içinde bulunduğu şartlar ve hedefleri yanında, yaklaşan Selçuklu gücünün de isyanında etkili olduğu düşünülmektedir.

3.3.1. Bağdat'ta Besasiri Rüzgârı

Bağdat'ın sipahsalarından²¹⁰⁶ Bahaüddeve b. Adududdeve'nin Türk asıllı bir kölesi olup²¹⁰⁷ adı Arslan, künyesi Ebû'l Haris olan ve ilk efendisi Fars'taki Besa şehriden olduğundan kendisine “*el-Besasiri*” denen Arslan Besasiri²¹⁰⁸, Halife tarafından memleket işlerinde yetkili kılınmış, ancak zamanla Halife ile aralarında anlaşmazlıklar olmaya başlamıştır ki 446 yılı Ramazan ayında (Aralık 1054) Halife ile el- Besasiri arasında Kureyş b. Bedran'ın adamları dolayısıyla anlaşmazlık çıkmış, bunun sebebi olarak Reisü'r-Rüesayı suçlayan Besasiri: “*Ben sadece şehirlere harabeye çeviren ve Oğuzlarla haberleşerek onları tahrik eden Reisü'r-Rüesa'ya karşıyım*” demek suretiyle şikâyetini dile getirmesi Halife ile Besasiri arasındaki ilk anlaşmazlığın da başlangıcı olmuştu²¹⁰⁹. Nitekim Besasiri'nin şan ve şöhreti artıp kuvvetlendiğinde O, bu gücü Halife'ye isyana kadar götürmüştür²¹¹⁰

Tuğrul Bey, halifenin bu vaki daveti üzerine, Bağdat'a gelirken yolda, bir anlamda, Selçuklunun Abbasi yanlısı ve Fatımi karşıtı siyasetinin hedeflerini ve sınırlarını açık bir şekilde ortaya koyan bir açıklama yapmıştır. Pek çok tarihçinin kaydettiği bu açıklamada, Tuğrul Bey; 1) Hz. Peygamber'in halifesine hizmet etmekle şeref kazanmak ve onun tarafından kabul ve takdis edilmek, onun düşmanlarından

²¹⁰⁵ Genç, s. 648-649.

²¹⁰⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 208; er-Râvendî, I, 105; “Bağdat ordusu kumandanı (İsfehaları)”

²¹⁰⁷ İbnu Hallikan, I, s. 192.

²¹⁰⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 208; Karataş, s. 165; “Emir Fesasir”, İbnü'l-Adim; “Ebû Mansur el- Besasiri de denilen Ebû 'l Haris Arslan et-Türki İran'daki Besa şehrine mensuptur. Araplar bu şehre Fesa derler. Arslan'ın efendisi Basalî olduğu için köle olan kendisi de efendisine izafe edilerek Besasiri nisbeti ile tanınmıştır.”, Ebû'l-Fida, II, 179, İbnü'l Adim, s. 1, el-Hüseynî, s. 13.

²¹⁰⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 172.

²¹¹⁰ İbnü'l-Adim, s. 1; el-Hüseynî, s. 6; “Besasiri, Halife Kaibiemrillah'a mütehakkimane hitap ederdi. Hiç hürmet göstermezdi, kendisinin çok canını sıkardı”.

(Besasiri, Fatimiler ve Büveyhiler) intikam almak; 2) Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirip, dua ve niyazda bulunmak; 3) Hac yollarını Bedevi ve eşkıyalardan temizleyip güvenliğini sağlamak. 4) Suriye ve Mısır'da yuvalanmış muannidlerle (Fatimilerle) savaşmak, onları oralardan uzaklaştırıp, yeniden Abbasi halifesi adına hutbe okutmak; gibi niyet ve maksatlarla Bağdat'a geleceğini ilan etmiştir²¹¹¹. Şayet kaydedilenler doğruysa Tuğrul Bey, bu açıklamayla Fatimilere karşı, sadece hasmane bir siyaset takip ettiğini ifade etmekle kalmamış, açıkça savaş ilan etmiştir.

Bunun üzerine Tuğrul Bey Türk, Oğuz, İranlı, Kürt ve Deylemliler'den mürekkep 120 bin kişilik ordu ile Rey'den hareket edip, Bağdat'a vardığında²¹¹² Besasiri ve adamları buradan kaçıp Şam'a gelmişti²¹¹³. Sultan Tuğrul 25 Ramazan 447/8 Aralık 1055'te, Bağdat'a varmış bu sırada Bağdat halkı ile Tuğrul Bey'in askerleri arasında karışıklık çıkıp da iş ciddiye varınca Tuğrul Bey bunun sorumlusu olarak gördüğü Melikü'r-Rahim'i ve adamlarını tutuklatmış daha sonra Melikü'r-Rahim'i, es-Sirevan Kalesine²¹¹⁴ gönderilmiş böylece Büveyhoğulları devletinin yüz yirmi yedi yıllık devri de son bulmuştur²¹¹⁵.

Sultan Tuğrul Bey'in isyan eden yeğeni İbrahim Yınal üzerine yürümek için Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Besasiri, tekrar Bağdat'a varmıştır²¹¹⁶. İbrahim'in isyanını haber alan Tuğrul Bey harekete geçmiş ve bir taraftan kendi saltanatını kurtarmak için çaba harcarken, diğer taraftan Besasiri ve müttelikleri karşısında Abbasi hilafetini ve başkentini savunmasız bırakmamak için de, kuvvetlerinin bir kısmını ve veziri Amidülmülk ve karısı Hatun'u üvey oğlu Enuşirvan'ı Nusaybin'de bırakarak, onlara hemen Bağdat'a gitmelerini emretmişti²¹¹⁷. Bu emir gereği onlar da 4 Şevval 450/4 Kasım 1058'de Bağdat'a vardılar

İbrahim'in isyanı nedeniyle, Sultan Irak'tan ayrılmış ve bölge kısmen Selçuklu

²¹¹¹ Genç, s. 649.

²¹¹² İbnü'l-Adim, s. 1-2, el-Hüseyni, s. 13; "Sultan, 449 yılı Zilhiccenin on dördüncü Çarşamba günü Horasan'dan muazzam bir ordu ile hareket ederek Bağdat hududuna varmış.."

²¹¹³ er-Râvendî, I, 106, Reşidüddîn Fazlullah, s. 100 Yazıcızade Ali s. 49, İbnü'l-Adim, s. 1-2; "Bunu duyan Besasir, Tuğrul Bey'den kaçarak az bir kuvvetle Rahbe'ye geldi.... Muizüddevele ondan korkarak Rahbe'yi ona vermiştir.", Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 13, el-İsfahani, s. 9.

²¹¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 181.

²¹¹⁵ Hüseyini, s. 13.

²¹¹⁶ 8 Zilkade 450 (27 Aralık 1058), bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 201.

²¹¹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 201, Genç, s. 653.

askerinden arınmış, sonuçta Besasiri'nin önü açılmış ve hatta Bağdat'ı işgal için uygun bir fırsat da doğmuştu. İşte bu ortamı ve şartları, Fatimi hedefleri bakımından çok uygun bulan dâi el-Müeyyed, kendisiyle Mısır'a gitmek için Balis'te bekleyen Besasiri'ye: “*Şu an senin derhal Rahbe'ye dönüp oraların işini kendi karargâhından idare etmenin ve o bölgenin gelirlerini toplamanın tam zamanıdır... Gerçekten senin önüne çok büyük fırsat çıktı bu nimetin kıymetini bilmen gerekir. Ayrıca biz, sen orada bulunduğun ve mücadele ettiğin müddetçe, sana her sene çok mal göndeririz ve böylece sen de Rahbe'ye ilaveten daha birçok bölgeyi alabilirsin, imkânların genişler, gücün daha da artar*” diyerek, bu sözleriyle onu mücadeleye teşvik etmişti²¹¹⁸.

Musul padişahı ve hâkimi Karavaş b. el Mukalled²¹¹⁹ ve Kureyş b. Bedran²¹²⁰ ile ittifak ederek Halife'yi haremde muhasara edip daha sonra esir etmiştir²¹²¹. Bu sırada Halife, Alemüddin Kureyş b. Bedran'a sığınmış O'da Halife'yi Fırat kıyısında sağlam bir kale olan ve el-Hadise de denilen Ane'ye gönderilip²¹²² burada Muhariş adlı bir Arab'a²¹²³ teslim etmişti. Kureyş, Halife'nin karısı Aslan Hatun'u ise Ebû Abdullah b. Cerde'ye teslim etmiştir²¹²⁴. Kureyş Halife ve Reisü'r-Rüesayı himayesine aldığı anda el-Besasiri kendisine: “*Aramızda yaptığımız anlaşmayı bozuyor ve kararlaştırdığımız*

²¹¹⁸ Genç, s. 653.

²¹¹⁹ Karvaş, Kaimbiemrillah'ın cülusunun ardından Musul ve Kûfe'de hüküm sürmekteydi. Bkz. İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebû 'l-Farac, Al Muntazam fi Tarihu'l-Mülük ve'l-Umem, c. VIII, Haydarabad 1359, s. 147, er-Râvendî, I, 106, Reşidüddîn Fazlullah, s. 101; “Mekke Emiri ve Musul Padişahı Karavaş b. Muhammed ve Kureyş b. Bedran O'na katıldılar”. İbnü'l-Esir'e göre Ebû 'l Meni Karvaş b. el-Mukallid el-Ukayli 444 yılı Receb ayında (27 Ekim 1052) hapiste bulunduğu Musul'a bağlı el-Cerrahiyye Kalesi'nde vefat etmiştir.. İbnü'l-Esir, VIII. 160.

²¹²⁰ er-Râvendî, I, 106, Reşidüddîn Fazlullah, s. 101, İbnü'l-Adim, s. 2; “Besasiri, Kürt ve Deylemlilerden gücünün yettiği kadar asker topladı. Alemüddin Kureyş b. Bedran önderliğinde Kilaboğulları kabilesi ile Nurüddeve Dübeys b. Mezyed yönetimindeki Esedoğulları kabilesi de kendisine katıldı, böylece Besasiri Bağdat üzerine yürüdü.”, el-Hüseyni, s. 14; “Besasiri, beraberinde Arab Sultanı olup *Alemüddin* lakabı ile meşhur Kureyş b. Bedran b. Museyyeb el-Ukayli ile 450 yılı Şevvalinin ortasında Cumartesi günü Bağdat'a girdiler.”

²¹²¹ Yazıcızâde Ali, s 50, İbnü'l-Adim, s. 101.

²¹²² İbnü'l-Adim, s. 3, Reşidüddîn Fazlullah, s. 102, er-Râvendî, I, 106, el-Hüseyni, s. 14; “Kalatü'l-Hadise”

²¹²³ er-Râvendî, I, 106, Reşidüddîn Fazlullah, s. 102, İbnü'l-Adim, s. 3; “...Buranın hâkimi Ukayloğulları emirlerinden Muhariş adlı birisiydi ve Halifeye pek çok ikram ile onu memnun eden hizmetlerde bulundu.” İbnü'l-Esir, VIII, 203; “...Kureyş daha sonra Halife'yi amcazadesi Muhariş b. el-Mücella'ya teslim etmiş O'da O'nu bir hevdeç içinde Hadisetu'l-Ane'ye götürmüştür.”, el-Hüseyni, s. 14; “Emir Muhariş el-Ukayli kendisini aldı, Kalat ül Hadise'ye götürüldü.”, el-İsfahani, s. 14; “...Halife ise Ane Hadisesi'nde idi. Kureyş b. Bedran, amcazadesi Muhariş b. Mücella'dan onu istedi, lakin Mühariş, halifeyi himaye etti, kimsenin ona el uzatmasına imkân vermedi.”

²¹²⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 203; “Kureyş, Halife'nin karısı ve Tuğrul Bey'in yeğeni olan Aslan Hatun'u Ebû Abdullah b. Cerde'ye teslim etmiş”, İbnü'l-Esir, VIII, 205; “Tuğrul Bey Bağdat'a geldiği vakit, İmam Ahmed b. Muhammed'i Kureyş'e göndererek, Halife'ye yaptığı yardımdan ve O'nun karısı olan yeğenini korumasından dolayı O'na teşekkür etmiştir.”

şartlara muhalefet mi ediyorsun? diye haber göndermiş, bunun üzerine Kureyş: “Hayır. Biz ikimiz başımıza gelecek olayları birlikte göğüslemeye ve hiçbir meselede birbirimizin görüşünü almadan tek başına hareket etmemeğe and içmiştik.” demek suretiyle Besasiri'nin düşmanı olan Reisü'r-Rüesayî O'na teslim etmiş²¹²⁵, Besasiri de gayet fazıl ve kâmil bir kişi olan Halife'nin veziri Reisü'r-rüesa Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Seleme'yi²¹²⁶ işkenceyle öldürmüştür²¹²⁷. 451 yılında ise Besasiri Bağdat'ta Mansur camiinde Mısır Halife'si el- Muntasır adına hutbe okutmuştur.²¹²⁸

3.3.2. Tuğrul Bey'in İsyanı Bastırması

Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrıldığında, 449²¹²⁹/1057-1058'de Halife üzerine saldırıp onu zapt etmek isteyince Halife, Sultan'a bir elçi gönderip Besasiri'ye karşı kendisine yardım için Bağdat'a gelmesini istemişti. Halife bu olaylardan sonra Sultan'a yetiştirilmek üzere o dönemde Bağdat şahnesi olan Aytigin-i Süleymani'ye bir mektup yazdırmış O'da bu bunu alıp kaçarak Hulvan'a getirmişti²¹³⁰. O'nda şunlar yazılıydı: *“Allah Allah! Bir Müslüman bul. Zira düşman ülkeye müstevli oldu ve Karmatiler'in şiarı (alametleri) ortaya çıktı.”*²¹³¹ Bu durumdan oldukça müteessir olan Sultan, vezirine²¹³²: *“Tez Aytigin'e cevap yaz ki yollarımızı beklesin biz dahi yetiştik ve bu cevabı Halife'ye yetiştiresin ki onunda gönlüne teselli hâsıl olsun.”* dedi²¹³³ ve Amidülmülk Ebû Nasr Küdüri asrın kâtiplerinin bakiyesi ve gayet fazıl bir kişi olan Safî Ebû'l Ala Hassûl'ü çağırıp: *“Buna faydalı ve kısa cevap yazmak gerekir. Zira eğer Halife'ye arz edilirse, (mektup) ulaştığında bizim bütün askerlerimizle bu mektubun ardından yetişeceğimizden haberi olsun.”* deyince²¹³⁴ Safî, mektubun ardına bu ayeti yazdı: *İrcî' ileyhim fe le ne'tiyennehum bi cunûdin lâ kabele lehum bihâ ve le nuhricennehum minhâ ezilleten ve*

²¹²⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 202-203.

²¹²⁶ Yazıcızâde Ali, s. 50; İbnü'l-Esir, VIII, 179, “Ebû'l Kasım Ali b. el- Hasan b. el-Mesleme”, İbnü'l-Azîmî, s. 13; “İbnü'l Müslime”, el-Hüseynî, s. 42; “Ebû'l-Kâsım b. Mesleme”

²¹²⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 101; er-Râvendî, I, 106; İbnü'l-Esir, VIII, 202-203.

²¹²⁸ İbnü'l-Adîm, s. 3.

²¹²⁹ Yazıcızâde Ali, s. 49; er-Râvendî, I, 105.

²¹³⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 102; er-Râvendî, I, 106; Yazıcızâde Ali, s. 50.

²¹³¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 102; er-Râvendî, I, 107; Yazıcızâde Ali, s. 50; “...O ruk'a da şu yazılmıştı: *“Allah! Allah! Müslümanlığa yardım et. Meded yetiş ki düşmanlığın yakın olup küfrü ilan etti...”*”

²¹³² Amidülmülk el- Küdüri, bkz. Reşidüddîn Fazlullah, s. 102, er-Râvendî, I, 107.

²¹³³ Yazıcızâde Ali, s. 50; er-Râvendî, I, 107.

²¹³⁴ Reşidüddîn Fazlullah, s. 103, er-Râvendî, I, 107.

hum sâgîrûn(sâgîrûne).²¹³⁵ Amidülmülk, bu cevabı Sultan'a arz edip anlamını anlatınca Sultan'ın hoşuna gitmiş: “*Fâl-i hayırlıdır, inşallah öyle olur.*” demiştir²¹³⁶. Bu mektubu Aytigin'le gönderdikten sonra Sultan, muazzam bir ordu ile Irak tarafına yöneldi²¹³⁷. Tuğrul Bey, Besasiri'ye haber gönderip Halife'nin sarayına iade edilmesi halinde Irak'a girmeyeceğini, adına hutbe okutulması ve sikke basılmasıyla iktifa edeceğini bildirmişse de Besasiri bunu kabul etmemiş²¹³⁸ Tuğrul Bey'de Irak'a yönelmiş, Kûfe yolunda Besasiri'nin adamlarıyla Tuğrul Bey'in ordusu karşılaştığında Abdü'l-mülk'ün divitçisi Gümüştekin²¹³⁹ Besasiri'yi yakalayıp öldürmüş kafasını kesip Sultana götürmüştür. Sultan el-Besasiri'nin kafasının Halifelik sarayına götürülmesini emretmiş, bunun üzerine 15 Zilhicce 451'de (1060)²¹⁴⁰ el-Besasiri'nin kesik başı Babû'n-Nûbi önünde asılmıştır²¹⁴¹. Kaim Biemrillah, Besasiri kendisini tutsak alıp Hadise'ye gönderdiğinde burada bir dua hazırlayıp bir bedeviye verip Kâbe duvarına asılmasını emretmiştir ki O dua şöyledir: “*Zavvalı kulundan yüce Allah'a! Allahım sen saklanan sırları ve kalplerde yatan gizli şeyleri bilirsin.... kullarından bir kul senin nimetine nankörlük yapıp şükretmedi.... senin sabırlı olman karşısında o, kibirli ve şiddetli oldu, kötülük yapmak için bize saldırdı.... Bize yardım edenler azaldı, zalim kuvvet ve kudret buldu.... Biz ona karşı ancak senin yardımınla galebe çalabiliriz.....O senin yarattıklarınla kuvvetlendi, biz ise ancak seninle kuvvet buluruz. Ey âlemlerin Rabbi! Biz onu senin yargılamana havale ettik... Bana yapılan zulmü senin Haremine (Kâbe) sundu.. Allahım! O, günah işleyerek kuvvet bulduğu için onun kuvvetini çek al ve bizi onun nüfuz ve kudretine karşı gücü yeter kul, Ey merhametlilerin en merhametlisi!*” Bedevi o duayı Kâbe'ye asmıştır ve duanın Kâbe'ye asıldığı gün Besasiri'nin de öldürüldüğü anlaşılmış ve O tarihten yedi gün sonra O'nun kesik başı Bağdat'a gönderilmiştir²¹⁴². Sultan Tuğrul Bey ne kadar başkaldırmış kişi varsa hepsine siyaset etmiş ve Halifeye adamlar gönderip O'nu

²¹³⁵ “Onların yanına dön! Muhakkak biz onların üzerine karşısına çıkmayacakları ordularla geleceğiz ve onları oradan çok zelil ve alçak bir halde çıkaracağız” Kur'an-ı Kerim, 27 Neml 37.

²¹³⁶ Reşidüddîn Fazlullah, s. 103, er-Râvendî, I, 107; Yazıcızâde Ali, s. 50.

²¹³⁷ er-Râvendî, I, 107; Münecçimbaşı, I, 24. “... ağırlığından yerlerin titrediği, tozundan göklerin yer rengini aldığı ordusuyla” Reşidüddîn Fazlullah, s. 103; “..bastığı yerde yeri titreten, alet ve malzemelerinden dağları sallayan bir ordu ile.”

²¹³⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 205.

²¹³⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 207; el-İsfahani, s. 17; “Gümüştekin el-Amidi”.

²¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 207; Reşidüddîn Fazlullah, s. 103; “451 Zilhiccesinde”.

²¹⁴¹ İbnü'l-Esir, VIII, 207; Hasan İbrahim Hasan, IV, 17; er-Râvendî, I, 108; “...Başını Bağdat'ta halka teşhir etti.” el-Hüseyîni, s. 15; “Bağdat'ta bu kafayı Halifenin vezirini astığı ağaca astı.”

²¹⁴² İbnü'l Adim, s. 8-9, Ayrıca bkz. Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 62-63.

Ane'den getirtmiştir²¹⁴³. Böylece kendisini Şii Büveyhoğlu baskısından ve Besasiri gaillesinden kurtaran Tuğrul Bey'i Halife; "*Sultanu'l Meşrik ve'l-Mağrib- Doğunun ve Batının Sultanı*" unvanıyla taltif etmiştir²¹⁴⁴.

3.3.3. Besasiri İsyanında Fatımilerin Rolü

Fatımîler, Kuzey Afrika'da (Mağrib) devletlerini kurduktan sonra, daha ilk halife el-Mehdî Ubu Muhammed Ubeydullah (297-322/909-934) zamanında bile istikametini doğuya doğru yani Bağdat'a doğru yöneltmiştir. Bu amaç doğrultusunda 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmişler ve hemen ardından da Suriye'ye doğru asker çıkarmışlardır. Aynı dönemde ekonomik destek sağlamak suretiyle, Hicaz bölgesinde hutbenin kendileri adına okunmasını sağladılar.¹ Böylece kutsal bölgeler olan Mekke ve Medine de hutbeyi kendi adlarına okutmak suretiyle İslam dünyasında itibarlarını arttırdılar. Nitekim Mısır Fatımîlerinin ikinci halifesi olan el-Aziz Billah (955-996) zamanında bu devlet zirvede iken Kuzey Afrika, Sicilya, Mısır, Yemen, Hicaz ve Suriye bölgelerinde hutbe Fatımîler adına okunuyordu. Dolayısıyla İslâm dünyasının tamamında siyasî önder olmaları için önlerinde tek engel olarak, Irak'taki Bağdat yönetimi kalmıştı²¹⁴⁵.

Fatımîler, Selçuklulardan önce Bağdat hükümetini elinde bulunduran Büveyhilerle dâileri vasıtasıyla sıkı temasa geçmiş ancak, bu ilişki siyasî anlamdaki bir birlikteliğe dönüşmemiştir. Zira Büveyhilerin Fatımîlerin egemenliğini tanımaları halinde kendi egemenliklerinden olmaları söz konusu olduğu için Fatımîlerin hilafet konusundaki iddialarına olumlu yaklaşmadılar. Çünkü Bağdat'ta iktidâr tamamıyla kendi ellerinde idi ve bu yetkilerini hiç de Fatımîlere bırakmak niyetinde değillerdi²¹⁴⁶.

²¹⁴³ Reşidüddin Fazlullah, s. 103, el-Hüseyni, s. 14-15; "Sultan Tuğrul, Alemüddin Kureyş b. Bedran'a yazdı. Emirülmüminin Biemrillah'ın Daru'l-hilafe'ye iade edilmesini talep etti, O da bunu kabul ederek 450 yılı Zilkadesinin on birinci Pazartesi günü Kaımbiemrillah *Medinetü's-selam*'a geldi. Tuğrul askerleriyle beraber kendisini karşılamaya çıktı. Kaımbiemrillah *Serdakını* görür görmez attan kendisini aşağı atarak yere kapandı ve yedi defa yeri öptü. .. Halife sonra cebinden Beni Büveyh'ten kalma yakut ve on iki tane kıymetli inci çıkarıp Sultan'ın önüne koyarak bunun Halife'nin zevcesi Hatice Hatun tarafından hediye olduğunu ve kabul etmesini rica etti. Sultan bunu kabul edemeyeceğini beyan etti."

²¹⁴⁴ Apak, *İslam Tarihi*, s. 450. Bazı kaynaklarda "*Sultanü'l Maşrik ve'l-Mağrib*" ünvanının 449 yılında Sultan, Bağdat'a geldiği zaman verildiği zikredilmektedir. bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 197, Hasan İbrahim Hasan, IV, 11.

²¹⁴⁵ Aydın Çelik; "Fatımi-Selçuklu Münasebetleri", *Türkler*, IV, s. 745.

²¹⁴⁶ Çelik, s. 745.

Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilere karşı galip gelen Selçukluların doğudaki nüfuzu git gide arttığında ise Abbasi halifesi Kâim Biemrillah'a mektup göndererek, devletlerini kabul etmesini istediler. Şii İsmailî mezhebine mensup olan Fatimîler, Suriye'deki hâkimiyetlerini pekiştirmeye çalışırken, Sünnî Selçuklular ise Mâverâünnehir bölgesinde hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışıyorlardı. Özellikle Samaniler Devleti'nin yıkılmasından sonra, Selçuklular, Tuğrul Bey'in liderliğinde Horasan'a doğru ilerlemeye başladılar ve Merv, Nişapur, Kirman, Belh, Azerbaycan, Taberistan ve Hevârizm bölgelerini 429-437/1037-1045 yılları arasında yönetimleri altına aldılar²¹⁴⁷.

Besasiri İsyanının Fatimilerce desteklendiği kaynaklarda açıkça beyan edilmekte²¹⁴⁸, Fatimiler adına organize eden dâi el-Müeyyed, bu isyanla ilgili olarak: *“Ebu'l-Haris el-Besasiri ve Bağdatlı askerlere yazdığımız mektuplarla kendilerine destek olduğumuzu ve asker silah hususunda yardım edeceğimizi bildirmek üzere görüşmeler başladı...”* diyerek Besasiri hareketindeki Fatimi rolünü açıkça itiraf etmektedir²¹⁴⁹.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişi ve Besasiri'nin buradan ayrılmasının akabinde kaynaklarda el-Müeyyed'in: *“Şüphesiz ben, çalışmalarımın heba olduğunu ve Mısır'dan getirdiğim malların yok olduğunu gördüm. Hâlbuki ben bu iş için (yani Besasiri-Fatimi ittifakının oluşturulup Selçuklu-Abbasi cephesine karşı mücadele için) kalkıp Mısır'dan buraya (Halep, Balis, Rahbe) geldim. Fatimi halifesinin gönderdiği yüklü malları getirdim. Ve bu şekilde Fatimi taraftarlarını bir araya topladım... Selçukluların azgın düşmanlığı Fatimiler üzerine gelecek ve onlar Fatimi topraklarına musallat olacak; ya da buna mani olmak için yeni çareler bulacağız.”* diyerek gelişmeler karşısındaki düşüncelerini ve faaliyetlerini aktardığı, ayrıca Fatimiler'in, Selçuklu gücünü ve tehdidini durdurmak için elbette türlü tertip ve tedbire başvuracağı dile getirilmektedir²¹⁵⁰. Bazı kaynaklarda Besasiri'nin İbrahim Yınal'la mektuplaşp, O'nu kardeşi Tuğrul Bey'e karşı kışkırttığı²¹⁵¹ hatta İbrahim'e elli bin dinar-ı kâmil gönderdiği²¹⁵² de zikredilmektedir. Fatimilerin Halife Mustansır adına ya dâi el-

²¹⁴⁷ Çelik, s. 746.

²¹⁴⁸ Hasan İbrahim Hasan, IV, 12.

²¹⁴⁹ Genç, s. 649.

²¹⁵⁰ Genç, s. 650.

²¹⁵¹ Bkz. İbnü'l-Adim, s. 4, İbnü'l-Esir, VIII, 200.

²¹⁵² Karataş, s. 166.

Müeyyed veya müttetikleri Besasiri vasıtasıyla, Fatımilerin Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal'ı isyana teşvik ettiklerine ve bu maksatla aralarında bir antlaşma yapıldığına dair sadece işaret ve kısa rivayetler de bulunmaktadır²¹⁵³ ki bu durum da Fatımiler'in Selçuklu yönetimini ve gücünü yıpratmak için, İbrahim Yınal'la anlaşarak onun durumundan faydalanıp onu kendi emellerine alet ederek isyan ettirdiği de düşünülebilir. Bu sıralarda Tuğrul Bey'in anne bir üvey kardeşi İbrahim Yınal, kendi elçisiyle Halep yakınlarındaki Balis'te karargâhlarında bulunan Besasiri ve müttetiki Kureyş b. Bedran el-Ukayli'ye, şifreli bir mektubunu gönderir. Bu mektupta, görünüşte, Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın, Besasiri ve Kureyş hakkında iyi şeyler düşündükleri, Selçuklu itaatine girmeleri halinde ise kendilerine birçok vilayet verileceği ve ihsanlarda bulunulacağı ifade edilmektedir. Ancak el-Müeyyed'e göre gerçekte mektup farklı mesajlar içermektedir ve mektubun esas maksadı ve içeriği hakkında o, şu yorumu yapmaktadır: “Hakikatte bu mektupta, Besasiri ve Kureyş benden, Tuğrul Bey'e karşı isyan etmesi için, İbrahim Yınal'ın istediği mal, silah, para, hil'at ve unvan gibi şeyleri Fatimi hilafetinden temin etmem; buna karşılık isyan edip, Selçuklu tahtını ve topraklarını ele geçirmesi halinde Fatimilere itaat etmesi ve onlar adına hutbe okutması şartıyla, onunla anlaşma yapmak için bunları konuşmamı ve aracılık etmemi istiyor ve buna işaret ediliyordu”. Bu ifadeler, İbrahim Yınal isyanının ortaya çıkışına ve arka planına ışık tutmaktadır²¹⁵⁴.

Yine el-Müeyyed'in Sire'sinde bu olayın cereyan edişi şöyle anlatılmaktadır: *“İbrahim Yınal'ın elçisi, önce Balis'te bulunan Besasiri ve Kureyş'e gelmiş ve bu mektubun zahiri ve batını manalarının hepsini onlara anlatmış. Onlar da bunun üzerine, İbrahim Yınal'ın isteklerini bana iletmesi ve benimle görüşerek bunları temin etmemle ilgili karşılıklı anlaşma yapmak ve bunu kesinleştirmek için elçiyi, Haleb'e benim yanıma gönderdiler. Bu elçi, yolculuk şartları ve adetleri gereği sufi kılığında bana geldi... Akabinde elçi İbrahim'in mektubunun muhtevasını gizli ve açık bütün yönleriyle açıkladı ve her şeyi bana anlattı. Benden hüsn-ü kabul gördü ve olumlu cevap aldı. Daha sonra, ben de onun gibi sufi üslubunu kullanarak her şeyin gerçek yanını asıl maksadı ve uygulanacak planın her yönünü ayrı ayrı açıkladım (bir mektup yazdım), çok sevindi, kalbi mutmain oldu. Böylece İbrahim Yınal'ın Fatimi Hilafetinden*

²¹⁵³ Genç, s. 650.

²¹⁵⁴ Genç, s. 651.

istediği silah, mal, hilat ve unvan gibi şeyleri sağlayacağıma dair onunla bir anlaşma yaptım. Anlaşma metnini ya da senedini efendisine (İbrahim Yınal'a) götürmesi için kendisine verdim... Sonra bu elçi benim yanımdan ayrıldı, Besasiri ve Kureyş'e uğrayarak oradan Musul'daki efendisi İbrahim Yınal'ın yanına gitti". Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, İbrahim Yınal'la Fatımilerin bölgedeki temsilcisi el-Müeyyed arasında dolaylı bir görüşme ve anlaşma gerçekleşmiştir²¹⁵⁵. Bu da göstermektedir ki İbrahim Yınal isyanının tertibi ve ortaya çıkmasında Fatimi faktörü ve rolü kesinlik kazanmaktadır.

Rahbe'ye gittikten sonra kendisine katılanlarla birlikte belli bir güce ulaşan el-Besâsîrî, Fatimîlerle olan ilişkilerini daha da güçlendirmiş ve Halife Müstansır'a haber göndererek, itaatine girmek istediğini bildirdi. Zaten o zamanlar Kahire'de bulunan Irak dâisi Habbetullah eş-Şîrazî ile daha önceden yazışlıyordu. Nitekim o kısa bir süre önce Şîrazî'ye yazdığı mektupta: *"Eğer elimden tutarsanız, size ülkeler fethederim, yine eğer desteğinizi ve yardımlarınızı (boynumuza) takarsanız, sizin adınıza (tüm) yüksek ve alçak yerleri fethederiz"* demişti²¹⁵⁶.

Besasiri, Halife'nin ikametgâhı olan Bağdat'ı işgal ettiğinde Abbasi Halifesi Kaim hem kendisinin hem de bütün diğer Abbasiler'in sahip olduğu haklardan el-Muntasır lehine feragat ettiğine dair bir vesika imzalanmaya zorlanmış, Besasiri akabinde Halifelik alametlerini (Emanet-i Mukaddese), Resulullah'ın hırkası ile ayrıca Kaim Biemrillah'ın sarığı ve saraydaki fevkalade süslemeli bir pencereyi de zafer ve dostluk nişanesi olarak Kahire'ye göndermişti²¹⁵⁷. Mansur Camiinde daha sonra Rusafe Camiinde Fatimi Mustansır adına hutbe okutmuş²¹⁵⁸ ve bu hutbe aylarca devam etmiştir²¹⁵⁹. Alevilerin işareti olan beyaz bayrakları Abbasi bayrağının yerine koymuş, minberde Ali ve evladını övmelerini emretmiş ve ezana Hz. Ali'nin adını

²¹⁵⁵ Genç, s. 651.

²¹⁵⁶ Çelik, s. 747.

²¹⁵⁷ Hitti, s. 647.

²¹⁵⁸ Ebû 'l-Fida II, s. 177, İbnü'l-Adim, s. 3, İbnü'l-Azimi, s. 13, İbnü'l-Esir, VIII, 201; "450 yılı 8 Zilkadede (27 Aralık 1058) el-Besasiri Bağdat'a vardı... el-Besasiri Mansur Camiinde, Mısır Fatimi Halifesi el-Muntasır Billah el-Alevi adına hutbe okuttu ve O'nun emriyle ezan "*hayya ala hayri'l amel*" şeklinde okunmaya başlandı", el-Hüseyini, s. 14; "450 yılı Şevvalin yirmi birinci Cuma günü Mısır sahibi Mustansır Billah el-Ubeydi adına hutbe okuttular"

²¹⁵⁹ İbnü'l-Adim, s. 3, İbnü'l-Azimi, s. 13, er-Râvendî, I, 106, el-Hüseyini, s. 14; "... bu fitne Bağdat'ta 451 yılı Şevvaline kadar devam etti."

koydurmuştur²¹⁶⁰. Amaçları, Müslümanları Hz. Ali'nin (R.A.) soyundan yeni bir halifenin şemsiyesi altında birleştirmek, Bağdat Abbasi Halifeliğini ortadan kaldırıp, Sünniliğin merkezi olan Bağdat'ta Şîî egemenliğini kurmak olan Fatımiler Büveyhi hanedanlığıyla bunu başaramayınca Selçuklular'ın Mısır ve Suriye'yi fethetmelerine Arslan Besasiri vasıtasıyla engellemek istemişlerdir²¹⁶¹. Besâsîrî'nin Bağdat'ı alıp hutbeyi Fatimîler adına okuttuğu haberi el-Müstansır'a ulaşınca, o şehrin süslenmesini emrederek bu günü sevinç günü olarak ilan etmiş, ülkede gösteriler düzenlendi. Öte yandan Irak'tan gelen haber üzerine sarayın meşhur şarkıcısı Tabbâle, Müstansır'ın huzurunda şu beyti hem çalıp hem de söyledi: *“Ey Abbasoğulları mülk (hilâfet) işini aslına verin, Sizin mülkünüz emanettir, emanet ise geri verilir.”* bu beyit Müstansır'ın hoşuna gidince ona: *“dileğini söyle”* dedi. Bunun üzerine Tabbâle, halifeden Maks civarında Nil'in kıyısında olan ve Mısırlılarca piknik yeri olarak da kullanılan kıymetli bir araziye ikta' olarak istedi. Halife bu isteğini kabul etti ve orayı ona verdi. Nitekim bundan böyle, bu arazi Kahire'de Ardu't-Tabbâle olarak bilindi. el-Besâsîrî'nin Fatimî hilafetinin nüfuzunu Bağdat'ta yayma konusundaki tüm gayretlerine rağmen, O'nun nüfuzunu tüm Irak topraklarına yayması için Halife el-Müstansır'dan desteğin devamı gelmedi. Dolayısıyla el-Besâsîrî'nin Bağdat'taki ayaklanması fazla uzun sürmemiştir²¹⁶².

Besasiri isyanı sırasında el-Besasiri'nin Bağdat'ta adına hutbe okuttuğu Mısır Fatimi Halifesi el-Mustansır Billah, 487 yılı 18 Zilhiccesinde (29 Aralık 1094) ölmüş yerine oğlu Ebû'l Kasım Ahmed el- Musta'li geçmiştir²¹⁶³.

3.4. DAVET-İ CEDİDESİYLE HASAN ES-SABBAH VE BÂTİNİLİK

3.4.1. Bâtnilik

Bâtıniyye: Bu topluluk, hiçbir millete (dine) bağlı değildir. Yaratıcıyı tanımazlar ve ahireti inkâr ederler. Bunların ilk ortaya çıkışı ile ilgili olarak kaynaklarda şöyle bir

²¹⁶⁰ İbnü'l-Adim, s. 3.

²¹⁶¹ Dayandı, s. 44.

²¹⁶² Çelik, s. 747-748.

²¹⁶³ İbnü'l-Esir, s. 384, Mısır'da Salahaddin Yusuf b. Eyyübi, gücü iyice artıp, Halife el-Adıd Lidinillah Ebû Muhammed el-İmam Abdullah'ın ise gücü iyice zayıfladığında 567 yılı Muharrem ayının ikinci cuma günü (17 Eylül 1171), el-Adıd adına okunan hutbeye son verip Abbasi Halifesi el Mustazi Billah adına hutbeyi okutmuş, böylece Mısır'da 272 yıl kadar süren Fatimi devleti de son bulmuştur. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IX, 372- 374

hadise zikredilir: "Ehvaz vilayeti halkından Abdullah b. Meymun el Kaddah adlı bir kimse vardı. Adı geçen Abdullah zındıklardan idi. İmam Cafer Sadık'a ve çoğu zaman da onun oğlu İsmail'e hizmet ederdi. İsmail vefat ettikten sonra, İsmail'in oğlu Muhammed'i de alarak Mısır taraflarına yöneldi. Muhammed, yolda vefat etti ve bir hamile cariyesi kaldı. Abdullah Meymun'un da hamile bir cariyesi vardı. Abdullah, Muhammed b. İsmail'in cariyesini öldürüp, kendi cariyesine, onun cariyesidir, dedi. Sonra adı geçen cariyenin bir oğlu oldu. *"Bu, Muhammed b. İsmail'in oğludur ve zamanın imamıdır"* diyerek halkı kandırdı. Aslında Acem ülkelerinin oğullarından ve İslam dininin kalplerinde din düşmanlığı apaçık olan düşmanlarından bir topluluk, adı geçene uydular. Halkı bu yolla sapıklığa düşürüp, Mağrib ülkelerinde, Mısır'da ve İskenderiye'de bu sapıklık yayıldı. Civar bölgelere dailer gönderdiler. İşin sonunda bu topluluktan, Mehdi adında biri Mısır'a padişah oldu. Ondan sonra Ka'im Makam adlı biri padişah oldu. Nesiller sonra saltanat nöbeti Mustansır'a geldi. Mülhidlerin reisi olan Hasan Sabbah, adı geçenden izin isteyerek Acem diyarına gelip halkı küfür ve zındıklığa sevk etti. İşin sonunda, Acem diyarında mülhidlerin fitnessi öyle bir noktaya ulaştı ki, İslam sultanlarının hepsi de muzdarip oldular; çoğunluğu mülhidlere mağlup oldu, bazıları da sulh ve sığınma yolunu tuttular. Sonuçta Cengiz oğullarından Hülagü Han, kâfirlerle birlikte gelip İslam ülkelerini mülhidlerden kurtardı ve adı geçenleri idam etti. Allah, öldürene de öldürülene de lanet etsin"²¹⁶⁴.

Bâtınlık konusunda el-Bağdadi'nin tesbiti ise zikre şayandır:

Bilin ki Bâtıniyye'nin Müslümanlara verdiği zarar Yahudiler'in, Hristiyan ve Mecusilerin verdiği zarardan daha büyüktür. Hayır, hayır! Dehriyenin (Materyalist) ve kâfirlerin öteki kollarının sebep olduğu zarardan daha büyüktür. Bu kadarla da bitmiyor. Ahir zamanda çıkacak olan Deccal'in zararından daha büyüktür. Çünkü ortaya çıktıkları andan bugüne kadar (el-Bağdadi'nin kendi dönemi) Bâtıniyye'nin iddialarıyla dinden sapanlar, ortaya çıkacağı zaman Deccal'in saptıracağından daha da çoktur. Zira deccalin fitnessi kırk günden çok sürmeyecektir. Bâtıniyye'nin rezaletleri ise kum taneleri ve yağmur damlalarından daha fazladır"²¹⁶⁵.

Bugün İslam âlemi inanç itibariyle bölünmüş bir durumda ise bunun başlıca

²¹⁶⁴ Fığlalı, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvani ve İtikadi Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", s. 265-67.

²¹⁶⁵ Bkz. el-Bağdadi, s. 282.

sebepleri arasında Kur'an ve hadislerin yanlış te'vil ve tefsir edilmesi gelmektedir. Müteşabih ayetleri, te'vil etmek âdetinin İslamiyete yerleşmesini birçok muteber kelam ve tasavvuf bilginleri hoş karşılamışlarsa da Bâtnîler'in her nassı, her istilâhı ve her kaideyi te'vil etme teşebbüsü hiçbir Ehl-i Sünnet bilgini tarafından hoş karşılanmamıştır²¹⁶⁶.

Bâtnî mezhebi ilk kez Gıyas isminde biri tarafından ortaya atılmıştı. Gıyas, Elbeyan ismini verdiği kitabında Kur'an'a büsbütün başka manalar veriyor, İslam dinini ayrı bir şekle sokuyordu (817). Herşeyi mübah sayan Gıyas'ın Elbeyan'ı büyük bir rağbet kazanmış, bundan istifade eden Ahvazlı Mehmed Ali-i Berkai halkı alenen Bâtnîliğe davete başladı (869)²¹⁶⁷.

Kur'an ve hadislerin zahiri manalarından başka Bâtnî anlamlarının da bulunduğunu iddia eden Bâtnîyye fıkası Hicri ikinci yüzyılda türemiştir²¹⁶⁸. Bâtnîyye mezhebini kuranlardan biri "*el-Kaddah*" olarak tanınan Meymun b. Deysan, Cafer es-Sadık'ın azatlı kölesi olup Ahvazlı idi. Diğeri ise "*Dendan*" lakaplı Muhammed b. Hüseyin olup²¹⁶⁹, aslen İranlı olan bu iki şahıs Müslümanların İran üzerinde hâkimiyet kurmasını bir türlü hazmedememişlerdir. Bu şahıslar, Eski İran medeniyet ve hâkimiyetinin yeniden canlanmasını arzu etmelerine karşın İslam Devleti'nin nüfuz ve kudreti karşısında bu arzularına kılıç ve kuvvetle ulaşamayacaklarından gizli bir cemiyet kurmuşlardır²¹⁷⁰. Bunlar Irak valisinin cezaevinde iken Bâtnîyye mezhebini kurmuş, buradan çıktuktan sonra Dendan tarafından Tûz dolaylarında propagandalarına başlamışlardır²¹⁷¹. Bu cemiyet aracılığıyla da Kur'an ve hadisleri te'vil ederek uzak anlamlara sürükleme yolunu kullanarak Müslümanlar arasına gizlice nifak sokmak suretiyle İslamı yıkmak amacıyla kurulan bu cemiyet ise daha sonradan *Bâtnîyye* olarak adlandırılmıştır²¹⁷².

Mezhebin kurucularından Meymun b. Deysan ve oğlu Abdullah, Hz. Peygamberin torunlarının bazı haksızlıklara uğradığını bildiklerinden ve halkın bu

²¹⁶⁶ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 76.

²¹⁶⁷ Günaltay, "İslam dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", s. 74-75.

²¹⁶⁸ İbrahim Agâh Çubukçu; "İbahilik ve Bâtnîlik", *AÜİFD.*, XVIII, 1970, s. 68.

²¹⁶⁹ el-Bağdadî, s. 282, Çağatay-Çubukçu, s. 76; "Meymun b. Deysan ve Abdullah b. Meymun el-Kaddah"

²¹⁷⁰ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 76.

²¹⁷¹ el-Bağdadî, s. 282.

²¹⁷² Çağatay-Çubukçu, s. 76.

haksızlıklar karşısında duyduğu merhamet hisleri yanında inançları icabı Ehl-i Beyt'e hürmetlerinin de farkında olduklarından²¹⁷³ Meymun b. Deysan kendini önce Akil b. Ebu Talib'e nispet ederek onun neslinden geldiğini daha sonra kendisinin Muhammed b. İsrail b. Cafer es-Sadık'ın oğullarından olduğunu iddia etmiştir²¹⁷⁴. Suriye'nin Selemye şehrinde kurdukları karargâhta²¹⁷⁵ propaganistler göndererek faaliyetlerini gerçekleştirmek suretiyle, birçok költürsüz kimseleri kandırmak suretiyle davalarını gizlice yaymaya muvaffak olmuşlardır²¹⁷⁶.

Kendi aralarında iki kola ayrılan Bâtınilerden bir kısmı, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer es-Sadık'tan sonra yedinci imam olarak Cafer'in oğlu İsmail'i tanıdıklarından dolayı bunlara "*İsmailiyye*" denilmiştir. Diğer bir kol ise; Cafer es-Sadık hayatta iken oğlu İsmail ölmüş bu sebeple Bâtınilerin bir kısmı da Cafer'in eski vasiyetinden vazgeçerek torunu Muhammed b. İsmaili imam tayin ettiğini söylemiş ve burada yedinci imam olarak İsmaili değil onun oğlu Muhammed'i tanıdıklarından bunlara da "*Mübarekiyye*" denilmiştir²¹⁷⁷.

Bâtıniler mezheplerini neşr ve tamim için her tarafa Dailer (propagandacılar) gönderiyorlardı. Bâtını daileri propagandalarını en ziyade İranlı Mecusi oğullarıyla Şüubi ve Araplardan Rebia kabilesi arasında neşrediyorlardı. Kerhen Müslüman edilen Mecusiler İslam'a hasım olduklarından, Şübüler Araplara ve Araplığa düşman olduklarından, Rebialar ise Peygamber'in Mudariler'den olması dolayısıyla Müslümanlığı sevmiyorlardı. Dailer, Perslere İran saltanatının ihya ve idare edileceği, Şübülere Araplığın yıkılacağı, Rebialara da Mudariler tahakkümünün ve Mudarilerden olan halifelerin ortadan kaldırılacağı ümidini veriyorlardı²¹⁷⁸.

Bâtıniliğin dini esaslarını koyanların Mecusilerin oğulları oldukları ve onların seleflerinin dinlerine yatkınlık gösterdikleri²¹⁷⁹ ancak Müslümanların kılıçlarının

²¹⁷³ Çağatay-Çubukçu, s. 77, Çubukçu, "İbahilik ve Bâtınlık", s. 69.

²¹⁷⁴ el-Bağdadî, s. 282; Çağatay-Çubukçu, s. 77; Çubukçu, "İbahilik ve Bâtınlık", s. 69.

²¹⁷⁵ Hitti, s. 603.

²¹⁷⁶ Çağatay-Çubukçu, s. 77, Çubukçu, "İbahilik ve Bâtınlık", s. 69.

²¹⁷⁷ Çağatay-Çubukçu, s. 77.

²¹⁷⁸ Günaltay, "*İslam dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu*", s. 75.

²¹⁷⁹ el-Bağdadî, s. 284, Muhammed b. Hasan ed-Deylemi, *Beyan-ı Mezahib-i Bâtıniyye ve Batılâne*, Matbatu'l Devlet-i İstanbul 1938, s. 19.

korkusundan bunu açığa çıkarmaya cesaret edemedikleri²¹⁸⁰ zikredilmektedir.

Bu suretle temeli atılan Bâtnilik zamana ve zemine göre çeşitli lâkaplar altında zuhur etmiştir ki bunlar; *İsmailiyye, Seb'iyye, Ebu Müslimiyye, Hurremiyye, Babekiyye, Maziariyye, Mukannaiyye, Nuseyriyye, Düzilik, Haşhaşiyye, Sabbahiyye, Talimiyye, Fidaviyye, Melâhide, Karmatiyye veya Karamita, Huremdiniyye ve Muhammire* gibi lâkaplar olarak karşımıza çıkmaktadır²¹⁸¹. Bunlar gerçekte haram şeyleri helal saydıkları için *İbahiyye*, Allah'la Peygamberi inkâr ettikleri için *Zenadika* adlarını da almışlardır²¹⁸².

Abdulkahir el-Bağdadi ise Bâtnilikle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

*“Bana göre Bâtıniyye'nin dini hakkındaki en doğru husus onların alemin kadimine inanan ve yaratılışın arzu ettiği her şeyi mübah görme eğiliminden dolayı bütünüyle şeriatı ve peygamberleri inkâr eden maddeci (Dehri) zındıklar olduklarıdır.”*²¹⁸³

Bu Bâtini gruplardan bunlardan bazılarını kısaca izah etmek gerekirse;

3.4.1.1. Ebu Müslimiyye

Ebu Müslim Abdurrahman el-Horasani'ye nisbetle Bâtini bir fırkaya verilmiştir. Horasani, Şia'nın Kaysaniyye bölümünün Ravendiyye koluna mensup olup bu fırkanın görüşlerini benimsemiştir.

Ebû Müslim öldürüldükten sonra Horasan ve civarında ortaya çıkıp, O'nun ölmediğini, bir gün geri dönerek yeryüzünü adaletle dolduracağını ileri sürerek ortaya çıkan *“el-Müslimiyye”* fırkası Mansur üzerine yürümüşse de başarılı olamamışlardır²¹⁸⁴. Ebu Müslim'in katlinin ardından kanını talep için Sunbad/Sünfaz adlı bir kişi Horasan'da ortaya çıkıp Rey'den Horasan'a pekçok kişiyi de etrafında toplayıp isyan etmiş ancak Mansur'un el-İclî komutasında gönderdiği ordu tarafından yenilgiye

²¹⁸⁰ el-Bağdadî, s. 284.

²¹⁸¹ ed-Deylemi, s. 5.

²¹⁸² Çubukçu, “İbahilik ve Bâtnilik”, s. 69.

²¹⁸³ el-Bağdadî, s. 294.

²¹⁸⁴ Sırma, s. 18, el-Mesudi, III, 293.

uğrayıp yakalanmış ve onunla birlikte 6.000 kişi öldürülmüştür²¹⁸⁵.

Ruhların ölmeyip devredeceğini yani Tenâsuh'a inanan bu fırka²¹⁸⁶ mensupları aynı zamanda hulul²¹⁸⁷ taraftarı idi²¹⁸⁸.

Ebu Müslim Horasani'nin:

*“Yüce Allah ruhları yarattı ve onları mükellef kıldı ve onlardan kimin O'na itaat edeceğini ve kimin de karşı geleceğini bilenler vardır. Ona karşı gelenler ancak baştan karşı gelmişlerdir. Bu yüzden günahlarının miktarına göre tenasuhla ve çeşitli bedenlere sokulmakla cezalandırılırlar.”*²¹⁸⁹ dediği de zikredilmektedir. Kendisi siyasi hadiselerle de karışmış, bilhassa hilâfetin Emeviler'den Abbasiler'e geçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Abbasiler'den Mansur zamanında öldürülen Horasani'nin fikirleri devam etmiş, İshak adında birisi Maveraünnehirde propagandaya devam etmiş ve Ebu Müslim'in imam olduğunu, ölmediğini ileri sürmüştür. Bu fırka mensupları nasları te'vil ederler ve her türlü dini yasakları işlemekten çekinmezlerdi. Bu fırka mensupları Allah'ın Ebu Müslim'e hulul ettiğine de inanırlardı²¹⁹⁰.

3.4.1. 2. Mukannaiyye

Abbasiler devrinde Mâverâünnehir'de peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla ortaya çıkan, adı Atâ, Hakîm, Hişâm b. Hakîm ve Hâşim b. Hakîm olarak kaydedilen Mukanna, şaşılığını/tek gözünün körlüğü dolayısıyla yüzüne örttüğü yeşil bir örtü (kınal) veya altın bir peçe ile gizlediği için *"Mukanna"* (örtülü) lakabıyla şöhret bulmuştur. Onun görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu aşırı müşebbihe fırkası *Mukannaiyye* diye anılmaktadır.

3.4.1.3. Hurremiyye

İslamiyet'ten önce mevcut olup kadında ve malda ortaklığı kabul eden ve Mecusiliğin tesiri altında olanlar ve İslamiyet'ten sonra faaliyet gösterip geniş çapta

²¹⁸⁵ el-Mesudi, III, 294.

²¹⁸⁶ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 79.

²¹⁸⁷ *Hulûl*; Yaratanın yarattığının içine girdiği inancı.

²¹⁸⁸ Çağatay-Çubukçu, s. 79.

²¹⁸⁹ Bkz. el-Bağdadî, s. 276.

²¹⁹⁰ Çağatay-Çubukçu, s. 79.

Babekiyye fırkası tarafından temsil edilen olmak üzere ikiye ayrılan Hurremilerin ikinci kısmı İslami bütün yasakları helal sayıp ana, kız kardeş ve kız evlatla evlenmeyi caiz gördüklerinden İbahilerden de sayılmışlardır²¹⁹¹.

Mezdek tarafından kurulan dini harekete ve Şia'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalardan biri olan Hürremiyye'nin ismi konusunda farklı görüşler belirtilmektedir. Müslüman müelliflerin çoğu fırka mensuplarının her şeyi hoş ve mübah saydıklarından Farsça Hurrem (şen, neşeli)'den geldiğini ileri sürerlerken, Mezdek'in öğretisinin eski bir yerleşim merkezi olan Belh yakınlarındaki Hürrem kasabasındaki Hürremiyye adlı bir dağa veya Belh'in Hürremâbâd köyüne nisbetle bu adı aldığı yanı sıra kocasının öldürülmesinin ardından önce Medain'e daha sonra Rey'e kaçıp orada mezhebi yaymaya çalışan Mazdek'in karısı Hürreme'den dolayı firkanın bu adı aldığına dair görüşler mevcuttur²¹⁹².

Hurremiler, yüce bir ruha inanmaktadırlar ve onlar bu ruhun peygamberlere ilham ettiğini kabul ederler. Hurremilerden bir kısmı peygamber olarak İslam öncesi Şervin isimli bir şahsa, onun en efdal peygamber olduğuna inanırlardı. Onun İslam peygamberi de dâhil bütün peygamberlerden daha yüce olduğuna inanıp, onun için mabetlerinde dua ettiklerinden bu gruba "*Şerviniyye*" de denilmekteydi²¹⁹³. Şervin'in babasının Zenc, annesinin ise bir İran padişahının kızı olduğuna, İslamiyet'ten önce yaşadığına, bunun ilk defa "*Şeyhü'l-cebel*" adını aldığına ve bunların dağlarında her türlü sefahat ve kayıtsızlığın hüküm sürdüğüne dair kayıtlar mevcuttur²¹⁹⁴. Nitekim bunlar umumiyetle elbiselerini kırmızıya boyadıklarından *Muhammire* adıyla da anılmaktaydılar²¹⁹⁵.

Hürremiyye'ye göre yeryüzünde devamlı peygamberler bulunur, vahiy ulu kişilerde kendini gösterir ve ruhlar bedenden bedene geçer böylece peygamberlik ruhu da Âdem'den Nuh'a Ondan İbrahim'e, ondan Musa'ya, ondan İsa'ya, ondan Muhammed'e, Muhammed'den Aliye, ondan Muhammed b. Hanefiyye'ye ve ondan da

²¹⁹¹ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 80.

²¹⁹² Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*. Cilt: XVIII, İstanbul 1998, s. 500.

²¹⁹³ Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, s. 57.

²¹⁹⁴ D.S. Margolouth, "Hürremiyye", *İA*. V. s. 596.

²¹⁹⁵ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 82.

Ebû Müslim'e ondan da nihayet bunların liderine geçtiğine inanırlardı²¹⁹⁶. Bu taife Ebû Müslim'in ölmediğine, adalet dağıtmak için geri geleceğine inanıyor Babek'in de Ebû Müslim'in yerine gelen bir Mehdi olduğuna inanıyorlardı. Ebû Müslim'e olan aşırı sevgi ise Hürremiyye'nin bütün fırkalarında görülen özellik olup, onu öldürdüğünden dolayı Ebû Cafer Mansur'a lanet okurken Fatıma bint Ebû Müslim'in oğlu Mehdî b. Feyrûz'a salat ve selam edip rahmet okurlardı²¹⁹⁷. Toplantılarında Ebû Müslim'i²¹⁹⁸ anıp, Ebû Müslim'i öldüren halife Mansur'a lanet etmeleri kendi içinde bir tezat gibi görülse de, yani hem Ebû Müslim'in ölmediğine inanıp hem de onu öldüren halifeye lanet okunması, bu durum ruhun bedenden bedene geçtiğine olan inançla paralellik arz etmektedir. Hukuki problemlerini çözmek için başvuracakları imamları ve "*Frişteh*" (*Melek*)" denilen dini rehberleri vardı ve şarap ve diğer alkollü içkileri içmek en hayırlı ve bereketli bir hareket olarak telakki edilirdi²¹⁹⁹.

Tenasuh; Ruhların bedenden bedene geçtiği inancıdır²²⁰⁰ ki bu fırka mensupları ruhun bedenden bedene intikal ederek ceza veya mükâfat gördüğünü, ruhun hayvan cesetlerine intikali suretiyle azap gördüğünü ve bütün ruhların tekrar dünyaya döneceğine dair bir tenasuha inanırlardı. Gusül, namaz, hac, oruç gibi temel ibadetlerle, ilgisi bulunmayan bu fırkaya göre dine inanan herkes mükâfat ümit edip cezadan korktukça doğru yoldadır²²⁰¹.

Hürremiyye, bir anlamda Mazdekizm'in kültürünü tevarüs etmiştir. Bundan dolayı kendilerine "*Şehvetleri kendilerine helal edinenler*" anlamında Hürremiyye denildiği de belirtilir. Rızası olduktan sonra kimseye zarar vermediği sürece kadınlarla her türlü zevki yapmak mübah addedilmiştir. Tarihçiler, onların temel felsefesinin sınır tanımaz bir zevk anlayışı olduğu, kadınları toplumun ortak malı olarak değerlendirdikleri hususundan hemen hemen aynı bilgileri vermektedirler. Senede bir gün gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp karanlıkta topluca fuhuş yaptıkları "*Hürremiyye*" kelimesinin de anne ve kız kardeşle evliliği mübah görmeleri

²¹⁹⁶ Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 57.

²¹⁹⁷ Muhammedoğlu, s. 501.

²¹⁹⁸ Azimli, s. 58.

²¹⁹⁹ Muhammedoğlu, s. 501.

²²⁰⁰ el-Bağdadî, s. 270.

²²⁰¹ Muhammedoğlu, s. 501.

nedeniyle bu gruba verildiği de dile getirilmektedir²²⁰².

162 başlarında Abdulkahhar isminde birisinin bulunduğu “*Hürremiyye*” fırkasından Muhammire Cürcan’da başkaldırmış, burasını ele geçirmekle birlikte büyük çapta katliama da girişmişti. Abdulkahhar daha sonra Taberistanlı Ömer b. Âlâ’nın askerleriyle savaşırken öldü²²⁰³.

192’de Azerbaycan tarafından Hurremiler harekete geçtiler. Harun bunların üzerine Abdullah b. Malik komutasında on bin kişilik bir ordu gönderdi. Abdullah onların bir kısmını öldürdü, kadın ve erkeklerinden bazılarını da esir aldı. Karmasin’de Harun er-Reşid ile karşılaştığında Harun kendisine, erkek esirlerin öldürülmesini, kadın esirlerin de satılmasını emretti²²⁰⁴.

Babekiyye fırkası Me’mun ve Mu’tasım zamanında faaliyet göstermişlerdir. Babek el-Hurreminin bu dönem faaliyetleri ise Abbasiler’de Babek el-Hürremi İsyanı başlığı altında incelenmiştir.

3.4.1.4. Nasıriyye

Bu topluluk Nasır Husrev’e uyarlar. Adı geçen Nasır, Şeyh Ebu Ali Sina’nın öğrencilerindedir. Hâkim ve faziletli bir kimse idi. Şiirlerinden ilhad ve zındıklık koklandığı için, birçok kimsenin sapıklık ve imansızlığına sebep olmuştur²²⁰⁵.

3.4.1.5. Karamita

Aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre olan Karmatiler (Karâmita), Kûfe’deki İsmâilî dâîsi Hamdan b. Eş’as Karmat’a (ö. 293/906) nisbetle bu adı almışlardır. Kaynaklarda onları ayrı bir kavim olarak tanıtanlar olduğu gibi Karmâtiyyûn diye anılan Zenc isyanının destekçisi bir grup veya bir Sudan halkı olduğunu belirtenler de mevcuttur²²⁰⁶. Bu özellikleri dikkate alan bazı çağdaş araştırmacılar Karmatiler’in söz konusu halkın Herodotos’un da zikrettiği Libya’dan getirilen Garamalılar yahut Garamantlar olduğunu ve adlarının Arap diline Karâmita

²²⁰² Azimli, *Abbasiler dönemi Babek İsyanı*, s. 59.

²²⁰³ İbnü’l-Esir, V, 160.

²²⁰⁴ İbnü’l-Esir, V, 285.

²²⁰⁵ Fığlalı, “İbn Sadru’-din eş-Şirvani” s. 267.

²²⁰⁶ Sabri Hizmetli; “Karmatiler”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 510.

yahut Karmatiyyûn şeklinde geçtiğini ileri sürmektedir. Karmat isminin nereden geldiği hususunda kaynaklarda farklı görüşler mevcut olup bunlardan birisi Sevâd bölgesindeki Benî Ukayl'in kolu Benî Karmattan geldiği, Karmatiler'in ve liderleri Hamdân'ın Arap asıllı olduğu²²⁰⁷ yine Hamdan b. Eş'as Karmat'ın yazısını yengeç gibi yazdığı ya da sık adımlarla yürüdüğünden Karmat (Kırmıt) denildiği ve Karamita'nın ona nispet edildiği²²⁰⁸, *Kırmita* veya Ahmed b. Kırmita olup reislerinden birinin hattında *Makramit* tahriri nedeniyle bu adı aldıkları²²⁰⁹, Karmat b. Eş'as el- Bakkar'a nisbeten bu adı aldıkları²²¹⁰ veyahut Bâtıniler'in eskiden "Karamita (Karmatiler) adıyla anılan ve kendilerine "İsmaililer" de denen bir taife olup, Selçuklular zamanında Nizamülmük ve diğer pek çok ileri gelen devlet adamlarının öldürülmesinden sorumlu olan ve kendilerine Alamut kalesini mesken tutan bir yasadışı örgüt"²²¹¹ oldukları şeklindedir. 295 /907-908 yılında Sevâd Karmatileri arasında aktif olan Hint asıllı Ebû Hatim ez-Zutî'nin et yemeyi yasakladığı için mensuplarının *Bakliyye* adıyla anıldığı ve bu ismin daha sonra Sevâd'da bulunan Karmatiler'in hepsini kapsamına aldığı²²¹² da zikredilmektedir.

Genel kabule göre Karmatiler 255 yılında Abbasiler'e karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkmışlardır. Hareketin kurucusu olarak kabul edilen Hamdan b. Eş'as Karmat, Sâbiîliğe mensup olup Kûfe yakınlarındaki Dûr köyündendir ve büyük ihtimalle 264/877-78 yılında Abdullah b. Meymûn'un yahut oğlu Ahmed'in dâîlerinden Hüseyin el-Ahvâzî'nin telkinleriyle İsmâiliyye hareketine katılmış, onun ölümünden ya da Sevâd bölgesini terk etmesinden sonra İsmâiliyye'nin o bölgedeki dâîsi olmuştur²²¹³. 268'de harekete geçtikleri belirtilen Karmatiler, Fars felsefecilerinin tabileri Zerdüş't ve Mazdek'in peygamberliğine inanan zındık bir taife²²¹⁴ olarak değerlendirilmiştir. Ancak Karmati hareketi onunla sınırlı tutulmamış, döneminde veya daha sonra çıkarılan bütün ayaklanmalar Karmatiler'e mal edilmiş, bazen da Fâtımî-İsmâilî hareketi Karmatilik olarak nitelendirilmiştir. Hamdan, hareketin devamını sağlamak için mensuplarından

²²⁰⁷ Hizmetli, s. 510.

²²⁰⁸ el-Bağdadî, s. 282.

²²⁰⁹ Karataş, s. 144.

²²¹⁰ İbn Kesir, XI, 119; Ebû'l-Fida, II, 55; "Karmat adında şeyhleri vardı"

²²¹¹ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 440-447.

²²¹² Hizmetli, s. 511.

²²¹³ ed-Deylemi, s. 20; Hizmetli, "Karmatiler", s. 510.

²²¹⁴ İbn Kesir, XI, 119.

çeşitli adlar altında para topladı²²¹⁵. Akabinde Rey'e Haccac olarak bilinen bir davetçisini, Cürcan'a Ebu Ali Muallimu'l-Deylemi'yi, Horasan'a Şa'rani adında birini, Sicistan'a ise Muhammed b. Ahmed Nesefi adında bir dai görevlendirmiş²²¹⁶, ahalinin mal ve emlâkinin idaresini bu dâîlere vermiştir. Hamdân'ın faaliyetleri, Abbasiler'in Zenci isyanıyla meşgul olmalarından dolayı 278/891 yılında bir grup Kûfeli'nin Bağdat'a gidip durumu haber vermesiyle fark edilebilmiştir. Karmatiler'in 287-289/900-902 yılları arasında üç ayaklanma teşebbüsü Halife Mu'tazîd-Billâh tarafından bastırılmıştır²²¹⁷. Ahsa başkent olmak üzere Basra Körfezi'nin batı kıyılarında bir Karmati devleti kuran Ebu Said b. Behram el Cennabi Hamdan'ın²²¹⁸ kurduğu bu devletin Fatımilerden manevi yardım aldıkları da bilinmektedir²²¹⁹. Cennabi 903'te Yemameyi ele geçirmiş, ondan sonra ise gaddarlıkta babasından daha ileri giden Ebu Tahir Süleyman babasının yerine devletin başına geçtiğinde (301-332/914-943) faaliyetlerini daha da artırarak güney Irak'ı yakıp yıkmak, hemen ardından Mekke'ye giden hacılara saldırma ve nihayet 317/930'da Mekke'yi işgal ile Hacerü'l-Esved'i yerinden söküp götürmesiyle de zirveye çıkmıştır²²²⁰. Bu tutumuyla da Haccac'a benzetilen²²²¹ Ebû Tahir Süleyman el-Cennâbi'nin "*Ben yakında Maşrık ve Mağribe, Rum payitahtına, Türk ve Hazarlar'ın ülkelerine kadar tüm yeryüzüne sahip olacağım*"²²²² ifadeleri siyasi hedeflerinin çok yüksek olduğunu gösterir.

291'de Halifelik ordusuyla Karmatiler arasında cereyan eden savaşta halife ordusu savaşı kazanmış, Hüseyin b. Zikreveyh ve Karmatilerin önde gelen adamları esir alınıp Halife Müktefi'nin huzurunda öldürülmüştür²²²³. Yine 293 yılında İbn Sumartekin et-Türki, Fazıl b. Musa b. Boğa, Bişri'l Hadim el-Afşini, Rayık el-Cezeri gibi komutanların olduğu hilafet ordusu Karmatiler tarafından hezimete uğratılmış, Karmatiler pek çok kişiyi öldürmüş ve pekçok ganimet elde etmişlerdi²²²⁴. 300 yılında halifenin veziri Ali b. İsa, Karmati lideri Ebu Said b. Behram el Cennabi'ye kötü

²²¹⁵ Hizmetli, s. 510.

²²¹⁶ ed-Deylemi, s. 20.

²²¹⁷ Hizmetli, s. 510.

²²¹⁸ Hitti, s. 603, ed-Deylemi, s. 20; "Hamdan Karmat, Ebû Said Cennabi ile Bahreyn'i istila etti."

²²¹⁹ Çağatay- Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 83.

²²²⁰ Hitti, s. 605.

²²²¹ ed-Deylemi, s. 20.

²²²² Dayandı, s. 19.

²²²³ İbn Kesir, XI, 178; Ayrıca bkz. El-Mesudi, *Kitabu't-Tenbih*, s. 375-376.

²²²⁴ Ebû'l-Fida, II, s. 61,.

işlerinden vazgeçmesini aksi takdirde kendileriyle savaşacaklarını bildiren bir mektup göndermiş fakat mektup Cennabi'ye ulaşmadan önce²²²⁵ O, hizmetçilerinden biri tarafından öldürülmüş ve yerine oğlu Ebu Tahir Süleyman geçmiştir²²²⁶.

Bağdat'ta vezir İbnü'l-Furât'ın Karmatiler'le iş birliği yaptığına dair söylentilerin çıkması halkı ayaklandırmış, Ebû Tâhir el-Cennâbî, Halife Muktedir'e haber gönderip Basra ve Ahvaz'ın kendisine verilmesini istemiş ancak isteği reddedilince hacı adaylarının yolunu kesti. Bu yüzden 313/925 yılında hacca gidilmedi²²²⁷. 315'te Karmatiler'in Küfe üzerine yürüyüp Yûsuf b. Ebu's-Sâc'ı mağlûp edip esir almaları sonra da öldürmeleri²²²⁸ Bağdat'ta endişeleri arttırdı. Mûnis Büleyk kumandasında techiz edilen 40.000 kişilik ordu Karmatiler karşısında mağlûp olmuş²²²⁹ bunun üzerine halk Bağdat'ı terkederek Horasan'a gitmek üzere seferber oldu²²³⁰. Buna rağmen Karmatiler Bağdat'a girememiş, Enbar'a sonra Heyt'e yönelmişlerdir²²³¹.

Ebû Tâhir el-Cennâbî, 316/928 yılında Rahbe'yi alıp Karkisiyâ ve Rakka'ya yürümüş, 8 Zilhicce 317/12 Ocak 930'da Kâbe'ye baskın düzenleyip tavaf eden hacıların çoğunu öldürmüştür. O'nun orada bir rivayete göre üç bin²²³² bir başka rivayete göre ise altı bin veya yirmi bin²²³³ hacıyı öldürttüğü Kâbe örtülerine el koyup, öldürdüğü kişileri zemzem kuyusuna attığı²²³⁴ da zikredilmektedir. Mekke Emiri İbn Muhalleb ve ashabını da öldüren Tahir²²³⁵, bununla da yetinmeyip Kâbe'nin damındaki altınoluğu da sökmek istemişse ancak gönderdiği adam düşüp ölünce bundan vazgeçmiştir²²³⁶. Karmatiler'in Hacerü'l-esved'i yerinden söküp Bahreyn'e²²³⁷ oradan da Kûfe'ye²²³⁸ götürüp, herkes görsün diye Kûfe camiinin yedinci sütununun üzerine

²²²⁵ İbn Kesir, XI, 216.

²²²⁶ İbn Kesir, XI, 216; Ebû'l-Fida, II, s. 67.

²²²⁷ Özeydî; "Muktedir-billah", s. 144.

²²²⁸ İbn Kesir, XI, 275; el-Bağdadî, s. 290; Ebû'l-Fida, II, s. 73.

²²²⁹ İbn Kesir, XI, 275.

²²³⁰ Özeydî, s. 144.

²²³¹ İbn Kesir, XI, 275; Ebû'l-Fida, II, s. 73.

²²³² el-Bağdadî, s. 290.

²²³³ ed-Deylemi, s. 77.

²²³⁴ el-Bağdadî, s. 287; ed-Deylemi, s. 77.

²²³⁵ Ebû'l-Fida, II, s. 74.

²²³⁶ İbn Kesir, XI, 282.

²²³⁷ el-Bağdadî, s. 290; Ebû'l-Feth, II, s. 74; "Hacer'e", Çağatay- Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 83; "Ahsa", Karataş, s. 146. "Hicre'ye veya Kûfe'ye"

²²³⁸ el-Bağdadî, s. 290.

astıkları²²³⁹ da zikredilmektedir. Ebû Tâhir Süleyman el-Cennâbî 318/930 yılında Uman'ı ele geçirdi²²⁴⁰.

Hacerü'l-esved'in Kâbe'den sökölüp tekrar yerine iadesiyle ilgili farklı rivayetler mevcut olup eş-Şirvani bu hususta Hacerü'l-esved'in yerinden çıkarılarak Kûfe'de bir çöplüğe bırakıldığını, 24 yıl sonra ise Sultan Tuğrul Bey'in, Bağdat'a Hacerü'l-esved'i yine yerine götürdüğü²²⁴¹ şeklinde bir bilgi vermiş ancak gerek tarihi olarak gerekse mekân bakımından tutarsız olan bu görüşten ziyade diğerleri daha tutarlı görülmektedir. Bu konuda anlatılan rivayetlerden biri Hacerü'l-esved'in 339 senesine²²⁴² kadar Karmatilerde kaldığı Fatımi halifesi el-Muntasır'ın emriyle Kâbede'ki yerine yeniden yerleştirilmesi²²⁴³ bir diğeri Mutî'-Lillâh'ın Hacerü'l-esved'i yerine koymaları için Karmatiler'e 30.000 dinar ödediği²²⁴⁴ bir başka rivayet Ebu İshak İbrahim b. Muhammed b. Yahya el-Muzekki en-Nişaburi tarafından tekrar Mekke'ye götürüldüğü²²⁴⁵ diğeri bir rivayete göre ise Yahküm adında biri tarafından 50.000 dinara satın alınıp yerine konulduğu²²⁴⁶ şeklindedir. Bazı kaynaklarda bu olayların sebebinin Halifenin gevşekliği, Türklerin hilafet makamını oyuncak haline getirmeleri ve işlerin altüst olmasından ileri geldiği²²⁴⁷ zikredilmektedir ki bu durumun Karmatiler'in işlerini kolaylaştıran en önemli amil olduğu da savunulabilir.

Ebu Tahir Süleyman, 318 Bağdat üzerine yürümüşse de Hit'e vardığında bir kadının evinin damından Onun kafasına fırlattığı bir kerpiçle ölmüştür. Nitekim el-Bağdadi bu vakayı ise şöyle değerlendirmektedir:

*“Bir kadın tarafından öldürülen kişi, öldürülenlerin en adisi ve kaybedenlerin yüz karasıdır!”*²²⁴⁸

Rey bölgesindeki İsmâilî cemaati büyük bölünmeden önce, buradaki ilk dâî olan Halef el-Hallâc'a izafeten Halefiyye ismiyle tanınmıştı. Ubeydullah el-Mehdî'nin ortaya

²²³⁹ İbn Kesir, XI, 383.

²²⁴⁰ Özeydin, “Muktedir-billah”, s. 144.

²²⁴¹ Bkz. Fığlalı, “İbn Sadru'd-din eş-Şirvani” s. 267.

²²⁴² ed-Deylemi, s. 77; el-Bağdadî, s. 290; İbn Kesir, XI, 121; Hitti, s. 605.

²²⁴³ Hitti, s. 605; Çağatay- Çubukçu, s. 83.

²²⁴⁴ Güner, s. 401.

²²⁴⁵ el-Bağdadî, s. 290.

²²⁴⁶ İbn Kesir, XI, 312.

²²⁴⁷ İbn Kesir, XI, 121.

²²⁴⁸ el-Bağdadî, s. 287.

çıkışıyla onun imametini tanımayan bu cemaat Muhammed b. İsmail'in kâim olarak geri döneceği inancını sürdürmüş Rey dâilîği Haleften sonra oğlu Ahmed ve onun ardından Ahmed'in seçkin öğrencisi Gıyâs tarafından devam ettirildi. Gıyâs, halk üzerinde etkili olan fakihlerle ihtilâfa düşmesi üzerine büyük bir ihtimalle 290/903 sonrası Horasan'a kaçmak zorunda kaldı. Burada Emir Hüseyin b. Ali el-Mervezî'nin Karmatiliğe girmesini sağladı. Ayrıca Merverrûz, Tâlekân, Meymene, Gürcistan, Gür ve Herat'ta birçok kimse adı geçen emirin vasıtasıyla Karmatiliğe katıldı. Bu katılımlarda, bölgedeki hareketin kendi ismine izafetle *Me'mûniyye* diye de anılmasına yol açan Fars bölgesi dâîsi, Abdân'ın kardeşi Me'mûn'un büyük rolü oldu. Bu sıralarda mehdînin belirlenmiş bir zamanda döneceği kehanetinde bulunan Gıyâs, kehanetinin gerçekleşmemesi üzerine mensuplarının desteğini yitirerek Rey'e döndü ve önde gelen İsmâilî âlimlerinden Ebû Hatim Ahmed b. Hamdan er-Râzî'yi kendisine halef tayin etti. Bir süre sonra Gıyâs esrarengiz bir şekilde kaybolunca torunlarından Ebû Ca'fer el-Kebîr haleflik iddiasıyla ortaya çıktıysa da Ebû Hatim er-Râzî tarafından saf dışı bırakıldı. 299-311/911-923 yılları arasında Rey'de baş dâî olan Ebû Hatim er-Râzî, Ubeydullah el-Mehdî'nin imametini tanımayan Azerbaycan, Taberistan ve Cürcân'a dâîler gönderdi ve kendisini gâib imamın halifesi diye takdim edip mehdînin ortaya çıkacağı düşüncesini yaymaya çalıştı²²⁴⁹.

Karmatilerde nur önemli bir yer işgal eder. Başlangıçta ve sonda tek ve yalnız olan Allah'ın zâtı *şa'şaânî nur* ile *kahir nurun* sudur ettiği ulvî bir nurdur. Kahir nurdan küllî akıl ve kâinatın nefsi ortaya çıkar. Kâinatın nefsi nebî, imam ve seçkinlerin akılları gibi beşeri akıllara kaynaklık eder, diğer akıllar ise yok sayılacak belirtilerdir. Şa'şaânî nur ikinci derecede olup gökteki felekler ve yerdeki cisimler gibi çeşitli görüntüler verebilen karanlıkla ilgili nuru yahut maddeyi meydana getirir. Küllî akıl yahut sabık yaratıcı durumundadır. İmam küllî aklın süflî âlemdeki temsilcisidir, bundan dolayı ibadet Allah'ın kendisiyle hicaplandığı, diğer bir ifadeyle şekle bürünen ve ilâhî özellikler taşıyan imama tahsis edilmiştir. Karmatiler'e göre peygamber sabıktan tâli vasıtasıyla kendisine kutsî ve saf kuvvet intikal eden kişidir. Vahiy getiren ise Cebrail değil peygamber üzerine taşan akıldır. Kur'an, Hz. Muhammed'in küllî akıldan gelen bilgileri ortaya koyduğu kendi ifadelerinden oluşur. Bu bakımdan Kur'an'ın Allah'ın

²²⁴⁹ Hizmetli, "Karmatiler", s. 511.

kelâmı diye adlandırılması mecazi anlamdadır²²⁵⁰.

Cennet ruhlar âlemi ve semanın genişliğidir, cehennem ise ay altı alemindeki oluş ve bozuluştan ibarettir. Cehennem ehli, elem ve ıstırapın ulaşacağı hayvan cesetleriyle ilgili nefis veya ruhları temsil eder. Nefis dünyadaki iyi amelleriyle felekler âlemine intikal edince süreklilik arz eden nimetlere ulaşır, cesetlere arız olan musibet ve korkulardan kurtulur. Karmatiler'in cennet ve cehennem hakkındaki bu örtülü ifadelerinin arka planında açıklamak istemedikleri tenasüh inancı bulunmaktadır. Bunların dışında Karmatiler'in cünüplük sebebiyle gusletmeyip sadece namaz abdesti gibi abdest aldıkları, içkiyi helâl, azı dişli ve pençeli hayvanların yenilmesini haram saydıkları, kendilerine muhalif olanların cizyeye bağlanmasını gerekli gördükleri nakledilen bilgiler arasındadır²²⁵¹.

Bu hususta Ubeydullah b. el-Huseyn el-Kayravani'nin Süleyman b. el-Hasan b. Said el Cennabiye yazdığı zikredilen mektup zikre şayandır:

“İnsanları hoşlandıkları şeylerde onlara yakınlık göstermek suretiyle davet et ve onların her birinin zihinlerinde senin kendilerinden biri olduğun fikrini uyandır. Sağlamlığını hissettiğin kimse için perdeyi aç, bir feylesofu elde edersen onunla münasebetlerini sürdür. Çünkü biz feylesoflara güveniyoruz. Bizler ve onlar peygamberlerin namuslarının (Kitapları) inkârı ve âlemin kadim olduğu görüşü üzerinde birleşmişiz. Ancak onlardan bir kısmı âlemin bir yaratıcısı bulunduğu şeklindeki görüşleriyle bizden ayrılır. Doğrusu şeriata uyanlar bilmedikleri bir tanrıya ibadet ediyorlar ve cisimden değil ancak isimden bir şey bekliyorlar.

Dehriler'e (Maddeciler=Materyalistler) ikram et. Çünkü onlar bizden biz de onlardanız.

Sana insanları Kur'an, Tevrat, Zebur ve İncil hakkında şüpheye düşürmeni, onlara şeriatleri kaldırmayı, ahiretin ve kabirden dirilişin olmayacağını, göklerde meleklerin ve yeryüzünde cinlerin yokluğunu propaganda etmeni tavsiye ederim. Sonra onları Âdem'den önce birçok beşerin bulunduğu görüşüne çağırmanı öğütlerim. Çünkü bu âlemin Kadimliği hususunda sana yardımcı olacaktır.”²²⁵² Yine o aynı yazısında

²²⁵⁰ Hizmetli, “Karmatiler”, s. 512.

²²⁵¹ Hizmetli, s. 513.

²²⁵² el-Bağdadî, s. 295-296.

kişinin güzel bir kız kardeşi veya kızı varsa onunla nikâhlanması gerektiğini dile getirmesi için de tavsiyelerde bulunmuştur²²⁵³.

Karmatiler'in gelişmesiyle birlikte İslâm âlimleri onların inanç ve düşünce sistemlerine dair ya belli eserlerinde bölüm açarak yahut müstakil kitaplar yazarak reddiyeler kaleme almışlardır. İçlerinde Sabit b. Eşlem en-Nahvî, İbn Şâzân en-Nişaburi, Kadı Abdülcebbâr. Gazzâlî, İbn Teymiyye gibi âlimlerin de bulunduğu birçok müellif bu konuda eser telif etmiştir. Burada, Karmatiler'i yakından tanımak maksadıyla onların mezheplerine girip kendileriyle ilgili tarihî malûmatın yanı sıra gözlemlerine dayalı bilgiler de veren İbn Mâlik el-Hammâdî'nin Keşfü esrâri'l-Bâtıniyye ve Ahbârü'l-Karâmita ile Muhammed b. Hasan ed-Deylemî'nin *Beyânü Mezhebi'l-Bâtıniyye* adlı eserlerini de zikretmek gerekir²²⁵⁴.

3.4.1.6. Babekiyye

Bu topluluk Babek el-Hurremi'ye uyarlar. Azerbaycan'da ortaya çıkıp zamanla kuvvet kazanıp etrafına birçok kimse toplamış ve defalarca İslam ordularına saldırmıştır. Neticede Halife Mu'tasım zamanında öldürülmüştür. Bu konu isyanlar başlığı altında teferruatlı incelenmiştir.

3.4.2. Hasan Sabbah ve Faaliyetleri

Muhammed b. İsmail ölmüştür. İmamet onun evladından ve neslinden olan gizli ve açık imamlara intikal etmiştir; bu intikal kıyamete kadar devam edecektir" diyerek sonradan gelişen ve teşkilatlanan Bâtıniler'den en tanınmış sima şüphesiz Hasan Sabbah'tır. Hicri beşinci yüzyıl Bâtınilerinden Hasan Sabbah Fatımilerin istifade ettikleri önemli bir dai olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hülagü tarafından Alamut'un ele geçirilişi sırasında orada bulunan ve Tarih-i Cihangûşa adlı eserin müellifi Alaaddin Ata Melik Cüveyni eserinde kaledeki kitaplar arasında "*Sergüzeşt-i Seyyidina*" adında Hasan Sabbah'ın başından geçenleri konu alan bir kitabın varlığından söz etmektedir²²⁵⁵. Cüveyni'nin eserinin Hasan Sabbah ve

²²⁵³ Geniş bilgi için bkz. el-Bağdadî, s. 297-298.

²²⁵⁴ Hizmetli, "Karmatiler", s. 514.

²²⁵⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangûşa*, III, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1988, s. 112-113

Bâtnilerin faaliyetlerinin anlatıldığı bölümün büyük bir kısmı ise mezkûr kitaptan alınmıştır.

Aslen Himyer Kabilesinden olup babası Yemen'den Kûfe'ye oradan Kum'a oradan da Rey'e yerleşen Hasan, orada doğmuş, Şia'nın 12 imam koluna mensupken Re'y'de tanıştığı Bâtnilerden Emire Zerrab adlı bir kişiyle tanıştıktan sonra fikirlerinde değişim kendisini göstermeye başlamıştır ki bunda geçirdiği ağır bir hastalığın da etkisi olmuştur²²⁵⁶. Bazı kaynaklarda kendisi Bâtnilikle tanışmadan evvel Selçuklu Sultanı nezdinde bulunduğu daha sonra isyan ettiği de zikredilir. Şöyle ki: Alparslan'ın²²⁵⁷ Nizamülmülk'ten irad ve mülk masraflarını istediğinde o, iki senede tashih ve tahkiki ancak olur diye cevap verdiğinde Hasan Sabbah kırk günde bu işi yapabileceğini söyleyip, kırk gün içinde de tamamlamıştır. Ertesi gün Sultan'ın huzurunda defter arz edildiğinde terkibinde ne zaman hata olsa Sultan gazaplandığında Nizamülmülk bu fırsatı kaçırmayıp “*Padişahım! Ukelanın iki senede vücuda getiremediğini cühelanın kırk günde tamam ettiği iş ancak bu mertebe olur.*” demek suretiyle Hasan Sabbah'ı Sultan'ın gözünden düşürmüştür²²⁵⁸. Akabinde öldürülmek şüphesiyle Nizamülmülk'ün yanından ayrılan Hasan Bâtnilik mezhebiyle tanışmıştır²²⁵⁹.

461'de Abdulmelik Attaş tarafından beğenilen Hasan onun teşvikiyle Mısır Halifesini görmesi için oraya gönderilir. Hasan Sabbah, 471 de bir tacir kıyafetinde Horasan'dan Mısır'a gitmiş ve bir buçuk yıl boyunca burada kalıp²²⁶⁰ Fatımi halifelerinden al-Mustansır'la görüşmüş ve Bâtniliğe iyice bağlanmıştır²²⁶¹. Mısırdan çıktıktan sonra Suriye'ye, Diyarbekir taraflarını devr ile Bağdat'a oradan Horasan, Kaşkar ve Maveraünnehir'e kadar gitmiştir²²⁶².

473'te İsfahan'a varan ve davetini yaymaya başlayan Hasan, Nizamülmülk'ün kendisini yakalamak için adam gönderdiğini öğrendiğinde Re'y'e gitmeye ise cesaret edememiştir. Melikşah adına Alamut kalesini yöneten Alevi Mehdi'ye bir dai gönderen

²²⁵⁶ Cüveyni, III, 113-114.

²²⁵⁷ Karataş, s. 170, ziya Tevfik ise Hasan Sabbah'ın Melikşah devrinde fevkalade itibar kazanmış olup padişah huzuruna girip çıkabilecek seviyeye geldiğini zikreder. Bkz. Ziya Tevfik, *Hasan Sabbah*, Matbaa-i Ebû Ziya, Konstantiniyye 1300, s. 4.

²²⁵⁸ Karataş, 170.

²²⁵⁹ Ziya Tevfik, s. 7.

²²⁶⁰ Cüveyni, III, 114.

²²⁶¹ Çubukçu; “İbahilik ve Bâtnilik”, s. 70.

²²⁶² Ziya Tevfik, s. 8.

Hasan'ın davetine inanmış görünen Alevi Mehdi bunu açıkça beyan ettiğinde taraftarların hepsi ortaya çıkınca onları kaleden dışarı çıkarıp “*Kale Melikşahındır*” demişse de Hasan 483'te gizlice kaleye girmeyi başarmış, akabinde onun kalede olduğunu öğrenen Alevi Mehdi, üç bin altın karşılığında kaleyi ona teslim etmiştir²²⁶³. Bu şekilde Alamut kalesine yerleşen Hasan, *Davet-i Cedide* dediği davasını yaymak için Abbasi halifeleri ve devlet büyükleri aleyhinde propagandaya başlamıştır²²⁶⁴. Halka, bir imam-ı masuma bağlanma fikrini aşılamağa çalışmak suretiyle siyasi ve dini birlik sağlayacağını ümit vermiştir²²⁶⁵. Alamut'a sınır bölgelerin ve oraya yakın yerlerin ele geçirilmesi için büyük çaba harcayan Hasan, mezhebe davet konusunda başarılı olduğu yerleri kolayca topraklarına katmış, kurduğu tehlikeli tuzaklara düşmeyenleri ise katliamlarda bulunarak, yağma edip, kan dökmek suretiyle zor kullanarak kendi tarafına çekmiştir²²⁶⁶. el-Mustansır namına davette bulunmak üzere Horasan taraflarına dönüp 1090 yılında Alamut kalesine yerleşip Abbasi halifelerine dehşet vermeğe başlayan Sabbah: *Akıl ve düşünce çokluğa götürür. Gerçek ise birliktedir. Birliği sağlamanın tek yolu da bir İmam-ı Masum'a bağlanmaktır.*²²⁶⁷ diyordu. Ona göre; “*Allah'ı tanımak akıl ve düşünceyle (nazar) mümkün olmaz, imamın rehberliğiyle olur. Çünkü dünyada yaşayan yaratıkların çoğunda akıl ve dini düşünce vardır. Eğer akıl, Allah'ı tanımakta yeterli olsaydı, hiçbir akıl sahibi, diğerlerinden farklı bir Allah mefhumuna sahip olmaz bu konuda görüş ayrılığına düşmezdi. Bundan dolayı insanların her devirde bir imamın gözetimi altında dini öğrenmeleri gerek.*”²²⁶⁸ demektedir. Onun yaptığı bu türlü propagandalar tarihte *ed Davetu'l-Cedide* adıyla meşhur olmuştur. Bunlar Abbasilerin saltanatına ve Selçukluların hâkimiyetine son verip İslam ülkelerini ele geçirmek istiyorlardı²²⁶⁹. Bunun için de özel bir teşkilât kurmuşlar ve cahil halkı mezheplerine davet etmeğe başlamışlardı. Diledikleri din ve devlet büyüklerini gizli fedailer vasıtasıyla öldürüyorlardı. 485/1092 de tanınmış vezir Nizamülmülk, 492/1098 de Ebu'l-Kasım b. İmam el-Harameyn, 500/ 1106 da Sultan Sencer'in veziri Fahrü'l-Mülk Ebu'l-Muzaffer b. Nizamülmülk ve daha birçok tanınmış şahsiyetler fedailer tarafından

²²⁶³ Cüveyni, III, 116, Ziya Tefkik, s. 10; “Alamut Kalesi o zaman Şerifşah Caferi'nin hükmünde idi.”

²²⁶⁴ Cüveyni, III, 117.

²²⁶⁵ Çubukçu; “İbahilik ve Bâtnilik”, s. 70.

²²⁶⁶ Cüveyni, III, 111-120.

²²⁶⁷ Çubukçu, “İslamda Siyasi ve Dini Durum”, s. 41.

²²⁶⁸ Cüveyni, III, 118.

²²⁶⁹ Çubukçu, “İslamda Siyasi ve Dini Durum”, s. 41.

öldürülmüşlerdir. Bu kuvvetli teşkilâta karşı bir yandan ordularıyla Selçuklu Sultanlar savaş yaparken diğer yandan filozof Gazzali de onları kalemiyle yenmeğe çalışıyordu. Nizamülmülk 484/1091’de Bağdat’taki Nizamiye Medresesinin başına getirdiği Gazzali din ve insanlık namına ihtilafların kalkması için elinden geleni yapmağa çalıştı²²⁷⁰.

Sultan Melikşah devrinde onlar hakkında bilgi edinilmiştir. O günlerde on sekiz Bâtını toplanıp Save’de bayram namazı kılmış Şahne ise bunları takip edip, hapsedip haklarında soruşturma yaptıktan sonra serbest bırakmıştır nitekim bu Bâtınilerin yaptıkları ilk toplantıydı²²⁷¹. Bâtıniler daha sonra İsfahan’da ikamet eden Saveli bir müezzini Bâtınıliğe davet etmiş, O, kabul etmeyince Bâtıniler de kendilerini jurnal etmesinden korkarak müezzini öldürmüşlerdir ki Bâtıniler tarafından öldürülen ilk şahıs bu müezzindir²²⁷². Nizamülmülk bu haberi aldığı anda müezzini öldürmekle itham edilenlerin yakalanmalarını emretmiş yapılan tahkikat sonucu bu cinayetten Tahir adlı bir marangoz sorumlu tutulup öldürülmüştür ki Bâtınilerden öldürülen ilk şahıs da budur. Daha sonra Bâtıniler Nizamülmülk’ü öldürmüşlerdir ki bu da Onların ilk meşhur cinayetidir²²⁷³.

V. yy’da gelişen Bâtını hareketlerin en mühimi Hassan Sabbah liderliğinde gelişen *Sabbahiye* hareketi tarihi kaynaklarda pek çok isimle anılmıştır. Hasan Sabbah eski Bâtını düşünceleri yeniden canlandırdığından bu harekete *ed-Davetü’l Cedide*, Bâtıniler’in “*Akıl ve düşünce insanı sapıklığa ve ihtilafa götürür; ta’lim (öğretme) ise insanı doğruya ve birliğe ulaştırır.*” düşünceleri dolayısıyla bunlara *Ta’limiyye* de denilmiştir. Hasan Sabbah’ın kurduğu bir fedai teşkilatı, mal ve mezhep için reislerinin dilediği kişileri öldürdüklerinden bunlara *Fidaviyye* denildiği gibi, teşkilâtın reisi etrafına topladığı gençlere haşhaştan elde edilmiş uyuşturucu maddeler yedirip, onları bu şekilde sarhoş ederek kendi emelleri için kullandığından bu örgüte *Haşhaşiye* de denilmiştir. Yine Bâtınilerin içleri küfür ve ilhadla dolu olduğundan *Mülhide* veya *Melahide*, Hasan Sabbah, Mustansır’ın büyük oğlu Nizar lehinde propaganda yaptığından *Nizariyye*, bütün haramları helal sayıp ibadeta daldıklarından *İbahiyye*, gerçekte Allah’ı, Hz. Peygamberi ve bazı imamları inkâr etmeleri sebebiyle *Zanadika*

²²⁷⁰ Çubukçu, s. 42.

²²⁷¹ İbnü’l-Esir, V, 440; İbnü’l-Cevzi, IX, 120.

²²⁷² İbnü’l-Cevzi, IX, 120; İbnü’l-Esir, V, 441.

²²⁷³ İbnü’l-Esir, V, 441.

diye de adlandırılmışlardır. Bâtıniler imamların yedişer yedişer sırayla geleceğine, yedi yıldızın kutsiyetine ve sırların yedi sayısında toplanacağına inandıklarından *Sebebiyye* de denilmiştir²²⁷⁴. *Seb'iyye* konusunu biraz açmak gerekirse; Bu topluluk “*Devir yedidir, gökler yedidir, yeryüzü yedidir, imam yedidir, organlar yedidir, bütün nebilerin devirleri de yedidir.*” derler. Birincisi Âdem ve vasisi Şit; ikincisi Nuh ve vasisi Sam; üçüncüsü İbrahim ve vasisi İsmail; dördüncüsü Musa ve vasisi Harun; beşincisi Davud ve vasisi Suleyman; altıncısı İsa ve vasisi Havariler; yedincisi Muhammed ve vasisi Ali'dir, derler. İmam da yedidir derler: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeyne'l-Abidin, Muhammed el-Bakır, Cafer es-Sadık, Muhammed b. İsmail. Ve yine derler ki: Nebilerin gönderilmesinden maksat, yaratılmışları, cismaniyet mertebesinde ruhaniyet mertebesine götürmektir. İmamet sırası Muhammed b. İsmail'e gelince, âlem halkından zahiri teklifler, oruç ve namaz gibi şeylerin hepsi de düştü. Şu andan sonra lazım olan, içi (batın) düzeltmektir. Bu boş sözlerden maksatları, doğruluk kisvesine bürünerek halkı şeriat yolundan çıkarıp küfür ve dinsizliğe götürmektir²²⁷⁵. Bu topluluğun bozuk inanışlarının kaynağı: “*Eğer akıl yeterli ise, o halde hiç kimseye itiraz edilemez; eğer yeterli değilse, zamanın imamına uymak lazımdır*”²²⁷⁶ sözündedir. Nitekim Bâtini dailer bir kimseyi kandırmak istedikleri zaman ona hemen açılmayıp ilkin onun neye önem verdiğini ve inancını öğrenir ve ona kabiliyetine göre sorular yöneltirlerdi. Dailerin “*çorak yere tohum ekmek*” yani daveti kabule müsait olmayanları dine çağırılmamak başlıca prensipleri olup çağırılı kabule kabiliyetli buldukları kimselerin ise başlangıçta fikirlerine uyar görünüp neticede müsait buldukları kimseleri yavaş yavaş dinden çıkarmağa çalışırlardı²²⁷⁷.

Hasan Sabbah'ın kurduğu ed-Davetü'l Cedide teşkilâtında bazı özel dereceler mevcuttu. Bunlar:

a) Dailer (Propagandacılar): Propaganda ile meşgul olup, Bâtıniliğin yayılmasını sağlayan dailerden birinci mevkide bulunanlar büyük şehirlerin veya kalelerin *reisleri* olup İmam-ı ma'sum diye adlandırılan en büyük reise bağlıdırlar.

b) Refikler (Dostlar): İkinci mevkide olanlar dini elçiler olup siyasi vekiller ve

²²⁷⁴ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 84.

²²⁷⁵ Fığlalı, “İbn Sadru'd-din eş-Şirvani” s. 267.

²²⁷⁶ Fığlalı, s. 266.

²²⁷⁷ Çubukçu, “İbahilik ve Bâtınlık”, s. 70.

reis muavinlerinin bulunduğu dailer, üçüncü mevkide olanlar ise gizli prensipleri ve Bâtnilik akidesini benimseyenlerdi.

c) Fedailer; Bunlar küçük yaştan itibaren özel bir eğitime tutulan kimselerdi. Fedailer için özel sahte cennetler yapılmıştır. Uyuşturucu madde ve eğlencelerle sarhoş edilen gençler İmam-ı masum için canlarını feda edecek kadar teşkilâta bağlıdılar. Zira onlar Hasan Sabbah'ın tertiplemediği sözde cennet nimetlerine öldüklerinde ebediyen kavuşacaklarına inanmışlardı²²⁷⁸.

Haşhaşilerle ilgili olarak ünlü seyyah Marco Polo eserinde şunları zikretmektedir;

“Haşhaşi (Aşişin)²²⁷⁹ olmak niyetini taşıyan müstesna, şimdi bu Bahçe'ye kimse giremez. Bu Bahçe'nin giriş kısmında bütün dünyaya mukavemet edecek derecede sağlam müstahkem bir kale vardır ve oraya ancak buradan girilir. O, sarayında yaşları 12 ilâ 20 arasında değişen askerlik (kabiliyeti) denenmiş, ülkenin her tarafından toplanmış çok sayıda gençler bulundurmaktadır... Sonra o, onlara belli zamanda dört, altı veya on kişilik bölükler halinde ve ilk olarak kendilerini derin bir uykuya daldırarak olan belli bir ilaç içirtir, böylece onlar düşüp kaldıkları yerden kaldırılıp içeri alınır; ayıldıklarında ise kendilerini Bahçe'nin içinde bulurlar. Uyandıklarında kendilerini o kadar cazibeli bir yerde bulurlar ki gerçekten burasının cennet olduğunu sanırlar. Onların gönüllerini hoş tutmak gayesiyle birtakım kadınlar ve genç kızlar onlarla oynar. Sonunda yaşlı adam (Büyük Reis) herhangi bir hükümdar veya veliahtın öldürülmesini istediğinde bu haldeki gence şunu söyler: “ Sen git şu veya bu kişiyi öldür, döndüğünde benim Meleklerim seni Cennet'e sokacaklar. Şayet sen bu yolda ölecek olursan ben meleklerimi sana yollar seni cennete aldırırım.”²²⁸⁰

Bâtniler'in reisleri olan Hasan-ı Sabbah ve haleflerine ise Şeyhu'l-Cebel denilip bu reisin (Hasan Sabbah) mertebesi bir nevi tanrılık mertebesi gibi bir ehemmiyet taşıdığından O'nun istiklal ve istibdadının ise sonu yoktu²²⁸¹.

²²⁷⁸ Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 91.

²²⁷⁹ Barthold, s. 103; “Fransızca “katil” manasında kullanılan *assasin* sözü, Arapça “*haşhaş kullananlar*” manasında olan *Haşişiyun*'dan bozmadır.”

²²⁸⁰ Bkz. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, (Edited. Manuel Komroff), The Modern Library, New York 1953, s. 53-55, Hitti, s. 607-608.

²²⁸¹ Süleyman Tülücü; “Ahmed Midhat Efendi'nin “Süleyman Musuli” (Musullu Süleyman) Adlı Romanında Hasan-ı Sabbah ve Bâtnilerle İlgili Bilgiler”, *Ata.Üni.İFD.*, Sayı:, 14, Erzurum 1999, s.

Bâtını inancına göre Allah'ın varlığı hususunda sükût etmek en doğrusudur. Çünkü Allah vardır demek O'nu var olma cihetinden yaratılmış olana benzetmek, Allah yoktur demek ise Allah'ı inkâr demek olacaktır. Yine Allah için âlim veya cahil demekte onu insana benzetmek olacağından caiz değildir²²⁸². Onlar, İnsanların ilk devirlerde his ve hayalin tesirinde olduklarından Peygamberler gönderilip kendi anlayışına göre bir şeriat getirdiği, daha sonra ise bu devrin sona erip Kemal devrinin başladığı ve bu devirde İmam'ın gelerek bütün devirlere hâkim olup, hakikatleri açarak ilahi vahye mazhar olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Görüldüğü üzere Bâtıniler görünüşte Peygamberi kabul etmelerine karşın gerçek manada İmam-ı Masum'u Peygamberden üstün tutmuşlardır. Nitekim onlara göre Allah ulûhiyetini imama verdiğiğine inanmışlardır²²⁸³.

Bâtıniler her peygamberin bir vasisi bir de zıddı olduğuna inanmaktadırlar. Nitekim Hz. Âdem'in vasisi Şit, Nuh'un vasisi Sam, Hz. İbrahim'in vasisi Melikü's-selam, Hz. Musa'nın vasisi Harun, Hz. İsa'nın vasisi Şem'un es-Safa ve Hz. Muhammed'in vasisi Ali (RA) olduğu gibi yine Hz. Âdem'in zıddı İblis, Hz. Nuh'un zıddı Nesr, Hz. İbrahim'in zıddı Nemrud, Hz. Musa'nın zıddı Firavun, Hz. İsa'nın zıddı Yahuda ve Hz. Muhammed'in zıddı da Ebû Leheb'dir²²⁸⁴. Bâtıniler'in insanları aldatmak amacıyla takip ettikleri bir diğer yol ise her kelimenin bir zahiri (iç) bir de Bâtını (iç) gerçek manası olduğu aynı şekilde Kur'an ve hadislerin de bir zahiri bir de gerçek yönleri olduğu hususudur. *“Zahirlerle gerçeklerin birbiriyle ilişkisi kabukla çekirdeğin içinin (özünün) ilişkisi gibidir. Cahiller sadece bu zahir manaları bilir. Onların elinde sadece kabuk, kılıf vardır. Akıllı kimseler ise gerçekleri bilir, onların payına öz düşer.”* demek suretiyle²²⁸⁵ insanları Kur'an ve hadisleri yorumlamaya sevk etmişlerdir. Oysaki ayette bu husus açık bir şekilde dile getirilmiştir: *“Biz her peygamberi, onlara açıkça anlatsın diye kendi milletinin diliyle gönderdik.”*²²⁸⁶, Bundan da anlaşılacağı üzere gönderilen ayetler açık olup peygamberler tarafından da açıklanmıştır²²⁸⁷.

32.

²²⁸² Çağatay-Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s. 92-93.²²⁸³ Çağatay-Çubukçu, s. 93-94.²²⁸⁴ Çağatay-Çubukçu, s. 94.²²⁸⁵ en-Nedvi, I, 182.²²⁸⁶ El-Kuran, İbrahim, 14/4.²²⁸⁷ en-Nedvi, I, 182.

Görüldüğü üzere Bâtınlık hiçbir İslami temele dayanmayan, cahillerin kolayca kanıp bu uğurda canlarını vermekten ve feci suretlerde can almaktan da kaçınmayacakları dini olmaktan ziyade tamamen siyasi amaçlar uğruna kurulmuş bir örgüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın Hasan Sabbah'ın koyu bir taasub içinde doğruluktan şaşmama, hatadan uzak durma gibi esaslar üzerine kurduğu bu yeni düzen içinde hiç kimsenin açıktan şarap içmediği, hatta Muhammed adlı oğlunu şarap içtiği gerekçesiyle öldürttüğü, kalede ney çalan biri olursa onu hemen kaleden uzaklaştırdığı hususları²²⁸⁸ ne derece gerçektir tartışılır. 518 Rebiülahir'de ölen Hasan Sabbah Lammasar'daki adamı Bozorg Ümid'i kendisine halef tayin etmiştir²²⁸⁹. 532'de ölen Bozorg'un yerine oğlu Muhammed²²⁹⁰, ondan sonra ise Muhammed'in oğlu Hasan Alamut kalesine hâkim olmuştur. Hasan b. Muhammed başa geçtiğinde ise Hasan'ın kurduğu titiz kuralları bozup, aykırı işler gerçekleştirmiş, sazlı sözlü eğlenceler düzenleyip, Ramazan'ın 17 sinde iftarın akabinde çalgıcılar getirtilip eğlenceler tertip edilmiş ve o günden sonra Bâtıniler arasında 17 Ramazan *Eyd-i Kıyam* (Kıyam Bayramı) olarak ilan edilmiştir²²⁹¹. Hasan Sabbah'ın kurduğu bu mezhep ise Hülagü Han'ın VII. /XIII. yy. başlarında yıkılana kadar devam etmiştir²²⁹².

3.4.3. Bâtıniler'in İşgal Ettiği Yerler

Bâtıniler'in işgal edip kapandıkları ilk yer Kayin yakınındaki bir şehirdir²²⁹³. Melikşah devrinde yapılmış olan İsfahan Kalesi, Kazvin yöresinde bulunan Alamut Kalesi²²⁹⁴, Kuhistan ile ona bağlı Hûr, Hûsef, Zevzen, Kayin, Tûn ve ona yakın yerler, Ebher yakınındaki Vesnem-Kûh Kalesi ile İsfahan'a beş fersah mesafedeki Hâlincan Kalesi²²⁹⁵, Rey ile Âmul arasında bulunan Üstünâvend Kalesi, ayrıca Erdeh ile Cirdkûh Kalesi, Huzistan'daki en-Nazır Kalesi ve Errecan'a iki fersah mesafedeki et-Tunbûr

²²⁸⁸ Cüveyni, III, 125.

²²⁸⁹ Cüveyni, III, 128, Hasan Sabbah için ayrıca bkz. için bkz. Hondmir, s. 168-178.

²²⁹⁰ Cüveyni, III, 130.

²²⁹¹ Cüveyni, III, 133.

²²⁹² Ziya Tevfik, s. 36.

²²⁹³ İbnü'l-Esir, VIII, 441.

²²⁹⁴ Tülücü, s. 29, İbnü'l-Esir, s. 443; "Rivayete göre Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküdü. Birgün bir kartal uçurup peşinden gitti, kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerinde bir kale yapılmasını emretti. Kaleye de "Aluhmût" adını verdi ki Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l-ukab) manasındadır. Bundan dolayı da bura ve civarına "Tâlekân" denir."

²²⁹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 443-444.

Kalesi ile Fars ve Huzistan arasındaki Haladhan Kalesi -ki bu kalede bozguncular yaklaşık iki yüz yıl kalmış ve sonunda Adududdevle b. Büveyh burayı fethedip kaledekileri öldürmüştür²²⁹⁶- Bâtınilerin işgal ettiği yerlerden bazılarıdır.

3.4.4. Selçuklu Sultanlarının Bâtınilikle Mücadeleleri

Selçuklu Sultanlarından önce de Bâtınilikle bazı devletler de mücadele etmişlerdir. Nitekim bunlardan biri Gazeli Mahmud'dur. Onun zamanında Hind bölgesinin Multan halkı da Bâtıniyye davetine girmişti. Sultan Mahmud askerleri ile onların üstüne yürüyüp binlerce pek çoğunu öldürüp, pek çoğunun da ellerini kesmek suretiyle²²⁹⁷ bölgedeki Bâtıniyenin nüfuzunu kırmıştı. Fakat Bâtınilik Hasan Sabbah önderliğinde Selçuklular döneminde faaliyetlerini daha çok artırdıklarından en fazla Selçuklu Sultanları onlarla mücadeleye girmiştir.

İlk olarak Nizamülmülk zamanında onun damadı tarafından gerçekleştirilen kale muhasarası en şiddetli anında nerdeyse kalenin ele geçirileceği sırada Nizamülmülk'ün vefat haberi geldiğinden kaldırılmıştır²²⁹⁸.

Melikşah 485 yılı başlarında Altun Taş adlı bir emirini Alamut'a göndermiş, o da aynı yılın Cemaziyelevvelinde kaleyi kuşatmış, zor durumda kalan Hasan dailerinden biri olan Dihdar b. Ali'den yarım isteyip de bu yardım kendine ulaştığında Altun Taş'a bir baskın düzenleyip onu bozguna uğratmış, O'da Melikşah'ın yanına dönmek zorunda kalmıştır. Yine aynı yıl Melikşah emirlerinden Kızıl Sarıg'ı Kuhistan'daki mülhidlerin ortadan kaldırılması için görevlendirmiş, O da Sistan'daki Mü'minabad'ın nahiyelerinden Dere kalesini kuşatmış ancak Melikşah'ın ölüm haberi geldiğinden kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır²²⁹⁹.

Nizamülmülk'ün, hemen ardından da Melikşah'ın ölümünü takiben kardeşler arasındaki mücadele Bâtıniler'in işine yaramış ve onlara rahat hareket etme fırsatı sunmuştur²³⁰⁰. Bâtıniler'in 484/1092'de zapt ettiği Ebher yakınındaki Vesnem-Kûh kalesi, bura halkının yardım istemesi üzerine Berkyaruk tarafından sevk edilen

²²⁹⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 445.

²²⁹⁷ el-Bağdadî, s. 293.

²²⁹⁸ Ziya Tevfik, s. 14.

²²⁹⁹ Cüveyni, III, 121.

²³⁰⁰ Ziya Tevfik, s. 15.

askerlerce sekiz aylık muhasaranın ardından 489/1096'da ele geçirilmiş ve şehirdeki Bâtıniler son ferdine kadar öldürülmüştür²³⁰¹. Sultan Berkyaruk 488 yılı Ramazanında (Eylül 1095) Sicistanlı maskeli biri tarafından pazısından yaralanmış, iki kişi de O'na yardım emiştir. Yakalananlar ne kadar dövülse de kendilerine kimin emir verdiğini söylememiş ve öldürülmüşlerdir. Berkyaruk ise hayli zahmet çektikten sonra iyileşmiştir²³⁰².

Mecdülmülk el-Balasanî, 492'de pek çok emirin Bâtıniler tarafından öldürülmesinden bilhassa Emir Porsuk'un ölümünden sorumlu tutulmuş, bunun sonucu çıkan olaylar üzerine askerler tarafından öldürülmüştür²³⁰³. Onun ölümü sırasında yaşanan hadiseler ise Sultan olmanın galeyana gelmiş bir topluluk için hiçbir önem arz etmediğini göstermesi bakımından zikre şayandır. "Berkyaruk'un Horasan'dan Kuhistan'a geldiği sırada veziri ve müstevfisi olan, tüm memleketin ve saltanat işlerinin hepsinden sorumlu olan ancak beyler ve hasekilerin ondan razı olmadığı Mezdülmülk Ebû Fazl-ı Kamil'i, Sultan'a arz ettiler ancak Sultan buna razı olmadı. Öfkelenen topluluk Mezdülmülk'ün çadırını yağmaladılar. Sultanın seraperdesine düşen Mezdülmülk'ü talep edip Sultana: *"Onu elbet bizim elimize ver."* dediklerinde vezir *"Ey padişah! Devletin salahiyeti bendedir, izin ver çıkayım ne maksatları varsa bana etsinler, sultanım yine kendi sağlığında ve saltanatında olsun."* dediyse de Sultan yine razı olmadı. Asker, Sultan'ın Mezdülmülk'ü vermediğini görünce yürüyüp hazineyi yağmaladılar ve sera-perdeyi yırtıp içeri girip Mezdülmülk'ün sakalına yapışıp çıkardılar ve onu parça parça ettiler."²³⁰⁴ Bir başka kaynakta ise bu hadiselerin ardından Sultan Berkyaruk'un burayı terki şu şekilde aktarılmaktadır: "Sultan bu hali görünce Hindi bir kılıçla katre-i ab gibi seraperdenin arkasından dışarı seğırtti. Ahur Beg'in çadırına yöneldi. Elindeki kılıcı bir vuşaka verdi. Emir O'nu karşılayıp yer öptü. Sultan; *"Bu cemaatin yaptığı ne itaatsizlik, töre ve âdete aykırı bir iştir. Haremimize hürmet göstermediler ve namus-u saltanatı bozdular. Ata bin ve bu soysuzlara 'isteğiniz nedir' diye sor."* dedi. Emir Ahur Sultan'ı çadırında bırakıp bu askerlerin yanına geldi. Onlarla dost ve hemfikir olduğundan Sultan'a bir adam gönderip; *"Bu kavim kulunuzun sözünü dinlemiyor ve itaatsizlik düşüncesindedirler. Sultan'ın alması gereken tedbir başınızı*

²³⁰¹ İbnü'l-Esir, VIII, 444.

²³⁰² İbnü'l-Esir, VIII, 394; Reşidüddîn Fazlullah, s. 146; er-Râvendi, I, 140.

²³⁰³ Reşidüddîn Fazlullah, s. 149-150.

²³⁰⁴ Yazıcızâde Ali, s. 77.

*alıp başka bir yere gitmektir” dedi. Sultan adamı geri gönderip; “Onları teskine çalış ki ben de birkaç gulam ile dışarı çıkarayım” dedi. Ve hemen birkaç gulamı ile leşkergâhtan ayrılıp Re’y’e doğru yola koyuldu.”*²³⁰⁵

Sultan Berkyaruk 494 yılı içerisinde Bâtıniler üzerine yürümüş ve pek çoğunu öldürmüştür²³⁰⁶. Bâtınilerin, Berkyaruk döneminde O’nun düşmanlarından olan Emir Sermez, Emir Erkuş vb. önemli kişileri öldürmeleri Sultan’a olan muhalefeti artırmış ve Sultan Bâtınilere mütemayil olmakla suçlanmıştı. Bunun yanı sıra Berkyaruk’un kardeşi ile yaptığı ikinci savaşta O’nu yenmesinin ardından Bâtıniler’in de ordu içinde nüfuzları artmış, öyleki ileri gelen asker ve kumandanlar zırh giymeden evlerinden çıkamaz olmuşlardı. Bunun üzerine Emirleri sultan Berkyaruk’a Bâtıniler’in durumu telafisi imkânsız hale gelmeden onları öldürmesini nitekim halkın da kendisini Bâtınilere meyilli olmakla itham ettiklerini söylemeleri üzerine Berkyaruk Bâtınilerin ileri gelenlerinden ve liderlerinden çoğunu öldürtmüştür²³⁰⁷. Bâtınilerin lideri olduğu söylenen Yezd hâkimi Emir Muhammed b. Düşmenziyar b. Alaüddevle Ebû Cafer b. Kakeveyh yakalanıp öldürülmüş, yine Bağdat’ta Bâtınilerin ileri gelenlerinden olan Ebû İbrahim el-Esedabadi’nin tevkif edilmesini istemiş, O’da sonunda öldürülmüştür. Nitekim Esedabadi yakalanıp hapsedildiğinde ve akabinde öldürülmek istendiğinde *“Beni öldürdüğünüzü farzedin kaleler ve şehirlerdeki Bâtınileri öldürebilecek misiniz?”* demiş bunun üzerine öldürülmüş, hiç kimse tarafından namazı kılınmamış ve cesedi surların dışına atılmıştır. Büyük bir oğlu da karargâhta Bâtınilerle birlikte öldürülmüştür²³⁰⁸. Sultan Sencer’in büyük emirlerinden Emir Bozkuş da bu dönemde pek çok Bâtınıyi öldürüp Tebes’i muhasara etmiş ancak daha sonra muhasarayı kaldırmıştır²³⁰⁹. 494 yılında Çavlı Sakavu pek çok Bâtınıyi kılıçtan geçirmiştir²³¹⁰.

Sultan Muhammed ile Berkyaruk arasında ihtilaf olduğu vakit, Bâtınilerin işleri yolunda gitmiş, kuvvet ve şevkleri artmış, her şehre adamlar gönderip gizlilikle inkâra davet etmeğe başlamışlardı²³¹¹. Bu sıralarda Damgan yöneticisi Reis Muzaffer, amiri

²³⁰⁵ Reşidüddîn Fazlullah, s. 149-150; Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 422-23; er-Râvendî, I, 142-144.

²³⁰⁶ İbnü’l-Esir, VIII, 440-447; İbnü’l-Cevzi, IX, 120.

²³⁰⁷ İbnü’l-Esir, VIII, 447-448.

²³⁰⁸ İbnü’l-Esir, VIII, 448.

²³⁰⁹ İbnü’l-Esir, VIII, 449.

²³¹⁰ Ayrıntı için Bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 445-46.

²³¹¹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 156, Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, V, s 526.

olan Emir Dad Habeşi'yi, Girdruh Kalesini kendisi adına Sultan Berkyaruk'tan almaya ikna etmiş, Berkyaruk buna Müsaade edince o, bu kaleyi Habeşi adına yönetmeye başlamıştı. Yeterli erzak ve para topladığında ise İsmaililerden olduğunu açıklamış ve yaklaşık kırk yıl boyunca burayı Hasan Sabbah adına yönetmiştir²³¹².

Sultan Muhammed Tapar Bâtınilerle mücadeleyi küffar üzerine gazaya tercih ederdi. Bu sebeple saltanat makamına geçer geçmez Bâtıniler'e karşı seferler tertip etmiş²³¹³ ve bunlar üzerine ilk seferine 500/1106-1107 yılında Şâhdiz Kalesini²³¹⁴ muhasarayla başlamıştır. Sultan Muhammed, İsfahan yakınlarında Melikşah tarafından yaptırılmış olup²³¹⁵, Sultan seferdeyken hazineleri, silah-haneleri, küçük uşaklarla saray kızlarının bulunduğu, Deylemliler'den bir zümrenin muhafazası altında tutulan ve sonradan Bâtınilerin işgal ettikleri²³¹⁶ Şâhdiz Kalesini ele geçirmiş ve kalenin hâkimi Ahmed b. Abdulmelik b. Attaş²³¹⁷ öldürülmüştür. Şöyle ki mühlidlerin kötülükleri ile kuvvet ve şevklerinin arttığı haberleri Sultan Muhammed'e gelmişti. İsfahan'da Abdulmelik Attaş adında Bâtını mezhebinin önde gelen simalarından biri olup belagat sahibi ve oldukça güzel hat yazan bir adam vardı²³¹⁸, nitekim İsfahan'daki pekçok kitapta O'nun hattı mevcuttu²³¹⁹, fakat İsfahan imamları O'nu öldürmeğe kast edince O'da buradan kaçmak zorunda kalmış²³²⁰ ve Rey'e gelerek Hasan Sabbah'la buluşmuştu²³²¹. Abdulmelik Attaş'ın Ahmed adında manifaturacılık yapan oğlu vardı²³²². Babası zamanında kendisini babasının inancına aykırı gösterdiğinden babası İsfahan'dan kaçtığında kimse buna dokunmamıştı²³²³. Ahmed b. Abdulmelik,

²³¹² Cüveyni, III, 124.

²³¹³ Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 78.

²³¹⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 525; Ebû'l-Fida, II, 222; "İsfahan'da bulunan Şa'der kalesini", Reşidüddîn Fazlullah, s. 157; "Melikşah'ın inşa ettirip Şah-ı Dij/Diz adını verdiği..."

²³¹⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 525, Bazı kaynaklarda Sultan Melikşah'ın burada bir kale inşasına kara vermesinde bir köpeğin yol göstermek suretiyle O'nu kalenin inşa edileceği dağa getirdiği ve Melikşah'ın da burayı beğenmek suretiyle burada bir kale inşa ettirdiği zikredilmektedir. Bkz. İbnü'l-Cevzi, IX, 150.

²³¹⁶ İbnü'l-Cevzi, IX, 150; "Sultan'ın ölümünün ardından Bâtıniler kaleyi istila etti. On iki yıl onların elinde kaldı.", Özeydın, s. 78.

²³¹⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 525; Ebû'l-Fida, II, 222; el-Hüseyni, s. 55; "Attaş el-Bâtını demekle maruf Ahmed b. Abdulmelik".

²³¹⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 525; Reşidüddîn Fazlullah, s. 156-57; "... Başlangıçta kendini Şi'aya nispet etmekteydi.", ayrıca bkz. er-Râvendî, I, 152.

²³¹⁹ er-Râvendî, I, 152.

²³²⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 157; er-Râvendî, I, 151.

²³²¹ İbnü'l-Esir, VIII, 525, Ayrıca bkz. Yazıcızâde Ali, s. 82, er-Râvendî, I, 151.

²³²² Reşidüddîn Fazlullah s. 157; er-Râvendî, I, 152.

²³²³ Yazıcızâde Ali, s. 82; Reşidüddîn Fazlullah, s. 157; er-Râvendî, I, 152.

Deylemler²³²⁴ adında bir cemaate katılmıştı. Nitekim o, aynı zamanda bu kale halkına yiyecek vesair şeyler getirip onlara eğitim de verirdi. Deylemlerde bu aracılıkla bunlarla dostluk ederlerdi. Bu halk da zamanla ilhada yakın olmuş ve sonunda bunun davetini kabul ederek bunu da kendilerine hâkim kılıp ona tabi olmuşlardı²³²⁵. Melikşah tarafından yaptırılmış olup Terken Hatun zamanında “Ziyar” adında bir Deylemli dizdarın elinde bulunan İsfahan Kalesini ele geçirip²³²⁶, burada bir davethane oluşturmuş²³²⁷, her gece şehirden bir cemaat gelip, onu dinleyip akabinde kendi mahallelerine giderek O’nun söylediklerini anlatmaya²³²⁸ ve buldukları yerde de Müslümanları yok etmeğe başlamışlardı²³²⁹. Nitekim bu olayla ilgili kaynaklara aksetmiş bir olay ise oldukça dikkat çekicidir. O bölgede Ulvi Medeni adında o cemaate dâhil olan bir gözsüz vardı. Karanlık bir sokakta evi olan bu kişi, akşama yakın sokağın başında durup; “*Beni evime götüreceksin kişiye Allah rahmet etsin*” derdi ve her kim ki bunun elinden tutup o sokağa girdiğinde orada hazır olan bir grup hemen o kişiyi tutup, o körün evinin dibinde içinde yollar yapılmış karanlık zeminlerin olduğu kuyuya çekerlerdi. Bunun üzerinde beş altı ay geçti ve bu şehrin pekçok yiğidi kayıp oldu ve hiç kimse bunların nereye gittiğini ölü veya diri olduklarını bilmediler. Bir gün bir dilenci kadın bu evin kapısına dilenmek için geldiğinde evden inilti duydu. İçeride hasta olduğunu sanarak; “*Hastalara ilahi şifa*” dediğinde bunlar bu kadını da içeri çekmek istediler ancak kadın kaçıp bu sokaktan çıktı ve bir gruba rastladı ve; “*Şu sokakta bir evin önünde bir yaramaz ses işittim, o ev halkı bana da kastetmek istedi, kaçtım*” dedi. Bu halk kendi kayıplarını aramakta ve teftiş etmekteydi. Bunlardan feryatlar kopup bu haber şehre yayıldı ve halk sokağa doldu. Bucak ve delikleri ararlarken o karanlık yolu buldular. Bir de gördüler ki yaklaşık altı yüz kişi; kiminin başı kesik, kimi çarpmıha gerilip el ve ayakları duvara çivilenmiş, kimi açıklıktan ölmüş ve üç dört kişi henüz ölmemiş. Bu halkın kimi oğlunu, kimi kardeşini, hısmını, dostunu buldu. Ve şehirde öyle bir feryat koptu ki, o gün kıyamet koptu sanıldı. O körü, hanımını ve oğlunu ve o

²³²⁴ Deylem; İran’ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. Tahsin Yazıcı; “Deylem”, *DİA*, IX, 263-265.

²³²⁵ Yazıcızâde Ali, s. 82.

²³²⁶ İbnü’l-Esir, VIII, 442-43; Aksarayî, s. 117; “...Şahdez’e gitti. Hakamı aldatarak kaleyi ele geçirdi.”

²³²⁷ Reşidüddîn Fazlullah, s. 158; “Şehir civarında Gûr Çölünün yakınında bir davethane kurdu.”, er-Râvendî, I, 152; “Şehrin yanında Deşt-i Gor civarında”.

²³²⁸ Yazıcızâde Ali, s. 82-83.

²³²⁹ Reşidüddîn Fazlullah s. 159-160; er-Râvendî, I, 153-154.

mahalle halkını kırdılar. Sadece o kaleye sığınanlar kurtulabildi²³³⁰. Şafii fakihi Ebû'l Kasım Mesud b. Muhammed el Hocendi'nin Bâtınilerden intikam almak için kolları sıvadığı silahlanmış büyük bir kâfile toplayıp onlara çukur kazdırıp içine ateş yaktırdığı, halkın Bâtınileri bölük bölük veya birer birer getirip bu ateşe attığı bu ateş çukurlarının başına bir adam görevlendirip ona "Malik" adını verdikleri ve böylece pekçok Bâtıniyi öldürdükleri de rivayet edilmektedir²³³¹. Bâtınilerin faaliyetlerini gittikçe artırması ve işi azıtmalar üzerine Bâtınilerin elinde bulunan İsfahan kalesinden başlamayı düşünen Muhammed, 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107) tarihinde kaleyi muhasara etmiş, çetin bir muhasaranın ardından kale ele geçirilip İbn-i Attaş ve oğlu öldürülüp kafaları Bağdat'a gönderilmiştir²³³².

Sultan, 500 yılı Şevval ayında (Mayıs-Haziran 1007) ise veziri Sa'dülmülk Ebû'l Mehasin'i²³³³ kendisine ihanet ve O'nun dört adamını ise Bâtıni itikadına mensup olduğu gerekçesiyle astırmıştır. Vezir Sadülmülk'ün öldürülmesiyle ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan birisi, İsfahan'ın ileri gelenleri ve din adamları vezir Sadülmülk'ü²³³⁴ suçlu bulmuş, bir kaç kez bunu Sultan'a arz etmişler ise de Sultan'ın buna itikadı tam olduğundan ve ondan hiçbir ihanet beklemediğinden onlara inanmış. Bu vezirin bir hacibi vardı ki ona itaat eder ve ondan birşey gizlemezdi. Bir gün kaleden Ahmed Attaş Sadülmülk'e; "*Zahiremiz tükendi, bize bir çare gönder aksi takdirde aciz kaldık kaleyi vereceğiz*" diye bir haber gönderdi. Vezir; "*Bir hafta daha sabır etsinler ki ben bu itin (Sultan'ın) ayağına yapışayım, oradan götüreyim*" diye haber göndermiş. Sultan ayda bir kez hacamat yaptırırdı. Sadülmülk hacamatçı ile ittifak edip ona mübalağa nesnelere vadedip bin dinar nakit ile zehirli bir neşter de verip Sultanı bununla hacamat etmesini ister. Bu durumdan hacip haberdar idi. Bu hacibin bir hanımı vardı ki ondan hiçbir şey gizlemezdi. Vezirin durumunu ve hacamatçıyı hanımına anlattı. Hanımının da ara ara onunla birlikte olduğu bir dostu vardı, onunla bir gece buluştuğunda söz arasında bu durumu dostuna anlattı. Dostunun da Şerefü'l-İslam

²³³⁰ Bkz. Yazıcızâde Ali, s. 83, Reşidüddîn Fazlullah, s. 159-160, er-Râvendî, I, 153-154, İbnü'l-Esir, V, 442; "...O âmâ şahsı geçidin kapısına kadar götürünce hemen yakalanıp öldürülürdü."

²³³¹ İbnü'l-Esir, VIII, 442.

²³³² İbnü'l-Cevzi, IX, 151; İbnü'l-Esir, VIII, 526; Ebû'l-Fida, II, 222, Kalenin ele geçirilmesiyle ilgili ayrıca bkz. Özeydin, s. 79-81.

²³³³ İbnü'l-Esir, VIII, 530; İbnü'l-Cevzi, IX, 151; Reşidüddîn Fazlullah s. 159-160; er-Râvendî, I, 153-154.

²³³⁴ Yazıcızâde Ali, s. 84; Reşidüddîn Fazlullah, s. 160; "Sa'dü'l-Mülk Avi", er-Râvendî, I, 155; "Sa'd el-Mülk-i Abî".

Âdemlerinden bir tanıdığı vardı ve bu durumu ona anlattı. O da Şerefü'l-İslam'a söylediğinde o da doğruca Sultan'a gelip bu durumu anlattı. Sultan bu durumu ortaya çıkarmak için kendini hasta gibi gösterip; “*Tez Fas Sad'ı (hacamatçı) çağırın*” dedi. Faşsa gelip Sultan'ın kolunu bağlayıp neşteri çıkardı. Sultan neşterin renginin farklı olduğunu gördüğünde heybetle fassaldın yüzüne baktı. Hacamatçı Sultan'ın heybetinden ve ihanetinin korkusundan titreyerek Sultan'ın ayağına düştü. Sultan o neşter ile fassaldan kan alınmasını emretti. Bu halde fassaldın kolu karardı ve öldü. Sultan vezirinin inançsızlığına tamamen inandıktan ve hiç şüphesi kalmadığından vezirini ve Ebu'l-Ula'yı Mazak'ı öldürmüştür²³³⁵. Vezir 'in ölümüyle ilgili olarak bazı kaynaklarda ise şöyle bir bilgi bulunmaktadır; İsfahan'da Abdülillah Hatibi adında cahil ve hilekâr birisi bulunmakta ve bu şahıs vezir Sadülmülk 'ten korkmaktadır. Bu kişi Sultan'la devamlı görüşüp vezirin Bâtınilere meyli olduğunu Ahmet Attaş'ın sadık bir adamı olduğuna dair Sultan'ı etkilemiş sonunda Sultan onu hapse attırılmış, kadı huzurunda da onun hakkında O, mülhiddir, kâfirdir diyecek bir de cemaat hazırlamış ve sonuçta Sadülmülk düşmanının iftirası sonucu asılmıştır²³³⁶. Abdullah Hatibi'nin Sultan katındaki değeri o derece artmıştır ki Sultan pek çok hususta buna danışır olmuştur. Nitekim bu şahıs Bağdat'a da gidip gelmekte ve oradaki büyüklerle görüşmektedir. Hatta bir gün Bağdat'a vasıl olduğunda orada Sultan ile aralarında Halife'nin kardeşi Harun'un lafi geçtiğini ve Sultan'ın kendisinden onu sorduğunu zikretmiş, bu konuşma Halife'nin kulağına gidince hemen bir adam gönderip Halife'nin kardeşini diline dolamaktan vazgeçmesini teşvik ve O'na altı bin emiri altın vermekle O'nu bundan vazgeçirmiştir²³³⁷. Abdullah Hatibi pekçok kişiye bu şekilde Bâtınilikle itham edip gözden düşmelerine ve hatta öldürülmelerine sebep olmuş sonuçta kendisi de bıçaklanmak suretiyle öldürülmüş, ölümünün ardından O'nun İbahiyye inancında olduğu ortaya çıkmıştır²³³⁸.

Sultan, veziri Sadü'l-mülk'ün öldürülmesinin ardından Nizamülmülk'ün oğullarından Ebû Nasır Ahmed'i vezir olarak tayin etmiş²³³⁹, 504 yılı Muharrem ayında

²³³⁵ Yazıcızâde Ali, s 84-85, Ayrıca bkz. Reşidüddîn Fazlullah s. 161-162, er-Râvendî, I, 155-156, İbnü'l-Esir'de ise vezirin Bâtınilerle münasebetinden ve ihanetin içeriğinden bahsedilmemektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 530.

²³³⁶ Geniş bilgi için bkz. el-İsfahani, s. 94-95.

²³³⁷ el-İsfahani, s. 97.

²³³⁸ Geniş bilgi için bkz. el-İsfahani, s. 100-101.

²³³⁹ İbnü'l-Cevzi, IX, 151; İbnü'l-Esir, VIII, 530, Bundan sonra ise veziri Ahmed b. Nizamülmülk'ü azl

(Ağustos 1109) veziri Ahmed b. Nizamülmülk'ü el-Hasan es-Sabbah ve yanındaki İsmaililerle savaşmak için göndermiş, Hasan Sabbah muhasara edilmesine rağmen kış bastırınca askerler geri dönmek zorunda kalmışlardı²³⁴⁰. Şaban ayında ise (Şubat- Mart 1110) vezir camiye gittiği bir vakit Bâtıniler saldırıp boynundan yaralanmış, bunlardan biri yakalanıp konuşturulmuş ve el-Me'muniyye mescidindeki bir cemaati itiraf edince Sultan Muhammed, böylece Bâtınilerin bulunduğu kaleleri muhasaraya başlamıştı. Kazvin civarında müstahkem bir kale olup Dayi-i Kebir Hasan b. Zeyd tarafından Taberistan hâkimi iken yaptırmış olduğu ve gayet sarp bir yerde bulunan Alamut Kalesi²³⁴¹ hâkimi el-Hasan b. es-Sabbah er-Razi²³⁴² uzun zamandır faaliyetlerini sürdürmekte Alamut'a ise yaklaşık 26 yıldır hâkim durumdaydı²³⁴³. Sultan, bu defa Abe (Ave) ve Save'nin hâkimi Emir Anuştegin Şirgiri'yi Hasan Sabbah'la²³⁴⁴ savaşmak üzere sevk etmiş²³⁴⁵, O'da öncelikle Bâtınilerin elinde olan Kelam Kalesi (505 Cemaziyevvel-Kasım-Aralık 1111), daha sonra Kazvin'e yedi fersah uzaklıktaki Bire Kalesini ele geçirdikten sonra²³⁴⁶ Alamut üzerine yürümüş, başarılı bir muhasaranın ardından kale tam ele geçirilecekken Sultan Muhammed'in ölüm haberi gelmiş, bunun üzerine kale muhasarası kaldırılmıştır²³⁴⁷. Sultan Muhammed'in vefatı ve oğlu Mahmud'un hükümdar olması üzerine Dergezini, Şirgiri çağırarak hususunda çeşitli hilelere başvurup Şirgiri'yi Sultan'a kabahatli göstermiş ve neticede Emir Anuştegin Şirgiri Alamut kalesini almak üzereyken Mahmud, Şirgiri'yi geri çağırıp O'nu ve Ömer b. Şirgiri'yi öldürmüştür²³⁴⁸. 518 yılında Amid halkı şehirdeki Bâtınilere karşı ayaklanıp yedi yüz kadar Bâtıniyi öldürmüşlerdir. Bu olayla Bâtıniler'in Diyarbakır'daki durumu

---

yerine el-Hatir Muhammed b. el-Hüseyni'yi vezir atamıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 564.

²³⁴⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 560.

²³⁴¹ İbnü'l-Esir, VIII, 596, İbnü'l-Esir, VIII, 443; "Rivayete göre Deylem hükümdarlarından biri ava çok düşküncüydü. Birgün bir kartal uçurup peşinden gitti, kartalın bu kalenin inşa edileceği yere konduğunu gördü. Burayı müstahkem bir mevzi buldu ve üzerinde bir kale yapılmasını emretti. Kaleye de "Aluhmût" adını verdi ki Deylem lisanında kartal eğitimi (talimu'l-ukab) manasındadır. Bundan dolayı da bura ve civarına "Tâlekân" denir."

²³⁴² İbnü'l-Esir, VIII, 443; "Nizamülmülk Hasan b. es-Sabbah'a eskiden saygı gösterirdi. Birgün büyük bir ferasetle "Bu adam çok geçmeden halkın zayıf ve güçsüzlerini yoldan saptırır" demiştir."

²³⁴³ İbnü'l-Esir, VIII, 596.

²³⁴⁴ İbnü'l-Esir, IX, 47; "Alamut Hâkimi ve İsmaililerin lideri el-Hasan b. es-Sabbah 518 yılında öldü."

²³⁴⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 596; Reşidüddîn Fazlullah s. 163, er-Râvendî, I, 158.

²³⁴⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 596.

²³⁴⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 596-597, Reşidüddîn Fazlullah, s. 163, Cüveynî, III, 126, Sultan Mahmud'un Bâtınilerle mücadelesi için ayrıca bkz. Özeydî, s. 75-88.

²³⁴⁸ İbnü'l-Esir, IX, 82, el-Hüseynî, s. 57, Özeydî, s. 84.

zayıflamıştır²³⁴⁹.

Berkyaruk döneminde Bağdat'ta öldürülen Bâtını lider İbrahim el-Esedabadi'nin kız kardeşinin oğlu Behram Suriye'ye kaçmış, Banyas Kalesine hâkim olduktan sonra Dımaşk'a gitmişti. Behram birkaç yeri ele geçirdikten sonra Nusayrilik, Mecusilik Dürzilik gibi muhtelif inanç ve mezheplere mensup insanların olduğu ve “*dahhak*” adlı emirlerinin bulunduğu Baalbek'e bağlı Vadi't-Teym'e 522 yılında yürümüş fakat yapılan savaşta Behram'da dâhil peç çok askeri öldürülmüştür²³⁵⁰. Behram Banyas'da İsmail adlı bir vekil bırakmıştı, nitekim el-Mezdekani'de O'nunla işbirliği yapmaktaydı. el-Mezdekani Dımaşk'a Behram'ın yerine “*Ebu'l-Vefa*” adlı birini tayin etmiş O'da kuvvetlenince oradaki Müslümanları tahakkümü altına almıştı. Öyleki Dımaşk Hâkimi Tacülmülk'ten daha fazla itibar sahibi olmuştu. El-Mezdekani daha sonra Haçlılara haber gönderip Dımaşkı kendilerine teslim etmek istediğini bildirmiş, bunu haber alan Tacülmülk O'nu yanına çağırdıktan sonra öldürüp başını kale kapısına astıktan sonra şehir halkına Bâtınileri öldürmelerini emretmiş, bunun üzerine altı bin Bâtını öldürülmüştür. Nitekim bu hadise 15 Ramazan 523'te (1Eylül 1129) meydana gelmiştir. Dımaşk katliamından sonra Banyas'ta bulunan İsmail, koruya kapılıp, Haçlılara haber göndererek kaleyi onlara teslim ettikten sonra Onların ülkesine geçmiş ve pekçok sıkıntılara maruz kalarak 524 (1129-1130) yılında orada ölmüştür²³⁵¹.

524 yılında Sultan Mahmud, Alamut Kalesi'ni ele geçirmiştir²³⁵².

Sencer, emirlerinden Emir Berkuş'u, Bâtını memleketlerine sevk etmiş, o da pek çok Bâtını öldürüp mahallerini tahrip etmiş, 498'de yine Bâtını kalesini kuşatmışsa da başarılı olamayıp geri dönmek zorunda kalmıştır²³⁵³.

Sultan Sencer Rey valisi Cevher'in Bâtıniler tarafından öldürülmesiyle efendisinin yerine vali olup çok kuvvet bulan Abbas, ilk iş olarak efendisini öldüren Bâtınilerin üzerine yürümüş²³⁵⁴, onlardan pekçok kişiyi öldürüp Bâtınilere hiç kimsenin yapmadığını yapmış ve ölene kadar Bâtınilerle cihada, onları öldürüp beldelerini tahrip

²³⁴⁹ İbnü'l-Esir, IX, 47.

²³⁵⁰ İbnü'l-Esir, IX, 72.

²³⁵¹ İbnü'l-Esir, IX, 73.

²³⁵² İbnü'l-Esir, IX, 80.

²³⁵³ Ziya Tefik, s. 20.

²³⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, II, 66.

etmeye devam etmiştir²³⁵⁵. Nitekim bununla ilgili olarak öldürdüğü Bâtınilerin başlarından bir minare yaptırıp üzerinde ezan okuttuğu²³⁵⁶ Alamut kalesini muhasara edip bir Bâtını köyüne girerek köyü ateşe verip, kadın, erkek, çocuk hepsini yaktığı²³⁵⁷ zikredilmektedir.

528 yılı içerisinde Sencer'e bağlı bir grup asker Erkuş kumandasında Horasan'da Bâtıniler'in elinde bulunan Girdkûh Kalesini muhasara etmiş, kale fethedilmek üzereyken Erkuş, bir rivayete göre kendisine pek çok para ve değerli takılar gönderdikleri için kale muhasarasını kaldırmıştır²³⁵⁸. Sultan Sencer'in veziri el-Muhtass Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl 520 yılında Bâtınilere karşı cihad edilmesini, buldukları yerde öldürülmelerini emredip bu doğrultuda "*Turayşis*" adlı Bâtını bir şehre bir ordu sevk etmiş, Nişapur'a bağlı Beyhak'a da bir ordu sevk etmiştir. Nitekim o bölgede "*Tarz*" adlı bir köy vardı ve liderleri el-Hasan b. Semin adlı bir şahıstı. Askerler bu köye geldiklerinde ne kadar Bâtını varsa hepsini öldürmüşler, liderleri ise kaçıp minareye çıkmış ve kendini aşağı atıp ölmüştür. Turayşis'e gönderilen askerler de pekçok Bâtınıyi öldürülmüşlerdir²³⁵⁹. Sultan Sencer 521 yılında Alamut Bâtınilerine ağır bir darbe indirmiş ve pek çoğunu öldürmüştür²³⁶⁰.

Sultan Sencer'in ard arda Bâtıniler'e vurduğu bu darbeler Hasan'ı oldukça zor durumda bırakmış, birkaç kez Sencer'e elçi göndermişse de olumlu cevap alamayınca bu kez hile yoluna başvurmuştur. Sultan'ın adamlarından birini satın alan Hasan, ona bir bıçak vererek Sultan'ın sarhoş halde uyuduğu bir sırada bıçağı yatağının yanına koymasını emretmiş, adam da denileni yapmış, Sultan ertesi gün bıçağı gördüğünde bunu kimin yaptığını araştırmaya başlamış, bu sırada Hasan Sultan'a bir elçi göndererek; "*Eğer ben Sultan'ın iyiliğini düşünmeseydim sert yere konmuş bu bıçağı onun yumuşak göğsüne saplardım.*" demiş, bunun üzerine Sultan onlarla savaşmaktan vazgeçmiştir. Hatta onlara ait Kumis bölgesinde bulunan mülklerin haracından 3 bin

²³⁵⁵ İbnü'l-Esir, IX, 151.

²³⁵⁶ Ahmed b. Mahmud, II, 66, İbnü'l-Esir, IX, 184; "... Bâtınilerle cihad eden bir emirdi. Bâtınilerden pek çok kişiyi öldürmüştü. Hatta onların kafalarından Rey'de bir işaret kulesi yaptırmıştı.", el-Hüseyni, s. 79; "O kadar Bâtını kılıçtan geçirdi ki kafalarından bir minare üzerinde bir müezzin ezan okudu. Kafası kesilenlerin haddü hesabını Allah'dan başka kimse bilmez.", ayrıca bkz. el-İsfahani, s. 176.

²³⁵⁷ İbnü'l-Esir, IX, 184.

²³⁵⁸ İbnü'l-Esir, IX, 105.

²³⁵⁹ İbnü'l-Esir, IX, 53-54.

²³⁶⁰ İbnü'l-Esir, IX, 66; "Rivayete göre on binden fazla Bâtını öldürüldü."

dinar eksiltmiş ve Girdkuh'un eteğinden geçerken alınan bac'dan da onlara verilecek miktarı belirlemiştir²³⁶¹. Bazı kaynaklarda bu hadisenin 511'de Sencer'in tek bir ferdi kalmayınca kadar onlarla mücadele etmek için büyük bir tedarik yaptığı böylece zor durumda kalan Hasan Sabbah'ın bu hileye başvurduğu²³⁶² anlatılmaktadır.

İsmaililerin reisi İbrahim es-Sühavi bu sene (536) öldü. Rey valisi Abbas'ın oğlu O'nu tabutuyla beraber yakıtı²³⁶³. 551 yılı Rebiülahir ayında İsmaililer Horasan'daki Tebes Şehrine yürümüş, Sultan'ın önde gelen devlet adamlarından birçok kişiyi esir almış, mallarını yağmalamış ve halktan bazılarını öldürmüşlerdir²³⁶⁴.

3.4.5. Bâtıniler Tarafından Öldürülen Önemli Şahsiyetler

Nizamülmülk Hasan Sabbah'ın faaliyetlerine engel olmak için oldukça gayret sarf etmiş, bunun üzerine veziri ortadan kaldırmak isteyen Hasan Sabbah, Tahir Arrani adlı bir Bâtiniyi görevlendirmiştir²³⁶⁵. Sultan ile birlikte İsfahan'dan Bağdat'a giderken, 485 yılı 10 Ramazan'ında (14 Ekim 1092)²³⁶⁶ Nihavend yakınlarında Bâtinilerden Deylemli bir genç²³⁶⁷ tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür²³⁶⁸. Nizamülmülk'ün, Hasan es-Sabbah'ın Alamut kalesine hâkim olduğunu haber alınca hemen Kale'ye asker sevk edip O'nu muhasara ettiğinde bu muhasara nedeniyle Hasan'ın gücü takati kalmayınca hemen adam gönderip, Nizamülmülk'ü öldürttüğü ve Nizamülmülk'ün ölümü üzerine askerlerin muhasarayı kaldırıp geri döndüğü zikredilmektedir²³⁶⁹.

Sultan Tuğrul, 452 Seferinde (Mart 1060) Bağdat'a gittiğinde Bağdat'a Emir

²³⁶¹ Cüveyni, III, 127.

²³⁶² Ziya Tefvik, s. 24-26.

²³⁶³ İbnü'l-Esir, IX, 161.

²³⁶⁴ İbnü'l-Esir, IX, 259.

²³⁶⁵ Cüveyni, III, 122.

²³⁶⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 360.

²³⁶⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 360; er-Râvendî, I, 132 ve Reşidüddîn Fazlullah, s. 134'te; "Tacülmülk'ün kışkırttığı yardımsız terkedilmiş/ rezil mülhidler, Nizamülmülk'ü bıçakladılar."

²³⁶⁸ İbnü'l-Esir, V, 360, er-Râvendî, I, 132, Reşidüddîn Fazlullah, s. 134, Müneccimbaşı, I, 61; "485 yılı Ramazan ayının 10'unda Nizamülmülk Ebû Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi İsfahan'dan Bağdat'a dönerken Nihavend yakınında, hareminin çadırına giderken Deylemli bir delikanlı, yardım isteyen bir dilenci veya şefaat dileyen biri suretinde ona yaklaştı ve yanındaki hançeri göğsüne vurup öldürdü. Bu genç katil, Hasan b. Sabbah'ın halifelerinden Ebû Tahir el- Evani (Arrani) bir Bâtini idi".

²³⁶⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 444.

Porsuk'u Şahne olarak atamıştır²³⁷⁰. Selçuklular tarafından Bağdat'a tayin olunan ilk Şahne olan Emir Porsuk²³⁷¹ 490 yılı (1096-1097) Ramazan ayında bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁷².

Emir Üner'in²³⁷³ isyan ettiği vakit kendi hâkimiyetindeki İsfahan'dan çıkıp Re'y'e yönelmiş fakat Save civarında Ancilavend menziline²³⁷⁴ buranın Bâtınileri tarafından bıçaklanarak 492 Muharreminde (Kasım 1098) öldürülmüştür²³⁷⁵.

Emir Bilge Beg Sermez 493 yılı Ramazan ayının sonunda (Ağustos 1100), İsfahan'da Sultan Muhammed'in sarayında öldürülmüştür. Kendisi Bâtınilere karşı son derece tedbirli olup zırhsız ve muhafızsız dolaşmazken, o gün zırh giymemiş ve az sayıdaki adamıyla Sultan'ın sarayına girdiğinde bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁷⁶. Yine 493 yılı Ramazanında İsfahan Şahnesi Sultan Muhammed'in kapısında bir Bâtını tarafından öldürülmüştür. Aynı sene Re'y emiri de bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁷⁷. Berkyaruk'un veziri el-Eazz Ebû Mehasin Abdulcelil b. Muhammed ed-Dihistani'de Berkyaruk'un İsfahan'ı muhasarası sırasında 495 yılı 12 Safer'de (6 Ekim 1101) Bâtını bir genç tarafından öldürülmüştür²³⁷⁸.

Sultan Sencer Rey şehrini kendisi için ayırdığında oraya Cevher isimli birini tayin etmiş, O'da Abbas adlı bir kulunu Rey'e göndermişti. Nitekim Sultan Sencer'in nedimelerinden olan ve Rey şehri de iktaları arasında bulunan el-Mukarreb Cevher'in memlûkü Rey valisi Abbas²³⁷⁹, Cevher'in Bâtıniler tarafından öldürülmesiyle²³⁸⁰ efendisinin yerine vali olmuştur. Cevher'in öldürülmesiyle ilgili olarak bazı kaynaklarda

²³⁷⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 213.

²³⁷¹ Münecimbaşı, I, I, Münecimbaşı, I, 25, İbnü'l-Esir, VIII, 213.

²³⁷² İbnü'l-Esir, VIII, 409.

²³⁷³ İbnü'l-Esir, VIII, 417; Reşidüddîn Fazlullah s. 147; "Onur/Üner Bilgebeg", er-Râvendi, I, 141; "Onar".

²³⁷⁴ Reşidüddîn Fazlullah s. 147; er-Râvendi, I, 142.

²³⁷⁵ Reşidüddîn Fazlullah s. 147; er-Râvendi, I, 142; İbnü'l-Esir, VIII, 418; "Emir Üner, haftanın birkaç gününü oruçla geçirirdi. Yine birgün oruçlu olduğu halde iftar ederken Harezmi üç Türk üzerine hücum ettiler. Birisi lambaya vurup yere düşürdü, ikincisi şamdanı söndürdü, üçüncüsü ise hançerle vurup Emir Üner'i öldürdü, hazineleri yağmalandı askerleri ise dağıldı. İsfahan'a götürülüp oradaki evinde toprağa verildi."

²³⁷⁶ Bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 431.

²³⁷⁷ İbnü'l-Cevzi, IX, 114.

²³⁷⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 457.

²³⁷⁹ İbnü'l-Esir, IX, 151; Ayrıca bkz. el-Hüseyni, s. 79.

²³⁸⁰ Ahmed b. Mahmud, II, 66, İbnü'l-Esir, IX, 151, el-Hüseyni, s. 79.

Sencer'in Bâtınilerle anlaştığı da zikredilmektedir²³⁸¹. Nitekim bir gün Sultan Sencer Cevher'e "*Ey Cevher senin hakkında bu mel'unlardan korkuyorum. Bunlardan sakın ve korun. Uyanık bulun ve ihtiyat üzere yürü*" dediğinde Cevher O'na; "*eğer beni kendinden emin edersen kimseden korkmam bunların gâilesini defetmek hususunda kimseden yardım istemem*" diyerek karşılık vermiştir²³⁸².

498 yılında Şafiilerin ileri gelen reislerinden Ebû Cafer b. el-Meşşat'ı öldürmüşlerdir. Bu sene ayrıca Maverâünnehir, Horasan, Hindistan ve diğer yerlerden gelip, Huvar-ı Rey'de toplanan hacı kâfilelerine saldırıp dilediklerini öldürüp, mallarını almışlardır²³⁸³.

499 yılında Hanefî mezhebine mensup Kadı Ebu'l-Âlâ Said b. Ebû Muhammed en-Nişaburi, İsfahan Camiinde bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁸⁴. Berkyaruk Müeyyed'ül-mülk'ü azledip yerine vezareti Fahrülmülk'e vermişti²³⁸⁵. Fahrülmülk Ebu'l-Muzaffer b. Nizamülmülk Sultan Berkyaruk'un vezirliğinden ayrılınca Nişapur'a Melik Sencer b. Melikşah'ın yanına gidip O'na vezir olmuş ancak 10 Muharrem 500'de (11 Eylül 1106) bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁸⁶. Fahrülmülk'ü öldüren şahıs Sencer'in huzuruna götürüldüğünde Sencer O'nu sorguya çekip suçunu itirafa zorlamış, ancak Bâtını suçu yalan yere Sultan'ın adamlarına atıp "*O'nu öldürmek için beni senin adamların görevlendirdi*", deyince onun yüzünden suçsuz olanlar da öldürülmüştür²³⁸⁷.

502 yılı Safer ayında (Eylül-Ekim 1108), Bâtıniler aleyhinde çalışan İsfahan Kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatibi Hemdan'da öldürüldü. Yine Nişapur Kadısı Said b. Muhammed b. Abdurrahman Ebu'l-Âlâ da bu yılın Ramazan ayında bir Bâtını tarafından öldürülmüştür²³⁸⁸.

507 yılı Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1113) Haçlılarla savaşmak için toplanan İslam ordusu ki aralarında Musul Hâkimi Emir Mevdud b. Altuntekin, Sincar

²³⁸¹ el-İsfahani, s. 246; "...Sultan sarayının dehlizine girdiğinde Bâtınilerden bir cemaat bunun üzerine atıldılar. Harem tarafında olan Sultan feryat yükseldikte "*İşte Cevher katlolundu*" dedi. Bundan malum oldu ki bu iş onun izniyle olmuştur."

²³⁸² el-İsfahani, s. 246.

²³⁸³ İbnü'l-Esir, VIII, 498-499.

²³⁸⁴ İbnü'l-Esir, VIII, 514.

²³⁸⁵ er-Râvendî, I, 140; Reşidüddîn Fazlullah s. 144; İbnü'l-Esir, VIII, 395; Yazıcızâde Ali, s. 76.

²³⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 516.

²³⁸⁷ İbnü'l-Esir, VIII, 516; Ebû'l-Fida, II, 221; "500 yılında Fahreddin b. Nizamülmülk vefat etmiştir."

²³⁸⁸ İbnü'l-Esir, VIII, 556.

Hâkimi Temirek, Emir Ayaz b. İlgazi ve Dımaşk Hâkimi Tuğtekin gibi emirler öncülüğünde 13 Muharrem'de (30 Haziran 1113) Taberiyye yakınlarında yapılan savaşı kazanmış, Emir Mevdud'da askerlerine istirahat için izin verip kendisi de 21 Rebiülevvel'de (5 Eylül 1113) İlkbahar'a kadar kalmak niyetiyle Dımaşk'a Tuğtekin'in yanına gitmiş fakat Tuğtekin'le cuma namazını kıldıktan sonra camiden çıkacakları sırada bir Bâtını Mevdud'a saldırıp, O'nu yaralamış, Bâtını öldürülmüş, Mevdud da o yaradan vefat etmiştir²³⁸⁹.

510 yılında Merağa emiri Ahmedil b. İbrahim b. Vehsudan da Sultan Muhammed'in sarayında oturduğu bir vakit Bâtınilerden biri ona ihtiyaç sahibi görünümünde yaklaşmış ve hançeri batırmış, Ahmedil bu Bâtınıyi altına aldığı bir sırada bir diğeri ona hücum etmiş, Ahmedil her ikisini de öldürmüştü de üçüncü bir Bâtını gelip Ahmedil'i öldürmüştür²³⁹⁰.

516 yılı Safer ayı sonunda (9 Mayıs 1122) Sultan Mahmud'un veziri el-Kemal Ebû Talib es- Sümeyremi²³⁹¹ bir Bâtını tarafından bıçaklanarak öldürülmüş²³⁹².

519 yılında Halife'nin bir mektubunu Sultan Sencer'e iletmek üzere Horasan'a giden Kadı Ebû Sa'd Muhammed b. Nasr b. Mansur el-Herevi, dönüşünde Hemedan'da Bâtıniler tarafından öldürülmüştür²³⁹³.

Kasımü'd-devle Aksungur el-Porsuki 520 yılı 8 Zilkadesinde cuma günü (18 Kasım 1126, Perşembe) Musul'daki bir camide Bâtıniler tarafından öldürülmüştür²³⁹⁴. O öldürüldükten sonra yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud derhal Musul'a gitmiş, daha sonra Sultan Mahmud'un yanına gidip O'na itaatini arz etmiştir. Musul'a geri döndüğünde Bâtınilerin durumları araştırılmaya başlanmıştır. Mesud'a Bâtıniler'in *İlya Geçidi* 'ndeki bir ayakkabıcıyla haşır haşır neşir olduğu haber verildiğinde ayakkabıcıyı çağırması, eğer itirafta bulunursa kendisine ihsanda bulunacağına söz vermesine rağmen O kabul etmemiş ölümle tehdit edilince de; *"Onlar yıllardır Aksungur'u öldürmek için gelirdi, fakat şimdiye kadar fırsat bulamamışlardı"* demiş, bunun üzerine adamın

²³⁸⁹ İbnü'l-Esir, VIII, 572-73.

²³⁹⁰ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri*, s. 77.

²³⁹¹ el-İsfahani, s. 122; "Kemalülmülk Ebû 'l Hasan Ali b. Ahmed es-Sümeyremi".

²³⁹² İbnü'l-Esir, IX, 30; el-İsfahani, s. 128.

²³⁹³ İbnü'l-Esir, IX, 52.

²³⁹⁴ Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 55; Ebû'l-Fida, II, 238; İbn-i Hallikan, I, 242; Alptekin, "Aksungur el-Porsuki", s. 297

elleri, ayakları ve zekeri kesildikten sonra taşlanarak öldürülmüştür²³⁹⁵.

521 yılında Sultan Sencer'in Bâtınilerle mücadelede önemli hizmetleri olmuş ve bu meseleyle samimi ilgilenmiş veziri Muinü'l-mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl, Bâtıniler tarafından öldürülmüştür²³⁹⁶.

523 yılında nüfuzlu bir reis ve mütehakkim bir zat olan İsfahan Şafiileri reisi Abdullatif b. el-Hocendi, İsmaililer tarafından öldürülmüştür²³⁹⁷.

525'te Dımaşk Hâkimi Tacülmülk Börü b. Tuğtekin, kendisine karşı ayaklanan Bâtıniler tarafından iki yerinden yaralanmış²³⁹⁸, 526 yılı 21 Recebinde (7 Haziran 1132) aldığı bu yara sonucu ölmüştür²³⁹⁹.

529 yılı Ramazan ayında Melik Mesud ile Halife arasında Day-ı Merc civarında yapılan savaşta yenilip esir düşen Halife el-Müsterşid Billah ile Sultan Mesud arasında anlaşma sağlanıp Halife, Bağdat'a gitmek üzereyken Emir Kuran Han'ın Sultan Sencer'den elçi olarak geldiği haberi ulaşmış²⁴⁰⁰ bu yüzden el- Müsterşid'in hareketi gecikmiş, halk Mesud ile beraber elçiyi karşılamaya çıktığında Halife'yi korumakla görevli muhafızlardan biri de O'nun yanından ayrılmış, bu sırada Bâtıniler'den 24 kişi Halife'nin üzerine yürüyüp yirmiden fazla yerinden onu yaralayıp O'nu²⁴⁰¹ ve bu arada O'nun yanında bulunan bir adamı da öldürmüşlerdir²⁴⁰². Bazı kaynaklarda Halifenin yirmiden fazla yara alıp ibreti âlem için Bâtıniler tarafından cezalandırıp burnu ve kulakları kesilmek suretiyle çıplak bir halde bırakıldığı²⁴⁰³ zikredilmektedir. Halife 17 Zilhicce 529 (28 Eylül 1135)'da Pazar günü²⁴⁰⁴ Merağa kapısında öldürülmüştür.

²³⁹⁵ İbnü'l-Esir, IX, s. 56.

²³⁹⁶ İbnü'l-Esir, IX, 65.

²³⁹⁷ İbnü'l-Esir, IX, 75.

²³⁹⁸ İbnü'l-Esir, IX, 83.

²³⁹⁹ İbnü'l-Esir, IX, 90.

²⁴⁰⁰ Ahmed b. Mahmud, II, 62, İbnü'l-Esir, IX, 113.

²⁴⁰¹ Münecimbaşı, I, 156, Ahmed b. Mahmud, II, 62, Reşidüddin Fazlullah, s. 201; "Bâtıniler bu arada fırsat kolluyorlardı. Bir ara gittiler ve onu bıçaklayarak öldürdüler."

²⁴⁰² Münecimbaşı, I, 156, Reşidüddin Fazlullah, s. 201; "Bu olay 529 Zilkadesinde (Ağustos 1135) oldu."

²⁴⁰³ İbnü'l-Esir, IX, 113.

²⁴⁰⁴ Münecimbaşı, I, 156, Ahmed b. Mahmud, II, 62; "529 yılının Zilhicce ayının 9. Pazar günü (20 Eylül 1135), bir diğer rivayete göre Zilhiccenin 17. Perşembe günü (28 Eylül 1135) katl edilmiştir.", İbnü'l-Esir, IX, 113; "Halife 17 Zilkade (29 Ağustos 1135) Perşembe günü öldürüldü."; "529 senesi Zilhiccenin dördüncü Pazar günü", el-İsfahani, s. 164; "529 senesi on sekiz Zilkade'de" Reşidüddin Fazlullah, s. 201; "Bu olay 529 Zilkadesinde (Ağustos 1135) oldu.", Ebû'l-Fida, III, 9.

Bâtınilerden yalnız 10 kişi öldürülmüştür²⁴⁰⁵. Sultan bu habere oldukça elemelenmiştir²⁴⁰⁶. Bazı kaynaklarda Halife Müsterşid'i öldüren Bâtıniler'in Sencer tarafından gönderildiği de zikredilmektedir²⁴⁰⁷. Nitekim Hasan'ın kendisine halef yaptığı Bozorg Ümid'in yaptığı son canilik Müsterşid'in öldürülmesi iken yerine geçen oğlu Muhammed'in yaptığı ilk canilik ise halife Raşid Billah'ı öldürmek olmuştur²⁴⁰⁸. Sultan Mesud'a yenilmesinin ardından İsfahan'a gidip burayı kuşatan²⁴⁰⁹ er-Reşid Bura valisi Sadü'd-devle'yi ne kadar zahire var ise hisara koymuş ancak burada mülhidler tarafından bıçaklanarak²⁴¹⁰ 532 yılı Ramazanında (Mayıs-Haziran 1138)²⁴¹¹ öldürülmüştür²⁴¹².

Sultan Mesud'un, kızını verdiği ve Tebriz'de tahta çıkardığı Melik Davud 538 yılında (1143-1144) Bâtıniler tarafından öldürülmüştür²⁴¹³. Sultan Mesud'un, Davud'u Şam'a gönderip İslam hududunu onunla himaye etmek istediğinden Aksunkur'un oğlu Emir Zengi'nin memleketlerine hücum etmesinden emin olmak için Davud'u öldürmeğe *Şam Haşîşiyelerinden* adam tayin etmiş olduğu²⁴¹⁴ da zikredilmektedir.

²⁴⁰⁵ Münecceimbaşı, I, 156, Ahmed b. Mahmud, II, 62; "Sultan Mesud'un askerleri bütün Bâtınileri yaralayarak öldürdüler.", İbnü'l-Esir, IX, 113; "Bâtınilerden on tanesi, bir başka rivayete göre hepsi öldürülmüştür."

²⁴⁰⁶ Yazıcızâde Ali, s. 105.

²⁴⁰⁷ Bkz. el-İsfahani, s. 164.

²⁴⁰⁸ Cüveyni, III, 130.

²⁴⁰⁹ Reşidüddîn Fazlullah, s. 202, Ahmed b. Mahmud, II, 63, İbnü'l-Esir'de er-Raşid'in İsfahan'ı kuşatmasıyla ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, IX, 140.

²⁴¹⁰ Reşidüddîn Fazlullah, s. 201, Yazıcızâde Ali, s. 105; "Bu valinin melahideden olan hizmetçisi bir fırsatını bularak Raşid'i öldürdü.", Ahmed b. Mahmud, II, 63; "...fırsat bekleyen o ülkenin beyleri ve askerleri ansızın Halife Raşid'i basıp öldürdüler.", İbnü'l-Esir, IX, 140; "Hizmetinde çalışan bir grup Horasanlı, üzerine saldırıp, öğle uykusuna yatmak isterken O'nu öldürdüler.", el-Hüseyini, s. 76; "İsfahan'a gelip zapt ettikten sonra birgün sokakta atına binmiş olduğu ve yanında bir takım askerler bulunduğu halde gezerken kendisine gelmiş olan bir heyet üzerine atılarak mumaileyhi (532) senesinde İsfahan'da şehit ettiler.", Aksarayi, s. 94; "...topladığı kuvvetli bir ordu ile Irak'a yürümeye hazırlandı. Yolda mülhidler eline düştü. Birçok işkenceler altında şehit ettiler."

²⁴¹¹ Ahmed b. Mahmud, II, 63; İbnü'l-Esir, IX, 140; "25 Ramazan (6 Haziran 1138)", el-İsfahani, s. 166; "526 senesi 26 Ramazan Salı günü".

²⁴¹² İbnü'l-Esir, IX, 140; Ebû'l-Fida, III, 13.

²⁴¹³ Ahmed b. Mahmud, II, 67; el-Hüseyini, s. 79.

²⁴¹⁴ el-İsfahani, s. 178.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜR VE MEDENİYETTE ORTAÇAĞIN GÖZDE ŞEHİRİ BAĞDAT

4.1. BAĞDAT KÜLTÜR VE MEDENİYET

“İlmi; senden daha iyi bilenden öğren, kendisinden daha iyi bildiğin kişiye öğret, eğer bu şekilde yaparsan bilmediğini öğrenir, bildiğini de daha iyi kavrarsın.”

İbn Mukaffa²⁴¹⁵

Kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdat III-IV. (IX-X) yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi. Artan ticaret, servet ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanatta da ciddi gelişmeler oldu. Bağdat'ta bizzat halife ve vezirlerin himaye ve teşvikleriyle kurulan müesseselerde ilim, kültür ve sanatta en önde gelen simalar yetişmiştir. İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat aynı zamanda Avrupa medeniyetinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır²⁴¹⁶. Bunda her türlü ilim ve kültür faaliyetini destekleyen Abbasi halifelerinin çok büyük rolü vardır. Kuruluşunu takip eden ilk seksen yıl içerisinde ilme ve ilim adamlarına değer verip destekleyen üç halife dikkat çekmektedir. Bunlar Mansur, Harun Reşid ve Me'mûndur.

Yeni bir medenî çevrede yükselme ve gelişme imkânı sağlanarak büyük âlim, filozof, düşünür ve edipler yetişti; Bağdat dinî ve din dışı ilimler sahasında büyük bir merkez oldu. Bunlar arasında cebirin kurucusu sayılan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, İslâm felsefesinin ilk temsilcisi Kindî, astronomi âlimi Fergânî, Ebû Ma'ser el-Belhî, tabip ve riyaziyeci Sabit b. Kurre el-Harrânî, tabip, kimyacı ve filozof Ebû Bekir er-Râzî, astronomi âlimi Bettânî, İslâm felsefesinin en ünlü iki siması olan Fârâbî ve İbn Sînâ, matematik, astronomi, coğrafya, jeoloji, eczacılık vb. sahalardaki engin bilgisi ve araştırmacı zihniyetiyle Bîrunî ve çok yönlü bir ilim ve tefekkür adamı olan Gazzâlî gibi âlimler, Câhiz, İbn Kuteybe ve Müberred gibi edipler yetişti²⁴¹⁷.

Hilâfet merkezi Bağdat, kuruluşunun üzerinden henüz bir asır bile geçmeden

²⁴¹⁵ Olgun, *Birinci Abbasi Döneminde Kitabet*, s. 58.

²⁴¹⁶ Abdülkerim Özaydın; “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 437.

²⁴¹⁷ Özaydın, “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, s. 437.

özellikle Hint ve İran menşeli eserlerin tercüme edildiği, Güney Avrupa'yı Ortadoğu ve Yakınoğu ile bütünleştiren bir merkez oldu; medeniyet ve kültür hareketlerinde önemli bir mevki işgal etti.

Sandıkçı Bağdat'taki bu ilmi gelişmeyi en güzel şekilde özetler mahiyette şu tespitte bulunmuştur: *"Bağdat'ın baş döndürücü bir hızla gelişerek bir medeniyet ve kültür merkezi haline gelmesi, şüphesiz ki Abbasi halifelerinin her türlü ilmi faaliyeti teşvik edip, destek olmalarının sonucudur. Hemen kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren Bağdat, çeşitli şehirlerden getirilen âlimlerle doldurulur. Tabiidir ki, kuruluşundan sonraki ilk asır içinde yetişen Bağdat uleması, aslında Bağdatlı değildirler. Fakat orada yerleşip ilmi faaliyetlerini orada sürdürdükleri için Bağdat ulemasından sayılmışlardır"*²⁴¹⁸.

Yine bu konuda George Sarton'un sözleri de burada aktarılmaya değerdir:

*"İnsan cinsinin asıl iş ve çalışması Müslümanlar tarafından tamamlanmış bulunuyor. En büyük felsefeci Farabi Müslümandı, en büyük matematikçi Ebû Kamil (Harizminin cebir konusundaki görüşlerini onuncu asırda gelişmeye tabi tutmuş matematikçi) ve İbrahim b. Sinan (Sabit b. Kurra'nın torunu) Müslümandı, en büyük coğrafyacı ve ansiklopedist el el-Mesudi, bir Müslümandı, nihayet en büyük tarihçi Taberi de bir Müslümandır."*²⁴¹⁹

Bağdat'ın bir ilim ve kültür merkezi olmasından sonra burada gelişen başlıca ilimler şunlardır:

4.1.1. Tıp ve Matematik

Abbasi halifeleri, Selçuklu ve Büveyhi hükümdarları Bağdat'ta tıbbın gelişmesi için yoğun bir gayret sarf ettiler, hastahaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye ettiler. Bağdat bu sayede önemli bir tıp merkezi oldu. Halife Mansur Bağdat'ta körler için bir hastahane, yaşlılar için de bir darülaceze kurmuştur. Halife mide rahatsızlığından kurtulamadığından devrin meşhur tabibi Süryani Corcis b. Bahtışu'yu²⁴²⁰

²⁴¹⁸ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yay, Ankara 1991, s. 236.

²⁴¹⁹ Hitti, s. 533.

²⁴²⁰ İbn Kesir Bahtışu'yla ilgili olarak *Sahte Tabib* tabirini kullanmıştır. Bkz. İbn Kesir, X, 321.

Cündiŝâpur'dan Bağdat'a getirtir²⁴²¹. Corcis'ten memnun kalan Halife, hanımı Bağdat'ta olmadığından O'na 3 cariyeye ve üç bin dinar göndermiş, parayı alıp, cariyeleri geri gönderen Corcis'e bunun sebebini sorduğunda: “*Biz Hristiyanların birden fazla hanım alması âdetimiz değildir. Eşlerimiz hayatta oldukça başka bir hanım alamayız.*” cevabını aldığıında Mansur'un gözünde değeri daha da artan Corcis'in kendi cariyeleri ile görüşüp onların tedavisine bakmasına Müsaade etmiştir²⁴²².

Harun Reşid ise pratik tıp eğitimi için bir hastahane yaptırmış ve burayı ilmi eserlerle zenginleştirmiştir. Özellikle Harun Reşid devrinde tıp alanında başarılı çalışmalar yapıldı. Kaynaklar tam teşekküllü ilk hastahanenin Harun Reşid tarafından Bağdat'ta kurulduğunu ve meşhur Hristiyan hekim Cibrâil b. Buhtîşû'un Cündiŝâpur'dan buraya getirilerek başhekim tayin edildiğini kaydeder ki bu hastahane İslâm dünyasında tıbbın gelişmesine zemin hazırlamıştır²⁴²³. Nitekim Bağdat'ın böyle bir şerefi hak ettiğine inanan Harun'un kurduğu bu hastanede Masuye ve oğlu Yahya'da baştabiplik yapmıştır²⁴²⁴.

Bu hastahane hastalar din farkı gözetilmeksizin tedavi edilir, kendilerine parasız ilâç ve yemek verilirdi. Bu devrin meşhur doktorları arasında İbn Bahtîŝû', Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn. Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim, Hasan b. Zeyrek ve İbrahim b. İsa'yı sayabiliriz. Tıp alanında eser veren başlıca tabipler Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ'dır. Bir mühtedî olan Ati b. Rabben et-Taberî. Halife Mütevekkil'in göz doktoru olup Firdevsü'l-hikme adlı meşhur eserin yazarıdır. Müslüman tabiplerin en büyüğü sayılan Ebû Bekir er-Râzî. Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansûrî adlı on ciltlik değerli eserinden başka İslâm dünyasındaki ilk tıp ansiklopedisi sayılan ve on beş yılda tamamlanan el-Hâvî isimli eseri de kaleme almıştır. İbn Sînâ ise, Râzî'den sonra gelen en meşhur hekim olup, yazdığı el-Kanunu't-tıbb adlı kitap uzun yıllar Batı'da ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca Ali b. İsa göz hastalıkları hakkında Tezkiretü'l-kehhâlîn adlı eseri yazmıştır²⁴²⁵. Abbasiler devrinde vezirlerin yaptırdığı hastaneler de azımsanmayacak kadardır. 302'de Halife Muktedir'in

²⁴²¹ Zeydan, II, 69, Ebû'l-Ferec, I, 202; “Mansur, Bahtîŝu'nun oğlu Giworgis'i (George) Elam'dan Bağdat'a getirdi.”

²⁴²² Zeydan, II, 70; Ebû'l-Ferec, I, 202.

²⁴²³ Özaydın, “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, s. 438.

²⁴²⁴ Zeydan, II, 151.

²⁴²⁵ Yıldız, “Abbasiler- İlim ve Kültür”, s. 45.

veziri Ebû Hüseyin Ali b. İsa'nın Bağdat'ın Harbiye mıntikasında yaptırdığı hastane²⁴²⁶, 311'de vezir Ebû Hasan b. Furat'ın derbil-i Fadl mıntikasında yaptırdığı ve her ay kendi parasından 200 dinar harcanan hastane²⁴²⁷, Bağdat emirü'l ümerasından olan Beckem et-Türki tarafından Bağdat'ta inşasına başlanıp Adududdevle tarafından tamamlanan²⁴²⁸ hastane bunlardan sadece birkaçıdır.

Beytü'l-hikme'nin kuruluşundan sonra ünlü hekim Hipokrat ve Galen'in eserleri de İslâm ilim âlemine kazandırılmış, Cündişâpûr'daki tıp merkezinin taşınmasından sonra Bağdat dünyanın en önemli tıp merkezi haline gelmiş, hastahaneler öğrencilere düzenli eğitim veren müesseseler olmuştur. Harun Reşid'in kurduğu bu hastane sonrası için de örnek teşkil etmiş, Halife Mütevekkil'in vezirlerinden Feth b. Hakan *Maristanu'l-Muğafir*,²⁴²⁹ adında bir hastane yaptırmıştır. Yine Adudüdevle'nin yaptırdığı Bîmâristân-ı Adudî, Selçuklu Emîri Humâreveyh'in Tutuş adına yaptırdığı Bîmâristân-ı Tutuşî ve Halife Muktedir Billâh'ın yaptırdığı *Bîmâristân-ı Muktedir*'i sayılabilir. Göz hekimi Yuhannâ b. Mâseveyh Bağdat'ın önde gelen göz hastalıkları uzmanlarından. Daha sonra öğrencisi Huneyn b. İshak Bağdat'ın sayılı hekim ve mütercimleri arasına girdi. Huneyn yaptığı tercümelemlerle tıbbın uygulanması ve öğretimine de katkıda bulundu. Göz hastalıkları dalında yazdığı kitap bu sahadaki en eski eserlerden biridir. Huneyn'in çağdaşı olan Kindî felsefe yanında tıp ve eczacılıkla da uğraşmış, onun öğrencisi Ebû Zeyd *el-Belhî Mesalihu'l-ebdan vel-enfus* adlı tıp, psikoterapi ve ahlâka dair bir kitap yazmış, büyük astronomi bilginlerinden Sabit b. Kurre de eserlerinde tıbbî konulara yer vermiştir. IX. yüzyılda Kuzey İnan'dan Bağdat'a gelmiş olan kayda değer ilk Müslüman hekim Ali b. Rabben et-Taberî, tıp alanında ilk sistematik eseri *Firdevsü'l-hikme*'yi yazmıştır. Ebû Bekir er-Râzî de Rey'den Bağdat'a gelerek buradaki hastahane başhekim olarak çalışmıştır. Râzî'den sonra tabip Ali b. Abbas el-Mecüsî Bağdat'ta Bîmâristân-ı Adudî'de başhekim olarak hizmet etmiştir. IV. (X.) yüzyıla kadar ilim ve medeniyet merkezi olarak kalan Bağdat'ta VI. (XII.) yüzyıla kadar çok sayıda hekim yetişmiştir. Bunlar arasında Buhtîşü ailesinden Cibrâîl b. Buhtîşü, Buhtîşû b. Cibrâîl, Buhtîşû b. Curcîs, Cibrâîl b. Ubeydullah b. Buhtîşû²⁴³⁰,

²⁴²⁶ İbn Kesir, XI, 218.

²⁴²⁷ İbn Kesir, XI, 262.

²⁴²⁸ İbn Kesir, XI, 346.

²⁴²⁹ Zeydan, II, 152.

²⁴³⁰ Bahtîşü ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. Zeydan, II, 69-80.

Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim, Hasan b. Zeyrek ve İbrahim b. İsâ sayılabilir. Ali b. Rabben et-Taberî Firdevsü'l-hikme'yi Ali b. İsâ el-Kehhâl Tezkiretü'l-kehhâlîn'i Ebû Bekir er-Râzî de Kitâbü't-Tıbbi'l-Mansuri ve ilk tıp ansiklopedisi sayılan el-Hûvî'yi kaleme almışlardır. Bu son eser 1279'da Latince'ye çevrilmiş ve Batı'daki tıp merkezlerinde XVI. yüzyıla kadar başlıca tıbbî kaynaklardan biri olarak ilgi görmüştür²⁴³¹. Bu hastanelerin sayısı ise her geçen gün daha da artmıştır. Ahmed b. Tolun Mısır valisi olduğunda Kahire'de 259'da 60.000 dinar harcayarak bir hastane tesis etmiştir²⁴³².

Kendisi aynı zamanda iyi bir Kimyager ve tabib de olan Huneyn'den Mütevekkil düşmanlarına karşı kullanmak üzere zehir yapmasını teklif etmiş, bunu başardığı takdirde kendisine büyük miktarda para vereceğini vaat etmiştir. Fakat o bunu kabul etmemiş bu yüzden bir yıl hapiste kalmış akabinde zehri yapmamakta ısrar ettiği takdirde öldürüleceği kendisine söylenmişse de O: “ *Benim maharet ve hünerim faydalı şeyleri yapmak içindir. Bunun dışında başka bir şey öğrenmedim.* ” diyerek kabul etmez. Bu cevap karşısında özel doktorunun doğruluk ve istikamet derecesini denediğini bildiren Mütevekkil, zehri yapmaktan kendisini alıkoyan şeyin ne olduğunu sorduğunda Huneyn şu cevabı vermiştir: “ *Bunun için iki sebep gösterebilirim. Birincisi dinim, ikincisi mesleğim. Dinim düşmanlarımıza dahi iyilikte bulunmamı emreder. Aynı şeyi dostlarımıza karşı göstermemizi ise daha çok ister. Mesleğim ise insanların faydalarına hizmet etmek onları tedavi edip sağlığına kavuşturmak esasına dayalıdır. Öldürme esasına değil. Ayrıca her doktor hiçbir kimseye öldürücü ilaç vermemeğe yemin etmiştir.* ”²⁴³³

Hindistanlı bir seyyahın Bağdat'a getirdiği astronomi ve matematiğe dair Sind-Hind adlı eser Halife Mansur'un emriyle İbrahim el-Fezârî tarafından Arapça'ya tercüme edildi ve bu sayede Hint rakamları İslâm dünyasında tanındı²⁴³⁴. Sind Hind-i kebir denilen bu tercüme eser Me'mun devrine kadar tek başvuru kaynağı olmuştur²⁴³⁵. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Habeş el-Hâsib'in hazırladığı tablolar,

²⁴³¹ Özeydin, “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, s. 438.

²⁴³² Bu dönemde yapılan diğer hastaneler için bkz. Zeydan, II, 152-154.

²⁴³³ Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi, Huneyn b. İshak mad, (Haz. Şaban Döğen), Yeni Asya yay. İstanbul 1984, s. 132.

²⁴³⁴ Özeydin, “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, s. 438.

²⁴³⁵ Zeydan, II, 68.

sayıların bütün İslâm ülkelerine yayılmasına vesile oldu. İmrân b. Veddâh, Şihâb b. Kesir ve Ebû Mansur el-Bağdâdî burada yetişmiş meşhur matematikçilerdir²⁴³⁶.

Bu alandaki en seçkin sima hiç şüphesiz Hârizmidir. O en eski zîcleri (astronomi tabloları) derleyen bilgin olduğu gibi, aritmetik ve cebirle ilgili *Hisâbü'l-cebr ve'l-mukâbele* adlı en eski eserin de müellifidir²⁴³⁷. “Cebir” kelimesi Me'mun zamanında Bağdat kütüphanesinde Hafız Küttaplık, daha sonra ise Beytü'l hikme idareciliği yapan Harizmi'nin zikredilen eseriyle dünyaya tanıtılmış ve bu kelime Fransızca'ya *algebre*, İngilizce'ye ise *algebra* olarak geçmiştir. Ayrıca el-Harezmi, el-Havarizmi de denen Harizmi adı Latince *Alkhorizmi* (bundan algorizme), Fransızca'ya Algoritme (bundan Augdisme veya Aurime) ve İngilizce'ye Augrim olarak geçmek suretiyle günümüzde kullanılan *Algoritma*'ya da isim olmuştur. Aynı zamanda “0” rakamını da matematiğe kazandıranın Harizmi olduğu zikredilmektedir²⁴³⁸. *Hisâbü'l-cebr ve'l-mukâbele* adlı eserin ise Arapça aslı kaybolmuştur. XII. asırda Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye çevrilen eser XVI. asırlara kadar Avrupa üniversitelerinde matematik üzerinde ana ders kitabı olarak okutulmuş ve Avrupalıların Algebra/Cebir ilmini tanımalarına sebep olmuştur²⁴³⁹.

Geometri sahasında ise Mansur zamanında Bağdat Ulu Camii'nin planını çizen Haccâc b. Ertât zikredilebilir²⁴⁴⁰.

Öklid'in Kitab-ı Öklides adlı eseri Haccac b. Muhtar tarafından ilk kez çevrilip adına *Haruniyye* denmiş, aynı eser Me'mun zamanında tekrar tercüme edilip bu kez *Memuniyye* adı verilmiş, Batlamyus'un el-Mecistî'si de Arapça'ya çevrilmiştir²⁴⁴¹. Bağdat'ta Benî Mûsâ b. Şâkir geometri alanında önemli eserler verdi. Bu eserlerden *Kîtâbü Ma'rifeti mesâhati'l-eşkâl* Latince'ye çevrilmiş, Fibonacci ile Thomas Bradwardine'yi etkilemişti. Haccâc b. Ertât da Bağdat'ta geometri alanında tanınmış bir ilim adamıydı²⁴⁴².

²⁴³⁶ Özaydın, s. 438.

²⁴³⁷ Yıldız, “Abbasiler- İlim ve Kültür”, s. 46.

²⁴³⁸ Geniş bilgi için bkz. MİÖA; “Harizmi”mad. s. 115-123.

²⁴³⁹ Hitti, s. 516.

²⁴⁴⁰ Yıldız, s. 46.

²⁴⁴¹ Zeydan, II, 72.

²⁴⁴² Özaydın, “Bağdat- Kültür ve Medeniyet”, s. 437-438.

4.1.2. Astronomi

Bağdat'ta astronomi alanındaki çalışmalar, matematik sahasında olduğu gibi, 771'de Hindistan'dan bir seyyahın getirdiği ve İbrahim el-Fezârî tarafından Arapça'ya çevrilen Sind-Hind adlı eserle başlamıştır. Me'mûn Bağdat'ta Yahya b. Mansur idaresinde bir rasathane kurmuş, ilk usturlap aleti de İbrahim el-Fezârî tarafından burada yapılmıştır. Çalışmalarını Bağdat'ta sürdüren astronomi bilginlerinden Ebû 'l-Abbas Ahmed el-Fergânî *el-Medhal ilâ 'ilmi heyeti'l-eflâk* adıyla bir eser yazdı. Astronomi bilginlerinin en meşhuru Bettânî idi. Ayrıca Bîrûnî ve Ömer Hayyâm da o dönemin sayılı astronomi âlimlerindendi. Me'mûn Bağdat yakınlarında Şemmâsiye'de bir rasathane kurdurarak astronomi çalışmalarını desteklemiştir. Me'mûn devrinde Benî Mûsâ b. Şâkir adıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç bilgin dünyanın enlem ve boylam derecelerini ölçmüşlerdir. Yine aynı dönemde çok kıymetli kozmografik haritalar hazırlanmıştır²⁴⁴³.

214 yılında Bağdat Şemmâsiye'de yine Şam'da Cebel-i Kaysun'da gözlemevleri kurulmuş, burada araştırma yapan bilginler elde ettikleri bilgileri *Rasad-ı Me'muni* adında bir kitapta toplamışlardır²⁴⁴⁴.

Daha sonra Benî Mûsâ b. Şâkir ve Adudüdevle de Bağdat'ta birer rasathane yaptırmışlardır²⁴⁴⁵.

Şerefüddin b. Aduddevle Bağdat'ta Daru'l-Memleke bahçesi kenarında kurduğu gözlemevinde çalışan ünlü gök bilimcilerinden Ebû Sehl Veycan b. Kûhi burada "*Kevakib-i Seb'a- Yedi Yıldız*" üzerinde gözlemler yapmıştır²⁴⁴⁶. Astronomi ile bağlantılı olarak gelişmiş bir ilim dalı olan astroloji alanının en meşhur siması ise Ebû Ma'şer el-Belhi'dir. İslâmî anlayışa uygun olmamakla birlikte Abbasi halifeleri müneccimlere çok önem verir, savaşlara ve mühim işlere onların fikirlerini almadan başlamazlardı²⁴⁴⁷. Mansur devrinde astronomi ve astroloji daha ziyade İranlılar arasında revaçta olduğundan bu alanda İranlılar'ın önemli mevkilere geldiği görülmektedir. Müneccim olarak faaliyetlerini sürdüren bu İranlılardan en ünlüsü şüphesiz Nevbaht'tır. Mecusi

²⁴⁴³ Özaydın, s. 438.

²⁴⁴⁴ Zeydan, II, 161.

²⁴⁴⁵ Özaydın, s. 438.

²⁴⁴⁶ Zeydan, II, 162.

²⁴⁴⁷ Yıldız, "Abbâsiler- İlim ve Kültür", s. 45.

iken Mansur aracılığı ile İslam'ı kabul eden Nevbaht'tan sonra Ebû Sehl b. Nevbaht'ta babasının yerine müneccimbaşılığına getirilmiştir²⁴⁴⁸. Nitekim Halife Mansur Bağdat'ın temelini Müneccim Ebû Sehl b. Nevbaht'tan şehrin uzun yıllar ayakta kalacağına dair bilgi aldıktan sonra atmıştı²⁴⁴⁹. Yine İbrahim Fezari ile oğlu Muhammed Ali b. İsa el-Usturlabi de Mansur devrinin önemli müneccimleridir²⁴⁵⁰.

Selçuklular da bu dönemde astronomiye ve bu alandaki çalışmalara ehemmiyet vermişlerdir. 468 yılı içerisinde Nizamülmülk ve Sultan Melikşah ileri gelen astronomi bilginlerini bir araya toplamış²⁴⁵¹ ve eski Irak takviminin reforme edilmesi için bu devirde yapılan rasathanenin başına Ömer Hayyâm getirilerek çalışmalara başlanmıştır²⁴⁵². Bunlar Hamel burcunun birinci noktasının Nevruz sayılmasını kabul etmişlerdi ki daha öncesinde Güneşin Hûd burcunun yarısına geldiği zaman Nevruz olarak kabul edilmekteydi. Bundan sonra Sultan'ın yaptığı bu değişiklik takvimin başlangıcı oldu²⁴⁵³. Bu takvim ilk yılı güneşin (Hamel=Kuzu) burcuna geçtiği günden başlaması dolayısıyla hakiki güneş yılı esasına dayanmakta sene başlarına (Nevruzi Sultani) denip bu tarihin her ayı güneşin bir burçtan ötekine geçtiği müddetçe devam eden bu takvimde (Celali) ayları da hakiki güneş ayıdır. Senelerinde çalınmış günleri olup bazen ayları otuzar gün devam ederek çalınmış olan beş gün senenin sonuna eklenir ve takvimlerin nihayetine getirilir. Selçuklu Sultanı adına izafeten *Tarihu'l Celali* adıyla anılan, bugün Gregoryen takvimi her 3330 yılda hata yaparken, Ömer Hayyam'ın yaptığı bu takvim 5000 senede bir günlük hata yapmaktadır²⁴⁵⁴.

Yine 468-469 yıllarında Sultan adına bir rasathane yapılmış ve ileri gelen astronomi âlimlerinden müteşekkil bir heyet bunun yapımıyla ilgilenmişlerdir. Bunlar arasında Ömer b. İbrahim el-Hayyami, Ebu'l-Muzaffer el-İsfizari, Meymun b. en-Necib el-Vasiti gibi alimler vardı. Nitekim bu rasathane Sultan'ın 485'te vefatına kadar çalışmalarını sürdürmüş, O'nun ölümünden sonra çalışmamıştır²⁴⁵⁵. 524'te Bağdat'ın doğu yakasında Sultan Mesud b. Muhammed sarayında rasat çalışmalarına başlanmış,

²⁴⁴⁸ Zeydan, II, 67.

²⁴⁴⁹ Yıldız, s. 45.

²⁴⁵⁰ Zeydan, II, 68.

²⁴⁵¹ İbnü'l-Esir, VIII, 281.

²⁴⁵² Hitti, s. 513.

²⁴⁵³ İbnü'l-Esir, VIII, 281.

²⁴⁵⁴ Hitti, s. 513.

²⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, VIII, 281.

bu işi el-Bediu'l Üstürlabi üzerine almış fakat bir sonuç elde edememiştir²⁴⁵⁶.

4.1.3. Tasavvuf ve Felsefe

Bağdat erken tarihlerden itibaren tasavvufun önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tasavvufun gerçek kurucuları sayılan Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdadî, Serî es-Sakatî, İbnu's-Semmâk, Haris el-Muhâsibî, Ebû'l Hüseyin en-Nûrî, Ebû Saîd el-Harrâz gibi âlimler Bağdat ve çevresinde yetişmişlerdi. Yunan felsefesine dair kaynakların çevrilmesinden sonra dış kaynaklı bazı düşünceler mutasavvıflar üzerinde etkili olduğu için hulul ve İbâhiyye'yi benimseyen bazı tasavvuf akımları doğdu. Mutasavvıflar arasında bu çeşit düşünceye sahip kimselerin bulunması bazı fıkıh ve kelâm âlimlerini tasavvufa cephe almaya şevketti. Gulâm Halil'in kışkırtmalarıyla 885'te Bağdat'ta bazı sûfîlerin takibata uğraması, sûfîlerle zahir ulemâsı arasında ihtilâfların büyümesine sebep oldu. Birçok mutasavvıf tarafından "*Hak şehidi*" kabul edilen ve idamı büyük yankılar uyandıran Hallâc da 922'de Bağdat'ta öldürülmüştü. Birçok tanınmış sûfî Bağdat'ın Şünûziye Mezarlığı'nda medfundur. Bağdat tarikat faaliyetleri yönünden de önemlidir. Asya ve Afrika'da birçok mensubu bulunan Kâdiriyye tarikatının kurucusu Abdülkâdir-i Geylânî de burada yatmaktadır. Halife Nasır Lidînillâh zamanında (1180-1225) teşkilatlanan fütüvvet ehli içinde bu dönemde Bağdat bir merkez olmuştur. Bununla beraber şer'î ölçülere bağlı tasavvuf zümreleri İslâm ülkelerinin her tarafında, özellikle Bağdat'ta halifeler tarafından himaye edilmiştir. Halife Nasır-Lidînillâh'ın dağınık gruplar halindeki fütüvvet ehlini toplayıp teşkilâtlandırması, esnaf teşekkülleri üzerindeki tesirleri bakımından önemlidir. Tasavvufun temel kaynakları sayılan eserler de bu dönemde kaleme alınmıştır²⁴⁵⁷.

İslâm dünyasında muhtemelen VIII. yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve zamanla Urfa, Nusaybin, Harran, Cündişâpûr gibi merkezlerde yoğunlaşan tercüme hareketi Bağdat'ın kurulmasıyla burada da önem kazandı ve bu şehir kısa zamanda ilmî ve felsefî eserlerin tercüme edildiği, bunlara şerh ve haşiyelerin yazıldığı bir merkez haline geldi. Halife Mansur döneminde hız kazanan tercüme çalışmaları Me'mûn döneminde en yüksek seviyeye ulaştı. Bağdat'ta ilmî ve felsefî eserlerin tercümesi daha çok Beytü'l-hikme'de sürdürülmekte ve halifeler tarafından hem maddî hem de manevî

²⁴⁵⁶ İbnü'l-Esir, IX, 80.

²⁴⁵⁷ Özyayın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 439.

bakımdan desteklenmekteydi. Bundan başka yine Bağdat'ta Benî Mûsâ gibi bazı tanınmış aileler de bu çalışmalarını himaye ettiler. Bu şekilde birçok mütercim ferdi veya ekip çalışmalarıyla metafizik, tabiat felsefesi, psikoloji, mantık, matematik, astronomi, ahlâk, siyaset, mûsiki gibi felsefenin bütün alanlarına dair kısmen Hint ve İran, daha çok da Yunan kaynaklı pek çok eser Arapça'ya çevrildi ve böylece Bağdat'ta bir İslâm felsefesinin başlatılmasını mümkün kılan bütün şartlar hazırlandı. Nitekim ilk İslâm filozofu kabul edilen Ya'kûb b. İshak el-Kindî burada yetişti ve felsefî eserlerin tercüme üzerindeki redaksiyon çalışmaları yanında bu konunun çeşitli dallarına dair eserler de telif etti. Ünlü tabip-filozof Ebû Bekir er-Râzî çalışmalarının bir kısmını Bağdat'ta sürdürdü. Dehrî filozof İbnü'r-Râvendî Bağdat'a gitti ve orada yetişti. Bir felsefe cemiyeti olan İhvân-ı Safâ'nın Bağdat'ta da bir merkezi bulunmaktaydı. Telif çalışmaları yanında bir Aristo mütercimi de olan Ya'kûbî filozof Yahya b. Adî de Bağdatlıdır. İslâm felsefesinin en büyük temsilcilerinden olan Fârâbî felsefe öğrenimini Bağdat'ta görmüş ve hayatının önemli bir kısmını zaman zaman ayrıldığı Bağdat'ta geçirmiştir. Ünlü Sıvânü'l-hikme'nin yazarı Ebû Süleyman es-Sicistânî de Bağdat felsefe ortamında yetişen düşünürlerdendir. Nihayet daha birçokları yanında özellikle İslâm düşüncesinin güçlü ve orijinal temsilcisi Gazzâlî de aynı ortamda yetişmiştir²⁴⁵⁸.

Bu dönemin en önemli felsefî çalışması ise hiç şüphesiz İhvanu's Safa'dır.

Basra'da ²⁴⁵⁹ IV/X. asrın ortalarında felsefeyi kendilerine yol seçmiş Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'şer, Ebû'l Hüsn Ali b. Harun b. Zincani, Ebû Ahmed Mihircani, Avfi ve Zeyd b. Rifae tarafından kurulduğu tahmin edilen *İhvanu's Safa* (*Safa Kardeşler*) cemiyetine mensup filozoflar düşüncelerini "*Resail-i İhvanu's Safa* (*İhvanu's Safa Risaleleri*)" adı altında elli risaleden meydana gelen bir eserde toplamışlardır²⁴⁶⁰. Âlemde mevcut bütün varlıkların bilgisini elde etmeyi kendilerine ilke edinen bu ekol, matematiğin insanı tevhid bilgisine ve yaratana ikrara götürdüğü kanaatindedir²⁴⁶¹. Bağdat'ta bir şubeye sahip olan bu cemiyet sadece felsefî amaçla kurulmayıp, aynı zamanda halkın düşünce sistemlerini dini inanışlarını el altından zedelemek suretiyle mevcut yerleşik siyasi düzeni devirme gayesi güden ve bu maksatla

²⁴⁵⁸ Özaydın, s. 439.

²⁴⁵⁹ Barthold, s. 55.

²⁴⁶⁰ Zeydan, II, 136-137.

²⁴⁶¹ Enver Uysal; "İhvan-ı Safa", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 2.

ona karşı şiddetli bir muhalefet gösteren bir cemiyet olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu cemiyet felsefî düşüncelerde olanların yanı sıra “dini- siyasi” düşüncelere de sahip olan çok ileri Şii ve hatta aşırı İsmaili görüşleri bünyesinde toplamış bir teşkilât olma özelliği göstermiştir²⁴⁶². Buna karşın İhvan-ı Safa, ansiklopedik risaleleriyle Yeni Eflatunculuk ve Yeni Pisagorculuğun Müslümanlar tarafından tanınmasında, İslam coğrafyasının Avrupa yakasına taşınmasıyla birlikte Ortaçağ Latin skolastisizmi üzerinde büyük etkileri olan İspanya filozoflarının yetişmesinde önemli bir yere de sahip olmuştur²⁴⁶³. Bu cemiyetin “*Duyular doğrudan doğruya edindiği algılamalarda hata etmez, yalnız vasıta ile edindiği algılamalarda hata eder.*” düsturu ile Kant’a (1727-1804) öncülük ettiği²⁴⁶⁴, yine bu cemiyetin Karmatiler fırkasından olup Avrupa’da *Masonluk Düzeninin* oluşmasında etkili olduğu²⁴⁶⁵ da savunulmaktadır.

4.1.4. Kelâm, Fıkıh, Tefsir ve Hadis

Abbasiler dönemi, diğer İslâmî ilimler gibi kelâmın da sistemleştiği, bazı itikadî mezheplerin kurulup geliştiği, bazılarının da sönüp gittiği bir dönemdir. Emevîler devrinde ortaya çıkan Mu’tezile Halife Me’mûn, Mu’tasım ve Vasık dönemlerinde en parlak devrini yaşamış ve Abbasi coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmıştır. Ebû ’l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Bekir el-Asam, Muammer b. Abbâd, Nazzâm, Câhiz, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Bişr b. Mu’temir, İbn Ebû Düâd, Sümâme b. Eşres Mu’tezile’nin bu devirdeki meşhur âlimleridir²⁴⁶⁶. Bağdat’ın İslâm tarihi boyunca Mu’tezile, Selefiyye, Eş’ariyye ve Şîa gibi belli başlı kelâm mekteplerinin gelişip yayıldığı kültür merkezlerinden biri olmasında şüphesiz Bağdat’ın Abbasiler’in başşehri olmasının etkisi vardır. Nitekim bu merkezde Mu’tezile’ye bağlı olarak yetişen Bişr b. el-Mu’temir’den itibaren bu mezhebin Bağdat ekolü ortaya çıkmış, Bişr b. Mu’temir’den sonra burada yetişen ve büyük çapta onun görüşlerinden etkilenen Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ahmed b. Ebû Duâd, Sümâme b. Eşres, Ca’fer b. Harb, Ca’fer b. Mübeşşir, İskafî, Hayyât ve Kâ’bî gibi âlimlerin dâhil olduğu bu gruba *Bağdat Mu’tezilesi* adı verilerek mezhebin esas kurucusu olan diğer âlimlere de *Basra*

²⁴⁶² Hitti, s. 507.

²⁴⁶³ Uysal, s. 5.

²⁴⁶⁴ Bkz. MİÖA; “*İhvanu’s-Safa*” mad. s. 218.

²⁴⁶⁵ Hitti, s. 604-605, Barthold, s. 55.

²⁴⁶⁶ Yıldız, “Abbasiler- İlim ve Kültür”, s. 42.

Mu'tezilesi denilmiştir²⁴⁶⁷. Bağdat Mutezilesi, halifeler nezdinde itibar kazanmaya çalışarak kendi görüşlerini devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Bilhassa halku'l-Kur'ân meselesinde Sümâme b. Eşres ve İbn Ebû Düâd. Halife Me'mûn ve ayrıca Mu'tasım'ın huzurunda Ahmed b. Hanbel ile yaptıkları münazaralar sonunda mihne devrinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Bu olay sebebiyle Müslüman halkın nefretini üzerine çeken Mu'tezile'nin, Mütevekkil'in halife olmasıyla nüfuzu daha da azalmış, Abbasiler'in son devirlerinde ise gücü ve tesiri tamamen kaybolmuştur. Abbasi idaresinin ikinci asrında Sünnî akîdeyi savunan İbn Küllâb el-Basrî, Haris el-Muhasibi, Buharî, Ebû Ali el-Kerâbisî, Dârimî gibi âlimlerin Ehl-i sünnet kelâm ilminin doğmasına zemin hazırlamasından sonra, Ebû 'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan Ehl-i sünnet kelâmı giderek gelişmiş ve Bâkılânî, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Râzî gibi âlimlerin eserleriyle kökleşmiştir. Eş'arî ekolüne paralel olarak Mâverâünnehir'de Ebû Mansur el-Mâtürîdî tarafından kurulan ikinci Sünnî kelâm mektebinin ortaya çıkışı ve yayılışı da Abbasiler zamanına rastlar. Şîa, Havâric ve Mürcie mezheplerinin birçok fırkalara ayrılması da Abbasiler zamanında vuku bulmuştur. Bu devirde söz konusu mezhep mensuplarının zaman zaman halifelerin aleyhinde bulunmaları, bazen iç savaflara ve siyasî karışıklıklara da yol açmıştır²⁴⁶⁸.

Felsefî eserlerin Bağdat'ta tercüme edilmesinin bir sonucu olarak Bağdat ekolünün Basra ekolüne nisbetle felsefe kültüründen daha çok etkilendiği kabul edilir. Basra Mu'tezilesi sadece teori ile meşgul olurken Bağdat Mu'tezilesi devlet kademelerinde görev alarak teoriyi pratiğe uygulayan bir mezhep halini almıştır. Halku'l-Kur'ân görüşünü Ahmed b. Hanbel vb. âlimlere zorla kabul ettirmeye çalışmaları bu hususun en belirgin örneğini teşkil eder. Basra Mu'tezilesi Şîa'nın imamet fikrini tenkit edip reddederken Bağdat Mu'tezilesi Şîî fikirlere sempati duymuş, en azından Hz. Ali'yi ahabın en faziletlisi olarak görmüştür. Bunda Halife Me'mûn devrinden itibaren Bağdat'ta oluşan Şîî atmosferin, özellikle devlet idaresinde görev alan İbn Ebû Duâd ile Sümâme b. Eşres'in Selefîyye âlimlerine karşı Şîîler'le iş birliği ve yardımlaşma içine girmesinin büyük tesiri olduğu şüphesizdir²⁴⁶⁹. Bağdat yukarıda sözü edilen itikadî mezheplerin dışında ünlü bazı Eş'arî âlimlerin de öğrenim gördüğü

²⁴⁶⁷ Özeydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 438.

²⁴⁶⁸ Yıldız, s. 42.

²⁴⁶⁹ Özeydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 438.

ve öğretim faaliyetlerini sürdürdüğü önemli merkezlerdendir. Eş'ariyye'nin önde gelen temsilcilerinden Bâkılânî²⁴⁷⁰, İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdadî ve Gazzâlî Bağdat'a gelerek buradaki âlimlerle görüşmüşler, bunlardan Bâkılânî Câmiu'l-Mansur, Gazzâlî Nizâmülmülk medreselerinde müderrislik yapmışlardır²⁴⁷¹.

Abbasiler zamanında özellikle ilk iki yüzyıl, fıkıhın tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemdir. Dört Halife ve Emevîler döneminde daha çok çevre ve üstat ayrılığı ile fıkıh hükümlerinin ortaya konulmasında kullanılan malzeme farklılığına dayanan (Hicâziyyûn-İrâkiyyûn) yerlerini Emevîler'in son döneminden itibaren, hadis ve re'yin İslâm hukukunun kaynakları arasında yer alıp almayacağı veya ne ölçüde alacağı ayrımına dayanan hadis ve re'y ekollerine (ehlu'l-hadîs/ehlü'r-re'y) bıraktı. Emevîler'in İslâm dinini ve hukukunu ihmal ettiklerini, kendilerinin ise İslâmî hükümleri hayata hâkim kılacağını iddia ederek iş basma gelen Abbasiler, biraz da bu vaatlerini yerine getirme düşüncesiyle. İslâmî ilimleri ve fıkıhı desteklemek mecburiyetini hissettiler. Gerek bu anlayış, gerekse genişleyen İslâm ülkesinde yeni birçok meselenin ortaya çıkması ve bunların fikhî hükümlerinin tespiti ihtiyacı, buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkesinin birçok bölgesinde fıkıhın büyük bir gelişme göstermesi, bu ilim dalının bir bütün olarak ortaya çıkmasına ve tedvin edilmesine, müçtehit hukukçuların farklı yorumlarına dayanan muhtelif mezheplerin teşekkülüne yol açmıştır²⁴⁷². İslâm hukuk tarihi bakımından önemli merkezlerden biri olan Bağdat'ta Halife Mansur İmâm-ı Âzam'ı Bağdat'a getirterek teşvik ve yardımlarda bulundu. Hanefî ve Hanbelî mezhepleri Bağdat'ta gelişip güçlendi. Harun Reşid zamanında ilk defa kâdı'l-kudatlık kuruldu. Bu müessese adalet işlerinin düzenlenmesinde ve kadıların tayininde etkili oldu. Bağdat'ta yetişen fıkıh âlimlerinden bazıları şöyle sıralanabilir: Bağdat'ta doğmuş ve orada büyümüş olan Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel, Mâlikî mezhebinin önde gelen imamlarından Amr b. Muhammed el-Leysî el-Bağdâdî, Şafîî müçtehitlerden olup fıkıh ve usul-i fıkha dair eserleri bulunan İbnü'l-Kattân el-Bağdâdî bunlardan bazılarıdır²⁴⁷³.

Bu dönemde mezhepler içinde çok sayıda farklı görüş sahibi fakihlerin ve

²⁴⁷⁰ Bkz. Ahmed Emin, I, 222.

²⁴⁷¹ Özaydın, s. 438.

²⁴⁷² Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür", s. 42.

²⁴⁷³ Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 439.

mekteplerin bulunduğu ve özellikle Irak meşayihî (ki bu tabir özellikle Hanefî, Şafîî ve Maliki mezheplerinde kullanılır) olarak adlandırılan fakihler arasında mutezile kelim ve usul anlayışının tesirlerini hissettirdiği görülür. Burada tehdit oluşturan temel husus ölçü tanımayan Bâtîni yorumlardır. Buna karşı özellikle üç mezhep (Hanefî, Maliki ve Şafîî) fakihlerinin ki bunlar ister Sünnî ister Mu'tezilî olsun, bir yandan yeni meseleleri çözüme kavuşturmak için eserler verirken bir yandan da usul alanında metodik çözüm arayışlarına girdikleri görülür²⁴⁷⁴.

Tefsir faaliyeti her ne kadar sahabe devrinde başlamış ve İbn Abbas gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin tefsir "Sahîfe"leri olduğu ileri sürülmüşse de bunlar o dönemde rivayet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur'an tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı, hicrî ikinci yüzyılın başlarına rastlar. Tefsir ilmi bu yüzyılın ikinci yansından itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsîrü'l-Kur'ân, Yahya b. Sellâm'ın Tefsîri ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Tefsîrü'l-Kur'ânı bize ulaşan ilk tefsirlerdir. Âyetlerin genel yorumu yanında Kur'an'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'nın Macâni'l-Kur'ân'ı ve Ebû Ubeyde'nin Mecâzü'l-Kur'ân'ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir. Taberî'nin, kendisinden önceki tefsir çalışmalarının hemen hemen hepsini içine alan Camî'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân adlı büyük tefsiri, hiç şüphesiz, bu dönemdeki tefsir faaliyetinin en büyük mahsulüdür. Abbasiler zamanında ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslâmî ilimlere paralel olarak tefsir ilmi de gelişme göstermiş, tefsirde rivayet ve dirayet metotları teşekkül etmiştir. Bu metotlara göre kaleme alınan genel tefsirler yanında Kisâi, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Zeccâc, Ebû Ca'fer en-Nahhâs ve Bâkîllânî gibi tanınmış birçok âlim tarafından da Kur'an metnini çeşitli yönleriyle ele alan *Garîbü'l-Kur'ân*, *Müşkilü'l-Kur'ân*, *Müteşâbihü't-Kur'ân*, *Mecâzü'l-Kur'ân*, *İ'câzü'l-Kur'ân*, *en-nâsîh ve'l-mensûh* gibi başlıklar taşıyan birçok eser telif edilmiştir²⁴⁷⁵.

Bağdat'taki tefsir çalışmaları bu ilmin daha sistemli bir şekilde ele alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bağdat'ta yetişen ve değerli eserler veren müfessirlerden bazıları şunlardır: Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Müberred, Taberî, Zeccâc, Cessâs,

²⁴⁷⁴ Tuncay Başoğlu; "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh-Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, III(2) (Temmuz-Aralık 1998), s. 115.

²⁴⁷⁵ Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür", s. 41.

Ebû Hafs el-Bağdâdî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, İbnü'l Cevzî, Hâzin, Âlûsî²⁴⁷⁶.

Abbasiler'in ilk döneminde Bağdat'ta hadis sahasında önemli çalışmalar yapılmış, daha sonra bazı sebeplerle duraklayan bu çalışmalar Halife Me'mûn ve Mu'tasım tarafından desteklenen Mu'tezilî doktrine muhalif olanlar vasıtasıyla yeniden canlandırmıştır²⁴⁷⁷. Halife Me'mûn'un, hadise ve hadisçilere da ayrı bir önem verdiği, onları daima desteklediği de dile getirilmektedir. Hadislerin tasnif dönemi de aşağı yukarı Me'mûn dönemine rastlaması, bugün mevcut hadis külliyyatının büyük bir kısmı Me'mûn'dan kısa bir süre sonra aynı yüzyıl içerisinde yazılmış olması ve bu eserlerdeki hadislerin çoğunun son ravileri bu dönemde yetişmiş olmaları bu görüşü destekler mahiyettedir.

Kutub-i Sitte'nin zuhuru dolayısıyla *altın çağ* olarak tavsif edilen bu asırda, mutezile ve benzeri mezheplerin zuhuru, kelam ilminin doğuşu ve kelamcılarla hadisçiler arasındaki münakaşalar ve hadis uydurmacılığı, tedvin ve tasnif faaliyetlerini hızlandıran önemli etkenlerin başında gelmektedir²⁴⁷⁸.

Temel mesele ve akımları belirginleşmeye başlayan İslam düşüncesi biri re'y'e tutunan ve gerek İslam mirasının anlaşılmasında gerekse yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde ona dayanmaya çağrıda bulunan ehl-i Re'y, diğeri ise İslami mirasa değerlere sıkıca tutunan ve eşyayı değerlendirmede tek ölçüt (asıl) olarak ona dayanma çağrısında bulunan ehl-i Hadis olarak iki akım karşımıza çıkar²⁴⁷⁹. Ehl-i re'y II. (VIII.) yüzyılda Küfe merkezli bir fıkıh ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Sözlükte "*şahsî görüş, düşünce ve kanaat*" manasına gelen re'y kelimesi fıkıh literatüründe "*müctehidin, hakkında açık bir nas bulunmayan fikhî bir konuda belli metotlar uygulayarak ulaştığı şahsî görüş*" anlamında kullanılır. Ehl-i re'y tabiri de "*re'y taraftarı kimse veya kimseler*" demektir. Ancak bu tabir, sahabe döneminden itibaren Irak bölgesinde Küfe merkezli olarak teşekküle başlayan ve Irak veya Küfe ekolü olarak anılan fikhî faaliyetin II. (VIII.) yüzyıldan itibaren özel adı olmuş, fikrî ihtilâfların ve ekolleşmenin arttığı daha sonraki dönemlerde ise yeni yeni muhataplar ve anlamlar kazanarak devam

²⁴⁷⁶ Özeydin, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 439.

²⁴⁷⁷ Özeydin, s. 440.

²⁴⁷⁸ Erkaya, s. 249-250.

²⁴⁷⁹ Erkaya, s. 251.

etmiştir²⁴⁸⁰.

İslam'ın genel olarak kitap, sünnet, sahabe ve tabiinin sözlerinden hareketle anlaşılması gerektiğini, bunların dışındaki şahsi re'y ve akli istidlallerin mecbur kalmadıkça kullanılmayacağını ilke olarak benimseyenlere ise ehl-i hadis/hadis taraftarı denmiştir²⁴⁸¹. *Ehlû'l-hadîs*, *Ashabû'l-hadîs* ve *Sâhibû'l-hadîs* gibi tabirlerle, hadis öğrenim ve öğretimiyle uğraşan, râvilerin durumlarını bilen ve hadisi ilgilendiren bütün konularda söz sahibi olan kimseler kastedilmekte, hadisle amel etme ve bunun için belli usulleri kullanma söz konusu olduğunda Ehl-i sünnetin bir kısmını teşkil eden ve naslara yaklaşımları farklılık arz eden bir ashâbü'l-hadîs ortaya çıkmaktadır. Ehl-i hadîsin en belirgin özelliği, hadisleri mümkün olduğu kadar yoruma tâbi tutmadan ve kıyasa başvurmadan uygulamak, aklî-edebî ilimlerden ziyade naklî ilimlerle ilgilenmek şeklinde ifade edilebilir²⁴⁸². Ehl-i Hadis olarak adlandırılan bu ekol, hicri birinci asrın son çeyreğinden itibaren bid'at fırkalarına ve onların fikirlerine karşı ilk mücadeleyi başlatan hadisçilerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Kronolojik olarak bakıldığı zaman hadis ekolü re'y ekolünden sonra ortaya çıkmıştır. Hicaz ehl-i hadisin, Irak da ehl-i re'yin anavatanı olarak kabul edilmektedir. Ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki tartışmalar Bağdat'ın kurulmasıyla birlikte oraya taşınarak uzun süre devam etmiştir²⁴⁸³. Me'mûn döneminde başlayıp, uzun süre devam eden ve pek çok âlimin sıkıntılara maruz kaldığı ve kaynaklarda Mihne Dönemi olarak adlandırılan süre zarfında Hadisçiler bu "mihne" dayatmasına önemli ölçüde karşı durarak, övgüye mazhar olmuşlardır. Mihne olayı Ahmed b. Hanbel²⁴⁸⁴ ve taraftarlarını ön plana çıkarmış, hadis ekolü fikhının ortaya çıkmasında en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Muhafazakâr ehl-i hadis âlimleri için bir imtihan aracı olan bu siyasi olay karşısında büyük bir kararlılıkla direnen Ahmed b. Hanbel'in Mihne'den sonra muhaddisler üzerinde büyük bir etkisi olmuştur²⁴⁸⁵. Ahmed b. Hanbel'in yaklaşık 40.000 hadis ihtiva eden el-Müsned'i Bağdat'ta kaleme alınmıştır²⁴⁸⁶. Bağdat'ta yetişen meşhur muhaddislerden

²⁴⁸⁰ Esad Kılıçer; "Ehl-i Re'y" *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 520.

²⁴⁸¹ Erkaya, s. 251.

²⁴⁸² Abdullah Aydın; "Ehl-i Hadis", *DİA*, X, s. 507.

²⁴⁸³ Erkaya, s. 251.

²⁴⁸⁴ Ahmed b. Hanbel için bkz. Erkaya, s. 263-64.

²⁴⁸⁵ Erkaya, s. 256.

²⁴⁸⁶ Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440.

bazıları şunlardır: Yahya b. Maîn²⁴⁸⁷, İbnü's-Semmâk, Necâd el-Bağdâdî, Da'lec b. Ahmed, İbnü'l-Muzaffer el-Bağdâdî, İbn Ebû 'l-Fevâris el-Bağdâdî, İbn Şâzân el-Bağdâdî, İbn Hayrûn el-Bağdâdî, İbnü'l-Hâdibe, Ebû Sa'd el-Bağdâdî, İbnü'l-Ahdar, İbn Sükeyne, İbn Nukta, İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, Acîbe el-Bağdâdiyye²⁴⁸⁸.

4.1.5. Tarih

Bağdat tarih sahasında da önemli çalışmaların yapıldığı bir merkez olmuş, birçok halife ve devlet adamı tarihçileri teşvik ve himaye ederek değerli eserlerin yazılmasına zemin hazırlamışlardır²⁴⁸⁹.

İbn Kuteybe Bağdat'ta 889'da Kitabu'l-Maarif adlı tarih el kitabı mahiyetindeki eserini bitirdikten sonra vefat etmiş, onun çağdaşı Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineveri'nin Ahvaru't-Tıval'ı ise İran nokta-i nazarından olmak üzere bir dünya tarihi mahiyetinde eserdir²⁴⁹⁰. Yine Büveyhilerden Aduddevle'nin sarayında yüksek memuriyet sahibi olmuş İbn Miskeveyh ve Taberi ile Mesudi de İslam tarihçiliği hususunda zikre şayan tarihçiler arasında yer almıştır. Bu bağlamda Müslümanların Herodot'u olarak lakaplanan Mesudi İslam tarihinde konulara göre tarih yazma usulünü ilk getiren kişidir. Yine İbnü'l-Esir, Sıbt İbnü'l-Cevzi, İbnu Hallikan da Abbasiler devrinde yaşamış ünlü tarihçiler olarak kayda geçmişlerdir²⁴⁹¹.

Bağdat'ta yetişen veya Bağdat'a göç ederek eserlerini burada kaleme meşhur tarihçilerden bazıları ise: Vâkîdî, Medâinî, İbn Tayfur, Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l Cevzî, İmâdüddin Kâtîb el-İsfahânî, Abbâs el-Azzâvî²⁴⁹² olarak zikredilebilir.

4.1.6. Dil ve Edebiyat

Bağdat ahalisi ekseri Farsi, Arabi, Kürdi lehcelerde konuşup avamı Ermenice ve Hindice dahi bilirler²⁴⁹³. Abbasiler devri, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar

²⁴⁸⁷ Yahya b. Maîn için bkz. Erkaya, s. 261.

²⁴⁸⁸ Özaydın, s. 440, Bağdat'ta meşhur bazı muhaddisler için ayrıca bkz. Erkaya, s. 259-271.

²⁴⁸⁹ Özaydın, s. 440.

²⁴⁹⁰ Hitti, s. 520.

²⁴⁹¹ Hitti, s. 531-532.

²⁴⁹² Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440.

²⁴⁹³ Evliya Çelebi, IV, 422.

bakımından çok verimli geçmiştir. Önceleri Kur’ân-ı Kerîm ve hadisin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalı halini almış, çeşitli dilciler Arap kabileleri arasında dolaşarak Arap edebiyatına esas teşkil edecek malzemeyi toplayıp tesbit etmeye başlamışlardı. Bu çalışmalarını ve sonuçlarını şiir, şiir neveleri, kompozisyon ve hikâyeye türü, sözlük çalışmaları, dil (nahiv), edipler, antoloji yazarları ve tabakat kitapları ile ilgili çalışmalar şeklinde ele almak mümkündür. Gerek Kur’an ve hadislerdeki bazı kelimeleri anlamak, gerekse bunların gramer ve sentakslarını kavramak için önemli bir kaynak olan şiir, konu ve şekil bakımından Câhiliye ve Emevî devri şiirinden farklı olmamak ve hatta büyük ölçüde ona dayanmakla birlikte, özellikle edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiştir²⁴⁹⁴.

Bu dönemde Bağdat ve çevresinde toplanma imkânı bulan günümüzün sanat galerilerini yahut edebiyat mahfillerini andıran yerlerde düzenlenen şiir ve edebiyat tartışmalarının²⁴⁹⁵ ve yine şairlerin halifeler tarafından desteklenmesinin de şiirin gelişmesinde inkâr edilemez bir katkısı olduğu da muhakkaktır. Nitekim Halifeler özellikle Küfe âlimlerini Bağdat’a çağırır, onlara ihsan ve ikramda bulunurlardı. Meşhur dilcilerden Ali b. Hamza el-Kisâî Me’mûn’a öğretmenlik yapmış yine Sîbeveyhi gibi bazı dilcilerin Bağdat’a gelip burada münazaralara katılmaları²⁴⁹⁶ buna birkaç örnektir.

Gerek Halife, akraba ve taallukatı ile devlet adamlarıyla, eşraf ve ilim erbabının oluşturduğu havas tabakası, gerekse İslam ülkesinin her tarafından gelen Arap, Kıpti, Horasanlı, Türk, Rum, Ermeni, Zenci gibi unsurların oluşturduğu avam tabakası²⁴⁹⁷ içerisinde Kur’an’ın yanlış okunması gramer çalışmalarını başlatan amiller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hadise karşısında bazı alimler bu dilin kurallarının tesbit edilmesinin zorunluluğunu anlamış, çalışmalarını bu yöne sevk etmişlerdir²⁴⁹⁸. Arap diliyle ilgili çalışmalarındaki ihtilâflarıyla Arapçanın edebî mahsullerinin derlenmesi ve kaidelerinin tespitinde büyük rol oynayan Basra ve Küfe mekteplerinin²⁴⁹⁹ yanı sıra *el-îzâh fî ‘ileli’-n-nahv*’ın yazarı Ebû ’l-Kâsım ez-Zeccâcî, Ebû Ali el-Fârisî, el-Hasa’is

²⁴⁹⁴ Yıldız, “Abbasiler- İlim ve Kültür Hayatı”, s. 41.

²⁴⁹⁵ Demirayak, *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, s. 62.

²⁴⁹⁶ Özeydin, s. 440.

²⁴⁹⁷ Demirayak, s. 5.

²⁴⁹⁸ Demirayak, s. 193.

²⁴⁹⁹ Bu mektepler hakkında geniş bilgi için bkz. Demirayak, s. 194-223.

fi'n-nahv müellifi İbn Cinnî, el-Mufasssal müellifi Zemahşerî gibi âlimlerin temsil ettikleri Bağdat ekolü bu çalışmalara uzlaştırmacı bir yön vermiştir. Ayrıca Mısır ve Endülüs'te teşekkül eden mekteplerin dil âlimleri X. yüzyıl sonuna kadar Bağdat'ta toplanan malzemeyi kaynak olarak kullanmışlardır²⁵⁰⁰.

Yine bu dönemde Şuubiye hareketi de önemli bir edebi ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Birdenbire ortaya çıkmayıp Emevi asrının sonlarında başlayan ve Abbasiler'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan²⁵⁰¹ Şuubilik, başlangıçta dini bazı direktifleri hareket noktası olarak almış fakat sonradan onları bir tarafa bırakmış kendilerini sürekli olarak beşeriyetin en asili görüp Mevaliye en ağır baskıları reva gören Arapların hükümlerini yıkarak İslamiyet'in gelişiyle Arapların idaresine giren Arap olmayan milletleri eski idare ve medeniyetlerine kavuşturmak için çaba sarf etmiş siyasi, edebi, dini bir hareket olup bu hareket mensuplarının oluşturduğu bir fırka²⁵⁰² olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hareket beraberinde Abbasi sosyal hayatı ve edebiyatında Arap ve Şuubiye tartışmalarını dahi başlatmıştır²⁵⁰³.

Bu devrin önde gelen şairlerinden olup şiirlerinde Şuubi fikirleri görülenlerden bazıları: şunlardır: Beşşâr b. Bürd el-Ukayli, Ebû Nuvâs, Ebû Yakup el-Hureymi, Di'bil el-Huzayli, Mihyar ed-Deylemi²⁵⁰⁴, yine dönemin önemli şairlerinden; Ebû 'l-Atâhiyye, İbnü'l-Mu'tez, Ebû Temmâm, Buhtürî, İbnü'r-Rûmî, Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî, İbn Hânî, Ebû 'l-Âlâ el-Maarrî, İbnü'l Fâriz, Bahâ Züheyr ve İbn Zeydûn zikredilebilir. Diğer taraftan şiirle ilgili çalışmaların bir uzantısı olarak, eski şairlerin divan ve şiirleri bir araya toplanarak antolojiler meydana getirilmiştir²⁵⁰⁵.

İslâmî dönemde önce Kur'an'a sonra Hadis'e bağlı olarak İslamın bu iki kaynağını doğru olarak anlama gayretiyle başlayan lugatçiliğin başlıca üç merhale geçirdiği zikredilmektedir.

Lügatçiliğin ilk merhalesini dilcilerin yağmur, kılıç, ekin, bitki gibi varlıklarla ilgili işittikleri kelimelerin toplanıp rastgele derlenmesi oluştururken, ikinci merhale

²⁵⁰⁰ Özaydn, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440.

²⁵⁰¹ Kılıçlı, s. 81.

²⁵⁰² Kılıçlı, s. 75.

²⁵⁰³ Savran, s. 6.

²⁵⁰⁴ Bu şairler hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, s. 150-190.

²⁵⁰⁵ Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür", s. 41.

aynı mevzudaki kelimelerin aynı başlık altında ve aynı yerde toplanması, üçüncü merhale ise el-Halil b. Ahmed'in Kitabu'l-Ayn'ı gibi bir kelimenin manasını araştıran bir kimsenin müracaat edebileceği belli bir sisteme sahip lügatlerin te'lifi oluşturmuştur²⁵⁰⁶. Halil b. Ahmed'in başlattığı bu hareket kendisinden sonra değişik sistemlerle geliştirildi ve çok değerli sözlükler ortaya konuldu²⁵⁰⁷.

Gerek yabancılarla olan temas neticesinde ortaya çıkan kültürel iletişim, gerekse yabancı dillerden yapılan tercüme ve sosyal alandaki değişiklikler nesrin alanını da genişletmiş olup, ilmi, felsefi ve tarihi nesir gibi türlere ayrılan nesir dönemin bütün ilimlerini ifade edebilecek bir seviyeye yükselmiştir²⁵⁰⁸. Aydınlar, sade bir dille gerekli bilgileri öğretmek maksadı güden bu yeni nesir türünün (edeb) kurucusu, el-Beyân ve't-tebyîn ile Kitabu'l-Hayevân müellifi Câhiz'dir²⁵⁰⁹. Hitabet, kitabet, Tevki'at ve Vasiyyet nesir türlerinden en bilinenleri olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵¹⁰. Abdülhamîd el-Kâtib'in başlattığı resmî yazışmalar ile gayri resmî yazışma ve hikâye türü edebiyat da Abbasi devri boyunca İbnü'l-Mukaffâ, Câhiz, İbnü'l-Amîd, Ebû Bekr el-Hârizmî, Bedüzzaman el-Hemedânî ve Harîrî gibi üstatlarla devam etmiştir. Bu devirde şair ve ediplerin hayatını anlatan tabakat (biyografi) kitapları da yazılmıştır: İbnü'l-Mu'tezz'in Tabakâtü's-şuarâ'sı, Ebu't-Tayyib el-Lugavi'nin Merâtibü'n-nahviyyîn'i, Zübeydîn'in Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn'i, İbnü'l-Enbârî'nin Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ'sı, Yâkut el-Hamevi'nin Muccemü'l-üdebâ'sı ve Cemâleddin el-Kıftî'nin İnbâhü'r-ruvâtı bu alandaki çalışmaların önde gelenleri arasındadır²⁵¹¹.

4.1.7. Bağdat'ta Eğitim

4.1.7.1. Medreseler

İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının genel adı olan Medrese sözlükte "*okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak*" anlamına gelen ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir. Ders Sâmi dillerinde ortak kullanılan bir

²⁵⁰⁶ Demirayak, s. 223-224.

²⁵⁰⁷ Yıldız, s. 41.

²⁵⁰⁸ Demirayak, s. 135.

²⁵⁰⁹ Yıldız, s. 41, Cahiz ve eseriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Kılıçlı, s. 240-245.

²⁵¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Demirayak, s. 139-183.

²⁵¹¹ Yıldız, s. 41.

kelime olup Yahudiler daha çok Tevrat'ın okutulup öğretildiği binalara Beytülmidrâs diyorlardı. Bazı kayıtlardan Hz. Peygamber döneminde Medine'de bu tür bir mekânın bulunduğu anlaşılmaktadır. Hadislerde ders ve tedârüs kelimeleri geçtiği halde ders yapılan mekânlara ilk devirlerde medrese denilmemiştir. Hz. Peygamber döneminde Medine'de Kur'an öğretiminin yapıldığı bir eve *dârülkurrâ* adı veriliyordu. Bu evin medreselerin doğuşunda bir başlangıç olduğu ileri sürülmüştür. Ancak ilk bina edildiği günden itibaren bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da görev yapan Mescid-i Nebevî'yi ve orada bulunan Suffe'yi medresenin ilk modeli kabul etmek daha doğrudur. Mescidler (camiler) müstakil medrese binalarının inşasından sonra da dersane işlevini sürdürmüştür. Kaynaklarda medrese olarak anılan ilk eser, fakih ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. İshak es-Sıbğî (ö. 342/954) tarafından Nişâbur'da kurulan dârüssünne olarak zikredilmektedir²⁵¹².

Büveyhi hükümdarlarından Bahâüddeve zamanında birkaç defa vezirlik görevine getirilen Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in Bağdat'ın batısındaki Kerh'te kurduğu dârü'lilmin fukaha için tahsis edilen ilk medrese olduğu Ebû Nasr'ın burada satın aldığı evi onardıktan sonra fakihler için vakfettiği Hadiseyi 383/993 yılı olayları arasında zikreden İbn Kesîr burasının Nizamiye medreselerinden çok önce kurulduğunu bildirmektedir²⁵¹³. Yine Gazneli Sultan Mahmud (997-1030) zamanında, Nişâbur'da dört medrese olduğu Sultan Mahmud'un, Gazne şehrinde yüksek eğitim yapan bir okul kurduğu, Mahmud'un oğlu ve halefi I. Mesud (1030-1040) pek çok medrese inşa ettirdiği, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in de Nişapur'da 1046 yılında bir medrese yaptırdığı bilinmektedir²⁵¹⁴.

Yine Nişapur'da 406'da vefat eden İbn Furek'in adına bir medrese, 450'de vefat eden Ebubekir Beyhaki'nin adına nisbetle *Beyhakiyye Medresesi*, Gazneli Mahmud'un kardeşi Nasır b. Sebüktegin tarafından inşa edilen *Medrese-i Saidiyye* medresesi, ünlü mutasarrıflardan İsmail Esterabadi'nin kurduğu medrese ile Şafii fıkıhçılarından Ebû İshak Esferani (ö. 418) için kurulan medrese Nizamiye medreselerinden önce kurulan

²⁵¹² Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 323-324.

²⁵¹³ İbn Kesir, XI, 333.

²⁵¹⁴ Şerife Özkan, *Medrese Tabirinin İlk defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2007, s. 16-17.

medreselere birkaç örnektir²⁵¹⁵.

Bu bilgiler ışığında İslam dünyasındaki ilk medreselerin Araplar tarafından değil gayr-i Arap yöneticiler tarafından kurulduğu söylenebilir.

İslâm eğitim ve öğretim tarihinde seçkin bir yeri olan Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nden önce medreseler mevcut olmakla beraber bunlar öğrencilerin programlı bir şekilde derse devam ettikleri ve bizzat devlet tarafından desteklenen, yönetilen ve denetlenen sistemli müesseseler değildi. Selçuklu Sultanı Alparslan ve veziri Nizamülmülk'ün gayretleriyle 1065-1067 yılları arasında 200.000 dinar harcanarak bir külliye halinde inşa edilen Bağdat Nizamiye Medresesi İslâm tarihinde ilk çekirdek üniversiteyi oluşturduğu gibi Avrupa'da kurulan üniversitelere de örnek olmuştur. Bu medrese örnek alınarak Nişapur, Rey, Herat, İsfahan, Merv, Basra ve Musul gibi diğer şehirlerde de medreseler kurulmuştur. Burada Gazzâlî, Ebû İshak eş-Şirazi, Ebû'l Muzaffer el-Ebîverdî, İbn Mübarek, Ebû Bekir eş-Şâsi gibi meşhur bilginler ders vermiş, Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî ve İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî gibi değerli simalar yetişmiş, bunlar hem ilmî hem de idari sahada önemli hizmetler vermişlerdir. Özellikle Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında (1072-1092) Bağdat Nizamiye Medresesi büyük gelişme göstermiştir. Onun bilginleri himaye ettiğini gören vezir ve emirler çeşitli şehirlerde medreseler kurmaya ihtimam gösterdiler. Bu tutum ve davranışları ilim ve edebiyatın gelişmesinde önemli rol oynadı. VI./XII. yüzyılda sadece Bağdat'taki medreselerin sayısı otuza varmıştı. Çeşitli ilim ve müesseseler burada gelişme imkânı bulmuş, dil, din ve müsbet ilimler bu sayede büyük gelişme göstermiştir²⁵¹⁶.

4.1.7.1.1. Nizamiye Medreseleri

Bu medreseler, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından inşa ettirildiği için onun adına nispetle Nizamiye adıyla anılmışlardır. Bilindiği üzere inşa edilen cami, medrese ve hankâh gibi mimari eserler banî veya vâkıfın isimleriyle anılmaktaydı. Nitekim Bağdad Nizamiyesinin inşa kitabesinde Nizamülmülk'ün adı yazılı idi²⁵¹⁷.

²⁵¹⁵ Zeydan, II, 176.

²⁵¹⁶ Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440.

²⁵¹⁷ Abdurrahman Acar; "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", *SDÜİF. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Bildiriler, Isparta, 31 Mayıs-1 Haziran 2007, s. 352.

Selçuklu sultanı, siyasi ve askeri alanda en üst seviyedeki karar mercii idi; vezir de devletin dini, mali ve kültürel siyasetine yön veriyordu. Alparslan ve Nizamülmülk idarede insiyatifi muhtemelen paylaşmışlardı²⁵¹⁸ Öte yandan sultan ve Nizamülmülk tarafından yaptırılan ve Nizamiye adıyla anılan medreselerin sayısı 13, bazı kaynaklara göre ise 16'dır. Nizamiye medreselerinin bulunduğu yerler şunlardır: Nişapur, Bağdat, Irak²⁵¹⁹, Merv, Herat, Belh, Basra, İsfahan, Âmul, Musul, Cizre (Cezîretü İbn Ömer) ve Rey, Huzistan, Zahir, Zebid²⁵²⁰. Görüldüğü gibi Nizamiye medreseleri Horasan ve Irak şehirlerinde yoğunlaşmıştır. Nizamiyelerin ilk açılanı Nişapur'dakidir. Ancak en büyük ve en ünlü olanı şüphesiz Bağdat Nizamiyesidir. George Makdisi'nin de belirttiği üzere *Nizamülmülk bu eğitim kurumlarını oluşturduğu zaman aslında bir mucit değildi. O zaten var olan başarılı bir eğitim kurumundan istifade etmişti. O, bu medreseleri açarak 'fakih sıfatını taşıyan ve kalabalık müntesipleri olan ulemanın sahip olduğu nüfuzu yanına aldı. Dolayısıyla Nizamülmülk mucit değil, büyük devlet adamı ve mükemmel bir politikacı idi*²⁵²¹.

Bağdat, uzun zamandan beri İslam dünyasının en büyük kültür merkeziydi. Nizamülmülk ve Selçuklular, Bağdat'ta böyle müesseseler kuracak kadar, dolayısıyla halifenin bu alandaki hamiliğini kendi hâkimiyet alanında bile elinden alacak kadar güçlüydüler. Zira Selçuklulardan önceki dönemde, güçlü hamiler tarafından kurulan medreselere ancak Irak dışındaki bölgelerde rastlanabiliyordu.

4.1.7.1.2. Bağdat Nizamiye Medresesi

Nizamiye medreseler zincirinin en büyük ve en ünlü halkasını teşkil etmektedir. Rivayete göre Ebû Said es-Sufi adında bir şahıs Nizamülmülk'e gelerek *"Senin için Medinetü's-Selam'da (Bağdat) büyük bir medrese bina edeyim, memleketin hiçbir yerinde onun bir benzeri olmasın. Senin adın kıyamete kadar dillerde dolaşsın"* demiş ve vezir de ona bu işi yapmasını emretmişti²⁵²². Bu rivayete göre Nizamülmülk bu

²⁵¹⁸ Marshall Hodgson, İslamın Serüveni, (Çev. Heyet), II, İstanbul 1993, s. 47.

²⁵¹⁹ Hasan İbrahim Hasan, IV, 27.

²⁵²⁰ Ahmet Ocak, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 724.

²⁵²¹ George Makdisi, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, (Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay), İstanbul 2004, s. 77.

²⁵²² Acar, s. 352.

medreseyi hayırlı bir iş yaparak sevap kazanmak için, uhrevi bir gaye ile inşa ettirmiştir. Ancak, kabul edilen görüşe göre Nizamiye medreseleri siyasi ve toplumsal ihtiyaç ve zorunluluklar sonucunda kurulmuştur.

457/1064-1065 yılı Zilhicce ayının başında²⁵²³ şehrin doğusunda, Dicle kıyısında atılmış²⁵²⁴ Nizamiye medreselerinin yapımına başlanmış²⁵²⁵, 459'da Nizamiye Medreseleri tamamlanmıştır²⁵²⁶. Medresenin yüksekçe bir yerine ise Nizamülmülk'ün adı yazılmıştır²⁵²⁷. Bağdat'ta Dicle kenarında kurulan ve inşasına 60 bin dinar harcadığı bildirilen Nizamiye Medresesi, zengin kütüphanesi ve Ebû İshak Şirazi, Gazzali gibi devrin büyük ilim adamları ve müderrisleriyle Sünniliği halk arasında bilim yoluyla yayıp yerleştirmek hususunda büyük rol oynamıştır²⁵²⁸. Nizamülmülk medresenin etrafına vakıf olarak çarşılar yaptırmış, çiftlikler, hamamlar, depolar ve dükkânlar satın alarak buraya vakfettirmiştir. Kaynaklarda kaydedildiği üzere Nizamülmülk bu medreseyi devrin önde gelen Şafii fakih Ebû İshak eş-Şirazi'nin (ö.1083) tedris faaliyetinde bulunması için yaptırmıştır. Şirazi, ilk yirmi gün hariç, 16 sene boyunca müderrislik yapmıştır²⁵²⁹. Şeyh Ebû İshak eş-Şirazi 21 Cemaziyelâhir 476 (5 Kasım 1083) pazar gecesini vefat etmiş²⁵³⁰, Müeyyedülmülk, onun yerine Ebû Sa'd el-Mütevelli'yi müderris tayin etmiştir. Ancak babası Nizamülmülk buna razı olmayıp müderrislik vazifesini “eş-Şamil” müellifi Şeyhü'l-İmam Ebû Nasr es-Sebbağ'a verdi²⁵³¹. 475 yılında vezir Nizamülmülk'ün ilgisini gören Mağribli vaiz Şerif Ebu'l-Kasım el-Bekri, vezir tarafından Bağdat'a gönderilmiş ve bu şahıs Nizamiye medresesinde vaaza başlamıştı. Lakin kendisi Eş'ari olan Bekri²⁵³², vaazlarında Hanbeli

²⁵²³ İbnü'l-Cevzi, VIII, 238.

²⁵²⁴ Acar, s. 353; M. Streck, s. 200.

²⁵²⁵ İbnü'l-Cevzi, VIII, 238.

²⁵²⁶ Müneccimbaşı, I, 38-39, el-Hüseyni, s. 47; “Bağdat'taki Nizamiye medresesinin inşasını Ebû Sa'd el-Sufi vasıtasıyla 468 yılında tamamladı. Ebû İshak el-Şirazi 476 yılı Cemaziyelahirin yedisinde vaki olan vefatına kadar burada müderrislik yapmıştır.”

²⁵²⁷ Zeydan, II, 180.

²⁵²⁸ Saatçi, s. 52.

²⁵²⁹ Acar, s. 353.

²⁵³⁰ Müneccimbaşı, I, 52, el-Hüseyni, s. 47; “476 yılı Cemaziyelahirin yedisini”.

²⁵³¹ Müneccimbaşı, I, 52, el-Hüseyni, s. 47; “Mumaileyhin vefatından sonra Nizamülmülk bunun müderrisliğini Ebû Nasır b. Sabbağ'a tevcih eylemiştir.”, Hatta Nizamülmülk'ün “Şeyh Ebû İshak'tan sonra medrese bir yıl kapatılmalıydı” dediği rivayet olunur. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, VIII, 308.

²⁵³² İbnü'l-Cevzi, IX, 3-4

mensuplarına “*Ahmed b. Hanbel kâfir olmadı fakat adamları kâfir oldu.*”²⁵³³ demek suretiyle Hanbelilere hücumda bulunmuş ve bu durum Bağdat’ta Şafiiilerle Hanbeliler arasında münakaşalara sebep olmuştur²⁵³⁴. Daha sonra ise Ebû Sa’d Abdurrahman el-Mütevellî, eş-Şerîf Ebû’l Kasım Ali ed-Debbusi, Ebû Abdullah et-Taberi ve Kadı Ebû Muhammed Abdulvahhab eş-Şirazi müderrislik yapmışlardır. Nizamiyede daha sonraki yıllarda İmam Gazzali (505/1111), Ebû Bekir eş-Şaşi ve Sühreverdi gibi ünlü isimler de müderrislik yapmışlardır²⁵³⁵. Sultan Melikşah’ın Zilhicce ayında (Mart-Nisan 1087) Bağdat’a ilk gelişinde²⁵³⁶ Nizamülmülk “*Nizamiye Medresesi*” ne girmiş, kütüphanede oturup kitap mütâle’a etmiş, halk medresede bazı hadisleri ondan dinleme yoluyla aldı. Nizamülmülk bazı hadisleri de onlara okuyarak yazdırmıştır²⁵³⁷.

Nizamiye medreselerinin müderrisleri Nizamülmülk tarafından tayin ediliyordu. Onun ölümünden sonra da müderrisler varisleri tarafından atanmış ve vakıfları da onlar tarafından idare edilmiştir. Nizamülmülk’ün varisleri kalmayınca, müderrisler Büyük Selçuklu veya Irak Selçuklu sultanları ve bunların güçlerinin zayıflamaya başladığı zamanda da Abbasi halifeleri müderris tayin eder olmuşlardır. Bağdad Nizamiyesi Büyük Selçukluların yıkılışından sonra yaklaşık iki yüzyıl daha öğretim faaliyetini sürdürmüş ve bu süre içinde, İslam kültürünün gelişmesinde önemli hizmetler ifa edecek olan çok sayıda ilim adamı ve bürokrat yetiştirmiştir²⁵³⁸.

4.1.7.1.3. İmam Ebû Hanife Meşhedi /Medresesi

Bu, Sultan Alparslan’ın vezirlerinden Şerefülmülk Ebû Sad Muhammed el-Harezmî el-Müstevfi’nin 459/1066 senesinde, Bağdat’ın Bab-ı Tak mahallesinde Hanefiler için inşa ettirdiği medresedir. Şerefülmülk, bu sene içinde Bağdada geldiğinde Ebû Hanife’nin türbesini yenilemiş ve kabrinin üzerine yüksek bir kubbe yapmış; medrese için çok para harcamıştır. Bunun inşaatı Nizamiye medresesinden sonra

²⁵³³ “Süleyman kâfir olmadı fakat şeytanlar kâfir oldu” ayetini söyleyerek (Bakara 2/102)”, bkz. İbnü’l-Esir, VIII, 303, İbnü’l-Cevzi, IX, 4.

²⁵³⁴ İbnü’l-Esir, VIII, 303; Sıbt İbnü’l-Cevzi, s. 217-218.

²⁵³⁵ Acar, s. 353, Müderrisler için ayrıca bkz. Zeydan, II, 180-181.

²⁵³⁶ İbnü’l-Esir, VIII, 325; İbnü’l-Cevzi, IX, 29; el-İsfahani, s. 81; “4 Zilhicce”.

²⁵³⁷ İbnü’l-Cevzi, IX, 36; İbnü’l-Esir, VIII, 326; Münecimbaşı, I, 58-59; Nizamiye Medreselerinde ders vermiş hocalar hakkında geniş bilgi için bkz. George Makdisi, “*Onbirinci Yüzyıl Bağdadı’nda İslam Eitim Müesseseleri*”, İslam’ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim, (Terc. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik yay., İstanbul, Eylül 2007, s. 237-243

²⁵³⁸ Acar, s. 353.

başlamışsa da ondan önce bitmiştir. Dolayısıyla bu, Selçukluların Bağdat' da açmış oldukları ilk medresedir. Ebû Hanife Meşhedî (Türbesi) Medresesi, 568/1172'de Dicle'nin taşması sonucu meydana gelen selden zarar gördüyse de günümüze kadar gelmiştir. Meşhed, Bağdat'ın kuzeyinde, Azamiye semtindedir. Meşhed'in bitişiğindeki bu büyük medrese, Selçuklu medreseleri arasında, Hanefilere ait en önemli öğretim kurumlarının başında gelmektedir²⁵³⁹. Bunun dışında Ebu Abdullah Cürcanî Mescidi, Serahî Medresesi, Ebu Bekir Harezmi Mescidi, Sazymerî Mescidi de Bağdat'ta mevcut Hanefilere ait diğer eğitim kurumlarıdır²⁵⁴⁰.

Bu medreselerin dışında Sultan Melikşah'ın son veziri Tacülmülk, Ebû'l-Ganaim'in 1092'de Bağdat'ta inşa etmiş olduğu *Taciyye Medresesi*²⁵⁴¹, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'un emirlerinden Emir Humartekin tarafından Bağdat'ta yaptırılmış olan *Tutuşîye Medresesi*²⁵⁴² ile *Mercaniyye ve Hulefa Medreseleri*²⁵⁴³ yanında İbnü'l Bakkal Mescidi, Kadı Ebu Ya'la Mescidi, İbn Zibibya Mescidi, Ebu Cafer Mescidi, Derbu'd Divan Mescidi, İbn Akil Mescidi, Ebu Sa'd el-Muharrim Medresesi gibi Hanbelilere ait eğitim kurumları da Bağdat'ta mevcuttu²⁵⁴⁴.

Nizamiyeler, medrese mimarisine örneklik teşkil etmesi, ilmin yayılması konusunda yaptığı katkı, yeni medreselerin açılmasına öncülük etmesi, medrese sisteminde yenilikler getirmesi, Şiiilik karşısında Sünniliği güçlendirmesi, Sünni mezhepler arasında geçici olarak denge sağlaması, devletin ihtiyaç duyduğu bürokratları yetiştirmesi, çok sayıda ilim adamı yetiştirmesi, İslam sosyal birliğinin sağlanmasına katkıda bulunması ve İslam kültür mirasının korunmasına aracılık etmesi ile İslam kültür ve medeniyetine katkı sağlamıştır²⁵⁴⁵.

Nizamülmülk'ün gayretleriyle kurulan bu ilk medreseyi diğerleri takip etmiş ve VI./XII. yüzyılda Bağdat'taki medrese sayısı otuza varmıştır. Daha sonra Halife Mustansır da *Mustansırıyye* adıyla meşhur bir medrese kurdu. Burada dört mezhep için

²⁵³⁹ Evliya Çelebi, IV, 420.

²⁵⁴⁰ Bu yapılar hakkında geniş bilgi için bkz. Makdisi, s. 219-224

²⁵⁴¹ Selçuklu Sultanı Melikşah'ın müstevfisi Tacülmülk'ün adına nisbeten bu adı almıştır. İnşasına 480'de başlanan ve bir Şafii medresesi olan Taciyye Medresesi hakkında geniş bilgi için bkz. Makdisi, s. 226-227

²⁵⁴² Acar, s. 354.

²⁵⁴³ Evliya Çelebi, IV, 420.

²⁵⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Makdisi, s. 227-229

²⁵⁴⁵ Acar, s. 355.

ayrı bölümler tahsis edilmişti. Her bölümde bir müderris ve yetmiş beş öğrenci vardı. Ayrıca bir de hekimi bulunan medreseye hizmet veren bir kütüphane, hamam ve aşevi bulunuyordu. Adı geçen medreselerle birlikte ülkenin diğer şehirlerinde kurulan medreseler de eğitim ve öğretim faaliyetlerini 1258'deki Moğol istilâsına kadar verimli bir şekilde sürdürmüşlerdir²⁵⁴⁶.

Nizamiye medreselerinin ve özellikle de Bağdad Nizamiyesinin önceki medreselerden önemli bir farkı sosyal alanda oynamış olduğu roldür. Bu rol de Tuğrul Bey'in veziri Kündüri'nin başlattığı Eş'ari-Şafii aleyhtarı kampanyanın sona erdirilmesi ve Sünni mezhepler, özellikle de Hanefilik ve Şafiiilik arasında, ikincisinin aleyhine bozulan dengeyi, geçici de olsa, sağlaması şeklinde kendini göstermiştir. Diğer yandan Nizamiye medreseleri, Mısır ve Suriye'ye hükmeden Fatımilerle ve onların İran'daki uzantıları olan Bâtınilerle kültürel alanda yürütülen mücadelenin merkezleri olmuşlardır. Yine Bağdad Nizamiye Medresesi, katı görüşlere sahip Hanbeli mezhebinin Irak'taki gücünün belli ölçüde kırılmasında rol oynamış, özellikle Gazzali'nin fikirlerinin yayılması ve öğrencilerinin yürüttüğü faaliyetler neticesinde Mağrib ve Endülüs'te, tutucu bir çizgi izlemekte olan Maliki mezhebi zayıflamış ve bu bölgelerde fıkıh usulü ilminin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır²⁵⁴⁷. Bâtınilikle mücadelede de filozof Gazzali'nin etkisi azımsanmayacak kadar fazladır. Nitekim Bâtınilerin çoğaldığı bir devirde kültürel ve siyasal bakımdan çok faydalı olan bu medreselerden Bağdat'taki Nizamiye Medresesinin başına Nizamülmülk tarafından 484/1091'de getirtilen Gazzali, din ve insanlık namına ihtilafların kalkması için elinden geleni yapmağa çalışmış, devrindeki ilmi durgunluktan ve taifelerin yanlış yollarından eserlerinde yer yer şikâyet etmiştir²⁵⁴⁸.

Nizamiye medreselerinde ders veren bu değerli müderrisin takdire şayan sözleri ise araştırma ve öğrenme hususunda onun ne derece gayretli olduğunu göstermesi bakımından takdire şayandır:

“Şimdi elli yaşında olmakla beraber yirmi yaşına henüz girmeden evvelden itibaren her çeşit inanış ve nasları araştırmayı elden bırakmadım. Cesaretle derinliklerine dalıyorum. Korkak ve çekingen değilim. Bütün karanlık durumlarda da

²⁵⁴⁶ Yıldız, “Abbasiler- İlim ve Kültür”, s. 40.

²⁵⁴⁷ Acar, s. 364.

²⁵⁴⁸ Çubukçu, s. 42, Gazzali hakkında ayrıca bkz. Ahmed Emin, IV, 125-129.

uğraşıyorum. Her güçlüğü yenmeye çalışıyorum, her uçurumu atlatmaya gayret ediyorum. Her fırkanın itikadını araştırıyor, her taifenin mezhebine ait sırları meydana koymaya çabalıyorum. Hangisi hak, hangisi batıl, hangisi Peygamber'in sünnetine uygun hangisi bid'at üzerine kurulmuş anlamak istiyorum. Bir Bâtınınin içindekini görmeyi diler; bir zahirinin gittiği yolun neden ibaret olduğunu öğrenirim. Bir felsefecinin felsefesinin maiyetini anlamayı arzu eder, bir mütekellimin fikrinin ne olduğunu ne için mücadele ettiğini tetkik ederim. Bir mutasarrıfın iç temizliğine nasıl eriştiğinin sırrına vakıf olmayı çok ister, bir abidin ibadetinin ona ne sağladığını incelerim. Allah'ı inkâr eden bir Zındık'ın bu inkâra cüret etmesinin sebebini araştırırım. Gençliğimin başlarından beri hakikatları kavramaya susamış olmak fitri âdetimdir. Allah tarafından yaratılışında yer etmiştir. Bunda benim irade, seçim ve arzusunun tesiri yoktur."²⁵⁴⁹

4.1.7.2. Ribât

Başlangıçta Ribat cihada hazır bulundurmak üzere binek hayvanlarının toplandığı yer iken, daha sonra "ulakların hayvan değiştirme konağı/ kervansaray" manalarında da kullanılmış, bununla birlikte bir nevi dini ve askeri mahiyetteki müesseseye ad olmuştur. Yani Ribat'ın kuruluşu bir nevi cihad farızasına, İslam ülkelerinin silahla korunması ve genişletilmesine dayanır²⁵⁵⁰.

XI-XII. asırlarda doğudan gelen tasavvuf akımının kapladığı berberi memleketlerde ribat artık bir şeyh veyahut şeyhe mensup mezarın etrafında toplanmış bir zaviye ile bağlı olarak muhafaza edilmiştir²⁵⁵¹. Sûfilerin sürekli olarak toplanıp ibadet edecekleri yerler olan zaviyeler yanında daha sonraları tasavvufî bir nitelik kazanan Ribâtlar da zaviye haline dönüşmüştü. Çok sonra hankâh da aynı manada kullanılmaya başlanınca, bu üç kelimeyle ifade edilen ve işlevleri aynı olan müesseseler, sûfiler için hizmet vermeye devam etmenin yanında eğitim, öğretim ve telif merkezleri haline de gelmişlerdir. IX. asırda Ribât ile medresenin birleşmesine sıkça rastlanır. Bununla birlikte Ribâta ikâmet eden sûfiler, bu mekânlarda oturan âlimlerden Kur'an, hadîs, fıkıh vb. ilimleri de öğrenmekteydi. Selçuklular döneminde Ribâtlar, sûfilerin

²⁵⁴⁹ Hitti, s. 585.

²⁵⁵⁰ Georges Marçais; "Ribat", *IA*, 9, İstanbul 1964, s. 734.

²⁵⁵¹ Marçais, s. 736.

barınma ve eğitim merkezleri olmanın yanında, bir beldeden diğer beldeye seyahat eden âlimler ve talebeler için menzil, konaklama yerleri görevini de görmekteydi. Özellikle Bağdat, ilim ve kültür şehri olarak Ribâtların da çokça bulunduğu bir merkez haline gelmişti. Diğer şehirlerden ilim öğrenmek maksadıyla Bağdat'a gelen fakir ilim yolcuları bu merkezlerde barınırlardı. Bu haliyle Ribâtlar, Selçuklular döneminde, medrese ve camilerin yanında halkın kültür hayatını etkileyen önemli kurumlar durumundadır. Bu merkezlerde toplanan ulema ve talebeler ders, münazara ve araştırma ile meşgul olurdu. Ribâtlarda oluşturulan kütüphaneler, zaman içinde gelişerek kültür faaliyetlerine katkıda bulunmaya başlamıştı. Allah'a ulaşma yerleri olmanın yanında ictimai ve dinî görevler de ifa eden Ribâtlar, gelişerek birer kültür müesseseleri haline gelmişti. Bu yüzden ki, tasavvuf kitaplarının büyük çoğunluğu Ribâtlarda kaleme alınmıştır²⁵⁵².

Bağdat'ta daha önce inşa edilen “Ribât’z-Zûzenî” ve benzeri Ribâtların yanında, Selçuklular döneminde de yeni Ribâtlar inşa edilmiştir. Ebû Said Nişaburi'nin inşa ettirdiği “Şeyhu’ş-Şuyûh Ribâtı” sûfiler ve ilim yolcularına barınak olmanın yanı sıra, kütüphanesi ile de ilim ehline hizmet veren bir kurumdu. Aynı şekilde Ebu'l-Hasan Sûfi'nin müritlerini yetiştirdiği “Ribâtu'l-Bistamî” de dönemin önemli Ribâtlarındandır. Devrin önde gelen hadîs âlimlerinden Ali b. Ahmed b. Yusuf'un inşa ettirdiği “Ribâtu'd-Duvrî”, ile Beyhakî'den hadîs ve Cüveynî'den de fıkıh okuyarak yetişen Hâkim Ebû 'l-Feth'in inşa ettirdiği Ribâtlar da dönemin önemli yapılarıdır.

Bağdat'taki Ribâtlar, sadece anlatılanlardan ibaret değildir. Daha sonraki dönemlerde de Ribât yapımına devam edilmiştir.

Ribâtların yanı sıra önceleri oldukça fazla olup şehrin istilalara uğraması sonucu harap olmuş darulkurrallar mevcut idi. En önemlileri ise Cağalezade Darulkurrası ile İmamzade darulkurrasıdır²⁵⁵³.

4.1.7.3. Beytü'l-Hikmeler/Kütüphaneler

Ortaçağ İslâm ilim ve kültür tarihinde tercüme ve yüksek seviyedeki ilmî araştırmaların yapıldığı merkezlere verilen addır. İlk defa kim tarafından ve ne zaman

²⁵⁵² Ocak, s. 725.

²⁵⁵³ Evliya Çelebi, IV, 420.

kurulduğu tartışma konusudur. Kaynakların çoğunda Abbasi halifelerinden Me'mûn tarafından 830'da Bağdat'ta kurulduğu zikrediliyorsa da bunun düşünce ve teşebbüs olarak Mansur dönemine (754-775) kadar uzandığı anlaşılmaktadır. İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanların Helenistik, İran, Hint ve diğer kültürlerle temasları sonucu bunlara karşı kendilerinde geniş bir ilgi ve merak uyanmıştı. Ayrıca bu farklı kültürler arasında ortaya çıkan birtakım sürtüşme ve tartışmalarda Müslümanlar kendi inanç ve düşüncelerini tutarlı bir şekilde savunmak ve İslâm'ın üstünlüğünü göstermek için bu kültürleri çok iyi tanımak zorundaydılar. Bu gibi sebeplerden ötürü antik dünyanın bilinen ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirmek ihtiyacı doğdu²⁵⁵⁴. Beytü'l-hikme kuruluncaya kadar bu alandaki çalışmalar bazı şahısların, prens ve halifelerin özel merakı çerçevesinde bir asırdan fazla bir zaman içinde şahsî faaliyetler olarak devam etti. Tercüme hareketi, Emevî halifelerinden Mervân b. Hakem (684-685) ve Ömer b. Abdülazîz (717-720) dönemlerinde toplumun ihtiyacı olan tıpla sınırlı kalırken ikinci Abbasi halifesi olan Mansur tercümenin alanını genişleterek bu harekete büyük bir hız kazandırdı²⁵⁵⁵. Başlangıçta bir tercüme bürosu ve kütüphane olarak faaliyet gösteren Beytü'l-hikme daha sonra özellikle felsefe ve pozitif bilimlerin araştırıldığı bir merkez haline geldi. Beytü'l-hikme örnek alınarak yüksek düzeyde ilmî araştırmalar yapacak bir merkez de Kayrevan'da kuruldu. İlim ve kültürün halifeler ve devlet adamları tarafından himaye edilmesi üzerine çok sayıda ilim adamı ve mütercim Bağdat'a akın ettiği gibi şehirdeki kâğıtçı ve kitapçıların sayısı da arttı; edebî münazara ve toplantılar çoğaldı. Halkta kitaplara karşı merak ve ilgi başladı. Bununla beraber Müslümanlar sadece tercümeyle yetinmediler; hem dinî hem de din dışı ilimleri sistematik bir şekilde ele alarak müstakil bir hüviyet kazandırdılar²⁵⁵⁶.

Cündişâpûr tıp okulunun reisi olan Curcîs b. Buhtşû' Bağdat'a davet edildi ve Mansur'un sarayında başhekim sıfatıyla tıp alanında Grekçe ve Farsça'dan tercüme yapıtı. Halife Mansur dil, edebiyat ve dinî ilimlere dair eserlerin yanı sıra aklî ilimlerle ilgili olarak Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe ve Farsça'dan tercüme ettirdiği bu eserler için kütüphane olarak sarayında bir yer tahsis etti ve buraya Hizânetü'l-hikme adı

²⁵⁵⁴ Mahmut Kaya; "Beytü'l-Hikme", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 88.

²⁵⁵⁵ Kaya, s. 89.

²⁵⁵⁶ Özeydin, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 437.

verildi²⁵⁵⁷. Halife Me'mûn (813-833) tarafından Bağdat'ta kurulan Beytülhikme, Cündişâpûr Akademisi örnek alınarak kurulmuş, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akdemi ve halka açık kütüphane olarak da hizmet veriyordu²⁵⁵⁸. Beytü'l-hikme'nin çekirdeğini Bağdat'ta kurulan bu kütüphane oluşturuyordu. Mansur, oğlu Mehdiye de bu yönde gerekli tavsiyelerde bulunsa da, Mehdî döneminde daha çok zenâdika hareketi baş gösterdiği için tercüme işine gereken önem verilememiş ancak Harun Reŝiddönemine gelindiğinde telif ve tercüme hareketinin yeniden hız kazanmıştır. Özellikle Ankara ve Ammûriye'nin (Emirdağ yakınlarında eski bir şehir) fethinden sonra buralardan elde edilen kitaplar Bağdat'a götürüldü ve Yuhanna b. Mâseveyh başkanlığında kurulan bir heyet tarafından Arapça'ya tercüme edildi. Ayrıca Ebû Sehl el-Fazl b. Nevbaht da Harun er-Reşid'in emriyle Farsça'dan tercüme yapıyordu. Telif ve tercüme edilen eserler Mansur'un kurduğu Hizânetü'l-hikme'ye sığmayacak kadar çoğalınca sarayda kütüphane olarak daha geniş bir yer ayrıldı. Kaynaklarda buranın adı bazen Hizânetü'l-hikme, bazen da Beytü'l-hikme olarak geçmektedir. Bütün bu olumlu gelişmelerden sonra Beytü'l-hikme'yi daha da geliştirerek Ortaçağ'ın âdeta bir ilimler Akademisi hüviyetine kavuşturan Halife Me'mûn olmuştur. Me'mûn 830'da Bizanslılar'a karşı başarıyla sonuçlandırdığı seferden dönerken oralardan toplattığı kitapları beraberinde Bağdat'a getirdi. Ayrıca kütüphaneyi zenginleştirmek için büyük bir para ayırdı ve Beytü'l-hikme'nin müdürü Selm ile İbnü'l-Bitrîk Haccâc b. Matar ve Yuhannâ b. Mâseveyh'ten oluşan bir heyeti Bizans'a göndererek bu heyetin kütüphanelerden seçeceği kitapların kendisine gönderilmesini imparatorudan rica etti. O dönemde bazı zengin ailelerin de özel kütüphane kurarak telif, tercüme ve ilmî araştırmalara büyük paralar yatırdığı bilinmektedir. Meselâ tarihte Benî Mûsâ diye bilinen Muhammed, Ahmed ve Hasan adlarındaki üç bilgin ve kâşif kardeş Huneyn b. İshak'ın başkanlığında bir başka heyeti Bizans'a göndererek büyük paralar karşılığında kitaplar temin etmişlerdi. Gerek imparatorluk sınırları içindeki kilise okullarından, gerekse komşu ülkelerden ve Kıbrıs'tan getirtilen kitaplarla Beytü'l-hikme Ortaçağ'ın en zengin kütüphanesi ve yoğun ilmî araştırmaların feyizli bir merkezi haline geldi²⁵⁵⁹.

---

²⁵⁵⁷ Kaya, s. 89.

²⁵⁵⁸ Yıldız, "Abbasiler- İlim ve Kültür", s. 40.

²⁵⁵⁹ Kaya, s. 89.

Temelini Harun Reşid'in attığı ve Me'mûn'un çeşitli kitaplarla zenginleştirdiği Beytü'l-hikme Abbasiler devrinde Bağdat'ın en büyük kütüphanesine sahipti. Tercüme faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak kâğıt sanayii de ilerlemiştir. Nitekim bu dönemde yazı malzemesi olarak daha ziyade Mısır'da aynı adı taşıyan bir bitkiden imal edilen *Papirüs* ile hayvan derisinden yapılan *Parşömen* kullanılmakta idi. İslam dünyasında ilk zamanlarda daha ziyade Papirüs kullanılırken Abbasiler'den itibaren Parşömen kullanılmış, halife Harun Reşid'in veziri Cafer b. Yahya el-Bermeki 178'de (794-795) kardeşi Fazl'ın da teşviki ile Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesi kurmuş bunu Mısır'da kurulan imalathaneler takip etmiş²⁵⁶⁰ bu ise dinî, ilmî ve edebî kitapların çoğalmasını sağlamıştır. Beytü'l- hikme Arapların meşgul olduğu ilimlerle ilgili her çeşit kitabı ihtiva eden halka açık bir kütüphane idi. Halifelerin destek ve himayesiyle kurulan saray kütüphanelerinin zengin kitap koleksiyonları vardı. "*Hizânetü'l-hikme*" veya "*hizânetü'l-kütüb*" denilen kütüphaneler birer öğretim müessesesi olarak da büyük hizmet vermişlerdir. Bunlardan en önemlileri ve Ortaçağ'da Bağdat'ta kurulan kütüphanelerin en büyükleri Beytü'l-hikme, Büveyhi veziri Sâbûr b. Erdeşir'in kütüphanesi, Nizamiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi kütüphaneleridir²⁵⁶¹.

Yapılan araştırmalar, Bağdat'taki Beytü'l-hikme'nin bağımsız bir yapı olmayıp saray müştemilâtı içinde çeşitli bölümler ihtiva eden bir bina olduğunu göstermektedir. Burada kitapların korunduğu hücreler, müellif, mütercim, kâtip, müstensih ve mücellitler için ayrılan odalar ve bir de okuma salonu bulunuyordu. Buna göre Beytü'l-hikme'nin kadrosu, "*Sâhibü Beytü'l-hikme*" unvanıyla anılan bir müdür, müellifler ve mütercimler, bunların emrinde çalışan kâtipler, yazılan kitapları çoğaltan müstensihler ve mücellitlerden oluşmaktaydı. Bu bilgilerden Beytü'l hikme'nin bir kütüphane olmasının yanı sıra büyük bir çeviri, istinsah, eğitim ve öğretim ve aynı zamanda kitap yazım merkezi olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁶².

Takip eden yıllarda Bağdatlılar da Beytü'l-hikme tarzında bir takım kütüphaneler kurmuşlardır ki bunların en ünlüsü Büveyhi hükümdarlarından Bahaüddeve'nin veziri Sabur b. Erdeşir tarafından 381'de Bağdat'ta Kerh mahallesinde iki sur arasında kurulup vakfedilen kütüphanedir ki burası Tuğrul Bey'in 447'de

²⁵⁶⁰ DGBİT, III, 58.

²⁵⁶¹ Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440.

²⁵⁶² Kaya, s. 89.

Bağdat'a girdiği günlerde Kerh mahallesinde yakılan mekânlar arasında gösterilmektedir²⁵⁶³. Yaklaşık 500 yıl İslâm ilim dünyasına kaynak teşkil eden Beytül-hikmeler 1258'de Hülagü'nün Bağdat'ı işgali ile yakılıp yıkılmıştır.

4.1.7.4. Tercüme Faaliyetleri

Bağdat'ta başlayan tercüme faaliyetleri üç devre halinde incelenmiş olup, bunun ilk safhası İbn Mukaffa veya Mansur döneminde başlayıp, Ebû Kurra'nın da dahil edildiği devredir. Bu aşamada daha ziyade Farsça ve Hintçe yapılan tercüme işleri iyi anlaşılmadığından sonraki dönemde yeniden çevrilmiştir. İkinci safha ise Mu'tezi eğilimliliğiyle tanınan Me'mun dönemidir ki bu dönem Bağdat'ta araştırma merkezi kurulmuş, tercümenin en yüksek seviyeye yükseldiği faaliyetler esas itibarıyla Bağdat'ta kurulan akademi toplanmıştır. Üçüncü safha ise yenilikçiler olarak adlandırılmış olup Bağdat felsefi çevresinin (900-1020) üyeleri tarafından eski tercüme işlerinin tekrar gözden geçirilerek edisyonlarının yapılmasından ibaret olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵⁶⁴.

Halife Mansur döneminde Sanskritçe, Süryanice, Kıptice ve klasik Yunancadan çeşitli eserler tercüme edilmiştir. Bu dönemde hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimler bağımsız birer bilim dalı haline gelmiş, tedvin ve tasnif faaliyetleri hız kazanmıştır²⁵⁶⁵. 143/760 yılında ilimler birbirinden hadis, fıkıh, tefsir şeklinde ayrılmış, o zamana kadar âlimlerin şifahi olarak naklettikleri ilimler artık kitaplara yazılmaya başlanmış Emevîler devrinde sadece Kur'ân ve hadis üzerinde yapılan ilmî çalışmalar, artık çeşitli bilim dalları şeklinde birbirinden ayrılıp bağımsızlaşmak suretiyle bu dönemde birçok bilim dalına ait çeşitli kitaplar kaleme alınmıştır. Nitekim bu dönemde çeşitli ilim dallarına ait yazılan eserler, daha sonraki devirlerde ortaya çıkacak olan büyük hacimdeki eserlerin hem kaynakları, hem de ilk denemeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Halife Mansur, Muhammed b. İshak'a, Hz. Peygamber'in tam bir sîretini te'lif etmesini teklif edince İbn İshâk, ilk siyer kabul edilen eserini yazıp ona takdim etmiştir²⁵⁶⁶. Me'mûn hilafet makamına entelektüel bir anlam katmış, felsefe ve kelam tartışmalarında bilginler

²⁵⁶³ Zeydan, II, 188.

²⁵⁶⁴ Ahmet Kayacık, *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Üniversite Kitabevi Yay. İstanbul 2004, s. 24-25.

²⁵⁶⁵ Musa Erkaya; "Hicri III. Asır İtibarıyla Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD*, 13/2, 2008, s. 249.

²⁵⁶⁶ Olgun, s. 26-27.

topluluğuna başkanlık etmiş, aynı zaman da bu toplantılara kendisi de tartışmacı olarak katılmıştır. Bunun için verdiği bir emirle fıkıh, kelam ve diğer sahalara mensup yüz kişiden oluşan bir ilim meclisi oluşturulmuştur²⁵⁶⁷. Mansur'un, onun telifleri olduğu tahmin edilen devlet işleri ile alakalı ve kilit altında bulundurduğu yedi kitabın varlığından kaynaklar söz etmektedir²⁵⁶⁸.

Tercüme faaliyetleri Harun Reşid döneminde de devam etmiş, Halife, Beytül-hikme'nin zenginleşmesi için büyük çaba harcamış ve bazen cizye olarak kitap almıştır. Halife, Süryani asıllı olan Yuhanna b. Masaveyh'i tercüme heyetinin başına getirerek eski tıp kitaplarından oluşan bazı eserleri tercüme ettirmekle görevlendirmiş, Haccac b. Yusuf b. Matar'a Oklid'in *Usulu'l-Hendese'sini* de ikinci kez daha mükemmel bir şekilde, tercüme ettirmiştir. Bu faaliyetlerin bir parçası olarak Ömer b. Ferruhan et-Taberi Ahkamu'n-nucum konusunda araştırmalar yapmış; birçok eser tercüme etmiş; önceleri Yahya b. Halid el-Bermeki (188/805), sonra da Fazıl b. Sehl (202/817) tarafından destek görmüştür. Hintli filozof Beydaba tarafından Hint hükümdarı olan Debşelim için yazılmış ve çeşitli hayvanların dilinden anlatılan bazı hikâyelerden oluşmuş bir "fabl" türünde eser olan ve asıl adı Sanskritçe'de "*Karataka ve Damanaka*" olan eser, Süryanice'ye tercüme edilirken "*Kalilag ve Damnag*" şeklini almış, Arapça'ya tercüme edilirken de "*Kelile ve Dimne*" olarak isimlendirilmiştir²⁵⁶⁹. Ebû'l Fazıl Sehl b. Nevbaht tarafından nazma çevrilen eser, Aban b. Abdulhamid tarafından Yahya b. Halid b. Bermeki'nin isteği üzerine on dört bin beyit halinde yine nazma çevrilmiş²⁵⁷⁰ olan eser, Fas asıllı olup 106/724 yılında Irak'ta Mecusi olarak doğmuş ve Mecûsilikteki adı Rozbih b. Dozoye olup babası Emeviler döneminde Fars eyaletinde vergi tahsildarıyken devlet malından hırsızlıkla suçlanıp gördüğü işkence sonucunda eli büzüldüğü için kendisine aynı anlamda "*el-Mukaffâ*" lakabı verilmiş²⁵⁷¹ olan İbn Mukaffâ tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir²⁵⁷². Bu dönemin en çarpıcı yönü ise tercüme faaliyetlerinde etkin bir rol üstlenen Bermekiler'in genel olarak Farsça

²⁵⁶⁷ Erkaya, s. 249.

²⁵⁶⁸ Olgun, s. 27.

²⁵⁶⁹ Bkz. Olgun, s. 59-60, Eser daha sonra İranlı Hüseyin Vaiz tarafından *Envar-ı Süheyli* adıyla Farsça'ya daha sonra *Hümayunname* adıyla da Osmanlıca'ya çevrilmiştir; Bkz. Devellioğlu, s. 187-188.

²⁵⁷⁰ Demirayak, Abbasi Edebiyatı Tarihi, s. 107.

²⁵⁷¹ Bkz. Olgun, s. 58.

²⁵⁷² Savran, *Abbasi Edebiyatında Suiler ve Ebû Bekr es-Suli*, s. 34.

eserlerin çevrilmesindeki çalışmalarda etkin olmaları onların eski Fars medeniyetini ihya etmeyi hedefleyen bir tutum olarak nitelenmiştir²⁵⁷³.

Helenizm'in iki büyük merkezinden biri olan Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatiler, Halife Harun Reşid ve Bermekîler'in teşvikiyle Bağdat'a gelerek buradaki tercüme faaliyetine katıldılar²⁵⁷⁴. Cündişâpûr Akademisi'ne mensup bilginler Bağdat'ta İran ve Hint asıllı bilginlerle bir araya geldiler, yeni bir ilmî faaliyet başlattılar. Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nabatîce ve Süryânîce yazılmış birçok eser Arapça'ya çevrildi. Bunun sonucu olarak Arapça sadece Kur'an ve şiir dili olmakla kalmayıp aynı zamanda felsefe ve ilim dili haline geldi²⁵⁷⁵. Yine bu dönemde Yahya b. el-Bitrik (200/815) tarafından Yunanca'dan tercüme yapılmıştır²⁵⁷⁶. Bazı kaynaklarda Arapların Yunan ilim ve felsefesiyle ikinci elden ve güçlkle tanıştıklarından dolayı, Yunan şair, âlim ve müverrihleri tanımadıklarını²⁵⁷⁷ dile getirmektedirler.

Tercüme edilen eserler İskenderiye ve Cündişâpûr Akademileriyle Hindistan ve Bizans kütüphanelerinden temin ediliyordu. Sehl b. Harun gibi ediplerin idaresindeki bir heyet Arapça'ya tercüme edilecek eserlerin tesbit, temin ve ehliyetli mütercimler tarafından çevrilmesi, tercümelerde dil ve üslûp birliğinin sağlanmasıyla görevliydi. Bunları yazacak müstensihler hatta mücellitler bile itina ile seçiliyordu. O devrin tanınmış mütercimleri arasında Ömer b. Ferrûhân et-Taberi, Huneyn b. İshak ve Sabit b. Kurre el-Harrânî²⁵⁷⁸ yine tercüme faaliyetlerinde Bahiştü Ailesi, Huneyn Ailesi, Masercuye Ailesi, Kerhi Ailesi, Sabit Ailesi, Hubeş A'san Dimeşki, Kısta b. Luka el Baalbeki ve Haccac b. Matar²⁵⁷⁹ devrin önemli isimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hire şehrindeki Nasturi Hristiyanlarına mensup bir kişi iken daha sonra Cibril b. Bahtişu 'nun hizmetine girmiş ve akabinde tercüme faaliyetlerine başlamış olan Huneyn İbn İshak; Galen, Hipokrates, Dioskorides'in eserleri dışında Platon'un Siyaset, Aristo'nun Makûlat (Kategori)'ı ile Tabiiyyat (Fizik) ve Hulkiyat (Magna Morolia) adlı

²⁵⁷³ Kılıçlı, s. 212.

²⁵⁷⁴ Özeydin, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 437.

²⁵⁷⁵ Özeydin, s. 437.

²⁵⁷⁶ Osman Aydın, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", s. 662.

²⁵⁷⁷ Bkz. Barthold, s. 53.

²⁵⁷⁸ Özeydin, s. 437.

²⁵⁷⁹ Mütercimler ve tercüme edilen eserler hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Zeydan, II, 80-86, 92-108.

eserlerin tercümanları arasında da yer almıştır²⁵⁸⁰.

4.1.8. Sanat

İslâm tarihinde önemli değişikliklerin başladığı Abbasiler devrinde hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, yalnız siyasî bakımdan değil, sanat ve kültür bakımından da büyük değişikliklere zemin hazırlamıştır. Şam'da İslâm sanatına tesir eden Geç Helenistik-Bizans sanatının yerini Bağdat'ta Sasani sanatı almış, Abbasiler'e iktidara geçmeleri hususunda yardımcı olan Horasan Türkleri'nden müteşekkil hassa ordusu da İslâm sanatı içinde Türk sanatı etkilerinin başlamasında ilk kademeyi oluşturmuştur. Böylece Abbasi sanatının mimarî planları ve süsleme motifleri bu çeşitli unsurların özümlemesiyle şekil bulmuş, yeni malzeme ve tekniklerin uygulanması ile de İslâm sanatının kendine has üslûbu ortaya çıkmıştır²⁵⁸¹.

Bağdat'ın sanat dünyasında da müstesna bir yeri vardır. Mimari, hat ve minyatür gibi güzel sanatlarda Bağdat'ta yetişen sanatkarlar çok değerli eserler vücuda getirmiş ve bunlar birçok şehir ve ülkede örnek alınmıştır. Abbasi sarayları başlangıçta İran ve Bizans saraylarından etkilenmişse de daha sonra gelişme göstererek, mimaride muhteşem ve orijinal bir hüviyete ulaşmıştır. Hatta Bizans İmparatoru Teophilos Bağdat'taki Dârü's-şecere'yi en ince ayrıntılarına kadar taklit ederek bir saray yaptırmıştır. İslâm hat sanatı da Bağdatlı hattatlar sayesinde yeni bir safhaya girmiş ve çok sayıda değerli hattat yetişmiştir. Hicrî II. yüzyılın ortalarında İshak b. Hammâd hat sanatında birçok talebe yetiştirmiştir. İki de İbn Mukle diye anılan Ebû Ali Muhammed b. Ali ile Ebû Abdullah Hasan b. Ali adlı iki kardeş hat sanatında çok meşhur olmuşlardır. Ayrıca Beytü'l-hikme ve hizânetü'l-hikmeler hat sanatının gelişmesi için çok uygun bir zemin hazırladılar. İsmail b. Hammâd el-Cevherî ve Mühelhil b. Ahmed'in yazılan güzellikte darbı mesel haline gelmiştir. Çeşitli ilim, kültür ve sanat çevrelerinde ilgi ve himaye görmekle beraber II. (VIII.) yüzyılın sonlarından VII. (XIII.) yüzyılın sonlarına kadar hat sanatına yön veren merkez Bağdat olmuştur. Moğol istilâsından ve Yâkut el-Musta'sım'ın ölümünden sonra Bağdat bu tesirli yerini kaybetmiş, çeşitli devirlerde Bağdat'a ekilen ilim ve kültür tohumları zamanla Horasan, Mâverâünnehir, Hûzistan, Azerbaycan, Mısır, Suriye ve Endülüs'te

²⁵⁸⁰ Hitti, s. 425-26.

²⁵⁸¹ Şerare Yetkin; "Abbasiler-Sanat", *DİA*, I, İstanbul 1998, s. 49.

meyvelerini verdi. İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat Osmanlı hâkimiyetine geçmeden çok önce bu özelliklerini kaybetmiş olmakla beraber bu dönemde de zaman zaman meşhur simalar yetişmiştir²⁵⁸².

4.2. BAĞDAT'IN TOPOGRAFYASI

Dicle'nin doğu sahilinde bulunan bugünkü Bağdat, Abbasi hilafetinin son senelerdeki genişliği haiz bulunmaktadır. Lakin şu da var ki o sırada şehrin ayrıca bir takım dış mahalleleri de vardı ve bunlar bugün *el-Muazzam* denilen ve Ebû Hanife ve diğer birçok İslam büyüklerinin mezarlarının bulunan noktaya kadar uzanarak birbirinden yangın yerleriyle ayrılmışlardı²⁵⁸³.

Eski el-Mansur beldesinin ne Medinetü's Selam/ez-Zavra kapısından ve ne de duvarından iz kalmıştır. Bütün teferruatı Arap müelliflerince tesbit ve tasvir edilen ve oldukça orijinal plana göre inşa edilmiş bu şehirden hiçbir iz kalmadan ortadan kalkmasına hayret edilmemelidir. Zira Abbasiler'in Samarra'dan dönüşlerinden sonra saray şehrin doğu kısmına nakledilmiş, büyük cami müstesna olmak üzere surların ve diğer umumi binaların muhafazası ile esaslı surette meşgul olunmamıştır. Yangınlar, muhasaralar ve halkın zaman zaman ayaklanmasıyla harap olan yerler bir daha onarılmamış ve şehir gittikçe tenhalaşmıştır. Bab el-Basra semti en çok dayanabilmiş ve 656'dan evvelki dönemlerde el-Mansur şehriden kimse bahsetmezken Babü'l-Basra'nın adı geçmiştir. Mansur şehrinin batıdan ve güneyden çepe çevre saran muhtelif mahalleler ilk Abbasiler zamanında ticaret ve sanayi mıntıklarını teşkil ediyordu. Sarat ve Nehr-i İsa gibi burada Dicleyi Fırat'la birleştiren birçok kanallar sayesinde buranın vaziyeti bilhassa müsait bulunduğundan pek çabuk faal ve çalışkan halk ile dolmuştur. Bağdat'ın tarihinde sık sık adı geçen ve Şii ahalinin komşu mahalleler ve bilhassa Bab el-Basra halkı ile sık sık kanlı kavgalara girişmiş olan Kerh Mahallesi burada idi. Mamafih bu mahalle zamanımıza kadar kalmıştır. Batı Bağdat'a Türkler yakın zamana kadar *Hadak el-Canib* (karşı yaka) demekte idiler²⁵⁸⁴.

²⁵⁸² Özaydın, "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", s. 440-441.

²⁵⁸³ M. Streck, s. 201.

²⁵⁸⁴ M. Streck, s. 202.

4.2.1. Saray ve Kaleleri

Eski şehir yani er-Rusafa veya Askar el-Mehdi olarak zikredilen yerde el-Mehdi'nin sarayı ve halifeler zamanında şehrin başlıca camilerinden biri olan er-Rusafe camii bulunuyordu. Bu semte doğudan ve güneyden eş-Şemmasiye, Dar er-Rum ve el-Muharrim mahalleleri bağlanmaktaydı. El-Muharrim mahallesinde Büveyhiler, Daru'l memleke adındaki saraylarını inşa etmişlerdi. Selçuklu Sultanları da Bağdat'ta buldukları müddetçe burada ikâmet ederlerdi. Bu mahalleler birbirinden takriben yarım saat mesafede bulunan el-Muazzam ile şimdiki Babu'l-Muazzam arasındaki sahayı işgal ediyorlardı²⁵⁸⁵. Şehrin ortasında Kubbetü'l-hadrâ adıyla anılan Halife Mansur'un sarayı ile bitişiğine inşa ettirdiği cami bulunuyordu. Saray, ortadaki kubbeli mekâna açılan tonoz örtülü dört eyvandan meydana gelmişti ve anlaşıldığına göre planı Horasanlı Ebû Müslim'in Merv'deki Dârü'l-imâresinin planına benziyordu²⁵⁸⁶.

Şehrin bugünkü şark kısmında Halife sarayları (Daru'l Hilafe) bulunmakta idi. Bu saraylardan Daru'l Hilafe Hasan b. Sehl tarafından yaptırılmış olup²⁵⁸⁷ Bermekiler'den Cafer b. Bermeki'nin kasrının arsası üzerine inşa edilmişti. Me'mun halife olmadan önce bu kasrı tasarrufuna geçirmiş bulunuyordu²⁵⁸⁸. Ancak Samarra'dan dönüşten sonra Abbasiler yine burada oturmaya başlayıp birçok saraylar inşa ettirmişleri ki bunlar arasında *Kasru'l Tac* en muhteşemi idi. Binanın inşasına el-Mu'tezid zamanında başlanmış ise de ancak oğlu ve halefi el-Muktefi tarafından bitirilmişti²⁵⁸⁹. Tac, Dicle sahilinde bulunuyordu ve feyezana karşı duvarla çevrilmiş bir sed ile mahfuzdur²⁵⁹⁰.

Uhaydir Sarayı (Kasrü'l-Uhaydir); Bağdat'ın 120 km. güneybatısında yer alan Uhaydir Sarayı, Abbasi devrinin saray mimarîsini tanıtabilecek ilk eserdir. Vâdî-i Ubeyd'de Kerbelâ'nın takriben 48 km. batısında bulunan sarayı çeviren surun her kenarının ortasında, kuvvetle tahkim edilmiş mekânlara sahip kapılar ve ayrıca köşelerinde yuvarlak, kenarlarında yarım yuvarlak kuleler bulunmaktadır. Bu büyük

²⁵⁸⁵ M. Streck, s. 201.

²⁵⁸⁶ Yetkin, s. 49.

²⁵⁸⁷ İbn Kesir, X, 169.

²⁵⁸⁸ M. Streck, s. 201.

²⁵⁸⁹ M. Streck, s. 201, İbn Kesir, X, 170; "Tac Sarayı Müktefi tarafından Dicle'nin üzerinde yapıldı.", Hatib el-Bağdadî, I, 99.

²⁵⁹⁰ M. Streck, s. 201.

surun içinde kuzey duvarına bitişik inşa edilen asıl saray binası yer alır²⁵⁹¹.

el-Muktafi zamanında Kubbat, el-Hımar (*eşek Kulesi*= binanın bulunduğu tepeye hafif bir yokuştan eşeksirtında da çıkılabilmemesinden bu adı almıştır.)'ı inşa edilmiştir. Bu yapı tarzı eski Zigguratlar'ı hatırlatmaktadır. Samarra harabelerinde ve Bağdat'ta hâlâ mevcut Şeyh Ömer es-Suhreverdi (ö.632/1234) Türbesi bu tarz yapının diğer misallerini teşkil eder. El-Muktedir zamanında 23 kadar bulunduğu söylenen bu türlü binalar, hayvanat bahçeleri, binicilik mahalleleri vs. müstemilatı ile birlikte *Harim* denilen başlı başına bir şehri vücuda getirmekteydi. Bu Harim baştanbaşa bir duvar ile çevrilmişti. Yedi kapısı olan bu sur bütün doğu Bağdat'ın yaklaşık üçte birini çeviriyordu²⁵⁹². İslâm öncesi döneme ait Deyrûlatîk (Deyr Mârfathion) manastırının yerinde inşa edilmiş olan Huld Sarayı, Mansur tarafından ölmeden önce Dicle nehri üzerinde ve şehir surlarının dışında yapılmış olup²⁵⁹³ Kur'anda zikredilen Huld Cennetine²⁵⁹⁴ nisbetle adının Kasru'l-Huld (Ebediyet Sarayı) konulduğu²⁵⁹⁵ zikredilmektedir. 157'de yapımına başlanıp 158'de tamamlanan bu saray²⁵⁹⁶ Emin'in katli olayı cereyan ettiği dönemlerde harap olmuş, Büveyhi hükümdarı Azuz ed-Devle tarafından ise hastaneye çevrilmiştir²⁵⁹⁷.

Bu diyarlarda kalelere "*Berc*" derler. Bu kaleler içinde en muhkem olanı Akkapı Semtinde ve canib-i cenubunda "*Berc-i Acem*" kalesidir. İzam Kapısı garbında; "*Hasan Paşa Kalesi*", ve "*Yesa Kale*", "*Mazlum Kapı Kalesi*" şihabeddin garbında; "*Küçük Hasan Paşa Tabyası*", "*Melik Paşa Tabyası*", Zülfikâr Tepesi üzerinde ise; "*Tabya-i Azim*" vardır. Bu kaleler şehrin içindeki sahralardadır²⁵⁹⁸.

Kale-i Bağdad: Kale duvarı üzerinde aheste aheste yürüyerek kalenin dört köşesi yirmi sekiz bin sekiz yüz adımdır²⁵⁹⁹.

Bu kalenin canib-i Şimal' "*İmam-ı Azam*", canib-i garbi ise "*Karanlık Kapı*"

²⁵⁹¹ Yetkin, s. 50.

²⁵⁹² M. Streck, s. 201.

²⁵⁹³ ed-Düri, s. 426; M. Streck, s. 196-197.

²⁵⁹⁴ 25. Furkan: 15-16.

²⁵⁹⁵ Hatib el-Bağdadî, I, 75; Hitti, s. 400.

²⁵⁹⁶ İbn Kesir, X, 169.

²⁵⁹⁷ M. Streck, s. 198-199.

²⁵⁹⁸ Evliya Çelebi, IV, 417.

²⁵⁹⁹ Evliya Çelebi, IV, 416; Surun özellikleri için bkz. Evliya Çelebi, IV, 416- 417.

dır²⁶⁰⁰.

İmam-ı Azam Kalesi: İmam-ı Azam Ebû Hanife Numan b. Sabit, 150 senesinde²⁶⁰¹ Mansur tarafından atıldığı hapiste seksen yaşında vefat ettiğinde odasında defnedilmişti. Rivayete göre bir gün İmam, türbedarının rüyasına gelir. Onun talimiyle türbedar İmam'ın yerini değiştirir. Şah İsmail buraya geldiğinde sandukayı açıp bir ceset görüp onu ateşe verir. Süleyman Han zamanında tesbit edilen İmam-ı Azam'ın kabrinin yanına bir medrese ve bir kale inşa edilir²⁶⁰².

Kuşlar Kalesi: Zamanın birinde kuşlar kalesinin olduğu yerde bir rahip vardı. Bu diyarda bir kale inşa edip, bu kalede binlerce güvercin besleyip ahvali Irak'ta olanları diğer ülkelerdeki Ruhbanlara bildirirdi. Bundan dolayı bu kaleye Kuşlar Kalesi denilmiştir. Bu kuşlar Mısır, Dimyat, İskenderiye, Cezayir, Tunus, Fas, Merakeş, Cidde, Mekke ve Yemende dahi bulunur ve daima bunlar vasıtasıyla istedikleri mahallere haber gönderirlerdi²⁶⁰³.

4.2.2. Cami, Mezarlık, Türbe, Tekke ve Kiliseleri

Sevad'da yapılan ilk cami Medain mescididir. Sa'd ve ashabi yaptırmıştır²⁶⁰⁴. Nitekim buraya; Araplar köylerin hurma ve diğer ağaçların çok fazla olduklarını gördüklerinde “*Biz bundan fazla siyahlık (sevad) görmedik*” dediklerinden bundan dolayı, bir başka rivayette ise bir şahsın adı olduğundan buraya “*es-Sevad*” adı verilmiştir²⁶⁰⁵. Daha sonra Kûfe Camii arkasından el Anbar Camii yapılmıştır²⁶⁰⁶.

XII. asırda Bağdat'ta 8'i şehrin garp tarafında 3'ü şark tarafında olan 11 büyük cami bulunup²⁶⁰⁷, daha sonraki dönemde Bağdat'a giden seyyah Evliya Çelebi ise bu dönem camileri hakkında eserinde malumat vermektedir. Bağdat'ın camileri altı yüz altmış beş mihraptır. Hulefa Camii, Hüseyin Paşa Camii, Süleymaniye Camii, Murad Paşa Camii, Kanber-i Âlâ Camii, Şeyh Şihabeddin Verdaa Camii, Haseki Mahmud Paşa

²⁶⁰⁰ Evliya Çelebi, IV, 418.

²⁶⁰¹ Ebû'l-Fida, II, 5.

²⁶⁰² Evliya Çelebi, IV, 425-426.

²⁶⁰³ Evliya Çelebi, IV, 424-425.

²⁶⁰⁴ Belazûri, s. 407.

²⁶⁰⁵ Belazûri, s. 420, Ayrıca bkz. Hatib el-Bağdadî, I, 12.

²⁶⁰⁶ Belazûri, s. 407.

²⁶⁰⁷ İbn Battûta, s. 318; Barthold, s. 63.

Camii, Şeyh Abdulgadir-i Ceylani Camii en önemlileridir²⁶⁰⁸.

Şehrin ortasında Kubbetülhadrâ adıyla anılan Halife Mansur'un sarayının bitişiğine inşa ettirdiği caminin bir avlunun üç tarafını kuşatan çift sıra ahşap sütunlu olduğu, mihrabının da istiridye biçimli nişi ve taş süslemeleriyle Emevî devri mihraplarına benzediği rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklara göre cami Harun Reşid zamanında (193/809) büyütülmüş ve binaya eski caminin benzeri yeni bir kısım ilâve edilmiştir: başka bir kaynağa göre ise Mu'tazid-Billâh zamanında 280/893 tarihinde, kible duvarı yıkılarak yeni yapılan bir kısmın eklenmesiyle büyütülmüştür²⁶⁰⁹.

Sultan Melikşah ikinci kez Bağdat'a geldiği vakit Sultan Camiinin yapılmasını emretmiş, 485 yılı muharrem ayında (Şubat-Mart 1091) caminin yapımına başlanmıştı²⁶¹⁰. Hükümdarın ani ölümü nedeniyle inşaatı yarım kalan bu cami çok sonraları 524/1130 tarihinde tamamlanmıştır. Melikşah, Sultan Camiini burada yaptırmış, fakat ne bu binadan ne de er-Rusafe camiinden Moğol istilasını atlattığı olmalarına rağmen bu gün hiçbir iz kalmamıştır. El-Muktefi zamanında Bağdat'ın doğu yakasındaki büyük camii (Camii el-Kasr) inşa edilmiştir²⁶¹¹.

Bağdat'ın en eski mezarlıklarından biri el-Muazzam'da idi. Halife Harun er-Reşid'in anasının adı olan Hayzuran adını taşıyan bu mezarlığa daha sonraları halifelerde defnedilmiştir. Şehrin doğu tarafındaki Sû-kus Selâsâ ile Hayzurân Mezarlığı İslâm öncesi devirden kalmaz ki burada İslâm öncesi döneme ait bazı manastırlar da vardı. Bunlar arasında, yerinde Huld Sarayı'nın inşa edildiği Deyrûlatîk (Deyr Mârfathion) ile Deyrû Bustânî'l-Kus ve Deyrûlcâselik zikredilebilir²⁶¹².

Daha eski olan batı Bağdat'ta birkaç türbeden başka hemen hiçbir şey kalmamıştır. Bu türbeler ilk şekilleri ile zamanımıza kadar kalmamış olmakla beraber tekrar asıl yerlerinde inşa edildiklerinden ne de olsa şehrin topografyası bakımından önemlidir²⁶¹³. Bu türbeler şunlardır:

Ma'arif Karhi Türbesi; Şiilerin büyük bir ziyaretgâhı olan Kazımeyni yani

²⁶⁰⁸ Evliya Çelebi, IV, 419.

²⁶⁰⁹ Yetkin, s. 49.

²⁶¹⁰ İbnü'l-Esir, VIII, 356; İbnü'l-Cevzi, IX, 60.

²⁶¹¹ M. Streck, s. 201.

²⁶¹² ed-Düri, s. 426.

²⁶¹³ M. Streck, s. 201.

yedinci imam Musa el-Kazım ile dokuzuncu imam Muhammed el-Cevad türbesi Harun er-Reşid'in 206/831'de ölen karısının adına nispet edilen Zübeyde Mezarı burada mevzubahs değildir. Çünkü İbnü'l Esir onun burada yatmadığına şahadet etmektedir²⁶¹⁴.

Kazımiyye Türbesi; Kazımiyye'dedir. Yani Dicle'nin sağ kıyısında ve el-Muazzam mevkii karşısındadır. Vaktiyle burada Bab el-Tibn "Saman Kapısı" civarında Kureyşiler'in mezarlığı bulunuyordu. Kazımiyyedeki Şii türbesi zaman ile sık sık harap olmuş ve yeniden tamir edilmiştir. Bugün burada XIX. asrın başında inşa edilen dört minare ve bir saat kulesi ile bezenmiş bir cami vardır. Kubbe ve minareleri altın yaldızlı olup bütün revakı en nefis çiniler ile süslenmiştir. Bu ziyaretgâha her sene pek çok Şii gelir. Buna mukabil Sünnilerinde garbi Bağdat'ın kuzey tarafından Abbasiler devrinde çok ziyaret edilen bir ziyaretgâhları vardı. Bab-ı Harb yakınında İmam Ahmed b. Hanbel'in istirahatgâhı bunlardan biridir²⁶¹⁵.

Her ziyaretgâhta bir takke bulunduğundan pekçok takkesi mevcut idi. İmam-ı Azam, İmam Musa Kâzım, Abdulkadir-i Ceylani, Mevlevi Hane Tekkeleri meşhurdur²⁶¹⁶. Bağdat eyaletinin Geylan Kasabası eski zamanlarda Ceylan olarak adlandırılırdı. Şeyh Abdulkadir'in vatanı burası olduğundan kendisine Geylani değil "Ceylani" denildiği, çünkü Geylan'ın diyar-ı Acem'in şimalinde Şirvan ve Şemahı vilayeti garbında Bahr-ı Hazaz (huzuz) kenarında demirkapı kalasında garib berbender-i azim²⁶¹⁷ olduğu zikredilmektedir.

Sekiz adet Nasranî Kilisesi, üç adet Yahudi Sinagogu ve Ermeni Kiliseleri de gayet mamurdur²⁶¹⁸.

4.2.3. Çeşme-Han-Hamam ve Su Kuyuları

Murat Ağa Çeşmesi meşhurdur.

Cağaloğlu Hanı, Muratpaşa Hanı, İbrahim Hanı, Hurmalı Hanı Basralı Hanı ve

²⁶¹⁴ M. Streck, s. 202.

²⁶¹⁵ M. Streck, s. 202.

²⁶¹⁶ Evliya Çelebi, IV, 420.

²⁶¹⁷ Evliya Çelebi, IV, 389.

²⁶¹⁸ Evliya Çelebi, IV, 422.

Halife Camii Hanı en meşhurlarıdır²⁶¹⁹.

Genel olarak çatıları ziftle kaplandığından bakan kişinin siyah mermer zannettiği²⁶²⁰ hamamlardan; Bektaş Hamamı, Hafaflar Hamamı, Kadı Hamamı, Dibağlar Hamamı, Abdulkadir-i Ceylani Hamamı, Hasbullah Hamamı, Şa'ban Efendi Hamamı meşhurlarıdır²⁶²¹. Hatib el-Bağdadi'nin rivayet ettiğine göre el-Muktedir devrinde Bağdat şehrinde 27.000 civarında halk hamamı bulunmaktaydı²⁶²². Hamamların sadece temizlik mekânı olarak kullanılmadığı ve bazı önemli şahsiyetlerin hamamlarda öldürüldüğü de bilinmektedir. Nitekim Mu'tezz'in hamama götürüldüğü saatlerce orada terletilip ne kadar su istediye de kendisine verilmediği bu işkencenin saatlerce sürdüğü daha sonra ise kendisine karlı bir tas su verildiği ve bu suyu içen Mutezz'in ciğerlerinin susuzluktan kurumuş olarak can verdiği²⁶²³, Fazıl b. Sehl, 202 senesi Şabanının ikinci günü hamamda iken dört nefer asker tarafından öldürdüğü²⁶²⁴ kaynaklarda zikredilmektedir.

Uyunu't-Taff, Aynu's-Sayd, el-Kutkutane, er-Ruheyme, Aynu'l Cemel önemli su kuyularıdır.

Aynu'l Cemel: bir deve bu kuyunun yanında öldüğünden veya bu kuyuyu kazana Cemel dendiğinden bu adı almıştır.

Aynu's-Sayd (Av kuyusu): orada balıklar toplandığında bu adı almıştır²⁶²⁵.

4.2.4. Nehirleri

Bağdat yakınında cenabında Şedd'den karışan nehirleri; Nehr-i Hemasin, Nehr-i Asi, Nehr-i Serab, Nehr-i Melik, Nehr-i Küni, Nehr-i Basenega'dır. Şedd'den ayrılan nehirler ise; Nehr-i Kavadil-i Selase, Nehr-i Decilan, Nehr-i Deyr, Nehr-i Sebuk, Nehr-i Ma'akil, Nehr-i Yehud, Nehr-i Ebû'l Hatib, Nehr-i Emir ve Nehr-i Mendil'dir²⁶²⁶.

²⁶¹⁹ Evliya Çelebi, IV, 420.

²⁶²⁰ İbn Battûta, s. 318.

²⁶²¹ Evliya Çelebi, IV, 422.

²⁶²² Hatib el-Bağdadî, I, 118.

²⁶²³ Sırma, s. 89.

²⁶²⁴ es-Suyuti, s. 308.

²⁶²⁵ Belazûri, s. 419-420.

²⁶²⁶ Evliya Çelebi, IV, 427-428, Bağdat'taki nehirler hakkında ayrıca bkz. Hatib el-Bağdadî, I, 112-115.

Bağdat'ta bugün mevcut belli başlı mimari eserler şunlardır: Mescidü'l-mıntıka (atıka), Ma'rûf-i Kerhî Camii, İmam Ebû Hanîfe Camii, Hulefâ (Sûku'l-gazl) Camii, Abdülkâdir-i Geylânî Camii, Sühreverdî Camii, Kameriyye Mescidi, Seyyid Sultan Ali Camii, Muradiye Camii, Âsafîye Camii, Haseki Camii, Ahmediye Camii, Hasan Paşa Camii, Nu'mâniyye Camii, Fâzıl Camii, Hacı Fethi Camii, Cüneyd-i Bağdadî Türbesi, Hallâc-ı Mansur Türbesi, Sitti Zübeyde Türbesi, Şeyh Abdülkerîm el-Cîlî Türbesi, Mustansırıyye Medresesi ve Mercâniye Medresesi²⁶²⁷. Bunlardan 1961'de yeni baştan ele alınıp bir okul binası olarak restorasyonu yaptırılan el-Mustansırıyye Medresesi ile müze olarak kullanılan el-Kasru'l Abbasi, Abbasî devrinden kalma yegâne iki yapı olarak gösterilmektedir²⁶²⁸.

---

²⁶²⁷ Azmi Özcan; "Bağdat- Son Dönem", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 442.

²⁶²⁸ Hitti, s. 560.

SONUÇ

VIII. yüzyılın ortasında bir dünya devleti olarak doğan, çok kısa sürede Kostantiniye'ye başkaldıracak güce erişen ve bu siyasi gücün yanında kültür ve medeniyet alanında da zamanının en ileri seviyesine ulaşan Abbasi hilafeti sonraki yüzyıllarda parçalanmalarla küçülerek, en son Bağdat'ta sıkışıp, Buveyhîlerin burayı da ellerine geçirmeleri ile yüzyılı aşkın bir süre varlığını ismen koruyabilmiştir. Nitekim Bağdat Harun Reşid'in oğullarından Emin-Me'mun arasında cereyan eden kuşatmayla birlikte tarihin her döneminde çeşitli siyasi güçlerin hedefi haline gelmiş ve tarih boyunca pekçok kez istilalarla, kuşatmalarla karşı karşıya kalmıştır ki bugün hâlâ bölge çeşitli güçlerin hedefi konumunda olma özelliğini devam ettirmektedir.

Bağdat, Selçuklularla birlikte bölgeye hâkim olan Türklerin yükselttiği Sünnîlik ile manevi nüfuzunu arttırmasına karşın uzun bir süredir kaybedilen dünyevî saltanatına kavuşamamıştı. Zira, Selçuklu sultanları bunu hiçbir zaman halifelere bırakmamışlar, tam tersine, kendileri bu hakkı bizzat onlardan devralmışlardı. Fatımîler, Halife el-Müstansır zamanında, Irak'ı kendi topraklarına katma şansını elde etmişti. Böylece hilafet konusunda ebedi rakipleri olan Abbasilere üstün gelmeyi başarmıştı. Lakin Selçukluların ortaya çıkması ve Bağdat'ı yeniden eski konumuna getirmesi çökmekte olan Sünnî Abbasi hilafetini yeniden siyaset sahnesine taşıdı. Buna karşın Şii Fatımîler devleti ise Selçukluların zirvede olduğu bu dönemde, askeri taifeler arasında kıyasıya yaşanan iktidar mücadelesi daha doğrusu askeri darbelerle gün geçtikçe yıkıma doğru yol almaktaydı. Ardından son yıllarda Fatımîlerin resmi mezhebi olan İsmailiyyeye mensup olan vezirlerin idareyi ele geçirmesiyle devlet siyasî kimliğinden gün geçtikçe uzaklaşmaya başladığı gibi mezhep yönünden de parçalanarak bir iç savaşa girmiştir. Ancak her şeye rağmen, iki Müslüman devlet arasında Fatımî-Selçuklu mücadelesi en çok üçüncü taraf olan Haçlılara yaramış, onların bu bölgeyi ele geçirmesini kolaylaştırmış ve Müslümanların onlara karşı mukavemet edememelerine sebep olmuştur.

Halifeler ise hanedanın kurulduğu anlardaki parlak günlere tekrar kavuşmak için uygun ortamın oluşmasını beklerken, buldukları fırsatları da değerlendirmeğe çalışmışlar hatta Selçuklu hanedanının içerisine düştüğü yönetim zaafı onlara aradıkları uygun durumu yaratmış ve yaklaşık yüz yıllık bir Selçuklu hâkimiyetinden sonra Irak'ın

yönetimini Türklerden almayı başarmışlardı. Sancar'ın melikliğinden itibaren doğudaki mücadelelerine ek olarak, hükümdar olduktan sonra da ağırlığı oraya vermesi üzerine, devletin batısındaki topraklar eski önemlerine bir türlü kavuşamadılar. Yeğenlerini bu topraklarda hükümdar yapan Sancar, iktidardan uzaklaşınca kadar bölge üzerindeki denetimini sürdürdü. Böylece, 1055'te başlayan Türk hâkimiyeti 1152'de sona erdi. Ancak Irak hâkimiyeti mücadelesi bununla da bitmedi. Halifelerin, Batı İran'a sıkışıp kalmış olan Irak Selçuklularına saldırması bir hanedanın ihyasından çıkarak, Araplığı yükseltme mücadelesi şekline bürünmüştür.

Yapılan bu çalışmadan anladığımız kadarıyla Mansur'un dairevi bir planda inşa ettirdiği Medinetü's-Selam'ı, o zamanlar Sünni hilafetin merkezi konumunda olup Şii-Sünni çatışmasının odağında var olma mücadelesi verirken günümüzde Orta Doğu'nun merkezi olması ve sahip olduğu petrol rezervleri dolayısıyla da Batılı güçlerin hedefi haline gelmiştir.

Nitekim bu hâkimiyet mücadelesi sadece bölge halkının sıkıntılara maruz kalmasına neden olmamış aynı zamanda Bağdat'ın tarihi zenginliği ve kültürel mirasının da harap olmasına sebebiyet vermiştir. Bunda gerek şehzadeler arası gerekse mezhepsel mücadelelerin etkisinin yanında hiç şüphesiz Hülagü'nün 1258 tarihli Bağdat faciasının payı büyüktür. Hülagü'nün istilasının akabinde müverrihlerin kaydına göre Dicle ve Fırat günlerce siyah akmıştır. Bu vakanın, yapılan kültürel tahribatın çok cüz'i bir kısmını oluşturduğu aşikârdır. Bu tarihten sonra ise Bağdat Abbasi Halifeliği'nin ilk zamanlarındaki haşmetini bir daha bulamayacaktır ta ki petrolün önem kazanmaya başlayacağı XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarına dek.

Bağdat'ın gerek İslam ve gerek Türk tarihi açısından değeri tartışmasızdır. Bu bakımdan bu çalışmanın araştırmacıları Bağdat tarihinin daha teferruatlı incelenmesi hususuna sevk edeceğini umut etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Kaynak adlarının yazar adlarına göre dizilişinde harf-i tarif göz önüne alınmamıştır.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977.
- Ahmed, Emin, *Zuhru'l-İslam*, I-IV, Kahire 1962.
- Akkuş, Murat, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- Aksarayi, Kerimüddin Mahmud, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gencosman, Önsöz ve Notlar, F.N.Uzluk), Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943.
- Apak, Âdem, *İslam Tarihi, Abbasiler Dönemi*, I-IV, İstanbul 2011.
- Aycan, İrfan– Sarıçam, İbrahim, *Emeviler*, TDV Yay., Ankara 2008.
- Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm-u Rezm*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- el-Bağdadi, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, (Hşy. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Matbaatü'l-Medeni, Kahire trz.
- Barthold, W. *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Çev. Fuat Köprülü), İstanbul 1940.
- el-Belazuri, Ebû'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir, *Futuhu'l-Buldan*, Beyrut 1987/1407.
- Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992.
- Bosworth, Clifford Edmund, *The İslamic Dynasties*, Edinburg 1967.
- Katib el-İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- el-Cahşiyari, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus el-Kûfi, *Kitabu'l Vüzera ve'l-Küttab*, (Tahk. Mustafa el-Sakka, İbrahim el-Abyari, Abdu'l-Hafız Şelebi), (I. Baskı), Kahire 1357/1938.
- Can, Mesut, *Fazıl b. Sehl 'in Hayatı ve Şahsiyeti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2010.
- Chokr, Melhelm, *İslâm'ın Hicri II. Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, (Çev. Ayşe Meral), Ankara 2002.
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, I-II, (Sadeleştiren, Ali Arslan), Hikmet Neşriyat, İstanbul Ts.

- Clot, Andre, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007.
- Corci, Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, (Mütercim: Zeki Megamiz), I-V, 1367-1368.
- , *İslam Uygarlıkları Tarihi, Tarih-i Temeddüni'l-İslami, I-II*. (Çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Ebû Müslim Horasani*, (Mütercim: Zeki Megamiz), Dersaadet Matbaası, 1330.
- Cüveyni, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangûşa*, I-V, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1988.
- Çağatay, Neşet-Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Çelebi, Evliya, Zali İbn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I-X, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- Dayandı, Ahmet, *Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), SÜSBE, Konya 2010.
- Demirayak, Kenan, *Hiz. Ebû Bekir, Hayatı, Edebi Kişiliği ve Divanı*, Gül Neşriyat, İstanbul 2011.
- , *Abbasi Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (17. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 2000.
- ed-Deylemi, Muhammed b. Hasan, *Beyan-i Mezhebi'l Bâtiniyye ve Batilane men gul min Kitab Kavaid-i Akaid el Muhammed*, Matbaatu'l-Devleti, İstanbul 1938.
- ed-Dineveri, Ebû Hanife, *el-Ahbar et-Tıval*, (Terc. Nusrettin Bolelli, İbrahim Tüfekçi), Karmat Matbaacılık, İstanbul 2007.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, "Abbasiler", (Redaktör, Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yay. İstanbul ts., I-XIV.
- Ebu'l-Ferec, Greogory (Bar Hebraeus), *Abu'l Ferec Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945-1950.
- Ebu'l-Fida, İmamüddin İsmail, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, I-II, Mısır ts.
- Grunebaum, Von G. E. *Classical İslam-A History 600-1258*, (Translated. Katherine Watson), London 1970.
- Hamdi Yazır, Elmalılı, *M. Kuran-ı Kerim Meali*, (5. Baskı), (Sadeleştiren, Mustafa

- Özel), İstanbul Ocak 2006.
- Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslam*, Mektebetü'l-Nahdati'l-Mısriye, I-IV, (7. Baskı), Kahire 1964.
- el-Hatib el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Tarihu Bağdad*, I-XIV, (Naşir Daru'l-Kitabu'l-Edebi), Beyrut Ts.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), MÜİF Yay, İstanbul Eylül 2011.
- Hodgson, Marshall, *İslam'ın Serüveni*, (Çev. Heyet), I-II, İstanbul 1993.
- Hondmir, Gıyasuddin b. Humamuddin, *Düsturu'l-Vüzerâ*, (Tashih ve Mukaddeme, Said-i Nefisî), Tahran 1317.
- el-Hüseyini, Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (1933), (Terc: Necati Lügal), TTK. Basımevi, Ankara 1943.
- İbn Battûta Tanci, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut), I-II, Yapı Kredi Yay., (4. Baskı), İstanbul, Şubat 2010.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye- Büyük İslam Tarihi*, I- XIV, (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul Ocak 1995.
- İbnu Hallikan, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir, *Vefayätü'l-Ayan ve Enbau Ebnäu'z-Zaman*, I-VI, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut 1968.
- İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed, *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, (Çeviri, Not ve Açıklamalar, Ali Sevim), TTK Basımevi, Ankara 1989.
- İbnü'l-Azimi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Nizar, *Tarihü'l-Azimi, Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538 h.)*, (Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar, Ali Sevim), TTK Basımevi, Ankara 1988.
- İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Ebu'l-Farac, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Cilt: I-IX, Haydarabad 1359 h.
- İbnü'l Cevzi, Abdurrahman, *Veliler Serdarı HASAN BASRÎ-Kuddise Sirruh*, (Terc. Mustafa Kaya), Erkam Yay. İstanbul 1992.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, I-XIII, (Tercüme heyeti, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Redaksiyon, Mertol Tolon), Çevik Matbaası, İstanbul 2008.

- İpek, Ali, *Abbasiler Döneminde Âl-i Beyt- Hilafet İlişkileri (762-815)*, Kültür Eğitim Vakfı Yayinevi, Kars 2002.
- İrfan, Abdulhamid, *İslamda İtikadi Mezhebler ve Akaid Esasları*, (1387/1967), (Çev. M. Saim Yeprem), İstanbul 1981.
- Joumard, Abdul Jabbar, *Harun al-Rashid*, I-II, Beyrouth 1956.
- Kara, Seyfullah, *Selçukluların Dini Serüveni- Türkiye'nin Dini Yapısının Arka Planı*, İstanbul Ocak 2006.
- Karataş, Mehmet, *Nazmi-zade Murteza'nın Gülşen-i Hulefası'nın Tenkitli Transkripsiyonu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi S.B.E. Erzurum 2011.
- Kayacık, Ahmet, *Bağdat Okulu ve İslam Düşüncesindeki Yeri*, Üniversite Kitabevi Yay. İstanbul 2004.
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiye*, İstanbul Ocak 1992.
- Konak, İbrahim, *Abbasiler Döneminde el-Cezire Bölgesindeki Harici Ayaklanmaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), HÜSBE, Şanlıurfa 2006.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, (3. Baskı), Ankara 1998.
- Makdisi, George, *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, (Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay), İstanbul 2004.
- , "Onbirinci Yüzyıl Bağdadı'nda İslam Eğitim Müesseseleri", *İslam'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, (Terc. Hasan Tuncay Başoğlu), Klasik Yay., İstanbul Eylül 2007, 203-272.
- Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, (Edited. Manuel Komroff), The Modern Library, New York 1953.
- el-Mesudi, Ebu'l-Hasan b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (Thk. Yusuf Esad Dağır), I-IV, Beyrut 1393/1973.
- , *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşraf*, (Ed. V. R. Baron, Caro Amico), Mektebetu Hayyat, Beyrut 1965.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yay. Kasım 1997.
- Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, (Haz. Şaban Döğen), Yeni Asya Yay. İstanbul 1984.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel-'Selçuklular Tarihi'*, Horasan-

- Irak- Kirman ve Suriye Selçukluları*, (Yay. Ali Öngül), I-II, İzmir 2000.
- en-Nedvi, Ebu'l-Hasan, *İslam Önderleri Tarihi- Hicri 1.-7. Asır*, I-VIII, (Çev. Yusuf Karaca), Kayıhan Yay., İstanbul Ocak 1992.
- Nizamülmülk, *Siyasetname*, (Haz. M. Altay Köymen), TTK Basımevi, Ankara 1999
- Olgun, Sibel, *Birinci Abbasi Döneminde Kitabet*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Ünverstesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Konya 2006.
- Özaydın, Abdulkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Basımevi, Ankara 1990.
- Özkan, Şerife, *Medrese Tabirinin İlk defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya 2007.
- Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994.
- er-Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, I-II (Çev. Ahmed Ateş), TTK. Basımevi, Ankara 1957.
- Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani, *Camiü't-Tevarih-'Selçuklu Tarihi'*, (Farsçadan Çev. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay, İstanbul 2010.
- Saatçi, Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar Dokümantaston Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1996.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yay. Ankara 1991.
- Savran, Ahmet, *Abbasi Edebiyatında Suliler ve Ebû Bekr es-Suli*, (II. Baskı), Erzurum 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebû Muzaffar Kızıoğlu, *Miratü'z-Zamân fi Tarihi'l-A'yân Havadis-i Hasse bi Tarihi Selaçuki Beyne Senevâti 1056-1086*, (Nşr. Ali Sevim), Matbuatu'l Cemiyet-i Tarihiyye, Ankara 1968.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Abbasiler Dönemi*, (7. Baskı), İstanbul 2002.
- es-Suyuti, Celaluddin Abdurrahman b. Ebubekr, *Târihu'l-Hûlefâ*, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1964.
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, (Metinler ve Çevirileri), TTK. Basımevi, Ankara 1988.

- eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, (Çev. Mustafa Öz), Litera Yay., İstanbul 2011.
- Şirvanlı Mahmud, *Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi*, (Haz. Mehdi Ergüzel), Ankara 1999.
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, I-V, (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), İstanbul 1992.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Unat, Faik Reşit, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Klavuzu*, (5. Baskı), TTK Basımevi, Ankara 1984.
- Yakût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh el-Hamevî er-Rumi el-Bağdadi, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1979 /1399.
- Yazıcızâde Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk -'Oğuzname- Selçuklu Tarihi*, (Haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi yay., (4. Baskı), İstanbul Nisan 2011.
- Ziya Tevfik, *Hasan Sabbah*, Matbaa-i Ebû Ziya, Konstantiniyye 1300.

Makaleler:

- Abdulaziz ed-Düri, "Bağdat- Genel Bakış", *DİA*. Cilt: IV, İstanbul 1991, 425- 433
- Acar, Abdurrahman, "Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları", *SDÜİF. Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, Bildiriler*, (31 Mayıs-1 Haziran 2007), Isparta 1991, 351-364.
- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin "İlk Selçuklu-Abbasi İlişkileri", *Türkler*, Cilt: IV, 659-668, Ankara 2002.
- Aksu, Ali, "Emeviler'in Abbasiler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebû'l Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü", *CÜİFD*, Cilt: IV, 2000, 259-268.
- , "Asr-ı Saadet ve Emeviler Devrinde Lakap Takma ve Halifelerin Lakapları", *CÜİFD*, V(II), 2001, 229-248.
- Algül, Hüseyin, "Fedek", *DİA*. Cilt: XII, İstanbul, 294-295.
- Alptekin, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, Cilt: II, İstanbul 1989, 296.
- , "Aksungur el-Porsuki", *DİA*, Cilt: II, İstanbul 1989, 297.
- Artuk, İbrahim-Cevriye, "Orta Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerine Verilmiş Olan Unvanlar", *T.K.A.E.*, XXIV(2), A.Ü. Basımevi, Ankara 1986.

- Avcı, Casim, “Mu’tasım-Billah”, *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 380-382.
- Aycan, İrfan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)”, *AÜİFD.*, 39(1), 1999, 147-174.
- , “Cahız ve Emevi Tarihine Mu’tezili bir Yaklaşım”, *AÜİFD.*, 35(1), 1996, 285-308.
- , “Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki rolü”, *AÜİFD.*, 37(1), 1997, 175-190.
- , “Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle ilk Münasebetleri”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 317-323.
- Aydınlı, Abdullah, “Ehl-i Hadis”, *DİA*, Cilt: X, İstanbul 1994, 507-508.
- Aydınlı, Osman, “Dırar b. Amr ve Mu’tezile’nin Teşekkül Sürecindeki Yeri”, *AÜİFD*, 39 (1), 1999, 661-689.
- Azimli, Mehmet, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşan Ordu (Hassa Ordusu)”, *DÜİFD*, IV(2), 2002, 29-47.
- Bağlıoğlu, Ahmet, “Abbasi Devleti’nin Oluşum Sürecinde Şii Hareketler”, *Dini Araştırmalar*, 3(8), Eylül- Aralık 2000, 81-96.
- Başoğlu, Tuncay, “Hicri Beşinci Asırda Fıkıh-Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, III (2), Temmuz-Aralık 1998, 113-140.
- Bozkurt, Nahide, “Mansur”, *DİA*, Cilt: XXVIII, Ankara 2003, 5-6.
- , “Harun Reşid”, *DİA*, Cilt: XVI, İstanbul 1997, 258-261.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, Cilt: XXVIII, Ankara 2003, 323-327.
- Bozkuş, Metin, “İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler”, *CÜİFD*, VI (1), 2002, 195-208.
- Buzpınar, Şit Tufan, “Lazkiye”, *DİA*, Cilt: XXVII, Ankara. 2003, 117-118.
- Çelebi, İlyas, “Menzile Beyne’l Menzileteyn”, *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, 161-162
- , “Mu’tezile”, *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 391-400.
- Çelik, Aydın, “Fatımi-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 745-752.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, “Hicri 5. / Miladı 11. Yüzyılda İslam’da Siyasi ve Dini Durum”, *AÜİFD*, 13(1), 1965, 39-44.
- , “İbahilik ve Bâtınilik”, *AÜİFD*, Cilt: XVIII, 1970, 67-70.

- , "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", *AÜİFD*, 12(1), 1964, 51-61.
- Dames, M. Longworth, "Gûr", *İA*, Cilt: IV, İstanbul 1977.
- Ebû Gudde, Abdu'l Fettah, "Halk-ı Kur'an Meselesi Raviler, Muhaddisler, Cerh ve Ta'dilin Kitaplarına Tesiri", (Çev. Mücteba Uğur), *AÜİFD*, 20(1), 1972, 307-321.
- Erkaya, Musa, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD*, 13(2), 2008, 247-274.
- Esen, Muammer, "İnsanın Halifeliği Meselesi", *AÜİFD*, XLV(I), 2004, 15-38.
- Fevzi, Faruk 'Umer, "Türkler ve Abbasi Hilafeti İkinci Abbasi Asrına Yeni Bir Bakış", (Çev. Sait Uylaş), *Nüsha*, V(16), Kış 2005, 101-110.
- Fayda, Mustafa, "İfk Hadisesi", *DİA*, Cilt: XXI, İstanbul, 2000, 507-509.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "İbn Sadru'd-din eş-Şirvani ve İtikâdi Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", *AÜİFD*, 24(1), 1981, 249-276.
- , "Sakife Olayı veya Hz. Ebubekir'in Halife Seçimi", *İslam Medeniyeti Mecmuası*, V(3), Mart- Cemazievvel 1402, 7-27.
- , "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, (13-15 Şubat 1993), İstanbul, 33-46.
- , "Hariciler", *DİA*, Cilt: XVI, İstanbul 1997, 169-175.
- , "Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler", *AÜİFD*, Cilt: IV, 1980, 115-131.
- , "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *AÜİFD*, XX(1), 1972, 219-248.
- , "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, 22(1), 1978, 245-275.
- , "Gadir-i Hum", *DİA*, Cilt: XIII, İstanbul 1996, 279-280.
- Frye, N. Richard ve Sayılı, Aydın, "Selçuklardan Evvel Ortaşark'ta Türkler", *Bellekten*, X(37-40), Ankara Ocak 1946, 97-131.
- Genç, Süleyman, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbasi İlişkileri", *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 639-658.
- Guidi, Michelangelo, "Mezdek", *İA*, Cilt: VIII, İstanbul 1979, 201-205.
- Günaltay, Şemseddin, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Bellekten*, VI(21-24), Temmuz 1942, 177-205.
- , "Selçuklular'ın Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal,

- Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, *Belleten*, VII (25-27), 1943, 59-99.
- Güner, Ahmet, “Muti’-Lillah”, *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 401-402.
- Hammaş Necdet, “Emeviler Döneminde Mevali ve Zimmilerin İdarededeki Rolü”, (Terc. Aycan, İrfan), *AÜİFD*, 37(1), 1997.
- Has, Kenan, “Mezdekiyye”, *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, 523-524.
- Hatiboğlu, Mehmed Said, “İslamda ilk Siyasi Kavmiyetçilik-Hilafetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, 23(1), 1979.
- Hizmetli, Sabri, “Karmatiler”, *DİA*. Cilt: XXIV, İstanbul 2001, 510-514.
- , “İtikadi İslam Mezheplerinin Doğuşunda İctimai Hadiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *AÜİFD*, 26(1), 1984, 653-680.
- Honigmann, E. “Nişapur”, *İA*, Cilt: IX, İstanbul 1964, 302-305.
- Huart, Cl. “Horasan”, *İA*, Cilt: V(1), İstanbul 1977, 560-562.
- , “Hûzistan”, *İA*, Cilt: V(I), İstanbul 1977, 624-626.
- , “Taberistan”, *İA*, Cilt: XI, İstanbul 1979, 598-599.
- Işık, Kemal, “Mu’tezile’nin İlk Kurucusu Vasıl b. Ata ve Büyük Günah Meselesi”, *AÜİFD*, 24(1), 1981.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Alparlan”, *DİA*, II, İstanbul 1989, 526-530.
- Kapar, M. Ali, “Hz. Hasan’ın Halifeliği ve Hasan Muaviye Andlaşması”, *SÜİFD*, 1997, 7, 67-80.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Hamdaniler”, *DİA*, Cilt: XV, İstanbul 1997, 446-447.
- Kaya, Mahmut, “Beytü’l-Hikme”, *DİA*, Cilt: VI, İstanbul 1992, 88-90.
- Kayhan, Hüseyin, “Selçuklular-Abbasi Halifeliği İlişkileri”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 669-677.
- , “Irak Selçukluları (1120-1194)”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 786-794.
- Kılıçer, M. Esad, “Ehl-i Re’y”, *DİA*. Cilt: X, İstanbul 1994, 520-524.
- Kitapçı, Zekerya, “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 271-278
- Köymen, Mehmet Altay, “Selçuklu Devrinin Özellikleri”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 634-638.
- Kurtuluş, Rıza, “Cürcan”, *DİA*, Cilt: VIII, İstanbul 1993, 131-132.
- Küçükbaşçı, Mustafa S. “Kahir -Billah”, *DİA*, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, 172-173.
- Marçais, Georges, . “Ribat”, *İA*, Cilt: IX, İstanbul 1964, 734-737.

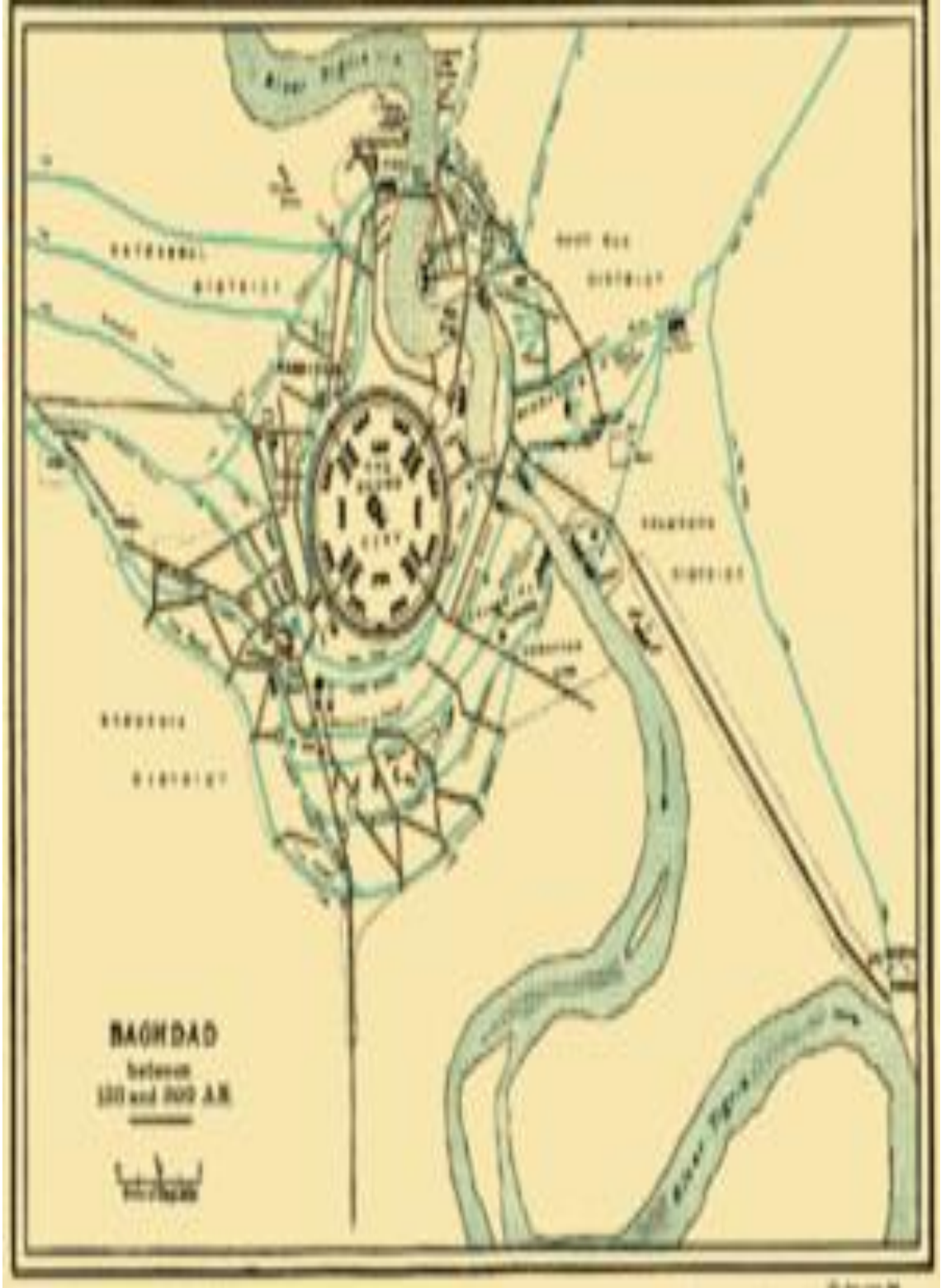

- Madelung, Wilfred, "Horasan ve Maverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", (Terc. Sönmez Kutlu), *AÜİFD*, 33(1), 1994, 239-247.
- Margoliouth, D.S. . "Hurremiye", *İA*. Cilt: V, İstanbul 1977, 596-597.
- Muhammedoğlu, Aliev Saleh, "Hürremiyye", *DİA*, Cilt: XVIII, İstanbul 1998, 500-501.
- Ocak, Ahmet, "Nizamiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler*, Cilt: V, Ankara 2002, 721-727.
- Omar, Faruk, "Me'mun'dan Önce Abbasiler ve Mu'tezililer Arasındaki İlişkiler", (Çev. Mehmet Ümit), *GÜÇİFD*, II (3), 1976, 165-174.
- Onat, Hasan "İbahiyye", *DİA*, Cilt: XIX, İstanbul 1999, 252-254.
- Öz, Mustafa, "Mukanna el-Horasanî", *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 124-125.
- Özarlan, Selim, "Mu'tezile: Bağdat ve Basra Mu'tezilileri ve Başlıca Görüşleri". *CÜİFD*, VII(1), Haziran 2003, 161-181.
- Özaydın, Abdulkerim, "Ahmedililer", *DİA*, Cilt: II, İstanbul 1989, 168-169.
- , "Türklerin İslamiyeti Kabulü", Cilt: II, (Ed. Hasan Celal Güzel-Ali Binici), *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, I-X, Ankara 2002, 615-654.
- , "Bağdat- Kültür ve Medeniyet", *DİA*, Cilt: IV, İstanbul 1991, 437-441.
- , "Dübeys b. Sadaka", *DİA*, Cilt: X, İstanbul 1994, 14.
- , "Eşter", *DİA*, Cilt: XI, İstanbul 1995, 486-487.
- , "Kündürî" *DİA*, Cilt: XXVI, Ankara 2002, 554-555.
- , "Muktedir-Billah", *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 144-145.
- , "Muktefi-Liemrillah", *DİA*, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, 145-146.
- Özcan, Azmi, "Bağdat- Son Dönem", *DİA*. Cilt: IV, İstanbul 1991, 441-442.
- Sevim, Ali "Bugyetu't Taleb fi Tarih-i Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur", *AÜDTCFTAD*, 4 (6), 101-125.
- Schaeder, H.H. "Semerkand", *İA*, Cilt: X, İstanbul 1980, 468-471.
- Streck, M. "Bağdad- Tarih", *İA*. Cilt: I, İstanbul 1978, 195-201.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, "İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' İnancı", *AÜİFD*, XLIII(2), 2002, 249-276.
- Sümer, Faruk, "Aksungur el-Ahmedili", *DİA*, Cilt: II, İstanbul, 296-297.
- , "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Bellekten*, LI(200), Ağustos 1987, 651-665.

- Şehristani, Muhammed b. Abdulkerim, “el Milel ve’n-Nihal_Mukaddimeler”, (Terc. Abdurrahman Küçük, Mustafa Erdem, Âdem Akın), *AÜİFD*, 30(1), 1988.
- Şeşen, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, Cilt: VI, İstanbul 1992, 363-367.
- Taneri, Aydın, “Türk Tarihinde "Eman" Kurumu", *AÜDTCTAD*, 17(28), 165-172.
- Togan, A. Zeki Velidi, "İbn el-Fakih'in Türklere Ait Haberleri, *Belleten*, XII(45-48), Ankara 1948, 11-16.
- Turan, Osman, “Türkler ve İslamiyet”, *Türkler*, Cilt: IV, Ankara 2002, 290-304.
- , “Babek”, *İA*, Cilt: II, İstanbul 1979, 170-174.
- Tülücü, Süleyman, “Ahmed Midhat Efendi'nin “Süleyman Musuli” (Musullu Süleyman) Adlı Romanında Hasan-ı Sabbah ve Bâtınilerle İlgili Bilgiler”, *Ata. Üni. İFD*, 1999, 14, 25-45.
- Enver Uysal, “İhvan-ı Safa”, *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000, 1-6.
- Üzüm, İlyas, “Mezhep”, *DİA*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, 526-532.
- Watt, W. Montgomey, “Emeviler Devrinde Şiilik”, (Çev. İsa Doğan), *OMÜİFD*, 1998, 35-48.
- Vaglieri, Laura Veccia, “Ali-Muaviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbadi Kaynakların Işığında Değerlendirilmesi”, (Çev. Ethem Ruhi Fıglalı), *AÜİFD*. 19(1), 1971, 147-150.
- Viollet, H. . “Samarra”, *İA*, Cilt: X, İstanbul 1980, 144-146.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Eş'ariyye”, *DİA*, Cilt: XI, İstanbul 1995, 447-455.
- Yazıcı, Tahsin, “Belh”, *DİA*, Cilt: V, İstanbul 1992, 410-411.
- Yetkin, Şerare, “Abbasiler- Sanat”, *DİA*, Cilt: I, İstanbul 1998, 49-56.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler", *DİA*, Cilt: I, İstanbul 1988, 31-48.
- , “Bâbek”, *DİA*. Cilt: IV, İstanbul 1991, 376-377.
- , "Ebû Müslim Horasani", *DİA*. Cilt: X, İstanbul 1994, 197-199.
- , “İnak et-Türki”, *DİA*, Cilt: XXII, İstanbul 2000, 256-257.
- Zettersteen, K. V, “Abbasiler”, *İA*, Cilt: II, İstanbul 1979, 18-22.

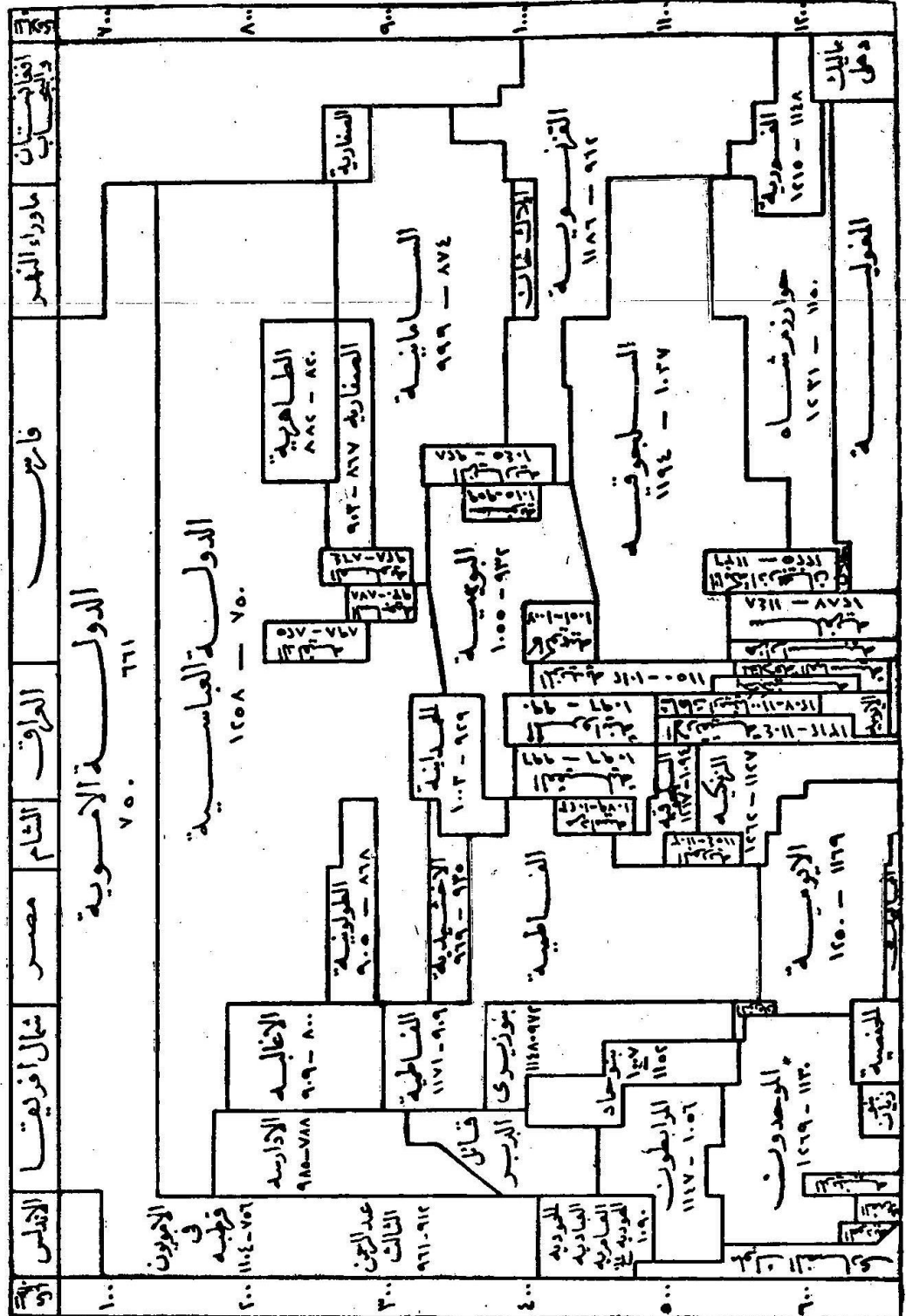
EKLER

Ek 1. HARİTALAR

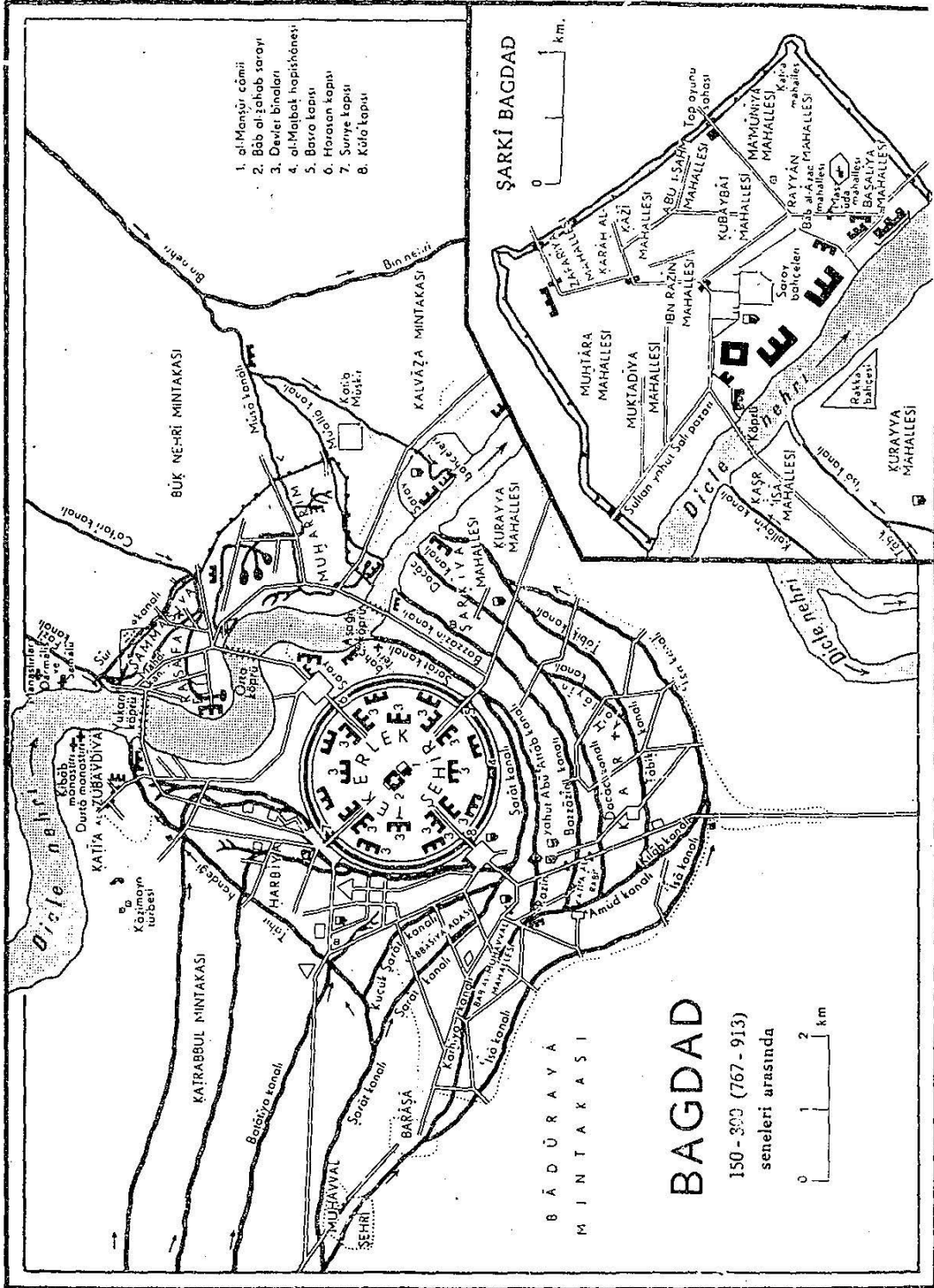

Harita 1. 130-300 arasında Bağdat (Wikipedi Bağdat; Dosya Baghdad nima 2003, Erişim Tarihi: 15.03.2013)

الدول الإسلامية في عهد الخلافة من سنة 661 إلى سنة 1258
ممهدة عن خريطة وضعها الأستاذ تالي بن بول

Harita 2. 661'den 1258'e Halifeler Devrinde İslam Devletleri, Ahmed Emin, Zuhru'l-İslam, I. Ciltten.

Harita 3. Bağdat (İA, Bağdat maddesinden)

Ek 2. RESİMLER

Resim 1. Halife Müktefi (901-907) zamanında yapıldığı tahmin edilen Bağdat'taki en eski minare (Suq al-Ghazel- The Yarn Bazaar), (Vikipedi Bağdat; Dosya Baghdad nima 2003, Erişim Tarihi: 15.03.2013)

Resim 2. Bağdat'ın 85 km güneyinde eski Bblyon şehrinin panoramik görüntüsü (Vikipedi Bağdat; Dosya Baghdad nima 2003, Erişim Tarihi: 15.03.2013)

Resim 3. Dünyadaki İslam saraylarının en ünlülerinden olan Samarra'da bulunan Halife Kasrı/Abbasi Sarayı (221h.), (Vikipedi Bağdat; Dosya Baghdad nima 2003, Erişim Tarihi: 15.03.2013)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Gonca SUTAY
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum 19.03. 1981
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen/ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Tezsiz Yüksek Lisans
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce, Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	MEB. İlköğretim ve lise düzeyinde vekil ve ücretli öğretmenlik, KPSS Kursu Tarih Öğretmenliği
İletişim	
E-Posta Adresi	goncasty @ hotmail. com
Tarih	